

2026
№ 1

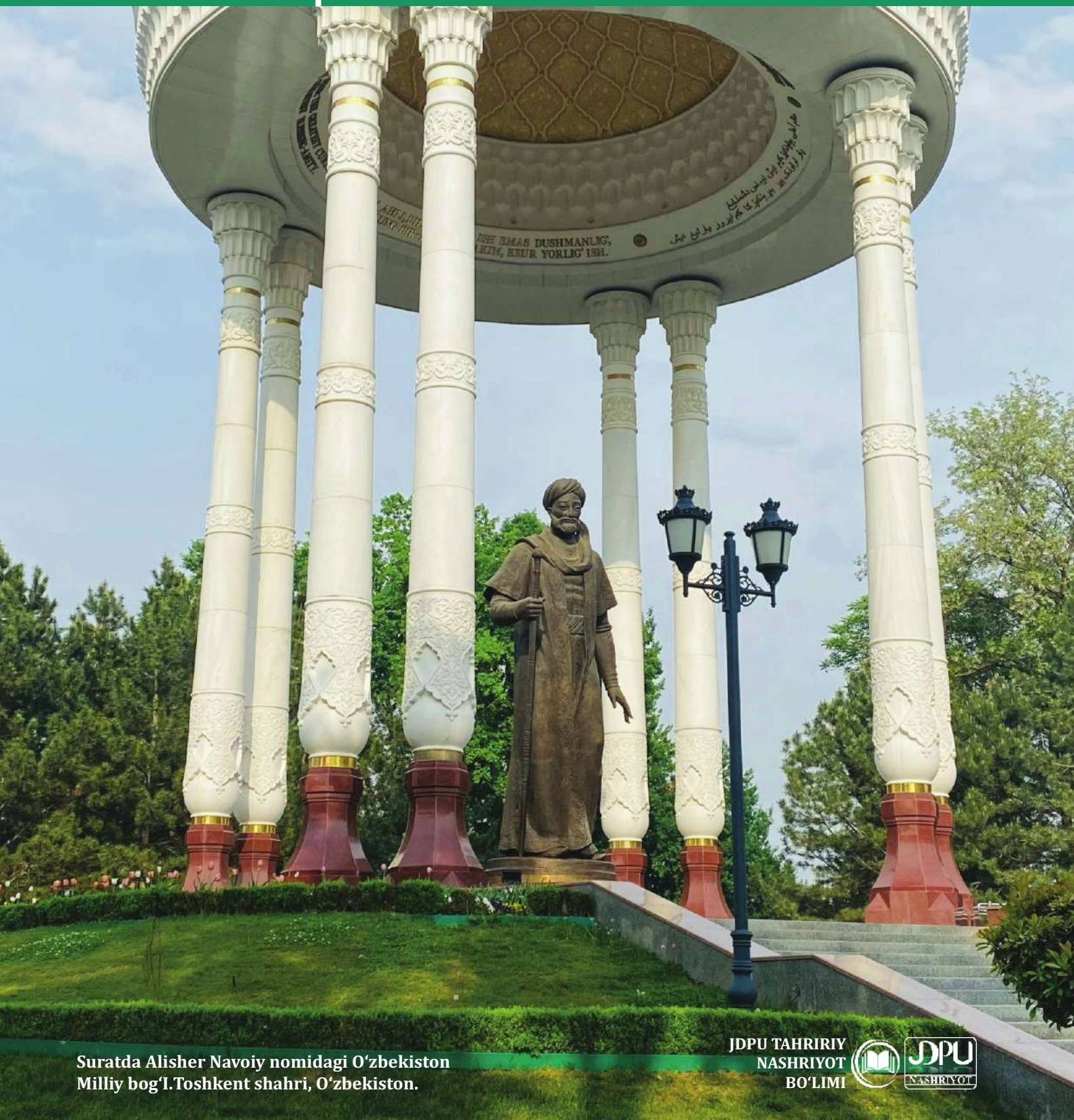
ISSN 21816130

TAFAKKUR ZIYOSI

ILMIY-USLUBIY JURNAL

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa, tarix, va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnalning indeks raqami: 3535

Suratda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston
Milliy bog'i. Toshkent shahri, O'zbekiston.

JDPU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

2026 №1

TAFAKKUR ZIYOSI

ILMIY-USLUBIY JURNAL

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa va pedagogika fanlari bo'yicha ekspert kengashining 2018-yil, 29-dekabrda 260/6-son bayonnomasi asosidagi tavsiyasi bilan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnalning index raqami: 3535

JDPU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

BOSH MUHARRIR

Maksudjan Yuldashev – pedagogika fanlari doktori, professor.

MUHARRIR O'RINBOSARI

G'ayrat Qodirov – pedagogika fanlari doktori, dotsent.

Farrux Aqchayev – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

Anora Jabbarova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor.

Xaqberdi Xamzayev – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori.

MAS'UL KOTIB

Xurshid Maxammadiyev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

TARJIMONLAR:

Zubayda Jumayeva – filologiya f.b.f.d., dotsent (rus tili bo'yicha).

Eldar Hasanov – filologiya f.b.f.d., dotsent (rus tili bo'yicha).

Nargiza Bo'riyeva – filologiya f.b.f.d., dotsent (ingliz tili bo'yicha).

Dildora Baxriddinova – filologiya f.b.f.d., dotsent (ingliz tili bo'yicha).

MUSAHHIHLAR

Feruza Jumayeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

Murodulla Jo'rayev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent.

SAHIFALOVCHILAR

Otabek Musurmonov

Zulayxo Shakarova

MUASSIS – Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti.

Jurnal yilda 4 marta (har chorakda) chop etiladi.

Matnlarda foydalanilgan iqtibos va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

Jurnaldan ma'lumot ko'chirib olinganda, manba qayd etilishi shart.

Manzil: 130100, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4-uy.

Telefon: +998 72 226 02 93,
+998 93 298 22 12

Faks: +998 72 226 46 56

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

- **Anatoliy Sagdullayev**, tarix fanlari doktori, akademik
- **Komiljon Tojiboyev**, biologiya fanlari doktori, akademik
- **Andrey Zuyev**, Novosibirsk davlat universitetining Gumanitar instituti professori, tarix fanlari doktori (Rossiya)
- **Stiven Korbet**, Portsmud universiteti, tillar va amaliy tilshunoslik yo'nalishi professori (Buyuk Britaniya)
- **Seyko Wazake**, Chibu universiteti doktori (Yaponiya)
- **Donina Lyudmila**, Sankt-Peterburg davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi (Rossiya)
- **Jakelin Duglas**, Norwich tillar o'qitish instituti professori (Buyuk Britaniya)
- **Himmet Karadal**, Izzet Baysal universiteti professori (Turkiya)
- **Tuba Yilmaz**, Nejmiddin Erbakan universiteti professori (Turkiya)
- **Qozoqboy Yo'ldoshev**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Abdunazar Nurmonov**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Usmonjon Qosimov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Abdug'afur Mamatov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Umrzoq Jumanazarov**, filologiya fanlari doktori, professor
- **Faniya Axmedshina**, tarix fanlari doktori, professor
- **Furqat Toshboyev**, tarix fanlari doktori, professor
- **Baxti Ochilova**, falsafa fanlari doktori, professor
- **Akbar Saitkasimov**, falsafa fanlari doktori, professor
- **Zuhra Yaxshiyeva**, kimyo fanlari doktori, professor
- **Marat Sultonov**, kimyo fanlari doktori, professor
- **Raximboy Yarmatov**, pedagogika fanlari doktori, dotsent
- **Rustam Abdurasulov**, psixologiya fanlari doktori, dotsent
- **Xudoybergan Mavlonov**, biologiya fanlari doktori, dotsent
- **Yulduz Karimova**, filologiya fanlari doktori, dotsent
- **Mo'min Hoshimxonov**, falsafa, filologiya va pedagogika fanlari doktori
- **Hamid Meliyev**, pedagogika fanlari doktori, professor
- **Furqat Axmedov**, pedagogika fanlari nomzodi, professor
- **Kamoliddin Zoyirov**, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
- **Oleg Kim**, filologiya fanlari nomzodi, dotsent
- **Botir To'xtamishov**, texnika fanlari nomzodi, dotsent
- **Rabbim Yusupov**, texnika fanlari nomzodi, dotsent
- **Abduvali Shamshiyev**, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
- **Qo'chqor Hakimov**, geografiya fanlari nomzodi, dotsent
- **Sarvar Nazarqosimov**, sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Feruza Jumayeva**, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Bobomurod Toshboyev**, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Azzam Begbo'tayev**, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
- **Elmira Hazratqulova**, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasining filologiya, falsafa, tarix va pedagogika fanlari bo'yicha ekspert kengashi (2018-yil 29-dekabrda 260/6-son bayonnomasi) tavsiyasi bilan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal Jizzax viloyati Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasidan 2020-yil 25-aprelda 06-042 raqam bilan qayta ro'yxatga olingan. Jurnalning xalqaro ISSN raqami: 2181-6131.

2026-yil 25-mart kuni bosmaxonaga topshirildi.

Qog'oz bichimi A4.

Buyurtma: _____

Nashr adadi: 100

JDPU TAHRIRIY
NASHRIYOT
BO'LIMI

MUNDARIJA

01. PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA INNOVATSION TA'LIM

Sifat kafolatining tarixiy rivojlanish bosqichlari	11
Sherali Abduraimov – p.f.f.d. (PhD), professor, Renessans ta'lim universiteti	
Erasmus+ loyihalarining O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilishdagi o'rni va ta'siri	17
Azzam Eshpulatovich Begbutayev – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Nigora Daniyarovna Khasanova – stajyor-o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligida loyihaviy yondashuv orqali kongruentlik qobiliyatini shakllantirish muammolari va yechimlari	24
Nilufar Xudoyshekurovna Qobilova – dotsent, Qarshi davlat texnika universiteti	
Xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS) topshiriqlaridan biologiya va tabiiy fanlar darslarida foydalanish.	31
Munisxon Mavlanovna Xolboyeva – dotsent, Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi	
O'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirishda ijtimoiy kompetentlikning ta'siri	36
Raxim Tojievich Umarov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Yangi O'zbekiston ta'lim paradigmasida tarbiya fanini o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari va innovatsion strategiyalari	40
Feruza Meliyevna Sadriddinova – PhD, dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Kamola Xusniddin qizi Kamoliddinova – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Bo'lajak o'qituvchilarda metamedodik kompetensiyani rivojlantirishning amaliy yo'nalishlari	46
Orif Abduxalikovich G'aniyev – p.f.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv	50
Doston Keldibekovich Norbekov – katta o'qituvchi, Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi	

02. AMALIY FANLAR

Sport vositasida o'quvchilarga umuminsoniy qadriyatlarni singdirish imkoniyatlari.	58
Furkat Kuldashevich Axmedov – professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Musiqa da vari audiodan foydalanish texnologiyalari.	64
Xasanxon Sulaymonovich Omonov – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Diyora Mamatojiyeva – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
O'quvchilarni milliy musiqa merosimiz tarixiga oid ma'lumotlar bilan tanishtirishda interfaol metodlarning samaradorligi	68
Navbahor Xamraqulovna Xasanova – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Mehribon Jaloliddin qizi Abdurazzoqova – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Nurota kashtachiligining amaliy san'at turlari	72
Shokir Baxtiyorovich Ochilov – dotsent, Navoiy davlat universiteti	

Sanobar Miryoqub qizi Davronova – magistrant, Navoiy davlat universiteti

Mehruza Zayniddinova Muxiddinova – talaba, Navoiy davlat universiteti

Arxitektura ta'limida loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishning innovatsion pedagogik texnologiyalari 78

Lola Amankulovna Xalmamatova – dotsent, mustaqil

izlanuvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Sayyora Egamovna Atadjonova – dotsent v.b., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

Erkin kurashchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirish muammolari va istiqbollari (murabbiylar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asosida tahlil) 84

Nodir Azim o'g'li Xonto'rayev – PhD, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Jismoniy madaniyat va sportning kasalliklarni oldini olish va sog'liqni mustahkamlashdagi ahamiyati 97

Alisher Yunusovich Bo'riboyev – katta o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

03. IJTIMOIIY FANLAR

Qadimgi Ustrushona dafn inshootlarining kartografiyasi va hududiy joylashish xususiyatlari haqida. .103

Furqat Eshboyevich Toshboyev – t.f.d. (DSc), professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Islomiy qadriyatlar shaxs ma'naviyatining immanent jihati sifatida. 112

Baxti Ochilova – f.f.d., professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Совершенствование модели организации сестринского ухода в паллиативной помощи 124

Жасур Алимжанович Ризаев – профессор, Самаркандский

государственный медицинский университет

Доно Фахриддиновна Муминова – независимый исследователь,

Самаркандский государственный медицинский университет

O'zbeklarning taomlanish madaniyatida milliy va diniy me'yorlarning o'zaro uyg'unlashuvi 129

Farrux Shavkatovich Aqchayev – tarix f.b.f.d., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

"Milliy mentalitet" tushunchasi mazmuni va uning funksiyalari. 136

Tohir Hamdamovich Qurbonov – falsafa f.n., dotsent, Qarshi davlat universiteti

Abulqosim Qushayriy ta'limotida grammatika va tasavvuf uyg'unligi 141

Davronbek Kodirov – dotsent, Buxoro davlat universiteti

Global ekologik muammolarni bartaraf etishda ekologik tarbiyaning ahamiyati 145

Sitora Ayonovna Azamova – f.f.f.d. (PhD), dotsent v.b., Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Oliy ta'lim tizimida grant faoliyatining pedagogik tizim sifatida shakllanishi 150

Anvar Yaxshibayevich Nurmuratov – o'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i,

PhD, dotsent v.b., Samarqand davlat chet tillar instituti

Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligining harbiy xizmatchi ma'naviy immunitetini shakllantirishdagi o'rni. 155

Fazliddin Qobil o'g'li Mo'minov – katta leytenant, Samarqand shahar

IIO FMB huzuridagi Qo'riqlash xizmati boshlig'i o'rinbosari

Kelajak insonining falsafiy qiyofasi: erkinlik, mas'uliyat va ma'naviy yuksalish yo'li.	160
Vazira Abdivaliyevna Shamshiyeva – PhD, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

04. FILOLOGIYA FANLARI

Ingliz va o'zbek tillarida insonning ijobiy fazilatlarini ifodalovchi emotsional-baho munosabat konseptli frazeo-semantik modellar	165
Anora Javliyevna Jabbarova – f.f.b.f.d. (PhD), professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Конфликт личности и эпохи в драматургии а.Афиногенова («ложь»)	169
Олег Алексеевич Ким – к.ф.н., доцент, Джизакский государственный педагогический университет	
Buyruq gaplarda intonatsiyaning ahamiyati xususida	173
Fazilat Erkinovna Ibragimova – filologiya f.n., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Iqtisodiy diskursda evfemizmlarning kommunikativ vazifalari	178
Dildora Oktamovna Baxriddinova – f.f.b.f.d. (PhD), dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Лингвокультурологическое исследование Этнофраз с компонентом чисел	183
Зубайда Шавкатовна Жумаева – доцент, Казанского (Приволжского) федерального университета в г.Джизак	
Zamonaviy o'zbek nasrida mif afsona, asotir janrlarining yangicha pafosi	187
Dilorom Bobonazarovna Toshpo'latova – f.f.f.d. (PhD), dotsent, Toshkent Gumanitar fanlar universiteti Rayxon Ali qizi Muxtorova – o'qituvchi, Toshkent Gumanitar fanlar universiteti	
Грамматико-когнитивная типология фразеологических моделей русского и узбекского языков	192
Абдукарим Мусаев – PhD по филологии, доцент, Джизакский государственный педагогический университет	
Alisher Navoiy asarlarida morfologik usul bilan yasalgan leksemalar	196
Xurshid Lutfullayevich Maxammadiyev – f.f.b.f.d., dotsent Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Особенности образования и функционирования аббревиатур в английском, русском и узбекском языках	203
Ирина Рафаиловна Авясова – д.ф. по ф.н. (PhD), Джизакский государственный педагогический университет	
“Guliston” va “Bo'ston” sarhadlarida sayyoh va safar taassurotlari	211
Hulkar Abdalbakiyevna Ne'matova – filologiya f.b.f.d., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti	
Badiiy diskursning metadiskursiv va kognitiv-pragmatik tabiati	217
Solijon Azizov – p.f.b.f.d. (PhD), O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti	

“Raqamli gumanitar fanlar: adabiyotda bilimni tahlil qilish, talqin etish va yaratishda hisoblash vositalaridan foydalanish”	224
Madina G‘ofurovna Urazaliyeva – f.f.b.f.d. (PhD), katta o‘qituvchi, O‘R QK “Tinchlik yo‘lida hamkorlik” Markazi	
“SiBol” gazeta korpusi asosida inglizcha qo‘shma so‘zlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishning korpusga asoslangan tahlili	234
Orzubek Raxmanovich Anarbayerov – katta o‘qituvchi, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti	

05. TABIIY VA ANIQ FANLAR

Taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarni kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish	241
Axmadjon Soleyevich Soleyev – professor, Samarqand davlat universiteti Qurbon Ostons – dotsent, Samarqand davlat universiteti Ma‘rufjon Sultonovich Jurakulov – ilmiy tadqiqotchi, Samarqand davlat universiteti	
Nofizik yo‘nalishdagi talabalarni kompetensiyaviy yondashuv asosida laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish metodikasi	251
Odinaxon To‘lqinboevna Ismanova – p.f.d. (DSc), dotsent, Namangan davlat universiteti Moxidil Ravshanbek qizi Maxmudova – talaba, Namangan davlat chet tillari instituti	
Raqamli texnologiyalar vositasida yasashga doir masalalarni yechish	258
Abdivali Shamshiyev – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti Zilola Ulug‘bek qizi Ergasheva – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Общей физики в общеобразовательных учреждениях	262
Садулла Убайдуллаев – доцент, Джизакский государственный педагогический университет	
Uzluksiz (zanjirli) kasrlar yordamida sonni taqribiy hisoblash va uning amaliy ahamiyati	268
Abulqosim Abdurashidovich Parmanov – p.f.f.d., dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Sun‘iy intellekt vositalari yordamida ta‘lim jarayonini infografik vizualizatsiya qilish: imkoniyatlar va metodik yondashuvlar	272
Buvsara Abdumannonovna Djurayeva – p.f.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Oliy ta‘limda axborot bilan ishlash kompetentligining pedagogik-psixologik ahamiyati	276
Abror Amrullayevich Karshiyev – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Eritmaning kolligativ xossalari o‘ld olimpiada masalalari va ularni yechish usullari	280
Kamila Xamidovna Rashidova – dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti Akmal Qudratovich Kenjayev – PhD, Jizzax davlat pedagogika universiteti Sevara Nuritdinovna Kenjayeva – o‘qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti akademik litseyi	
Geografiya ta‘limida interaktiv kartalarning o‘rni va ahamiyati	288
Ilxom Xatamovich Abdullayev – dotsent, O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti Orifjon Ungarovich Ergashev – katta o‘qituvchi, Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi	

Zamonaviy o'quv laboratoriyalarini loyihalash va jihozlashda xalqaro standartlar asosida qo'yiladigan talablar	292
Bozormurod Abduvahitov – p.f.b.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti akademik litseyi	
Plasma models around Sgr A and M87: a detailed theoretical and observational analysis	299
Jakhongir Abdumalikovich Khatamov – teacher, Jizzax State Pedagogical University	
Raqamli texnologiyalar va ularning geografik fanlarni o'qitishdagi ahamiyati	302
Samariddin Qarshiboyevich Negmatov – o'qituvchi, Navoiy davlat universiteti	

06. YOSH TADQIQOTCHILAR

Talabalarni jismoniy tarbiya va sportga jalb etishning zamonaviy yondashuvi	310
Eldor Ziyat o'g'li Nurmatov – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Национально-культурная обусловленность семантики слова в межкультурной коммуникации	316
Зульфия Физулиевна Алихасанова – преподаватель, Гулистанского государственного педагогического института	
Использование английского и узбекского языков, как опоры при объяснении грамматики русского языка	321
Мая Хусановна Ишмурадова – преподаватель, РКИ Президентской школы г.Джизак	
Virtual muloqot madaniyati – ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish asosi	325
Ravshan Nazarovich Nazarov – o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti	
“Ulug'bek xazinasini” asari leksikasining funksional-semantik xususiyatlari	329
Akram Achilovich Butayev – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Murod Muhammad Do'st asarlarida qo'llanilgan frazeologizmlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari	334
Shohista Tohirovna Adilova – o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Jizzax viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalarining XX asr 70-80 yillaridagi faoliyati haqida	337
Nurxon Sobirjon qizi Abdusamatova – stajyor-o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Phraseological units as a reflection of national and cultural relations in linguistics	343
Etibor Gayrat kizi Murodova – teacher, Chirchik State Pedagogical University	
Jizzax vohasi qozoqlarining etnohududiy joylashuvi	348
Obid Xo'jamurodovich Nodirov – o'qituvchi, Jizzax shahar 30-maktab	
Innovatsion yondashuv asosida o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish metodikasi ...	352
Gozzalxan Maqsetbaevna Joldasbayeva – assistent, Qoraqalpoq davlat universiteti	
Ibn Sino ma'naviy merosida tasavvufiy g'oyalar tasnifi	357
Ra'no Soyibovna Raupova – tadqiqotchi, Buxoro davlat universiteti	
Fransuz va o'zbek tillarida jins kategoriyasi va uning universal grammatikadagi o'rni	361
Zarifa Raxmonberdiyevna Eshmurodova – doktorant, Samarqand davlat universiteti	

Raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlari.	365
Madina Abdumo'min qizi Raxmatova – tayanch doktorant, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti	
Algoritmash va dasturlash fanini o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari.	371
Dilovar Ismat qizi Xayitova – tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti	
Funksional stil va uning klassifikatsiyasi	378
Saparbek Mirzabaev – tayanch doktorant, Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti	
Национальная специфика интерпретации общих и частных аспектов английских и узбекских паремиологических единиц	383
Dildora Saidnazarovna Mavlanova – researcher, Jizzakh State Pedagogical University	
Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq boyligi va uning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati.	389
Guzal Elibayevna Sheraliyeva – mustaqil tadqiqotchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Enhancing cognitive and analytical thinking through co-teaching in English language education at Presidential schools	392
Shokhista Yusup qizi Khamdamova – independent researcher, Termez State University	
Dzyudo sport turi bilan shug'ullanuvchi yoshlarning musobaqaga tayyorgarlik ko'rish davrida differensial yondashuvlarni qo'llash metodikasi.	396
Rustam Meliboyevich Toshpulatov – mustaqil izlanuvchi, Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti	
Maktabda fizikadan sinfdan tashqari to'garaklarni robototexnika elementlari orqali tashkillashtirish	406
Jasurbek Jo'raboyev – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	
Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zbek va jahon adabiy ertaklarini qiyosiy o'rgatishning tarbiyaviy samarasi.	410
Adolat Uskinboyeva – magistrant, Samarqand davlat pedagogika instituti	
Религиозные мотивы в романе Евгения Водолазкина «Лавр».	414
Сохиба Хидирова – магистрант, Джизакский государственный педагогический университет	
Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksikaning lingvistik xususiyatlari.	418
Alisher Usanov – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti	

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA INNOVATSION TA'LIM

SIFAT KAFOLATINING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Sherali Abduraimov – p.f.f.d. (PhD), professor,
Renessans ta'lim universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'limda sifat kafolati tizimlarining tarixiy rivojlanishi, zamonaviy tendensiyalari va asosiy muammolari kompleks o'rganilgan. Zamonaviy tendensiyalar sifatida raqamli transformatsiya, ta'lim oluvchilarga markazlashgan yondashuv, natijalarga yo'naltirilgan ta'lim, shaffoflik va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tizimlari tahlil qilingan hamda har bir muammo uchun moslashtirilgan yechimlar taklif etilgan.

Аннотация. В данной статье в комплексе рассмотрены историческое развитие, современные тенденции и основные проблемы систем обеспечения качества в высшем образовании. В качестве современных тенденций были проанализированы цифровая трансформация, централизованный подход к обучающимся, ориентированное на результат обучение, прозрачность и системы управления, основанные на данных, а также предложены индивидуальные решения для каждой проблемы.

Abstract. This article comprehensively examines the historical development, current trends and the main problems of quality assurance systems in higher education. Digital transformation, a centralized approach to students, results-based learning, transparency, and data-driven management systems were analyzed as current trends, and individual solutions for each problem were proposed.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, sifat kafolati, Bolonya jarayoni, ESG (Evropa standartlari va yo'riqnomalari) standartlari, akkreditatsiya, sifat menejmenti, ta'lim islohotlari.

Ключевые слова: высшее образование, обеспечение качества, Болонский процесс, стандарты ESG (европейские стандарты и руководящие принципы), аккредитация, управление качеством, реформа образования.

Keywords: higher education, quality assurance, Bologna Process, ESG (European standards and guidelines) standards, accreditation, quality management, education reform.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2025-yil 8-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini ta'minlash milliy agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-275-sonli hamda 2023-yil 20 apreldagi "Ilmiy-metodik va tadqiqot ishlari sifatini oshirish orqali ta'lim tizimini kompleks rivojlantirishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-128-sonli Qarorlarida belgilangan ta'lim tashkilotlarida ta'lim sifati madaniyatini shakllantirish, ichki sifat nazorati mezonlari va tartiblarini takomillashtirish, ta'lim sifatini baholashning mezon va usullarini xalqaro standartlar va ilg'or xorijiy tajribalarni inobatga olgan holda ishlab chiqish, ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni, o'qitishning samarali shakl va

usullarini, ta'lim sifatini baholash va monitoring qilishning zamonaviy tizimlarini joriy qilish kabi topshiriqlar ijrosini ta'minlash oliy ta'limda sifat kafolatining transformatsiyasini amalga oshirishni taqozo etmoqda¹.

XXI asrda oliy ta'lim tizimi globallashtirish, texnologik rivojlanish va ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar ta'sirida tubdan o'zgardi. Bu jarayonlarda sifat kafolati muhim rol o'ynab, ta'lim xizmatlarining standartlari, shaffofligi va samaradorligini ta'minlashga qaratildi.

Sifat kafolati (Quality Assurance, QA)-bu oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarining belgilangan standartlarga muvofiqligini ta'minlash, baholash va doimiy takomillashtirish uchun amalga oshiriladigan tizimli chora-tadbirlar majmuidir. Bu tizimlar ichki va tashqi

1 Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (<https://lex.uz/uz/docs/-7726514>, <https://lex.uz/uz/docs/-6438903>).

(milliy va xalqaro) mexanizmlarni o'z ichiga oladi².

XIX asrning oxirgi yillariga kelib, sifat kafolati mexanizmlari sezilarli evolyusiyani boshidan kechirdi. 1980-yillarda sifat masalasi faqat akademik muhokamalar doirasida bo'lsa, hozirgi kunda u milliy va xalqaro ta'lim siyosatining markaziy elementiga aylandi. Bu o'zgarishlar Bolonya jarayoni (1999), Yevropa standartlari va yo'riqnomalari (ESG 2005, 2015), xalqaro akkreditatsiya tizimlari va milliy sifat agentliklarining tashkil etilishi bilan bog'liq holda takomillashib bordi³.

Biroq sifat kafolati tizimlarining joriy etilishi va amaliyotga tatbiq etilishi jarayonida ko'plab muammolar yuzaga keldi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy resurslar yetishmasligi, ichki imkoniyatning pastligi, o'quv materialini hayotiy vaziyatlar, kasbiy faoliyat, amaliyot bilan bog'lab o'qitish borasida muammolar sifat kafolati mexanizmlarining samaradorligini cheklab qo'ydi.

Oliy ta'limda sifat kafolati evolyusiyasining asosiy bosqichlarini, zamonaviy tendensiyalarini va mavjud muammolarini kompleks tahlil qilish orqali sifat kafolatining tarixiy rivojlanish bosqichlari va asosiy tendensiyalarini tavsiflash, sifat kafolati amaliyotidagi muammolarni tizimlashtirish hamda ularni bartaraf etish uchun vaziyatga moslashtirilgan ilmiy-amaliy yechimlarni taklif etish mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Tadqiqot davomida xorijiy mamlakatlarning Philip B. Crosby, Michael Fullan, John Hattie, Donald Schön, Linda Darling-Hammond, Charlotte Danielson kabi olimlari tadqiqotlarida sifat menejmenti, sifat kafolati, ta'limda

o'zgarishlarni boshqarish, ta'lim sifatini baholash va o'qitish samaradorligini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash uchun statistik tahlil va uzluksiz takomillashtirish, pedagoglarning refleksiv amaliyoti va kasbiy rivojlanishi, pedagoglarning kasbiy kompetentligini baholash va rivojlantirish nazariyasi va amaliy yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari shu yo'nalishdagi ilmiy manbalar hamda SciSpace, Google Scholar, ArXiv kabi ilmiy ma'lumotlar bazalaridagi maqolalar o'rganildi. O'rganish jarayonida Yevropa, Osiyo, Afrika, MDH mamlakatlarining sifat kafolati tizimlarini qiyoslash natijasida sifat kafolatining vaqt bo'yicha rivojlanishi va transformatsiyasi kuzatildi⁴. Jumladan:

Birinchi bosqich: Dastlabki shakllanish (1980-1990 yillar).

1980-yillarda oliy ta'limda sifat masalasi birinchi marta siyosiy va jamoatchilik muhokamalariga kirdi. Bu davrda Yevropa mamlakatlarida oliy ta'limning ommaviylashuvi, davlat moliyalashtirishining cheklanishi va ta'lim xizmatlari sifatiga nisbatan jamoatchilik talablarining oshishi kuzatildi. Natijada sifat konsepsiyasining akademik muhokamalarga kirishi, milliy darajada tizimli mexanizmlarning yo'qligi, sifatni baholashning birlashtirilgan mezonlarining mavjud emasligi, ichki boshqaruv va akademik erkinlik ustuvorligi kabi asosiy xususiyatlar namoyon bo'ldi.

Ikkinchi bosqich: Barqarorlik va Bolonya jarayoni (1990-2000 yillar).

1990-yillar sifat kafolatining barqarorlashuv davri bo'ldi. 1999-yilda 29 ta Yevropa mamlakati tomonidan imzolangan Bolonya deklaratsiyasi oliy ta'limda sifat kafolatini markazlashtirdi va butun qit'ada birlashtirilgan yondashuvlarni

2 Bischof, L. (2018). Effects of the Bologna Process on Quality Assurance Regimes in the Post-Soviet Space: Isomorphism and Path Dependencies in Moldova, Russia, and Kazakhstan. In European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies. Springer.

3 Kosimova Z.A., Ta'lim sifatini baholash tizimini boshqarishning xorijiy mamlakatlar tajribasi // Tafakkur ziyosi. Ilmiy-amaliy jurnal. 2022. №1. – B. 27-35.

4 Abduraimov Sh.S. Ta'lim sifatini tizimli boshqarish asoslari // Tafakkur ziyosi. Ilmiy-uslubiy jurnal. Jizzax, 2024. №4. – B. 14-17.

shakllantirish jarayonini boshladi⁵.

Bolonya jarayonining boshlanishi, Yevropa universitetlar Assotsiatsiyasi va boshqa xalqaro tashkilotlar faoliyatining kuchayishi, ichki va tashqi sifat kafolati mexanizmlarining shakllanishi hamda sifat madaniyati konsepsiyasining rivojlanishi Yevropa oliy ta'limi makonida sifat kafolatining milliy asoslarini mustahkamladi. Shu bilan birga umumyevropa standartlarining yaratilishi, milliy sifat agentliklarining tashkil etilishi, mas'uliyat va talabalar ishtirokining kengayishi kabi muhim yutuqlarga erishildi. Ijobiy natijalarga erishishda monitoring va hisobotga ortiqcha e'tibor qaratilishi, rivojlanish va nazorat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash murakkabligi hamda sharoitning xilma-xilligi sifat kafolatini ta'minlashda yagona yondashuv joriy etishni taqozo etdi.

Uchinchi bosqich: Global standartlar va ESG qabul qilinishi (2000–2010 yillar).

2000–yillarda sifat kafolatining globallashuvi ESG–2005 ning qabul qilinishi orqali oliy ta'limda xalqaro miqyosda yagona yondashuvlarni shakllantirib, milliy akkreditatsiya ramkalarini qayta ko'rib chiqish, ta'lim dasturlari sifatiga qo'yiladigan talablarni kuchaytirish hamda xalqaro mobillik va diplomlarni tan olish mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qildi. Yevropa davlatlari tajribasi misolida ko'ringanidek, sifat talablarining qat'iylashuvi dasturlar sonining sezilarli qisqarishiga va ichki sifat tizimlarining ortiqcha rasmiyatchilikka hamda ma'muriy yuklama sifatida baholanishi sababli ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sirning cheklanganligi kabi muammolarni ham yuzaga chiqardi⁶.

To'rtinchi bosqich: Tartibga solish va raqamlashuv (2010–2020).

2010–2020–yillarda ESG–2015 ning qabul qilinishi sifat kafolati tizimlarining raqamlashuvi va ichki imkoniyatlarni mustahkamlanishiga olib keldi. Shu orqali sifat nazoratini amalga oshirishda talabalar ishtiroki va ichki boshqaruvni kuchaytirib, malaka ramkalari hamda ECTS tizimining integratsiyasi, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv (Data-Driven Governance) prinsiplarining joriy etilishi kabi muhim yutuqlarga erishildi.

Shu bilan birga xorijiy davlatlarda milliy qonunchiliklarni xalqaro standartlarga moslashtirishdagi qiyinchiliklar, chet el sifat agentliklari natijalarini tan olishdagi beqarorlik hamda ichki sifat tizimlarida samarasiz amaliyotlarning davom etishi yechimini kutayotgan muammolar sifatida namoyon bo'lishni boshladi.

Beshinchi bosqich: Pandemiya keyingi transformatsiya (2020–2025).

COVID–19 pandemiyasi sharoitida oliy ta'lim tizimlarining raqamli transformatsiyasi sifat kafolati mexanizmlarini qayta asoslashni talab qildi. Natijada, onlayn va gibrid ta'lim shakllari uchun masofaviy baholash hamda raqamli kompetensiyalarni aniqlash mezonlari, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish kabi yangi imkoniyatlar yaratildi. Yaratilgan imkoniyatlar bilan birga raqamli tengsizlik (digital divide), texnologik infratuzilma cheklanganligi, onlayn ta'lim natijalarini obyektiv baholash murakkabligi va akademik halollikni ta'minlash bilan bog'liq muammolar sifat kafolatining barqaror va adolatli amalga oshirilishiga to'sqinlik qildi⁷.

- 5 Sokolova, I. (2017). Educational Policy of the European University Association: Quality Assurance Strategies. *Educational Discourse*, 6, 143–149.
- 6 Starostina, S. E., & Kazachek, N. A. (2015). Regulatory and Methodological Changes in the System of Higher Education Quality Assurance. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(4 S4), 140–146.
- 7 Toots, A., & Kalev, L. (2016). Governing in the Shadow of Bologna: Return of the State in Higher Education Quality Assurance Policy. *International Journal of Public Policy*, 12(1/2), 41–58.

Zamonaviy tendensiyalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Bologna Process va European Higher Education Area doirasida qabul qilingan ESG standartlari asosida sifat kafolati tizimlari ichki mas'uliyat, markazlashgan yondashuv, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv va natijalarga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari bilan boyitildi. Bu esa xalqaro akkreditatsiya, reytinglar hamda davlat-xususiy sektor hamkorligi orqali global moslashuv va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda, biroq ularni amalga oshirish jarayonida milliy uyg'unlikdagi farqlar, resurslar cheklanganligi, rasmiyatchilik xavfi va sifatni real takomillashtirish bilan hisobot ko'rsatkichlari o'rtasidagi nomutanosiblik kabi tizimli muammolar saqlanib qolmoqda.

Oliy ta'lim tizimida birlamchi muammo sifatida moliyaviy cheklovlar va resurslarning yetishmasligi akademik sifat va boshqaruv samaradorligiga tizimli ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Buni yechimi sifatida moliyaviy manbalarni to'g'ri taqsimlash, sifat kafolati faoliyatini ustuvor yo'nalishi sifatida moliyalashtirish hamda moliyaviy shaffoflik va tezkor akkreditatsiya-audit mexanizmlarini joriy etish ta'lim sifati barqarorligini ta'minlashning strategik sharti sifatida qaralishi lozim.

Sifatni baholash mexanizmlariga ortiqcha rasmiy tus berilishi va hujjatbozlikka asoslangan yondashuvi oliy ta'lim muassasalarida akademik nazoratning ustuvor bo'lishiga olib kelmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ichki sifat kafolati jarayonlariga me'yordan ortiq rasmiy mezon sifatida qaralishi, pedagog xodimlarda ortiqcha yuklama paydo bo'lishiga olib keladi. Shu bois baholash standartlarini natijaga yo'naltirilgan va soddalashtirilgan tarzda qayta ko'rib chiqish, ichki sifat madaniyatini rivojlantirish hamda milliy ta'lim sifati kafolati mexanizmlari bilan tashqi baholash mexanizmlari o'rtasida tizimli muvofiqlashtirishni ta'minlash

sifat kafolatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Pedagog xodimlarning ichki sifat kafolati mexanizmlariga nisbatan xayrixox emasligi, uning samarali joriy etilishida asosiy to'siq sifatida namoyon bo'ladi. Pedagoglar tarkibi bu jarayonni hisobotga asoslangan va manfaatsiz deb qabul qilishlari sifatni takomillashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy-amaliy jihatdan muhim yondashuv sifatida sifat kafolati jarayonlariga pedagoglar tarkibini jalb qilish, ularning ijobiy fikrlarini integratsiya qilish, pedagogik qo'llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanish dasturlarini joriy etish hamda xalqaro standartlarni milliy ta'lim tizimimizga bosqichma-bosqich moslashtirish zarur hisoblanadi.

Sifat kafolati tizimlarining ko'pchiligi Yevropa ta'lim tizimida, xususan European Higher Education Area doirasida shakllangan me'yoriy tamoyillarga asoslangani bois, ularni to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish samaradorlikni ta'minlamaydi. Shu nuqtai nazardan, xalqaro standartlarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish, mamlakatlar o'rtasida hududiy hamkorlikni kuchaytirish hamda global talablar va milliy xususiyatlarni uyg'unlashtiruvchi gibril modellarni ishlab chiqish sifat kafolati komponentlarini barqaror va natijador rivojlanishini ta'minlaydi.

Sifat kafolatini raqamlashtirishni samarali joriy etish uchun zarur bo'lgan texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmagani, oliy ta'lim muassasalari o'rtasida sifat monitoringi va ma'lumotlar shaffofligini ta'minlashda nomutanosiblikni keltirib chiqarmoqda. Muammoni yechimi sifatida raqamlashtirish strategiyasini bosqichma-bosqich ishlab chiqish, ochiq manba dasturiy ta'minotlardan foydalanish hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish sifat kafolatini raqamlashtirishni tizimli rivojlanishiga xizmat qiladi⁸.

8 Sin, C., Tavares, O., & Amaral, A. (2017). Taking stock of changes in quality assurance in Portuguese higher education between 2007

Hozirda rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasida ta'lim sifati raqamli resurslardan foydalangan holda talabani kasbiy rivojlanishini baholash va monitoring qilishga asoslanadi. Bu esa ta'lim sifatini boshqarish sharoitida kasbiy kompetentli pedagog kadrlarni tayyorlashni nazarda tutadi. Shu asosda ta'lim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini metodologik va ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar dunyoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalari, jumladan, National Center for Education Statistics (AQSh), Office for Standards in Education, Children's Services and Skills (Angliya), Institut für Qualitätssicherung im Bildungswesen (Germaniya), Mintaqaviy ta'limni rivojlantirish instituti (Rossiya), Direction de l'Évaluation, de la Prospective et de la Performance (Fransiya), Council of Ministers of Education, Canada (Kanada), National Institute for Education Sciences (Xitoy), Finnish Education Evaluation Centre (Finlandiya), Skolverket, Universitetskanslersämbetet (Shvesiya) da olib borilmoqda⁹.

Jahonda ta'lim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qator ilmiy-amaliy natijalar olingan, jumladan, pedagog kadrlar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning maxsus tayyorgarlik metodikalari orqali bilim, intellektual salohiyat va umumiy kompetensiyalar tizimi takomillashtirilgan (National Center for Education Statistics), ta'lim sifati nazorati, innovatsion texnologiyalar va ilmiy-tadqiqotlarga asoslangan pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari takomillashtirilgan (Office for Standards in Education, Children's

Services and Skills), pedagog kadrlarni kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan sun'iy intellekt va simulyatsiya dasturlari asosida ta'lim sifatini boshqarishning konseptual asoslari mazmunan takomillashtirilgan (Institut für Qualitätssicherung im Bildungswesen), kasbiy kompetentlik darajasini baholashga oid pedagoglar attestatsiya tizimi, malaka oshirish dasturlari, kasbiy rivojlanish onlayn platformalar orqali raqamli texnologiyalarni joriy etish rivojlantirilgan (Mintaqaviy ta'limni rivojlantirish instituti), ta'lim sifatini ta'minlash asosida elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, dasturlash va grafik dizayn elementlarini joriy etish orqali bo'lajak pedagog kadrlarning ijodiy-tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmi takomillashtirilgan (Direction de l'Évaluation, de la Prospective et de la Performance), pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini faoliyat samaradorligi asosida baholashning aniq strategiya va mexanizmlari takomillashtirilgan (Council of Ministers of Education, Canada), ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsiyaga yo'naltirilgan VR (virtual reallik), onlayn ta'lim platformalari asosida ta'lim standartlari takomillashtirilgan (National Institute for Education Sciences), pedagoglarning kasbiy malaka darajalarini baholash tizimiga asoslangan milliy o'quv rejasi umumiy konsepsiyasi takomillashtirilgan (Finnish Education Evaluation Centre), pedagoglarning kasbiy kompetentligini muttasil kasbiy rivojlanish (Continuous Professional Development), ish joyida tajriba almashish (mentoring & coaching) tizimlari takomillashtirilgan (Skolverket, Universitetskanslersämbetet)¹⁰.

Jahonda ta'lim sifatini boshqarish orqali

and 2015. Debats: Revista de cultura, poder i societat, 2, 65-79. <https://doi.org/10.28939/IAM.DEBATS-EN.2017-12>.

9 Sherali Abduraimov. Main stages, trends and problems of the evolution of quality assurance in higher education // Science and Innovation international scientific journal, Vol. 5, No. 2, Feb 2026. pp. 69-73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18738424>.

10 Sherali Abduraimov. Foundations of Systematic Management of Education Quality // American Journal of Alternative Education, Vol. 1, No. 10, Dec 2024. pp. 105-108.

pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'lim sifatini milliy standartlar va monitoring qilish asosida boshqarish, sun'iy intellekt, simulyatsion dasturlar, masofaviy va onlayn platformalar orqali teng ta'lim olish imkoniyatlarini takomillashtirish, bo'lajak pedagog kadrlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetentligini rivojlantirish, ta'lim sifati va pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlarini tizimli yondashuv asosida loyihalash, pedagoglarni tayyorlash va faoliyat yuritish uchun litsenziyalash talablarini takomillashtirish, pedagog kadrlar faoliyat samaradorligini baholash (KPI) mezonlarini takomillashtirish kabi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda¹¹.

Olib borilgan kompleks tahlil shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda sifat kafolati tizimi izchil evolyutsion rivojlanishni bosib o'tgan bo'lib, u nazoratga asoslangan mahalliy amaliyotdan xalqaro amaliyotga muvofiqlashtirilgan, natijaga yo'naltirilgan va raqamlashgan boshqaruv mexanizmigacha transformatsiyalangan. Xususan, Bologna Process va ESG standartlari sifat kafolatini ichki va uning xalqaro muvofiqligini ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'lgani aniqlandi. Biroq mazkur standartlarni turli ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sharoitlarda tatbiq etish jarayoni bir xil natija bermasligi, uning samaradorligi ichki imkoniyatlar va milliy ta'lim tizimi bilan bevosita bog'liq ekani isbotlandi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy bosqichda sifat kafolati tizimlari talabaga yo'naltirilganlik, ta'lim natijalariga asoslangan boshqaruv, shaffoflik va

uzluksiz takomillashtirish bilan xarakterlanishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy cheklovlar, ma'muriy yuklama, akademik qarshilik va texnologik infratuzilma yetishmasligi kabi omillar sifat kafolatining ichki samaradorligini cheklamoqda.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sifat kafolati tizimlarini samarali joriy etish ichki imkoniyatlar, resurslar va boshqaruv tizimi bilan uyg'un holda amalga oshirilishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, sifat kafolatini tatbiq etishda bosqichma-bosqich yondashuvni qo'llash, ya'ni ichki imkoniyat va resurslar darajasini hisobga olgan holda islohotlarni joriy etish barqaror natijalarga erishish imkonini beradi.

Nazorat va rivojlanish o'rtasida muvozanatni ta'minlash, ya'ni sifat kafolatini faqat raqamlardan iborat natijalar sifatida emas, balki ichki takomillashtirish vositasi sifatida qo'llash uning strategik ahamiyatini oshiradi. Raqamli vositalarni joriy etishda texnologik infratuzilma imkoniyatlari va raqamli savodxonlik darajasini inobatga olish, bosqichma-bosqich raqamlashtirish strategiyasini ishlab chiqish va ochiq manba texnologiyalaridan foydalanish resurs tejamkorligi va shaffoflikni ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, sifat kafolatini bir martalik tekshiruv emas, balki uzluksiz takomillashtirish jarayoni sifatida qarash, PDCA (Plan-Do-Check-Act:Rejalash-bajarish-tekshirish-harakat qilish) ketma-ketligiga asoslangan ichki monitoring tizimlarini rivojlantirish va ichki sifat indikatorlarini takomillashtirish oliy ta'lim tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

11 Abduraimov Sh.S., Ta'lim sifatini boshqarishning xalqaro tajribasi // Tafakkur ziyosi. Ilmiy-uslubiy jurnal. 2025.№4. -B. 17-20.

ERASMUS+ LOYIHALARINING O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISH VA MODERNIZATSIYA QILISHDAGI O'RNI VA TA'SIRI

Azzam Eshpulatovich Begbutayev – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Nigora Daniyarovna Khasanova – stajyor-o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erasmus+ dasturi doirasidagi loyihalarining O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uning nufuzini oshirishdagi strategik o'rni tahlil qilinadi. Erasmus+ loyihalari, odatda, Yevropa va hamkor davlatlar universitetlari konsorsiumi tomonidan umumiy ehtiyojlar hamda istiqbolli maqsadlar asosida ishlab chiqiladi. Bugungi kunda mazkur tashabbuslar oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini kuchaytirish, ta'lim sifatini nazorat qilish tizimlarini takomillashtirish, universitet va ishlab chiqarish integratsiyasini mustahkamlash hamda pedagogik kadrlar malakasini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Binobarin, Erasmus+ loyihalari milliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy omili sifatida ta'lim sifatini jahon andozalariga moslashtirish va tizimli o'zgarishlarning barqarorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Аннотация. В данной статье анализируется роль проектов Erasmus+ в развитии и модернизации системы высшего образования Республики Узбекистан. Как правило, проекты разрабатываются совместно консорциумом университетов Европы и стран-партнеров на основе общих потребностей и стратегических целей. На сегодняшний день инициативы Erasmus+ оказывают существенное влияние на укрепление институционального потенциала высших учебных заведений, совершенствование систем обеспечения качества, укрепление сотрудничества между университетами и производственным сектором, а также повышение квалификации педагогов. Следует отметить, что программа Erasmus+ выступает в качестве стратегического катализатора трансформации системы высшего образования Узбекистана, способствуя её адаптации к международным стандартам и создавая прочный фундамент для устойчивого долгосрочного развития.

Abstract. This article analyzes the strategic role of Erasmus+ projects in the development and modernization of the higher education system in the Republic of Uzbekistan. These projects are typically designed collaboratively by consortia comprising European and partner country universities, based on shared needs and strategic goals. Today, Erasmus+ initiatives significantly impact institutional capacity building, quality assurance systems, the strengthening of university-industry cooperation, and the professional development of educators. Consequently, the Erasmus+ program serves as a strategic catalyst for the transformation of Uzbekistan's higher education system, facilitating its alignment with international standards and providing a solid foundation for sustainable, long-term development.

Kalit so'zlar: Erasmus+ dasturi, xalqaro hamkorlik, akademik mobillik, raqamli transformatsiya, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, Yevropa oliy ta'lim makoni (EHEA), inson kapitali, Yevropa standartlari, CBHE loyihalari.

Ключевые слова: программа Erasmus+, международное сотрудничество, академическая мобильность, цифровая трансформация, образование на основе компетенций, европейское пространство высшего образования (ehea), человеческий капитал, европейские стандарты, проекты cbhe.

Keywords: Erasmus + Programme, International Cooperation, academic mobility, digital transformation, competence-based education, European Higher Education Space (EHEA), human capital, European standards, CBHE projects.

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini transformatsiya qilish va modernizatsiyalash masalasi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. So'nggi yillarda qabul

qilingan davlat dasturlari, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 28-apreldagi "Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-73-sonli Farmoni tezkor o'zgarib borayotgan

global mehnat bozori konyunkturasiga mos, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash zaruriyatini kun tartibiga qo'ydi. Ushbu strategik vazifalar doirasida xalqaro hamkorlik aloqalari ta'lim sifatini oshirish, innovatsiyalarni joriy etish hamda oliy ta'lim muassasalarini xalqaro akademik standartlarga moslashtirishning muhim mexanizmi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur yo'nalishda Yevropa Ittifoqi tomonidan moliyalashtiriladigan Erasmus+ dasturi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu dastur Yevropa va Markaziy Osiyo oliy ta'lim muassasalari o'rtasida o'zaro manfaatli konsorsiumlar tashkil etish orqali tizimli islohotlarni qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Erasmus+ bugungi kunda ta'lim, professional o'qitish va akademik mobillik sohasidagi eng muvaffaqiyatli va barqaror xalqaro tashabbuslardan biri sifatida e'tirof etilgan.

Ushbu dastur O'zbekiston universitetlariga hamkorlik aloqalarini kengaytirish, ta'lim dasturlarini modernizatsiya qilish va o'qitish jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishda keng imkoniyatlar yaratdi. Erasmus+ dasturi tashkil etilganidan buyon akademik almashinuv va salohiyatni oshirishga qaratilgan loyihalarni qo'llab-quvvatlab, oliy ta'lim tizimini izchil takomillashtirishga hissa qo'shib kelmoqda. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining Erasmus+ loyihalarida faol ishtiroki nafaqat innovatsion amaliyotlarga bo'lgan ichki ehtiyojni, balki mamlakatimizning Yevropa oliy ta'lim makoniga (EHEA) integratsiyalashuv borasidagi qat'iy intilishlarini ifodalaydi.

Erasmus+ dasturi doirasida har yili Erasmus+ milliy ofisi, Yevropa Ittifoqining O'zbekiston Respublikasidagi Delegatsiyasi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda Oliy ta'lim bo'yicha ekspertlar milliy guruhi a'zolari tomonidan tanlov e'lon qilinadi. Tanlovda ishtirok etish uchun universitetlar o'z loyihalarini topshiradilar, ekspertlar tomonidan ularning

mazmuni, innovatsionligi, amalga oshirish rejasi va ta'lim tizimiga qo'shadigan hissasi baholanadi, shuningdek, g'olib loyihalar tanlov natijalari asosida aniqlanadi. Shu bilan birga, Erasmus+ dasturi doirasida amalga oshirilayotgan loyihalar oliy ta'lim tizimidagi tarkibiy o'zgarishlarni samarali amalga oshirishga ko'mak bermoqda. HiEdTec (Yangi texnologiyalar orqali Markaziy Osiyoda oliy ta'limni modernizatsiya qilish), ELBA (Atrof-muhit va resurslarni boshqarish bo'yicha zamonaviy magistr dasturlarini yaratish) va INGENIUM (Yevropa universitetlar tarmog'i) kabi tashabbuslar esa Yevropa va Markaziy Osiyo universitetlarining hamkorlikdagi ishlari, raqamli transformatsiya jarayoni va xalqaro ta'lim tarmoqlarini mustahkamlashga qo'shayotgan hissasining yaqqol namunasi sifatida namoyon bo'lmoqda¹.

O'zbekiston uchun ushbu loyihalarda ishtirok etib, oliy o'quv yurtlarida yangi o'quv dasturlarini yaratishga, talabalar va professor-o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirishga, shuningdek, o'qitish uslublarini xalqaro standartlar asosida modernizatsiya qilishga harakat qilmoqda.

Inson kapitali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri sifatida keng e'tirof etiladi. Talabalar va o'qituvchilarga akademik mobillik, qo'shma tadqiqotlar va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etish orqali Erasmus+ loyihalari globallashtirish va texnologik o'zgarishlar sharoitida raqobatbardosh bo'la oladigan malakali kadrlar tayyorlashga hissa qo'shmoqda. Bundan tashqari, O'zbekiston universitetlarining Yevropa va mintaqaviy ta'lim tarmoqlariga integratsiyalashuvi bilim almashish, o'zaro tajriba o'rganish va barqaror hamkorlik aloqalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Erasmus+ dasturi ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini oshirish uchun zarur bo'lgan

1 Yevropa Komissiyasi. "O'zbekiston OTMlari ishtirok etgan Erasmus Mundus qo'shma magistrlik dasturlari." Bryussel, 2022.

xalqaro ilg'or tajribalar asosida takomillashtirish g'oyasini ham ilgari suradi. Erasmus+ loyihalari O'zbekistonning rivojlanish strategiyasida belgilangan ustuvor yo'nalishlarga mos ravishda raqobatbardosh va kompetensiyaga asoslangan zamonaviy ta'lim tizimini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi Erasmus+ loyihalarining O'zbekistonda oliy ta'limni rivojlantirish va modernizatsiya qilishga ta'sirini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari, Yevropa hamkorlari va mintaqaviy institutlar o'rtasidagi hamkorlikning asosiy natijalarini aniqlash va ushbu loyihalarining inson kapitalini oshirishga qo'shgan hissasini baholashga qaratilgan.

Tadqiqot maqsadi – Erasmus+ loyihalarining O'zbekiston oliy ta'lim tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilishga qo'shgan hissasini aniqlash.

Uslubiy asos – qiyosiy va tizimli tahlil bo'lib, u O'zbekiston universitetlarining Erasmus+ loyihalaridagi ishtirokini Yevropa oliy ta'lim muassasalari tajribasi bilan solishtirish imkonini beradi.

Empirik baza sifatida Erasmus+ rasmiy hisobotlari, O'zbekiston ta'lim sohasidagi me'yoriy hujjatlar va loyihalarda qatnashgan o'qituvchilar hamda talabalar bilan o'tkazilgan suhbatlar materiallari foydalanildi. HiEdTec, ELBA va INGENIUM loyihalari alohida tahlil qilindi, chunki ular ta'limda raqamlashtirish jarayonlarining xalqaro rivojlantirish tendensiyalarini aks ettiradi.

Ushbu islohotlarni amalga oshirish Prezident farmonlari bilan qo'llab-quvvatlandi hamda Oliy ta'lim vazirligi tomonidan muvofiqlashtirildi. Bunday yondashuvlar O'zbekistonda ta'lim sohasida barqaror innovatsiyalar va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratdi.

Erasmus+ loyihalari doirasida O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilgan metodlar:

1. O'quv dasturlarini isloh qilish va Yevropa standartlariga moslashtirish

Universitetlarda Yevropa kreditlarni o'tkazish va yig'ish tizimi (ECTS) joriy etildi.

Muhandislik, axborot texnologiyalari, ta'lim va qishloq xo'jaligi yo'nalishlarida yangi bakalavr va magistrlik dasturlari ishlab chiqildi.

O'quv dasturlari kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar bilan modernizatsiya qilindi, shu jumladan, mehnat bozori talablariga yo'naltirilgan ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor qaratildi.

2. Raqamlashtirish va innovatsion pedagogika.

Ta'limni boshqarish tizimlari (LMS) va elektron o'quv platformalari (Moodle, Google Classroom, mahalliy moslashtirilgan LMS) joriy etildi.

COVID-19 davrida va undan keyin aralash (blended) ta'lim usullari qo'llanildi.

Professor-o'qituvchilarni raqamli kompetensiyalar bo'yicha tayyorlash uchun seminarlar, Erasmus+ yozgi maktablari va TOT (Training of Trainers) dasturlari tashkil etildi.

3. Kadrlar salohiyatini mustahkamlash

Fakultet a'zolari va yosh tadqiqotchilar qisqa muddatli (1-6 oy) mobillik dasturlari doirasida chet elga yuborildi.

Xalqaro yozgi maktablar, qo'shma seminarlar va Yevropa hamkorlari bilan xodimlar tayyorlash dasturlari o'tkazildi.

Innovatsiya va inkubatsiya markazlari tashkil etildi (masalan, TATUda Erasmus loyihasi tajribasi asosida).

O'zbekistonning Erasmus+ loyihalaridagi ishtiroki tahlili ularning oliy kasbiy ta'limni modernizatsiya qilishga jiddiy ta'sirini ko'rsatadi. Natijalar ko'p qirrali bo'lib, o'quv dasturlarini isloh qilish, raqamlashtirish, akademik mobillik,

mehnat bozori integratsiyasi va institutsional innovatsiyalarni qamrab oladi.

Yevropa standartlariga mos yangi o'quv dasturlarini yaratishdir. Yevropa universitetlari bilan qo'shma o'quv dasturlarini ishlab chiqish kompetensiyaga asoslangan ta'limni joriy etishni osonlashtirib, bitiruvchilarning zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlariga yaxshiroq tayyorlanishini ta'minladi.

ELBA va EXTEND kabi loyihalar mos ravishda atrof-muhitni boshqarish va muhandislik ta'limi bo'yicha magistrlik dasturlarini yaratishga hissa qo'shdi². Ushbu dasturlar nafaqat universitetlarning akademik takliflarini boyitibgina qolmay, balki innovatsion pedagogik usullarni, jumladan, loyihaga asoslangan ta'lim va fanlararo yondashuvlarni ham joriy qildi. Ushbu o'quv rejalarining aksariyati O'zbekiston Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan va ularning barqarorligini ta'minlagan.

Raqamli transformatsiya O'zbekiston ta'lim sohasidagi islohotlarning markaziy yo'nalishi bo'lib, 2030-yilgacha ta'limni rivojlantirish milliy strategiyasida o'z aksini topgan³. Erasmus+ loyihalari bu jarayonda muhim rol o'ynadi, ta'limni boshqarish tizimlari, aralash ta'lim modellari va ArcGIS Online kabi ixtisoslashgan platformalarni joriy qildi.

HiEdTec loyihasi universitetlarni "raqamli avlod" ga moslashtirish bo'yicha ko'rsatmalar ishlab chiqargan, ayniqsa ta'sirli bo'ldi⁴. Ko'pgina muassasalar Erasmus+ qo'llab-quvvatlashi orqali kompyuter infratuzilmasining 30-40 foizini

yangiladilar, bu esa o'qitish va o'rganishga foyda keltirishda davom etmoqda. So'rov ma'lumotlari ushbu raqamli innovatsiyalar qayta aloqa mexanizmlarini, baholash amaliyotini va talabalarga yo'naltirilgan ta'limga umumiy siljishni yaxshilaganini tasdiqlaydi.

COVID-19 pandemiyasi ushbu islohotlarning muhimligini ta'kidladi. Ko'pgina universitetlar cheklangan raqamli kontent bilan bog'liq muammolarga duch kelgan bo'lsa-da, Erasmus+ dasturiga jalb qilingan muassasalar allaqachon onlayn kurslar va masofaviy ta'lim tajribasini ishlab chiqqan holda yaxshiroq tayyorgarlik ko'rishgan⁵.

Shuningdek, Erasmus+ akademik harakatchanlikni kengaytirib, o'zbek talabalariga Yevropa universitetlarida o'qish imkoniyatini taqdim etdi va professor-o'qituvchilarga o'quv almashinuvi, o'quv dasturlari va xalqaro konferensiyalarda qatnashish imkonini berdi⁶.

PAWER loyihasi mobillikni boshqarish, almashinuv dasturlarida shaffoflik va samaradorlikni ta'minlash uchun avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etishga yordam berdi⁷. Bu tashabbuslar O'zbekistonning Yevropa oliy ta'lim hududiga integratsiyalashuvini kuchaytirdi va universitetlar o'rtasida xalqaro aloqalarni kuchaytirdi.

Bundan tashqari, 2023-2025-yillarda bir qancha universitetlar korxonalardagi amaliy mashg'ulotlar bilan sinfda o'qitishni birlashtirgan holda dual ta'limni sinovdan o'tkazishni boshladilar. Yevropa tajribasiga moslashtirilgan ushbu yondashuv Oliy ta'lim,

2 ELBA Project – Establishing Master-Level Studies in Environmental and Resource Management in Uzbekistan. Erasmus+ CBHE loyihasi hujjatlar, 2017–2020 yillar.

3 O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, 2019 yil.

4 Erasmus+ HiEdTec Project – Modernisation of Higher Education in Central Asia through New Technologies. TATU rasmiy veb-sayti. Manba: tuit.uz

5 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "COVID-19 davrida O'zbekiston OTMlarida masofaviy ta'limning qiyinchiliklari." Tahliliy hisobot, 2021.

6 Erasmus+ PAWER Project – Piloting Automated Mobility Management Systems in Central Asia. Yakuniy hisobot, 2020.

7 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "Erasmus+ loyihalarining O'zbekiston oliy ta'limidagi akademik mobillikka ta'siri." So'rovnoma hisobot, 2022.

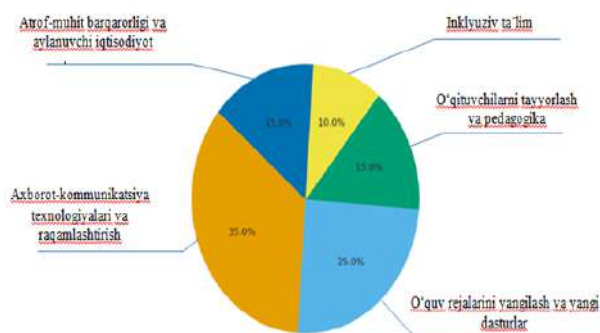
fan va innovatsiyalar vazirligining me'yoriy hujjatlari bilan mustahkamlangan⁸. Unda Erasmus+ dasturi O'zbekistonda akademik va kasbiy tayyorgarlikning integratsiyalashuviga qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi.

Institutsional darajada Erasmus+ innovatsiyalar va barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan yangi tuzilmalarni yaratishga hissa qo'shdi. Misollar:

- Yoshlar innovatsiya markazlari (MIND loyihasi);
- Yevropa tadqiqotlari resurs markazlari (TACES loyihasi);
- Muhandislik bo'yicha mukammallik markazlari (EXTEND loyihasi);
- Atrof-muhit gigiyenasi ilmiy-ta'lim markazlari (TUTORIAL loyihasi);
- Aylanma iqtisodiyot markazlari (CIRCULEC loyihasi)⁹.

Ushbu markazlar o'z faoliyatini davom ettirib, talabalar va professor-o'qituvchilarni treninglar, seminarlar va resurslarni rivojlantirish orqali qo'llab-quvvatlab, Erasmus+ natijalarining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi.

Milliy Erasmus+ idorasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda 2014–2024-yillarda 50 dan ortiq CBHE loyihalarini amalga oshirilgan¹⁰. Ularning taqsimlanishi quyida ko'rsatilgan.

1-rasm. O'zbekistonda Erasmus+ CBHE loyihalarini taqsimlash (2014–2024)

Bundan ko'rinib turibdiki, O'zbekistondagi Erasmus+ loyihalarining eng katta qismi AKT va raqamlashtirishga qaratilgan. 1-jadvalda loyiha yo'nalishlarining taqsimoti va faoliyat doirasi ko'rsatilgan.

1-jadval. O'zbekistondagi Erasmus+ CBHE loyihalarini yo'nalishlari (2014–2024)

Turkum	Loyihalar ulushi	Misol loyihalar
AKT va raqamlashtirish	35%	HiEdTec – Markaziy Osiyoda yangi texnologiyalar orqali oliy ta'limni modernizatsiya qilish
O'quv rejasi va yangi dasturlar	25%	ELBA – Atrof-muhit va resurslarni boshqarish bo'yicha magistr darajasidagi tadqiqotlarni o'rnatish
O'qituvchi trening va pedagogika	15%	EXTEND – muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish; TUTORIAL – o'qituvchilar malakasini oshirish

8 O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta'lim muassasalarida dual ta'limni joriy etish bo'yicha nizom, 2023.

9 Erasmus+ CBHE Projects – MIND, TACES, EXTEND, TUTORIAL, CIRCULEC. Yakuniy hisobotlar (2018–2023).

10 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "O'zbekistondagi CBHE loyihalariga umumiy sharh (2014–2024)." 2024.

Turkum	Loyihalar ulushi	Misol loyihalar
Inklyuziv ta'lim	10%	MIND – inklyuziv ta'lim va yoshlarning imkoniyatlarini kengaytirish
Ekologik barqarorlik va aylanma iqtisodiyot	15%	CIRCULEC – Circular Economy modullari; Ekologik barqarorlik tashabbuslari

Loyihalarning eng katta ulushi (35 foizi AKT va raqamlashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu O'zbekistonning ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga intilishidan dalolat beradi. Loyihalarning qariyb 25 foizi o'quv dasturlarini isloh qilish va yangi dasturlar yaratishga qaratilgan bo'lsa, 15 foizi o'qituvchilar malakasini oshirish va pedagogikaga qaratilgan. Inklyuziv ta'lim 10 foizini tashkil etdi va 15 foizi ekologik barqarorlik va aylanma iqtisodiyot masalalarini hal qildi.

O'zbekistondagi Erasmus+ faoliyati sezilarli darajada ortishi natijasida butun mamlakat bo'ylab 69 ta oliy ta'lim muassasasi 58 ta CBHE loyihasida ishtirok etdi, shu jumladan, 43 tasi tugallangan va 15 tasi hozirda ham davom etmoqda¹¹.

2024-yili tanlov natijasiga ko'ra, O'zbekiston 12 ta universitetni qamrab olgan beshta yangi CBHE loyihasida (ikkitasi milliy va uchtasi mintaqaviy) ishtirok etishi belgilandi. Ushbu loyihalarning barchasi barqaror rivojlanish maqsadlariga xos bo'lgan bandlikni oshirish, barqaror qishloq

xo'jaligi tizimlarini rivojlantirish, muhandislik, inklyuziv ta'lim va ekologik barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan¹².

Erasmus+ kabi dasturlar mamlakat universitetlarida raqamli transformatsiya, innovatsion o'quv dasturlarini joriy etish, yangi texnologiyalarni o'qitish va akademik salohiyatni mustahkamlash bo'yicha qator muhim tashabbuslarni amalga oshirish imkonini berdi. So'nggi yillarda bir nechta yirik loyihalarning muvaffaqiyati O'zbekiston OTMlarining xalqaro hamjamiyatdagi o'rnini mustahkamlamoqda¹³. Quyida shunday loyihalar tahlili beriladi.

– SPACE.COM (Strengthening Education in Space Systems Communications and GNSS in Uzbekistan) – O'zbekistonda Erasmus+ doirasida ilk bor grant egasi bo'lgan loyiha sifatida Toshkent axborot texnologiyalari universiteti (TATU) tomonidan amalga oshirilgan. Loyiha doirasida Farg'ona politexnika instituti, Milliy universitet, Toshkent davlat texnika universiteti, TATUning Qarshi filiali va Turin politexnika universiteti (Toshkent) bilan hamkorlikda kosmik aloqa va GNSS tizimlariga oid yangi o'quv kurslari yaratildi, zamonaviy laboratoriyalar tashkil etildi va talabalarning raqamli kompetensiyalari oshirildi.

– NICOPA (New and Innovative Courses for Precision Agriculture) – Erasmus+ CBHE loyihasi bo'lib, uning asosiy koordinatori S.Seyfullin nomidagi Qozog'iston agrotexnika universiteti hisoblanadi. Loyiha doirasida TATU, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti (TIAME), O'zbekiston Milliy universiteti hamda Ta'lim sifati nazorati inspeksiyasi ishtirok etdi. Xalqaro hamkorlar sifatida Technische Universität Berlin (Germaniya), Chexiya Life Sciences universiteti, Bolgariya qishloq

11 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "Erasmus+ 2022–2024 yillardagi tanlov natijalari." 2024.

12 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "Yangi tanlab olingan Erasmus+ loyihalarini orqali mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish." 2024.

13 O'zbekistondagi Erasmus+ Milliy Ofisi. "O'zbekistonda xalqaro kredit mobilligi hamkorliklari (2022–2024)." Hisobot, 2024.

xo'jaligi universiteti va Turkmaniston OTMLari qatnashdilar. Loyiha natijasida GIS, dronlar va masofaviy zondlash texnologiyalari asosida aniq qishloq xo'jaligi bo'yicha yangi kurslar ishlab chiqildi.

– INMACOM (Innovative Master's Program in Photonics and Optical Communications) – Samarqand davlat universiteti ishtirokida amalga oshirilgan Erasmus+ loyihasi bo'lib, telekommunikatsiya va optik tizimlar bo'yicha zamonaviy o'quv dasturlari yaratildi.

– QUARTZ (Quality Assurance for Reform and Transformation of HEIs in Uzbekistan) – Kimyo International University in Tashkent (KIUT) va boshqa OTMLar ishtirokida amalga oshirilgan Erasmus+ loyihasi. U orqali ta'lim sifati nazorati va xalqaro akkreditatsiya talablariga mos mexanizmlar joriy etildi¹⁴.

– BioEcUz (New Master's Degree Curricula for Sustainable Bioeconomy in Uzbekistan) – Latvia University of Life Sciences and Technologies (LBTU) yetakchiligida amalga oshirilgan Erasmus+ loyihasi. Unda bir qator O'zbekiston universitetlari bilan hamkorlikda yangi magistratura dasturlari ishlab chiqildi, ilmiy-pedagogik almashinuv yo'lga qo'yildi va innovatsion o'quv kontenti joriy etildi.

– TATU (Toshkent axborot texnologiyalari universiteti) qoshida Inkubatsiya markazining tashkil etilishi ham diqqatga sazovordir. Markaz talabalarning startaplari, dasturiy loyihalari va robototexnika tashabbuslarini qo'llab-quvvatlaydi. Uning yaratilishiga universitetning HiEdTec Erasmus+ loyihasida ishtirok etishi sabab bo'lgan.

Shu kabi xalqaro loyihalar tajribasi talabalarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish va o'quv jarayonini modernizatsiya qilishda nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat

kasb etmoqda¹⁵.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, Erasmus+ dasturi doirasidagi CBHE loyihalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimini transformatsiya qilishda institutsional ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida mazkur loyihalarning milliy ta'lim paradigmasini Yevropa oliy ta'lim makoni (EHEA) standartlariga integratsiyalashdagi roli va samaradorligi tahliliy jihatdan asoslandi. Xususan, uch bosqichli ta'lim tizimining barqarorlashuvi, ECTS tizimining tatbiq etilishi va o'quv dasturlarining ESG standartlari asosida modernizatsiyalashuvi tizimdagi sifat o'zgarishlarining bevosita natijasidir.

Shu bilan birga, global raqamlashtirish, iqlim o'zgarishi va ijtimoiy inklyuzivlik kabi zamonaviy chaqiriqlar oliy ta'lim tizimi oldiga yangi strategik talablarni qo'ymoqda. Erishilgan natijalar va to'plangan tajriba kelajakdagi istiqbolli tashabbuslar uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi lozim. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, raqamli transformatsiya, "yashil" iqtisodiyot va sog'liqni saqlash kabi ustuvor yo'nalishlarda Yevropa universitetlari bilan hamkorlikda yangi avlod loyihalarini shakllantirish O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining xalqaro raqobatbardoshligini ta'minlashning eng samarali mexanizmi bo'lib qolmoqda.

14 Yevropa Komissiyasi. "Xalqaro kredit mobilligi statistikalari – O'zbekiston." Bryussel, 2021.

15 "TUIT inkubatsiya markazi" faoliyati. TATU rasmiy veb-sayti. Manba: <https://tuit.uz/en/inkubatsiya-markazi>

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY- PEDAGOGIK TAYYORGARLIGIDA LOYIHAVIY YONDASHUV ORQALI KONGRUENTLIK QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Nilufar Xudoyshekurovna Qobilova – dotsent,
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni shakllantirish va rivojlantirishning nazariy–metodologik asoslari hamda amaliy mexanizmlarini aniqlashga bag'ishlangan. Tadqiqot doirasida pedagogik kongruentlik bo'lajak o'qituvchining ichki kasbiy qadriyatlarini, emotsional–psixologik holati va tashqi pedagogik faoliyati o'rtasidagi o'zaro uyg'unlikni ta'minlovchi integrativ kasbiy sifat sifatida talqin qilinadi. Mazkur holat pedagogik kongruentlikni rivojlantirishni dolzarb ilmiy–pedagogik muammo sifatida asoslashga imkon berdi. Tadqiqot jarayonida loyihaviy yondashuv asosida pedagogik kongruentlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan konseptual pedagogik model ishlab chiqildi. Ushbu model bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyalari, emotsional–intellektual salohiyati, refleksiv faoliyati hamda axloqiy barqarorligini o'zaro uyg'un holda rivojlantirishni nazarda tutadi.

Аннотация. Данное научное исследование посвящено выявлению теоретических и методологических основ и практических механизмов формирования и развития педагогической согласованности у будущих преподавателей высших учебных заведений. В рамках исследования педагогическая согласованность интерпретируется как интегративное профессиональное качество, обеспечивающее гармонию между внутренними профессиональными ценностями, эмоционально–психологическим состоянием и внешней педагогической деятельностью будущего преподавателя. Эта ситуация позволила обосновать развитие педагогической согласованности как актуальную научно–педагогическую проблему. В ходе исследования была разработана концептуальная педагогическая модель, основанная на проектном подходе, направленном на развитие педагогической согласованности. Эта модель предполагает гармоничное развитие коммуникативных компетенций, эмоционально–интеллектуального потенциала, рефлексивной деятельности и моральной устойчивости будущих преподавателей.

Abstract. This scientific research is devoted to identifying the theoretical and methodological foundations and practical mechanisms of formation and development of pedagogical congruence in future teachers in higher educational institutions. Within the framework of the research, pedagogical congruence is interpreted as an integrative professional quality that ensures mutual harmony between the internal professional values, emotional–psychological state and external pedagogical activity of the future teacher. This situation made it possible to substantiate the development of pedagogical congruence as an urgent scientific and pedagogical problem. During the research, a conceptual pedagogical model was developed based on a project approach aimed at developing pedagogical congruence. This model involves the harmonious development of communicative competencies, emotional – intellectual potential, reflexive activity and moral stability of future teachers.

Kalit so'zlar: pedagogik kongruentlik, loyihaviy yondashuv, bo'lajak o'qituvchi, pedagogik kompetensiya, refleksiya, oliy ta'lim, qobiliyat, intellektual va ma'naviy kamolot.

Ключевые слова: педагогическая согласованность, проектный подход, будущий преподаватель, педагогическая компетентность, рефлексия, высшее образование.

Keywords: pedagogical congruence, project approach, future teacher, pedagogical competence, reflection, higher education.

Hozirgi sharoitda bo'lajak o'qituvchilarning o'z professional faoliyatini loyihalash usullarini egallashi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, bo'lajak o'qituvchilarda kongruentlik qobiliyatining yetarli darajada shakllangan bo'lishi samarali pedagogik faoliyatni ta'minlovchi muhim shartlardan

biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy–pedagogik, innovatsion ta'lim metodlarini, uning tashkiliy va texnologiyasini loyihalashga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu maqsadda Prezidentimizning 2022–yil 28–yanvarda “2022–2026–yillarga mo'ljallangan Yangi

O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida"gi PF-60-son Farmonida belgilangan vazifalar asosida yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga rioya qilish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni avaylav asrash, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son farmoni bilan tasdiqlangan "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi", 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-son qarori hamda 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-son qarorida pedagog kadrlarni tayyorlash sifatini oshirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan^{1,2,3}.

Mazkur holat oliy ta'lim muassasalari oldiga pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida bo'lajak o'qituvchilarda loyihaviy yondashuv asosida kongruentlik qobiliyatini shakllantirish vazifasini tizimli va samarali amalga oshirish zaruratini qo'yadi. Pedagogik kongruentlik o'qituvchining ichki kasbiy qadriyatlari, emotsional holati, axloqiy pozitsiyasi va tashqi pedagogik faoliyati o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalaydi. Kongruentlikka ega bo'lgan pedagog o'quvchilar bilan muloqotda samimiy, barqaror va izchil pedagogik pozitsiyani namoyon etadi, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq amaldagi oliy pedagogik ta'lim amaliyotida bo'lajak o'qituvchilarda ushbu qobiliyatni maqsadli va tizimli rivojlantirishga yetarli e'tibor qaratilmayotgani kuzatiladi. Mazkur sharoitda ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish zarurati

yuzaga kelmoqda. Shunday yondashuvlardan biri sifatida loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanishida samarali vosita hisoblanadi. Loyihaviy yondashuv talabalarning faol ishtirokini ta'minlab, ularni real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarni mustaqil hal etish, refleksiv fikrlash va ijodiy qarorlar qabul qilishga undaydi. Aynan ushbu jarayonlar pedagogik kongruentlikning shakllanishi uchun zarur bo'lgan shaxsiy va kasbiy komponentlarning uyg'un rivojlanishiga imkon yaratadi.

VII asrlarga kelib, O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi bilan birga, mudarrislar faoliyati ham murakkablashdi va ko'p qirrali talablarni o'z ichiga oldi. Bolalarni tarbiyalashda ular nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, majbur qilish, qo'rqitish kabi usullarni qo'llagan bo'lsa-da, bu usullar ham mudarrisning ichki ma'naviy va professional prinsiplari bilan uyg'unlashgan. Pedagogik kongruentlik shu yerda ham ko'rinadi: ustozning tashqi harakatlari va ichki maqsadlari bir-biriga mos kelishi shart edi⁴.

Buyuk allomalarimiz o'z asarlarida mudarris kasbining nozikligini, mas'uliyati va sharafigini ta'kidlab, uning shogirdlar bilan munosabatdagi mahorati, axloqiy fazilatlari va pedagogik bilimlarini ochib berganlar. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Ma'aliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az-Zamaxshariy, Shayx Sa'diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va Jaloliddin Davoniy kabi ulamolarning ijodiy merosi shu asosda shakllangan pedagogik kongruentlikni o'z ichiga olgan: ustozning ichki ideallari va tashqi faoliyati

- 1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623-son qarori. "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". – Toshkent, 2020.
- 2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-son qarori. "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida". – Toshkent, 2022.
- 3 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". – Toshkent, 2022.
- 4 Роджерс К. Становление человека: взгляд на психотерапию–М:Институт общегуманитарных исследований, 2018. – 241 с.

bir-biriga uyg'un bo'lgan holda, shogirdlarning intellektual va ma'naviy kamolotiga xizmat qilgan⁵.

Shu tariqa, ta'lim va tarbiyada pedagogik kongruentlik – bu ustozning shaxsiy fazilatlari, kasbiy malakasi va axloqiy prinsiplari bilan shogirdlariga yetkazayotgan bilim va tarbiya usullari uyg'unligi demakdir. O'zbekistonda yashagan buyuk allomalarning ijodi ham shu tamoyilni tasdiqlaydi: barkamol avlodni tarbiyalashda ustozning ichki ma'naviy holati, kasbiy mahorati va shogirdlar bilan munosabatlari yagona va uyg'un pedagogik jarayonni tashkil etadi.

Zero insoniyat kelajagi va jamiyat taraqqiyoti faqat ta'lim va tarbiya jarayonidagi kongruentlikka bog'liq ekanligi buyuk mutafakkirlar tomonidan chuqur his qilingan. Shu sababli barkamol, ma'naviy va bilimli avlodni tarbiyalash ustozning eng asosiy vazifasi va orzusi bo'lib kelgan⁶.

Sharq va qadimgi G'arb allomalari merosida ustozning faoliyati, pedagogik mahorati va ma'naviy fazilatlari doimiy e'tibor markazida bo'lgan. Ular ta'kidlaganidek, o'qituvchi bola yoki o'quvchini qanday tarbiyalaydi, qanday dars olib boradi, shogirdning yoshi yoki bilim darajasidan qat'iy nazar, barcha pedagoglar uchun bir xil talab sifatida amal qilinishi maqsadga muvofiq hisoblangan. Bu pedagogik kongruentlikning muhim jihati bo'lib, ustozning ichki bilim, axloq va ma'naviy fazilatlari tashqi faoliyati bilan uyg'unlashishi shartligini anglatadi.

Antik davrdagi maktablar, xususan Sparta, Afina va Rim tarbiya tizimida ta'lim muassasalari jamiyatning muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritgan. Qadimgi Yunonistonda bu kabi joylar

“akademiya” deb atalgan va afsonaviy qahramon Akadema nomi bilan bog'liqligi qayd qilingan. Eramizdan avvalgi V asrda Afina yaqinidagi Akademiyada Platon o'z shogirdlariga ma'ruzalar o'qigan va bu o'quv maskanlari keyinchalik barcha ta'lim muassasalari uchun namuna bo'lgan. Shu jihatdan, pedagogik kongruentlik bu davrda ham ustozning shaxsiy bilim va ma'naviy fazilatlari bilan ta'lim berish usullari uyg'unligida namoyon bo'lgan.

Qadimgi Yunonistonda bolalarni tarbiyalash vazifasi faylasuflarga yuklatilgan. Ular notiqlik san'atida yetuk bo'lib, go'zal nutq va baland ovoz orqali o'quvchilarning ongiga ta'sir ko'rsatganlar. Ushbu jarayonda pedagogik kongruentlikning yana bir ko'rinishi – ustozning ichki ma'naviy maqsadi va tashqi harakati orasidagi uyg'unlik – o'z aksini topgan⁷. Notiqning uchta qonuniyati, ya'ni mavzuni tushuntirish, o'quvchi ongini uyg'otish va har bir tinglovchiga halovat uyg'otish, shu zamon pedagogikasida ustozning ichki maqsadlari bilan amaliy usullarning uyg'unligini ta'minlagan⁸.

Nazariy va amaliy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, loyihaviy faoliyatning shaxsiy rivojlanish, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, refleksiv faoliyatni rivojlantirish hamda kommunikativ-emotsional uyg'unlikni ta'minlashdagi ahamiyati yetarlicha yoritilgan. Biroq mavjud ilmiy ishlarning aksariyatida loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish vositasi sifatida ko'rib chiqilgan bo'lib, uning bo'lajak o'qituvchilarda aynan kongruentlik qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli va maqsadli mexanizmlari yetarli darajada ochib berilmagan. Shuningdek, kongruentlikning

5 Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 132–139.

6 Osgood C., Tannenbaum P. The Principle of Congruity in the Prediction of Attitude Change // Psychological Review. – 1955. – Vol. 62. – P. 42–55.

7 Голуб Г.Б., Чуракова О.В. Метод проектов как технология формирования ключевых компетентностей обучающихся. – Самара: Изд-во «Профи», 2003. – 236 с.

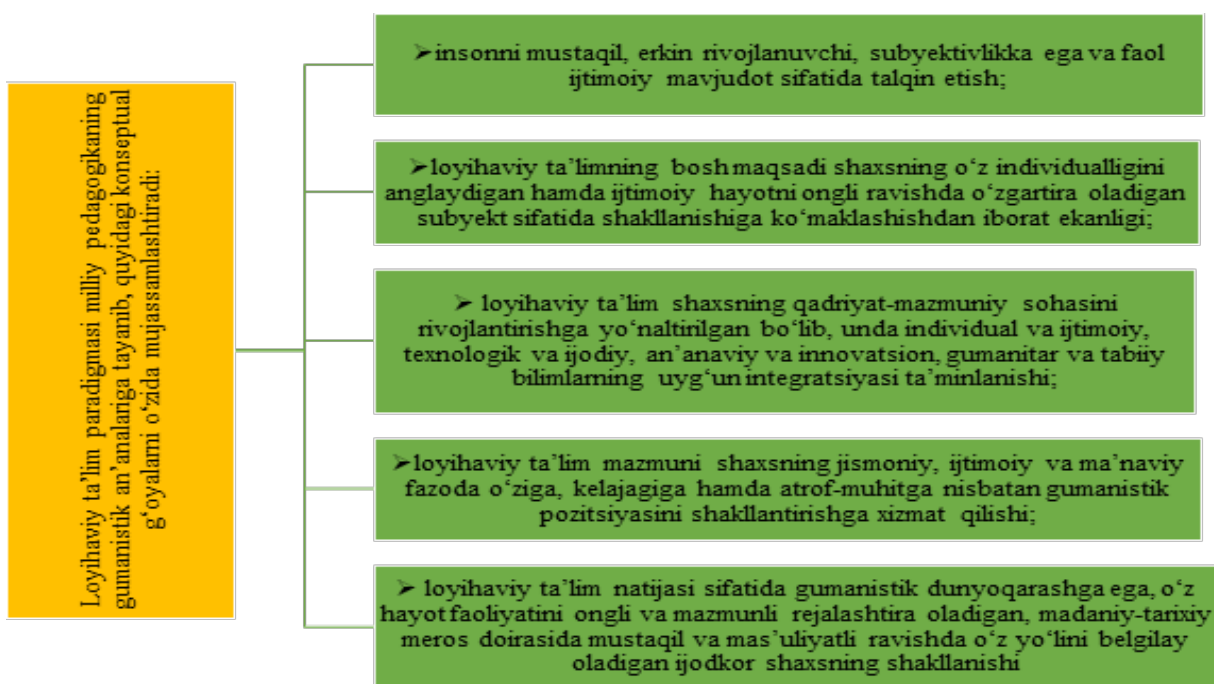
8 Полат Э.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. – М.: Академия, 2000. – 272 с.

shaxsiy, emotsional, kommunikativ va refleksiv komponentlarini loyihaviy faoliyat orqali integratsiyalash masalasi fragmentar tarzda yoritilgan bo'lib, oliy ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan metodik model va pedagogik shart-sharoitlar kam tadqiq etilgan. Bu esa loyihaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kongruentlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodik tizimni ishlab chiqish zaruratini belgilaydi. Shunga qaramay, "loyihaviy yondashuv" va "kongruentlik qobiliyati" tushunchalarining mazmunini aniq va tizimli ravishda ochib berish, talabalarining loyihaviy o'qitish texnologiyalarini o'zlashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, loyihaviy rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish orqali bo'lajak o'qituvchilarda kongruentlik qobiliyatini shakllantirish masalalari hozirga qadar maxsus va kompleks ilmiy tadqiqot predmeti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan.

Aniqlangan ilmiy tajriba shundan iboratki, bo'lajak o'qituvchilarning kongruentlik qobiliyati professional-pedagogik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishiga qaramay, amaldagi oliy pedagogik ta'lim tizimida ushbu qobiliyatni maqsadli shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy asoslangan pedagogik texnologiyalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan⁹. Mazkur ziddiyat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi va uning metodologik asosini tashkil etadi.

Loyihaviy faoliyat bo'lajak pedagog shaxsining ichki va tashqi kasbiy ko'rsatkichlarini uyg'unlashtiruvchi integrativ pedagogik jarayon bo'lib, unda quyidagi qobiliyatlarning o'zaro bog'liq holda rivojlanishi ta'minlanadi¹⁰:

1. Kommunikativ qobiliyatlar. Loyihaviy faoliyat jarayonida talabalar jamoa bilan ishlash, fikrini aniq va asosli bayon etish, muloqotda faol tinglash hamda dialogga tayyor bo'lish ko'nikmalarini egallaydi. Bu esa bo'lajak pedagogning ochiq muloqotga kirishish, hamkorlikni yo'lga qo'yish va pedagogik munosabatlarda ishonchli pozitsiyani egallashiga xizmat qiladi.

9 Пакхомова Н.Ю. Метод проектов в образовательном протессе. – М.: АРКТИ, 2015. – 204 с.

2. Emotsional-intellektual qobiliyatlar. Loyiha jarayonida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlar talabadan o'z emotsiyalarini boshqarish, stressga bardoshlilik va empatiya ko'rsatishni talab etadi. Natijada bo'lajak pedagog emotsional barqarorlikka erishadi, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va hisobga olish qobiliyatini rivojlantiradi.

3. Refleksiv qobiliyatlar. Loyihaviy faoliyat doirasida o'z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va xatolardan xulosa chiqarish imkoniyati kengayadi. Bu bo'lajak pedagogda o'z-o'zini anglash, professional o'sishni rejalashtirish va pedagogik qarorlarni ongli qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.

4. Ijodiy va loyihaviy fikrlash qobiliyatlari. Loyihalar muammoli vaziyatlarga nostandart yondashuvni, yangicha pedagogik g'oyalar ishlab chiqishni talab etadi. Shu orqali talabalar ijodiy fikrlash, innovatsion yechimlar topish va pedagogik faoliyatni loyihalash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

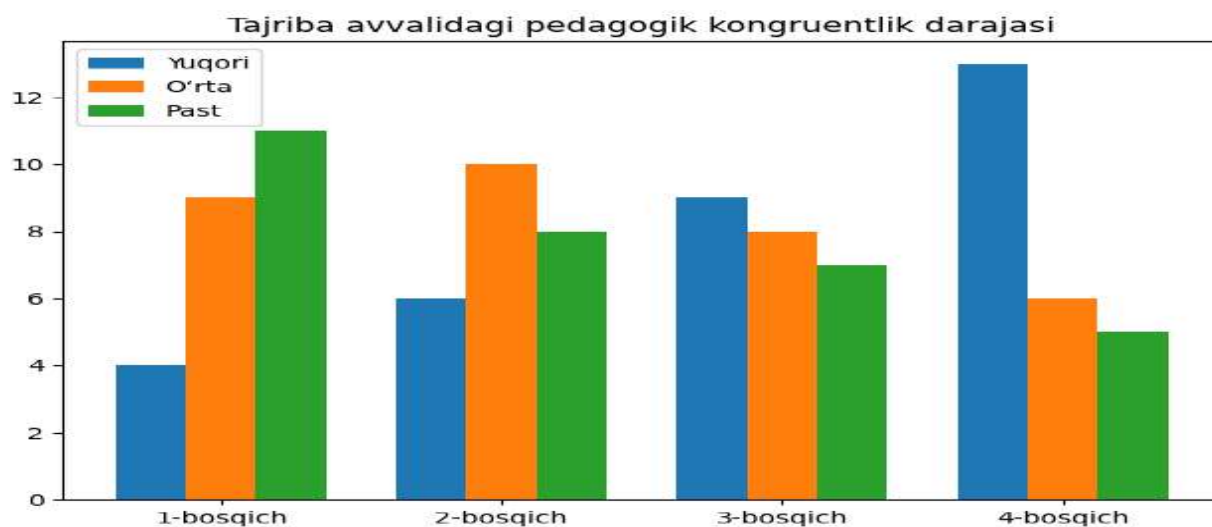
5. Axloqiy va shaxsiy barqarorlik. Loyihaviy faoliyat bo'lajak pedagogda ichki qadriyatlar, kasbiy e'tiqod va tashqi xulq-atvor o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi. Bu holat pedagogik pozitsiyaning izchilligi, mas'uliyatli qaror qabul qilish va kasbiy etikaga sodiqlikda namoyon bo'ladi.

Bo'lajak pedagoglarda kongruentlik qobiliyatini shakllantirish muammosi tizimli, madaniy, faoliyatga yo'naltirilgan hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar birligida o'rganiladi. Ushbu yondashuvlarning integratsiyasi pedagog shaxsining kasbiy va shaxsiy rivojlanishini yaxlit jarayon sifatida talqin etishga imkon beradi.

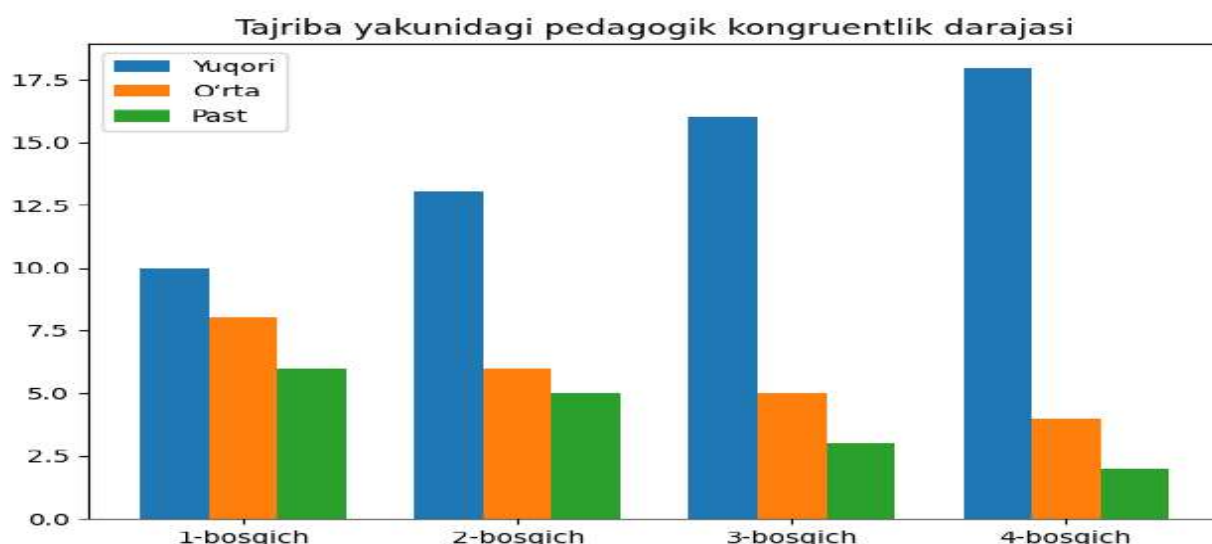
Loyihaviy yondashuv pedagogning professional-pedagogik kompetentligining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u pedagogning shaxsiy fazilatlarini, loyihaviy faoliyatga tayyorgarligi, refleksiv tafakkuri hamda kongruentlik qobiliyatining rivojlanish darajasi

bilan belgilanadi. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchining nazariy bilimlari bilan amaliy faoliyati, ichki qadriyatlarini bilan tashqi pedagogik harakatlari o'rtasida uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Loyihaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirish jarayonida o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari quyida bayon etiladi. Tajriba avvalida o'tkazilgan diagnostika bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikning past va o'rta darajada ekanligini ko'rsatdi. Bu holat ichki kasbiy qadriyatlar, emotsional holat va tashqi pedagogik faoliyat o'rtasida yetarli uyg'unlik mavjud emasligidan dalolat beradi.

Loyihaviy yondashuv joriy etilgandan so'ng tajriba yakunida yuqori darajadagi ko'rsatkichlar sezilarli darajada oshdi, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaydi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Loyihaviy yondashuv joriy etilgandan so'ng bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlik darajasining sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi. Barcha bosqichlarda yuqori darajadagi ko'rsatkichlarning izchil o'sishi kuzatilib, bu talabalar nutqi, emotsional holati va pedagogik xulq-atvori o'rtasida uyg'unlik shakllanganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlarning kamayishi

loyihaviy faoliyat orqali refleksiv fikrlash, emotsional-intellektual boshqaruv hamda pedagogik pozitsiyaning barqarorlashganini ko'rsatadi. Olingan natijalar loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirishda samarali vosita ekanini tasdiqlaydi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik kongruentlik bo'lajak o'qituvchining professional-pedagogik kompetentligini belgilovchi asosiy integrativ sifatlardan biri bo'lib, u shaxsning ichki kasbiy qadriyatlari, emotsional holati va tashqi

pedagogik faoliyati o'rtasidagi uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Tarixiy-pedagogik manbalar tahlili VII asrlardan boshlab Sharq va G'arb pedagogik tafakkurida ustoz shaxsining axloqiy, intellektual va kasbiy yaxlitligi ta'lim-tarbiya samaradorligining muhim sharti sifatida e'tirof etilganini tasdiqlaydi. Buyuk allomalar ijodida ustozning ichki ma'naviy ideallari bilan tashqi pedagogik faoliyatining mosligi barkamol shaxsni tarbiyalashning zaruriy omili sifatida talqin etilgan. Nazariy va amaliy tadqiqotlar tahlili zamonaviy pedagogika fanida loyihaviy yondashuv shaxsiy rivojlanish, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, refleksiv faoliyatni rivojlantirish hamda kommunikativ-emotsional uyg'unlikni ta'minlashda samarali vosita ekanini ko'rsatdi. Biroq mavjud ilmiy ishlarning aksariyatida loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini umumiy jihatdan takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, uning aynan pedagogik kongruentlik qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli va maqsadli mexanizmlari yetarli darajada yoritilmaganligi aniqlandi. Ushbu holat tadqiqotning dolzarbligini belgilab berdi.

Tadqiqot doirasida loyihaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodik model bo'lajak pedagog shaxsining ichki va tashqi kasbiy ko'rsatkichlarini uyg'unlashtiruvchi integrativ pedagogik jarayon sifatida asoslandi. Mazkur model doirasida kommunikativ, emotsional-intellektual, refleksiv, ijodiy-loyihaviy hamda axloqiy-shaxsiy barqarorlik qobiliyatlarining o'zaro bog'liq holda rivojlanishi ta'minlandi. Tajriba-sinov ishlari natijalari loyihaviy faoliyatni tizimli joriy etish bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlik darajasining sezilarli darajada oshishiga olib kelganini ko'rsatdi. Xususan, yuqori darajadagi ko'rsatkichlarning barqaror o'sishi talabalar nutqi, emotsional holati va pedagogik xulq-atvori o'rtasida uyg'unlik shakllanganidan dalolat berdi, past va o'rta darajadagi ko'rsatkichlarning kamayishi esa refleksiv fikrlash, emotsional-intellektual

boshqaruv va pedagogik pozitsiyaning mustahkamlanganini tasdiqladi.

Umuman olganda, loyihaviy yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik kongruentlikni rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligi ilmiy va tajribaviy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari oliy pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan innovatsion metodik tizimlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, pedagogik kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

XALQARO BAHOLASH DASTURLARI (PISA, TIMSS) TOPSHIRIQLARIDAN BIOLOGIYA VA TABIIY FANLAR DARSALARIDA FOYDALANISH

Munisxon Mavlanovna Xolboyeva – dotsent,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Maqolada ta'lim jarayonida xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS) topshiriqlaridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan. Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik shaxsning tabiiy fanlarga oid g'oyalarni bilishi, faol fuqaro sifatida tabiiy fanlar bilan bog'liq muammolarni hal qila olishi kabi kompetensiyalari asoslab beriladi.

Аннотация. В статье представлены рекомендации по использованию заданий международных программ оценки (PISA, TIMSS) в образовательном процессе. Научная грамотность рассматривается как совокупность компетенций, включающих знание научных идей и способность применять их для решения практических задач, что позволяет человеку выступать в роли активного и ответственного гражданина.

Abstract. This article presents recommendations for using tasks from international assessment programs (PISA, TIMSS) in the educational process. Scientific literacy is based on individual competencies, such as knowledge of scientific ideas and the ability to solve scientific problems as an active citizen.

Kalit so'zlar: ta'lim, o'quv maqsadlari, xalqaro baholash dasturlari, PISA, TIMSS, tabiiy fanlar, savodxonlik

Ключевые слова: образование, цели обучения, международные программы оценки, PISA, TIMSS, естественные науки, грамотность

Keywords: education, learning goals, international assessment programs, PISA, TIMSS, science, literacy

Respublika xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish, xalqaro aloqalarni o'rnatish, o'quvchi-yoshlarning ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini, eng avvalo, yosh avlodning ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash hamda rag'batlantirish maqsadida bir qator xalqaro baholash dasturlarida O'zbekistonning ham ishtiroki muhim sanaladi¹.

PISA (Program for International Student Assessment) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – bu xalqaro ta'lim tadqiqotlari bo'lib, dunyo bo'ylab o'quvchilarning akademik bilimlarini, ko'nikmalarini va tayyorgarlik darajasini baholashga qaratilgan. Har ikki dastur, o'quvchilarning o'qish, matematika, fan va boshqa muhim sohalaridagi bilimlarini solishtirish va ta'lim tizimlarini rivojlantirishda yordam berish maqsadida ishlab chiqilgan.

PISA dasturi 2000-yildan boshlab o'tkazilayotgan xalqaro tadqiqot bo'lib, BMT tomonidan tashkil etilgan va uning boshqaruvini OECD (Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti) amalga oshiradi. PISA dasturining maqsadi 15 yoshli o'quvchilarning bilimlarini va ko'nikmalarini baholashdir. Tadqiqot har uch yilda bir marta o'tkaziladi va unda o'quvchilarni o'qish, matematika va ilmiy fanlar bo'yicha baholashadi.

PISA ning asosiy maqsadi nafaqat o'quvchilarning an'anaviy bilimlarini, balki ularning real hayotdagi vaziyatlarga nisbatan tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatlarini ham baholashdir. Bunday yondashuv, ta'lim tizimlarining o'quvchilarga taqdim etayotgan bilim va ko'nikmalarini jahon miqyosida solishtirish imkoniyatini yaratadi. PISA tadqiqoti

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 8-dekabrda 997-son Qarori

natijalari, mamlakatlarning ta'lim tizimini yaxshilash va o'quvchilarni real hayotga tayyorlashga yordam beradi.

TIMSS dasturi, 1995-yilda tashkil etilgan va xalqaro ta'lim tadqiqotlarining eng yirik tadqiqotlaridan biridir. U xalqaro ta'limni baholash bo'yicha IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) tomonidan amalga oshiriladi. TIMSS dasturining asosiy maqsadi 4-sinf va 8-sinf o'quvchilarining matematika va ilmiy bilimlarini baholashdir. TIMSS har to'rt yilda bir marta o'tkaziladi va unda o'quvchilarning matematik va ilmiy ko'nikmalari sinovdan o'tkaziladi.

TIMSS natijalari o'quvchilarning matematik va fanlar bo'yicha bilim darajasini, o'qituvchilarning pedagogik uslublarini va ta'lim tizimlarining samaradorligini ko'rsatadi. Bu dastur, nafaqat o'quvchilarning bilimlarini baholash, balki o'qituvchilarning ta'lim metodlarini va o'quv resurslarining samaradorligini ham tahlil qiladi. Shuningdek, TIMSS, o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

PISA va TIMSS dasturlari o'rtasida ba'zi farqlar mavjud:

- Ishtirokchilar: PISA 15 yoshli o'quvchilarni baholashga yo'naltirilgan, TIMSS esa 4-sinf va 8-sinf o'quvchilariga qaratilgan.
- Baholash mazmuni: PISA dasturi real hayotdagi vaziyatlarga nisbatan o'quvchilarning ko'nikmalarini va tanqidiy fikrlashini baholasa, TIMSS dasturi asosan matematik va ilmiy bilimlarni o'lchaydi.
- Tadqiqot maqsadi: PISA dasturining asosiy maqsadi o'quvchilarning ta'lim tizimlarida o'rgangan bilimlarini amaliyotda qo'llash va tahlil qilish ko'nikmalarini baholash bo'lsa, TIMSS ko'proq an'anaviy bilimlarni baholashga qaratilgan.

Ammo ikkala dasturda ham ta'lim tizimlarini yaxshilash, o'quvchilarning bilimlarini va ko'nikmalarini baholash va mamlakatlar o'rtasida ta'lim sifatini solishtirish maqsadi mavjud.

PISA va TIMSS dasturlarining ta'lim tizimiga ta'siri.

PISA va TIMSS tadqiqotlarida olingan natijalar o'quvchilarning ta'lim tizimlaridagi yutuqlarini va kamchiliklarini ko'rsatadi. Bu dasturlar natijalari asosida mamlakatlar ta'lim tizimlarida islohotlar o'tkazish, o'qituvchilarning malakasini oshirish, yangi ta'lim metodlarini joriy etish va o'quvchilarni global talablar darajasida tayyorlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shuningdek, PISA va TIMSS natijalari o'quvchilarning o'qish, matematik va fanlar bo'yicha bilimlarini oshirishga yo'naltirilgan o'quv dasturlarini yaratishga yordam beradi. Bu dasturlar, o'quvchilarning ko'nikmalarini baholashning aniq va ishonchli mexanizmlarini taqdim etadi, shuningdek, ta'lim tizimlarining samaradorligini oshirishga yordam beradi.

PISA va TIMSS dasturlari, global ta'lim tizimining samaradorligini baholash va o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. Bu tadqiqotlar nafaqat o'quvchilarning akademik bilimlarini, balki ularning tanqidiy fikrlash, masalalarni hal qilish va real hayotdagi vaziyatlarga nisbatan bilimlarni qo'llash ko'nikmalarini ham baholaydi. Har ikkala dastur mamlakatlar ta'lim tizimlarini takomillashtirish va o'quvchilarning global miqyosda raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik – shaxsning tabiiy fanlarga oid g'oyalarni bilishi, faol fuqaro sifatida tabiiy fanlar bilan bog'liq muammolarni hal qila olishi tushuniladi. Tabiiy fanlar bo'yicha savodxon bo'lgan shaxs tabiiy fanlar va texnologiyalarga oid muammolarni ilmiy dalillarga asoslangan holda muhokama qilishda ishtirok etadi.

Tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik kompetensiyalari :

- ✓ Hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntirish
- ✓ Ilmiy tadqiqotlarni loyihalash va baholash
- ✓ Ma'lumotlar va dalillarni ilmiy talqin qilish

Tabiiy savodxonlik – bu o'quvchilarning tabiat hodisalari, ularning sabablari va oqibatlarini tushunish hamda ushbu bilimlarni real hayotdagi masalalarni hal qilishda qo'llash qobiliyatini anglatadi. Xalqaro baholash dasturlarida, xususan PISA va TIMSS doirasida tabiiy savodxonlikni baholash muhim o'rinni egallaydi.

Tabiiy savodxonlikni baholashga qaratilgan topshiriqlar o'quvchilarning ilmiy bilimlari va ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu topshiriqlar yordamida nafaqat o'quvchilarning ilmiy tushunchalari baholanadi, balki ularning real hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyati ham aniqlanadi. Baholashning natijalari ta'lim jarayonini takomillashtirish uchun zarur bo'lgan asosiy ko'rsatkichlarni beradi².

Tabiiy savodxonlikka qaratilgan topshiriqlar o'quvchilarning ilmiy bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini baholash uchun yaratiladi. Ushbu topshiriqlarning muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlash uchun uch asosiy kognitiv talab hisobga olinadi:

Qo'llash: Bu talab o'quvchilardan nazariy bilimlarini real vaziyatlarda amaliy qo'llashni talab qiladi. Masalan, Biologik reaksiya haqida o'rganilgan bilimlarni atrof-muhit bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ishlatish.

Misol: Tog'li hududlarda suvning qaynash haroratini tushuntirish yoki suv resurslarini tejash bo'yicha yechim taklif qilish.

Mantiqiy tahlil: Ushbu talab o'quvchilarning berilgan ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash va ilmiy dalillarni to'g'ri tushuntirish qobiliyatini baholaydi.

Misol: Ozon qatlamining yemirilishi va iqlim o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish.

Baholash: Bu bosqichda o'quvchilar mavjud ma'lumot va yechimlarni tanqidiy baholaydi, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlaydi hamda asosli qarorlar qabul qiladi³.

TIMSS – Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) – 4 va 8-sinf o'quvchilarining matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan o'zlashtirish darajasini baholash xalqaro dasturi bo'lib, o'quv dasturlariga asoslangan, o'quvchilarning maktab bilimlarini o'zlashtirish darajalarini baholaydi.

PISA – The Programme for International Student Assessment (PISA) – o'quvchilarning ta'lim sohasidagi yutuqlarini baholash bo'yicha xalqaro dastur hisoblanib, dasturning asosiy maqsadi – 15 yoshli o'quvchi yoshlarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajalarini turli xil mantiqiy testlar ko'rinishida baholashdan iborat yirik xalqaro loyihadir. Xalqaro baholash dasturlari bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda O'zbekiston Respublikasining ishtirok etishiga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha "Yo'l xaritasi"ning 13-bandida xalqaro tadqiqotlarda o'tgan yillarda foydalanilgan savollar mazmunini o'rganib chiqib, tahlil qilish belgilangan. Shuni inobatga

2 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi, "Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligini baholash" tabiiy yo'nalishdagi fan o'qituvchilari, metodistlari va soha mutaxassislari uchun metodik qo'llanma, Toshkent, 2019

3 Xolboyeva M.M. "Fanni o'qitishga zamonaviy yondashuvlar", Umumiy o'rta ta'lim muassasalari biologiya fani o'qituvchilari uzluksiz kasbiy yuksaltirish kursining o'quv-uslubiy majmuasi. Jizzax, 2026

olib, TIMSS va PISA savollaridan "Biologiya", "Odam va uning salomatligi" darslarida foydalanish mumkin. Masalan: 1-savol. Ivan diabet bilan og'riydi.

U quyida keltirilgan maqsulotlardan qaysi birini o'ta ehtiyotkorlik bilan iste'mol qilishi zarur?

A. Mol go'shti B. Tuxum C. Sut D. Mevali sharbat

2-savol. Buyraklar – odam tanasi a'zosi. Erkak yosh bo'lgan vaqtda uning ikkita buyragidan bittasi zararlanganligi sababli olib tashlangan edi. Uning hozir o'g'li bor.

Uning o'g'lida tug'ilgan vaqtida nechta buyragi bo'lgan? Javobingizni asoslang.

PISA tadqiqoti topshiriqlaridan namunalari:

1-Topshiriq. Asalari uyalari nobud bo'lishi sindromi 1/5-savol

O'ng tomonda joylashgan "asalari uyalari nobud bo'lishi sindromi" matnini o'qing. Savolga javobingizni yozing.

Matn: "Butun dunyodagi asalari uyalariga xavfli hodisa tahdid soladi. U "asalari uyalari nobud bo'lishi sindromi" deb nomlanadi. Buning mohiyati shundaki, asalarilar o'z uyalarini tark etishadi va natijada nobud bo'lishadi. Shunday qilib, mazkur sindrom o'n milliardlab asalarilarning o'limini keltirib chiqaradi.

Olimlarning fikricha, asalarilar oilalari nobud bo'lishining bir nechta sabablari bor."

Savol: "Asalarini ko'paytirayotgan va ularni tadqiq etayotgan insonlar shuni bilishlari muhimki, "asalari uyalari nobud bo'lishi sindromi" asalarilargagina ta'sir etib qolmaydi. Qushlarni o'rganayotgan insonlar ham uning ta'sirini payqashdi. Kungaboqar ham asalarilar, ham qushlar uchun oziq manbai bo'lib xizmat qiladi. Asalarilar o'simlikning nektari, qushlar esa urug'i bilan oziqlanadi.

Shu bog'liqlikni inobatga olib, asalarilarning yo'q bo'lib ketishi qushlar populyatsiyalarining qisqarishiga olib kelishi mumkinligini tushuntiring".

Mazkur savolga to'g'ri javob berib, ball olishlari uchun o'quvchilar gullar changlanmasdan turib, urug' hosil qila olmasliklarini o'z javoblarida ifodalashlari kerak. Bu topshiriq "Hodisalarni ilmiy asoslash" kompetensiyasiga oid bo'lib, o'quvchilar tabiiy fanlardan egallagan bilimlariga asoslanib, hodisani ta'riflashlari zarur⁴.

Topshiriq. Asalari uyalari nobud bo'lishi sindromi 2/5-savol

Savol: O'ng tomonda joylashgan "Imidaklopridning ta'siri" matnini o'qing. Ochiluvchan ro'yxatdan to'g'ri tugallangan jumlani tanlang. Keyingi jumlani to'ldirib, olimlar tomonidan o'tkazilgan tajribani tavsiflang.

⁴ Saparov K., Azimov I. va boshqalar "Biologiya" Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinflari uchun darslik, Toshkent, 2022

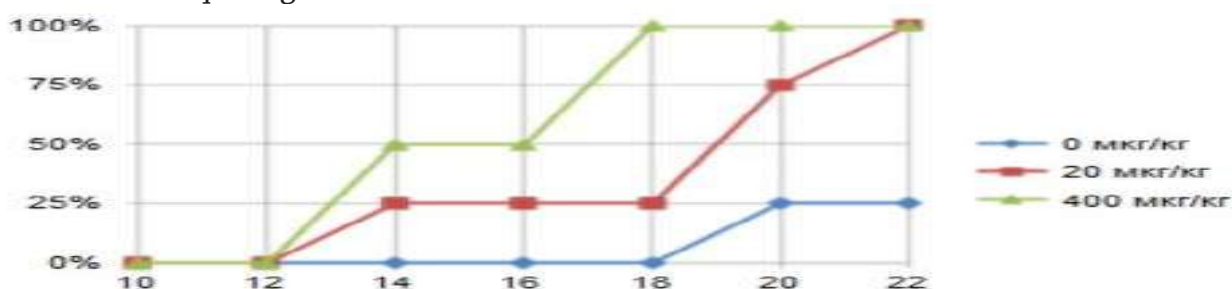
Matn: "Olimlar fikricha, asalarilar oilalarining nobud bo'lishining bir qancha sabablari bor. Shulardan bittasi imidaklopid deb nomlangan insektetsid bo'lib, uning ta'sirida asalarilar uyasidan tashqarida mo'ljal olish qobiliyatini yo'qotishlari mumkin.

Olimlar imidaklopid asalarilar oilalarining nobud bo'lishiga ta'sir etishi yuzasidan bir necha tajribalar o'tkazishdi. Ular uch hafta davomida

asalarilar oziqasiga imidaklopriddan qo'shishdi. Turli uyalarda turli xil konsentrasiyalar qo'llanildi. Ayrim uyalarda esa insektetsid umuman qo'llanilmadi.

Insektetsid bilan ta'sirlashganidan keyin hech bir asalari oilasi darhol nobud bo'lmadi. Shunga qaramasdan, 14-haftaga kelib, asalarilar uyalari bo'shab qoldi. Tajriba natijalari quyidagi chizmada keltirilgan:"

Vertikal chiziqda o'lgan asalari oilalari soni

Insektetsid ta'siridan keyingi haftalar soni

O'quvchilar ochiluvchan ro'yxatdagi uchta javobdan bittasini, ya'ni to'g'ri javobni tanlashlari kerak bo'ladi. Bunda ular savol mazmunini tushunishlari aniqlanadi. Shunday qilib, bu topshiriqni bajarishda o'quvchilarning tabiiy fanlarning tadqiqot metodlarini qo'llay olish kompetensiyasiga tegishli bo'lgan ko'nikmalari tekshiriladi. Ochiluvchan menyuda quyidagi uchta variant taqdim etiladi: asalarilar oilasining nobud bo'lishi; imidaklopidning ovqatdagi konsentrasiyasi; asalarilarning imidaklopidga ta'sirchan emasligi.

To'g'ri javob – bu birinchi variant. "Asalarilar oilasiga ko'p miqdorda imidaklopid ta'sir ettirilganda, asalari oilalari tezroq nobud bo'lgan." Chizmani tahlil qilib, shunday xulosaga kelish mumkin, ya'ni 14-haftadan 20-haftagacha 20 mg/kg ga nisbatan 400 mg/kg miqdorda preparat ta'sir ettirilganda, asalarilar oilasining nobud bo'lish foizi oshgan.

Ma'lumot uchun xalqaro va milliy hisobotdan o'rin olgan dastlabki tahlillar natijalariga ko'ra, O'zbekistondagi o'quvchilarning matematik

savodxonlik yo'nalishi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichi 364 ball (72 o'rin), o'qish savodxonligi yo'nalishida 336 ball (80-o'rin), tabiiy-ilmiy savodxonlik yo'nalishi bo'yicha esa 355 ballni (80-o'rin) tashkil etadi. Bu natijalar o'z navbatida OECD o'rtacha ko'rsatkichlaridan matematika yo'nalishida 108 ball, tabiiy-ilmiy savodxonlik yo'nalishida 130 ball, o'qish savodxonligi yo'nalishi bo'yicha esa OECD o'rtacha ko'rsatkichidan 140 ballga farqli hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro baholash dasturlari bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishga tayyorgarlik ko'rish uchun o'tgan yillarda foydalanilgan savollar mazmunini o'rganib chiqib, tahlil qilish va ulardan biologiya va tabiiy fanlar darslarini o'tish jarayonida foydalanish lozim. Tabiiy savodxonlikni baholashga qaratilgan topshiriqlar o'quvchilarning zamonaviy ilmiy bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash, tahlil qilish va turli qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu topshiriqlar orqali o'quvchilar nafaqat ilmiy bilimlarga ega bo'lishadi, balki ulardan amalda foydalanish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

O'QUVCHILARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHDA IJTIMOIY KOMPETENTLIKNING TA'SIRI

Raxim Tojievich Umarov – dotsent, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirish jarayonida ijtimoiy kompetentlikning o'rni va ahamiyati yoritilgan. Ijtimoiy kompetentlikning mazmun-mohiyati, tarkibiy komponentlari hamda o'quvchilarning ijtimoiylashuvi bilan bog'liq jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, ta'lim jarayonida o'quvchilarda kasbiy yo'naltirishni samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari ko'rsatib berilib, ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning amaliy ahamiyati asoslab berilgan.

Аннотация. В статье освещается роль и значение социальной компетентности в процессе ориентации учащихся на выбор профессии. Анализируются сущность, структурные компоненты и аспекты социальной компетентности, связанные с социализацией учащихся. В работе также показаны педагогические условия эффективной организации профессиональной ориентации учащихся в образовательном процессе и обоснована практическая значимость развития социальной компетентности.

Abstract. This article covers the role and importance of social competence in the process of directing students to choose a profession. The content, structural components and aspects of social competence related to the socialization of students have been analyzed. The pedagogical conditions for the effective organization of vocational guidance in students during the educational process are also presented, and the practical significance of developing social competence is substantiated.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy kompetentlik, kasb tanlash, jamiyat, xulq-atvor, shaxsiy, psixologik, ijtimoiy-psixologik, huquqiy, verbal, kommunikativ, iqtisodiy, kasbiy kompetentsiya.

Ключевые слова: Социальная компетентность, выбор профессии, общество, поведение, личностная, психологическая, социально-психологическая, правовая, вербальная, коммуникативная, экономическая, профессиональная компетентность.

Keywords: Social competence, career choice, society, behavior, personal, psychological, socio-psychological, legal, verbal, communicative, economic, and professional competence.

Hozirgi kunda jamiyat va davlatga tez o'zgaruvchan sotsium (jamiyat)ga ijtimoiy moslashuvchan, faol, ijodkor, xatti-harakatlarning universal usulini egallagan kasb egalari zarur. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida" 2022-yil 11-maydagi PF-134 – son farmonida ham bu masalaga e'tibor qaratilgan "...o'quvchilarning bo'sh vaqtlarni mazmunli tashkil etish, ularni kasblarga yo'naltirish tizimini takomillashtirish"¹. Shuningdek, 2020-yil 19-mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda

ham professional ta'limga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, unga ko'ra – "professional ta'lim egallanadigan kasb va mutaxassislik bo'yicha quyidagi darajalarni boshlang'ich professional ta'lim, o'rta professional ta'lim va o'rta maxsus professional ta'limni o'z ichiga oladi"².

Ushbu maqolada o'quvchilarni kasb tanlashga yo'naltirishda ijtimoiy kompetentlikni ta'siri masalasi ko'rib chiqiladi.

Ta'lim tizimida hozirgi davr talabiga javoban, ta'limga kompetentli yondashuv g'oyasi ishlab chiqqan va uni ta'lim maskanlariga joriy etishga harakat qilmoqda. Kompetentlik tuzilmasida

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida" 2022 yil 11-maydagi PF-134 – son farmoni.

2 O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. – T.: 2020-yil.

ijtimoiy kompetentlikka alohida o'rin berilgan bo'lib, u o'zida turli hayotiy sohalaridagi ijtimoiy hamkorlikka bo'lgan qobiliyat va ijtimoiy moslashuvchanlikni aks ettiradi. Yuqori sinflardan boshlab ota-ona va o'quvchilarni kasb tanlash va unga tayyorgarlik haqidagi dolzarb muammo qiynay boshlaydi. O'quvchilar bo'lajak kasbi haqida jiddiy o'ylab, o'zidagi psixologik va psixofiziologik "zahiralarni" baholashga urinadi. Kompetensiya – faoliyat subyekti tomonidan o'z bilimi va vaziyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish olish imkoniyati yoki keng ma'noda aniq vaziyatdagi muammoni hal etish uchun zarur bo'lgan amaliyot (bilim+harakat)ni topish qobiliyati sanaladi³. Ijtimoiy kompetensiya – ijtimoiy malakalar (majburiyatlar) hisoblanib, kishiga jamiyat hayotidagi normalar va qoidalarni adekvat (o'zaro mos) tarzda bajarish imkoniyatini beradi. Ijtimoiy kompetentlik asosini jamiyat, undagi xulq-atvor usullari va qoidalari haqidagi bilimlar tashkil etadi. Maktab o'quvchisi uchun jamiyat, keng (dunyo, mamlakat) va tor (oilalar, maktab, mahalla) davrada aks etadi. Uning ijtimoiy kompetentligi turli ma'lumotlar oqimidan xabardorligi orqali aniqlanadi. Shuning uchun ijtimoiy kompetentlikni rivojlantirishning muhim yo'llaridan biri bolada o'zini o'rab turgan kishilar bilan birgalikda harakat qila olish, o'zini tutish usullariga doir bilimlarni shakllantirishdan iborat. Ijtimoiy kompetentlik tuzilmasidagi bilim, ko'nikma va malakalar jamlanmasiga e'tibor bergan holda, shuni ta'kidlash lozimki, ularning o'zi ijtimoiy kompetent xulqni ta'minlay olmaydi. Kompetentlikni yanada kengroq ma'noda izohlash, ya'ni bilimlarni zarur vaziyatlarga bog'lay olish imkoniyatlari, muammoli jarayonni his etish qobiliyatini hisobga olish maqsadga muvofiqdir⁴.

Ijtimoiy kompetentlik bu:

- hayotga moslashganlik;
- o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashuvchanlik ko'nikmasi, turli-tuman vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik, turli jamoalarda faoliyat ko'rsata olish;
- ta'lim va innovatsion tadqiqotlar;
- mas'uliyatli tanlovni amalga oshirish qobiliyati.

Ijtimoiy kompetentlikka zamin yaratib beradigan shaxsiy tuzilmalar sifatida⁵:

Birinchidan, maktabda ijtimoiy foydali faoliyat motivatsiyasi rivojlanadi va mustahkamlanadi. Jumladan, u ikkita qutbdan biriga joylashgan bo'ladi:

- muvaffaqiyatga erishishga intilish;
- muvaffaqiyatsizlikdan xavotirlanish (qochish).

Agar o'quvchi o'z faoliyati davomida muvaffaqiyatsizlikka duch kelsa, uning motivatsiya sohasida "muvaffaqiyatsizlikdan qochish" motivi ustunlik qila boshlaydi. Psixologik tadqiqotlarda aniqlanishicha, "muvaffaqiyatga erishishga intilish" motivi ijtimoiy adaptatsiya(moslashish)ga qulaylik yaratib beradi. Faoliyatning ushbu motivatsiyasi amaliy, ijobiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi va shaxs faolligini belgilab beradi.

Muvaffaqiyatsizlikdan xavotirlanish motivatsiyasi ijtimoiy kompetentlikka erishishga to'sqinlik qiladigan, salbiy holat hisoblanadi. Motivatsiyaning ushbu tipida o'quvchi xatolar, muvaffaqiyatsizliklar, tanbeh va jazodan qochishga harakat qiladi, barcha intilishlaridan salbiy natijani kuta boshlaydi va bu uning jamiyatdagi xulqiga ta'sir ko'rsatadi

3 Бодалев А.А. Психология общения: Избранные психологические труды – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2002. – 256 с.

4 Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini metodik shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. P.f.d. dissertatsiyasi, T., 2007.– B. 115.

5 Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 120.

Ikkinchidan, bilish sohasining intensiv rivojlanishi va undagi sifat o'zgarishlari tufayli bola, o'z bilish jarayonlarini idora etishni o'rganadi, ular bilvositalik kasb etib, ixtiyoriy va anglangan shaklda ifodalanadi. Xulq-atvorni ixtiyoriy tarzda idora etish (o'z xulqini ongli boshqarish, ijtimoiy me'yorlar va qoidalarga rioya etish, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati), ijtimoiy kompetentlikning taraqqiy etishi uchun ahamiyatli bo'lgan muhim yangilanishlardan biri sanaladi.

Uchinchidan, o'smir o'ziga boshqalar nazari bilan qarashga o'rganadi, unda o'ziga va boshqalarga nisbatan tanqidiy munosabat paydo bo'ladi hamda o'ziga-o'zi baho bera boshlaydi. O'z-o'ziga baho berishning yuzaga kelishi, shaxs tuzilmasidagi eng muhim bo'g'in hisoblanib, ko'p hollarda shaxsning ijtimoiy moslashuvini ta'minlab beradi va o'quvchi xulqini idora etadi. O'z shaxsidan qoniqish hissi va o'z-o'ziga berilgan baho, ijtimoiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismidir.

To'rtinchidan, o'quv jarayonida bolalarda tevarak atrofdagi kishilar bilan munosabatlarning yangi tipi shakllanadi. Bolalar ijtimoiy normalarni o'zlashtiradilar, shaxslararo munosabatlarda "nima yaxshi – nima yomon" ekanligini farqlaydilar, kattalardan ko'ra o'z tengdoshlariga yaqinlasha boshlaydilar. Ushbu holatda ijtimoiy moslashish uchun o'zaro hamkorlikdagi faoliyat ijobiy ta'sir ko'rsatadi, o'quvchi o'z tengdoshlari va kattalar bilan birgalikda faoliyat olib boradi. O'z fikrini boshqalarnikidan ajrata olish tufayli o'quvchi o'z shaxsiy "Men"ining imkoniyatlarini chamalay oladi, ko'pgina hayotiy vaziyatlar uning xulq-atvori, o'zini tutishiga bog'liq ekanligini tushunib yetadi, shu asnoda muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini egallaydi. Shunday qilib ijtimoiy kompetentlik – shaxs ustanovkalari va ma'naviy qadriyatlar, shaxsiy psixologik xususiyatlar tizimiga asoslanuvchi, o'zaro bir-biriga yaqin ijtimoiy kompetensiyalar majmuasi bo'lib, individning

jamiyatga qo'shilishga va turli ijtimoiy rollarni samarali bajarishga imkoniyat beradi. Ijtimoiy kompetensiyalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- shaxsiy;
- psixologik;
- ijtimoiy-psixologik;
- huquqiy;
- verbal;
- kommunikativ;
- iqtisodiy;
- kasbiy kompetentsiya.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimida tolerantlik, boshqa kishiga nisbatan hurmat va uni qabul qilish, o'z-o'zini hurmat qilish va boshqalarni farqlash mumkin. Shaxsning asosiy psixologik tuzilmalari sifatida moslashuvchanlik, muvaffaqiyatga yo'nalganlik, kreativlik kabilarga e'tibor qaratiladi. Shaxsning ijtimoiy rollariga to'xtaladigan bo'lsak – ular alohida (individual) xususiyatlar hamda ijtimoiy normalarni birlashtirgan holda shaxs va jamiyat o'rtasida vositachilik funksiyasini bajaradilar. Yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalarni tahlil qilgan holda, ijtimoiy kompetentlik tuzilmasining quyidagi modelini yasash mumkin bo'ladi:

- ijtimoiy rollar spektri;
- ijtimoiy kompetensiyalar tizimi;
- alohida (individual) psixologik sifatlar va ma'naviy-axloqiy ustanovkalar tizimi.

Agar ijtimoiy kompetentlikni biz shaxsning ijtimoiy sohada va xususan, yaxlit rivojlanish imkoniyati sifatida ko'rib chiqadigan bo'lsak, shunday xulosaga kelish mumkinki, ta'lim muassasalari tarbiya sohasi insonning subyektli o'z imkoniyatlaridan foydalanish, ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish kabi ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirib beradi. Aynan shu qonuniyat

tarbiya sohasida ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish jarayonida katta ahamiyatga ega. O'quvchilar ijtimoiylashuv jarayoni natijasi sifatida maktab o'quvchining ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'siri ijtimoiy kompetentligining yangi darajasini belgilaydi. Bunda ijtimoiy kompetentlikni shakllantirish yangi zamonaviy maktablar uchun zaruriy pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. O'quvchiga ta'sir etuvchi kichik omillarga oila, tengdoshlar, jamiyat, turli ta'lim va tarbiya muassasalari kiradi. Maktabda yuqorida sanab o'tilgan omillar bilan birgalikda, ularning o'quvchi shaxsiga to'g'ridan to'g'ri ta'sirini e'tiborga olgan holda o'smirlar ijtimoiylashuv jarayonini faollashtirish kerak. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar maktab tarbiya instituti sifatida "jamiyat buyurtmasini hayotga o'tkazadi, ushbu zamon, jamiyat talablariga mos insonni shakllantiradi, o'stiradi, yosh avlodni ular yashaydigan va ishlaydigan jamiyat talablarini e'tiborga olgan holda o'qitadi va tarbiyalaydi"⁶. Bugungi kunda ta'lim muassasalari oldiga qo'yiladigan maqsadlardan biri ijtimoiy kompetentlikning yuqori darajasini shakllantirish uchun kerakli sharoitlarni yaratish, ijtimoiy psixologiya, pedagogik metod va usullarini tanlash hisoblanadi. Bunday shart-sharoitlarni ta'lim muassasasi tarbiya sohasi imkoniyatlaridan foydalanib yaratish mumkin, tarbiya kuchni bolalarga emas, balki ularni o'rab turgan sharoiti, yashab turgan atrof-muhitiga qaratish kerak. M.I.Rojkovning fikrlarini tasdiqlagan holda, "...indivind ijtimoiy tashkilot elementi bo'lib shakllansa, indivind ijtimoiy

munosabatlar tizimida vazifalarni amalga oshira olish, ijtimoiy ahamiyat tizimini o'zlashtirishga qarab jamiyatga kiritiladi"⁷.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, bunday sharoitda bitiruvchilarga qo'yilayotgan talablarning yuqoriligini e'tiborga olgan holda maktab tashkiliy, mazmunli va texnologik qayta qurilishi kerak. Ta'limning asosiy vazifasi madaniyat, ijtimoiy normalar va qadriyatlarni o'zlashtirish asosida jamiyatga tez kirishib keta oladigan o'quvchini tarbiyalashdir.

Quyidagi tavsiya etilayotgan shart-sharoitlar o'quvchilarni kasbiy kompetentligini takomillashtirishning taklif etilayotgan tizimi muvaffaqiyatli ishlashiga yordam beradi:

- birinchi navbatda, o'quvchilarni kasbiy kompetentlik darajasini va unda o'qituvchining ushbu kasbiy sifati motivatsiyali, mazmunli-operatsion va emotsional-irodaviy jihatlarini e'tiborga olishni talab qiladigan induvidual yondashish;

- idrok etish faoliyatidan kasbiy faoliyatga tabiiy o'tishni ta'minlovchi o'qitish jarayonining kasbiy yo'naltirilganligi;

- o'qitish jarayonida o'quvchilarni mahsulsiz va mahsulli idrok etish faoliyatlarining mos ravishda birga olib borilishi;

- o'zini kasbiy shakllantirish subyekti deb anglovchi o'quvchilarni ta'lim jarayonida faolliklari.

6 Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: Fan va texnologiya, 2013.

7 Umarov R.T., Sovurova Sh. Bo'lajak texnologiya ta'limi o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini takomillashtirishning tizimi. Образование, наука и инновационные идеи в мире международные научно-образовательное электронный журнал, выпуск 18 часть 9, 2023г. – С.101-106.

YANGI O'ZBEKISTON TA'LIM PARADIGMASIDA TARBIYA FANINI O'QITISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI VA INNOVATSION STRATEGIYALARI

Feruza Meliyevna Sadriddinova – PhD, dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Kamola Xusniddin qizi Kamoliddinova – magistrant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida umumiy o'rta ta'lim maktablarida joriy etilgan Tarbiya fanining konseptual va ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilingan. An'anaviy pedagogik yondashuvlardan kompetensiyaviy yondashuvga o'tish zarurati asoslanib, fanni o'qitishda qo'llaniladigan innovatsion strategiyalar (keys-stadi, loyihalash, integrativ yondashuv) ning didaktik imkoniyatlari ochib berilgan. Sharqona tarbiya an'analari va zamonaviy raqamli texnologiyalar uyg'unligining pedagogik modeli taklif etilgan.

Аннотация. В данной статье проанализированы концептуальные и научно-теоретические основы предмета Воспитание (Тарбия), внедренного в общеобразовательных школах в условиях Нового Узбекистана. Обоснована необходимость перехода от традиционных педагогических подходов к компетентностному подходу, а также раскрыты дидактические возможности инновационных стратегий (кейс-стади, метод проектов, интегративный подход), используемых при преподавании данного предмета. Предложена педагогическая модель гармонизации восточных традиций воспитания и современных цифровых технологий.

Abstract. This article analyzes the conceptual, scientific, and theoretical foundations of the subject Education, introduced in secondary schools within the context of New Uzbekistan. The necessity of transitioning from traditional pedagogical approaches to a competence-based approach is justified, and the didactic potential of innovative strategies (case studies, project-based learning, integrative approach) used in teaching this subject is revealed. A pedagogical model for the harmonization of Eastern upbringing traditions and modern digital technologies is proposed.

Kalit so'zlar: tarbiya fani, ta'lim paradigmasi, innovatsiya, kompetensiya, aksiologiya, milliy o'zlik, keys-stadi, raqamli sotsializatsiya, pedagogik hamkorlik.

Ключевые слова: предмет воспитания, парадигма образования, инновации, компетенция, аксиология, национальная идентичность, кейс-стади, цифровая социализация, педагогическое сотрудничество.

Keywords: subject of education, education paradigm, innovation, competence, axiology, national identity, case study, digital socialization, pedagogical cooperation.

Bugungi kunda mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish yo'lida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida

tarbiyalash, ularning intellektual va ma'naviy salohiyatini oshirishning ustuvor vazifalari belgilab berildi¹.

Mazkur strategik maqsadlarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-dekabrda "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 722-sonli

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026–yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF–60–sonli Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022–y., 06/22/60/0082–son.

Qarori muhim burilish yasadi². Ushbu qaror bilan "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda, yaxlit va uzviy "Tarbiya" fanining joriy etilishi ta'lim paradigmasini "bilim berishdan – shaxsni shakllantirishga" yo'naltirish imkonini berdi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi³ Farmoni talablaridan kelib chiqib, Tarbiya fanini o'qitishda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish hamda kreativ ko'nikmalarini (soft skills) rivojlantirish dolzarb pedagogik muammoga aylandi.

Zamon talabi shuni ko'rsatmoqdaki, pedagogik jarayonda faqat an'anaviy usullar bilan cheklanib qolish kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun ham, Yangi O'zbekistonning ta'lim konsepsiyasida innovatsion texnologiyalar, raqamli resurslar va interfaol metodlardan foydalanish "Tarbiya" fanining samaradorligini ta'minlovchi asosiy drayver sifatida qaralmoqda.

Ushbu o'zgarish shunchaki fanlar nomining almashinuvi emas, balki ta'lim paradigmasining (ta'lim berish modelining) o'zgarishidir. Agar avvalgi paradigmada o'quvchiga "nima yaxshi-yu, nima yomon" ekanligi haqida bilim berish ustuvor bo'lgan bo'lsa, yangi paradigma o'quvchida hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishni talab etadi. Mazkur maqolaning maqsadi "Tarbiya" fanini o'qitishning ilmiy-nazariy poydevorini tahlil qilish va zamonaviy

innovatsion strategiyalarni asoslashdan iborat. "Tarbiya" fanining metodologik asoslari sharq mutafakkirlari va g'arb pragmatik pedagogikasi sintezi asosida qurilmoqda.

Abu Nasr Farobiy o'zining "Baxt-saodatga erishuv haqida"gi asarida ta'lim va tarbiyaning uzviyligini ta'kidlab, "Tarbiya – bu xalqlarda axloqiy fazilatlar va amaliy malakalarni vujudga keltirishdir" deb yozadi⁴. Jadidchilik harakati yetakchisi Abdulla Avloniy esa "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida tarbiyani "hayot yoki mamot" masalasi sifatida ko'tarib, uning ijtimoiy mohiyatini ochib bergan⁵.

Zamonaviy o'zbek pedagogikasida O.Musurmonova, M.Quronov, Sh.Abdullayeva kabi olimlar shaxs ma'naviy tarbiyasi bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borganlar. Xususan, professor M.Quronov "Tarbiya" fanining maqsadi bolani shunchaki itoatkor qilish emas, balki unda "mafkuraviy immunitet" ni shakllantirish ekanligini ta'kidlaydi⁶. Biroq mavjud tadqiqotlarda Tarbiya fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar va innovatsion strategiyalarning integratsiyasi masalasi yetarlicha yoritilmagan. Ayniqsa, PISA va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari talablaridan kelib chiqib, o'quvchilarda "Soft skills" (yumshoq ko'nikmalar)ni rivojlantirishning metodik mexanizmlarini takomillashtirishga ehtiyoj mavjud.

Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida Tarbiya fani quyidagi uchta asosiy nazariy yondashuvga tayanadi:

1. Aksiyologik yondashuv (Qadriyatli yondashuv): Ta'lim mazmunining milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida qurilishi. Bunda

2 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-dekabrda "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 722-sonli Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 16.12.2020-y., 09/20/722/1647-son.

3 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.04.2019-y., 06/19/5712/3034-son.

4 Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – B. 184.

5 Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B. 14.

6 Quronov M. O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim maktablarida milliy tarbiya. Monografiya. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – B. 76.

o'quvchi qadriyatlarni yodlashi emas, ularni his qilishi va ichki e'tiqodiga aylantirishi lozim.

2. Kompetensiyaviy yondashuv: Olingan nazariy bilimlarni (masalan, halollik haqidagi tushunchani) real hayotda qo'llay olish qobiliyati.

3. Akmeologik yondashuv: O'quvchini o'z-o'zini rivojlantirishga, kamolot cho'qqisiga (akme) intilishga undash.

Professor N.Egamberdiyeva ta'kidlaganidek, "Ijtimoiy pedagogika shaxsni sotsiumga moslashtirish bilan birga, sotsiumni ham insonparvarlashtirishga xizmat qilishi kerak"⁷. Demak, "Tarbiya" fani maktab devorlari bilan cheklanib qolmay, oila va mahalla bilan integratsiyalashgan yaxlit tizim bo'lishi shart.

An'anaviy "ma'ruza va nasihat" usulidan uzoqlashib, quyidagi innovatsion strategiyalardan foydalanish "Tarbiya" darslarining samaradorligini keskin oshiradi.

Keys-stadi (Case Study) va Vaziyatli tahlil.

Bu usulda o'quvchilarga hayotiy, muammoli vaziyat taqdim etiladi. Masalan: "Sinf doshingiz do'konda pul to'lamasdan shokolad oldi va buni jasorat deb hisoblamogda. Sizning munosabatingiz?". Bu strategiya o'quvchini vaziyatni tahlil qilishga, alternativ yechimlar izlashga, o'z fikrini argumentlar bilan himoya qilishga o'rgatadi.

Art-pedagogika va Emotsional intellektni rivojlantirish.

San'at asarlari, kinofilmlar va musiqadan foydalanish. "Tarbiya" darslarida quruq qoidalar ko'ra, ta'sirli videorolik yoki badiiy asar qahramonining taqdiri bolaga kuchliroq ta'sir qiladi.

Loyihaviy ta'lim (Project Based Learning).

O'quvchilarning "Mening mahallam tarixi",

"Yaxshilik kundaligi", "Ekologik volontyor" kabi mini-loyihalarni amalga oshirishi. Bu orqali tarbiya nazariyadan amaliyotga ko'chadi.

Yuqorida keltirilgan uchta tayanch nazariy yondashuvning (aksiyologik, kompetensiyaviy, akmeologik) o'zaro dialektik aloqadorligini chuqurroq tahlil qilish, "Tarbiya" fanining zamonaviy pedagogik arxitektonikasini tushinishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aksiologik yondashuv tarbiyaning "nima uchun?" degan strategik maqsadini (qadriyatlar tizimi) belgilab bersa, kompetensiyaviy yondashuv "qanday qilib?" degan texnologik savolga javob beradi (qadriyatni faoliyatga aylantirish). Akmeologik yondashuv esa bu jarayonning pirovard natijasi – shaxsning o'z potensialini maksimal darajada ro'yobga chiqarish cho'qqisini (akme) ko'rsatadi.

Shu o'rinda, Yangi O'zbekiston sharoitida "Tarbiya" fani mazmunini zamonaviy sotsiokultural chaqiriqlardan kelib chiqqan holda boyitish zarurati yuzaga kelmoqda. Xususan, bugungi globallashtirish va raqamlashtirish davrida an'anaviy axloqiy normalarni shunchaki translyatsiya qilish yetarli emas. Zamonaviy "Tarbiya" fanining dolzarb vazifalaridan biri – o'quvchilarda "Raqamli fuqarolik" (Digital Citizenship) va kiberetika kompetensiyalarini shakllantirishdir. Bu – o'quvchini virtual makonda axborot oqimini kritik saralash, kiberbullingga (virtual tazyiq) qarshi tura olish, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash va raqamli iz qoldirish mas'uliyatini his qilishga o'rgatishni o'z ichiga oladi. Sharqona odob-axloq me'yorlarini virtual muloqot madaniyatiga integratsiya qilish – bugungi kun pedagogikasining eng nozik va murakkab vazifasidir.

Ikkinchi muhim jihat – bu innovatsion strategiyalarni qo'llashda o'qituvchining

⁷ Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika. Darslik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. – B. 112.

refleksiv kompetensiyasini rivojlantirish masalasidir. Professor R.Safarova haqli ravishda ta'kidlaganidek, darslik o'zgargani bilan o'qituvchi tafakkuri o'zgarmasa, natija bo'lmaydi. Innovatsiya – bu shunchaki yangi metodni qo'llash emas, balki pedagogik tafakkur tarzining o'zgarishidir. "Tarbiya" fani o'qituvchisi bugungi kunda "tayyor haqiqatlarni yetkazuvchi" monologik pozitsiyadan voz kechib, o'quvchi bilan birgalikda axloqiy dilemmalarni yechuvchi, ularning ichki kechinmalarini tushunishga harakat qiluvchi empatik fasilitator pozitsiyasiga o'tishi shart. Bu esa pedagogdan o'z faoliyatini doimiy tahlil qilishni, stereotiplardan xalos bo'lishni va nostandart pedagogik vaziyatlarda tezkor hamda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmasini talab etadi.

Uchinchidan, "Tarbiya" fanida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini baholash mezonlari ham

tubdan isloh qilishni taqozo etadi. An'anaviy balli tizim yoki test sinovlari shaxsning axloqiy sifatleri va ijtimoiy kompetensiyalarini to'liq baholay olmaydi. Shu bois, fanni o'qitishda kriterial baholash tizimini va o'quvchining ijtimoiy faolligi, volontyorlik ishlari hamda loyihalardagi ishtirokini aks ettiruvchi "Individual rivojlanish portfoliosi"ni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv o'quvchini tashqi baho uchun emas, balki ichki rivojlanish ehtiyoji uchun harakat qilishga undaydi.

Quyidagi jadvalda "Tarbiya" fanini o'qitishda an'anaviy va innovatsion yondashuvlarning qiyosiy tahlilini ko'rib chiqamiz.

"Tarbiya" fanini o'qitishdagi an'anaviy va innovatsion yondashuvlarning qiyosiy-metodik tavsifi

Mezonlar	An'anaviy yondashuv (Eski paradigma)	Innovatsion yondashuv (Yangi paradigma)
Maqsad	Bilim berish, axloq qoidalarini yodlatish.	Kompetensiya shakllantirish, hayotga tayyorlash.
O'qituvchi o'rni	Axborot yetkazuvchi, hukm chiqaruvchi.	Fasilitator (yo'naltiruvchi), moderator, hamkor.
O'quvchi o'rni	Passiv tinglovchi, ijrochi.	Faol ishtirokchi, tadqiqotchi, ijodkor.
Baholash	Xatolarini topish va jazolash.	Yutuqlarini rag'batlantirish va rivojlantirish.
Vositalar	Darslik, doska, bo'r.	Raqamli platformalar, VR/AR, mobil ilovalar.

Kuzatishlar va pedagogik tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion texnologiyalar qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning fanga qiziqishi 25–30% ga oshgan. Ayniqsa, o'spirin yoshidagi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat hissi an'anaviy darslarga nisbatan yuqoriroq dinamikani namoyon etmoqda. Biroq muammolar ham mavjud. Ko'plab o'qituvchilar hali ham innovatsion texnologiyalarni "ko'rgazma" uchun ishlatishmoqda, mohiyatan esa avtoritar uslubda qolmoqdalar. Pedagogika fanlari doktori, prosessor R.Safarova ta'biri bilan aytganda: "Darsliklar o'zgargani bilan, o'qituvchining tafakkuri o'zgarmasa, islohot sinf xonasiga kirmaydi"⁸.

"Yangi O'zbekiston" ta'lim paradigmasida Tarbiya fani o'quvchilarni nafaqat axloqli inson, balki raqobatbardosh, kreativ va vatanparvar shaxs sifatida shakllantirishning asosiy vositalaridan biridir. Ushbu maqsadga erishishimiz uchun biz quyidagilarni amalga oshirishimiz lozim:

Birinchidan, Tarbiya fani o'qituvchilarining raqamli va innovatsion kompetensiyasini uzluksiz oshirish;

Ikkinchidan, dars jarayoniga keys-stadi, geymifikatsiya va loyihaviy ta'lim metodlarini tizimli joriy etish;

Uchunchidan, oila-maktab-mahalla hamkorligini "Smart-muloqot" shakliga o'tkazish zarur.

Zero, Abdulla Avloniy aytganidek: "Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, fikrimizni nurlandirmak, axloqimizni ziylantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim". Bu bugungi kun pedagogikasining ham bosh shioridir.

Tahlillarimiz asosida quyidagi tavsiyalarni

taklif etishimiz mumkin.

1. Tarbiyani baholashda "Kriterial ball"dan "Ijtimoiy-psixologik monitoring" ga o'tish. Maqolamizning "Baholash" qismida taklif etilgan "Individual rivojlanish portfoliosi"ni "Ijtimoiy faollik va ma'naviy o'sish ko'rsatkichi" (KPI) sifatida transformatsiya qilish. Ya'ni, o'quvchining darsdagi bahosi uning darsdan tashqaridagi (volontyorlik, maktab tadbirlari, ota-onaga yordami) amaliy xatti-harakatlari bilan bog'lanishi metodikasini ilmiy asoslash. Bu ta'lim paradigmasining "bilim berishdan – shaxsni shakllantirishga" o'tishini amalda ta'minlovchi asosiy vositaga aylanadi.

2. "Fasilitator-pedagog" modelini tayyorlashning metodik klasterini yaratish. Maqolada "Tarbiya" fani o'qituvchisi uchun "Pedagogik refleksiv kompetensiya" modelini taklif qilish. Bu model o'qituvchining o'z darsini tahlil qilishi, o'quvchilar bilan empatik muloqotga kirisha olishi va avtoritar uslubdan butunlay voz kechishini baholovchi indikatorlarni o'z ichiga olishi kerak. Sh.Abdullayevaning innovatsion pedagogik texnologiyalar haqidagi tadqiqotlariga tayangan holda, darsning samaradorligi metoddan emas, balki o'qituvchining "fasilitatorlik" (yo'naltiruvchilik) mahoratidan kelib chiqishini isbotlash.

3. "Aksiyologik yondashuv"ni "Akmeologik natija" bilan bog'lovchi vertikal tizim yaratish. "Qadriyat → Ko'nikma → Muvaffaqiyat (Akme)" zanjirini taklif etish. Masalan, "Halollik" (qadriyat) darsda keys orqali tahlil qilinadi (ko'nikma) va bu kelajakda shaxsning jamiyatda ishonchli mutaxassis sifatida o'z o'rnini topishiga (akme) qanday xizmat qilishini o'quvchiga ko'rsatib berish strategiyasini ishlab chiqish. Bu M.Quronov ilgari surgan "mafkuraviy immunitet" va "milliy tarbiya"ning hayotiy ehtiyoj ekanligini o'quvchi anglab yetishiga xizmat qiladi.

⁸ Safarova R. va boshqalar. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quv jarayonini modernizatsiyalashning didaktik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – B. 45.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, Yangi O'zbekiston ta'lim tizimida Tarbiya fanining joriy etilishi – millatning intellektual salohiyatini axloqiy qadriyatlar bilan muvozanatlashtirishga qaratilgan strategik qadamdir. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, zamonaviy maktabda tarbiya jarayoni shunchaki axborot uzatish emas, balki ijtimoiy-ma'naviy kompetensiyalarni loyihalash jarayonidir. Shunday qilib "Tarbiya" fanini o'qitishda innovatsiyalarning o'rni – bu ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarish va Uchinchi Renessans poydevori bo'lmish "Yangi O'zbekiston bunyodkori" g'oyasini amaliyotga ko'chirishning fundamental mexanizmidir.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA METAMETODIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY YO'NALISHLARI

Orif Abduxalikovich G'aniyev – p.f.f.d. (PhD),
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchining metametodik kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritilib, ta'lim mazmunini o'quvchilar ongida shakllantirish sxemasi hamda metametodik kompetensiyaning amaliy ahamiyati izohlanadi. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini oshirish, metodik fikrlashini rivojlantirish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы развития метаметодической компетенции будущего учителя, разъясняется схема формирования содержания образования в сознании учащихся и практическое значение метаметодической компетенции. Также даются практические рекомендации по повышению профессиональной подготовки будущих педагогов, развитию методического мышления и формированию компетенций, соответствующих современным образовательным требованиям.

Abstract. This article highlights the issues of developing the metamethodological competence of the future teacher, explains the scheme of forming the content of education in the minds of students, as well as the practical significance of metamethodological competence. Practical recommendations are also given on improving the professional training of future teachers, developing methodological thinking, and forming competencies that meet modern educational requirements.

Kalit suzlar. ta'lim mazmuni, bilim, malaka, kompetensiya, ong, kompetentlilik, gumanitar ta'lim, anglash.

Ключевые слова. образовательное содержание, знания, компетентность, компетентность, сознание, компетентность, гуманитарное образование, осведомленность.

Keywords. educational content, knowledge, competence, competence, consciousness, competence, humanitarian education, awareness.

Bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodni jahon hamjamiyatida rivojlanib borayotgan dunyoviy va kasbiy bilimlarni to'laqonli o'zlashtirishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi PQ-4623 sonli qarorida pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish, zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilishda bir qator vazifalar, xususan, sohada ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish uyg'unligini

ta'minlash orqali ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish belgilab qo'yilgan¹.

Dunyoning yetakchi oliy ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida bo'lajak o'qituvchilarda zamonaviy tez o'zgarib borayotgan dunyo uchun zarur bo'ladigan kompetensiyalarni shakllantirish orqali maktab o'quvchilarini hayotga tayyorlash, ularda mustaqil yangi bilim va ko'nikmalarni egallashni ta'minlovchi harakat yo'llari yig'indisi sifatida universal o'quv harakatlarini (regulyativ, bilishga oid va kommunikativ) – tarkib toptirish, ushbu jarayonning pedagogik mexanizmlarini –

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. 27.02.2020 <https://lex.uz/uz/docs/-4749364>

metod, shakl va vositalarini, texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston ta'lim makoniga XXI asr boshlarida kirib kelgan kompetensiyaviy yondashuv nafaqat mutaxassislar tayyorlashning yangi tendensiyalari va yo'nalishlarini, balki bo'lajak o'qituvchilar javob berishi kerak bo'lgan talablarni ham belgilab berdi. Tashabbuskorlik, mobillik, murakkabligi har xil darajadagi kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorlik. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisini kasbiy tayyorlash jarayonida o'quvchilarni kelgusi hayotga tayyorlash va ularga o'z bilim, ko'nikmalaridan amaliyotda foydalanishni o'rgatuvchi malaka talablarini sinflar kesimida ishlab chiqish; fanlararo o'zaro aloqadorlikka to'liq rioya qilgan holda o'quv dasturlari o'rtasida uzviylikni taminlash muhim vazifa etib belgilandi.

Ayni vaqtda Respublikamiz pedagogika oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim muhiti sharoitida talabalarda metametodik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirishning amaliy – texnologik tizimi va didaktik ta'minotini ishdab chiqish zarurati, bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetensiyasini takomillashtirish prinsiplari, metametodik kompetensiyasini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish zarurati mavjud. Ayniqsa, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida o'quvchilar bir necha fanlar doirasidagi bilimlarni o'zlashtirishini nazorat qilishga kompetensiyaviy ko'nikmalarni shakllantirish lozim.

Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab yetmoqda. Shunga asosan, yangi avlod standartlarini yaratish pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib

qo'yilmoqda. Hozirgi vaqtgacha yaratilgan davlat ta'lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan, ya'ni ta'lim maskanlarining maqsadini bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tarzida aniqlashtirishdan iborat yedi. Shu bois yangi davlat ta'lim standartlarini o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan kompetent-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab yetilmoqda. Chunki oliy ta'limda tashkil yetilayotgan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyati tinglovchilarning yehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish yemas, balki bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda.

Psixologik – pedagogik adabiyotlarda, ko'pgina pedagog olimlarning ilmiy ishlarida «kompetentlik» degan tushuncha keyingi paytlarda keng qo'llanilmoqda. Ta'lim tizimiga kompetentli yondashuv xorijiy adabiyotlarda o'tgan asrning 60-yillarida shakllana boshlagan edi.

“Kompetentlik” – tushunchasi esa, shaxsning doimo o'sib boruvchi tasnifi bo'lib, real hayotiy vaziyatlarda yuzaga kelgan muammolarni yechish qobiliyati, o'z bilimi, o'quv va hayotiy tajribalari, qadriyatlari va qiziqishlarini unga safarbar etish imkoniyatlari hisoblanadi².

Kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik faoliyatning samaradorligi bo'lajak o'qituvchilar tomonidan ta'lim oluvchilarga berilgan barcha fan sohalarida zamonaviy bilimlarni egallanganlik darajasi bilan belgilanadi. Ilmiy tadqiqodlar natijalariga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetentligini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirishning zamonaviy tendensiyalari, metodika, metametodika, metamavzu, metapredmet kabi tushunchalarning ilmiy-pedagogik mohiyati ochib berilganligi, hamda

2 Muslimov N.A., M.H. Usmonboyeva, D.M. Sayfurov, A.B. To'rayev Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. O'quv-metodik qo'llanma. 2015. 117-b.

bo'lajak o'qituvchilarning integrativ yondashuv asosida metametodik kompetentligi va pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini bosqichma-bosqich tayyorlash tizimining ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi.

Umumiy ma'noda kuzatish va nazariy tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bo'lajak o'qituvchilarning metametodik kompetentligini takomillashtirish va ularni mazkur yondashuv asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash parametrlari mavjud emas.

G'arb mamlakatlarida shakllangan an'anaga muvofiq mutaxassisning kasbiy malakasi uning kompetentlik, ta'lim tizimi esa – bilim, ko'nikma va malakalar darajasi bilan o'lchanadi. Ta'limdagi muammolarning asl sabablari, ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan ayrim pedagoglarimizdagi zamonaviy bilim berish, pedagogik mahorat, kompetentlik; ularning o'z fanini hayot, turmush, ishlab chiqarish bilan bog'lab, fan-texnikaning eng so'ngi yutuqlaridan, ilg'or xorij tajribalaridan, zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanib ta'lim oluvchilarga yetkazish malakasining yetishmasligida deb hisoblaymiz. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash va pedagogik faoliyatga yo'naltirish, maktab ta'limida o'qituvchilarga bilim berish uchun tayyorgarligi yuzasidan amaliy faoliyatga tayyorlash kabi maqsadga qaratilgan qobiliyatlar shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir. Metametodik kompetensiyani shakllantirish, oliy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim muhiti sharoitida talabalarda kasbiy tayyorgarlikni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Nazariy manbalar mazmuni bilan tanishish, ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va dalillarni tahlil etish o'qituvchilarni kasbiy kompetentligini shakllantirishda bir qator qarama – qarshiliklar mavjudligini ko'rsatdi, xususan:

- oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining yetuk mutaxassis ma'lumoti darajasi bilan Davlat ta'lim standartining modernizatsiyalashgan mazmuni va hajmiga qo'yilayotgan meyoriy talablar hamda uning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish darajasi o'rtasida;

- oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilar kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonida qo'llanilayotgan an'anaviy hamda innovatsion metodlar o'rtasida;

- o'qituvchi shaxsi va uning kasbiy kompetentligini shakllantirishda pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan oliy ta'lim muassasalari faoliyati bilan o'qituvchini bo'lajak o'qituvchi sifatida tayyorlash jarayonini rivojlantirish mexanizmi hamda qonuniyatlari o'rtasida;

- pedagogik turkum fanlarning o'qituvchi shaxsiy hamda kasbiy kompetentligini shakllantirish borasida umumkasbiy va mutaxassislik fanlari bilan integratsiyalash imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanilmayotganligi o'rtasida;

- ilmiy-texnik taraqqiyot, yangilanib borayotgan jamiyatning mahoratli pedagog shaxsiga nisbatan ortib boruvchi talablari bilan o'qituvchilar kasbiy kompetentligini shakllantirish³.

V.M.Lizinskiyning pedagogik faoliyatda uslubiy ishlarni amalga oshirishni "Uslubiy ish – pedagogik xodimlarning ilmiy, nazariy, umumiy madaniy darajasini, pedagogik-psixologik tayyorgarligini va kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan tizimli kollektiv va individual faoliyatidir" deb izohlagan⁴. Pedagogik qiyinchiliklarni tashxis qilish va kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish bo'yicha uslubiy ishlarni tashkil etishning

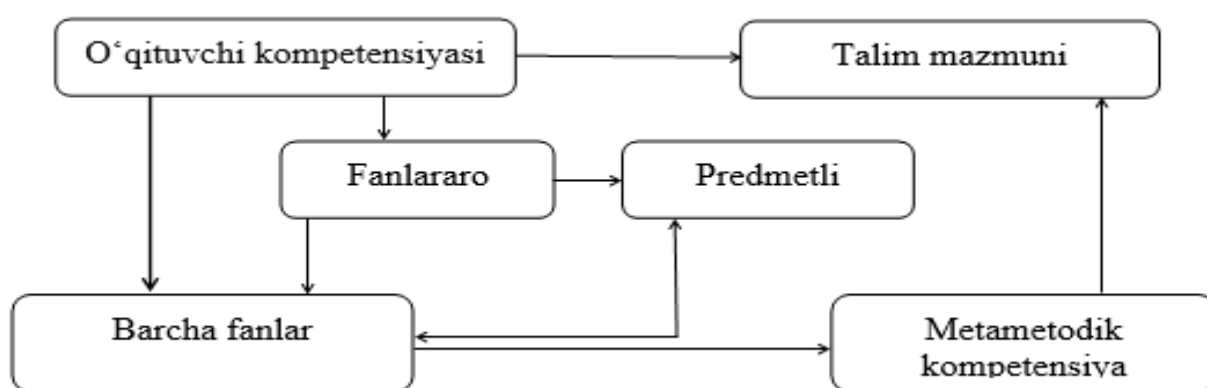
3 Методические рекомендации по формированию и оценке универсальных компетенций обучающихся при освоении образовательных программ высшего образования (программ бакалавриата, специализированных программ магистратуры) / составители Ч. Ю. Тарханова, И. Г. Харисева. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2018. – 91 с.

yo'nalishlari va shakllarini aniqlashga yordam beradi. Tashxis qo'yish jarayonida o'z ishidagi kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan didaktik jarayonlarda o'z-o'zini baholash ham muhim sanaladi.

Kasbiy kompetentlilik mutaxassis faoliyatini va uning ichki tuzilishi muhim xarakteristikalarini aks yettirishga tayanadi deb tushunishga asoslangan holda, kasbiy kompetentlilik strukturasi uning asosiy komponentlarini tavsiflash nuqtayi nazaridan

oydinlashtirilishi mumkin.

Ta'lim mazmunining o'quv rejadagi fanlar bloklari (barcha fanlar uchun), fanlararo (fanlar to'plami uchun) va predmetli (ma'lum bir fan uchun) tarzda guruhlanganligi bois quyidagi uch darajani namoyon etuvchi kompetentlik va metametodik kompetensiyani shakllantirishni quyidagicha aks ettirishimiz mumkin:

Bunda, ta'lim mazmunini o'quvchilar ongida shakllantirish uchun, o'qituvchida metametodik kompetensiya shakllangan bo'lishi kerak. Kompetensiya umumiy mazmunda:

fanlararo kompetentlik (umumkasbiy tayyorgarlikning o'quv fanlari va ta'lim bloklarining ma'lum doirligiga ko'ra);

bitta predmet(fan) bo'yicha kompetentligi (maxsus o'quv fani doirasida aniq va ma'lum imkoniyatga yegalligiga ko'ra);

Barcha tayanch kompetentlik (ta'limning ijtimoiy, gumanitar va mazmuniga ko'ra).

Berilayotgan bilimlarning mazmuni va mohiyatini o'qituvchining bir turdagi qobiliyatini rivodlantirish natidasida amalga oshirish mumkin. Bu esa metametodik kompetensiyaning shakllantirilishiga zamin yaratadi va ta'lim mazmunini o'quvchilarga to'liqligicha yetkazib

berishga xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ta'lim sifati ko'p jihatdan o'qituvchining kasbiy mahorati bilan belgilanadi. Didaktik jarayonlar bo'lajak zamonaviy maktab o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Ta'limni modernizatsiya qilish va jamiyatning innovatsion o'qituvchiga bo'lgan ijtimoiy talabi ta'limni rivojlantirishning innovatsion yo'nalishlari doirasida nafaqat kasbiy tayyorgarlik, balki prinsipial jihatdan yangi, tobora murakkablashib borayotgan sharoitlarda ishlashga qodir kadrlar zarurati mavjudligi pedagogik ta'lim jarayonida hal qilinishi kerak.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA FANLARARO INTEGRATSIYALASHUV

Doston Keldibekovich Norbekov – katta o'qituvchi,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuvning umumiy o'rta ta'limdagi ta'lim jarayoniga ta'siri va samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot aralash metodologiya asosida o'tkazilib, nazariy va empirik natijalar uyg'unlashtirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, fanlararo integratsiya va raqamli texnologiyalar birgalikda qo'llanganda o'quvchilarning bilim sifati, raqamli va kognitiv kompetensiyalari, mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida fanlararo yondashuvni tizimli joriy etish va o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние междисциплинарной интеграции в условиях цифровизации на образовательный процесс в среднем общем образовании. Исследование проведено с использованием смешанной методологии, которая сочетает теоретические и эмпирические результаты. Результаты показывают, что интеграция предметов совместно с цифровыми технологиями существенно повышает качество знаний учащихся, их цифровые и когнитивные компетенции, а также умение критически и самостоятельно мыслить. Полученные данные подтверждают необходимость системного внедрения междисциплинарного подхода и повышения методической подготовки педагогов.

Abstract. This article analyzes the impact of interdisciplinary integration under digitalization on the educational process in general secondary education. The study employed a mixed-methods approach, combining theoretical analysis and empirical results. The findings indicate that the integration of subjects together with digital technologies significantly improves students' knowledge quality, digital and cognitive competencies, as well as their critical and independent thinking skills. The results highlight the necessity of systematic implementation of interdisciplinary approaches and enhancement of teachers' methodological preparedness.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, fanlararo integratsiyalashuv, pedagogik texnologiyalar, raqamli ta'lim, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: цифровизация, междисциплинарная интеграция, педагогические технологии, цифровое образование, эффективность обучения.

Keywords: digitalization, interdisciplinary integration, pedagogical technologies, digital education, educational effectiveness.

So'nggi yillarda jamiyatning barcha sohalarida, xususan, ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayonlari jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi o'qitish mazmuni, shakllari va metodlarining yangilanishiga, an'anaviy yondashuvlardan innovatsion ta'lim modellari tomon o'tishga zamin yaratmoqda. Bunday sharoitda o'quvchilarning faqat alohida fanlar doirasidagi bilimlari emas, balki fanlararo bog'liqlik asosida shakllangan tizimli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv ta'lim jarayonining

samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizmlardan biri hisoblanadi. Fanlararo integratsiya o'quv fanlari mazmunini o'zaro uyg'unlashtirish, umumiy tushuncha va qonuniyatlar asosida bilimlarni birlashtirish hamda o'quvchilarda kompleks va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Ayniqsa, raqamli muhitda axborotlar hajmining keskin ortishi sharoitida o'quvchilarning ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va amaliyotda qo'llash kompetensiyalarini shakllantirishda fanlararo yondashuvning ahamiyati yanada ortmoqda¹.

Zamonaviy raqamli ta'lim platformalari, elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar,

1 Ellis, V., Lawrey, S., & Dickinson, D. Informatics and ICT for 5–8 grades. London: Pearson Education.

simulyatsiyalar hamda sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalari fanlararo integratsiyani amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Masalan, informatika fanini matematika, fizika, biologiya yoki geografiya fanlari bilan integratsiyalash orqali o'quvchilarda algoritmik fikrlash, modellashtirish va muammoli vaziyatlarga yechim topish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Bunday yondashuv o'quv jarayonini hayotiy va amaliy jihatdan mazmunli qiladi.

Shu bilan birga, raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyani samarali tashkil etish o'qituvchilardan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlik, raqamli kompetensiyalar hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni puxta egallashni talab etadi. O'qituvchi integratsiyalashgan darslarni loyihalash, raqamli resurslardan maqsadli foydalanish va o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini inobatga olish orqali ta'lim sifatini oshirishi mumkin².

Mazkur ilmiy maqolada raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuvning nazariy asoslari, pedagogik ahamiyati va uni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning samarali yo'llari tahlil qilinadi. Tadqiqotda fanlararo integratsiyaning raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi natijasida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritib beriladi.

Mazkur tadqiqot raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuvning ta'lim jarayonidagi o'rni va samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks va tizimli yondashuv asosida pedagogik tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlar uyg'unligi ta'minlanib, fanlararo integratsiyaning raqamli

ta'lim muhitidagi imkoniyatlari chuqur tahlil qilindi³.

Tadqiqot dizayni.

Tadqiqot aralash (mixed-methods) dizayn asosida tashkil etildi. Ushbu yondashuv sifat (qualitative) va miqdoriy (quantitative) tadqiqot metodlarini birgalikda qo'llash orqali olingan natijalarning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi. Tadqiqot bir necha bosqichda amalga oshirildi: tayyorgarlik, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va natijalarni umumlashtirish.

Tadqiqot obyekti va subyekti.

Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni tanlandi. Tadqiqot subyekti esa fanlararo integratsiyalashuv asosida olib borilgan darslar jarayoni, o'qituvchilarning pedagogik faoliyati hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalari hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Nazariy tahlil metodi – fanlararo integratsiya, raqamlashtirish va zamonaviy ta'lim texnologiyalariga oid ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, davlat ta'lim standartlari hamda xorijiy tajribalarni o'rganish va tahlil qilish uchun qo'llanildi.

- Taqqoslash metodi – an'anaviy o'qitish va raqamli texnologiyalar asosida integratsiyalashgan ta'lim modellari samaradorligini solishtirish maqsadida foydalanildi.

- Kuzatish metodi – fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan dars jarayonida

2. Qurbonmurotov, E. Umumta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitishda fanlararo integratsiyani takomillashtirishning tarkibiy funksional tuzilmasi. Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali (O'zbekiston).

3. Salokhitdinova N.M. Integration of technology and natural sciences (in the case of primary education). Innovative Development in Educational Activities.

o'quvchilarning faolligi, mustaqil ishlash darajasi va raqamli vositalardan foydalanish ko'nikmalarini aniqlash uchun qo'llanildi⁴.

- So'rovnoma va anketa metodi – o'qituvchilar va o'quvchilarning fanlararo integratsiya hamda raqamli ta'lim texnologiyalariga bo'lgan munosabatini aniqlash maqsadida tashkil etildi.

- Pedagogik tajriba-sinov metodi – integratsiyalashgan darslarni amaliyotga joriy etish va ularning ta'lim samaradorligiga ta'sirini aniqlash uchun foydalanildi.

- Statistik tahlil metodi – tajriba-sinov jarayonida olingan natijalarni qayta ishlash, foiz ko'rsatkichlari va dinamik o'zgarishlarni aniqlash uchun qo'llanildi.

- Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish.

Pedagogik tajriba-sinov ishlari umumiy o'rta ta'lim maktablarida olib borildi. Tajriba jarayonida tajriba guruhi va nazorat guruhi shakllantirildi. Tajriba guruhida fanlararo integratsiyalashuv raqamli texnologiyalar (elektron ta'lim resurslari, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar) asosida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi. Tajriba-sinov ishlari boshida va oxirida diagnostik baholash o'tkazilib, o'quvchilarning bilim va kompetensiyalaridagi o'zgarishlar tahlil qilindi.

Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish.

Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar tizimlashtirildi va statistik tahlil asosida qayta ishlanildi. Olingan natijalar diagramma va jadval ko'rinishida ifodalandi, ularning ishonchliligi va samaradorligi tahlil qilindi. Sifat tahlil natijalari esa o'quvchilarning fikrlari, dars jarayonidagi faolligi va mustaqil ishlash ko'nikmalari asosida baholandi.

Tadqiqotning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi metodlar xilma-xilligi, tajriba-sinov ishlarining izchilligi, nazorat va tajriba guruhlarining solishtirma tahlili hamda statistik ma'lumotlar asosida ta'minlandi. Tadqiqot jarayonida olingan xulosalar mavjud ilmiy manbalar bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning ilmiy asoslanganligi ta'minlandi.

Tadqiqot jarayonida raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlandi. Tajribada jami 120 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Shundan 60 nafari tajriba guruhi, 60 nafari nazorat guruhi sifatida belgilandi.

Boshlang'ich diagnostika natijalari.

Tajriba-sinov ishlarining boshlanishida o'quvchilarning fanlararo bilimlarni o'zlashtirish darajasi, raqamli kompetensiyalari va mustaqil fikrlash ko'nikmalari diagnostik testlar orqali baholandi. Boshlang'ich natijalarga ko'ra, tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida sezilarli farq kuzatilmadi.

1-jadval. Boshlang'ich diagnostika natijalari (%) larda

Baholash darajasi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Yuqori	18 %	17 %
O'rta	52 %	54 %
Past	30 %	29 %

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har ikki guruhda o'quvchilarning bilim darajasi deyarli teng bo'lib, tajriba-sinov ishlarini adolatli tashkil etish uchun zarur sharoit yaratilgan.

Tajriba-sinov yakuniy natijalari.

Tajriba guruhi o'quvchilariga fanlararo integratsiyalashgan darslar raqamli

4 Shopulatova N.O. The role of digital technologies in modern pedagogy. Наука и инновации в система образования (O'zbekiston).

texnologiyalar (interaktiv platformalar, elektron resurslar, virtual mashg'ulotlar) asosida tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi.

Tajriba-sinov yakunida o'tkazilgan nazorat testlari va amaliy topshiriqlar natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Yakuniy baholash natijalari

Baholash darajasi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Yuqori	42%	24%
O'rta	46%	50%
Past	12%	26%

Natijalardan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 18% dan 42% ga oshgan, past daraja esa 30% dan 12% gacha kamaygan. Nazorat guruhida esa sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatilmadi.

Raqamli va fanlararo kompetensiyalar tahlili.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning raqamli kompetensiyalari va fanlararo fikrlash darajasi ham alohida baholandi. So'rovnoma va kuzatishlar natijalariga ko'ra, tajriba guruhida quyidagi ijobiy o'zgarishlar aniqlandi:

raqamli vositalardan mustaqil foydalanish ko'nikmasi 35% ga oshdi;

fanlararo bog'liqlikni tushunish darajasi 38 % ga oshdi;

muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topish qobiliyati 32% ga oshdi.

Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkichlar o'rtacha 8-12% atrofida o'sish bilan cheklangan.

Umumiy natijalar tahlili.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki,

raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilim sifatini oshirish, raqamli va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega. Tajriba-sinov natijalari fanlararo integratsiyaning ta'lim jarayoniga tizimli joriy etilishi zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Ushbu tadqiqot natijalari raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilim darajasi, raqamli kompetensiyalari hamda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar pedagogik nazariya va zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida ilgari surilgan fanlararo yondashuvning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Boshlang'ich diagnostika natijalarida tajriba va nazorat guruhlar o'rtasida sezilarli farq kuzatilmaganligi (yuqori daraja mos ravishda 18% va 17%) tadqiqot dizaynining obyektivligini ta'minladi. Bu holat tajriba-sinov jarayonida aniqlangan ijobiy o'zgarishlar bevosita fanlararo integratsiyalashgan va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan ta'lim jarayoni natijasi ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Yakuniy baholash natijalari tajriba guruhida o'quvchilarning bilim darajasi sezilarli oshganligini ko'rsatdi. Xususan, yuqori darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichi 42% ga yetgani, past darajadagi ko'rsatkich esa 12% gacha kamaygani fanlararo integratsiyaning ta'lim sifatiga bevosita ijobiy ta'sirini namoyon etadi. Nazorat guruhida esa yuqori darajadagi o'zlashtirish atigi 24% ni tashkil etgani an'anaviy yondashuvning raqamli va integrativ ta'limga nisbatan cheklangan imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi⁵.

Tadqiqot davomida aniqlangan raqamli kompetensiyalardagi o'sish ham muhim

5 Eshimov R.R. Elektron ta'lim muhitida talabalar fanlararo aloqadorlik jarayonini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari. Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi jurnali.

ahamiyat kasb etadi. Tajriba guruhida o'quvchilarning raqamli vositalardan mustaqil foydalanish ko'nikmasining 35% ga oshishi zamonaviy ta'limda raqamli muhitning to'g'ri tashkil etilishi o'quvchilarning faol ishtirokini kuchaytirishini tasdiqlaydi. Shuningdek, fanlararo bog'liqlikni anglash darajasining 38% ga oshishi integratsiyalashgan darslar o'quvchilarda bilimlarni tizimli idrok etish va real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish imkoniyatini kengaytirganini ko'rsatadi.

Mazkur natijalar xalqaro tadqiqotlarda qayd etilgan xulosalar bilan hamohangdir. Xorijiy ilmiy manbalarda fanlararo integratsiya raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashganda o'quvchilarning muammoli vaziyatlarga moslashuvchanligi, tahliliy fikrlashi va kreativ yondashuvini rivojlantirishi ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqotda aniqlangan mustaqil yechim topish ko'nikmasining 32% ga oshishi mazkur ilmiy qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari o'qituvchining metodik tayyorgarligi fanlararo integratsiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi omil ekanligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida darslarni loyihalashda raqamli resurslardan maqsadli foydalanish, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish va fanlararo bog'liqlikni tizimli tashkil etish yuqori natijalarga erishishga xizmat qildi. Bu holat o'qituvchilarni raqamli va integrativ pedagogika yo'nalishida qayta tayyorlash va malakasini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham qayd etish lozim. Jumladan, tajriba-sinov ishlari cheklangan miqdordagi ta'lim muassasalarida o'tkazilgani natijalarning umumlashtirilishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, fanlararo integratsiyaning uzoq muddatli ta'siri alohida longitudinal tadqiqotlar

orqali yanada chuqurroq o'rganilishi lozim⁶.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuvni ta'lim jarayoniga tizimli joriy etish o'quvchilarning bilim sifati va kompetensiyalarini oshirishda samarali pedagogik yechim ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Ushbu yondashuv zamonaviy ta'limning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Mazkur tadqiqot raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuvni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning pedagogik ahamiyati, samaradorligi va amaliy imkoniyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan fanlararo integratsiyalashuv zamonaviy ta'limning muhim strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'quvchilarning bilim sifati, raqamli va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega.

Tajriba-sinov ishlari asosida olingan natijalar fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning bilimlarni tizimli o'zlashtirishi, fanlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash va ularni amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Ayniqsa, tajriba guruhida yuqori darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichlarining sezilarli oshishi (18 % dan 42 % gacha) fanlararo integratsiyaning ta'lim samaradorligini oshirishdagi bevosita ta'sirini ko'rsatdi. Bu esa an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda integratsiyalashgan va raqamli texnologiyalar bilan boyitilgan ta'lim modelining ustun jihatlarini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv o'quvchilarning faqat predmetga oid bilimlarini emas, balki ularning raqamli savodxonligi, mustaqil fikrlash,

6 Kholmatov, J. The importance of interdisciplinary integration in education. Journal of New Century Innovations.

muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va tanqidiy tahlil qilish kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Raqamli vositalardan mustaqil foydalanish ko'nikmasining 35 % ga, fanlararo bog'liqlikni anglash darajasining 38% ga oshgani mazkur yondashuvning kompleks ta'sirini yaqqol namoyon etadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari o'qituvchining pedagogik va raqamli kompetensiyalari fanlararo integratsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi omil ekanligini ko'rsatdi. Integratsiyalashgan darslarni samarali tashkil etish o'qituvchidan nafaqat fan mazmunini chuqur bilishni, balki raqamli ta'lim resurslaridan maqsadli va metodik jihatdan to'g'ri foydalanishni ham talab etadi. Shu bois, o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarida fanlararo integratsiya va raqamli pedagogika masalalariga alohida e'tibor qaratish zarur.

Tadqiqot doirasida olingan ilmiy xulosalar quyidagilarni umumlashtirish imkonini beradi:

- raqamlashtirish sharoitida fanlararo integratsiyalashuv ta'lim sifatini oshirishning samarali pedagogik mexanizmi hisoblanadi;
- integratsiyalashgan ta'lim o'quvchilarda tizimli va kompleks fikrlashni shakllantiradi;
- raqamli texnologiyalar fanlararo integratsiyani amalga oshirish uchun qulay va moslashuvchan muhit yaratadi;
- mazkur yondashuv o'quvchilarning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy takliflar. Tadqiqot natijalari va xulosalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Ta'lim jarayoniga fanlararo integratsiyani tizimli joriy etish.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida fanlararo integratsiyani alohida tajriba sifatida emas, balki o'quv jarayonining uzviy qismi sifatida tashkil

etish maqsadga muvofiq. Bunda o'quv dasturlari va darsliklar mazmuni fanlararo bog'liqlik asosida qayta ko'rib chiqilishi lozim.

2. Raqamli ta'lim resurslaridan kompleks foydalanish.

Elektron darsliklar, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar va raqamli simulyatsiyalar fanlararo integratsiyani amalga oshirishda faol qo'llanilishi zarur. Ushbu resurslar o'quvchilarning bilimlarni vizual va amaliy o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

3. O'qituvchilarning malakasini oshirishni takomillashtirish.

Malaka oshirish kurslari va qayta tayyorlash dasturlariga fanlararo integratsiya, raqamli pedagogika va zamonaviy ta'lim texnologiyalariga oid maxsus modullar kiritilishi lozim. Bu o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

4. Integratsiyalashgan darslar uchun metodik qo'llanmalar yaratish.

Fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan dars ishlanmalari, mikrodarslar va metodik tavsiyalarni o'z ichiga olgan qo'llanmalar ishlab chiqilishi ta'lim amaliyotiga sezilarli yordam beradi.

5. O'quvchilarning kompetensiyalarini baholash tizimini takomillashtirish.

Baholash jarayonida faqat nazariy bilimlar emas, balki fanlararo fikrlash, raqamli savodxonlik va amaliy ko'nikmalarni aniqlashga yo'naltirilgan mezonlar joriy etilishi lozim.

6. Kelgusida tadqiqotlarni kengaytirish.

Fanlararo integratsiyaning uzoq muddatli ta'sirini aniqlash maqsadida keng qamrovli va longitudinal tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi. Bu mazkur yondashuvning barqaror pedagogik model sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamlashtirish

sharoitida fanlararo integratsiyalashuv zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, uni ta'lim jarayoniga ilmiy asoslangan holda joriy etish o'quvchilarning intellektual, raqamli va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot natijalari ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy ishlanmalar uchun metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

AMALIY FANLAR

SPORT VOSITASIDA O'QUVCHILARGA UMUMINSONIY QADRIYATLARNI SINGDIRISH IMKONIYATLARI

Furkat Kuldashovich Axmedov – professor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada sport vositasida o'quvchi-yoshlarga umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning pedagogik imkoniyatlari, shart-sharoitlari va amaliy yo'llari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Sport nafaqat bellashuv va raqobat shakli, balki shaxsni har tomonlama tarbiyalashning muhim vositasi ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, sportning yoshlar ma'naviy kamoloti, axloqiy tarbiyasi, vatanparvarlik va insonparvarlik hislarini shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Аннотация. В статье научно проанализированы педагогические возможности, условия и пути формирования общечеловеческих ценностей у учащейся молодежи посредством спорта. Обосновано, что спорт является не только формой соревнования и соперничества, но и важным средством всестороннего воспитания личности. Раскрыта роль спорта в формировании духовных, нравственных, патриотических и гуманистических качеств молодежи.

Abstract. This article scientifically analyzes the pedagogical possibilities, conditions, and practical ways of instilling universal human values in students through sports. It is substantiated that sport is not only a form of competition but also an important means of comprehensive personality development. The role of sport in shaping moral, spiritual, patriotic, and humanistic qualities among youth is revealed.

Kalit so'zlar: sport, shaxs tarbiyasi, pedagogik imkoniyat, umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, musobaqa.

Ключевые слова: спорт, воспитание личности, педагогические возможности, общечеловеческие ценности, нравственное воспитание, соревнование.

Keywords: sport, personality development, pedagogical opportunities, universal values, moral education, competition.

Bugungi globallashuv sharoitida jahon hamjamiyati murakkab va ziddiyatli jarayonlarga duch kelmoqda. Bunday sharoitda davlatlar va xalqlar o'rtasida o'zaro muloqot, hamjihatlik, anglashuv va hamkorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu vazifa nafaqat xalqaro siyosat doirasida, balki milliy ta'lim tizimi va yoshlar tarbiyasi sohasida ham ustuvor ahamiyatga ega.

2026-yil 26-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Osiyo Olimpiya Kengashining 46-Bosh Assambleyasida so'zlagan nutqida ta'kidlaganidek, "Bunday murakkab vaziyatda davlatlar va xalqlar o'rtasidagi muloqot, o'zaro tushunish va hamkorlikni mustahkamlashda sportning beqiyos o'rni bor". Ushbu fikr sportning nafaqat jismoniy faoliyat shakli, balki muhim ijtimoiy, tarbiyaviy va ma'naviy omil ekanligini yana bir

bor tasdiqlaydi¹.

Sport tinchlik, do'stlik va hamjihatlik ramzi sifatida butun insoniyatni birlashtirishga xizmat qiladi. Olimpiya harakatining asosiy g'oyalari – do'stlik, o'zaro hurmat, adolat va tenglik – yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Sport diplomatiyasi orqali xalqlar o'rtasidagi hamkorlik mustahkamlanib, yoshlarda umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissi shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Xususan, "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi mazkur sohani rivojlantirishning huquqiy asoslarini yaratdi. Ushbu Qonun yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs sifatida

1 Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Осиё Олимпия Кенгашининг 46-Бош Ассамблеясидаги нутқи, 2026-йил 26-январ.

tarbiyalash, ularni sog'lom turmush tarziga jalb qilish va jismoniy kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda yoshlarni sportga keng jalb qilish, ularni jismonan va ma'nan barkamol qilib tarbiyalash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish kabi vazifalar ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Shuningdek, yoshlarda vatanparvarlik, insonparvarlik, intizom, mas'uliyat va irodaviy sifatlarni shakllantirishda sport muhim vosita hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv sharoitida yoshlar turli mafkuraviy tahdidlar va salbiy illatlar ta'siriga duch kelmoqda. Shu bois yoshlarni bunday ta'sirlardan himoya qilish, ularda sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirishda sport muhim tarbiyaviy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Insoniyat XXI asrga ulkan kashfiyotlar va yutuqlar bilan qadam qo'ydi. Biroq globallashuv deb atalgan mazkur jarayonning yutuqlari bilan bir qatorda salbiy jihatlari ham insonlar hayotiga, ayniqsa, yoshlar tarbiyasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu ma'noda, bir tomondan globallashuv imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, ikkinchi tomondan esa uning salbiy oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan izchil siyosatni amalga oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda globallashuv ayrim hollarda mafkuraviy ta'sir o'tkazishning o'tkir vositasiga aylanib, turli siyosiy kuchlar va markazlar manfaatlariga xizmat qilishi mumkin. Shu bois, globallashuvning ijobiy jihatlarni hisobga olgan holda, uning g'oyaviy-mafkuraviy ta'siridan ogoh bo'lish, ayniqsa, yoshlarni bunday xurujlardan asrash g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar – jahondagi barcha odamlar, xalqlar va davlatlar uchun umumiy

qadrlash mezoni sanaladigan, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar tizimidir. Umuminsoniy qadriyat tushunchasi keng qamrovli va serqirra bo'lib, inson hayotida, ma'naviy dunyoni boyitishda, shuningdek, tarbiya jarayonlarida uning ahamiyati yil sayin ortib bormoqda. Umuminsoniy qadriyatlarning namoyon bo'lishi nisbiy xususiyatga ega: jamiyat rivojlanishi, taraqqiyotning xususiyatlariga ko'ra qadriyatlarning u yoki bu shakli hayotning oldingi pog'onasiga chiqadi. Masalan, urush davrida tinchlik va ozodlik qadri yuksalsa, yurtga tahdid kuchayganda vatanparvarlik, mustaqillik davrida milliy o'zlikni anglash hamda milliy madaniyatni o'rganishga ehtiyoj oshadi.

Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, zamonlar va davrlar o'zgarishi sport tushunchasining ahamiyatini hech qachon pasaytirmagan. Sport doimo insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlari tizimida, umuminsoniy qadriyatlar qatorida muhim o'rin egallab kelgan.

Sport – bir so'z bilan aytganda, bahslashish va bellashish ma'nolarini anglatadi. Maxsus jismoniy mashqlardan tashkil topgan harakatlar majmui sportning asosiy mazmunini tashkil etadi. Biroq sportning mohiyati bundan ancha keng: uning ijtimoiy xarakteri, insonni shaxs sifatida tarbiyalashdagi o'rni beqiyosdir. Jamiyat rivojlanishi jismoniy madaniyat tushunchasining taraqqiy etishiga olib keldi, jismoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan sport esa bugungi kunda o'zining yuksak ijtimoiy ahamiyatini namoyon qilmoqda.

So'nggi yillarda dunyo miqyosida sportning ahamiyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar uning insonlar turmush tarzidagi roli yuqori ekanligini isbotladi. Mazkur masala yuzasidan jismoniy madaniyat va sport mutaxassislari, psixologlar, sotsiologlar tomonidan tadqiqot ishlari amalga oshirilib, turli darajadagi ilmiy-uslubiy manbalar yaratildi (V.D.Panachayev, N.I.Ponomaryov, [R.Abdumalikov, A.Q.Mamadiyrov], X.T.Rafiyev, J.Axmedov,

A.Abdulaxatov, A.Abdullayev, Y.M.Masharipov, R.S.Salamov, B.B.Ma'mupov, L.I.Lubisheva va boshqalar).

Xalq orasida musobaqalarda tanilgan va g'olib bo'lgan sportchilarga nisbatan "sportchi", "g'olib", "champion" kabi tushunchalar keng qo'llanadi. Insonlar bunday sportchilarga havas bilan qaraydi, natijada ulardek bo'lish istagi shakllanadi. Sportchilar jamiyatda e'zozlanadi va qadrlanadi. Aslida, insonlar g'oliblar va chempionlar timsolida sportni qadrlaydilar. Sport vositasida insonni qadrlash va ulug'lash mazmunan yanada teran ma'no kasb etadi: mamlakat bayrog'ini xalqaro maydonlarda baland ko'targan sportchilar jamiyatda alohida hurmatga sazovor bo'ladilar.

Sportni umuminsoniy qadriyat sifatida o'rganish uchun uning vazifalarini keltirish muhim. Sport nazariyasiga ko'ra sportning musobaqa vazifasi, sog'lomlashtirish vazifasi, g'oyaviylik vazifasi, estetik vazifasi, axloqiy-tarbiyaviy vazifasi, ijtimoiy-siyosiy vazifasi, baynalminalchilik vazifalari mavjud. Shuningdek, ayrim manbalarda sport vositasida yoshlarda vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasini singdirish yo'llari bayon qilingan. Mutaxassislar sport musobaqalari jarayonida yoshlarni vatanparvarlik g'oyalari ruhida tarbiyalash imkoniyatlari yuqori ekanligini ta'kidlaydilar. Demak, sport faqat natijalarni aniqlash yoki jismoniy imkoniyatlarni namoyish qilish vositasi bo'lib qolmay, inson omili – uning ma'naviy-axloqiy kamoloti va har tomonlama tarbiyalanishi bilan ham uzviy bog'liqdir.

Sportning yoshlarni har tomonlama tarbiyalash xususiyati haqida fikr yuritar ekanmiz, uni ijtimoiy hodisa sifatida ham, fan sifatida ham jamiyat va inson hayotida katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlash lozim. Sport nazariyasida ko'rsatilgan vazifalar bir-biri bilan uyg'unlashgan holda sport tushunchasining qanchalik keng qamrovli ekanligini namoyon etadi. Ayrim mutaxassislar fikricha, sport

vositasida yosh avlodga vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasini singdirish yo'llari va imkoniyatlari mavjud.

Dunyo va O'zbekiston miqyosida mazkur mavzuga doir ilmiy izlanishlar olib borilganiga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, V.D.Panachayev, N.I.Ponomaryov, L.P.Matveev, L.I.Lubisheva kabi xorijiy olimlar ishlarida sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. O'zbekistonda ham sportning ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyatini tadqiq etishga qaratilgan izlanishlar mavjud: Sh.X.Xonkeldiyev, A.Abdullayev, Y.M.Masharipov, R.S.Salamov, X.T.Rafiyev, R.A.Abdurasulov, F.Q.Axmedov kabi olimlar sportni serqirra ijtimoiy hodisa sifatida baholab, inson tarbiyasidagi o'rni yuqori ekanligini e'tirof etadilar. So'nggi yillarda turli anjumanlarda "sport va yoshlar tarbiyasi", "sport va shaxs", "sport va sog'lom avlod", "sport va ma'naviyat" kabi yo'nalishlarda dolzarb masalalar muhokama qilinmoqda (A.N.Shopulatov, B.Z.Iskanov, B.B.Inagamov, A.A.Tolametov, A.M.Jo'rayev, R.N.Nazarov, T.D.Bayturayev, Sh.Sh.Isroilov va boshqalar). Adabiyotlar tahlili va kuzatishlar sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalash imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Izlanishlar jarayonida mavzuga doir so'rovnomalar tashkil etildi. So'rovnomada turli yosh toifasidagi 129 nafar ishtirokchi qatnashdi. Olingan natijalar mamlakatimizda sportning tobora rivojlanayotganligi, uning ijtimoiy ahamiyati, shuningdek, yoshlar tarbiyasidagi o'rni oshib borayotganligini ko'rsatdi.

"Jamiyatda sportning o'rni va ahamiyati qay darajada deb o'ylaysiz?" savoliga ishtirokchilarning 85%i "yuqori darajada", 15%i "o'rtacha" deb javob berdi. "Siz salbiy illatlar (ichish, chekish, narkomaniya, diniy ekstremizm va terrorism kabilar) ta'siridan yoshlarni asrashda sportning o'rni yuqori deb hisoblaysizmi?" savoliga esa ishtirokchilarning 100%i "ha, yuqori darajada" deb javob berdi. Qo'shimcha savollar tahlilida ishtirokchilarning 80%i "sport bilan

shug'ullangan bolalarda bo'sh vaqt kam bo'ladi, shu sababli ular turli salbiy illatlarga berilmaydi" mazmunidagi fikrlarni bildirishdi.

Sport nazariyasi va amaliyoti yutuqlari sport bilan shug'ullangan va shug'ullanmaganlar o'rtasida nafaqat jismonan, balki aqlan, ruhan va ma'nan farqlar bo'lishini ko'rsatadi. So'rovnoma natijalari tahlili ham mazkur fikrni tasdiqladi. "Sizningcha, sport bilan shug'ullangan bolalar boshqalardan nimasi bilan farq qiladi?" savoliga ishtirokchilarning:

- 10%i – "mustaqil fikri shakllanadi",
- 12%i – "maqsadga intilish, qat'iylik shakllanadi",
- 63%i – "har tomonlama tarbiyalanadi",
- 15%i – "sog'lom, baquvvat bo'ladi"deb javob berishdi.

Darhaqiqat, sport bilan shug'ullangan yoshlar o'zining ayrim ijobiy sifatleri bilan ajralib turadi. Chunki sport yoshlarni har tomonlama tarbiyalash, ular ongida sog'lom turmush tarzi g'oyalarini shakllantirish, ruhiy va jismoniy bardamlikni maqsadga muvofiq rivojlantirishga xizmat qiladi². Zero, zamonaviy sport mashg'ulotlarining asosiy maqsadlaridan biri sifatida shug'ullanuvchining har tomonlama tarbiyalanishi e'tirof etilib, sport asosida o'zligini anglash va milliy uyg'onish, mafkuraviy hissiyotni rivojlantirish hamda shu asosda insonparvarlik va vatanparvarlik ruhini mustahkamlash vazifalari nazarda tutiladi.

So'rovnoma ishtirokchilari yoshlarni sportga keng jalb qilish yuzasidan turli taklif va tavsiyalarni bildirishdi. Ular orasida, ayniqsa, oila (ota-ona), murabbiy va ta'lim muassasasi hamkorligini samarali yo'lga qo'yish zarurligi alohida ta'kidlandi. Ota-onalarning shaxsiy namuna ko'rsatishi, taniqli sportchilarga nisbatan farzandlarda havas uyg'otishi muhim omil sifatida

qayd etildi. Shuningdek, ishtirokchilarning 68%i sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda murabbiylar faoliyatiga alohida vazifalar yuklatilishi lozimligini ta'kidladi.

Sport bilan muntazam shug'ullanadigan yoshlarning salbiy illatlar ta'siriga tushib qolishi hollari, odatda, kam kuzatiladi. Chunki sport mashg'ulotlari muayyan tartib-qoidalar va me'yorlar asosida tashkil etilib, shug'ullanuvchilarning kun tartibi tabiiy ravishda ratsional rejaga solinadi. Mazkur fikr yuqori malakali 20 nafar sportchi-talabanning kun tartibini o'rganish natijalari bilan ham mos keldi: ularning bo'sh vaqtlari kam, bo'sh vaqtda asosan ma'naviy hordiq chiqarish (dam olish, kitob o'qish va h.k.) ustun ekani aniqlandi. So'rovnoma va kuzatishlar tahlili salbiy illatlarning muhim sabablaridan biri yoshlarning bo'sh vaqtdan unumli foydalanmasligi ekanligini ko'rsatdi.

Murabbiylar faoliyati yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Murabbiyning shogirdlari kun tartibi, yashash sharoiti, o'qishi va oilaviy muhiti bilan qiziqishi sportda ham, hayotda ham yuqori natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, respublika hududlarida yoshlarning ham ma'naviy, ham jismoniy tarbiyasi uchun o'zini mas'ul deb bilgan murabbiylar yetarlicha. Bunday murabbiylar qatoriga jizzaxlik L.Zokirov, Sh. Badalaov, A.Tolipov, O.Rahimov, A.Abdulaxatov, J.Ashurovlarni kiritish mumkin. Ularning yutuqlari faqat sport natijalari bilan emas, balki shogirdlarining yetuk insonlar bo'lib jamiyat ravnaqiga hissa qo'shayotgani bilan ham belgilanadi. Ushbu murabbiylar ish tajribasini o'rganish, o'zlashtirish va ommalashtirish amaliy jihatdan foydali ekani shubhasiz.

Oilada ota-onaning shaxsiy namunasi farzand tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Oila muhiti, undagi o'ziga xos jihatlar bola tarbiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Oilada sport jihozlarining

2 Бу ўринда айтиш лозимки, бугунгача яратилган аксарият адабиётларда ушбу фикр ёритилган.

mavjudligi, ota-onalarning ulardan muntazam foydalanishi farzandlarda jismoniy madaniyatga mehr uyg'onishiga zamin bo'ladi. Demak, oila yoshlarni sportga jalb qilish, farzandlarni mahoratli va vatanparvar sportchilarga havas ruhida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, yoshlar tarbiyasida sportning o'rni yuqori darajadadir. Sport vositasida yoshlarni har tomonlama tarbiyalashda ota-onalar va murabbiylar mas'uliyati ayniqsa katta. Sportning ijtimoiy ahamiyati va uning umuminsoniy qadriyat sifatida e'tirof etilishi, avvalo, sportning insonparvar xususiyatida o'z aksini topadi.

Bir qarashda sport musobaqalari tayyorgarlikdan o'tgan sportchilarning bellashuvi, raqibni mag'lub etishga qaratilgan kurash sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ammo sport turlarining musobaqa qoidalari, sportda umume'tirof etilgan normalar sportchilar, murabbiylar va hakamlar oldiga qat'iy talablar qo'yadiki, natijada sport faoliyati ishtirokchilari mashg'ulotlar, musobaqalar va sport tadbirlari jarayonida umuminsoniy qadriyatlar mezonidir doirasida tarbiyalanib, shakllanib boradilar.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari hamda sport musobaqalari ishtirokchilar va tomoshabinlarning sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmatiga ziyon yetkazilmaydigan tarzda o'tkazilishi lozim. Sportchilarning sha'nini kamsitadigan, ularning sport jarohatlari olishiga sabab bo'ladigan tayyorgarlik uslublaridan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Sport musobaqalari qoidalari ishtirokchilardan ularga qat'iy amal qilishni talab etadi. Ana shu holatda sport o'zining insonparvarlik mohiyatini yorqin namoyon qiladi.

Inson salomatligini saqlash va mustahkamlash butun dunyo tibbiyoti oldida turgan asosiy vazifalardan hisoblanadi. Tibbiyotda "kasallikni davolagandan ko'ra uning oldini olgan yaxshi" degan tamoyil mavjud. Texnika va texnologiyalar

rivojlangan davrda kamharakatlik inson hayotida muayyan muammolarni, xususan harakatsizlik bilan bog'liq kasalliklarni keltirib chiqarmoqda. Sport esa faol jismoniy harakatlar majmui sifatida organizmning harakatga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi; natijada inson sog'lom va baquvvat bo'lishiga erishadi. Sportning umuminsoniy qadriyat sifatida e'tirof etilishining muhim sabablaridan biri ham shundadir.

Bugungi globallashuv sharoitida alkogolizm, narkomaniya, diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm kabi salbiy illatlar insoniyatni tashvishga solayotgani barchamizga ma'lum. Jamiyat hayotiga yot va begona g'oyalar ta'sir o'tkazishga urinishi mumkin. Shu bois yoshlarda vayronkor g'oyalarga qarshi immunitetni shakllantirish, ularni salbiy illatlar ta'siridan asrash chora-tadbirlarini kuchaytirish zarur. Bu vazifa jamiyatdagi har bir fuqaro va har bir kasb egasi oldiga mas'uliyatli talablarni qo'yadi.

Zamonaviy sport mashg'ulotlari faqat sport natijalarini yuksaltirishni emas, balki shug'ullanuvchini har tomonlama tarbiyalashni ham maqsad qilib qo'ygan. Zamonaviy Olimpiya o'yinlari targ'ibotchisi Per de Kubertening Olimpiya o'yinlarini tashkil etgani ham bejiz emas: Olimpiya g'oyasi insonni har tomonlama tarbiyalashga xizmat qiladi. Keyinchalik Ikkinchi jahon urushi ortidan Osiyo o'yinlarining tashkil etilishi ham dunyoda tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash, xalqlar o'rtasidagi birdamlikni mustahkamlash maqsadlariga yo'naltirilgan edi.

Bugun sport o'zining yuksak taraqqiyot darajasiga chiqdi. Sportdan yoshlar tarbiyasida, mamlakat nufuzini oshirishda, salbiy illatlarga qarshi kurashishda hamda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda samarali foydalanish imkoniyati mavjud. Inson hayoti tarixan muqaddas qadriyat sifatida e'zozlangan. Shu bilan birga tinchlik, vatanparvarlik va insonparvarlik kabi tushunchalar umuminsoniy qadriyatlar tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar

1. Ustozlar va Ota-onalar kuvchilarga shaxsiy namuna ko'rsatishlari, avvalo o'zlari jismoniy mashqlar bilan shug'ullanib, sportga bo'lgan munosabatni ijobiy yo'nalishda shakllantirishlari lozim.

2. Oilada sportni targ'ib qilish, sportning foydali jihatlarini farzandlar ongiga singdirish va ular qalbida mahoratli sportchilarga havas hissini uyg'otish zarur

3. Murabbiy, ota – ona va ta'lim muassasasi hamkorligini samarali yo'lga qo'yish lozim.

4. Yoshlar bilan ishlovchi murabbiylar sportning tarbiyaviy jihatlariga alohida ahamiyat qaratishlari, shug'ullanuvchilarning har tomonlama tarbiyalanishiga doimiy e'tibor berishlari shart. Mashg'ulot va musobaqalar mobaynida axloqiy va ma'naviy tarbiya masalalari ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim.

5. Murabbiylar tayyorlash va malakasini

oshirish tizimiga sportning falsafiy, ma'naviy-axloqiy, estetik va tarbiyaviy asoslarini o'rganish mazmunidagi maxsus kurslarni joriy etish maqsadga muvofiq.

Yangi O'zbekiston tobora rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Bu rivojlanishning xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinayotgani barchamizni quvontiradi. Erishilayotgan yutuqlar zahirida xalqimizning azal-azaldan shakllangan qadriyatlari, ma'naviy-axloqiy yuksalish tajribasi, mehnatsevarligi va Vatanni sevishi kabi fazilatlar mujassam. Biz azaliy qadriyatlarimizni, asrlar mobaynida to'plangan tarbiyaviy tajribalarimizni asrab-avaylashimiz, avloddan avlodga yetkazishimiz shart. Shu bilan birga yoshlar tarbiyasida zamon talablariga mos yondashuvlarni, xususan sport vositasida umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning zamonaviy usullarini amaliyotga keng joriy etish maqsadga muvofiqdir. Yoshlar tarbiyasi har doim dolzarb va ustuvor vazifalardan bo'lib qolaveradi.

MUSIQADA VARI AUDIODAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI

Xasanxon Sulaymonovich Omonov – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Diyora Mamatojiyeva – magistrant, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada musiqiy ijro va ovoz yozish jarayonida keng qo'llanilayotgan zamonaviy raqamli texnologiyalardan biri – Vari Audio funksiyasining nazariy va amaliy imkoniyatlari yoritiladi. Vari Audio bu Cholg'ular va vokal yakkaxon partiyalarini korrektsiya qilish degani, ushbu texnologiya musiqiy asarning badiiy ifodadorligini saqlagan holda ijro sifatini oshirishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические возможности одной из современных цифровых технологий, широко применяемых в процессе музыкального исполнения и звукозаписи – функции Vari Audio. Vari Audio представляет собой технологию коррекции партий инструментов и сольного вокала. В статье раскрывается значение данной технологии в повышении качества исполнения при сохранении художественной выразительности музыкального произведения.

Abstract. This article examines the theoretical and practical capabilities of one of the modern digital technologies widely used in musical performance and sound recording processes – the Vari Audio function. Vari Audio refers to the correction of instrumental and solo vocal parts. The article reveals the significance of this technology in improving performance quality while preserving the artistic expressiveness of a musical work.

Kalit so'zlar: Vari Audio, raqamli audio texnologiyalar, vokal korrektsiya, cholg'u ijrosi, intonatsiya, pitch correction, musiqa tahriri, studiya yozuvi, musiqa ta'limi, innovatsion texnologiyalar.

Ключевые слова: Vari Audio, цифровые аудиотехнологии, вокальная коррекция, инструментальное исполнение, интонация, коррекция высоты звука, музыкальное редактирование, студийная запись, музыкальное образование, инновационные технологии.

Keywords: Vari Audio, digital audio technologies, vocal correction, instrumental performance, intonation, pitch correction, music editing, studio recording, music education, innovative technologies.

Kirish. Bugungi kunda musiqa san'ati va musiqa ta'limi tizimi raqamli texnologiyalar bilan uzviy integratsiyalashib bormoqda. Audio yozuv va qayta ishlash jarayonlarida zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish nafaqat ijro sifatini oshirish, balki musiqiy asarlarning badiiy-estetik qiymatini mukammallashtirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, vokal va cholg'u ijrosida uchraydigan intonatsion og'ishlar, ritmik noaniqliklar hamda tembr bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda raqamli korrektsiya texnologiyalarining ahamiyati ortib bormoqda.

Shunday ilg'or texnologiyalardan biri – Vari Audio bo'lib, u audio signal tarkibidagi tovush balandliklarini (pitch) aniq tahlil qilish va ularni notalar darajasida vizual ko'rinishda tahrirlash

imkonini beradi. Mazkur texnologiya yordamida vokal va yakka cholg'u partiyalarining intonatsion aniqligi saqlangan holda, tabiiylikni buzmagani tarzda korrektsiya amalga oshiriladi. Vari Audio, ayniqsa, studiyaviy yozuv jarayonida ijrochining individual ijro uslubini saqlab qolgan holda texnik kamchiliklarni bartaraf etishda samarali vosita hisoblanadi.

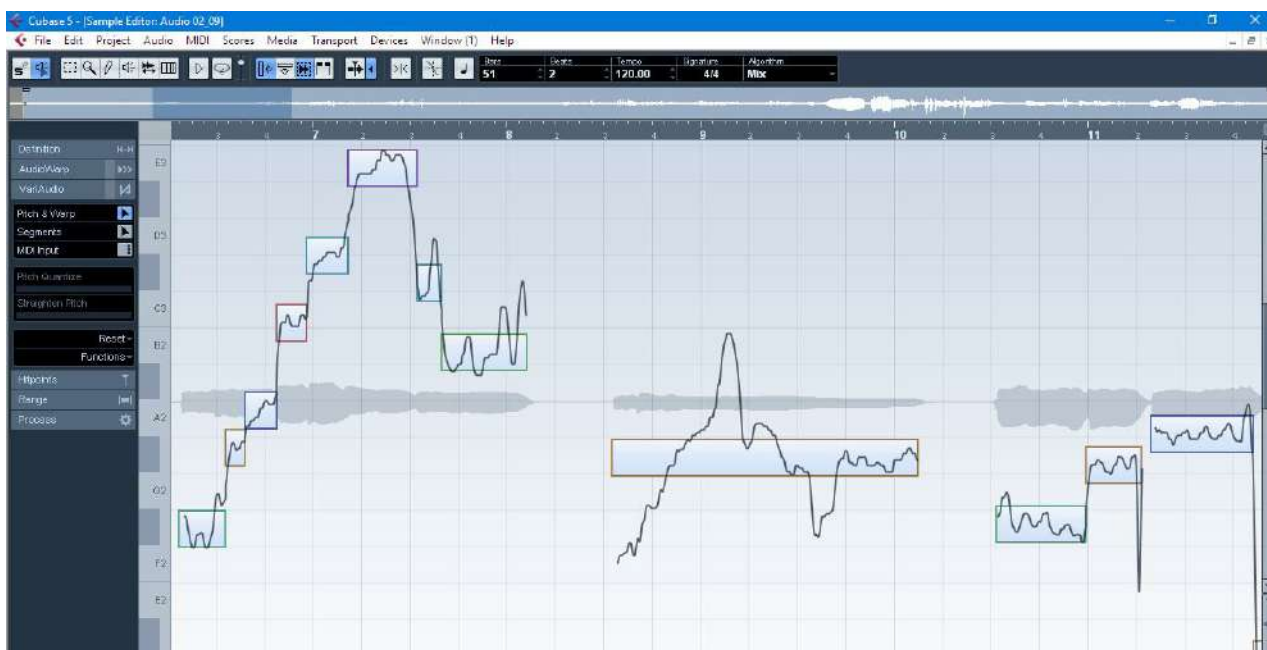
Cholg'ular va vokal yakkaxon partiyalarini korrektsiya qilish Kuy musiqiy cholg'u yoki qo'shiqchi ovozi orqali ijro etiladi. Ijro juda kam hollarda benuqson bo'ladi. Qo'shiqchi ham, cholg'u ijrochisi ham falshga yo'l qo'yishi, notalarni ijro etishni bevaqt boshlashi yoki tugatishi mumkin. Kuyda ikkita jihatni ajratib ko'rsatish mumkin: kuy unsurlarining tovush balandligi joylashuvi

va va uning ritmik strukturasi, ya'ni ijro tempi va ma'lum bir cho'zimdagi tovush va pauzalar navbatlashuvining tartibi. Bularning hammasini kompyuter yordamida muharrirlash mumkin. Kuy yoki vokalni korrektsiya qilishning maxsus dasturiy vositalari ancha oldin paydo bo'lgan. Birinchilar qatorida Antares Audio Technologies kompaniyasining AutoTune va Celernony Software GmbH kompaniyasining Melodyne dasturlarini keltirish mumkin. Steinberg kompaniyasi Cubase 5 dasturiga kuy va vokalni korrektsiya qilish uchun juda qulay bo'lgan VariAudio uskunasi kiritishgan. VariAudioni bir 114 ovozli cholg'u partiyasi yoki audio xabar ko'rinishida yozilgan vokalga qo'llash mumkin. Polifonik partiyalarga qo'llanmaydi, chunki akkordlarda ma'lum bir ovoznining ton balandligini aniqlab olish qiyin masala. Kuy yoki vokalni iloji boricha "quruq" holda yozib olish muhim (yozuvni juda tinch, shovqinlar so'ndirilgan joyda yozish maqsadga muvofiq), chunki tabiiy reverberatsiya ham yagona ovoz uchun polifonik sado effektini yaratishi mumkin.

Sample Editor oynasida bir ovozli partiya yoki vokalning audioxabarini ochib, inspektorning VariAudio seksiyasini tanlaymiz:

Pitch Warp tugmasini bosamiz. Dastur kuyni avtomatik tarzda aniqlashtiradi. Signalogramma fonida tonlar balandligining o'zgarishini aks ettiruvchi grafikni ko'rish mumkin¹.

1 Rick Clark. Mixing, Recording, and Producing Techniques of the Pros, Second Edition, 2010. – 400 pages.

Sh.Gafurova. Elektron va kompyuter musiqasi: darslik – Toshkent: Musiqa, 2019, 113 b. Huber D.M., Runstein R.E. Modern Recording Techniques. – New York: Focal Press, 2018. Abduqodirov R. Raqamli musiqa texnologiyalarining zamonaviy ijro amaliyotidagi ahamiyati // San'at va madaniyat. – 2023. – №2. – B. 45–49. Rumsey F., McCormick T. Sound and Recording: Applications and Theory. – Oxford: Focal Press, 2014.

2-rasm. Sample Editor oynasidagi inspektorning VariAudio sektsiyasi va ton balandligi o'zgarishining grafigi.

Vertikal o'qda nota belgilari va oktavalarning nomerlariga mos holda gradatsiyalangan ton balandligi, gorizontal o'qda esa vaqt aks etgan. Grafikning hammasi kuyning fragmentlari bo'lgan to'g'ri burchakli to'rtburchak-segmentlarga bo'lingan. Vertikal o'qda segmentning joylashuvi uning ton balandligining o'rtacha qiymatiga mos keladi. Ba'zi bir joylarda grafik uzilishi mumkin: dastur sof tonni topa olmagan, shovqinsimon tovushlarning tonini korrektsiya qilish esa ma'noga ega emas. Grafikning ba'zi joylarida keskin vertikal ko'tarilishlar ham bo'lishi mumkin. Buning qo'rqinchli joyi yo'q. Ton balandligini aniqlash bu –tovush signalining joriy chastotasini o'lchashdir. Aniqrog'i, chastotani o'lchashdan ko'ra, ko'proq tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lgan signalning maksimal qiymatini aniqlashdir. Bunday amalni aniq bajarish uchun, chastotasini o'lchash mumkin bo'lgan tovush tebranishi ko'proq vaqt mavjud bo'lishi lozim. bu erda esa bitta nota boshqasini tezkorlik bilan almashtiradi. Shuning uchun ton balandligining o'rta qiymati katta farq bilan o'lchanadi. Shovqin bilan to'la kuylangan notalar orasidagi pauzalar hamda bitta notadan ikkinchisiga sakrashsimon o'tishlar o'ta keng yo'lli mos keladi, ular uchun "signal chastotasi" ma'noga ega emas, demak ton balandligini aniqlab bo'lmaydi¹. Shuning uchun, grafikdagi uzun vertikal chiziqlarga e'tibor bermasa ham bo'ladi. Segmentlarning vertikal o'qda joylashishiga ham shubha bilan qarash mumkin. Vokalni to'g'rilashning eng sodda usuli quyidagidan iborat: kerakli segmentlarni belgilab olinadi (<Ctrl> + <A> klavishalar kombinatsiyasi hamma segmentlarni belgilab olish imkonini beradi)

va Pitch Quantize regulyatori yordamida ularni grafikning vertikal o'qda joylashgan eng yaqin nota belgilariga "tortib" qo'yiladi. Nomlanishidan ko'rinib turibdiki, Pitch Quantize regulyatori segmentlarning ton balandligi bo'yicha kvantizatsiyasiga javob beradi. regulyatorning joylashuvi bilan kvantizatsiyaning "qattiqligi" beriladi. Biroq bu kabi amal foydaga xizmat qilishining kafolati yo'q. Agarda Vari Audioni samarali qo'llamoqchi bo'lsangiz, u holda vokalni to'g'ri muharrirlash uchun qo'l mehnatining turli xil usullarini o'zlashtirish lozim. Siz yangi segmentlarni yarata olmaysiz ammo ularni bo'lish evaziga ko'paytirishingiz mumkin: bitta segmentni kesib, ikkita segment hosil qilishingiz mumkin. Kesish amaliy foydali bo'ladi, agar dastur alohida notalarni topmagan bo'lsa. Bu holda, siz segmentlarni notalarning avvaldan o'ylangan joylashuvi bilan mos holda kesishingiz mumkin, keyinchalik har bir segmentga bog'liq bo'lmagan holda ton balandligini korrektsiya qilish mumkin. Segmentlarni o'chirish, kesish va ularning chegaralarini siljitish inspektordagi Segments tugmasi yordamida yoqiladigan rejimda bajariladi. Bu holda juda e'tiborli bo'lish lozim: agar yuqorida keltirilgan rejim o'rniga Pitch & Warp rejimi yoqib bo'lsa, u holda segment chegaralarini siljitishni dastur tovushli materialni muharrirlash deb tushunadi va vaqt o'qidagi signalogrammani cho'zish/siqishni bajaradi. Segmentlar muharrirlanib bo'lganidan so'ng, ton balandligi va vocal yoki yakkaxon cholg'u partiyalarini korrektsiya qilishga kirishish mumkin. Buning uchun Pitch & Warp tugmasi yordamida muharrirlashning mos rejimini yoqish kerak. Sichqoncha ko'rsatkichini segmentga yo'naltirsak, unda segmentning o'rtacha ton balandligi eng yaqin bo'lgan notaning nomi (bizning misolimizda bu E3 dir) va shu notaga nisbatan ton o'rtacha balandligining tsentrlardagi

1 Петелин Р.Ю., Петелин Ю.В. Cubase SX. Секреты мастерства. –СПб.: БХВ-Петербург, 2003. – 640 с.
Sh.Gafurova. Elektron va kompyuter musiqasi: darslik – Toshkent: Musiq, 2019, 114-115 b.

(-13%) siljishi aks etadi^{2,3}.

Siz segmentni vertikal bo'yicha siljitishingiz mumkin. Bunda, mos holda uning o'rtacha ton balandligi ham o'zgaradi. Segmentni siljitish vaqtida ton balandligining grafigi ikkiga bo'linadi: sariq rangda birlamchi grafik, segment ichida esa, korrektsiyadan so'ng ton balandligining grafigi (ya'ni, segmentni siljitgandan so'ng) aks etadi. Vertikal bo'yicha segmentlarni siljitganda, ular yarim tonga teng qadam bilan suriladi. Zaruriyat bo'lganda, <Shift> klavishasini bosib turib, segmentlarni mayin (bir tsentga teng qadam bilan) siljitish mumkin. Aslini aytganda, aynan shu usul bilan ton balandligining korrektsiyasi amalga oshiriladi: falsh kuylangan yoki chalingan notalarni zarur balandlikda qo'yib chiqish kerak.

Xulosa qilib aytganda, mazkur maqolada musiqa da Vari Audio texnologiyasidan foydalanib cholg'u va vokal yakkaxon partiyalarini korrektsiya qilishning nazariy hamda amaliy jihatlari yoritildi. Tadqiqot natijalari Vari Audio vositasi ijrochilikdagi intonatsion noaniqliklarni bartaraf etish, ovoz balandligi va tembrni aniqlashtirish orqali ijro sifatini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Shuningdek, ushbu texnologiya zamonaviy musiqa ijrochiligi va ta'lim jarayonida samarali vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berildi⁴.

2 3 Петелин Р.Ю., Петелин Ю.В. Steinberg Cubase 5. Запись и редактирование музыки. СПб.: БХВ-Петербург, 2010. – 896 с.

3 Гафурова Ш.А. Компьютерные музыкальные технологии Т., 2007

4 Gafurova Sh. Elektron va kompyuter musiqasi: darslik – Toshkent: Musiq, 2019, 116–117 b.

O'QUVCHILARNI MILLIY MUSIQA MEROSIMIZ TARIXIGA OID MA'LUMOTLAR BILAN TANISHTIRISHDA INTERFAOL METODLARNING SAMARADORLIGI

Navbahor Xamraqulovna Xasanova – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Mehribon Jaloliddin qizi Abdurazzoqova – magistrant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida milliy musiqa merosimiz tarixini yoshlarga o'rgatish orqali yoshlarning musiqiy tarbiyasini rivojlantirishga oid ko'rsatmalar berilgan. Shuningdek, bugungi kunda musiqa ta'lim i jarayonida o'quvchilarda musiqa san'atiga nisbatan qiziqish va havaslarining ortib borishi va bu san'atning yoshlar mg'naviy kamolotidagi ahamiyati yoritib berilgan.

Аннотация. В статье изложены основные направления развития музыкального образования молодежи посредством преподавания истории отечественного музыкального наследия в общеобразовательных школах. Отмечается растущий интерес и энтузиазм учащихся к музыкальному искусству в современном музыкальном образовании, а также значение этого искусства в духовном развитии молодежи.

Abstract. The article provides guidelines for developing the musical education of young people by teaching them the history of our national musical heritage in secondary schools. It also highlights the growing interest and enthusiasm among students for the art of music in the process of music education today, and the importance of this art in the spiritual development of young people.

Kalit so'zlar: yallachi, katta ashulachi, laparchi, talqinchi, maqomxon, savotxon, baxshi, shoir, mug'anniy, mutrib, yirovchi, go'yanda.

Ключевые слова: яллачи, катта ашучи, лапархи, талкинчи, макомхан, савхан, бахши, поэт, муганный, мутриб, йировчи, гоянда.

Keywords: "yallachi" – performer, singer of yalla: traditional folk group song and dance performer, performer-classical Uzbek vocal singer, "laparchi" – folk duet or dialogic song performer, "talqinchi" – performer: especially of classical or traditional pieces, "makomkhan" – performer of classical makom musician, educated, bakhshi, poet, "muganniy" – vocalist: often classical or traditional, "mutrib" – musician, entertainer: historically court or festive performer, "yirovchi" – epic chanter, reciter: similar to bard, often heroic tales, "goyanda" – narrator: one who delivers texts or poetry orally.

Hozirgi paytda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning amalga oshishida yuqori malakali mutaxassislarning roli benihoya kattadir. Bu haqda Prezidentimiz quyidagicha fikr bildiradi: "Ertangi kun yangicha fikrlay oladigan, zamonaviy bilimga ega bo'lgan yuksak malakali mutaxassislarni talab etadi"¹. Shularni e'tiborga olgan xolda respublikamiz rahbariyati tomonidan yetuk mutaxassislar tayyorlash tizimi ishlab chiqildi va u jadal surg'ltlar bilan hayotga tadbiq etilmoqda. Ushbu tizim O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi

Qonuni" da o'z ifodasini topgan barcha vazifa va funksyalarni qamrab olgan. Hozirgi kunda respublikamizda yangi pedagogik texnologiyalar, ta'lim innovatsiyalari tajribalari jamlanib, ular ichida ish faoliyatimiz uchun eng samaradorlari sinovdan o'tkazilib biz o'qituvchi amaliyotchilar uchun ijodiy faoliyatlarimizga yordam berish maqsadida pedagogik texnologiyalarni o'rganish va amalga joriy etish kurslari tashkil etildi.

Pedagogik texnologiya axborotlarini o'zlashtirish, ulardan amalda foydalanish,

1 Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz". Toshkent. O'zbekiston-2016-yil.

ulardagi yangi ma'no-mazmunlarni hamda axborotlar orasidagi turli bog'liqliklarni ochish orqali yangi axborotlar yaratishga o'rgatish jarayonidan iborat².

Pedagogik texnologiya- ta'lim metodlari, usullari, yo'llari hamda tarbiyaviy vositalar yig'indisi, pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalari majmui.

Shu nuqtayi nazardan olib qarasak o'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchining soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'lim ning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

Interfaol metodlar orqali o'quvchilarning tashabbuskorligi hamda jamoaviy ijroda izlanuvchanligini oshiriladi. Interfaol metodlardan foydalanib darslar tashkil etilsa, o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishi yanada oshadi va ta'lim sifati yaxshilanadi. Interfaol usullar orqali o'tilgan darslar o'quvchini ijobiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrini erkin bayon qilishga, hamkorlikda ish yuritishga, musiqiy asarni to'laonli badiiy tahlil qilish va ijro etishga chorlaydi. Interfaol usulning bosh maqsadi o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratish orqali o'quvchilarning faol, erkin fikr yuritishga muhit yaratishdir.

Demak pedagogik texnologiya insonga oldindan belgilangan maqsad bo'yicha ta'sir o'tkazish faoliyatidan iborat.

Ta'limni demokratlashtirish individuallashtirish, mintaqaviy xususiyatlarini hisobga olish tamoillari asosida barcha o'quv predmetlari qatori, jumladan, musiqa predmeti bo'yicha ham o'qitish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Musiqa madaniyati shakllantirishga, milliy g'urur va vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshirishga, ijodiy mahorat, nafosat va badiiy didni o'stirishga, fikr doirasini kengaytirishga, mustaqillik va

tashabbuskorlikni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Musiqa madaniyati o'quv predmeti umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan barcha o'quv predmetlari, jumladan, adabiyot, tasviriy san'at, jismoniy tarbiya, mehnat va boshqa fanlar bilan bog'lanadi. Barcha o'quv fanlari qatori musiqiy ta'limda ham DTSlarning joriy etilishi milliy musiqiy meroslardan to'laonli foydalanish imkonini beradi. Bular amaliy xalq kuy va bugingi zamonaviy musiqada o'z aksini topdi. Musiqa san'atining bu kabi imkoniyatlari yangi avlodni tarbiyalashda ularning barkamol bo'lib yetishishlarida o'ziga xos va takrorlanmas manba bo'lib xizmat qiladi. Azaldan Sharq, jumladan, o'zbek musiqa ta'lim-tarbiya pedagogikasi va uning mukammal ustoz va shogird an'analari misolida takomillahib borgan. Davlat ta'lim standartlarida ommaviy xalq musiqa pedagogikasi, professional musiqa ijodkorlari, musiqa ijrochilari katta ashulachilar, maqomchilar, dostonchilar asarlarining elementar asoslarini o'rganish meyorlashtirilgan.

Musiqa ta'limida davlat ta'lim standartlari asosida yangi ta'lim mazmuni o'quvchilarning musiqiy bilim va malakalari bilan birga ularda kuzatuvchanlik, xotirani mustaxkamlash, obrazli tasavvur qilish, ularda ijodkorlik, mustaqillik, tashabbuskorlik, badiiy va musiqiy did kabi xislatlarni rivojlantirishni ta'minlaydi. Musiqa madaniyati ta'limning yangi mazmuni yosh avlodni milliy musiqiy idrok eta oaldigan madaniyatli inson darajasida voyaga yetkazishni nazarda tutadi. Bunda o'quvchilar musiqa san'atini nafosat bilan o'rganishlari, ommaviy musiqa faoliyatlari, musiqani badiiy idrok etish, yakka va jamoa bo'lib qo'shiq kuylash raqsga tushhish va ijodkorlik malakalarini shakllantirish asosiy maqsad bo'lib hisoblanadi.

O'quvchilarning musiqa madaniyati darsiga bo'lgan qiziqishni o'stirish uchun dars samaradorligini oshirish, o'quvchilarning yosh

2 Ishmuhammedov.R, Abduqodirov.A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent, - Fan, 2008 - yil.

hususiyatlarini hisobga olgan holda darslarni to'g'ri tashkil etish davr talabidir. Musiqa ta'limi jarayonini nazariy jixatdan tahlil qilish, ilg'or o'qituvchilar tajribalarini o'rganish, darsni turli bosqichlarga bo'lib o'tish o'zining ijodiy natijalarini beradi:

O'tmishdan maqom va an'anaviy mumtoz qo'shiqlarning dunyoga kelishida va ijro etilishida barcha davrlarda yashagan xalq bastakorlari va hofizlarining ijodlari davr bilan hamohang bo'lgan. Bunga mashhur bastakor va ijrochilar Borbad Marvaziy, Abu Xafz Sug'diy, Abu Bakr Rubobiy, Abul Abbos Baxtiyor, Abdulqodir Marog'iy, Darvishali Changiy, Pahlavon Muhammad singari bobokalonlarimizning ijodlarini misol tariqasida keltirish mumkin³.

O'zbek xalq musiqasining janrlariga asoslanib yaratilgan asarlarni ijro etuvchilar qadimdan turlicha nomlangan: xonanda, hofiz, ashulachi, qo'shiqchi, yallachi, katta ashulachi, laparchi, talqinchi, maqomxon, savtxon, baxshi, shoir, mug'anniy, mutrib, yirovchi, go'yanda singlarlar.

Bu ijrochilar bir necha guruhga bo'linadilar, chunonchi, maqom ijrochilariga maqomxon, hofiz, xonanda, savodxon deyilsa, doston, musiqa ijrochilariga baxshi, shoir, dostonchi, ijrovchi deyilgan.

Xalq orasida keng tarqalgan janr ijrochilari – yallachi, laparchi, ashulachi, qo'shiqchi singari nomlar bilan atalib kelingan. Shu o'rinda aytish kerakki, barcha maqom ijrolari va mashhur qo'shiqlar turli davrlarda qaysidir bastakor tomonidan yaratilgan. Bu ijrolar xalqona bo'lganligi sababli xalq orasiga singib ketgan va xalqning ma'naviy boyligiga aylangan. Shu bois bizning davrimizda ham yaratilgan an'anaviy qo'shiqlarimizning mashhurlari bastakorlar tomonidan yaratilib, xalqorasida mashhur bo'lib ketishining sababi ham shundadir.

Masalan, Yunus Rajabiyning "Ne navo",

"Kuygay", To'xtasin Jalilovning "Kokiling", "O'ynasin", Komiljon Jabborovning "Etmasmidim", Imomjon Ikromovning "So'lim", Saidjon Kalonovning "Ey sarvi ravon", Doni Zokirovning "Ey sabo", Orifxon Xatamovning "Xoh inon, xoh inonma", Rahmatjon Tursunovning "G'amzasin" singari yuzlab qo'shiqlar bunga misoldir.

Shu o'rinda aytish lozimki, qo'shiqchilik san'atimiz rivojiga o'zbek bastakorlari va sozandalari ham o'zlarining ulkan hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Yunus Rajabiy, To'xtasin Jalilov, Imomjon Ikromov, Komiljon Jabborov, Saidjon Kalonov, Muhammadjon Mirzayev, Muhtorjon Murtazoyev, Fahriddin Sodiqov,

Abduxoshim Ismoilov singari yuzlab bastakorlar yaratgan qo'shiq va kuylar xalq mulkiga aylanib qoldi. Musiqa madaniyatining ajralmas qismi sifatida teatr san'ati haqida ham to'htalib o'tishimiz lozim.

Bizga yaxshi ma'lumki, o'zbek milliy musiqa merosi juda chuqur mazmunga boy, ijro jihatdan keng diapazonda murakkab ritmik xususiyatga ega bo'lgan bebaho durdonadir. Shunday durdona merosimizni bizda o'rganilishi va targ'ib qilinishi qay ahvolda kechmoqda? Ushbu xalq tomonidan yaratilgan musiqiy asarlar mazmun jihatdan teran va serqirra bo'lib, unda insoniyatning eng yuqori madaniy saviyasi, ma'naviy qadryatlari hamda eng nozik kechinmalari alohida o'rin tutadi. Bundan ko'rinib turibdiki, bizning o'zbek xalqimiz azaldan eng boy, madaniyatli, o'tkir didli, falsafiy dunyoqarashi, axloqiy sifatlari rivojlangan, estetik hislari takomillashgan, ma'naviyati kuchli insonlar bo'lgan. Shu vaqtlarda yozilgan bebaho musiqiy merosni hozirgi vaqtga kelib juda keng va chuqur o'rgana olmayapmiz. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, musiqa boshqa san'at turlari kabi yoshlarning nafasat tarbiyasida va ularning emotsional xislarini shakllantirishda muhim vositaviy manbadir.

3 Jabborov A. O'zbek musiqa tarixi "Fan va texnologiya", 2018.

Shuning uchun ham musiqa tarbiyasi o'rta maktablarda puxta sistemalar asosida amalga oshirilishini talab etadi. Bu o'qitish sistemasi quyidagi o'zaro yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Bulardan eng asosiy maqsad - o'quv tarbiyaviy jarayonida o'quvchining faoliyati, o'quvchilarni musiqa san'atiga qiziqishi va havasini oshirish, musiqiy muloqotini rivojlantirish, estetik hissiyotlarini tarbiyalash, badiiy didini o'stirish, o'quvchi shaxsining ijobiy fazilatlarini shakllantirish, ular dunyoqarashini rivojlantirish va hokazo.

Hozirgi kunda barcha umumta'lim maktablari, bolalar musiqa maktablari va ixtisoslashtirgan san'at maktablari, bolalar bog'chalari va yoshlarning jamoatchilikni o'tmish qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalash, ta'lim-tarbiya jarayonini asosiy masalalaridan biri deb qaralmoqda. Umumta'lim maktablari fanlarini tarixiy dalillar bilan bog'liq holda o'qitish bolalar tarbiyasining yanada takomillashuvi, uning bolalar qiziqishiga mos shakl va metodlarni yaratilishidagi misli ko'rilmagan ajoyib tashabbuskorlikning quloq yozishiga olib keladi.

Musiqa san'ati hamma zamonlarda ham qudratli tarbiya vositasi bo'lib qolganligi va bugungi kunda ham uning tarbiyaviy ta'sir imkoniyatlari tobora ortib borayotganligi ayni haqiqatdir. Musiqa darsi - boshlang'ich maktabda musiqa tarbiyasining bazasidir⁴.

Ta'limga g'ayrat bilan yondashish, psixologik-pedagogik tadqiqotlarni istiqbolli yo'nalishini aniqlab beradi, bu yo'nalishlar uzliksiz ta'lim sistemasiga qaratilgan bo'lib, o'quv tarbiyaviy jarayonni yangi mazmun va informatsion texnologiyalarni yaratishga va psixologik ta'minlashga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda bir necha ming yillardan buyon xalqimiz qalbidan chuqur joy olgan, og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan milliy musiqa merosimiz bo'lmish mumtoz musiqa

asarlarimiz, maqomlar, marosim qo'shiqlari, doston qo'shiqlari, yor-yorlar, o'lanlar va boshqa folklor asarlarini milliy qadriyatlarimiz sifatida ardoqlab, ularning kelib chiqishi tarixi, qaysi regionga xosligi va ijro uslublari ularni yaratgan va ijro etgan mashhur shaxslar, qadimiy cholg'u so'zlarimiz, ularning paydo bo'lishi takomillashishi, raqs san'ati, dostonchilik va boshqa musiqiy bilimlarni yosh avlod ongiga singdirish ularni avvalo vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek ulug' maqsad uchun xizmat qilsa, ikkinchidan, yosh avlodning o'tmish tariximiz davomida yuz bergan voqea va hodisalardan xabardor bo'lishga undan to'g'ri xulosa chiqarishga, saboq olishga undaydi, uchinchidan, yosh avlodni ota bobolarimiz musiqiy merosidan bahramand bo'lishga, ulardan estetik zavq olishga, bu musiqiy asarlar mazmunidan to'g'ri xulosa chiqarishga, shu orqali ularning nafosatini tarbiyalash, kamolga erishishimiz lozim.

Zero xalqning ruhi, dunyoqarashi va turmush tarzini ifoda etadigan milliy ma'naviyatga munosabat, uni zamon talablari asosida rivojlantirish, yosh avlod dunyoqarashi va tafakkurini zamon taraqqiyotiga mos xolda, milliy ma'naviyat, milliy madaniyat, milliy mafkura, milliy me'ros tushunchalarini yosh avlodga to'g'ri tushuntirish, ularni ushbu tushunchalar mohiyatini va mazmunini chuqur anglab etish va o'zlarining hayotlari davomida bu tushunchalarga og'ishmay amal qilish hamda xuddi shu tushunchalarni o'zlaridan keyingi nasllarga yetkazish insoniy fazilat ekanligini anglashdan iboratdir.

Hozirgi kunda kelajagimiz vorislari bo'lmish yosh avlodni musiqa merosimiz tarixiga oid ma'lumotlar bilan tanishtirish, asrash, avaylash va ularni avloddan-avlodga yetkazish bo'yicha mamlakatimizda olib borilayotgan ishlar samaradorligi oshib bormoqda va bu borada qilinayotgan ishlar tahsinga loyiq deb o'ylaymiz.

4 Sharipova G.M., D.F.Asamova, Z.L.Xodjayeva. Musiqa o'qitish nazariyasi, metodikasi va maktab repertuari, Toshkent -2014-yil.

NUROTA KASHTACHILIGINING AMALIY SAN'AT TURLARI

Shokir Baxtiyorovich Ochilov – dotsent, Navoiy davlat universiteti

Sanobar Miryoqub qizi Davronova –
magistrant, Navoiy davlat universiteti

Mehruza Zayniddinova Muxiddinova –
talaba, Navoiy davlat universiteti

Annotatsiya. O'zbek millatini boy madaniy merosining ajralmas qismi hisoblangan kashtachilik san'ati asrlar davomida turli hududlarda o'ziga xos uslublar bilan rivojlanib kelmoqda. Ushbu maqolada Nurota kashtachiligining nafisligi, murakkab naqshlari va rang-barangligi bilan o'zbek xalqining boy madaniy-tarixiy an'alarini, amaliy san'at turlarini to'garak mashg'ulotlarida o'rgatish orqali o'quvchilarga ajdodlarimizning hayot tarsi, estetik didi va dunyoqarashlari tahlil qilingan.

Аннотация. Искусство вышивки, являющееся неотъемлемой частью богатого культурного наследия узбекского народа, на протяжении веков развивалось в различных регионах, приобретая свои уникальные стили. В данной статье анализируются образ жизни, эстетические вкусы и мировоззрение наших предков через призму богатых культурных и исторических традиций узбекского народа, а также прикладного искусства, преподаваемого на кружках, в частности, через изящество, замысловатые узоры и разнообразие нуротинской вышивки.

Abstract. The art of embroidery, an integral part of the rich cultural heritage of the Uzbek people, has evolved over the centuries in various regions, acquiring its own unique styles. This article analyzes the lifestyle, aesthetic tastes, and worldview of our ancestors through the prism of the rich cultural and historical traditions of the Uzbek people, as well as the applied arts taught in circles, in particular through the elegance, intricate patterns, and diversity of Nurota embroidery.

Kalit so'zlar: Nurota kashtachiligi, amaliy san'at, milliy naqshlar, ijodiy ko'nikmalar, islamiy naqsh, girih naqshlar, rang uyg'unligi, milliy madaniyat, kashta tikish, mehnat ko'nikmalari, estetik did, naqsh kompozitsiyasi.

Ключевые слова: вышивка Нурота, прикладное искусство, национальные узоры, творческие навыки, исламские узоры, узоры гирih, цветовая гармония, национальная культура, вышивка, трудовые навыки, эстетический вкус, композиция узора.

Keywords: Nurota embroidery, applied art, national patterns, creative skills, Islamic patterns, girih patterns, color harmony, national culture, embroidery, work skills, aesthetic taste, pattern composition.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari yuqori sinf o'quvchilariga O'zbek millatining qadimiy hunarmandchiliklaridan biri bo'lgan kashtachilik, zardo'zlik, quroqchilikning amaliy bezak san'ati, san'at turlari, nomoddiy madaniy merosimizni o'rganish va uni targ'ib etishga hamda san'atining hunarmandchilik turiga bevosita e'tibor qaratilayotganligi sababli xalq amaliy bezak san'ati durdonalarini o'rganish, o'rgatish va kelajak avlodlarga ilmiy asoslangan tartibda yetkazib berish biz pedagoglar oldida turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda nomoddiy madaniy merosimizni targ'ib etish borasida bir necha farmon va qaror

qabul qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nomoddiy madaniy merosini muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi "PQ-405-sonli qarorida "Respublika madaniy muassasalari faoliyatini tashkil etish ilmiy-metodik markazi" negizida "Madaniyatshunoslik va moddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot insituti" tashkil etilganligi nazarda tutilgan. Unga ko'ra, nomoddiy madaniy meros ob'ektlari bo'yicha ma'lumotlar bazasi shakllantirilgan bo'lib, so'nggi davrda ularni saqlash va muhofaza qilish, targ'ib etish borasida hukumat, mahalliy boshqaruv organlari, nodavlat

va jamoatchilik tashkilotlari tomonidan amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumotlar asosida milliy qadriyatlarni saqlash va ularni kelajak avlodga asl mohiyati saqlangan holda yetkazish to'g'risida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Nomoddiy madaniy merosini muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirishga doir sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarga ijtimoiy ong, ijtimoiy faollik hamda ahloqiy odatlarni tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu faoliyat ilmiy jamoa, adabiy va maktab teatrlarining turli mavzularda o'tkaziladigan kitobxonlik konferentsiyalari va munozaralar, siyosiy, ahloqiy, ilmiy-ommabop, ijtimoiy foydali mehnat, siyosiy axborot, bayram kechalari va to'garak mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi. Maktab to'garak mashg'ulotlari bir necha xil bo'lishi mumkin: fan to'garaklari; nomoddiy madaniy meroslarni o'rganish to'garaklari; besh tashabbus to'garaklari; mohir qo'llar to'garaklari; duradgorlik to'garaklari; sport to'garaklari; badiiy xavaskorlik to'garaklari; she'rxonlik to'garaklari va hakoza.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda shaxsning ijtimoiy ong, ijtimoiy faollik hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omildir¹. Sinfdan tashqarida mashg'ulotlarda nomoddiy madaniy meroslarni o'rganish bo'yicha tashkil etilgan to'garaklarda kashtachilikning o'rni beqiyosdir. Mamlakatimizda kashtachilik san'ati maktablari amaliy bezak san'ati turlari orasida o'zining qadimiy an'alariga egaligi bilan ajralib turadi. O'rta Osiyoning lirik savdo – hunarmandchilik markazlari qishloqlariga keng tarqalgan. San'atning ushbu turi o'zining poetik rang – barangligini saqlab qolishi bilan birga, xalq orasida qadrlanib, o'z mohiyatini yo'qotmadi. Kashtachilik asosan, oltita hududiy guruhlarga, ya'ni maktablarga bo'linadi. Jumladan, Nurota,

Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Toshkent hamda Farg'ona kashtachiligi maktablari mavjud. Bu kashtachilik maktablarida mallarang, tillarang, havorang, pushti, binafsha rang, och va to'q yashil ranglar bir-birlari bilan uyg'unlashib, so'zanaga o'zgacha bag'ridillik baxsh etadi.

Ushbu kashtalar orasida Buxoro milliy kashtachilik maktablari va san'atining o'ziga xos tabiiy bo'yoqlarining qo'llanishi texnologiyasi, ipakdan to'qilgan matolarda kashtalarning qadimiy nusxalari tikilayotganligi barchaning diqqat – e'tiborini o'ziga tortmoqda. Buxoro viloyatining G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qorako'l tumanlarida kashtachilik maktablari faoliyat ko'rsatmoqda. Bu maktablarda kashtalarning o'ziga xos belgilardan biri ularda "Yo'rma" choki mahorat bilan qo'llanishi, havorang, gul rangi, binafsha, pushta, och sariq, qizil malina va ko'kranglarning uyg'unlashishidir. Buxoro kashtalarining yo'rma choki, tuzilishi, gullari xilma xilligi bilan farq qiladi.

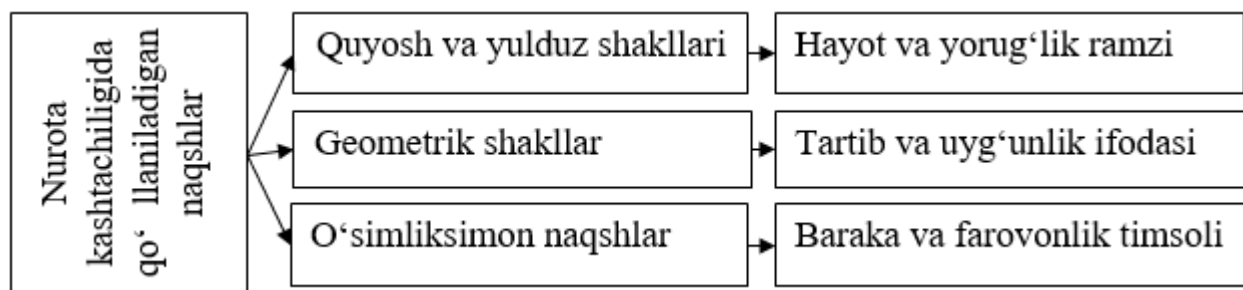
Bugungi kunda mustaqil mamlakatimizda xalqimizning asrlar bo'yi yaratgan ijodiy mehnati natijasida yaratgan amaliy bezak san'atini ko'z qorachig'idek saqlash, qadrlash, ulardan amaliy foydalanish, ular orqali yoshlar estetik didini o'stirish hamda yuksak madaniyatli kishilar qilib tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar ochildi².

Nurota kashtachiligi esa alohida rang barangligi va ilmiyligi bilan ajralib turadi. Nurota kashtalari asosan "Bosma chok", "Yo'rma chok", "Zanjir chok" uslubi bilan tikiladi va naqshlarning cheti zanjirsimon uslub bilan aylantiriladi³. Kashta ranglari to'q ranglar bilan tikilishi bilan ajralib turadi. Nurota kashtalarida quyidagi naqshlar o'chraydi:

1 Ochilov Sh.B. Texnologiya fanidan "Yosh texnologekolog" to'garagini o'qitishda o'quvchilarning ekologik kompetensiyasini rivojlantirish // Fizika, matematika va informatika ilmiy uslubiy jurnal. -2023 yil. 3–con. –B.129–135.

2 Ochilov Sh.B. Texnologiya ta'limi metodikasi //darslik. – Navoiy: Texno Print Navoiy, – 2025.– 224 b.

3 Ochilov Sh.B. Texnologiya fanini o'qitishda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishning ekologik aspektlari // Fizika, matematika va informatika jurnali. -2023–yil. 2–son. –B.102–109.

1-rasm.pacm. Nurota kashtachiligida ko'p o'chraydigan naqshlar.

Bu naqshlar xalqning tabiat va hayot haqidagi qarashlarini aks ettiradi.

Nurota kashtachiligining o'ziga xos xususiyatlari: Nurota kashtachiligi Samarqand-Buxoro hududiga xos bo'lib, asosan qo'l mehnatiga tayangan holda yaratiladi. Uning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- "Buta", "bodom", "anorzor", "islmiy", "qush yo'li" kabi ramziy naqshlar;
- Tabiiy ipak, jun va paxta iplaridan foydalanish;
- Qizil, yashil, sariq, oq va ko'k ranglarning uyg'unligi;

Nurota kashtachiligida bu naqshlar asosida quyidagi kashta turlari va badiiy buyumlar tikiladi: Yostiq jildlari so'zana, nim so'zana, takiyapo'sh, joynamoz, joypo'sh, zardevor, gulko'rik, dastorpech, belbog', qo'lro'mol, yostiq, oynaxalta, choyxalta, choyshab, belbog' va uy bezaklari uchun keng qo'llanilishi. Ushbu naqshlar o'zida tabiat, farovonlik, baraka, himoya va ezgulik g'oyalarini aks ettiradi¹. O'quvchilar uchun bu nafaqat kashta tikish ko'nikmasi, balki milliy merosni anglashning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Kashta asosan bo'z, chit, satin, shoyi, baxmal movutga tikiladi. Iplari ipakdan yigirilib, bo'yoqlari tabiiy o'simliklardan olinadi. Lekin hozirgi kunda sun'iy toladan yigirilgan va kimyoviy bo'yoqlar bilan bo'yalgan iplar

kashtachilikda ishlatilmoqda. Nurota kashtalarini yengil, yorqin tonlar: qum, oltin, havorang, malina, pushti, to'q yashil, qirmizi, qizil rangli iplari bilan tikilgan. Nurota kashtachiligida – milliy hunarmandchilik va dekorativ – amaliy san'atning muhim yo'nalishlarini namoyon qila oladi. U nafaqat estetik didni shakllantiradi, balki o'quvchilarda diqqatni jamlash, sabr-toqat va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Nurota madaniy muhitida faqatgina kashtachilik emas gilamdo'zlik ham rivoj topmoqda. Bu kabi amaliy hunarmandchilik turi bilan yosh ayollar, qizlar va kekxa onaxonlar ham shug'ullanib kelishmoqda. Undagi naqshlar romb shaklida tuzilgan hamda tishli barglar bilan bezatilgan ("Tobadoni" – katakli, panjarali) so'zanalar ham Nurota kashtachiligining yana bir turi hisoblanadi. Uning kataklari shoxli barglar, shoxli gular, kosagullar hamda qushlar va hayvonlarning shakli bilan to'ldirilgan. Shunday so'zanalar ham borki, ular mato fondidan ayrim gulli motivlar shaxmat tarzida joylashgan².

Bugungi kunda Nurota kashtachiligi milliy madaniy meros sifatida e'tirof etilmoqda. Hunarmandchilik markazlari, ko'rgazmalar va festivallar orqali ushbu san'at turi keng targ'ib qilinmoqda. Shuningdek, zamonaviy libos va interyer bezaklarida Nurota kashtalaridan foydalanish urfga kirib bormoqda.

Nurota kashtasida ajralib turadigan naqshlar. Nurota kashtachiligida ajralib turadigan naqshlar

1 G'ofurova A.X. Kasb ta'lim dizayn yo'nalishida ixtisoslik fanlarini 3D texnologiyalaridan foydalanib o'qitishning axborot dedaktik ta'minoti // Yangi O'zbekiston: Fan, ta'lim va innovatsiya. –2024 yil. 1-son. 559–562.

2 Mamaxanova Z.O., O'rmonova D.R. O'zbek milliy kashtachilik san'atining o'ziga xos xususiyati // Research focus xalqaro ilmiy jurnal. –2023 yil. 4-son. –B. 247–251

quydagilar. Bular Nurota maktabini boshqa hududlar kashtasidan farqlab turadi.

Bodom (bodomcha) naqshi	Tomchisimon, uchi ingichka shakl. Ma'nosi: hayot, baraka, nasl davomiyligi, himoya Nurota suzani va yostiq jildlarida juda ko'p uchraydi.	 Bodom (bodomcha) naqshi
Ilon izi naqshi	Egri, to'lqinsimon chiziqlar Ma'nosi: yomon ko'zdan balodan asrash Chegaralarda hoshiyalarda) ko'p ishlatiladi.	 Ilon izi naqshi
Chirmoviq (o'rama) naqshi	Bir-biriga o'ralib ketgan novdalar Ma'nosi: hayotning uzluksizligi, birlik Islimiy naqshlarning asosiy ko'rinishi	 Chirmoviq naqshi

Qorachiq (ko'z) naqshi	Dumaloq yoki bodomcha ichida joylashgan doira Ma'nosi: nazardan saqlash Markaziy bezak sifatida ishlatiladi	 Qorachiq (ko'z) naqshi
Gulchambar naqshi	Aylana shaklida joylashgan gullar Ma'nosi: baxt, baraka, oilaviy totuvlik Suzani markazida yoki atrofi bo'ylab tikiladi	 Gulchambar naqshi
Lola va g'uncha naqshlar	Ochiq va yarim ochilgan gul shakllari Ma'nosi: go'zallik, yoshlik, yangilanish Qizil va pushti ranglarda ko'p tikiladi	 Lola va g'uncha naqshlari
Barg va shoxcha naqshlari	Uzun, egri barglar Ma'nosi: yashnash, tabiat uyg'unligi Asosiy naqshlarni to'ldirib turadi	 Barg va shoxcha naqshlari

Xalq hunarmandchiligining qadimiy turlari orasida Nurota kashtachiligi rang-barang naqshlari, ramziy ma'nolari, tabiiy ip va matolardan foydalanish madaniyati bilan yurtimizning boy madaniy merosidan dalolat beradi. O'quvchilarda milliy qadriyatlarni anglash, ijodkorlikni shakllantirish hamda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda to'garak mashg'ulotlari muhim o'rin tutadi¹. Shu sababli Nurota kashtachiligini o'qitishning metodik asoslarini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, Nurota kashtachiligi o'zbek xalqining boy tarixiy va madaniy merosini aks ettiruvchi noyob san'at turidir. Uni o'rganish, asrash va rivojlantirish muhim vazifalardan biridir. Kashtachilikning ilmiy asoslarini o'qitishda sinfdan tashqari mashg'ulot (to'garak)larda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishda islamiy va g'irih naqshlar yordamida kashtachilik turlarini nomoddiy madaniy merosini muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va targ'ib qilishni rivojlantirish o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishning ijtimoiy-foydali, unumli mehnati bilan o'zaro aloqasini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizning boy madaniy merosini ajralmas qismi hisoblangan kashtachilik san'ati asrlar davomida turli hududlarda o'ziga xos uslublar bilan rivojlanib kelmoqda. O'quvchilarga kashtachilikning nafaqat nafisligi, murakkab naqshlari va rang-barangliklarini o'rgatish balki, o'zbek xalqining boy tarixiy an'analari, madaniyatshunoslik va moddiy madaniy meroslarini asrash, ularni rivojlantirish, kelajak avlodga milliy qadriyatlarni buzmasdan o'z holicha bezavol yetkazish, milliy urf odatlarga mas'ullik hissi va ilmiy dunyoqarashini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

1 Ahmedova M.T. Dizayn yo'nalishida ta'lim berish muammolari // Central asian research journal for interdisciplinary studies.-2022-yil. 2-son. –B. 63-67.

ARXITEKTURA TA'LIMIDA LOYIHALASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Lola Amankulovna Xalmamatova – dotsent, mustaqil
izlanuvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Sayyora Egamovna Atadjonova – dotsent v.b.,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya. Maqolada arxitektura bakalavriat ta'limida loyihaviy fikrlashni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning, xususan studio-metod va loyiha asosidagi o'qitish (PBL)ning samaradorligi yoritiladi. Tadqiqot Toshkent arxitektura-qurilish universitetida olib borilgan kuzatuvlar, talaba portfoliolari tahlili va amaliy mashg'ulotlar natijalariga asoslanadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ushbu metodlar talabalar ijodiy fikrlashini, tahliliy ko'nikmalarini, jamoaviy hamkorlikni va konseptual loyihalash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Maqola innovatsion yondashuvlarni mahalliy arxitektura ta'limiga integratsiya qilish bo'yicha tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi.

Аннотация. В статье рассматривается эффективность инновационных педагогических технологий, в частности студийного метода и проектного обучения (PBL), в формировании проектного мышления у студентов бакалавриата в области архитектуры. Исследование основано на наблюдениях, анализе портфолио студентов и результатах практических занятий, проведенных в Ташкентском архитектурно-строительном университете. Результаты показывают, что данные методы существенно развивают креативное мышление, аналитические навыки, способность к коллективной работе и концептуальному проектированию. В статье также представлены рекомендации по интеграции данных технологий в национальную систему архитектурного образования.

Abstract. This article examines the effectiveness of innovative pedagogical technologies – particularly the studio method and Project-Based Learning (PBL) – in developing project-thinking skills in undergraduate architectural education. The study is based on observations, portfolio analyses, and practical sessions conducted at the Tashkent University of Architecture and Construction. Findings show that these methods significantly improve students' creative thinking, analytical abilities, teamwork, and conceptual design skills. The article also provides recommendations for integrating modern teaching methods into local architectural education.

Kalit so'zlar: arxitektura ta'limi, studio-metod, PBL, loyihaviy fikrlash, innovatsion texnologiya.

Ключевые слова: архитектурное образование, студийный метод, PBL, проектное мышление, инновационные технологии.

Keywords: architectural education, studio method, PBL, project thinking, innovative pedagogy.

Zamonaviy arxitektura ta'limi talabalardan nafaqat texnik bilimlar, balki makon tafakkuri, ijodiy qarashlar va murakkab dizayn jarayonlarini boshqarish ko'nikmalarini egallashni talab qiladi. Hozirgi global me'morlik amaliyoti kontseptual yondashuv, konstruktiv aniqlik va raqamli texnologiyalardan foydalanishni uyg'unlashtira oladigan kompetensiyalarga ehtiyojni kuchaytirmoqda¹. Shu bois oliy ta'lim

muassasalarida an'anaviy ma'ruza va seminarlar bilan cheklanib qolish talabanning kasbiy kompetensiyalarini to'liq shakllantira olmaydi.

Arxitektura ta'limida asosiy kompetensiyalardan biri bo'lgan loyihaviy (dizayn) fikrlash talabanning muammoni aniqlay olish, konsepsiya yaratish, variantlarni solishtirish, funksional va estetik talablarni uyg'unlashtirish kabi murakkab jarayonlarni

1 Brown, T. (2019). Design Thinking for Architects. New York: Wiley, 34-77.

o'z ichiga oladi². Jamoaviy muhokama, kritik tahlil, vizual ifoda va eskizlar bilan ishlash ushbu ko'nikmaning ajralmas qismidir.

Dunyoning yetakchi arxitektura maktablarida dizayn jarayonini o'qitishning markazida studio-metod turadi. Ushbu metodda talaba dars jarayonida real loyihaga yaqin muhitda ishlaydi, muntazam rasmiy va norasmiy "kritik"lar, taqdimotlar va muhokamalarda ishtirok etadi. Studio dasturlari talabaning ijodiy tafakkurini shakllantirish bilan birga, uni haqiqiy me'morchilik jarayoniga tayyorlaydi.

So'nggi o'n yillikda arxitektura ta'limida loyiha asosidagi o'qitish (PBL) ham sezilarli o'rin egallab bormoqda. PBL modelida talaba markazga qo'yilib, muammoni aniqlashdan to' yakuniy vizual yechimgacha bo'lgan jarayonni o'zi boshqaradi. Bu yondashuv talabalarning mustaqil fikrlashi, jamoada ishlashi, vaqtni boshqarishi va loyihani bosqichma-bosqich amalga oshirish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Toshkent arxitektura-qurilish universitetida ham studio-metod va PBL bosqichma-bosqich o'quv jarayoniga joriy etilmoqda. Jumladan, arxitektura loyihalash fanlarida amaliy studiyalarni kengaytirish, talabalarni real obyektlar bilan ishlashga jalb etish, ijodiy loyihalar sonini oshirish va o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish bo'yicha islohotlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston sharoitida studio-metod va PBLning qaysi modeli samaraliroq, ularni mahalliy madaniy, ijtimoiy va texnik omillarga qanday moslashtirish kerakligi bo'yicha yetarli ilmiy izlanishlar mavjud emas. Mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, TAQUda o'qitilayotgan studio va PBL darslarining real natijalarini ilmiy asosda tahlil qiladi.

Arxitektura ta'limi bo'yicha xalqaro nashrlarda studio-metodning kelib chiqishi XX asr boshidagi Beaux-Arts maktablari faoliyati bilan bog'lanadi. Beaux-Arts modeli talabalarning individual ijodiy izlanishini, ustoz tomonidan beriladigan tanqidiy mulohazalar orqali takomillashtirishni asosiy tamoyil sifatida ilgari surgan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa studio-metod dizayn jarayonining markaziy komponenti sifatida talabalarning tahliliy fikrlashi, eskizlar bilan ishlashi va vizual konsept yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Dunyoning yetakchi arxitektura maktablari – MIT, Harvard GSD, Delft, Bartlett (UCL) kabi o'quv muassasalarda studio-metod ta'limning 50-70 foizini tashkil etadi³. Ushbu muassasalarda o'tkazilgan tadqiqotlar studio muhiti talabaning tanqidiy fikrlashi va kreativ qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshirishi bo'yicha aniq dalillarni ko'rsatadi.

PBL bo'yicha yirik tadqiqotlar loyihaviy yondashuvning talabaning mustaqil ishlash qobiliyatini kuchaytirishini va amaliy muammolarni yechishga yo'naltirilgan real faoliyat orqali chuqur o'rganishga yordam berishini ta'kidlaydi. Arxitektura fanlari uchun PBL ayniqsa mos, chunki dizayn jarayonining o'zi loyiha sikliga asoslanadi.

O'zbekiston olimlari orasida ham arxitektura ta'limida innovatsion metodlar masalasini yoritgan tadqiqotlar mavjud. Jumladan, Q. Qodirov arxitektura o'qitish jarayonida ijodiy studiyalar samaradorligini tahlil qilib, talabalarning makon tafakkurini shakllantirishda amaliy mashg'ulotlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, R. Mirzayev arxitektura loyihalashda kompetensiyaviy yondashuv talabalar faoliyatida ijodkorlik va mas'uliyatni oshirishini ta'kidlagan⁴.

Mahalliy o'quv jarayonlarida studio-

2 Johnson, P., & Smith, L. (2018). Project-Based Learning in Architectural Education. London: Routledge, 12-48.

3 Crolla, A. et al. (2019). Studio Method and Creative Skills Development. Cambridge: MIT Press, 21-60.

4 Mirzayev, R. (2019). Bakalavriat arxitektura kurslarida loyihaviy fikrlash. Toshkent: TAQU Nashriyoti, 22-56.

metodning to'laqonli tatbiq etilishi muayyan moddiy-texnik baza, ijodiy studiyalarni tashkil etish, amaliy obyektlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lishi qayd etilgan. Shu sababli metodni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish bo'yicha izlanishlar dolzarbdir.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar - BIM, CAD, 3D-modellashtirish, parametrik dizayn - studio darslari samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida ko'rilmoqda. Xalqaro tajribada bu texnologiyalar studio metodining ajralmas qismini tashkil etadi.

Adabiyotlar sharhidan ko'rinadiki, studio-metod va PBLning kombinatsiyasi arxitektura ta'limida eng katta natija beruvchi yondashuv sifatida qaralmoqda⁵. Ammo O'zbekiston sharoitida ushbu metodlarning integratsiya jarayoni yetarlicha o'rganilmagan va amaliy natijalar asosida ilmiy model yaratilmagan.

Tadqiqot Toshkent arxitektura-qurilish universitetining Arxitektura fakulteti bakalavriat dasturida 2023-2024 o'quv yili davomida olib borilgan amaliy kuzatuvlarga asoslanadi. Tadqiqot modeli sifatida aralash metod (mixed-method) yondashuvi qo'llanildi, ya'ni bir vaqtning o'zida sifat va miqdoriy ma'lumotlar yig'ildi.

Arxitektura loyihalashning "Arxitektura 1", "Arxitektura 2", "Arxitektura 3" kabi studio fanlari bo'yicha 16 haftalik jarayon davomida tashkiliy, ijodiy, jamoaviy va tahliliy faoliyat kuzatildi. Kuzatuv varaqalari orqali 48 nafar talabaga tegishli jarayonlar qayd etildi.

Talabalarning semestr davomida tayyorlagan eskizlari, maketlari, grafik ishlari va yakuniy loyihalari maxsus mezonlar asosida baholandi. Mezonga quyidagilar kiritildi: konsept yondashuvi, makon tahlili, grafik ifoda, funksional yechim, ijodkorlik darajasi.

Talabalarga PBL va studio-metod bo'yicha o'z tajribalarini baholashga qaratilgan 22 savoldan

iborat so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomada talabalar darsning motivatsion ta'siri, murakkablik darajasi, ijodiy erkinlik, o'zlashtirish samaradorligi bo'yicha fikr bildirdilar.

TAQUda faoliyat yurituvchi 8 nafar professor-o'qituvchidan studio-metod va PBLning mahalliy sharoitdagi imkoniyatlari va cheklovlari haqida intervyular olindi. Intervyular natijalari mavzuning mahalliy pedagogik real kontekstini tahlil qilishga yordam berdi.

Mahalliy studio darslari natijalari GSD Harvard, Delft, Milan Polytechnic arxitektura studiyalarining ochiq hisobotlari bilan solishtirildi. Bu taqqoslash metodlar samaradorligini global kontekstda baholashga yordam berdi.

Tadqiqot davomida studio-metod va PBLning TAQU bakalavriat arxitektura talabalari loyihalash ko'nikmalariga ta'siri bo'yicha sezilarli natijalar aniqlandi.

1. Ijodiy fikrlashning rivojlanishi. Kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, studio-metod asosida uyushtirilgan darslarda talabalar eskizlarni erkin yaratish, kontseptsiyani shakllantirish va makon yechimlarini modellashtirish jarayonida ancha faol bo'ldi. Talabalar o'z loyihalariga individual yondashuv qo'llay olgani, ijodiy fikrlashni kengaytirgani kuzatildi. Portfoliolar tahlilida ham 1-kurs talabalari konseptual eskizlarda ko'proq stereotipik shakllardan foydalangan bo'lsa, 3-kursga kelib mazmuniy va shakliyl xilma-xillik sezilarli ortgani aniqlandi.

So'rovnomada talabalarning 82 foizi studio darslari ularga "ijodiy fikrlashni kengaytirishga yordam berdi" degan fikrni qo'llab-quvvatlagan. Bu natija studio-muhitning talabaga erkin ijodiy atmosfera yaratib berishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

2. Konseptual fikrlash va makon tahlili. Ekspertlar tomonidan baholangan portfoliolarda

5 Mirzayev, R. (2021). Studio va PBL kombinatsiyasining samaradorligi. Toshkent: TAQU Nashriyoti, 22-48.

talabalar makon, kontekst, funksional ehtiyojlar va shahar tuzilmasi bo'yicha tahliliy yondashuvni bosqichma-bosqich rivojlantirishga muvaffaq bo'lgani qayd etildi. Ayniqsa, PBL asosidagi guruh loyihalarida talabalarining konseptual fikrni boshqalarga asoslab tushuntirish qobiliyati kuchaygani kuzatildi.

Studio-metodda esa talabaning konsept asosiga doir qarashlari muntazam ravishda o'qituvchi tomonidan beriladigan "kritik"lar orqali takomillashganligi aniqlangan. Bu jarayon talabaning muammo qo'yish va konsept yaratish malakasini kuchaytirgan.

3. Grafik va vizual ifoda ko'nikmalarining oshishi. Portfoliolarni tahlil qilish natijasida talabalarining grafik madaniyati, kompozitsiya tushunchasi va vizual kommunikatsiya vositalaridan foydalanish darajasi sezilarli oshgani aniqlandi. Talabalar birinchi semestrda qo'lda chizilgan oddiy eskizlar bilan ishlagan bo'lsa, uchinchi semestrda kelib ularning ishlari raqamli vositalar - AutoCAD, SketchUp, Revit, Lumion - orqali tayyorlangan murakkab modellar bilan boyigan.

Bu natijalar studio-metodning aynan grafik-taqdimot ko'nikmalarini shakllantirishda samaradorligini tasdiqlaydi.

4. Jamoaviy ish ko'nikmalarining shakllanishi. PBL jarayonida talabalar kichik guruhlariga bo'lingan holda umumiy loyiha ustida ishladi, bu ularning muloqot, vazifalarni taqsimlash, murosaga kelish va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirdi. So'rovnomaga natijalariga ko'ra, talabalar jamoaviy ishlarda eng qiyin bo'lgan jihat sifatida vaqtni boshqarish va vazifalarni to'g'ri bo'lishni qayd etgan. Shunga qaramay, talabalarining 76 foizi jamoaviy faoliyat ularning fikrlashini kengaytirganini bildirgan.

Ekspertlar intervyularida ham PBL usuli talabalarni real me'morlik jarayoniga yaqinlashtirishi, chunki amalda ham loyihalar odatda guruhda bajarilishi ta'kidlangan.

5. Tanqidiy tahlil va mulohaza bildirish qobiliyatining kuchayishi. Studio darslarida muntazam ravishda o'tkaziladigan "kritik" jarayonlar talabalarining nafaqat o'z loyhasini, balki guruhdoshlarining ishini ham tahlil qilish, asosli fikr bildirish va estetik-me'moriy qarashlarni shakllantirishiga olib keldi. Bu jarayon ayniqsa 2-3-kurs talabalarida kuchli namoyon bo'ldi.

Talabalar fikricha, kritik mashg'ulotlar ularga kamchiliklarni tezda ko'ra olish va loyihani qayta ishlash imkonini bergan.

6. Mustaqil ishlash ko'nikmalarining rivojlanishi. PBLning eng muhim afzalliklaridan biri talabaning mustaqil izlanish qilish qobiliyatini kuchaytirishidir. Tadqiqotda ishtirok etgan talabalar loyihalash jarayonining 40-50 foizini o'z vaqtida mustaqil ravishda algoritmlashtirgan va ijodiy g'oya ishlab chiqqan. Bu jarayon ayniqsa loyiha topshirig'ining aniq bosqichlarga bo'lingani bilan bog'liq.

Ekspertlar fikricha, PBL talabalarni kelajakdagi professional faoliyatga puxta tayyorlaydi, chunki har bir bosqichda mas'uliyat va individual izlanish jarayoni talab qilinadi.

7. Yakuniy loyihalarning sifat jihatidan oshishi. Ekspertlar tomonidan baholangan yakuniy loyihalar sifatida konseptual aniqlik, funksionallik, grafik taqdimot darajasi va innovatsion yondashuvlar keskin yaxshilangani qayd etildi. Studio-metod asosida o'qigan guruhlarining ishlari grafik va vizual sifat bo'yicha yuqori ball to'plagan bo'lsa, PBL asosidagi guruhlar funksional va tahliliy yechimlar bo'yicha yuqoriroq natijalar ko'rsatdi.

Bu ikkala metodning kombinatsiyasi arxitektura ta'limida eng samarali model bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

8. Real obyektlar bilan ishlash tajribasining kuchayishi. Tadqiqot doirasida talabalar shahar hududidagi mavjud obyektlar, mahallalar,

landshaftlar va rekonstruktsiya maydonlarida joyida kuzatuv olib bordi. Bu jarayon ularning real muhitni tahlil qilish va loyihani kontekstga bog'lash ko'nikmalarini oshirdi.

Real obyekt bilan ishlash talabalarning professional motivatsiyasini sezilarli oshirganini so'rovnoma natijalari tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari studio-metod va PBLning bakalavriat arxitektura ta'limida talabalarning ijodiy, tahliliy va jamoaviy ko'nikmalarini rivojlantirishga sezilarli ta'sirini ko'rsatdi. Bu natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi, xususan, Crolla va hamkasblari (2019) studio-muhitning talabalarning kritik fikrlash qobiliyatini oshirishini qayd etgan⁶.

Studio-metodning asosiy afzalligi talabaning individual ijodiy yondashuvini rag'batlantirish va doimiy "kritik" jarayonlar orqali loyihalarni takomillashtirish imkoniyatini berishdir. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, TAQU talabalari studio darslarida o'z g'oyalarini mustaqil asoslash, eskiz va maketlar orqali vizual izohlash ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Bu talabaning konseptual fikrlash va muammo yechish malakalarini oshirish bilan bog'liq.

PBL esa jamoaviy ishlash, vaqtni boshqarish, vazifalarni taqsimlash va real loyihaga yaqin sharoitda qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qildi. Shuni ta'kidlash joizki, PBL talabalarni professional faoliyatga tayyorlashda samarali, chunki amaliy loyihalarda muammolarni hal qilish va guruh ichida mas'uliyatni bo'lish jarayoni aynan shunday tarzda amalga oshiriladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, studio-metod va PBL kombinatsiyasi arxitektura ta'limida ijodiy va amaliy ko'nikmalarni uyg'un rivojlantirish imkonini beradi. Studio talabaning individual ijodiy potentsialini ochsa, PBL esa ushbu potentsialni jamoaviy va real kontekstda sinab

ko'rish imkonini yaratadi.

Mahalliy kontekstda, TAQU sharoitida, ushbu ikki metodning integratsiyasi o'quv jarayonini samaraliroq qiladi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, talabalar studio darslarida olingan individual konseptlarni PBL loyihalarida guruh bilan muvofiqlashtirish orqali yanada chuqurroq tahlil qilmoqda. Bu jarayon nafaqat ijodiy tafakkur, balki mas'uliyat va muvofiqlashtirish ko'nikmalarini ham mustahkamlaydi.

Xalqaro tajribada ham PBL va studio metod birlashtirilgan holda qo'llanilganda, talabalar loyihalash jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oladi: muammo qo'yish, tahlil, eskiz, maket, vizualizatsiya va taqdimot. TAQUda ham bu jarayon qisman amalga oshirilmoqda, ammo raqamli texnologiyalarni kengroq integratsiya qilish zarurati mavjud.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talabalar o'z tajribalarini tahlil qilib, o'zgarishlarni real loyihalarda sinab ko'rishi orqali o'rganishni chuqurlashtiradi. Bu esa pedagogik metodlarning samaradorligini baholashda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, talabalarning portfoliolaridagi grafik va vizual ko'rsatkichlar, PBL loyihalaridagi konseptual va funksional yechimlar bilan solishtirilganda, talabalar o'z ijodiy va texnik ko'nikmalarini amaliy loyihalash jarayonida yaxshiroq rivojlantirishi aniqlandi.

Mahalliy muhitda, talabalar motivatsiyasi, resurslar yetarililigi va texnologik imkoniyatlar metodlarning samaradorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillar ekanligi kuzatildi. Shuning uchun TAQUda studio va PBLning muvaffaqiyatli tatbiqi uchun amaliy resurslar, texnologik jihozlar va pedagogik ko'makning yetarililigi ta'minlanishi lozim.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talabalar o'z faoliyati davomida kritik fikrlash, jamoaviy ish,

6 Crolla, A. et al. (2019). Studio Method and Creative Skills Development. Cambridge: MIT Press, 21–60.

vizual kommunikatsiya va ijodiy yechimlar topish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirdi. Shu bilan birga, pedagogik metodlar kombinatsiyasi nafaqat amaliy ko'nikmalarni, balki talabalar motivatsiyasini ham oshirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, studio-metod va PBL arxitektura bakalavriat ta'limida talabalarning ijodiy, tahliliy va jamoaviy ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaraga ega. Studio-metod talabaning individual ijodiy tafakkurini shakllantirsa, PBL ularni real loyiha sharoitida jamoaviy ishlash va mas'uliyatni boshqarishga tayyorlaydi.

Kuzatuvlar va portfoliolar tahlilidan ko'rinib turibdiki, talabalar studio va PBL kombinatsiyasi orqali konseptual fikrlash, grafik va vizual ifoda, jamoaviy ish va mustaqil izlanish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdilar. Bu esa arxitektura ta'limining professional va amaliy yo'nalishlariga to'liq mos kelishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1.Studio-metodni kengaytirish: TAQUda arxitektura fanlarida studio darslarining soni va intensivligini oshirish, talabalarni individual ijodiy loyihalar orqali rivojlantirish.

2.PBLni integratsiya qilish: Loyiha asosidagi o'qitishni faqat yakuniy kurslarga emas, balki barcha kurslarda bosqichma-bosqich tatbiq etish, talabalarga amaliy loyihalarni boshlang'ich bosqichdan tajribaga ega bo'lish imkonini berish.

3.Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish: CAD, BIM, 3D-modellashtirish va parametrik dizayn vositalarini studio va PBL jarayonlariga integratsiya qilish.

4. Jamoaviy ish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: Talabalarni guruh ishlari va kritik "review"lar orqali o'zaro fikr almashishga rag'batlantirish.

5. Mahalliy sharoitga moslashtirish:

O'zbekiston arxitektura ta'limiga studio va PBL metodlarini moslashtirishda ijtimoiy, madaniy va texnologik omillarni hisobga olish.

Xulosa qilib aytganda, studio-metod va PBL kombinatsiyasi arxitektura bakalavriat ta'limida loyihaviy fikrlashni rivojlantirish, ijodiy va amaliy kompetensiyalarni shakllantirishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Shu bilan birga, TAQU sharoitida metodlarning muvaffaqiyatli tatbiqi uchun pedagogik va texnologik qo'llab-quvvatlash zarur.

Asosiy xulosalar:

Studio-metod talabaning individual ijodiy rivojlanishi va vizual ifoda ko'nikmalarini oshiradi.

PBL talabaning real loyiha sharoitida mas'uliyatni boshqarish va jamoaviy ishlash qobiliyatini shakllantiradi.

Har ikkala metodni kombinatsiya qilish arxitektura ta'limida innovatsion va amaliy yo'nalishlarni uyg'un rivojlantirish imkonini beradi.

Mahalliy sharoitga moslashtirish, resurslar va raqamli texnologiyalarni qo'llash muvaffaqiyatning kaliti hisoblanadi.

ERKIN KURASHCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI (MURABBIYLAR O'RTASIDA O'TKAZILGAN SO'ROVNOMA NATIJALARI ASOSIDA TAHLIL)

Nodir Azim o'g'li Xonto'rayev – PhD, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada erkin kurashchilarning tayyorlash jarayonida texnik tayyorgarlikni oshirishning ilmiy-metodik asoslari o'rganilgan. Tadqiqotda asosiy empirik usul sifatida so'rovnoma qo'llangan. Natijalar texnik tayyorgarlik erkin kurashchilarning umumiy tayyorgarlik tizimida muhim tarkibiy qism ekanini va musobaqa natijalariga bevosita ta'sir qilishi, shuningdek, mashg'ulotlarni rejalashtirish, raqibni tahlil qilish va texnik xatolarni bartaraf etishda ayrim metodik kamchiliklar mavjudligi aniqlandi.

Аннотация. В данной статье изучены научно-методические основы повышения технической подготовленности борцов вольного стиля в процессе их подготовки. В исследовании в качестве основного эмпирического метода использовался опрос. Результаты показали, что техническая подготовленность является важной составной частью общей системы подготовки борцов и оказывает непосредственное влияние на результаты соревнований. Кроме того, выявлены отдельные методические недостатки в планировании тренировок, анализе соперника и устранении технических ошибок.

Abstract. This article examines the scientific and methodological foundations for enhancing technical preparedness in the training process of freestyle wrestlers. The primary empirical method employed in the study was a questionnaire. The results indicated that technical preparedness constitutes a crucial component of the overall training system for freestyle wrestlers and directly influences competition outcomes. Additionally, the findings revealed certain methodological shortcomings in planning training sessions, analyzing opponents, and correcting technical errors.

Kalit so'zlar: erkin kurash, texnik tayyorgarlik, so'rovnoma, murabbiylik faoliyati, sport pedagogikasi, musobaqaga tayyorgarlik.

Ключевые слова: вольная борьба, технико-тактическая подготовка, анкетирование, тренерская деятельность, спортивная педагогика, подготовка к соревнованиям.

Keywords: freestyle wrestling, technical and tactical preparation, questionnaire survey, coaching activity, sports pedagogy, competition preparation.

Mamlakatimizda sport kurashlarini, xususan, yunon-rum, erkin va ayollar kurashi turlarini rivojlantirish va keng ommalashtirish, shuningdek, iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash, saralab olish va ularni professional sportchi sifatida tayyorlash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, musobaqalarning yangi format va turlarini joriy etish, trenerlar, hakamlar va mutaxassislarni tayyorlash hamda ularning malakasini muntazam oshirish, zamonaviy sport majmualarini barpo etish, mavjud moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ularni doimiy ravishda zamonaviy sport anjomlari va jihozlari bilan ta'minlash milliy terma jamoalarning

nufuzli xalqaro musobaqalarda yuqori sport natijalariga erishishini ta'minlashda asosiy ustuvor maqsadlar sifatida belgilangan¹.

Yakkakurash sport turlari, xususan erkin kurash, sportchidan yuqori darajadagi sabr-toqat, ruhiy barqarorlik va jismoniy chidamlilikni talab qiladi. Ushbu talab mashg'ulot jarayonlarida qo'llaniladigan yuklamalarning intensivligi va hajmi boshqa sport turlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lishi bilan izohlanadi. Ayniqsa, erkin kurash bo'yicha musobaqalar o'ta yuqori shiddat va keskin raqobat sharoitida tashkil etilishi natijasida, sportchilarning texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari qisqa

muddatlarda sezilarli darajada rivojlanishi uchun qulay zamin yaratiladi. Shu bilan birga, bunday sharoitlar sportchining stressga chidamliligi, qaror qabul qilish tezligi va umumiy psixofizik holatining kompleks rivojlanishini ta'minlaydi².

Shu bilan birga, erkin kurashchilarning antropometrik va morfofunktsional xususiyatlariga mos texnik uslublarni shakllantirish, texnik harakatlarning standart va o'zgaruvchan modellarini differensial tahlil qilish, shuningdek, texnik xatolarni zamonaviy raqamli diagnostika vositalari yordamida aniqlash bo'yicha ilmiy izlanishlar izchil rivojlanmoqda. Videoanaliz, harakatlarni modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalaridan foydalanish texnik harakatlarni avtomatlashtirish bosqichlarini aniqlashtirish, murakkab koordinatsion vazifalarni bosqichma-bosqich o'rgatish hamda texnik harakatlarni takroriy tahlil asosida mustahkamlash imkonini beradi. Bu esa erkin kurashchilarning texnik tayyorgarligi sifatini ilmiy asoslangan usullar yordamida optimallashtirishga xizmat qiladi³.

Mazkur jarayonda zamonaviy nazorat va baholash uslublarni qo'llash, shuningdek, ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish texnik tayyorgarlik samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Xususan, sport pedagogikasi va metodikasi sohalarida keng qo'llaniladigan so'rovnoma tadqiqot uslubi orqali murabbiylar, sportchilar va mutaxassislarning fikrini tizimli yig'ish imkoniyati yaratiladi⁴. So'rovnoma natijalari asosida erkin kurashchilarning texnik harakatlari, taktik qaror qabul qilish va jismoniy tayyorgarlik komponentlari baholanadi, bu esa ilmiy izlanishlarni real amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lash va nazariy g'oyalarni amaliy asos bilan mustahkamlash imkonini beradi. Shu tarzda, olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar va innovatsion metodik yondashuvlar erkin kurashchilarning texnik tayyorgarligini uzluksiz rivojlantirishni

talab qiluvchi dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylantirmoqda.

So'rovnoma natijalari ko'pincha murabbiylar va sportchilarning sport jarayonini qanday qabul qilishi, mashg'ulot va musobaqa faoliyatida qaysi yo'nalishlarga ko'proq e'tibor qaratishini hamda mavjud muammolarni aniqlash mexanizmlarini ochib beradi. Ushbu ma'lumotlar sport metodikasi va trening jarayonini qayta ko'rib chiqish, takomillashtirish hamda muvofiqlashtirishda asosiy ilmiy-amaliy manba sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, so'rovnoma natijalari sportchilar va murabbiylar o'rtasidagi hamkorlik darajasini, umumiy baholash va konsensus fikrini aniqlash imkonini beradi, bu esa strategik va metodik qarorlar qabul qilish jarayonida sezilarli ahamiyat kasb etadi. Shu tarzda, so'rovnoma tadqiqot uslubi nafaqat real amaliy jarayonni baholashga, balki texnik, taktik va jismoniy tayyorgarlikni uzluksiz takomillashtirishga ham ilmiy asos yaratadi.

So'rovnoma natijalari ilmiy izlanishlarda tizimli va metodologik asosda qo'llanilishi lozim bo'lib, bu jarayon bir qator bosqichlarni o'z ichiga oladi. Avvalo, ma'lumotlarni yig'ish va kodlash bosqichi amalga oshiriladi: tadqiqot savollariga berilgan javoblar raqamli ko'rinishga keltiriladi, turkumlanadi va kodlanadi, bu esa keyingi tahlil jarayonini soddalashtiradi. Keyingi bosqich – statistik tahlil, bunda o'rtacha ko'rsatkichlar, dispersiya, foiz taqsimoti, korrelyatsiya va boshqa ilg'or statistik metodlar yordamida ma'lumotlar chuqur o'rganiladi. Shundan so'ng, natijalarni interpretatsiya qilish bosqichida tahlil qilingan ma'lumotlar sport pedagogikasi, metodika, biologik va psixologik asoslar nuqtai nazaridan izohlanadi, ularning amaliy va ilmiy ahamiyati aniqlanadi. Yakuniy bosqichda – xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish amalga oshiriladi, ya'ni olingan natijalar asosida amaliy takliflar, metodik tavsiyalar hamda kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlari belgilanadi⁵.

So'rovnoma natijalari nafaqat sportni

rivojlantirish, tayyorgarlik tizimini optimallashtirish va murabbiylik amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi, balki sportchilarning individual tayyorgarlik komponentlarini (jismoniy, texnik, taktik va psixologik) aniqlash va takomillashtirishda ham muhim ilmiy asos yaratadi. Masalan, so'rovnoma orqali texnik tayyorgarlikning yetarli darajada olib borilmasligi, raqibni tahlil qilish mexanizmining kamligi, yoki taktik xatolarni bartaraf etish zaruriyati kabi muammolar aniqlandi. Shu tarzda olingan natijalar sport metodikasi va murabbiylik faoliyatini strategik rejalashtirish, mashg'ulot jarayonlarini individual va jamoaviy tarzda optimallashtirish hamda ilg'or texnologiyalar va innovatsion metodlarni joriy etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

So'rovnoma natijalari zamonaviy sport metodikasi va murabbiylik ta'limida muhim o'quv materiallaridan biri hisoblanadi. Biz tadqiqot davomida ushbu natijalardan foydalangan holda murabbiylik amaliyotida uchraydigan asosiy muammolarni aniqlash, trening jarayonini rejalashtirishda strategik yo'nalishlarni belgilash, shuningdek murabbiylar malakasini oshirish dasturlarini ishlab chiqishga hissa qo'shdik. Shu bilan birga, so'rovnoma orqali olingan ma'lumotlar sportning turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va metodik qo'llanmalar uchun mustahkam empirik baza vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari sportning ilmiy-tadqiqot faoliyatida muhim manba sifatida e'tirof etiladi. Biz ularni tizimli tahlil qilib, sportchilarning tayyorgarlik jarayonini optimallashtirish, metodik yondashuvlarni takomillashtirish va yuqori natijalarga erishish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqdik. So'rovnoma orqali to'plangan ma'lumotlarni ilmiy asosda tizimlashtirish va statistik tahlil qilish murabbiylik va sport metodikasi sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida 68 nafar mutaxassislar orasida anketa so'rovi o'tkazildi. Ushbu mutaxassislar erkin kurash sport turi bo'yicha texnik tayyorgarlikni rivojlantirishda amaliy tajribaga ega bo'lgan sport ustaligiga nomzodlar, sport ustalari va xalqaro toifadagi sport ustalari sifatida tanlangan.

So'rovnoma ikki asosiy yondashuvni o'z ichiga olgan:

Birlamchi variant: So'rovnoma yuqori malakali mutaxassis-trenerlar ishtirokida tashkil qilindi. Biz ularning amaliy tajribasidan foydalangan holda texnik tayyorgarlikni takomillashtirish uslublarini chuqur o'rganishga imkon yaratdik.

Ikkinchi variant: So'rovnoma dasturida korrespondent-trenerlardan belgilangan savollarga faqat "Ha", "Yo'q" yoki "Qisman" javoblarini berish talab qilindi. Biz ushbu yondashuv orqali ma'lumotlarni statistik tahlil qilish va ular asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatini oshirdik.

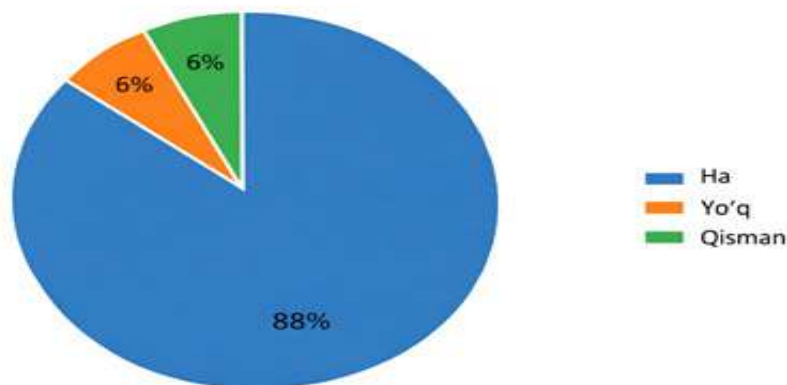
Natijada, olingan ma'lumotlar sport metodikasi va murabbiylik amaliyotini ilmiy asosda rivojlantirish, trening jarayonlarini optimallashtirish va murabbiylar malakasini oshirish bo'yicha bizga mustahkam empirik baza yaratdi. 1-jadval

Erkin kurashchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirish uslublari bo'yicha 68 nafar trener-murabbiylardan olingan so'rovnoma natijalari

T/r	So'rovnoma savollari	Murabbiylar soni (n=68)	Ko'rsatkichlar % da
1	Hozirgi mashg'ulotlarda texnik tayyorgarlik musobaqaga tayyorlash uchun yetarli mi?		
	a) Ha	60 nafar murabbiy javob berdi.	88,2 %
	b) Yo'q	4 nafar murabbiy javob berdi.	5,9 %
	c) Qisman	4 nafar murabbiy javob berdi.	5,9 %
2	Texnik mashqlar erkin kurashchining umumiy tayyorgarligida muhim o'rin egallaydimi?		
	a) Ha	63 nafar murabbiy javob berdi.	92,6 %
	b) Yo'q	Hech bir murabbiy javob bermadi.	0,0 %
	c) Qisman	5 nafar murabbiy javob berdi.	7,4 %
3	Texnik tayyorgarlik doimiy mashg'ulotlarni talab qiladimi?		
	a) Ha	61 nafar murabbiy javob berdi.	89,7 %
	b) Yo'q	7 nafar murabbiy javob berdi.	10,3 %
4	Texnik reja va topshiriqlar raqib(lar) uslubiga qarab moslashtiriladimi?		
	a) Ha	45 nafar murabbiy javob berdi.	66,2 %
	b) Yo'q	12 nafar murabbiy javob berdi.	17,6 %
	c) Qisman	11 nafar murabbiy javob berdi.	16,2 %
5	Mashg'ulotlarda texnik xatolar (noto'g'ri ushlar, muvozanatni yo'qotish, harakatning noaniqligi, kombinatsiya xatolari) ustida tizimli ishlanadimi?		
	a) Ishlanadi	50 nafar murabbiy javob berdi.	73,5 %
	b) Biroz ishlanadi	15 nafar murabbiy javob berdi.	22,1 %
	c) Ishlanmaydi	3 nafar murabbiy javob berdi.	4,4 %

6	Texnik tayyorgarlik sportchining musobaqadagi natijasiga bevosita ta'sir qiladimi?		
	a) Bilmayman	1 nafar murabbiy javob berdi.	1,2 %
	b) Ba'zan	10 nafar murabbiy javob berdi.	14,9 %
	c) Har doim	57 nafar murabbiy javob berdi.	83,9 %
7	Murabbiylar tomonidan texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor beriladimi?		
	a) Ha	43 nafar murabbiy javob berdi.	63,2 %
	b) Yo'q	17 nafar murabbiy javob berdi.	25 %
	c) Ba'zan	8 nafar murabbiy javob berdi.	11,8 %
8	Texnik tayyorgarlikni yanada kuchaytirish zarur deb hisoblaysizmi?		
	a) Albatta	54 nafar murabbiy javob berdi.	79,4 %
	b) Yo'q	2 nafar murabbiy javob berdi.	2,9 %
	c) Qisman	12 nafar murabbiy javob berdi.	17,6 %
9	Erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik mashg'ulotlar kerak deb hisoblaysizmi?		
	a) Ha	36 nafar murabbiy javob berdi.	52,9 %
	b) Yo'q	4 nafar murabbiy javob berdi.	5,9 %
	c) Ba'zan	28 nafar murabbiy javob berdi.	41,2 %
10	Texnik tayyorgarlik faqat individual mashqlar bilan cheklanadimi?		
	a) Ha	17 nafar murabbiy javob berdi.	25 %
	b) Qisman	36 nafar murabbiy javob berdi.	52,9 %
	c) Yo'q	15 nafar murabbiy javob berdi.	22,1 %

Birinchi savol: "Hozirgi mashg'ulotlarda texnik tayyorgarlik musobaqaga tayyorlash uchun yetarli?"

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 88 % (60 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik musobaqaga tayyorlash uchun yetarli, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich amaldagi mashg'ulot jarayonida qo'llanilayotgan texnik mashqlar, metodik yondashuvlar va tayyorgarlik tizimi sportchilarning musobaqaviy faoliyatiga mos kelayotganini anglatadi. Ya'ni murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi mavjud texnik tayyorgarlik tizimi asosiy texnik talablarni qondira olayotganini e'tirof etmoqda

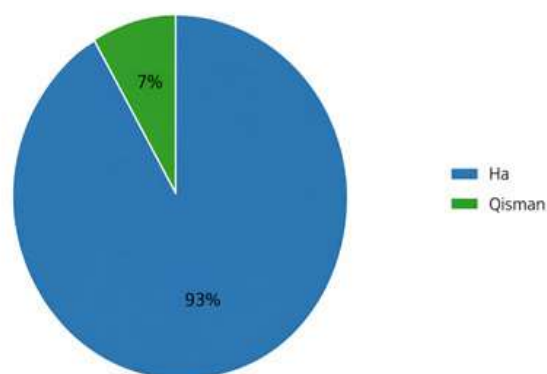
Shu bilan birga, 6 % (4 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikni yetarli emas, deb hisoblagan. Bu guruh fikricha, mashg'ulot jarayonida texnik elementlarni murakkab musobaqaviy vaziyatlarda qo'llash, raqib bilan o'zaro harakatga asoslangan mashqlar ulushi yetarli darajada emas.

Yana 6 % (4 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikni qisman yetarli, deb baholagan. Bu esa texnik tayyorgarlik umumiy jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, ayrim texnik harakatlarni takomillashtirish va ularni real musobaqa sharoitiga yanada yaqinlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, hozirgi mashg'ulotlarda texnik tayyorgarlik musobaqaga tayyorlash

uchun asosan yetarli darajada tashkil etilgan. Biroq murabbiylarning ma'lum qismi texnik tayyorgarlikni yanada chuqurlashtirish, musobaqaviy modellashtirishga asoslangan mashqlar ulushini oshirish va texnik uyg'unlikni kuchaytirish zarurligini ta'kidlamogda. Bu holat texnik tayyorgarlikni doimiy takomillashtirib borish zaruratini ilmiy-amaliy jihatdan asoslab beradi.

Ikkinchi savol: "Texnik mashqlar erkin kurashchining umumiy tayyorgarligida muhim o'rin egallaydimi?"

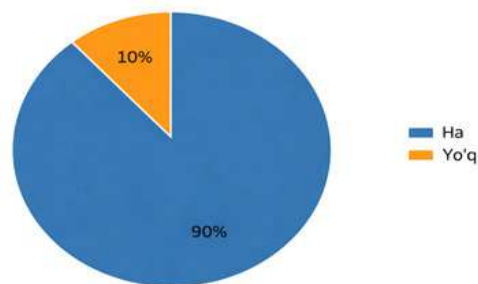
Tahlilga ko'ra, respondentlarning 93 % (63 nafar murabbiy) texnik mashqlar erkin kurashchining umumiy tayyorgarligida muhim o'rin egallaydi, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich texnik mashqlar sportchining harakat madaniyati, samarali usullarni bajarish sifati hamda musobaqaviy natijalarga erishishda hal qiluvchi omil sifatida qaralayotganini anglatadi. Murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi texnik tayyorgarlikni jismoniy va taktik tayyorgarlik bilan uzviy bog'liq holda ko'radi.

Shu bilan birga, 0,0 % ko'rsatkich texnik mashqlarning ahamiyatini inkor etgan murabbiylar yo'qligini ko'rsatadi. Bu holat texnik tayyorgarlikning erkin kurash amaliyotida umumiy va majburiy komponent sifatida qabul qilinganini tasdiqlaydi.

Faqat 7 % (5 nafar murabbiy) texnik mashqlarning ahamiyatini qisman muhim, deb baholagan. Ushbu fikr texnik mashqlar muhim bo'lsa-da, ularning samaradorligi boshqa tayyorgarlik turlari (jismoniy, taktik va psixologik) bilan uyg'unlikda tashkil etilgandagina yuqori bo'lishini nazarda tutadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, texnik mashqlar erkin kurashchining umumiy tayyorgarlik tizimida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Murabbiylarning deyarli barchasi texnik tayyorgarlikni sportchining yuqori sport natijalariga erishishida asosiy omil sifatida baholaydi. Shu bilan birga, texnik mashqlarni boshqa tayyorgarlik turlari bilan integratsiyalashgan holda olib borish ularning samaradorligini yanada oshirishini ko'rsatadi.

Uchinchi savol: "Erkin kurashda texnik tayyorgarlik doimiy mashg'ulotlarni talab qiladimi?"

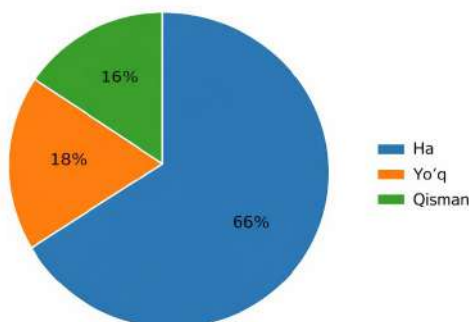
3-rasm. Texnik tayyorgarlikning doimiy mashg'ulotlarni talab qilishi masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 90 % texnik tayyorgarlik doimiy mashg'ulotlarni talab qiladi, degan fikrni qo'llab-quvvatlagan. Bu ko'rsatkich texnik harakatlar va usullarni yuqori darajada egallash faqat muntazam, tizimli va uzluksiz mashg'ulotlar orqali ta'minlanishini anglatadi. Murabbiylar texnik tayyorgarlikni bir martalik yoki qisqa muddatli mashg'ulotlar bilan cheklab bo'lmashligini, balki butun tayyorgarlik jarayonida uzluksiz olib borilishi zarurligini ta'kidlamogqda.

Shu bilan birga, 10 % respondent texnik tayyorgarlik doimiy mashg'ulotlarni talab qilmaydi, degan fikrni bildirgan. Bu qarash texnik tayyorgarlik ma'lum bosqichlarda kuchaytirilishi yoki boshqa tayyorgarlik turlari bilan navbatma-navbat olib borilishi mumkinligini nazarda tutishi ehtimol.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, erkin kurashda texnik tayyorgarlik asosan doimiy va tizimli mashg'ulotlarni talab qiluvchi jarayon sifatida baholanadi. Murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi texnik mahoratni saqlab qolish va rivojlantirish uchun mashg'ulotlarning uzluksizligini muhim shart deb hisoblaydi. Bu holat texnik tayyorgarlikni yil davomida rejalashtirilgan va bosqichma-bosqich takomillashtiriladigan jarayon sifatida tashkil etish zarurligini ilmiy-amaliy jihatdan asoslab beradi.

To'rtinchi savol: "Texnik reja va topshiriqlar raqib(lar) uslubiga qarab moslashtiriladimi?"

4-rasm. Texnik reja va topshiriqlar raqib(lar)ning individual kurash uslubiga qarab moslashtirilishi masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 66 % (45 nafar murabbiy) texnik reja va topshiriqlar raqib(lar) uslubiga qarab moslashtiriladi, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich murabbiylarning aksariyati mashg'ulot va musobaqaga tayyorgarlik jarayonida raqibning texnik xususiyatlarini hisobga olishini anglatadi. Bunday yondashuv sportchining musobaqaviy faoliyatida moslashuvchanlikni oshirib, texnik harakatlarning samaradorligini ta'minlaydi.

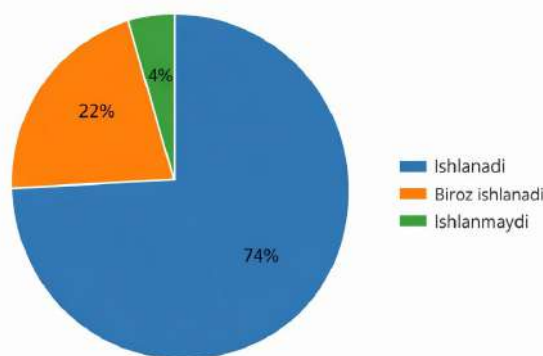
Shu bilan birga, 18 % (12 nafar murabbiy) texnik reja qisman moslashtiriladi, deb hisoblagan. Bu holat texnik tayyorgarlikda umumiy reja ustuvor bo'lib, faqat ayrim mashg'ulotlarda yoki muhim musobaqalar oldidan raqib uslubiga moslashtirish amalga oshirilishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, 16 % (11 nafar murabbiy) texnik reja va topshiriqlar raqib uslubiga moslashtirilmaydi, degan fikrni bildirgan. Bu yondashuv ko'proq universal texnik tayyorgarlikka tayanishni, sportchining umumiy texnik arsenalini rivojlantirishni ustuvor deb bilishni anglatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning ko'pchiligi texnik

reja va topshiriqlarni raqib(lar) uslubiga qarab moslashtirish zarur deb hisoblaydi. Biroq sezilarli qism murabbiylar bu yondashuvni faqat qisman yoki umuman qo'llamasligini bildirgan. Bu holat texnik tayyorgarlikni yanada individuallashtirish, raqibni oldindan tahlil qilish va musobaqaviy modelashtirishga asoslangan mashg'ulotlar ulushini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Beshinchi savol: "Mashg'ulotlarda texnik xatolar (noto'g'ri ushlar, muvozanatni yo'qotish, harakatning noaniqligi, kombinatsiya xatolari) ustida tizimli ishlanadimi?"

5-rasm. Mashg'ulotlarda texnik xatolar ustida tizimli ishlash masalasiga oid so'rovnoma natijalari

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 74 % (50 nafar murabbiy) mashg'ulotlarda texnik xatolar (noto'g'ri ushlar, muvozanatni yo'qotish, harakatning noaniqligi, kombinatsiya xatolari) ustida tizimli ravishda ishlanadi, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich texnik tayyorgarlik jarayonida xatolarni aniqlash, tahlil qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan maqsadli mashqlar yetarli darajada yo'lga qo'yilganini anglatadi.

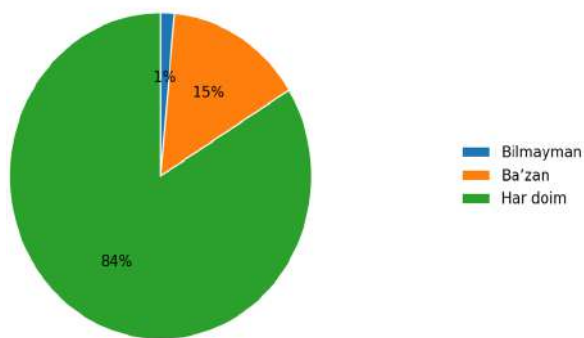
Shu bilan birga, 22 % (15 nafar murabbiy) texnik xatolar ustida biroz ishlanadi, deb javob bergan. Bu holat xatolarni tuzatish ishlari muntazam emasligini yoki ular faqat ayrim mashg'ulot bosqichlarida amalga oshirilishini

ko'rsatadi. Bunday yondashuv texnik xatolarning to'liq bartaraf etilmasligiga va ularning musobaqa jarayonida takrorlanishiga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, 4 % (3 nafar murabbiy) mashg'ulotlarda texnik xatolar ustida ishlanmaydi, degan fikrni bildirgan. Bu esa ayrim hollarda mashg'ulot jarayonida texnik xatolarni aniqlash va tuzatishga yetarli e'tibor qaratilmayotganini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning aksariyati mashg'ulotlarda texnik xatolar ustida tizimli ishlashni muhim deb hisoblaydi va amalda qo'llamoqda. Biroq ma'lum qism murabbiylar tomonidan bu jarayon yetarli darajada izchil olib borilmayapti. Shu bois texnik xatolarni tahlil qilish, ularni bosqichma-bosqich tuzatish va mashg'ulotlarga maxsus koreksion mashqlarni joriy etish texnik tayyorgarlik samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Oltinchi savol: "Texnik tayyorgarlik sportchining natijasiga bevosita ta'sir qiladimi?"

6-rasm. Texnik tayyorgarlik sportchining musobaqadagi natijasiga bevosita ta'sir qilishi masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 84 % (57 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik sportchining musobaqadagi natijasiga har doim bevosita ta'sir qiladi, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich texnik mahorat, usullarni to'g'ri va samarali bajarish, hamda texnik harakatlarning aniqligi musobaqa natijasini belgilovchi asosiy

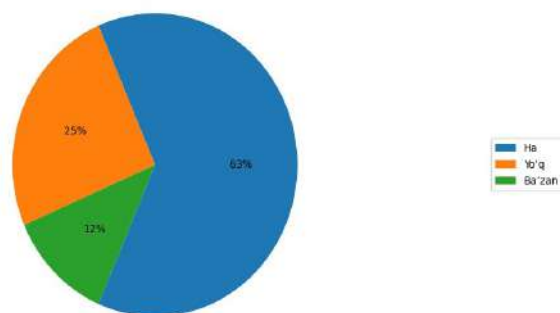
omillardan biri sifatida baholanayotganini anglatadi. Murabbiylarning aksariyati texnik tayyorgarlikni sportchining g'alaba yoki mag'lubiyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi yetakchi komponent deb hisoblaydi.

Shu bilan birga, 15 % (10 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik musobaqa natijasiga ba'zan ta'sir qiladi, degan fikrni bildirgan. Bu yondashuv texnik tayyorgarlik bilan bir qatorda jismoniy, taktik va psixologik tayyorgarlik ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi.

Faqat 1 % (1 nafar murabbiy) ushbu masala bo'yicha aniq fikr bildirmagan. Bu ko'rsatkich texnik tayyorgarlikning ahamiyatini inkor etish emas, balki natijaga ta'sir qiluvchi omillar majmuini murakkab jarayon sifatida baholash bilan izohlanishi mumkin.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, texnik tayyorgarlik sportchining musobaqadagi natijasiga bevosita va hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi texnik mahoratni sport natijalarini belgilovchi asosiy omil sifatida e'tirof etadi. Shu bois texnik tayyorgarlikni tizimli, uzluksiz va musobaqaviy sharoitga yo'naltirilgan holda tashkil etish sportchilarning yuqori natijalarga erishishida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Yettinchi savol: "Murabbiy tomonidan texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor beriladimi?"

7-rasm. Murabbiylar tomonidan texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor qaratilishi masalasiga oid so'rovnoma natijalari

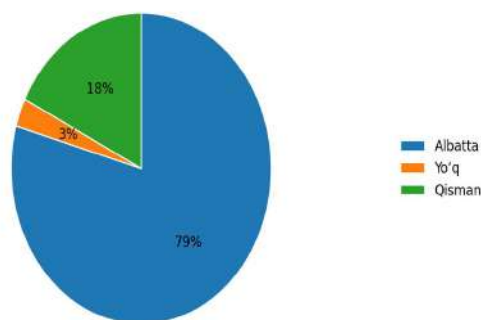
Tahlilga ko'ra, respondentlarning 63 % (43 nafar murabbiy) murabbiylar tomonidan texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor beriladi, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich mashg'ulot jarayonida texnik mashqlar, usullarni o'rgatish va takomillashtirishga sezilarli o'rin ajratilayotganini anglatadi. Ya'ni murabbiylarning ko'pchiligi texnik tayyorgarlikni tayyorgarlik tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'radi.

Shu bilan birga, 25 % (17 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor berilmaydi, deb hisoblagan. Bu holat ayrim mashg'ulotlarda texnik mashqlarning ikkinchi darajaga tushib qolishi, jismoniy yoki boshqa tayyorgarlik turlariga nisbatan ustuvorlik yetarli emasligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, 12 % (8 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikka ba'zan yetarli e'tibor beriladi, degan javobni bergan. Bu esa texnik tayyorgarlikka e'tibor mashg'ulot bosqichiga, musobaqa davriga yoki mavjud sharoitlarga qarab o'zgarib turishini anglatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning aksariyati texnik tayyorgarlikka yetarli e'tibor qaratayotgan bo'lsa-da, sezilarli qism murabbiylar bu jarayonni yetarli darajada barqaror va tizimli deb hisoblamaydi. Shu sababli texnik tayyorgarlikka doimiy va ustuvor e'tibor qaratish, uni mashg'ulot rejalari va metodik ta'minotda markaziy o'ringa qo'yish sportchilarning musobaqaviy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Sakkizinchi savol: "Texnik tayyorgarlikni yanada kuchaytirish zarur deb hisoblaysizmi?"

8-rasm. Texnik tayyorgarlikni yanada kuchaytirish zarurati masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

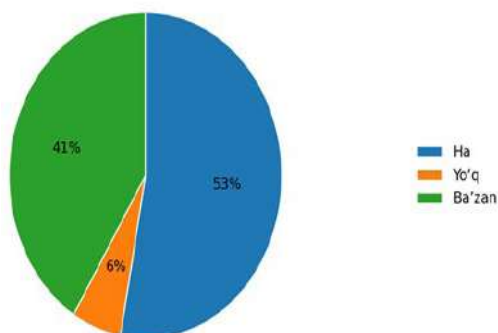
Tahlilga ko'ra, respondentlarning 79 % (54 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikni albatta yanada kuchaytirish zarur, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich mavjud mashg'ulot tizimi umumiy jihatdan yetarli deb baholangan bo'lsa-da, texnik mahoratni yanada mukammallashtirish, murakkab texnik kombinatsiyalarni o'zlashtirish hamda musobaqaviy sharoitga moslashuvni kuchaytirish ehtiyoji mavjudligini anglatadi.

Shu bilan birga, 18 % (12 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikni qisman kuchaytirish zarur, deb hisoblagan. Bu yondashuv texnik tayyorgarlikning ayrim yo'nalishlari (masalan, individual texnik xatolarni tuzatish, raqib uslubiga moslashish yoki vaziyatli mashqlar)ni chuqurlashtirish lozimligini ko'rsatadi.

Faqat 3 % (2 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlikni kuchaytirishga zarurat yo'q, degan fikrni bildirgan. Bu holat mavjud tayyorgarlik darajasi ularning amaliyotida yetarli deb baholanayotganini anglatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi texnik tayyorgarlikni yanada kuchaytirish zarurligini e'tirof etadi. Bu esa texnik tayyorgarlikni doimiy takomillashtirish, innovatsion metodlarni joriy etish va mashg'ulot jarayonini musobaqaviy talablarga yanada yaqinlashtirish zaruratini ilmiy-amaliy jihatdan asoslab beradi.

To'qqizinchi savol: "Erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik mashg'ulot kerak deb hisoblaysizmi?"

9-rasm. Erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik mashg'ulotlarning zaruriyati masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 5 % (36 nafar murabbiy) erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik mashg'ulotlar zarur, degan fikrni bildirgan. Bu ko'rsatkich asosiy mashg'ulotlar doirasida texnik tayyorgarlik yetarli bo'lmasligi yoki ayrim texnik elementlarni chuqurroq takomillashtirish ehtiyoji mavjudligini anglatadi. Ayniqsa, individual kamchiliklarni bartaraf etish va murakkab texnik kombinatsiyalarni puxta o'zlashtirishda qo'shimcha mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

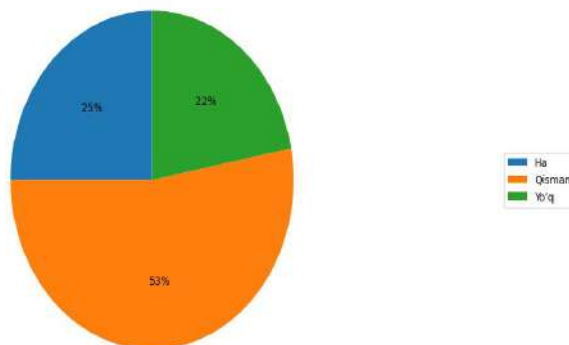
Shu bilan birga, 41 % (28 nafar murabbiy) qo'shimcha texnik mashg'ulotlar ba'zan kerak bo'ladi, deb hisoblagan. Bu fikr qo'shimcha mashg'ulotlarning zarurati sportchining tayyorgarlik darajasi, musobaqa davri yoki oldinga qo'yilgan maqsadlarga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Faqat 6 % (4 nafar murabbiy) erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik mashg'ulotlar kerak emas, degan fikrni bildirgan. Bu yondashuv mavjud mashg'ulot tizimi ularning amaliyotida yetarli samara berayotganini anglatadi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning katta qismi erkin kurashchilar uchun qo'shimcha texnik

mashg'ulotlarni muhim va zarur deb hisoblaydi. Bu holat texnik tayyorgarlikni chuqurlashtirish, individual yondashuvni kuchaytirish va sportchilarning musobaqaviy samaradorligini oshirishda qo'shimcha mashg'ulotlarning ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

O'ninchi savol: "Texnik tayyorgarlik faqat individual mashqlar bilan cheklanadimi?"

10-rasm. Texnik tayyorgarlikning faqat individual mashqlar bilan cheklanib qolishi masalasiga oid so'rovnoma natijalari.

Tahlilga ko'ra, respondentlarning 53 % (36 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik qisman individual mashqlar bilan cheklanadi, degan fikrni bildirgan. Bu holat texnik tayyorgarlikda individual mashqlar muhim o'rin egallashini, biroq ular juftlikda bajariladigan, vaziyatli va musobaqaga yaqinlashtirilgan mashqlar bilan to'ldirilishi zarurligini anglatadi. Murabbiylarning yarmidan ko'pi texnik tayyorgarlikni kompleks jarayon sifatida baholamoqda.

Shu bilan birga, 25 % (17 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik faqat individual mashqlar bilan cheklanadi, deb hisoblagan. Bu yondashuv texnik elementlarni soddalashtirilgan sharoitda o'zlashtirishga urg'u berilganini ko'rsatsa-da, musobaqaviy sharoitda texnik moslashuvni yetarli darajada shakllantirmasligi mumkin.

Bundan tashqari, 22 % (15 nafar murabbiy) texnik tayyorgarlik individual mashqlar bilan cheklanmaydi, degan qat'iy fikrni bildirgan. Bu guruh vakillari texnik tayyorgarlikni raqib

bilan o'zaro harakat, juftlik va musobaqaviy modellashirish asosida olib borish zarurligini ta'kidlaydi.

So'rovnoma natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, murabbiylarning aksariyati texnik tayyorgarlikni faqat individual mashqlar bilan cheklab bo'lmashligini tan oladi. Texnik tayyorgarlik samaradorligini oshirish uchun individual mashqlar bilan bir qatorda juftlikdagi, guruhli va musobaqaga yaqinlashtirilgan mashqlardan kompleks foydalanish zarur. Bu yondashuv erkin kurashchilarning texnik mahoratini real musobaqa sharoitida samarali qo'llash imkonini oshiradi.

O'tkazilgan pedagogik so'rovnoma natijalari erkin kurashchilarini tayyorlash jarayonida texnik tayyorgarlik muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Murabbiylarning aksariyati hozirgi mashg'ulotlarda texnik tayyorgarlik musobaqaga tayyorlash uchun yetarli darajada tashkil etilayotganini ta'kidlagan bo'lsa-da, ayrim respondentlarning qisman yetarli yoki yetarli emas degan fikrlari ushbu yo'nalishda mashg'ulotlar mazmunini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, texnik mashqlar erkin kurashchilarning umumiy sport tayyorgarligi tizimida asosiy ahamiyatga ega. Murabbiylarning aksariyati texnik tayyorgarlikni boshqa tayyorgarlik turlari bilan bir qatorda, tayyorgarlik jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida baholashgan. Ushbu holat, noto'g'ri ushlar, muvozanatni yo'qotish, harakatning noaniqligi hamda kombinatsion xatolarni bartaraf etish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali yuqori sport natijalariga erishish jarayonida texnik tayyorgarlikning o'rnini muhim ekanligini ilmiy asos bilan tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari erkin kurashida texnik tayyorgarlik doimiy va uzluksiz mashg'ulotlarni talab etishini ko'rsatdi. Murabbiylarning ko'pchiligi texnik tayyorgarlik epizodik emas,

balki rejalashtirilgan va muntazam mashg'ulotlar asosida olib borilishi lozimligini bildirgan. Bu esa sportchilarda musobaqa jarayonida tez moslashish va samarali texnik harakatlarni tanlash qobiliyatini rivojlantirish zarurligini anglatadi.

So'rovnoma natijalarida texnik reja va topshiriqlarni raqib uslubiga qarab moslashtirish masalasida muayyan kamchiliklar mavjudligi ham aniqlangan. Garchi murabbiylarning ko'pchiligi bu jarayon amalga oshirilishini ta'kidlagan bo'lsa-da, sezilarli qismida bunday yondashuv yetarli darajada yo'lga qo'yilmagani qayd etildi. Bu raqibni tahlil qilish, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda shunga mos texnik senariylarni ishlab chiqish bo'yicha metodik ishlarni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Mashg'ulotlarda texnik xatolar ustida ishlash masalasi murabbiylar tomonidan asosan ijobiy baholangan. Biroq ayrim hollarda bu ishlar faqat qisman amalga oshirilayotgani yoki yetarli darajada chuqur tahlil qilinmayotgani aniqlangan. Bu holat texnik xatolarni video-tahlil, musobaqa epizodlari va maxsus vaziyatli mashqlar orqali aniqlash hamda tuzatish bo'yicha ishlarni yanada tizimli tashkil etish zarurligini anglatadi.

So'rovnoma natijalari murabbiylarning mutlaq ko'pchiligi texnik tayyorgarlik sportchining musobaqaviy natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatishini e'tirof etishini ko'rsatdi. Bu musobaqa jarayonida to'g'ri texnik harakat(lar)ni tanlash, ochko olish vaziyatlarini yaratish va raqib xatolaridan samarali foydalanish yuqori sport natijalariga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Murabbiylar tomonidan texnik tayyorgarlikka e'tibor berilayotgan bo'lsa-da, respondentlarning bir qismi bu e'tibor yetarli emasligini yoki faqat ayrim hollarda berilishini bildirgan. Bu mashg'ulot rejasida texnik tayyorgarlikka ajratiladigan vaqt va mashqlar hajmini aniq belgilash hamda ularni nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish

zarurligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar texnik tayyorgarlikni yanada kuchaytirish zarurligi murabbiylar tomonidan keng qo'llab-quvvatlanishini ko'rsatdi. Bu vaziyatli mashqlar, bellashuv senariylari, taym-menejment va musobaqa sharoitiga yaqinlashtirilgan mashg'ulotlar ulushini oshirish zaruratini anglatadi.

Shuningdek, so'rovnoma natijalari erkin kurashchilari uchun qo'shimcha texnik mashg'ulot va treninglar muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Murabbiylarning fikriga ko'ra, bunday mashg'ulotlar sportchilarning texnik imkoniyatlarini kengaytirish va musobaqa oldi tayyorgarligini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORTNING KASALLIKLARNI OLDINI OLIH VA SOG'LIQNI MUSTAHKAMLASHDAGI AHAMIYATI

Alisher Yunusovich Bo'riboev – katta o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada XXI asr sharoitida ilm-fan va texnologiyalar rivoji, urbanizatsiya hamda raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida insonlarning jismoniy faolligi pasayishi muammosi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Jismoniy madaniyat va sportning inson salomatligini mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish hamda sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi o'rni yoritilgan. Maqolada jismoniy faollikning yurak-qon tomir, nafas olish, nerv, immun va mushak tizimlariga ijobiy ta'siri hamda ruhiy salomatlikni yaxshilashdagi ahamiyati asoslab berilgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va milliy statistik ma'lumotlar asosida yoshlar orasida jismoniy harakatsizlik muammosi ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье научно проанализирована проблема снижения физической активности человека в условиях XXI века, обусловленная развитием науки и технологий, процессами урбанизации и широким распространением цифровых технологий. Освещается роль физической культуры и спорта в укреплении здоровья, профилактике заболеваний и формировании здорового образа жизни. Обосновано положительное влияние физической активности на сердечно-сосудистую, дыхательную, нервную, иммунную и мышечную системы организма, а также на психическое здоровье человека. На основе данных Всемирной организации здравоохранения и национальной статистики раскрыта актуальность проблемы гиподинамии среди молодежи.

Abstract. This article scientifically analyzes the problem of decreasing physical activity in the 21st century caused by the rapid development of science and technology, urbanization processes, and the widespread use of digital technologies. The role of physical culture and sports in health promotion, disease prevention, and the formation of a healthy lifestyle is highlighted. The positive effects of physical activity on the cardiovascular, respiratory, nervous, immune, and musculoskeletal systems, as well as on mental health, are substantiated. Based on the data of the World Health Organization and national statistics, the relevance of physical inactivity among young people is revealed.

Kalit so'zlar: jismoniy madaniyat, sport, jismoniy faollik, sog'lom turmush tarzi, kasalliklar profilaktikasi, sog'liqni mustahkamlash, gipodinamiya, yoshlar salomatligi, jismoniy mashqlar, ruhiy salomatlik, sog'lomlashtirish, profilaktik tibbiyot.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, физическая активность, здоровый образ жизни, профилактика заболеваний, укрепление здоровья, гиподинамия, здоровье молодежи, физические упражнения, психическое здоровье, оздоровление, профилактическая медицина.

Keywords: physical culture, sport, physical activity, healthy lifestyle, disease prevention, health promotion, hypodynamia (physical inactivity), youth health, physical exercises, mental health, health improvement, preventive medicine.

XXI asrda ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyoti, insoniyatning kundalik hayot ritmining keskin o'zgarishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi va raqamli texnologiyalar, jumladan sun'iy intellekt (Artificial Intelligence – AI)ning inson hayotiga kirib borishi natijasida insonning jismoniy faolligi sezilarli darajada kamaymoqda. Bunday sharoitda

jismoniy madaniyat va jismoniy mashg'ulotlar inson hayotida nafaqat sog'lomlashtiruvchi vosita, balki ijtimoiy, psixologik, fiziologik va ma'naviy jihatdan har tomonlama taraqqiyotga xizmat qiluvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda jahon sog'liqni saqlash tashkiloti¹ ham shuni ta'kidlaydiki, harakat faoliyatining pasayishi o'quvchi yoshlarimizda ko'plab

¹ World Health Organization (WHO) – bu 1948-yilda tashkil etilgan, dunyo aholisining sog'lig'ini saqlash va mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish hamda xalqaro sog'liqni saqlash hamkorligini rivojlantirish bilan shug'ullanuvchi Birlashgan Millatlar Tashkilotining maxsus agentligidir.

Tashkilotning asosiy maqsadi – barcha insonlar uchun mumkin bo'lgan eng yuqori sog'liq darajasiga erishishni ta'minlashdir.

uchrayotgan yurak-qon tomir kasalliklari, qandli diabet, semizlik, asab buzilishlari, depressiya, ko'z kasalliklari va boshqa ko'plab surunkali xastaliklarning asosiy sababi hisoblanadi.

Shu boisdan, O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni²ga muvofiq, aholining barcha qatlamlarini jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish, sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish hamda yoshlarning jismoniy rivojlanishini ta'minlash davlatning muhim vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur qonunda ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini samarali tashkil etish, ommaviy sport tadbirlarini rivojlantirish hamda aholining jismoniy faolligini oshirishga qaratilgan tizimli choralar ko'zda tutilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida ommaviy sportni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risidagi Prezident qarorlari asosida mamlakatimizda aholining, ayniqsa yoshlarning sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, sport infratuzilmasini kengaytirish, sport musobaqalarini ko'paytirish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa jismoniy madaniyat va sport mashg'ulotlarini to'g'ri rejalashtirish, ularni yoshga, jinsga, individual fiziologik imkoniyatlarga moslashtirish, har bir mashg'ulot turining salomatlikka ta'sirini chuqur o'rganish bugungi kun ijtimoiy-gigiyenik va pedagogik dolzarb masalalaridan biriga aylangan. Shuningdek, zamonaviy hayot sharoitida jismoniy mashg'ulotlar o'quvchi yoshlar organizmida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ortiqcha vazn, mushak sustligi, umurtqa pog'onasi muammolari, qon bosimi o'zgarishlari, yurak ritm buzilishlari, ko'z charchashi, miopiya

(yaqinni yaxshi ko'rib, uzoqni yomon ko'rish) kabi kasalliklarni oldini olish va ularning oqibatlarini kamaytirishda samarali vosita sifatida tobora keng qo'llanilmoqda. Jismoniy faollikni turmush tarziga singdirish orqali inson nafaqat sog'lig'ini saqlab qoladi, balki ishchanlik qobiliyati, intellektual faoliyati, irodaviy barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligini ham kuchaytiradi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar, o'rta yoshdagi kishilar, shuningdek, keksa avlod vakillari uchun moslashtirilgan mashg'ulotlar tizimi ularning yoshga xos fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi va nazariy-amaliy asoslar bilan boyitilishi bugungi kun ilm-fani va amaliy sog'lomlashtirish ishlarining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Shu bois, mazkur mavzuning chuqur ilmiy tahlili va amaliy yondashuvlar asosida tadqiq etilishi jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzining uzviy birligini ta'minlashda, shuningdek, sog'lom jamiyatni shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini organizmga ta'siri haqida qadim zamonlardan beri juda ko'plab tadqiqotlar olib borishgan, jumladan, erta qarish bilan kurashish va kasalliklarni oldini olishdagi ahamiyatini bilib kelgan. Hatto Gippokrat, Aristotel, Galen va Abu Ali ibn Sino jismoniy mashqlar hayotni saqlash va uzaytirish uchun zarur ekanligini ta'kidlaganlar. Buyuk qadimgi yunon faylasufi Aristotel (miloddan avval IV asr) shunday degan: "Hech narsa tana faoliyatsizligi kabi organizmni buzmaydi".

Mashhur qadimgi yunon shifokori Gippokrat (taxminan 460-370-yil gacha) bemorlarni davolashda jismoniy mashqlardan keng foydalangan va ularni qo'llash prinsipini asoslab bergan.

Qadimgi Rim shifokori Klavdiy Galen (taxminan 130-200-yillar) shunday yozgan:

2 Yangi tahrirdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun. 5 fevral 2026 yil Senatorlar tomonidan ma'qulladi.

“Ming marta va ming marta men bemorlarimga mashqlar yordamida sog‘likni qaytarganman”³.

Fransuz faylasufi J.J.Russo jismoniy mashqlar insonni sog‘lom va kuchli qilishini ta’kidlagan: “Mashqlarsiz tana zaif va mayin bo‘ladi, ruh esa tanasi zaiflashganda o‘z kuchini saqlay olmaydi”⁴.

O‘sib kelayotgan avlodning jismoniy, axloqiy va ruhiy sog‘ligi masalalari uzoq vaqtdan beri olimlar (shifokorlar, pedagoglar, sotsiologlar va boshqalar), jamoat, diniy va davlat arboblarning e’tiborini tortgan. Bugungi kunda ta’lim, sog‘liqni saqlash va madaniyat sohasidagi mutaxassislar (xususan jismoniy), shuningdek huquqni muhofaza qiluvchi organlar yoshlarda jismoniy va axloqiy holatning yomonlashuvi, alkogolizm, narkomaniya, voyaga yetmaganlar va yoshlarda jinoyatchilikning keng tarqalishidan jiddiy xavotirda bo‘lganlar. XXI asr boshida o‘quvchi yoshlarning sog‘ligi va jismoniy tayyorgarligi keskin yomonlashgani qayd etilgan. Tadqiqotlarga ko‘ra, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO)da ham yoshlar sog‘ligi va jismoniy faolligi pasayishi haqida rasmiy statistik ma’lumotlar mavjud. WHO tadqiqotiga ko‘ra: Dunyo bo‘yicha 11-17 yoshdagi o‘smirlarning 80% dan ortig‘i tavsiya etilgan jismoniy faollik darajasiga yetmaydi. Qizlarda bu ko‘rsatkich 85%, o‘g‘il bolalarda 78%. Faqat har 5 nafar o‘smirdan 1 nafari yetarli harakat qiladi. WHO fakt varag‘iga ko‘ra: umumbashariy miqyosda atigi 1/5 ($\approx 20\%$) o‘smir kuniga 60 daqiqa jismoniy mashq bajaradi; jismoniy harakatsizlik barcha mintaqalarda yuqori darajada.

WHO tavsiyalariga ko‘ra: Yetarli jismoniy faollik yurak-qon tomir, metabolik kasalliklar, suyak-mushak tizimi muammolari, ortiqcha vazn va ruhiy salomatlik buzilishlari xavfini kamaytiradi.

O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi

ma’lumotlariga ko‘ra: Aholining taxminan 71% qismi jismoniy faollik bilan shug‘ullanadi; erkaklarda – 75,9%, ayollarda – 66,1%.

So‘nggi yillardagi o‘sish dinamikasi (milliy statistika) bo‘yicha 2025-yil statistik kuzatuvlariga ko‘ra: Erkaklar orasida muntazam sport bilan shug‘ullanish – 71,9%, ayollarda – 64,1%; ko‘rsatkichlar oxirgi 5 yil davomida muntazam oshib bormoqda⁵.

O‘zbekistondagi BMT va JSST (WHO) axborotiga ko‘ra: Bolalar va o‘smirlar kuniga kamida 60 daqiqa jismoniy faol bo‘lishi kerak; jismoniy harakatsizlik yurak-qon tomir, diabet va boshqa surunkali kasalliklar xavfini oshiradi; yetarli jismoniy faollik umumbashariy sog‘liqni saqlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Ma’lumki, agar inson kam harakat qilsa, uning mushaklari, nafas olish va qon aylanish tizimi yetarlicha faol bo‘lmaydi, rivojlanmaydi va tez qarib ketadi. Yomonlashayotgan ekologik vaziyat va o‘quvchilarga yuklama 1,5–2 barobar oshishi, kam harakatlilik bilan birga ko‘plab o‘quvchilarni surunkali kasalliklar bilan maktabni tugatishiga olib keladi. Buning oldini olish uchun organizm organlari va tizimlarini doimiy ravishda mashq qilish, ya’ni muntazam jismoniy madaniyat va sport bilan shug‘ullanish zarur. Faqat muntazam mashqlar orqali inson sog‘ligini saqlab va yaxshilashi mumkin.

Muntazam va to‘g‘ri dozalanadigan mashqlar yurak-qon tomir, nafas olish va boshqa tizimlar funksiyalarini kengaytiradi va moslashuvchanlikni oshiradi.

Muntazam mashqlar ferment faoliyatini oshiradi, miya to‘qimasida kapillyarlar sonini ko‘paytiradi, markaziy nerv tizimi funksiyalarini optimallashtiradi.

3 Klavdiy Galenning “De Sanitate Tuenda” (“Sog‘liqni saqlash ” yoki “Sog‘liqni asrash to‘g‘risida”) nomli asarida bayon qilingan.

4 Ushbu g‘oya J.J.Russoning – Émile, ou De l’éducation (“Emil yoki tarbiya haqida”, 1762-yil) asarida ta’kidlangan.

5 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati (2025-yil). – Toshkent, 2025.

O'rtacha jismoniy yuklamalar yurak ish qobiliyatini oshiradi, gemoglobin va eritrotsitlar miqdorini ko'paytiradi, qonning himoya funksiyasini yaxshilaydi.

Dam olishda jismoniy faol bo'lmagan insonlarda yurak urishi odatda bir daqiqada 72-84 zarba, mashq qiluvchi sportchida 60 zarbadan past, yuqori malakali yuguruvchi, chang'ichi yoki suzuvchida 36-38 zarbaga yetadi. Kam faol inson yuragi bir kunda taxminan 14 000 ortiq uradi va tez eskiradi.

Katta jismoniy yuklanish qon hajmini 1-1,5 litr oshiradi, umumiy hajm 5-6 litrga yetadi. Bu qon oqimi mushak tizimi va butun organizmning kislorod va quvvat ehtiyojini qondiradi.

Muntazam mashqlar nafas olish tizimini rivojlantiradi: nafas mushaklari va kapillyar tarmoq rivojlanadi, o'pkaning hayotiy hajmi oshadi.

Yurak mushagi gipertrofiya qiladi, qon aylanishi yaxshilanadi, yurak urish chastotasi pasayadi, zarba hajmi ortadi. Mashq qiluvchilar mashqdan keyin tiklanish tezroq bo'ladi.

Optimal jismoniy faoliyat yurak ishemik kasalligi, gipertenziya, ateroskleroz, miya qon aylanishi buzilishlari, diabet va boshqa kasalliklarni sezilarli kamaytiradi.

Muntazam jismoniy mashqlar ruhiy sog'liqni yaxshilaydi: o'zini qadrlash oshadi, depressiya yo'qoladi, kayfiyat ko'tariladi, o'zini boshqarish kuchayadi. Sport turli harakatlar orqali atrof-muhitga moslashish va hissiyotlarni nazorat qilishni o'rgatadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy faollik inson organizmining barcha funksional tizimlariga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, gipodinamiya⁶ – ya'ni kamharakat

turmush tarzi XXI asrning eng muhim sog'liq muammolaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Raqamli texnologiyalar keng qo'llanilishi, masofaviy ta'lim va intellektual faoliyatning ortishi natijasida insonlarning kunlik quvvat sarfi kamayib, organizmning tabiiy biologik ehtiyojlari yetarli darajada qondirilmay qolmoqda. Natijada metabolik jarayonlar sekinlashadi, ortiqcha tana vazni ortadi hamda yurak-qon tomir tizimi faoliyati izdan chiqadi.

Jismoniy madaniyat mashg'ulotlari organizmning adaptatsion imkoniyatlarini kengaytiruvchi eng samarali tabiiy vositalardan biri hisoblanadi. Muntazam harakat faoliyati nerv tizimining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari muvozanatini tiklaydi, vegetativ tizim faoliyatini barqarorlashtiradi hamda stress omillariga chidamlilikni oshiradi. Ayniqsa, aerob fel-atvordagi mashqlar (yugurish, suzish, velosiped haydash, sport o'yinlari) yurak mushagini mustahkamlaydi va qon aylanish samaradorligini oshiradi.

Ilmiy kuzatuvlarga ko'ra, jismoniy mashqlar vaqtida organizmda biologik faol moddalar – endorfinlar, serotonin va dofamin ajralishi kuchayadi. Ushbu moddalar inson kayfiyatini yaxshilaydi, psixoemotsional zo'riqishni kamaytiradi va depressiv holatlarning oldini oladi. Shu sababli jismoniy mashqlar bugungi kunda nafaqat profilaktik, balki psixologik reabilitatsiya vositasi sifatida ham keng qo'llanilmoqda.

Bolalar va o'smirlar organizmida jismoniy tarbiya ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrda skelet-mushak tizimi faol rivojlanadi, yurak va o'pka hajmi ortadi, asab tizimi takomillashadi. Agar bu jarayonlar yetarli harakat faolligi bilan qo'llab-quvvatlanmasa, qomat buzilishlari, skolioz, mushak zaifligi hamda ko'rish organlari bilan bog'liq muammolar

6 "Gipodinamiya" termini yunon tilidan kelib chiqqan:

"hypo" – kam, yetishmovchilik

"dynamis" – kuch, harakat

paydo bo'lish ehtimoli ortadi. Shu sababli maktab yoshidagi bolalar uchun jismoniy mashg'ulotlarni ilmiy asosda tashkil etish pedagogik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi.

Jismoniy mashqlar immun tizim faoliyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'rtacha intensivlik'dagi yuklamalar immun hujayralar faolligini oshirib, organizmning infeksiya kasalliklarga qarshi kurashish qobiliyatini kuchaytiradi. Muntazam shug'ullanuvchi shaxslarda shamollash va respirator kasalliklar kamroq uchrashi ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Keksalar uchun jismoniy faollik qarish jarayonini sekinlashtiruvchi omil sifatida muhimdir. Harakat faoliyati mushak massasining kamayishini oldini oladi, suyak zichligini saqlab qoladi va muvozanatni yaxshilab, yiqilish xavfini kamaytiradi. Bundan tashqari, jismoniy mashqlar kognitiv funksiyalarni qo'llab-quvvatlab, xotira va tafakkur jarayonlarini faollashtiradi.

Zamonaviy sog'lomlashtirish konsepsiyalarida jismoniy madaniyat profilaktik tibbiyotning asosiy tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Bugungi kunda ko'plab davlatlarda "harakat – bu dori" tamoyili keng targ'ib qilinmoqda. Chunki jismoniy mashqlar ko'plab surunkali kasalliklarning rivojlanish xavfini kamaytirish bilan birga, dori vositalariga bo'lgan ehtiyojni ham qisqartiradi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy madaniyat va sport inson salomatligini mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish hamda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar rivoji va urbanizatsiya jarayonlari natijasida insonlarning jismoniy faolligi kamayib borayotgan sharoitda muntazam jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar jismoniy faollik yurak-qon tomir, nafas olish, asab va immun tizimlari faoliyatini

yaxshilashini, shuningdek ruhiy salomatlikni mustahkamlashini ko'rsatadi. Shu bois jamiyatda jismoniy tarbiya va sportni keng targ'ib qilish, ayniqsa yoshlar o'rtasida harakat faolligini oshirish sog'lom avlodni tarbiyalashning muhim sharti hisoblanadi.

7 "Intensivlik" so'zi lotincha "intensio" – kuchaytirish, zo'raytirish ma'nosidan kelib chiqqan.

03

IJTIMOIV FANLAR

QADIMGI USTRUSHONA DAFN INSHOOTLARINING KARTOGRAFIYASI VA HUDUDIY JOYLASHISH XUSUSIYATLARI HAQIDA

Furqat Eshboyevich Toshboyev – t.f.d. (DSc),
professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ustrushonaning shimoli-g'arbiy, ya'ni Jizzax vohasida o'rganilgan qabrlarning kartografiyasi va hududiy joylashuv xususiyatlari ko'rib chiqilgan. Shimoli-g'arbiy Ustrushonadagi mozor qo'rg'onlar konstruksiyasi va tarqalish hududiga ko'ra uch guruhga bo'lingan. Ulardan eng qadimgi davrga oid qabrlar tosh quti ko'rinishida ekanligi, saklar davrida asosan, o'ra shaklidagi qabrlar uchrashi, antik va ilk o'rta asrlarga kelib katakomba, ayvonli lahad, yorma, o'ra va ostadon-xumli qabrlar uchrashi yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются картография и территориальное распространение захоронений, исследованных в северо-западной части Уструшаны, том числе в Джизакском оазисе. Курганные могилы северо-западной Уструшаны по конструкции насыпей и ареалу распространения делятся на три группы. Отмечается, что захоронения позднего бронзового периода имеют форму каменных ящиков, в сакский период в основном обнаружены могилы ямного типа, а к античному и раннему средневековью – катакомбы, подбои, впускные ямы, ямы и оссуарий-хумного погребения.

Abstract. This article examines the mapping and spatial distribution of burial sites investigated in the northwestern part of Ustrushana, including the Jizzakh oasis. Kurgan graves in northwestern Ustrushana are divided into three groups based on their mound design and distribution. It is noted that burials from the Late Bronze Age are shaped like stone cists, while those from the Saka period are primarily pit-type graves, and those from the Classical and Early Middle Ages include catacombs, pit-shaped chambers, inlet pits, pits, and ossuary-hum burials.

Kalit so'zlar: Baxmalsoy, Jelli g'uli, Achchi, Besharchasoy, Moyliqo'ton, Toshbuloq, kartografiya, Hovos, Zomin, Kenko'l, Pishog'or, G'ulbo, katakomba, ayvonli lahad, tosh quti, yorma qabrlar.

Ключевые слова: Бахмалсой, Желли гули, Аччи, Бешарчасой, Мойликутан, Тошбулок, картография, Ховос, Зомин, Кенкол, Пишогор, Гульбо, катакомба, подбои, каменный ящик, впускные ямы.

Keywords: Bakhmalsoy, Jelli guli, Achchi, Besharchasoy, Moilikutan, Toshbulok, cartography, Khovos, Zomin, Kenkol, Pishogor, Gulbo, catacomb, pits, stone box, inlet pits.

Qadimgi Ustrushonaning Jizzax vohasi geografik sharoiti suvli vohalarda dehqonchilik, uning atrofidagi dasht, cho'l va tog'lik hududlarda chorcavchilik xo'jaligini taraqqiy ettirish uchun qulay bo'lgan. Shuning uchun ushbu tarixiy madaniy vohada paleolit davrining o'rtalaridan boshlab aholi faoliyati bilan bog'liq doimiy yoki vaqtinchalik manzilgohlar uchraydi (1-rasm). Keyingi yillardagi arxeologik qidiruv va qazuv tadqiqotlari natijasida, bunday yodgorliklar soni yildan yilga oshib borayotgan bo'lsada, ularning kartografiyasi va hududiy joylashuvini o'zida jamlagan tadqiqotlar yetarli emas. Ushbu yodgorliklar qatoriga chorcadorlar madaniyatiga oid mozorqo'rg'onlarni ham kiritish mumkin.

Shundan kelib chiqqan holda yodgorliklarning kartografiyasi va ularni xaritalashtirish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi.

Arxeologiya fanida yodgorliklarni ro'yxatga olish, ularning geografik yoyilishini aniqlash, tabiiy joylashishi, savdo va madaniy aloqalar yo'llaridagi masofani qayd etib o'tish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, arxeologik kartografiya ma'lumotlari xo'jalik – madaniy tiplar va tarixiy – madaniy viloyatlarning shakllanishi va etnik geografiyasi muammolarini tadqiq etishda ham o'rni katta. Kartografiya jarayonida sifat va miqdoriy jihatdan turli ko'rsatkichlar o'rganilib, unda fanlararo

usullaridan foydalanish nazarda tutiladi¹. Jumladan, paleogeografiya va antropogen landshaftning rivojlanishi, manbashunoslik, tarixiy va etnik geografiyasi masalalariga oid to'plangan bilimlarni hisobga olish muhimdir.

Vohada eng qadimgi darvga oid qabrlar asosan tosh quti ko'rinishida bo'lib, ular o'z xususiyatiga ko'ra Andronovo jamoalari qabrlari (Qorako'l madaniyati)ga o'xshaydi. Ular Jizzax viloyatidagi Baxmalsoy, Jelli g'uli va Achchi qishloqlari atrofida o'rganilgan². Shu bilan birga, so'nggi bronza davriga oid chorvadorlar manzilgohlari Morguzar tog'ida landshaft-arxeologik izlanishlar, GIS tahlillar hamda AMS/14 S radiouglerod davrlashtirish orqali aniqlangan³. Bular dengiz sathidan 1100–1800 metr yuksaklikdagi G'alchasoy, Qoratosh, Besharchasoy, Moyliqo'ton va O'yiqtosh vodiylari hamda 2000–2500 metr balandlikdagi Bedana dalasi platosidan o'rin olgan Toshbuloq yaylovlari bo'lgan (2-rasm).

Turkiston tog' yonbag'irlari va unga tutash dasht va cho'lliklarda, yarim doira shaklida tuproq yoki toshdan ko'tarilgan va ayni paytgacha saqlanib qolgan antik va ilk o'rta asrlarga oid ko'plab mozor qo'rg'onlar aniqlangan va ba'zilar ochib o'rganilgan (3- rasm). Bu mozor qo'rg'onlar orqali qadimgi chorvador aholining joylashishi va xo'jalik xususiyatlarini aniqlash mumkin. Zero, kartografiyaning asosiy vazifalaridan biri yodgorliklar orqali aholi hududiy joylashishi, xo'jaligi, hududlarning o'zlashtirish darajasi va xususiyatlari hamda aholi va geografik muhitning o'zaro ta'siri kabi masalalarni aniqlashdan iborat.

Shimoli-g'arbiy Ustrushonadagi mozor qo'rg'onlarni hududiy joylashishiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin: birinchi guruh, Hovos, Zomin, Sh.Rashidov tumanlarida joylashgan katakombalar, ayvonli lahad va tosh quti ko'rinishidagi qabrlar⁴. Ikkinchi guruh, G'allaorol va Baxmal tumanlarida ayvonli lahad va yorma qabrlar, uchinchi guruh, Forish, Sh.Rashidov va Zafarobod tumanlarida yorma, o'ra va tosh yashik va tosh dahma shaklidagi qabrlar.

Ustrushonada joylashgan mozor qo'rg'onlar tuzilishida hududlar bo'yicha seziladigan farqni N.G.Gorbunova tomonidan Farg'ona vodiysida o'rganilgan mozor qo'rg'onlar bilan solishtirish mumkin⁵. N.G.Gorbunova Farg'ona vodiysidagi qabr inshootlarini tog' oldi zonalariga qarab besh guruhga ajratgan. Birinchi guruhga oid qabrlar vodiyni tog' oldi mintaqalarida uchraydi. Ularda jasad qabr qazimay yer ustiga qo'yib, ustiga tosh terilgan, tosh inshootlari (qurum va mug'xona) shaklida bo'lgan. Ikkinchi guruhi, vodiyni shimol va g'arbiy hududlarida – Kenkol tipidagi katakombalar qabrlar o'rganilgan. Uchinchi guruhi janubi-sharqiy tomondagi tekis qir-adir mavzelerde Xangiz tipidagi (katakombalar, yorma va o'ra qabrlar) qabrlar ko'rinishida mavjud bo'lgan. To'rtinchi guruhi janubi-g'arbiy tumanlarda turli xil ko'rinishdagi yorma qabrlar – Xangiz va Kenko'l tipidagi qabrlar hamda yog'och bilan yopilgan chuqur o'ra ko'rinishidagi qabrlar, beshinchi guruhi esa janub tomondagi tog' oldi mintaqalarda uchraydigan har xil yo'nalishda qazilgan o'ra qabrlardan iborat bo'lgan⁶. Farg'ona vodiysida qabr tiplari asosida xulosa chiqaradigan

- 1 Сагдуллаев А.С., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э. Археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографиясига доир айрим масалалар // Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт). – Жиззах, 2019. – Б. 88.
- 2 Toshboyev F.E. Qadimgi Ustrushonada bronza davri yodgorliklarining o'rganilishiga doir // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. 4/3- nashr (100). – Urganch, 2023. – B. 55-59.
- 3 Мақсудов Ф.А. Ўрта асрларда тоғли Уструшона кўчманчи маданияти: Тарих фан. докт. (DSc) дисс... автореф. – Тошкент: ЎзРФА Шарқшуносlik институти, 2020. – Б. 16-17.
- 4 Тошбоев Ф.Э. Уструшона мазорқўрғонлари конструкцияси ва уларнинг шаклланиши // Ўзбекистон археологияси. 1- (18)сон. – Тошкент, 2019. – Б. 46-51.
- 5 Горбунова Н.Г. О типах Ферганских погребальных памятников первой половины 1-тысячелетия н.э. // АСТЭ. Вып. 22. – Л., 1981. – С. 94.
- 6 Ўша муаллиф. О типах Ферганских погребальных памятников первой половины 1-тысячелетия н.э... – С.95.

bo'lsak, Ustrushonadagi qabrlar aholi dafn an'analari bilan birgalikda o'sha yerning tabiiy sharoitiga bog'liq holda ommalashib borganligi ko'rinadi.

Zomin, Xovos va Sh.Rashidov tumanidagi dafn inshootlarining hududiy joylashishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular, asosan, Turkiston tizmasi shimoliy yonbag'irlaridagi tog' oldi adirliklarida ko'plab saqlanib qolgan. Ular Pishog'or, Xatab, G'ulbo, Sho'rcha, Achchi, Arja, Mo'g'ol, Beshkuvi, Jaloyir, Turkman qishloqlari atroflari, Zominsuv, Jaloirsoy, Turkmansoy, Oqbuloqsoy, Suvyo'qsoy, Chillamozorsoy, Beshbuloqsoy va Yettikechuvsoyning yuqori qismlarida qayd etilgan bo'lib, yakka va guruhli tarzda joylashgan⁷. Ushbu mozor qo'rg'onlar atrofi va soyliklar bo'ylarida qadimgi aholi manzilgohlari o'rni mavjudligi aniqlangan. Qashqasuv, Qizilmozor va Boyqo'ng'ir qishloqlari atrofidan esa toshdan yasalgan qabrlar – qurum va mug'xonalar hamda xumli qabrlar o'rganilgan⁸.

Shimoliy Ustrushonada o'rganilgan mozor qo'rg'onlar haqida to'xtalilganda, asosan, Shirinsoy mozor qo'rg'onlariga e'tibor qaratiladi. Bu yodgorliklar Ustrushonadagi ilk o'rganilgan qabrlar bo'lib, ular Ustrushonaning sharqiy chegarasi hozirgi Bekobot tumani hududida joylashgan. Bu yerda jami 28 ta qabr o'rganilgan⁹. Topilmalarning asosiy qismini kulollik idishlari tashkil etib, ular Qovunchi madaniyati Qovunchi I bosqichiga xos sopol idishlarga o'xshash va davriy sanasi, asosan, milodiy I–III asrlarga taalluqli.

Zomin tumanida reja asosida (2006–2016–yillarda) o'rganilgan mozor qo'rg'onlardan biri G'ulbo mozor qo'rg'onlari

hisoblanadi. Ular Jizzax viloyati, Zomin tumanidagi G'ulbo va Sho'rcha qishloqlarining shimoliy chegarasida (GPS bo'yicha; dengiz sathidan 476 m balandlikda, kenglik 390 57' 719", uzunlik, 680, 09' 818"), Turkiston tog'lariga tutash adirliklar bo'ylab joylashgan¹⁰. Bu yerda jami 22 ta mozor qo'rg'on mavjud va ularni joylashishiga ko'ra, uch guruhga bo'lish mumkin. O'rganilgan qabrlar katakomb shaklida bo'lib, ustiga aylana shaklda qo'rg'on ko'tarilgan. Shu yo'nalishda Pishag'arsoyning o'ng qirg'og'ida diametri 10 m gacha bo'lgan, balandligi 1 m dan ortiq bo'lgan 3 ta mozor qo'rg'on, Pishag'arsoyning chap qirg'og'ida Xo'jai Sarob yodgorligi yaqinida ham yuqoridagi shakl va ko'rinishga ega 3 ta mozor qo'rg'on mavjudligi aniqlandi.

Zomin tumanidagi Qoratepa mozor qo'rg'onlari, Dashtobod shaharchasining janubiy tarafi, antik davrga oid Qoratepa shahar yodgorligining sharqiy qismidagi dashtliklarda joylashgan. Qoratepa mozor qo'rg'onlari dastlab A.A.Gritsina tomonidan qayd qilingan¹¹. 2010–yilda F.E.Toshboyev tomonidan qazuv ishlari o'tkazildi. Sh.Rashidov tumanidagi Ko'rpa mozor qo'rg'onlari Ravotsoyning yuqori oqimida, Ko'rpa qishlog'iga yaqin tog'lar yonbag'rida joylashgan. Yodgorliklar ilk bor arxeolog M.H.Pardayev va A.A.Gritsina tomonidan qayd qilingan¹². 2009 va 2019–yillarda F.E.Toshboyev tomonidan hududda qabrlar kartografiyasini olish maqsadida dastlabki qidiruv va qazuv ishlari o'tkazilgan. Aniqlandiki, bu yerdagi mozor qo'rg'onlarni tashqi tuzilishiga ko'ra, ikkiga xil. Birinchi xildagi mozor qo'rg'onlar atrofi va ustiga aylana, tuxumsimon shaklda, ustiga 0,15–0,50 m balandlikda tosh qo'yilgan holda bo'lib, ular qiyalik va toshloq yerlarda

7 Ртвеладзе Э.В., Исхаков М.Х., Маликов О.С. Исследования в Сурхандарьинской и Джизакской областях // АО. 1978. – С.536–537, Исхаков М.Х. Отчет о рекогносцировочных исследованиях в горных полосе Зааминского района Джизакской области в июле–августе 1977г. – Архив Общ.охр. пам. Истории и культуры Узбекистана. – Ташкент, 1977.

8 Алимов У.А., Сверчков Л.М. Работы в Джизакской области // АО. 1984 г. – М., 1986.

9 Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширинсая в Узбекистане. М., 1952. – С. 335–352.

10 Toshboyev F.E. Qadimgi Ustrushona chorvdorlari madaniyati (arxeologik manbalar asosida). "Fan va ta'lim". –Toshkent, 2022. – Б. 44.

11 Грицина А.А. Отчёт по археологическим работам 2005 г. – Архив ИА АН РУз. –Самарканд, 2006. Ф6, О.1. Д.44. – Л. 14.

12 Пардаев М.Х. 1992 йил археология қазув тадқиқотлари тўғрисида Жиззах отряди ҳисоботи. – Архив ИА АН РУз. – Самарқанд, 1993. Ф.6. О.1. Д. 29. – Л. 16.

joylashgan toshqo'rg'onlar. Ikkinchi xil mozor qo'rg'onlar esa tekis, soz tuproq joyda tuproqdan (xuddi G'ulbo, Sag'onoq mozor qo'rg'onlari kabi) ko'tarilgan bo'lib, ularning o'lchami katta.

Uchtepa mozor qo'rg'onlari guruhi Sh.Rashidov tumani markazi Uchtepaning shimoli-g'arbiy qismida bo'lib, Jizzax-Paxtakor avtomobil yo'lining o'ng tomonida joylashgan bo'lgan. Yodgorlik majmuasi bir-biridan 12-15 m masofa uzoqlikda yonma-yon, shimol-janub yo'nalishi bo'yicha qator tizilib joylashgan 3 ta mozor qo'rg'ondan iborat bo'lgan. Biroq ular cho'lni o'zlashtirish mobaynida surib, tekislab yuborilgan. Muzor qo'rg'onlar surib, yo'q qilunguncha o'rtadagi mozor qo'rg'on ochib o'rganilgan. Ushbu yodgorlik aylana shaklida bo'lib, diametri 38-42 m balandligi 6,5 m. Qabr katakomba shaklida bo'lib, lahat o'lchamlari 3,45 m, x 1,80 m. Qabr xilxonasida sopoldan yasalgan sag'ana va hayvon suyagi qad qilingan. Yodgorlik davriy sanasi milodiy III-IV asrlarga oid deb belgilangan¹³. Shunday qilib, birinchi guruhga kiruvchi Zomin, Xovos va Sh.Rashidov tumanida joylashgan qabrlarning asosiy qismi antik va ilk o'rta asrlarga oid bo'lib, ular katakomba va ayvonli lahad qabrlar hisoblanadi. Keyingi yillarda esa so'nggi bronza davriga oid tosh quti ko'rinishidagi qabrlar mavjudligi aniqlanib, ochib o'rganilmoqda.

Forish va Zafarobod tumanlaridagi dafn inshootlarining hududiy joylashishiga to'xtaladigan bo'lsak, Ushbu mintaqada ham antik va ilk o'rta asrlarga mansub ko'plab mozor qo'rg'onlar saqlanib qolganligi ma'lum bo'ladi. 1981-yildan boshlab, arxeolog R.A.Badaxov tomonidan Forish tumanidagi Ilonchisoyning o'ng sohili va "Ilonchisoy" nomli suv ombori atrofidan so'nggi antik va ilk o'rta asrlar davriga oid mozor qo'rg'onlar qayd qilingan.

Yangiqishloq – Ment avtomobil yo'lining o'ng va chap tomonlari bo'ylab turli o'lchamdagi mozor qo'rg'onlar qayd qilingan. Shuningdek, Ilonchisoyning chap qirg'og'i, Qizilqiya soyining o'ng qirg'og'i va Quyi Uchma qishlog'ida ham mozor qo'rg'onlar aniqlangan¹⁴. Balabansoyning o'ng qirg'og'i va shu nomdagi qishloq soyliklari atrofidan ham 11 ta mozor qo'rg'onlar qayd qilingan. Ularning diametri 10 m gacha bo'lib, balandligi 1,5 mga yetadi.

Keyingi yo'nalishda Sassiqsoy darasi chap sohilidagi tog' yonbag'rida kichik o'lchamdagi qo'rg'onlar aniqlangan. Baybucha soyi bo'ylarida 30 ta, Safarota soyining o'ng va chap qirg'oq daralaridagi tog'liklarga tutash hududlarda ham bir nechta mozor qo'rg'onlar guruhi aniqlangan. Eski Forish qishlog'i va Chorlauk qishlog'i atrofidagi Nurota tog'i yon bag'rilar bo'ylab joylashgan 20 ta mozor qo'rg'on aniqlangan. Yangiqishloqdan 16,5 km uzoqlikda. Jizzax avtomobil yo'lidan 300 m janubdagi tog' yon bag'rida uchta mozor qo'rg'on saqlanib qolgan. Dunyotepa yodgorligining shimolida, Qili arig'ining chap tomoni va Qulfisar ota qishlog'idan 250 m shimoli-sharqdagi Avliyo tog'i etagida 25 ta mozor qo'rg'on qayd qilingan. Jizzax – Forish magistral yo'lining 39 km da 6 ta mozor qo'rg'on aniqlangan. Shu yo'lining 40-41 km lari oralig'ida Qoratosh qishlog'i yaqinida ham 6 ta mozor qo'rg'on qayd qilingan. Osmonsoy qishlog'ida Jizzax – Forish magistral yo'lida joylashgan, Qoratosh qishlog'ida 8 ta yakka va guruh tarzda joylashgan mozor qo'rg'on aniqlangan. Biroq qazuv ishlari o'tkazilmagan¹⁵. Shundan keyin tumanda chorvadorlar madaniyatiga oid birorta qidiruv va qazuv tadqiqotlari o'tkazilmagan.

2016-2018-yillarda Forish tumanida chorvadorlar madaniyatini o'rganish yodgorliklar kartografiyasi va hududiy joylashishini aniqlash

13 Алимов У.А. Отчёт о полевых работах Джизакского археологического отряда за 1983г. – Архив ИА АН РУ. – Самарқанд, 1985. Фонд.6.Оп.1.Дело 7. – Л. 22.

14 Бадахов Р.А. Отчёт полевых работах 1981года в Фаришском районе Джизакской области. – Архив ИА АН РУз. – Самарқанд: 1981. Ф.6,О.1, Д. 4. – Л. 7-9.

15 Бадахов Р.А. Отчёт о полевых работах 1981года в Фаришском районе... – Л. 9.

maqsadida ekspeditsiya uyushtirildi. Izlanishlar asosan, Sassiqliq darasi, Baybucha soyi bo'ylari, Safarota soy, Eski Forish, Chorlauk va Qamish qishloqlarida olib borilib, Qamish qishlog'ining shimoli-g'arbiy qismida joylashgan 14 ta mozor qo'rg'onlar aniqlanib, ulardan 4 tasi ochib o'rganildi¹⁶. O'rganilgan qabrlar va moddiy manbalarga tayanib, Qamish mozor qo'rg'onlarini milodiy I ming yillikning birinchi yarmi bilan davrlangan.

Qamish mozor qo'rg'onlari, shu nom bilan ataluvchi qishloqning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan. Bu yerda 42 ta kichik va yirik o'lchamdagi mozor qo'rg'onlar mavjud. Ularning uyumi tosh va tuproq bilan ko'tarilgan. Bu yerda 4 ta mozor qo'rg'on ochib o'rganilgan. Mozor qo'rg'onlarning birinchisining markazida qabr o'rni deb taxmin qilingan maydon tozalanganda, tosh plitalardan yasalgan maxsus supa borligi ma'lum bo'ldi. Mayit mana shu tosh supaga yotqizib, dafn etilgan va ustiga tosh va tuproq tashlab, qo'rg'on ko'tarilgan¹⁷. Jasad suyaklar juda yomon saqlangan, qabr atrofida, toshlarning usti va yonida sopol idish va temir qurol parchasi qayd qilindi.

Qoratosh I, II mozor qo'rg'onlari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining 1970-yilda (S.R.Rahimov boshchiligida) Forish tumaniga uyushtirgan qidiruv ishlari paytida aniqlangan. Bu yerda uchta o'ra shaklidagi, kenotaf qabrlarga ega mozor qo'rg'on ochib o'rganilgan¹⁸. Qulpisar mozor qo'rg'onlari. Qili daryosi chap qirg'og'ida, Avliyo tog'i etagidagi Dunyotepa yodgorligidan 100 m shimolda joylashgan. Bu yerda usti toshlar bilan ko'tarilgan 9 mozor qo'rg'onida 12 ta o'ra va yorma qabr o'rganilgan. Qabrlarning ko'pchiligi kenotaf bo'lsada, shimoli-

sharqda joylashgan, to'rtta qabrda moddiy ashyolar qayd qilingan va chalqancha yotqizib, boshi shimoli-g'arbiy yo'nalishida dafn etilgan odam suyaklari o'rganilgan. Shunday qilib, Forish va Zafarobod tumanlarida yorma, o'ra va tosh dahma shaklidagi qabrlar mavjudligi aniqlandi. Ularning asosiy qismi, Forish tumanining Nurota tog'i yonbag'irlari bo'ylab joylashgan.

G'allaorol va Baxmal tumanlaridagi dafn inshootlarining kartografiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsa, ularning asosiy qismi Morguzar tog'i yonbag'irlari va G'allaorol tumani shimoliy hududlarida joylashgan. Shoxid tepa, Chuvilloq, Chayonli, Sayfin, Qo'ytosh, ShoxUsmon, Qorabdol, Jarbuloq, Gulchambar qishloqlari atrofida 100 dan ortiq mozor qo'rg'onlar mavjud.

Baxmal tumani markazidan janubi-g'arbda Qoraqishloqdan Oyqorsoyga ko'tarilishda usti tosh bilan qoplangan 12 ta mozor qo'rg'on (1-guruh) aniqlangan¹⁹. Yuqoridagi mozor qo'rg'onlar guruhidan 500 m shimoli-g'arbda yakka va guruh tarzida joylashgan ko'plab mozor qo'rg'on (2-guruh)lar qayd qilingan. Oyqor hududida, Sartyuzi qishlog'idan shimolda ham yakka holdagi mozor qo'rg'onlar qayd qilinib, ularning atrofidan ilk o'rta asrlarga oid sopol idish bo'laklari topilgan. Zartepa, Kunqor, Vadigan qishlog'larining shimol tomonidagi tog' yon bag'rida ham tosh bilan o'ralgan, balandligi 0,5 m gacha bo'lgan mozor qo'rg'onlar qayd qilindi.

2011-2015-yillarda mozor qo'rg'onlar kartografiyasini aniqlash va ochib o'rganish maqsadida bir necha bor ekspeditsiya uyushtirilgan. Natijada, Baxmal tumanidagi Vadigan, Qoraqishloq, Oyqorsoy, Barlos, Sartyuzi,

16 Пардаев М.Х., Тошбоев Ф.Э., Мамиров О.У., Холматов А.Н. 2016 йил Фориш туманида ўтказилган археологик изланишлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2015 – 2017-йиллар. 11-сон. – Самарқанд, 2018. – Б. 193-195.

17 Пардаев М.Х., Тошбоев Ф.Э., Мамиров О.У., Холматов А.Н. 2016 йил Фориш туманида ўтказилган археологик изланишлар... – Б. 195.

18 Раҳимов С.Р. Годовой отчет Джизакского археологического отряда (за 1970г.). – Архив Общ.охр. пам. Истории и культуры Узбекистана. – Ташкент, 1972. АЗ.337/ Р27. – Л. 11.

19 Бадахов Р.А. Отчёт о полевых работах Джизакского археологического отряда в сезоне 1982 г. – Архив ИА АН РУз. – Самарқанд, 1982. Ф.6,О.1,Д.13 а. – Л.6-7.

Tangatopdi, Zartepa qishloqlaridagi mozor qo'rg'onlar ro'yxatga olinib, Bekkeldi qishlog'i atrofida joylashgan qabrlarda qazuv ishlari amalga oshirilgan. Ushbu qabrlar Morguzar tog'ining Baxmal tumanidagi Kamar vodiysi bo'ylab, Bekkeldi qishlog'ini sharq tomondan o'rab turuvchi tog' yonbag'irlarida uncha katta o'lchamda bo'lmagan mozor qo'rg'onlar mavjudligi aniqlandi. Bu yerda qoyaning g'arbiy yonbag'ridagi tosh va qumoqlikda joylashgan uchta mozor qo'rg'on ochib o'rganilgan. Ushbu qabrlarida o'rganilgan materiallar asosida, Baxmal tumanida R.A.Badaxov tomonidan qayd qilingan mozor qo'rg'onlar tuzilishi va qayd etilgan ashyolarga ko'ra milodiy III-IV asrlarga, ayrimlarini esa VI-VIII asrlarga oid degan xulosaga keldik. Ularning ko'pchiligini ayvonli lahad va yorma qabrlar tashkil etadi.

Shunday qilib bugungi kunda Markaziy Osiyoning qadimgi tarixi, shu jumladan, chorvadorlar madaniyati masalalariga oid bir qancha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu holat arxeologik yodgorliklarni, xususan, chorvadorlar madaniyatiga oid mozor qo'rg'onlarni maqsadli o'rganish va qo'lga kiritilgan yangi materiallarni fanga tatbiq etishda ham namoyon bo'lmoqda. Hududdagi mozor qo'rg'onlar (1-jadval) sonidan ma'lum bo'lyaptiki, Shimoli-g'arbiy Ustrushona hududi chorvador qabilalar madaniyatiga oid yodgorliklarga boy hisoblanadi. O'rganilgan qabrlar konstruksiyasi, dafn marosimlari va moddiy manbalarda ularning davriy jihatdan o'zgarib borganligi kuzatilib, qadimdan chorvadorlar nufuzining yuqori bo'lganligidan dalolat beradi.

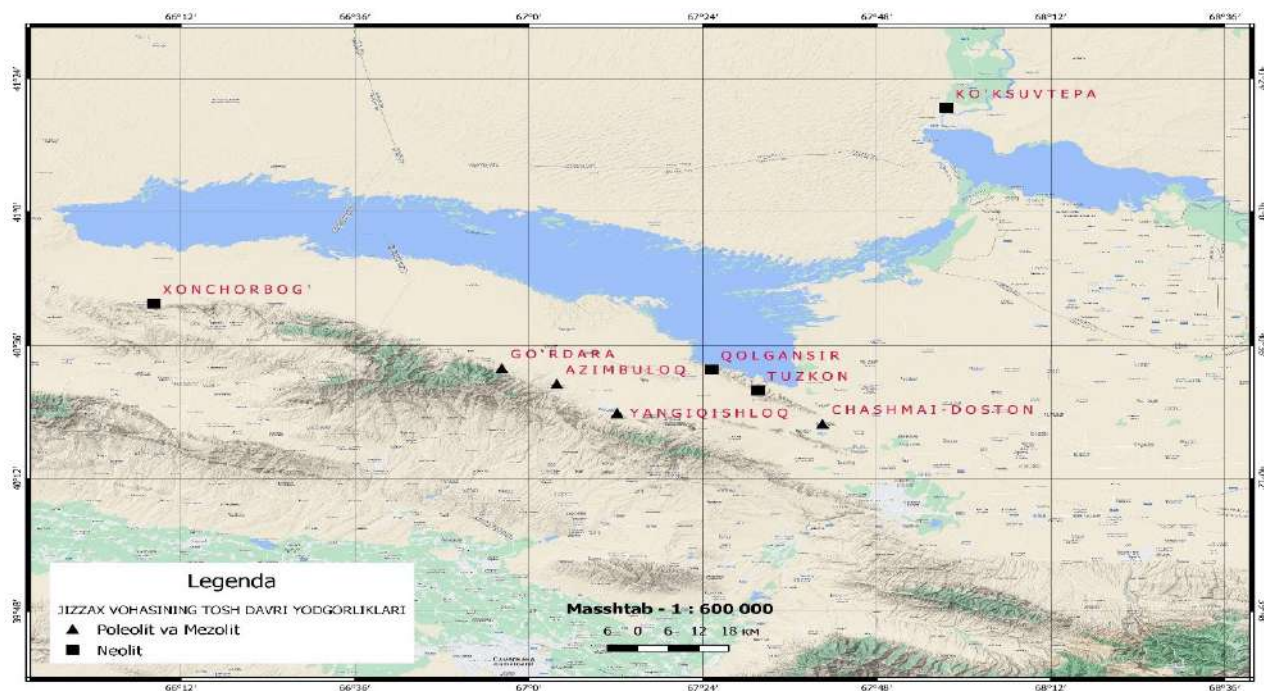
1-jadval. Ustrushonaning shimoli-g'arbiy

qismida aniqlangan mozor qo'rg'onlar

TT/r	Mozor qo'rg'onlar joylashgan manzillar	Qayd qilingan mozor qo'rg'onlar	Guruhli tarzda joylashgan yodgorliklar	Yakka holda joylashgan mozor qo'rg'onlar	O'rganilgan mozor qo'rg'onlar soni
1	Forish tumani: Avliyotog' Osmonsoy Xonbandi Ilonchisoy Balbansoy Sassiqsoy Bireshak Boybucha Safarota Chorlouluk Qoratosh I Qoratosh II Qulpisar (Dunyo tepa) Qamish	14 8 10 28 11 16 11 30 25 23 10 12 23 42	14 8 10 28 11 16 11 30 25 23 10 12 23 18	24	3 1 12 3

2	Xovos, Bekobod va Zomin tumani:				
	Shirinsoy	30	28		28
	Sho'rbuloqsoy	13	13		
	Jaloyir	7	7		
	Qarapchi	7	7		
	Hulkar	3	3	7	
	Zaminsuv	11	4	4	
	Uzunqishloq	7	3		
	Achchi	16	8		5
	Mo'g'ol	18	10		
	Oqtoshsoy	7	7		
	Pshag'arsoy	18	18		3
	Xatab	17	14	18	1
	Xo'jaisarob I,II	120	102		1
	G'ulbo	22	22	3	6
	Qoratepa	21	18		4
	Sag'anoqtepa	3	3	3	3
	Turkmansoy	8	5		
	Chillamozorsoy	9	5		
	Beshbuloqsoy	11	6	3	
	Yettikechuv	8	5	4	
	Oqbuloqsoy	7	3	5	
	Qashqasuv	12	7		
	Qizilmozor	7	3		
	Boyqo'ng'ir	12	9		
3	Sharof Rashidov tumani:	55	46	9	4
	Ko'rpa	2			
	Parpi ota	3		3	1
	Uchtepa	2			1
	Sayxonsoy	2	2		2
	Baxmalsoy	20		17	15
	Jelli g'uli				

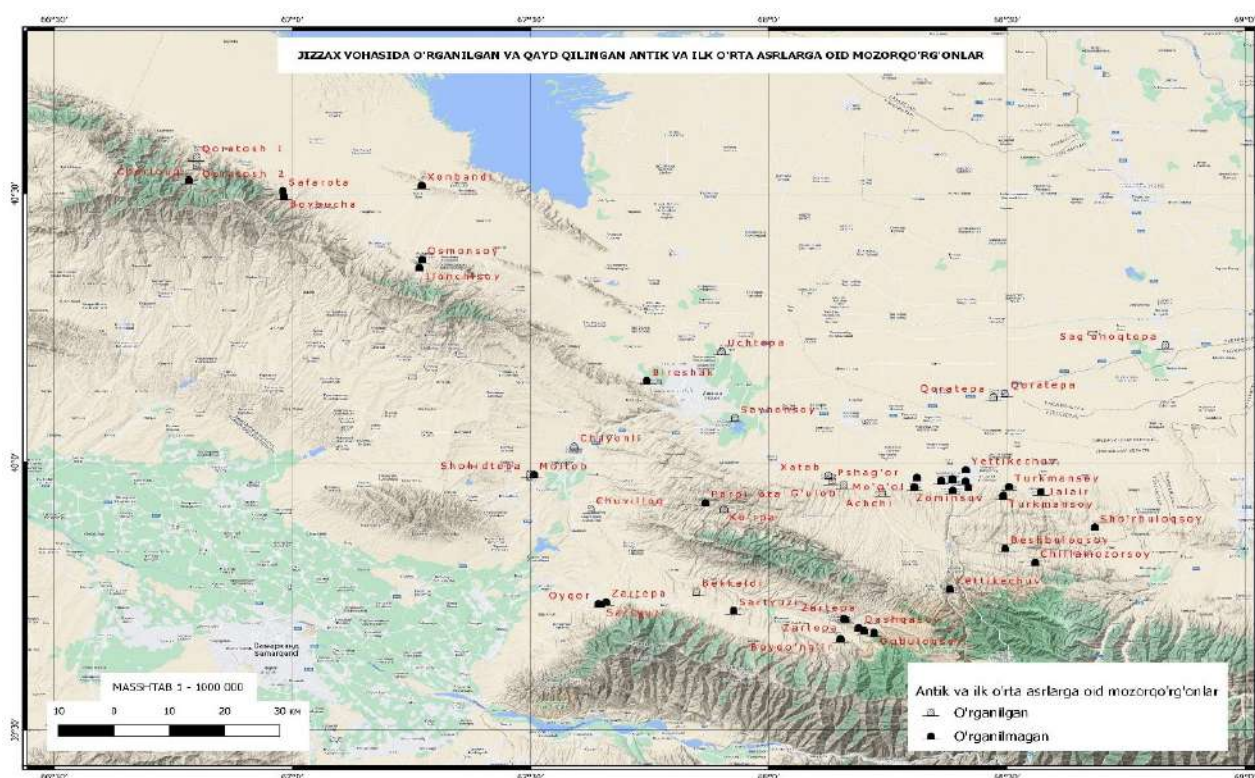
4	Baxmal tumani: Oyqor Sartyuzi Zartepa Bekkeldi	31 7 11 11	31 11	7 11	3
5	G'allaorol tumani: Chuvilloq Shohidtepa Chayonli	4 3 8		4 3 8	1 1
	Jami	819	686	133	97

1-rasm. Shimoli- g'arbiy Ustrushonaning tosh davri topilma manzilgohlari.

2-rasm. Shimoli-gʻarbiy Ustrushonaning bronza davri yodgorliklari.

3- rasm. Shimoli-gʻarbiy Ustrushonaning antik va ilk oʻrta asrlarga oid mozorqoʻrgʻonlari.

ISLOMIY QADRIYATLAR SHAXS MA'NAVIYATINING IMMANENT JIHATI SIFATIDA

Baxti Ochilova – f.f.d., professor, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qur'on, Sunnat va islom falsafasi merosiga tayangan holda islom qadriyatlar shaxs ma'naviyatining immanent jihati sifatida tahlil qilinadi. Unda halollik, adolatparvarlik, bag'rikenglik, inson qadr-qimmatini hurmat qilish kabi qadriyatlar nafaqat tashqi me'yorlar, balki ma'naviy ong, o'z-o'zini axloqiy anglash va ichki yaxlitlikni shakllantiradigan, shu orqali axloqiy mas'uliyat va ma'naviy kamolotning rivojlanishiga hissa qo'shadigan ichki me'yorlar ekanligi ta'kidlanadi.

Аннотация. В данной статье анализируются исламские ценности как имманентный аспект духовности личности, опираясь на наследие Корана, Сунны и исламской философии. Подчеркивается, что такие ценности, как честность, справедливость, терпимость и уважение к человеческому достоинству, являются не только внешними, но и внутренними нормами, формирующими духовное сознание, нравственное самосознание и внутреннюю целостность, тем самым способствуя развитию нравственной ответственности и духовной зрелости.

Abstract. This article analyzes Islamic values as an immanent aspect of personal spirituality, drawing on the heritage of the Quran, Sunnah, and Islamic philosophy. It emphasizes that values such as honesty, justice, tolerance, and respect for human dignity are not only external norms, but also internal norms that shape spiritual consciousness, moral self-awareness, and inner integrity, thereby contributing to the development of moral responsibility and spiritual maturity.

Kalit so'zlar: islomiy qadriyatlar, halollik, adolat, tinchlik, hamjihatlik, inson qadr qimmatini hurmat qilish, bag'rikenglik, axloqiy ong, mas'uliyat, o'z-o'zini anglash, botiniy yaxlitlik.

Ключевые слова: исламские ценности, честность, справедливость, мир, солидарность, уважение к человеческому достоинству, толерантность, нравственное сознание, ответственность, самосознание, внутренняя целостность.

Keywords: islamic values, honesty, justice, peace, solidarity, respect for human dignity, tolerance, moral awareness, responsibility, self-awareness, inner integrity.

Zamonaviy dunyoda immanent va transsendent masalasi din va ma'naviyat bilan bog'liq holda yangidan dolzarblikka ega bo'ldi. Ayniqsa, XXI asr muhitidagi globallashuv jarayonlari, texnologik transformatsiyalar va madaniy plyuralizm diniy hayot sharoitlarini sezilarli darajada qayta shakllantirdi. Boshqa tomondan, xuddi shu jarayonlar axloqiy relativizmni, an'anaviy axloqiy asoslarning zaiflashishini va ma'naviy begonalashish muammolarni keltirib chiqardi. Bunday sharoitda diniy qadriyatlarning mazmun-mohiyatini va amalda qo'llanilishini ta'minlash masalasi ayniqsa dolzarb bo'lib qoladi.

Islomiy qadriyatlar an'anaviy ravishda e'tiqod, amaliyot va axloqni o'z ichiga olgan tizim sifatida konsepsiyalanadi. Biroq, ko'plab olimlar asosan ularning ilohiy vahiydagi transsental asosini

ta'kidlagan. Tadqiqotlardagi bu bo'shliq islomiy qadriyatlar ma'naviyatning immanent jihati sifatida qaralganda zamonaviy muammolar oldida qanday qilib axloqiy yaxlitlik va ma'naviy teranlikka hissa qo'shishi mumkinligini o'rganishga zarurat tug'diradi. Zero, "Muqaddas dinimizning ezgulik, insonparvarlik dini ekanini, ma'naviyatga, ilmga undashini... tasdiqlovchi ilmiy natijalarni ko'rish va yangi tadqiqotlarga zamin yaratish biz uchun asosiy maqsaddir"¹.

Immanentlik va transsendsiyaning falsafiy mazmunini ko'rib chiqish orqali bunday tadqiqotning nazariy asoslarini boyitish mumkin. O'z-o'zidan paydo bo'lmagan bu tushunchalar insoniyat tomonidan berilgan eng muhim savollarga javob berishga urinishlar natijasida shakllangan. Ular ikki "dunyo", biz boshdan

1 Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – Б.285

kechirayotgan dunyo va yakuniy haqiqat o'rtasidagi munosabatlarni tushuntirishning turli usullaridir. Ikkala tushunchaning ham jiddiy asoslari bor. Immanentlik (mavjud, ichida faoliyat yurituvchi; biror narsaga xos) ontologik asosni ta'minlaydi. Biz tabiat bilan birlik va bog'lanish tuyg'usini his qilamiz. Ongimiz, fikrlarimiz va his-tuyg'ularimiz chuqur "bu yerda". Bu yondashish ilohiy yoki yakuniy voqelik boshqa joyda emas, balki bizning borligimizning asosidir, degan fikrga olib keladi. Dinda immanentlik Xudoning borligini, yaqinligini va inson hayotida, vijdonida va ma'naviyatida botiniy his qilishni anglatadi "Biz unga jon tomiridan ham yaqinroqdirmiz" (50:16).

Falsafada immanentlik dunyo va inson tajribasida mavjud bo'lgan yoki unga xos bo'lgan narsani anglatadi. Yangi davr g'arb faylasufi Spinoza Xudo va tabiat mohiyatan bir xil, Xudo hamma narsada mavjud, degan fikrni ilgari surdi². Uning bu fikriga ko'ra, Xudo dunyodan tashqarida emas, balki butun borliqda mavjud bo'lgan ilohiy immanentlikdir.

Din (e'tiqod) falsafasida transsendentlik inson idroki, tajribasi va konseptual tafakkuri chegarasidan tashqarida bo'lgan kategoriyadir. Qadimgi yunon faylasufi Platonning "Parmenid", "Davlat", "Fedon" nomli asarlaridagi g'oyalar to'g'risidagi ta'limotida bu o'z ifodasini topgan. Faylasufning fikricha, tabiat g'oyalar mahsulidir, mukammal, o'zgarmas shakllar bizning dunyomizdagi nomukammal, o'zgaruvchan obyektlardan ajralib turadigan transsendent olamda mavjud. Transsendensiyaning mantiqiy asosi olamning kelib chiqishi, tartibi va murakkabligini to'liq tushuntirishda insoniy cheklovlarni tan olishga asoslanadi.

Transsendent haqiqatlar vaqt, makon yoki moddiy sabablarga bog'liq emas. Bu tushuncha empirik fan yoki ratsional kategoriyalar tomonidan to'liq qamrab olinmaydigan narsalarni ifodalaydi.

Masalan, Kant "o'zida narsa" transsendent ekanligini ta'kidlaydi, uning fikricha, bizning ong-hissiyotimizga bog'liq bo'lmagan narsalar olami, saltanati mavjud, ularni to'g'ridan - to'g'ri bilish mumkin emas.

Immanentlik va transsentlik qarama-qarshi emas, balki falsafiy-teologik fikrning bir-birini to'ldiruvchi o'lchovlaridir. Ontologik jihatdan ular yaratilish bilan bog'liq holda Xudoning qayerdaligini tushuntiradi, gnoseologik jihatdan, insoniyat Uni qanday bilishi mumkinligini aniqlab beradi. Islom dinida bu mutanosiblik muhim ahamiyatga ega. Alloh taolo zotidan ustundir (tanzih), lekin sifatleri va alomatlari (tashbin) bilan immanentdir. Qur'oni Karimdagi "Qay tarafga yuz bursangizlar, o'sha joy Ollohning tarafidir" (2:15) oyati ontologik immanentlikni aks ettiradi. "...Biron narsa U Zotga o'xshash emasdir" (42:11) oyati transsentsiyaning ontologik jihatidir, ya'ni Xudo vaqt, makon bilan cheklanmagan, insonni qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni va Koinotdagi barcha narsalarni yaratgan zotdir.

Xudo haqidagi immanent bilim ruhiy amaliyot va yaratilishi alomatlari haqida fikr yuritish orqali boshdan kechiriladi. Transsendent bilim esa vahiy orqali ochib beriladi, inson aqli va e'tiqodini emperik tajriba chegaralaridan tashqarida boshqaradi. Allohning bashar bilan gaplashmog'i bo'lmagan, faqat vahiy orqali, yoki parda ortidan, yoxud U zot elchi yuborib, o'zining izni ila xohlaganini vahiy qilur. "Albatta, U oliydir, hakimdir"(42:51).

Islomiy qadriyatlari shaxs ma'naviyatining immanent jihati ekanligini dinining asosiy tamoyillari va amaliyotlari insonning ichki hayoti va ongini shakllantirishga qaratilganligini tahlil qilish orqali chuqurroq tushunish mumkin. Din nafaqat jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga, balki shaxs fe'l-atvori, intilishlari, ishonch-e'tiqodlariga ham muntazam ta'sir o'tkazib

2 Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти, 2004. – Б.254

keladi. Diniy qadriyatlarga ixlos, bu zaruriyat yoki majburiyat emas, balki har bir ongli kishining olamni, undagi voqea hamda hodisalarni idrok eta oluvchi tabiiy ehtiyojdir. Islom qadriyatlariga ma'naviy ehtiyojning o'sib borishi undagi iymon, ruhiy va ma'naviy o'zlikni anglash, oilani qadrlash, mehr-muruvvat, saxovat, insonparvarlik, bag'rikenglik, millatlararo totuvlik kabilarning ma'naviy uyg'onish va yuksalish hodisalari bilan uzviy aloqadorligi bilan ham xarakterlanadi.

Islom dini bo'yicha tadqiqotlar olib borgan N.A.Mednikov, L.E.Shmidt, A.Y.Krimskiy, V.V.Bartold, I.Y.Krachkovskiy, Y.E.Bertels, A.A.Semenov kabi rus sharqshunoslari tomonidan islomdagi qomusiylik, bag'rikenglik, insonni qadrlash hamda unga mehr bilan qarash tamoyillari yuksak baholanadi. G'arb tadqiqotchilaridan A.Mes qarashlarida islom dini va musulmon xalqlarida inson hamda insoniyatga mehr, ota-onaga yaxshi munosabat, birodarlik, saxovat kabi fazilatlar zahirida iymon, diniy bag'rikenglik yotadi, degan nuqtayi nazar olg'ay suriladi³. V.G.Molushkov va K.A.Xromova izlanishlarida islom dini va shariat talablaridagi axloq masalalari yoritildi: "Shariat bo'yicha komil inson o'zida mas'uliyat tuyg'usini har jihatdan teran anglovchi kishidir. Axloq bunday odamga iste'dod bilan birga axloqiy soflik, buyuklik, bag'rikenglik, insonlar uchun fidoyi bo'lish fazilatlarini o'zaro uyg'unlikda baxshida etadi"⁴.

Qadriyatlar va inson harakati o'rtasidagi munosabatlar ushbu munozarada markaziy masaladir. M.Shellar va N.Gartman qadriyatlar dunyosining o'ziga xos yashash qonunlari, ular inson irodasidan tashqarida amal qilishi orqali kishilarning amaliy faoliyatini belgilaydi, shu bois ham aynan odamlar hayot tarzlarini qadriyatlarning talablariga moslashtirishlari

kerak deb ta'kidlaydi⁵. Shu ma'noda islomiy qadriyatlar insonning amaliy faoliyatiga yo'l ko'rsatuvchi, uning xarakterini shakllantiradigan kompas bo'lib xizmat qiladi. Bu nuqtayi nazarni D.Perri, G.Murrey, E.Tolmen, E.Formm va R.Uilyams kabi olimlar e'tirof etib, qadriyatlarning vujudga kelishini bevosita shaxsning fazilatlari va xarakatlari bilan bog'laydilar.

Y.Frolova tadqiqotlarida "islom falsafasidagi "tavhid" bilan ifodalangan uchta asosiy jihat "bilish nazariyasi", "borliq nazariyasi" va "qadriyatlar nazariyasi"ni tushuntiradi. Qadriyatlar nazariyasi "haqiqat", "ezgulik", "maftunkorlik", "aziz-muqaddaslik"ni o'z ichiga oladi. Falsafiy antropologiya nuqtayi nazaridan inson uchta aspektida ko'rib shiqilishi zarurligi aytiladi. Ibn Sino va Farobiyning inson to'g'risidagi qarashlarini tahlil qiladi. Ibn Sinoning insonni ichki va tashqi mohiyatini o'rganishi, Farobiyning insonning ijtimoiy-siyosiy jihatlariga e'tibor qaratganini izohlaydi. Ammo uchunchi aspekti: "qadriyatlar nazariyasi"dagi haqiqat, ezgulik, go'zallik, muqaddaslik tushunchalariga e'tibor qaratmaydi, faqat tadqiqotlar olib borish zarurligini ta'kidlash bilan kifoyalanadi"⁶. To'g'ri va asosli tanqidiy munosabat. Qadriyatlar nazariyasi qadriyatlarni tushunish uchun falsafiy asos yaratadi. Adolat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik va halollik kabi ma'naviy-axloqiy qadriyatlar shaxsning xarakteri va ma'naviyatining immanent tomonlariga aylanib, ichki tus olish uchun mo'ljallangan.

Islom Allohning mutlaq ustunligini tastiqlagan bo'lsa-da, O'zining yaratganidan yuqori bo'lsa-da, u bir vaqtning o'zida Uning sifatlari, hidoyati va dunyo bilan faol aloqasi orqali namoyon bo'ladigan immanentligini ta'kidlaydi. Musulmon kishi uchun bu immanentlik mavhum emas, balki islomiy qadriyatlarni qalbga singdirish

3 Мец А. Мусулманский ренессанс. – Москва:1977. – С.39

4 Малушков В.Г., Хромова К.А. Поиски путей реформации в исламе: опыт Ирана. – Москва: Наука, 1991. – С.93.

5 Қаранг: Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. –Тошкент, 2004. – Б.35.

6 Фролова Е. А. Дискурс арабской философии/Отв. ред. А. В. Смирнов. – М.: Садр: Языки славянской культуры, 2016. – С.18-19.

orqali amalga oshiriladi. Ulardan eng asosiysi, iymonning o'zagi va ma'naviyatning mohiyati bo'lgan islomiy qadriyat tavhiddir. Bu so'z biron narsaga yagonalikni nisbat berish, undan ko'plikni inkor etish ma'nosini bildiradi. Qur'oni Karim oyatida "Bunga sabab, albatta, yolg'iz Alloha Haqdir va Uni qo'yib duo iltijo qilayotgan esa albatta, botildir. Shak-shubhasiz, Tanho Allohning O'zi Yuksak va Buyuk zotdir" (22:62) deb belgilangan. Tavhid qalbga singdirilsa, kishi hayotning har bir jihatida, masalan, tabiatda, koinotda va hatto nafas olishda ham ilohiy birlikni idrok qila boshlaydi. Shu tarzda tavhid mavhum ilohiy holat bo'lishdan to'xtab, fikr, harakat va axloqiy yo'nalishni shakllantiruvchi immanent voqelikka aylanadi. Tavhiddan boshlangan islomiy qadriyatlar nafaqat yuqoridan nozil qilingan transsendent haqiqatlar, balki musulmonning qalbida (ruhida) mujassamlashgan immanent kechinmalardir. Qur'oni Karimda "qalb" so'zi 133 marta uchraydi. Qalb insonning diniy haqiqatlarni anglab oladigan, imon va taqvodorlik xislatlari jo bo'lgan a'zosi sifatida tavsiflanadi. Qur'onga ko'ra, Alloh gunohkor, imonsiz, zolim kimsalarning Qalbini muhrlab qo'yadi, ularni o'z marhamatidan, haqiqatni bilishdan mahrum etib, do'zax azobiga mahkum qiladi. "Qalb tushunchasi zikr bilan shambarshas bog'liqdir. Zikrda til bilan birga insonning barcha a'zolari qatnashadi. Qalb esa ular ichida eng muhimi sanaladi. Zikr tufayli Alloh so'fiyning Qalbidan joy olib, bajaradigan barcha amallarining birdan bir sababi va harakatlantiruvchi kuchiga aylana boradi"⁷. Tustariy, Balxiy, Nuriy, Termiziy, Razoliy kabi allomalar fikricha, Qalb inson ichidagi ilohiy sir bo'lib, shu tufayli inson hatto farishtalardan ham yuqori turadi; Qalb Alloh bilan inson muomala qilib turadigan joydir; Qalb narsalarning tub mohiyatini ko'ra oladi; xudojo'ylar Qalbi billur singari tiniq, gunohkorlar Qalbi esa, aksinsha, zang bosgan va u haqiqatdan yiroqdir. Qalb inson xatti-harakatlarini aks ettiruvshi ko'zgu bo'lib,

savob amallar uni nurga to'ldiradi, yomon amallar esa, aksincha, xiralashtiradi. So'fiy o'z Qalbini "yumshatib", ilohiy bilimlarni o'zlashtirish uchun o'zini tayyorlab borishi, dunyoviy istaklardan voz kechishi zarur.

Islomiy qadriyatlar shaxs ma'naviyatining immanent jihati sifatida qanday ishlashini chuqurroq tushunish uchun "islom" atamasini ko'rib chiqish zarur. Arabcha "sin – lom – mim" ildizidan olingan bo'lib, itoatkorlik, tinchlik va xavfsizlik tushunchalarini bildiradi. Olimlar bu ildizning ikkita asosiy jihatini ta'kidlaydilar: birinchidan, xavfsizlik, salomatlik va najot hissi; ikkinchidan, ichki va tashqi tinchlikka erishish. Bu semantik qatlamlar islom dini botiniy uyg'unlik va zohiriy ma'naviy mas'uliyatni tarbiyalash yo'li ekanligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, islom etimologiyasining o'zi ichki yaxlitlikni shakllantiruvchi tamoyillar ekanligini tasdiqlaydi. Islom sha'riy ma'nosi jihatidan "Allohni yagona deb e'tiqod qilib, U Zotga bo'ysunish, butun qalb bilan U Zotga ixlos qilish va Alloh buyurgan diniy e'tiqodga iymon keltirishdir"⁸.

Islom so'zi o'zida bir qancha ma'nolarni ifodalaydi:

- ixlos va turli ofatlardan salomat bo'lish (imomning immanent tomoni);
- sulh va omonlik (immanent chora);
- itoat va bo'ysunish (islomning transsendent jihati).

Ixlos aql va qalb holatidir. Bu niyatning poklanishi bo'lib, amallar ko'z-ko'z uchun emas, balki faqat Xudo uchun bo'lishini ta'minlaydi. Bu ichki ma'naviyatning tarkibiy qismidir. "Ixlos" so'zi lug'atda "tozalash" va "to'g'irlash" ma'nosini anglatadi. "Xolis bo'ldi" degani "musaffo bo'ldi" ma'nosiga to'g'ri keladi. Bu ikki ma'no orasidagi farq shuki, oldin biror narsa

7 Islom ensiklopediyasi. Zuhridin Husniddinov tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004. B– 235.

8 Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Олам ва одам, дин ва илм. – Toshkent: Hilol-nashr, 2023. – B.28.

aralashgan bo'lib, keyin tozalanganni "xoli" deyiladi, musaffo narsa oldindan toza bo'lishi ham mumkin. Ixlos samarasi o'laroq, banda o'z Robbiga qilgan ibodatining lazzatini topadi, ichi musaffo bo'ladi, qalbi nurga to'ladi va amaliga qo'shimcha savob oladi. Ixlosli banda va'z-nasihat va ibratlardan o'ziga tezda foyda oladi"⁹. Ixlos bu yerda yagona Alloh taoloning buyruqlariga amal qilish va qaytariqlaridan tiyilish bilan Alloh taoloning hidoyatida yurish va u belgilab qo'ygan chegaralardan o'tmaslikni ifodalaydi.

Sulh va omonlik. Islom so'zining o'zi arabcha "salom" ildizidan olingan bo'lib, tinchlik degan ma'noni anglatadi. Bu shunchaki siyosiy yoki ijtimoiy tinchlik (omonlik) emas, bu Xudoning irodasiga bo'ysinish natijasida yuzaga keladigan chuqur ruhiy xotirjamlikdir. Bu tinchlik immanent xususiyatdir, chunki u shaxsning ichida yashaydi. Inson tashqi betartiblik o'rtasida bo'lish mumkin, lekin uning e'tiqodi kuchli bo'lsa, ichki omonlik va xavfsizlik holatini saqlab qolishi mumkin. Bu qadriyatning inson ma'naviy bolig'iga singdirilgan va integratsiyalashganligidan dalolat beradi. Islomda shaxs ma'naviyatining maqsadi o'z yaratuvchisi va o'zi bilan uyg'unlik holatiga erishishdir. Bu uyg'unlik ichki tinchlik sifatida namoyon bo'ladi. Sulh va omonlik bu Xudo tomonidan himoyalanganlik va rahbarlik qilish usuli, bu chuqur shaxsiy va ruhiy tajribadir.

Itoat va bo'ysunish tabiatan transsendent bo'lib, insonning ilohiy, tashqi hokimiyat bilan munosabatlarini o'z ichiga oladi. Buyruqlar transsendent manbadan (Xudo) beriladi va harakatlar bu hokimiyatga bo'ysinish shaklidir. O'z irodasini Xudoga topshirishning asosiy harakatini ifodalaydi. Itoatkorlik va bo'ysunish tashqi harakatlar bo'lsa-da, ular immanent ma'naviyatni rivojlantirishga imkon beruvchi muhim asosdir. Masalan, namoz o'qish va ro'za tutish oqibatlari bo'ysinish amalidir. Biroq

bu harakatlar insonning ichki tinchligini, samimiyligini va Xudo bilan chuqur shaxsiy aloqasini rivojlantiradigan vositadir. Tashqi bo'ysinish aktisiz transformatsiya boshlanmaydi.

Islomiy qadriyatlarni o'rganishda asosan ularning tashqi, transsendent tamoyillari – inson hayotini boshqaradigan va tartibga soluvi ilohiy amrlar sifatidagi roliga e'tibor qaratiladi. Lekin tadqiqotlarga ko'ra bu qadriyatlar nafaqat zohiriy majburiyatlar, balki shaxs ma'naviyatining immanent va ajralmas jihatiga aylanishga qaratilgan. Bu yondashuvni to'liq ifodalash uchun biz, avvalo, e'tiqodning transsendent va immanent darajalarini ajratamiz:

1. Iymon (e'tiqod). Mo'minni transsendent haqiqatga bog'laydi.
2. Islom (amaliyot). Tashqi amaliyotni tartibga soladi.
3. Ehson (ma'naviy mukammallik). Iymonni immanent qiladi.

Bu darajalar birgalikda inson mavjudligining intellektual, amaliy va ma'naviy tomonlarini birlashtirgan yaxlit immanentlikni ko'rsatadi.

1. Iymon eng ulug' ne'mat hisoblanadi. Nima uchun? Chunki iymonsiz odamda – vijdon, johilda – ma'rifat, matonatsiz odamda – riyozat (Riyozatni yuklab nafsini noriga, Ixlosa yetirib, haydamayinmi?¹⁰), muhabbatsiz odamda – mehr bo'lmaydi-ki, ularni ma'naviyatli deb ayta olmaymiz. Ma'naviyat, bu avvalo, mas'uliyatdir. Ma'naviyat insonning ijtimoiy-madaniy mavjudot sifatidagi mas'uliyatidir¹¹. Chunki mas'uliyat hissi insonda o'z vazifalariga nisbatan jiddiy e'tibor, sergaklik, javobgarlik, sidqidildan yondashuv va daxldorlik tuyg'usini oshiradi. Shaxs ma'naviy qiyofasining asosiy komponentlaridan biri bo'lgan mas'uliyat – mazmunan, mohiyatan daxldorlik tuyg'usining tom ma'nodagi ifodasidir.

9 Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Xislatli hikmatlar sharhi. – Toshkent: Hilol-nashr, 2019. – B. 108-109.

10 Mahtumquli. Saylanma. – T.: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 64

11 Ochilova B. Milliy – ma'naviy yuksalishda meros, qadriyatlar va vorislik. – T.: Istiqlof, 2009. – B. 3.

Ilm va immon insonga mas'uliyat yukini yuklaydi, ilm va immonli insonning qalbi ma'rifat ziyosi bilan yo'g'rilgan bo'ladi. Ma'naviyatni singdirish quroli sifatida ma'rifat shaxs ma'naviyruhiy qiyofasining tarkibiy qismidir. O'z navbatida ilm va immon mas'uliyat hissi esa insonni riyozat va mehr bilan umr dovonlaridan olib o'tadi.

Iymon yaxlit tushuncha sifatida uch unsurdan, ya'ni ishonch (Allohning yagonaligiga), iqrar (so'zda istig'for qilmoq) va amal (ezgu ishlar bilan qalb va so'z amrini isbotlamoq)dan tashkil topgan. Bu iymonning immanentligini tushunishning asosiy tarkibiy qismidir. Allohning yagonaligiga iymon aqliy va ruhiy asosdir. Bu immanent ruhiy hayotning boshlang'ich nuqtasi bo'lgan ichki ishonchdir. U qalb va ongda yashaydi. So'zda istig'for qilmoq – bu og'zaki ifoda bo'lib, ichki e'tiqod va tashqi dunyo o'rtasidagi tavofutni bartaraf etadi. Bu ichki ruhiy holatni namoyon qilishning birinchi qadamidir. Ezgu ishlar bilan qalb va so'z amrini isbotlamoq bu mo'min dalilining eng muhim qismidir. U iymonni bevosita insonning Xatti-harakati bilan bog'laydi Bu imonni inson hayotida immanent, yo'naltiruvchi kuchga aylantiradi, chunki u uning Xatti-harakatlari va tanlovlarini shakllantiradi.

"Iyxo ulum al-din" asarida Imom al-G'azzoliy tavakkul (Allohga tayanish, asoslanish) iymonning tarkibiy qismi bo'lib, unda ilm, holat va harakat (amal) o'z mujassamini topganligini ta'kidlaydi. Ilm mohiyat e'tiboriga ko'ra iymon hamdir, zero, iymon – bu, qalb e'tiqod; bu ilmdir, – deydi. Imom al-G'azzoliy Allohga bo'lgan ishonchi darajasini o'ziga xos tarzda ifodalaydi:

– Munofiqlik iymoni. Bunga ko'ra, odam og'zida Allohga ishonishni iqrar etsa-da, ammo mohiyat e'tibori bilan qalbidagi uni inkor etadi (immanentlikning to'liq yetishmasligi).

– Izhora muhtoj (omonot) iymon. Bunday odamlar qalbi Kalom yordamida mustahkamlanib borilmasa, uning ruhini Alloh bilan bog'lab

turadigan rishtalar tez uziladi (immanentlikning zaif boshlanishi).

– Yaqinlashish iymoni. Bunda odam ko'p narsalarni anglashga musharraf bo'la oladi. Ana shunday odamlar Allohga yaqinlashgan hisoblanib, Imom al-G'azzoliy bularni yong'oq mag'ziga qiyoslaydi (immanentlik sari dadil qadam).

– Fanoga, ya'ni haqiqatga aylangan iymon. Ular haqiqatni ravshan ko'ruvchilar, his etuvchilar bo'lib Imom al-G'azzoliy ularni yong'oqning mag'zidan olingan yog'ga o'xshatadi, ya'ni Alloh bilan u birlashib, uyg'unlashib ketadi (immanent ma'naviyatning yakuniy ifodasi).

Jaloliddin Rumiy: "Iymon namozdan ustundir. Chunki namoz kunda besh mahal, iymon esa hamma vaqt farzdir. Namoz uzrli sabab bilan qoldirilib, fursat bo'lishi bilan ado etilishi mumkin. Iymon uchun hech qanday uzrli sabab bilan buzilib, keyinroq bajarish ruxsati yo'q. Namozsiz iymonning foydasi bo'ladi. Biroq iymonsiz namozning foydasi yo'q"¹² deb ta'kidlaydi. "Iymon namozdan ustundir" bayonotida Rumiy iymonning ichki holatini tashqi ibodatdan ustun qo'yib, uning inson ma'naviy hayotidagi ahamiyatini ta'kidlaydi va iymon "hamma vaqt" talab qilinadigan narsa deb ta'riflanadi. Bu insonning butun hayotiga kirib borishi kerak bo'lgan immanent holatga aylanadi. Rumiy yondashuviga ko'ra iymon muzokaralar (Iymon uchun hech qanday uzrli sabab bilan buzilib, keyinroq bajarish ruxsati yo'q) olib borilmaydigan, asosiy ruhiy holat bo'lib, uni to'xtatib bo'lmaydi yoki keyinga qoldirib bo'lmaydi. Bu yana borliqning uzluksiz qismi sifatida uning immanent tabiatini ta'kidlaydi. Yakuniy nuqtada ("Namozsiz iymonning foydasi bo'ladi. Biroq iymonsiz namozning foydasi yo'q") ikkalasi o'rtasidagi munosabatni ajoyib tarzda sintez qiladi. U tashqini ichkidagi ajratishga qarshi chiqadi. Iymon immanent

12 Мавлоно Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадур. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – Б. 34–35.

yadro bo'lsa-da, u irodaning transsendent harakatini ifodalash va mustahkamlashni talab qiladi. Aksincha, immonning immanent holatisiz tashqi ibodat bo'sh va ma'nosizligi, to'liq ruhiy hayot uchun ikkalasi birlashtirilishi kerakligi uqtiriladi. Bu iqtibosda yakuniy maqsad – inson ma'naviyatining ajralmas va uzluksiz qismi bo'lgan immanent e'tiqod holatini tarbiyalashdir.

Qur'oni Karimda imyonli odamlarning belgilari quyidagicha tavsiflanadi: ular mo'min, kamtar, itoatkor, behuda gaplardan saqlanuvchi, poklikka intiluvchi, va'da va ahdlariga vafo qiluvchi bo'lganlardir. Bu sifatlar xulq-atvoriga ega bo'lsada, chuqur ichki holatning tashqi ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Tashqi itoat va ichki ruhiy mujassamlilik o'rtasidagi farq so'fiylik tariqatlari asoschilarining qarashlarida aniq ifodalangan. Jumladan, tasavvufning Naqshbandiya uslubida diniy marosimlaridan ko'ra, dunyoning ichki tuyg'usi, kechinmalari, Haqqa intilishning mashaqqatli izlanishlari ustuvor hisoblanadi. Bu izlanishning birinchi qatoriga immonning immanent tomonini qo'yadi. Shu tariqa imyon dinamik va faol botiniy voqelik sifatida oliy qadriyatga aylanadi. Ular o'zgalar qalbini munavvar qiladi va faqat ezgu amallarni o'rgatadi. Bu chinakam immanent ma'naviy o'zgartiruvchi kuch bo'lib, o'z ichidan taralayotgan va dunyodagi ijobiy harakatlarning bevosita manbai bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. "Ey, farzand, bilgilkim, jahonda odamning bilmagan va tanimagan hech narsasi yo'qdir. Magar Xudoyi taolokim oning tarafig'a tanimoq bila aslo yo'l topmag'usidir. Chunki ondin o'zga borchani nimarsani taniding, ammo har vaqtkim o'zingni tanisang, oni tanursan. Tanimoq naqshdekdu, tanilg'an nimarsa manqushdekdu (naqshlangan) va tanig'uvchi naqqoshdekdu (obyektiv va subyektiv munosabatlardagi daxldorlik)". Ushbu fikrlardan ko'rinadiki, inson

o'zini tanisa, o'zini, o'zligini anglasa, Yaratganni taniydi, "O'zini anglab yetgan kishigina o'z Yaratganini anglab yetadi..."¹³. Yaratganni anglab yetgan insonda imyon mavjud bo'lib, millatiga, xalqiga, Vataniga nisbatan daxldorlik uning e'tiqodi, amaliy xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Yaratganni tanish, bevosita tarbiya masalasi bilan bog'liq bo'lib, tarbiya tushunchasining ma'nosi ham Rabbini tanimoq (ma'rifat) ekanligi oydinlashadi.

Islom dinida imyon tushunchasi amaliyot bilan bevosita bog'lab tushuntiriladi. Jumladan, "Men tavba qilgan hamda imyon keltirib, ezgu ish qilgan, so'ngra to'g'ri yurgan kishilarni, albatta, mag'firat qiluvchidirman" (2:257) deb da'vat etadi. Iymonli odam boshqalarning diliga ozor bermay, odamlar qalbiga nur, ziyo ulashadi, ularni faqat yaxshi, ezgu amallarga o'rgatadi. Shoir Mashrab bu haqda shunday degan edi:

Tavofi olami dil qil, jahonda bir bashardirsan,

Agar bir dilni og'ritsang, yuzar Qa'ba buzulmasmu¹⁴

2. Islom (shariat ilmi). Shariat birinchi navbatda islomda Alloh tomonidan Qur'on va Sunnatda (payg'ambarning o'gitlari va amaliyotlari) belgilab qo'y mukammal "yo'l"dir. Qur'on shaxs ma'naviyatining immanent qismi bo'lgan huquqiy ko'rsatmalar, ijtimoiy tamoyillar va axloqiy tavsiyalarning to'liq tizimini o'rnatuvchi ken qamrovli qo'llanmadir. Unda bayon etilgan tamoyillar inson hayotiga yaxlit yondashuvdan dalolat beradi. "Qur'onni o'qiganimda hayotning dinamik prinsiplarini ko'raman, bu tasavvur emas, aksincha, unda insonning kundalik hayoti uchun butun dunyoga mos amaliy-axloqiy tizim bor"¹⁵. Binobarin, Qur'oni Karimning "Yaxshilik va taqvo yo'lida hamkorlik qiling. Gunoh va dushmanlik yo'lida hamkorlik qilmang" (5:2) degan amri ijtimoiy hamjihatlik va shaxsiy

13 Kaykovus. Qobusnoma. – T.: "Meros", 1992. – B. 11

14 Mashrab. Mehribonim, qaydasan? – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1990. – B. 109

15 Navdu S. Islomiyatning oliy maqsadlari. Madras, 1918. – B. 167

mas'uliyatni shakllantiradigan immanent tamoyildir. "Haqni botilga aralashtirmanglar va bilgan holingizda haqni berkitmanglar" (2:42), "Va oshkora hamda maxfiy gunohlarni tark qilinglar" (6:120), "O'zing bilmagan narsaga ergashma! Albatta, quloq, ko'z va dil – ana o'shalarning barchas so'ralajak narsalardir" (17:36) chaqiruvi ma'naviyatning ichki o'lchovini ta'kidlaydi, bu yerda poklanish doimiy ichki tartib-intizomga aylanadi. Xuddi shunday "Afvni (qabul qilib) oling, yaxshilikka buyuring, johillardan esa yuz o'giring" (7:199) degan nasihat insonning kundalik munosabatlariga sabr-toqat, bag'rikenglik va ma'naviy quvvatning uyg'unligini aks ettiradi. Adolat markaziy immanent qadriyat bo'lib "...biror qavm (kishilari)ni yoqtirmaslik sizlarni ularga nisbatan adolatsizlik qilishga undamasin!" (5:8) deyiladi. Bu yerda shaxsiy his-tuyg'ular ilohiy adolat tamoyillari bilan uyg'un bo'lishi kerakligini eslatadi. Xayrli ishlarga shoshilishga undash "Yaxshilik qilishga shoshilingiz. Hammangizning qaytar joyingiz Allohning huzuridadir" (5:48) va hidoyat yoki zalolat shaxsiy javobgarlikni kamaytirmasligini tan olish "O'zingizni biling, agar hidoyatda bo'lsangiz, adashganlar sizga zarar qilmas" (5:105) ichki ishonch va zohiriy harakatlar o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik ta'minlaydi. Kechirimlilik, rahm-shavqat va murosa kabi qadriyatlar ham chuqur immanetdir "... balki ularni afv qilib, kechirsinar! Alloh sizlarni mag'firat qilishini istamaysizmi?! Alloh mag'firatli va rahmlidir" (24:22) va "Yomonlikni yaxshisi bilan qaytaring" (23:96) shaxsning axloqiy ruhiyatini shakllantiradi, uning ma'naviyatini mehr-oqibat, hamdardlik va konstruktiv munosabatlarga yo'naltiradi. "... Agar sizlar (ularni) afv etsangiz, koyimasangiz va kechirsangiz, u holda, albatta, Alloh (ham sizlarga nisbatan) mag'firatli va rahmlidir" (64:14), "Yomonlikni go'zal narsa ila daf qil" ("23:96), "Agar sizlarga biror fosiq kimsa xabar keltirsa, sizlar (haqiqiy ahvolni) bilmagan holingizda biror qavmga aziyat yetkazib qo'yib, (keyin) qilgan

ishlaringizga pushaymon bo'lmasligingiz uchun (u xabarni) aniqlab (tekshirib) ko'ringiz" (49:6), "(Sizlardan) biror millat (boshqa) bir millatni masxara qilmasin! Ehtimolki, (masxara qilingan millat) ulardan yaxshiroq bo'lsa..." (49:11). Oila va jamiyat masalalariga hurmat va adolatga undaydi. "Sizlarga xotinlarni majburiy ravishda meros qilib olishlik halol emasdir" 4:19), "Mol-mulkaringizni o'rtada nohaq (yo'llar) bilan yemangizlar!" (49:29).

Ushbu tamoyillar islomda ham shariat ham fiqh (islom huquqshunosligi) deyiladi. Fiqh zohiriy amallariga qaratilgan ilmdir. Qur'on va sunnatga asoslangan shariat adolat, rahm-shavqat, halollik va qadr-qimmat kabi yuksak qadriyatlarni taqdim etadi, fiqh bu qadriyatlarni amaliy qoidalarga aylantirib, shaxs ma'naviyati va ijtimoiy hayotni shakllantiradigan tarzda immanent qiladi.

3. Ehson (ma'naviy kamolot) iymon va amalning eng oliy darajasini ifodalaydi. Imom Abu al-Husayn Muslim ibn al-Hajjoz ibn Muslimning "Sahih" asarida ehsonning mohiyati shunday ta'riflangan: "Allohgga go'yo Uni ko'rayotganday, agar ko'rmasang, seni ko'rayotganini (bilib) ibodat qilish"¹⁶.

Islomshunos olimlar ehsonni ikki darajada tushuntiradilar:

1. Mushohada (guvohlik) – Allohni qalb ko'zi bilan ko'rgandek harakat qilish.
2. Murakaba (ogohlik) – ko'rmasangiz ham, Alloh sizni har lahzada ko'rib turishidan xabardor bo'lish.

Ehsonning tuzilishi:

- a) Ichki o'lchov (ruhiy ong) – niyatni poklash, amallar Allohnikideb bilish, qalb va amallarni gunohdan saqlash.
- b) Tashqi o'lchov (amaliy qo'llash) – namoz, ro'za, sadaqa, xayr-ehson, zakot, vaqf va hokazolarni kamtarlik, ixlos va go'zallik bilan

16 https://d1.islamhouse.com/data/ru/ih_books/single/ru_sahih_muslim.pdf

bajarish. Axloqda yaxshilik, sabr, saxovat, adolat bilan ish tutish va nafsga berilmaslik. Ijtimoiy hayotda ijodkorlikka xizmat qilish, muhtojlarga yordam berish, hamdardlik va bag'rikenglikni o'zida mujassam etish.

Ehsonda e'tiqod, shariat va amal yaxlit mohiyat kasb etadi. "Shariat hukmlariga ichki va tashqi tarafdin to'la ergashgan kishining hayoti go'zal bo'ladi. Yuzaki amali yaxshi bo'lib, ichki olami buzuk bo'lgan kishi ruhidan ajralgan jasad kabidir. Botiniy ma'naviyatlari kamolga yetgan-u, zohiriy amali ko'zda tutilganidek yaxshi bo'lmagan kishi – o'zi yaxshi-yu, lekin yuzi xunuk, ko'zi ko'r, oyog'i oqsoq odam kabidir"¹⁷.

Ehson so'fiylik (tasavvuf) ta'limotining o'zagi hisoblanadi. Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomai sultoniy" asarida tasavvuf nima, degan savolga atroflicha javob beradi:

– "birinchidan, tasavvuf taxliya, ya'ni xoli bo'lmoq, qalbni bo'shatmoq va yaxshi, maqtalغان axloqdir;

– ikkinshidan, tasavvuf tasfiya, ya'ni ruhni ag'yor – begonadan tozalashdir;

– ushinchidan, tasavvuf xuzu', ya'ni nafsni jilovlash, xoksorlik va jonsirorlik namunasini ko'rsatishdir;

– to'rtinchidan, tasavvuf da'voni tark etish va ma'nolarni xalqdan yashirishdir;

– beshinchidan, tasavvuf ibodat husniga ishoratdir;

– oltinchidan, tasavvuf nafsni xor tutish va amrni aziz tutishdir;

– yettinchidan, tasavvuf barsha adabdir va kimki faqr (darveshlik) odobidan biriga o'zini

vobasta etmasa, tasavvufdan faqat nomgina biladi, xolos deydilar"¹⁸. Albatta, bu ta'rif tasavvufdagi asosiy va dolzarb bo'lgan insonning axloqiy muammolari nuqtayi nazaridan kelib chiqib berilgan.

Islomshunos olim J.S.Trimingemning fikricha, "Tasavvuf yo'li axloqiy poklanish ("ma'naviy jihad" – mujohad) va insoniy takomillashuv g'oyasiga asoslangan"¹⁹. N.Komilov ta'kidlashicha, "tasavvufda bizni qiziqtirayotgan narsa uning mohiyati va haqiqati, xalq qalbidan joy olgan insonrarvarlik g'oyalari, ulug' adiblarga ilhom bergan Soflik, Haqiqat, Go'zallik, Kamolot ideali, shu ideallarga bo'lgan cheksiz muhabbatdir. Hazrat Navoiy ta'riflaganday, tasavvuf xilof-u ixtilofi bo'lmagan, riyo va manmanlik, da'vo-yu tamani inkor etadigan bir ulug' ta'limotkim, u inson ziynati, ziynatini poklovshi obihayotdir"²⁰. Boshqa bir nuqta nazar tasavvufni "inson qalbidagi yomon sifatlardan xalos bo'lish shoralarini o'rgatuvchi, qalbdagi ezgu sifatlari va ularni qo'lga kiritish yo'llarini ko'rsatuvchi, ma'naviy martabalarini bosib o'tib, eng yuksak martaba bo'lishi "komil inson" maqomiga erishmoq qoidalarini o'rgatuvchi va nihoyat, tavhid sirlarini bayon etuvchi bir ilmdir"²¹ deb ta'rif beradi.

Ilmiy manbalarning tasnifi va talqini shuni ko'rsatadiki, tasavvufda asosiy e'tibor inson ongi va ruhi, inson va zamon o'rtasidagi munosabat va dunyoni idrok etishga qaratilgan. Ta'lim va tarbiyaning eng oliy mezonini ma'naviy kamolotga erishish va uning immanent jihati tahlili turgan. Aziziddin Nasafiyning "Zubdatul Haqoyiq" asarida inson ma'naviy kamolotining immanent tabiati ta'kidlangan: "urushning chegarasi yo'q, agar qobiliyatli odamning umri ming yil bo'lsa va barcha ming yillik umrini taqvo va toatda

17 Каттаев К. Махдуми Аъзам тарихи ва мукаммал даҳбедийлар тариқати. – Тошкент: Mashhur press, 2016. – Б.166.

18 Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи Муҳсиний. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. – Б.27-28

19 Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Рипол классик, 1989. – С.232.

20 Комилов Н. Тасаввув. – Тошкент: Movarounnahr, O'zbekiston. 2009. – Б.20.

21 Турар У. Тасаввув тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б. 180.

o'tkazsa, u har kuni ilgari bilmagan biror narsasini bilib oladi. Tangri hikmati va ma'rifatining chegarasi yo'q, ...bashariy borlig'idan ozod bo'lgan inson uchun yetishmaydigan maqom yo'qdir. Borliqning barsha juzvlari odamiylik xislatiga ega bo'lishga intilib, (doimiy) harakat va safarda bo'ladi. Insoniy borliq kasb etgandan keyin esa, u takomilga erishadi. Odamzod ham safardadir – u o'z mohiyatiga erishmaguncha tinmay harakat qiladi, (agar shunday qilmasa) u o'zini ham tanimaydi, hamda xulq bilan bezanib kamolot kasb etmaydi"²².

Nasafiy bir vaqtda insonni kishik inson (insoni sug'ro) va kishik olam (olami sug'ro) desa, butun olamning o'zini ulug' olam deydi. Inson har ikki olamning nusxasi va timsoli, belgisidir. Ulug' olamda bor narsalar kichik olamda mavjud. Inson ulug' olamning avvali-yu oxiri, zohiri-yu botini, mohiyat va shakllarini idrok etish uchun o'zining mohiyatini, zohir va botinini anglab yetishi kerak, bu hamida axloqqa ega bo'lish va o'z-o'zini tanish bilan amalga oshadi²³. Insonning qalb, ruh va nafs makoni sifatida tushunilgan ichki dunyosi ilohiy yaqinlikni anglashning asosiy maydoniga aylanadi.

Immanent safar nafsning kibr, hasad, baxillik va g'afatdan poklanishi bilan boshlanadi. Bu jarayon so'fiylar katta deb bilgan ichki kurashni (mushohada)ni aks ettiradi. "Ko'zga ko'rinmay dunyoni tub-tubidan g'orat qiladigan mavjudlik, bu nafs. U qancha ko'p hukmronlikka erishsa, dunyoning axloqiy-ma'naviy holati o'shancha buziladi; haqiqat va vijdon, diyonat va rostlik boshidagi qaro bulutlar shu qadar quyuqlashadi. Shuningdek, zohiriy chora-tadbirlar, bahs-u munozaralar nafsdan tug'ilajak kulfat, musibat va halokatlarning yo'liga to'siq qo'yolmaydi. Nafs erkin va erkli ekan, yolg'on, riyo, zulm,

zo'rovonlik, munofiqlik, xullas, hamma yomon va tuban sifatlar gullab-yashnayveradi²⁴. "Faqat tarbiya etilmasa, u eng asosiy dushman vaziyatidadir"²⁵. Jaloliddin Rumiy nafs tarbiyasi borasida muhim qarashni ilgari surgan: "Hazrat Ali bir jang asnosida raqibi bilan uzoq urishib, nihoyat, uni yerga yiqitdilar va o'ldirmoqchi bo'ldilar. Shunda dushman askari hazrat Alining yuziga tuflaydi. Hazrat Ali shundan keyin dushmani qo'yib yuboradi. O'rinlaridan turib, unga: Tur, endi keta qol, seni o'ldirishdan voz kechdim, deydi. Dushman jangchisi bu holdan hayron qolib deydi: Meni o'ldirishga bir bahya qolgan edi. Nega o'ldirmading? Hazrat Ali bunday javob berdilar: Men senga qarshi Alloh yo'lida va faqat Alloh roziligiga erishish uchun jang qilayotgan edim. Sen yuzimga tupurganingda esa jahlim chiqdi. Agar shu asnoda seni o'ldirsam, senga qarshi adovatim sababli o'ldirgan bo'lardim. Bunda seni Alloh yo'lida emas, o'z nafsini uchun o'ldirgan hisoblanardim. Shu sababli seni qo'yib yuboraman. Bu so'zlarni eshitgan raqib bunday adolat qarshisida iymon keltirib, musulmonlar safiga qo'shiladi"²⁶. Ushbu masnaviyda o'z nafsini tarbiyalagan ("o'z nafsini istagi bilan emas") hazrat Ali misolida umummanfaatni shaxsiy manfaatdan ustun qo'yish, gunohkorni saodat sari yo'llash, uni keyingi yomonliklardan qutqarishga harakat qilish g'oyasi ilgari surilgan. Nafs tarbiyasi iroda va qanoat ta'limi bilan amalga oshiriladi.

Islomiy qadriyatlarning falsafiy asosini "Islom"ning ko'p qirrali ma'nosidan tortib, iymon, islom va ehsonning yaxlit modeligacha bo'lgan jihatlarini o'rganib chiqib, endi biz ushbu tushunchalarning eng aniq ko'rinishiga, ya'ni "besh ustuni" ga murojat qilamiz.

Islomning besh ustuni – shahodat, namoz,

22 Қаранг: Комилов Н. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б.148.

23 Шарипова О., Нарзиев З. Азизиддин Насафий қарашларида комил инсонни тарбиялашнинг назарий асослари. Ilm sarchashmalari. 2019. №6. – В.45,148.

24 Ibrohim Haqqul. Ijod iqlimi. – Тошкент: Fan, 2009. – В. 377-378.

25 Mahmud Asad Jo'shon. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. – Тошкент: Cho'lpon, 2000. – В. 8.

26 Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. 1-jild. 3721-bayt.

zakot, ro'za va haj ilohiy transsendensiyaga asoslangan bo'lsa-da, ular islomiy qadriyatlarni inson hayotining immanent qismiga aylantirishning amaliy usullaridir. Transsendensiyani (Xudoning buyruqlarini) qabul qilish va ularni vaqt, makon va harakatda mavjud (immanent) qilishdir. Shu ma'noda, islom ma'naviyati hech qachon mavhum bo'lmaydi, u ham botiniy tajribali, ham zohiriy amaliyotdir.

Islomning birinchi va eng asosiy ustuni shahodat iymonning e'lonidir. "Allohdan o'zga iloh yo'q va Muhammad Allohning rasulidir". Tashqi tomondan, bu bayonot transsendent harakat bo'lib ko'rinadi (inson tushuna olmaydigan Xudoga ishonchning og'zaki tan olinishi). Biroq, shahodatning haqiqiy ma'naviy ahamiyati uning mo'minga chuqur immanent ta'siridadir. Banda mana shu kalimani aniq ishonch bilan, ixlos, muhabbat bilan aytishi, unichin ko'ngildan (shak-shubhasiz, ikkilanishsiz) qabul qilishi, ana o'sha kalimaga muvofiq hayot kechirishi talab qilinadi. Allohning mutlaq yagonaligiga guvohlik berib, hayotining har bir jabhasini qamrab olgan ruhiy haqiqatga ahd qiladi. Bu e'tiqod transsendent teologik konsepsiyani immanent, yashagan tajribaga aylantiradi. Bu kalima qalbdagi iymonning uzluksiz, jimgina tasdiqlanishiga, ichki xotirjamlik va ravshanlik manbai bo'lib, shaxsni boshqa har qanday kuch yoki xohishga xizmat qilishdan ozod qiladi. Shahodat bir martalik aytiladigan kalima emas, balki har doim o'z ichiga olishi va mujassamlashtirishi kerak bo'lgan rahbarlik tamoyilidir. Bu transformatsion jarayonni takrorlash orqali yanada chuqurlashadi. So'zlarni iymon bilan takrorlash natijasida insonda fikr va harakat yaqinligi shakllanadi. Bu amaliyot iymon va o'ziga ishonch holatini yaratadi va Imom G'azzoliy aytganidek, musulmon o'z harakatini o'lchash imkonini beruvchi "tarozi"ga ega bo'ladi. Allohning yagonaligiga va Uning qudratiga iymon ruhi besh vaqt namozda ham inson qalbidan joy olishi kerak va bu shahodat orqali yuzaga kelgan immanent holat keyingi

ibodat ruknlari orqali mustahkamlanib, inson ma'naviyatini takomillashtiradi.

Islomning ikkinchi ustuni namoz arab tilida "salot" deyilib, lug'atda "yaxshilikka duo" ma'nosini anglatadi, bu mo'min va Xudo o'rtasidagi ruhiy muloqotni bildiradi. Qur'oni Karimda "Albatta, namoz mo'minlarga vaqti tayin farz bo'lgandir" (4:103), "Xolbuki, ular faqat Allohga, dinni Unga xolis qilgan, boshqadan Unga burilgan holda ibodat qilishga, namozni to'kis ado etishga, zakot berishga buyurilgan edilar, xolos. Ana shu to'g'ri (millat)ning dinidir" (98:5) deyilgan. Bu oyat namozning tashqi amalini botiniy ixlos holatiga bog'laydi. Bu samimiylilik marosim mazmunini beruvchi immanent mohiyatdir. Misol uchun, kimdir "Men musulmonman, chunki men kuniga besh vaqt namoz o'qiyman" deb ta'kidlashi mumkin. Bunday munosabat transsental yo'nalishni aks ettiradi, chunki ibodat harakati birinchi navbatda vahiya asoslangan ilohiy amrga bo'ysinish sifatida qabul qilinadi. Aksincha, boshqa bir kishi "Men kuniga besh vaqt namoz o'qiyman, chunki u yuragimni poklaydi, meni tinchlikka to'ldiradi va Xudoning huzirini his qilishimga imkon beradi", deb aytishi mumkin. Bu nuqtayi nazar immanent yondashuvni ifodalaydi, ibodatning qalbiy, tarbiyaviy va o'zgaruvchan o'lchovini ta'kidlaydi, chunki u shaxsning ma'naviy hayotiga integratsiyalashgan.

Ro'za arab tilida "sovmun" yoki siyamun", "biron ish yoki so'zdan o'zini tiyish" ma'nosini anglatadi. Ro'za immanent natijaga erishish uchun mo'ljallangan transsendent harakatning mukammal namunasidir. Ro'za yemoq va ichishdan tiyilishning tashqi marosimi bo'lsa, uning asl maqsadi inson tabiatining ichki, ma'naviy kamolotidir. Qur'oni Karimda "Ey, iymon keltirganlar! Sizlardan avvalgilarga farz qilinganidek, sizlarga ham ro'za farz qilindi. Shoyadki, taqvo qilsangiz" (2:183) oyatida ro'za niyat pokligi, sabr-toqat, o'zini tuta bilish, axloqiy intizom kabi muhim fazilatlarni tarbiyalovchi

“Axloqiy maktab” sifatida to‘g‘ri ta’riflangan. Bular tashqi xatti-harakatlar emas, balki inson xarakterining doimiy qismiga aylangan chuchur immanent fazilatlar bo‘lib, ro‘za tutishning nafsni qanday o‘zgartirishini ko‘rsatadi.

Zakot moliyaviy ibodatning immanentligini juda yaxshi ko‘rsatadi. O‘z boyligining bir qismini berish muomala, tashqi burch bo‘lsa, uning ma’naviy maqsadi chuqur ichkidir. U insonning shaxsiy boyligini ijtimoiy adolat va jamoat mas’uliyati hissi bilan bog‘laydi. Saxiylikning qadri va moddiy boylikdan ajralish insonning ma’naviy qiyofasining bir qismiga aylanadi. “Zakot” so‘zining lug‘atdagi “poklik”, va “o‘lish” degan ma’nolari uning ma’naviy vazifasini ko‘rsatadi. Bu tushuncha Qur’oni Karimda yigirma yetti joyda namoz bilan birga zikr etilgan. Zakot ibodat ma’nosi bo‘lishi bilan birga, unda ulug‘ insoniy g‘oyalar, axloqiy ko‘rinishlar, ruhiy qadriyatlar ham o‘z aksini topgan. “O‘zingiz suygan narsadan nafaqa qilmaguningizcha hargiz yaxshilikka erisha olmassiz” (3:92) oyatidagi ko‘rsatmasida ulug‘ insoniy g‘oya, axloqiy ko‘rinish va ruhiy qadriyat ifodalangan. Zakot mazmunidagi insonparvarlik, o‘zaro yordam, yaxshilik qilish, bag‘rikenglik, odamlarni rozi qilish, baxillikdan saqlanish kabilar qadriyatlarni o‘ziga singdiradi. Bular zakot bilan tarbiyalanadigan immanent axloqiy fazilatlar bo‘lib, moliyaviy bilim ma’naviy o‘zgarishlarga erishish vositasi ekanligini isbotlaydi.

Haj islomning ma’naviy hodisalaridan hisoblanadi. “Haj” so‘zi lug‘atda “niyat qilish” ma’nosi anglatadi. Haj Makkani ziyorat qilish bo‘lib, har bir qurbi yetgan musulmon u yerga borishi nazarda tutiladi “Odamlardan yo‘lga qodir bo‘lganlariga Alloh uchun Baytni haj qilmoq burchidir...” (3:97). Hajning haqiqiy qiymati u talab qiladigan ichki o‘zgarishlarda yotadi. Riyokorlik, takabburlik, g‘azab va shu kabi “barcha yomon narsalarni tark etish”ni talab qiladi. Haj o‘z-o‘zini tozalash va qalbni tuzatishning ruhiy safaridir. Bu safar mehr-muhabbat, sadoqat,

halollik, ahlilik, tartib-intizom kabi immanent fazilatlarni tarbiyalaydi. Mashaqatlarga bardosh berish, marosimlarda qatnashish orqali kishining qalbi poklanadi, ularning ma’naviy asoslari va axloqiy sifatleri tiklanadi. Haj Islomning tashqi amallari shaxsning immanent ruhiy mohiyatini takomillashtirishga qaratilganligini yakuniy isboti bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytilsa, islom ma’naviyatining immanent modeli iste’molchilik, xudbinlik va ta’magirlik kabi muammolarni hal qilishda kuchli asos yaratadi. Bu ma’naviy pedagogika axloqiy inqirozlarga chidamli yaxli o‘ziga xoslikni rivojlantiradi.

Bu borada quyidagilar tavsiya etiladi:

1. Islom ta’limining yangi pedagogik modellarini o‘rganish e’tiqodning immanent jihatlariga ustunlik beradi.
2. Islom qadriyatlarini qalbga singdirishning psixologik va sotsiologik ta’sirini fanlararo tahlil qilish.
3. Boshqa diniy ana’analardagi immanentlik tushunchasini qiyosiy tahlil qilish orqali e’tiqodning umumbashariy o‘lchovlarini anglash.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ СЕСТРИНСКОГО УХОДА В ПАЛЛИАТИВНОЙ ПОМОЩИ

Жасур Алимжанович Ризаев – профессор, Самаркандский государственный медицинский университет

Доно Фахриддиновна Муминова – независимый исследователь, Самаркандский государственный медицинский университет

Аннотация. В статье представлены результаты научного исследования, направленного на совершенствование организации сестринского ухода в системе паллиативной помощи в Республике Узбекистан. Исследование проводилось в хосписе с участием паллиативных пациентов, медицинского персонала и родственников пациентов.

Для оценки показателей качества использовались валидированные анкеты из 20 пунктов и шкала Ликерта, а также цифровой модуль паллиативной помощи, интегрированный в систему DMED. Полученные результаты показали снижение рабочей нагрузки на медицинский персонал, повышение точности данных и улучшение уровня удовлетворенности пациентов, подтверждая научную и практическую значимость предложенной организационной модели.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasida palliativ yordam tizimida hamshiralik parvarishini tashkil etishni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot natijalari bayon etilgan. Tadqiqot xospis sharoitida palliativ bemorlar, tibbiyot xodimlari va bemorlar yaqinlari ishtirokida o'tkazildi.

Sifat ko'rsatkichlarini baholash uchun 20 banddan iborat validatsiyalangan anketalar va Likert shkalasi qo'llanildi hamda palliativ yordamning raqamli moduli DMED tizimiga integratsiya qilindi. Olingan natijalar hamshiralik xodimlari yuklamasining kamayishi, ma'lumotlar aniqligining oshishi va bemorlar qoniqish darajasining yaxshilanganini ko'rsatib, taklif etilgan tashkiliy modelning ilmiy va amaliy ahamiyatini tasdiqladi.

Abstract. The article presents the results of scientific research aimed at improving the organization of nursing care in the palliative care system in the Republic of Uzbekistan. The study was conducted in a hospice setting with the participation of palliative patients, medical staff and relatives of patients.

To assess quality indicators, validated questionnaires with 20 items and a Likert scale were used, and the digital module of palliative care was integrated into the DMED system. The results obtained showed a decrease in the workload of nursing staff, an increase in data accuracy and an improvement in the level of patient satisfaction, confirming the scientific and practical significance of the proposed organizational model.

Ключевые слова: сестринский уход, паллиативная помощь, организация здравоохранения, качество жизни, оптимизация.

Kalit so'zlar: hamshiralik ishi, palliativ yordam, sog'liqni saqlashni tashkil etish, hayot sifati, optimallashtirish.

Keywords: nursing, palliative care, healthcare organization, quality of life, optimization.

Паллиативная помощь как направление медицинской науки и клинической практики имеет глубокие исторические корни, восходящие к древним цивилизациям. В Древней Греции и Риме уход за неизлечимо больными основывался на принципах гуманизма, сострадания и облегчения страданий, что может рассматриваться как ранние предшественники современной

паллиативной медицины. В период Средневековья значительную роль в уходе за больными и умирающими играли европейские монастыри, предоставляя приют, сестринский уход и базовую медицинскую помощь. Современное развитие паллиативной помощи началось в середине XX века с возникновением хосписного движения. Знаковым событием стало открытие в

1967 году первого современного хосписа Святого Христофора в Великобритании по инициативе Сесилии Сондерс, что заложило научные и организационные основы паллиативной медицины и способствовало её распространению во всём мире.

В Республике Узбекистан развитие паллиативной помощи, включая сестринский уход, осуществляется в рамках государственных программ, направленных на реформирование системы здравоохранения¹. Основной целью является повышение доступности медицинской помощи для пациентов с хроническими и неизлечимыми заболеваниями, а также обеспечение высококачественного сестринского ухода на всех уровнях оказания медицинской помощи². Нормативно-правовую основу составляют постановления Кабинета Министров, нормативные акты Министерства здравоохранения Республики Узбекистан, а также международные рекомендации Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ)³.

Паллиативная помощь, являясь ключевым элементом современной системы здравоохранения, направлена на улучшение качества жизни пациентов с неизлечимыми и прогрессирующими

заболеваниями, а также на оказание всесторонней поддержки их семьям. Всемирная организация здравоохранения подчёркивает, что паллиативная помощь должна начинаться на ранних стадиях заболевания и предоставляться параллельно с патогенетическим лечением^{4,5}.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью научного обоснования и совершенствования организационных моделей сестринского ухода в системе паллиативной помощи с учётом современных требований медицинской науки, демографических изменений и возрастающей нагрузки на систему здравоохранения^{6,7}.

Целью данного исследования является разработка и научное обоснование оптимизированной организационной модели сестринского ухода в системе паллиативной помощи, направленной на повышение качества жизни паллиативных пациентов и эффективности деятельности сестринского персонала⁸.

Исследование реализуется на базе двух профильных учреждений системы здравоохранения, оказывающих специализированную паллиативную помощь. В качестве основных клинических

- 1 Aoki M, Yokota S, Kagawa R, Shinohara E, Imai T, Ohe K. Automatic Classification of Electronic Nursing Narrative Records Based on Japanese Standard Terminology for Nursing. //Comput Inform Nurs. 2021 May 12; 39(11): 828–834.
- 2 Artico M, Piredda M, D'Angelo D, Di Nitto M, Giannarelli D, Marchetti A, Facchinetti G, De Chirico C, De Marinis MG. Palliative care organization and staffing models in residential hospices: Which makes the difference? //International Journal of Nursing Studies. 2022; 126: 104135.
- 3 Beccaro, M., Costantini, M., Merlo, D.F. et al. Inequity in the provision of and access to palliative care for cancer patients. Results from the Italian survey of the dying of cancer (ISDOC). BMC Public Health 7, 66 (2007). <https://doi.org/10.1186/1471-2458-7-66>
- 4 Brant JM, Fink RM, Thompson C, Li YH, Rassouli M, Majima T, Osuka T, Gafer N, Ayden A, Khader K. et al. Global Survey of the Roles, Satisfaction, and Barriers of Home Health Care Nurses on the Provision of Palliative Care. //Journal of Palliative Medicine. 2019; 22(8): 945–960.
- 5 Cronin RM, Fabbri D, Denny JC, Rosenbloom ST, Jackson GP. A comparison of rule-based and machine learning approaches for classifying patient portal messages. //Int J Med Inform. 2017 Sep; 105: 110–120.
- 6 8600061054884803
- Iskanova X
- 7 Vissers, K.C., van den Brand, M.W., Jacobs, J., Groot, M., Veldhoven, C., Verhagen, C., Hasselaar, J., & Engels, Y. (2013). Palliative medicine update: a multidisciplinary approach. Pain practice : the official journal of World Institute of Pain, 13(7), 576–588. <https://doi.org/10.1111/papr.12025>
- 8 Vu E, Steinmann N, Schröder C, Förster R, et al. Applications of Machine Learning in Palliative Care: A Systematic Review. //Cancers (Basel). 2023 Mar 4; 15(5): 1596.

площадок выступают Самаркандский межрегиональный хоспис, ориентированный на ведение пациентов с онкологическими и иными неизлечимыми заболеваниями, а также хоспис, функционирующий при Республиканском специализированном научно-практическом медицинском центре онкологии и радиологии.

С целью расширения целевой аудитории и географического охвата исследования в его дизайн были дополнительно включены результаты анкетирования студентов четвёртого курса факультета педагогики и психологии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами. Это позволило проанализировать особенности профессионального восприятия паллиативной помощи среди лиц, не имеющих клинического опыта, но потенциально вовлечённых в междисциплинарное взаимодействие.

В исследовании приняли участие несколько категорий респондентов. К первой группе отнесены взрослые пациенты хосписов (в возрасте 18 лет и старше), находящиеся на паллиативном лечении в указанных учреждениях не менее двух недель и давшие информированное согласие на участие. Вторую группу составили медицинские работники — врачи и медицинские сёстры, непосредственно задействованные в процессе ухода за паллиативными пациентами. Третья группа включала родственников пациентов первой и второй степени родства, регулярно посещающих пациентов или участвующих в уходе за ними в условиях хосписа и выразивших согласие на участие в анкетировании. Четвёртую группу сформировали студенты четвёртого курса факультета педагогики и

психологии Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, принявшие участие в опросе с целью выявления факторов, влияющих на профессиональное восприятие и потенциальный выбор специализации в сфере паллиативной помощи.

Для комплексной оценки субъективного восприятия качества паллиативной помощи была разработана и валидирована анкета, включающая 20 структурированных утверждений, охватывающих ключевые домены ухода: этико-коммуникативные аспекты взаимодействия медицинского персонала с пациентами, практические компоненты сестринского ухода, удовлетворённость врачебной помощью, а также доступность психологической и духовной поддержки.

Анкетирование проводилось в индивидуальном формате с учётом физического и когнитивного состояния респондентов. Пациентам предлагалась письменная форма опроса либо устное интервью при наличии ограничений моторных или когнитивных функций. Оценка ответов осуществлялась по 5-балльной шкале Лайкерта (1 – «полностью не согласен», 5 – «полностью согласен»), что позволило провести количественную интерпретацию общего уровня удовлетворённости и выявить проблемные зоны в структуре паллиативной помощи^{9,10}.

Опрос был проведён среди медицинских сестёр, врачей и младшего медицинского персонала, работающих в хосписах, включённых в исследование. Полученные данные использовались как для общей оценки состояния паллиативной помощи,

9 Wantonoro W, Suryaningsih EK, Anita DC, Nguyen TV. Palliative Care: A Concept Analysis Review. SAGE Open Nurs. 2022 Aug 8;8:23779608221117379. doi: 10.1177/23779608221117379. PMID: 35966230; PMCID: PMC9364202.

10 Zheng T, Xie W, Xu L, He X, Zhang Y, You M, Yang G, Chen Y. A machine learning-based framework to identify type 2 diabetes through electronic health records. //Int J Med Inform. 2017 Jan; 97: 120-127.

так и для сравнительного анализа между профессиональными группами.

Опросник «Questionnaire on Palliative Awareness – Student Version (QPA-S)» разработан на основе концептуальных подходов, представленных в исследованиях Kellehear A. и Gysels M. (2003), опросах студентов Бостонского университетского медицинского центра (2006), а также рекомендациях Европейской ассоциации паллиативной помощи (EAPC, 2013).

Адаптированная версия опросника, используемая в настоящем исследовании, направлена на оценку уровня знаний, эмоционального отношения, образовательной мотивации и профессиональных установок студентов, ранее не имевших контакта с паллиативной практикой. Инструмент включает 20 утверждений, распределённых по тематическим направлениям.

Опросник предназначен для студентов бакалавриата гуманитарных и психологических направлений, не имеющих практического опыта работы в системе здравоохранения. Он включает 20 утверждений, сгруппированных в пять основных доменов: а) знания и представления о паллиативной помощи; б) эмоциональное отношение к вопросам ухода, смерти и умирания; в) образовательная мотивация и интерес к паллиативной помощи; г) профессиональные ценности и гуманистические установки; д) готовность к волонтерской деятельности и участию в мультидисциплинарных командах паллиативной помощи.

Интерфейс и логика пользовательского взаимодействия цифрового модуля паллиативной помощи были разработаны с акцентом на снижение нагрузки на медицинский персонал, сокращение времени, затрачиваемого на документацию,

и повышение точности передаваемой клинической информации. Реализация принципа ролевого доступа обеспечивает персонализацию интерфейса для врачей, медицинских сестёр и смежных специалистов, снижая риск когнитивных ошибок и способствуя эффективной интеграции цифрового решения в рутинную клиническую практику паллиативной помощи.

Поэтапное внедрение модуля в Единую медицинскую информационную систему (DMED) включает пять последовательных этапов: проектно-аналитическое планирование, техническая разработка и тестирование, пилотное внедрение, масштабирование и интеграция, а также оценка эффективности и оптимизация. Каждый этап сопровождается разработкой управленческой и технической документации, проведением обучающих мероприятий и мониторингом ключевых показателей качества.

В Италии реализуется регионализированная модель паллиативной помощи, в которой ключевую роль играет сестринская служба «Assistenza Domiciliare Integrata» (ADI), функционирующая в большинстве регионов страны. Медицинские сёстры проходят аккредитацию в рамках государственной программы непрерывного профессионального развития (CPD) и являются неотъемлемыми членами мультидисциплинарной команды. Согласно данным Итальянского общества паллиативной помощи (SICP), более 60% паллиативных пациентов получают помощь на дому, а участие сестринского персонала в планировании ухода существенно снизило частоту госпитализаций и повысило приверженность пациентов лечению.

Цифровая интеграция подразделений паллиативной помощи в систему DMED

обеспечивает преемственность медицинского наблюдения, стандартизирует процессы ведения пациентов на различных уровнях оказания помощи и создаёт предпосылки для формирования современной пациент-ориентированной модели паллиативной помощи, направленной на повышение качества жизни и рациональное использование ресурсов здравоохранения.

Интеграция цифрового модуля в систему DMED позволила снизить нагрузку на персонал на 18%, повысить точность данных на 22% и обеспечить преемственность паллиативной помощи. Уровень удовлетворённости пациентов увеличился на 15–40%, уровень профессионального выгорания персонала снизился на 21%, а показатели дистресса уменьшились на 19%.

Пилотный проект подтвердил техническую совместимость и готовность решения к масштабному внедрению. Разработанная модель рекомендуется к включению в национальную стратегию цифровизации здравоохранения в качестве стандарта паллиативной помощи, ориентированного на пациента и мультидисциплинарную команду.

Совершенствование организационной модели сестринского ухода в паллиативной помощи является стратегически важной задачей для системы здравоохранения. Научно обоснованный комплексный подход к оптимизации сестринской деятельности повышает эффективность паллиативной помощи, улучшает качество жизни пациентов и обеспечивает устойчивое развитие системы здравоохранения в целом.

O'ZBEKLARNING TAOMLANISH MADANIYATIDA MILLIY VA DINIY ME'YORLARNING O'ZARO UYG'UNLASHUVI

Farrux Shavkatovich Aqchayev – tarix f.b.f.d.,
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy o'zbek jamiyatida taomlanish madaniyati va diniy me'yorlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tarixiy-etnologik va ijtimoiy-madaniy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda islom diniga xos bo'lgan halol va harom tushunchalarining shakllanishi, ularning taom tayyorlash, oziq-ovqat mahsulotlarini tanlash hamda iste'mol qilish amaliyotidagi o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, maqolada milliy an'analar bilan diniy qoidalarining o'zaro uyg'unlashuvi hamda bu jarayonning jamiyat ma'naviy hayotida tutgan ahamiyati asoslab beriladi.

Аннотация. В статье с историко-этнологической и социально-культурной точки зрения анализируется взаимосвязь культуры питания и религиозных норм в современном узбекском обществе. Особое внимание уделяется формированию понятий халял и харам, а также их роли в практике приготовления пищи, выборе продуктов питания и процессе их потребления. Кроме того, обосновывается значение взаимодействия религиозных предписаний и национальных обычаев в формировании духовной культуры общества.

Abstract. This article examines the interrelation between food culture and religious norms in contemporary Uzbek society from historical-ethnological and socio-cultural perspectives. Particular attention is paid to the formation of the concepts of halal and haram and their role in food preparation practices, the selection of food products, and patterns of consumption. Furthermore, the article substantiates the significance of the interaction between religious prescriptions and national customs in shaping the spiritual culture of society.

Kalit so'zlar: taomlanish madaniyati, halol va harom kategoriyalari, islomiy oziq-ovqat me'yorlari, milliy-madaniy an'analar, zamonaviy o'zbek jamiyati.

Ключевые слова: культура питания; категории халял и харам; исламские стандарты питания; национально-культурные традиции; современное узбекское общество.

Keywords: food culture; categories of halal and haram; Islamic food standards; national-cultural traditions; modern Uzbek society.

O'zbek xalqining taomlanish madaniyati asrlar davomida shakllanib, milliy an'analar, urf-odatlar hamda diniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib kelgan. Bu jarayonda oziq-ovqat tanlash, uni tayyorlash va iste'mol qilish me'yorlari jamiyatning ma'naviy-axloqiy qarashlarini aks ettiradi. Ayniqsa, islom diniga asoslangan halol va harom tushunchalari o'zbeklarning kundalik hayotida, xususan, taomlanish madaniyatida muhim o'rin egallaydi. Halol mahsulotlarga rioya qilish faqat diniy-huquqiy me'yor sifatida emas, balki jamiyatda sanitariya-gigiyena, sog'lom ovqatlanish hamda ijtimoiy nazorat mexanizmlari bilan chambarchas aloqador madaniy fenomen sifatida ham talqin etiladi. Shu bilan birga, globalashuv, bozor iqtisodiyoti va oziq-ovqat sanoatining jadal rivoji sharoitida xalqlarning taomlanish madaniyati

masalasini ilmiy-etnografik jihatdan o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Turli xalqlarga mansub bo'lgan taomlarni o'rganish orqasidan aholining bir-biri bilan ijtimoiy aloqalari, muomala madaniyati, mehmondo'stlik an'analari, marosimlarda taomlar bilan bog'liq urf-odatlar, diniy bayramlarning aholi kundalik hayotidagi o'rni, ta'ziya-dafn marosimlari, shuningdek, ayol va erkaklar hamda bolalarning tanovul qilishdagi o'rni, ahamiyati, gender muammolari va boshqalar tahlilga tortildi. Taom ijtimoiy munosabatlarni o'rnatuvchi omil sifatida ma'lum bir ramziy xarakterga ega bo'lib, birgalikda taom tanovul qilish do'stlik, qarindoshlik va qo'shnichilik munosabatlarini keltirib chiqaradi, mustahkamlaydi hamda o'zaro aloqa o'rnatadi. Jumladan, o'zbeklarda ham taom va uning

xususiyatlari xalq tomonidan alohida qadrlanadi hamda turli marosimlarda uning magik kuchi borliliga ishoniladi. Shuningdek, taom tayyorlash hamda taomlanish o'zbek xalqining birdamligini, jipsligini va asrlar osha yashab kelayotgan an'analarning bardavomligini ko'rsatib beruvchi atribut ham hisoblanadi. Birgina to'y, aza va boshqa marosimlardagi ovqatlarning tayyorlanishi elning birdamligini jipslashtirib, yosh avlodni, qo'shnilarni, qavm-qarindoshlarni, do'stlikni mustahkamlovchi tuyg'ularni uyg'otishda katta ahamiyatga ega¹. Bundan tashqari taomning masallig'i, tayyorlanish jarayoni hamda dasturxonga tortilishi ham o'ziga xos ilm bo'lib, bunda odam organizmi uchun foydali, to'yimli kuch-quvvat beruvchi toza mahsulotlar tanlanishi va uni iste'mol qilgan kishilarda sog'liqqa zarar keltiruvchi omillarga alohida ahamiyat beriladi.

Taom tayyorlash va uni dasturxonga tortish xalqlar madaniyatida alohida san'at va taom tayyorlovchi oshpazlik eng nozik kasb sifatida talqin qilinsa, millatning madaniyatini ko'rsatadigan jihat aslida taomlanish madaniyatidir. Taomni tortish tor doiradagi ish bo'lib, ma'lum shaxslarning faoliyatini ochib berishga qaratilgan, taomlanish esa shu xalqning barcha a'zosini o'zida mujassamlashtirgani bilan xarakterli. Shu jihatdan antropologiyada taom va taomlanish masalasida umummadaniyat tushunchasi ko'proq taomlanish jihatlarining tahlili orqali kelib chiqadi.

Aslida taomlanish madaniyati katta madaniy jarayon bo'lib, uning tarkibiga taom tayyorlashga hozirlik ko'rishdan to dasturxonga duo o'qib, yig'ishtirib olishgacha bo'lgan barcha jarayonlarni kiritish mumkin. Bu madaniyatni har bir qismining alohida o'z odati va tartibi bor. Masalan, taom tayyorlashda – o'choq boshi va idishlarni toza tutish, taom boshlashda bismilloh

deyish; taqdim qilishda – ko'ngilni xira qiladigan narsalarni tushib qolishini oldini olish, teng taqsimlash, qo'ni-qo'shnilarning haqqi masalasi; tanovul qilishda – kattalar boshlashi, dasturxon atrofida tabaqaviy o'tirilishi, o'ng qo'l bilan yeyish, oxirida duo qilish, dasturxondan duo qilmasdan turmaslik, kattalar yoki oilani erkagi duo qilishi kabi jihatlarni keltirish mumkin.

O'zbeklarning taomlanish madaniyati: taom tayyorlash, taomlanish uchun shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilish, taomlanish uchun bir dasturxon atrofida yig'ilish va tartib bilan joylashish hamda taomlanish, ya'ni bevosita tanovul qilish bilan bog'liq madaniyatni qamrab oladi. Shuningdek, o'zbeklarning taomlanish madaniyati taomni iste'mol qilish vaqti, tartibi, ketma-ketligi kabi jihatlar va odob-axloq qoidalariga qat'iy amal qilish bilan ajralib turadi. Taomlanish vaqti sifatida nonushta, tushlik va kechki ovqatga bo'linsada, o'rtada yengil tamaddi qilish kabi holatlar ham uchrab turadi. Unga ko'ra o'zbeklar nonushtada, tushlikda va kechki ovqatda nimalar yeyishini alohida keltirib, xususiyatlariga ko'ra ajratib o'tishadi.

O'zbeklarning taomlanish madaniyatining tarkibiy qismlari tahlil qilinganda, taomni tayyorlash va tortiq qilishdan tashqari uni iste'mol qilishga doir ma'lum tartib qoidalar o'rnatilganini ko'ramiz. Jumladan,

Taom tayyorlash madaniyati: o'zbeklarda taom tayyorlash odatda ayollarning vazifasi hisoblanadi. Faqatgina el-u yurtga osh berish kabi katta-katta marosimlarda va ayrim umumiy ovqatlanishga ixtisoslashgan yemakxonalarda erkaklar taom tayyorlash bilan shug'ullanishadi. Buning sababi sifatida ko'pchilikka tayyorlanadigan taom ko'p masaliqqa asoslanganligi, uni tayyorlash, aralashtirish va tortish katta jismoniy kuch talab qiladi va shuning uchun bu yumush erkaklarning

1 Баллиева Р. Традиционное природопользование и пища. // Вестник Каракалпакского Отд. АН Республики Узбекистан. – 1993. – № 4. – С.54–57.

zimmasiga yuklangan². O'zbek oilalarida an'anaviy jihatdan qizlar taom tayyorlashni avval onasidan, keyin qaynonasidan o'rgangan. Ayol yil davomida taom tayyorlash uchun to'planadigan mahsulotlarga oid bilimlarga ega bo'lgan va qaysi mahsulotni qachon ishlatish kerakligini yaxshi bilgan. Hatto, qo'ni-qo'shnilar bilan ham oldi-berdilarni bajargan, chunki mahsulotning qayerda saqlanishidan tortib, uyda zahira yetish-yetmasligini yaxshi bilgan. Shuning uchun uyga yangi kelin kelganda, mana shu ro'zg'orga endi siz beka bo'ldingiz, degan xulosa chiqishi uchun qaynonasi kelinini dasturxon va supra bilan ko'rishib qarshi oladi va kelinning qo'lini unga botirib, un elatib, quyruq to'g'ratib, qo'lini yog'ga botirib oladi³. O'zbek xonadonlarida ayollar tomonidan dasturxon bezatish, ovqatni taqsim qilish, taom bilan ta'minlashda hamda tayyorlangan taomni tortiq etishda uning nafaqat mahorati, axloqi, odobi, ta'bi, kayfiyati, salomatligi muhim o'rin tutadi.

Taom tayyorlashda taom tayyorlovchi o'zi, ish qurollari hamda masalliqning tozaligi, ozodaligi, yuvilganligi kabi jihatlariga hamda masalliqni halol, aynimagan iste'molga yaroqliligiga katta e'tibor berilgan. Iste'mol uchun yaroqsiz bo'lgan (harom qilingan yoki sifatini yo'qotgan) mahsulotlarni ishlatish ayb sanalgan. Bu oila ichida bo'lsa a'zolarini noroziligi va ishonchsizligiga olib kelsa, jamoaviy marosimlarda qilingan bunday harakat oshpazni xalq orasida bebro' bo'lishiga hamda ma'lum ta'qiqlarni qo'yilishiga sabab bo'lib, hatto uni marosimlarga chaqirilmasligi, ma'lum laqab qo'yilishi, yosh oshpazlarni ustozlari o'shanga o'xshamaslik uchun o'sha laqabni shogirdiga nisbatan tanbeh o'rnida ishlatilishi⁴ kabi

holatlarni keltirish mumkin.

Taom tayyorlash madaniyatining muhim jihati, uni dasturxonga tortishdir. O'zbeklarning odatiga ko'ra har doim taom suzishda erkaklarga alohida hurmat ko'rsatiladi. Har qanday sharoitda, ovqat suzilayotganda birinchi navbatda uy erkagiga ovqat suziladi. Agar uyda bo'lmasa, birinchi suzilib, eng yaxshi go'sht oila boshlig'i uchun olib qo'yiladi⁵. Bu esa o'zbeklar orasida taomlanish madaniyatining o'ziga xos tartibi hamda taqsimlash jarayonining mahalliy xususiyati sifatida shakllanganligini ko'rish mumkin. Bundan tashqari taomni tortishda uni sifati hamda tanovul qiluvchining ko'nglini xira qiladigan jihatlar imkon qadar bartaraf etilishi kerak.

Taomlanish uchun bir dasturxon atrofiga o'tirish o'zbeklarning eng muhim milliy qadriyatlaridan biri sanaladi. Dasturxon o'zbekning milliy xarakterini ko'rsatadigan, uning mehmondo'stligi, ochiqko'ngilligi hamda samimiyligini bildirish bilan bir qatorda, oilaning ijtimoiy holati, iqtisodiy muammolarini ham ko'rsatib beradi. Azaldan dasturxon o'zbekning oilasini bir joyga to'playdigan, mehmon kelsa unga o'z hurmatini ko'rsatadigan atribut bo'lib kelgan. Sayyoh olim H.Vampering ta'kidlashicha, O'rta Osiyoda shunday odat borki, har qanday, hatto oddiy holatda ham xonadonga tashrif buyurgan odamga dasturxon yozish odati bor va mehmon ozroq bo'lsa-da dasturxondan yegulik olishi kerak⁶. An'anaga ko'ra dasturxon ustiga odatda, birinchi non qo'yiladi. O'zbeklar nonni dasturxonga juft qo'yiladi⁷. Bir dasturxon atrofida barcha oila a'zolarining yig'ilishi o'sha oilaning bir butunligi, og'izbirligini ta'minlovchi vosita

2 Дала тадқиқотлари. Жиззах вилояти Зомин, Бахмал, Ғаллаорол туманлари. 2023 йил.

3 Файзуллаева М. Сурхон воҳаси аҳолисининг таомлар билан боғлиқ анъана ва маросимлари (XX аср биринчи ярми): т.ф.н. учун ёзилган дисс. – Тошкент, 2010. 104- бет.

4 Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Ургут тумани. 2024 йил.

5 Файзуллаева М. Сурхон воҳаси аҳолисининг таомлар билан боғлиқ анъана ва маросимлари (XX аср биринчи ярми): т.ф.н. учун ёзилган дисс. – Тошкент, 2010.

6 Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М., 2003 61-стр.

7 Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Адолат, 2004. – 63-бет.

deb qaraladi. Shuningdek, bu jarayon odob-axloq me'yorlari sanalib, o'smirlar, yoshlarni taomlanish madaniyatini shakllanishida muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda oilaning yoshi ulug'lari birinchi kelib, dasturxonning to'ridan o'tirishi va yosh hamda jinsga qarab tartiblanib joylashishi muhim sanalgan. Dasturxon atrofida o'tirish madaniyatiga ko'ra, katta oilalarda oila boshlig'i bobo va buvi dasturxonning yuqori qismida o'tirgan. Qolgan oila a'zolarining o'tirish tartibiga ko'ra, gender bo'linish kuzatilgan. Ya'ni, kelin va qizlar buvi (ona) o'tirgan tomonga, o'g'illar esa bobo (ota)ning yonida o'tirgan. Bolalar asosan, onalar ixtiyorida bo'lib, ularning yonidan joy olgan. O'zbeklar bolajon xalq bo'lganligi sababli, ba'zi hollarda (asosan mehmonlar bo'lmagan taqdirda) bobo va buvilar kichik nabiralarni yonlariga olib o'tiradi⁸. Dasturxon atrofidagi muloqot madaniyatida, ba'zi xatti-harakatlarga taqiq qoidalari sifatida qaralib, ularni dasturxon boshida bajarmaslik muhim sanalgan. Xususan, taom iste'moli vaqtida kerishmaslik, og'zida ovqati bo'lsa gapirmaslik, ovqatni ovoz chiqarib chaynamaslik, kattalar oldida yonboshlab o'tirmaslik, oyog'ini uzatmaslik, o'g'il o'z ota-onasining oldida farzandini yonida olib o'tirmasligi va erkalashi mumkin bo'lmagan⁹. Oilaga mehmon kelganda, mehmonlarning taomlanishi vaqtida oila a'zolarining jahl bilan gaplashishi, mehmonning oldiga singan non bo'laklari bilan dasturxon yoyishi, mehmon choy ichgan piyolada qolgan choyni atrofga sochib yuborishi, mehmonning oldida yonboshlab o'tirishi, piyolaga to'ldirib choy quyishi, mehmon tashabbus ko'rsatmasdan duo o'qib, dasturxonni yig'ishtirmasligi shart hisoblangan. Mehmonga bo'layotgan munosabatning xatti-harakatlarda aks etishining bajarilishi taqiqlangan

ko'rinishlari bo'lib, mehmon bilan bo'ladigan muloqot madaniyatida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatgan¹⁰.

Tanovulni boshlanishi oilaning ulug'i tomonidan amalga oshirilgan. Ya'ni, dasturxon yozilganda nonni, taomni, barcha yeguliklarni iste'mol qilishni birinchi bo'lib kekxa kishi, bobo, buvi, amma-xola boshlab beradi. Kichik oilada esa ota-ona bu ishni bajargan. Yoshi katta oila a'zosidan ilgari ovqatga qo'l uzatish oilani nufuziga yoki oila boshiga nisbatan hurmatsizlik sanalgan. Shu sababli o'zbek oilasida taomlanish madaniyatini birinchi qoidasi sifatida oila boshidan oldin qo'l uzatmaslik yosh bolalarga alohida o'rgatilgan. Qoidaga ko'ra taomlanishni boshlab bergan oila boshi tanovul qilish tugagandan so'ng duo qilishi ham shu tartibning bir belgisidir.

O'zbeklarning taomlanish madaniyatiga xos yana bir holat, taomlar yoki unga ishlatiladigan ozuqalarning xususiyati hamda holatiga ko'ra uning foydali hamda zararli jihatlari (halol va harom qilinganligi)ga qaratilgan ayrim ta'qiqlar yoki cheklovlar masalasi ham bor. Jumladan, homilador ayollarga bolaning tug'ilishini kechiktiradi deb, ot, tuya go'shti yeyish ta'qiqlangan. Bunday udum butun turkiy xalqlariga xos bo'lgan¹¹ odatlardandir. Homilador ayolga ot, tuya go'shtini man qilishlariga sabab shuki, go'yo ayol bu hayvonlarning go'shtini iste'mol qilsa, ulardagi bola ko'tarish xususiyati ayolga o'tadi va u ham 12 oygacha bola ko'taradi kabi tushunchalar mavjud bo'lgan. Buning mohiyatini ikki xil talqin qilish mumkin. Birinchidan, bu taomlar issiq hazmi og'ir hisoblanib, aslida ayolning va homilaning sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan.

8 Нарзиев Н. Марказий Осиё халқлари таомланишида табулар масаласига доир мулоҳазалар // "Марказий Осиё халқларининг таомланиш маданияти ва тарихи" номли халқаро илмий –амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2024. 164-бет.

9 Дала ёзувлари. Сирдарё, Жиззах ва Самарқанд вилоятлари. 2024 йил.

10 Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Ургут тумани, Жиззах вилояти Фориш тумани. 2024 йил.

11 Мирзаахмедова Д. Ўзбек оиласида ҳомиладорлик ва бола туғилиши билан боғлиқ урф-одатлар // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2-қисм. – Тошкент, 2005. – Б. 107; Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов связанные со скотоводством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1975. – С. 194-205.

Ikkinchidan esa, ma'lumki, o'tmishda ayrim jonivorlarga totem ajdod sifatida sig'inish bilan bir qatorda, ularning ba'zilarini ramziy homiy sifatida muqaddaslashtirgan¹². Mana shunday belgilar ramziy ma'noda taomlanishda o'ziga xos ta'qiq va insonlar qarashlarida diniy magik jihatlarini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, o'zbeklarning taomlanish madaniyati asrlar davomida sayqallanib borgan hamda millatning o'zligini ko'rsatadigan ijtimoiy jarayonga aylandi. Bugungi kunda o'zbeklarning taomlanish madaniyatiga e'tibor qaratsak ayrim an'anaviy jihatlar, tartiblar unutilib ketayotgan bo'lsada, ijtimoiy hayotda u eng muhim element oilani, qarindosh-urug'larni birlashtiruv funksiyasini haligacha bajarib kelmoqda.

Shuningdek, avlodlar o'rtasida o'zaro bog'lovchi zanjir hamda jamoaga xos me'yoriy odob qoidalarni o'rgatuvchi jarayon vazifalarini ham bajaradi. Taom tayyorlash, ovqatlanish, dasturxon atrofida qanday o'tirish va o'zini qanday tutish kerakligini oilaning kattalaridan kenja avlodga meros sifatida o'rgatib borish, har bir oilada o'ziga xos an'ana hisoblanadi. Bu boradagi o'ziga xos qarashlarga, albatta, iqlim, mentalitet, diniy e'tiqodlar zamonlar osha ta'sir etib shakllanib kelgan.

O'zbeklarning taomlanish madaniyatida yuqorida ta'kidlangan jihatlar bilan bir qatorda eng asosiy talab shuki, inson iste'mol qilayotgan taomning halol yoki harom ekanligi tushunchasidir. Aslini olganda o'zbek oshxonasining o'ziga xos jihati ham, milliy mentalitetga xos taomlanish odobi ham halol va harom tushunchalari ustiga qurilgan. Biz yuqorida ta'kidlagan barcha jihatlar taomlanish

madaniyatining tashkiliy qismlarini ko'rsatib beradi. Lekin nimani iste'mol qilish mumkin-u, qaysinisi mumkin emas, yoki qachon harom luqma shakli paydo bo'lishi kabi jihatlar boshqa masala hisoblanadi. Taomlanishdagi halol tushunchasi O'rta Osiyoga islom dini kirib kelishi bilan paydo bo'lgan. Halol va harom o'zi nima, taomlanishda o'zbeklar bu masalalarga qanday qarashini quyidagi ko'rib chiqamiz.

"Halol" – Qur'oni Karimdan kelgan atama bo'lib "ruxsat etilgan", "qonuniy" kabi ma'nolarni ifodalaydi. "Halol" so'zi arabiycha joiz ma'nosini anglatadi. Arab tilidan lug'aviy tarjimai ruxsat etilgan, yo'l qo'yilgan, qonuniy, asosli kabi tushunchalarni beradi¹³. Shariatda haromlik tuguni yechilgan, ya'ni haromlik sifati yo'q narsaga "halol" deb aytiladi¹⁴. Halol nafaqat ta'qiq yoki ruxsat, balki poklik, mahsulotning kelib chiqish manbasini ham ifodalaydi¹⁵. Halol tushunchasi hayotning barcha jabhalarini, masalan, ruxsat etilgan xatti-harakatlar, nutq, kiyinish, yurish-turish, ovqatlanishda qo'llaniladi.

Islom dinida halol tushunchasi dinning pokligini saqlash, islomiy mentalitetni himoya qilish, hayotni saqlab qolish, mulkni himoya qilish, kelajak avlodni himoya qilish, o'z-o'zini hurmat qilish va benuqsonlikni saqlash kabi juda aniq maqsadlarni ifodalaydi. Halol tushunchasi hayotning barcha jabhalarini, masalan, ruxsat etilgan xatti-harakatlar, nutq, kiyinish, yurish-turish, ovqatlanishda qo'llaniladi¹⁶.

O'zbek madaniyatida halol tushunchasi ko'proq iste'mol va insonning xatti harakatiga nisbatan ishlatiladi. O'zbeklarning an'anaviy qarashlariga ko'ra halol va harom tushunchasi bu ozuqalarni mumkin yoki mumkin emasligi

12 Хамроқулова Б. Аёл ҳомиладорлиги даврида бажариладиган урф-одат ва удумлар // O'zbekiston tarixi. 2001. – № 3. – Б. 49–50.

13 Ислам. Энциклопедия. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б.641.

14 Mufti Yousuf Abdul Razzaq. Shari'ah Principles for Halal Standardization // Proceedings of the World Halal Summit Scientific Conference. – Istanbul, 2018. – P.51.

15 Halal Food Lifestyle Singapore 2021. Dining and Delivery Markets, Behaviors and Preferences. – P.39.

16 Бобожонов Ш. Зиёрат туризми ва ҳалол феномени // "Евроосиё халқлари маданий мероси: замонавий тадқиқотлар, муаммо ва ўрганиш усуллари" номли халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Жиззах, 2022. – Б.291.

bilan o'Ichansa, ikkinchisi taomni, rizqni topish yo'llari bilan bog'liq holda ham namoyon bo'ladi. Masalan, "ishingni halollab qil, oshingni halollab ol" – deganda, taom aslida halol bo'lsada, uni topilishi harom yo'l bilan bo'lsa u ham qoralangan.

Harom esa islom qoidalariga ko'ra foydalanish, iste'mol qilish ta'qiqlangan mahsulotlar, harakatlar bilan bog'liq. Qur'oni Karimda shunday deyiladi: "U (Alloh) sizlarga harom qilingan narsalarni batafsil bayon qildi"¹⁷. Harom taomlar sifatida o'nta narsa, ya'ni "o'lik go'sht, qon, cho'chqa go'shti, Allohning nomidan boshqa har qanday nom bilan so'yilgan hayvon" kabilar belgilab berilgan. Agar inson bo'g'ilib o'ldirilgan, urib o'ldirilgan, yiqilib o'lgan yoki tosh ustida so'yilgan o'ljaning zarrasini yutib yuborgan bo'lsa, bularning barchasi haromdir¹⁸, deyilgan. Halol tushunchasi insonning kundalik hayotida odatda oziq-ovqat mahsulotlariga, birinchi navbatda, go'sht va go'sht mahsulotlariga nisbatan qo'llaniladi¹⁹.

O'zbeklarning taomlanish madaniyatiga e'tibor qaratsak, halollik yoki halol taom tushunchasi ko'proq unga ishlatilgan xomashyolar, jumladan, go'shtning halolligiga ko'proq urg'u qaratilishini kuzatish mumkin. Uni tayyorlash yoki tanovul qilish bilan bog'liq jihatlariga ikkinchi darajali masala sifatida qaralishi o'tkazilgan so'rovnomalarda ham o'z aksini topgan bo'lib, aholining katta qismi O'zbekiston sharoitida bugun muammoli bo'lib turgan masala taomlarga ishlatiladigan go'shtning harom qilinmagan hayvonga tegishli ekanligini muhim deb hisoblaydi. Chunki so'nggi yillarda chorva mollarini yetishtirish va aholini go'sht mahsulotlari bilan ta'minlash sohasidagi tizimli muammolar aholini halol

go'sht mahsulotlari bilan ta'minlash borasida qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda va buning natijasida ayrim shaxslar harom qilingan hayvonlar go'shti (asosan, o'lgan hayvonlar, shuningdek, eshak go'shti)ni savdoga chiqarib yuborilayotganini ham qayd etish joiz. Mana shu sabablar aholini taomlarga nisbatan halollik tushunchasini faqat go'sht mahsulotlariga bog'liq, degan tushunishga olib kelgan.

Masalaning ikkinchi tomoni, go'shti foydalanilayotgan hayvon halol bo'lsa uni so'yilish bilan bog'liq udumni bajarilishi e'tibor qaratish muhim bo'lgan masala sanaladi. Axborotchilarning ma'lumotiga ko'ra so'nggi 5-10 yil ichida go'shtning halolligi masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Bugungi kunda ko'proq umumiy ovqatlanish joylarida, kafelarda hamda asosan bozorlarda ovqat tayyorlab sotiladigan joylarda bu masalaga e'tibor kuchaymoqda²⁰.

Shuningdek, milliy tarbiyaga to'g'ri kelmaydigan (bosh kiyimsiz taom tayyorlash), dinda gunoh yoki ta'qiqlangan ayrim harakatlar ham yemakni halolligiga ta'sir qiladigan holat sifatida qabul qilinadi. Bundan ko'rish mumkinki, o'zbeklarning taomlanish madaniyatida halol tushunchasi faqatgina diniy qoidalar yoki tartiblar bilan bog'liq emas. Aslida halol yoki harom masalasi faqat islom dini asosida tartibga solinsada, aholi milliylikka to'g'ri kelmaydigan, tarbiyaga qarshi turadigan jihatlarni ham halollik me'yorlari bilan tartibga solib kelgan.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa qilish mumkinki, o'zbeklarning taomlanish madaniyati taomni tayyorlash, tortish va iste'mol qilish kabi uchta o'zaro bog'liq asosiy bosqichdan iborat murakkab ijtimoiy-madaniy tizim hisoblanadi. Ushbu jarayonda halol va harom masalasi, eng

17 Куръони Карим / Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. Анъом сураси, 119 оят. – Тошкент, 2004.

18 Куръони Карим / Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. Моид сураси, 5:3 оят. – Тошкент, 2004.

19 Рагасова С., Хуснутдинов А. слова халяль и харам в современной русской речи // Вестник Ивановского государственного университета. – 2021. – № 4. – С. 54.

20 Дала тадқиқотлари. Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари. 2024-2025 йиллар.

avvalo, oziq-ovqat mahsulotlarini, ayniqsa masalliq-larni tanlash va ularning kelib chiqishi bilan chambarchas bog'liqdir. Taomlarning aksariyati go'sht mahsulotlariga asoslangani, shuningdek, o'zbek taomlanish an'analarida go'shtli taomlarning yuqori ijtimoiy-madaniy maqomga ega ekani go'shtning turi, so'yilish tartibi va uning halollik mezonlariga alohida e'tibor qaratilishini taqozo etadi.

Shu bilan birga, O'zbekiston hududining iqlimiy va mavsumiy xususiyatlari tez buziluvchi mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash va iste'mol qilish amaliyotida o'ziga xos taomlanish me'yorlarini shakllantirgan. Bu holat sanitariya-gigiyena talablari bilan diniy halollik mezonlarining o'zaro uyg'unlashuvini ta'minlashga xizmat qilgan. Taomlanish madaniyatida halollikka oid qarashlar faqat diniy me'yorlar bilan cheklanib qolmasdan, milliy an'analar va ijtimoiy tasavvurlar bilan ham uyg'un holda namoyon bo'ladi. Ayrim hollarda islomda harom sifatida belgilanmagan oziq-ovqat yoki amallar milliy mentalitet va urf-odatlariga zid deb baholanib, taomlanish jarayonida nomaqbul omil sifatida talqin etiladi. Bu esa o'zbek jamiyatida halol va harom muammosining faqat nazariy emas, balki etnomadaniy va ijtimoiy ma'noga ega ekanini ko'rsatib, zamonaviy o'zbek jamiyatida taomlanish madaniyatida halol va harom masalasi diniy qoidalar, milliy an'analar hamda zamonaviy turmush sharoiti ta'sirida shakllanib, ularning o'zaro uyg'unlashuvi orqali barqaror ijtimoiy-madaniy amaliyot sifatida rivojlanib borayotganligidan dalolat beradi.

"MILLIY MENTALITET" TUSHUNCHASI MAZMUNI VA UNING FUNKSIYALARI

Tohir Hamdamovich Qurbonov – falsafa f.n.,
dotsent, Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada bugungi kunga kelib turli millat va elat vakillarining bir jamiyatda hamjihatlikdagi turmushini va o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlash, ularni muayyan konsensusga, murosa va kelishuvga keltirish yo'llarini topish masalasi dolzarb tus olayotgani qayd qilingan. Muammoning har ikkala jihatini hal qilish uchun, eng avvalo, millat va elatlarni u yoki bu qarorga kelishga, u yoki bu tarzda faoliyat ko'rsatishga undaydigan manbalarni, etnoslar xulqi va faoliyatining determinantlarini aniqlash taqozo qilinadi. Milliy mentalitet millat ruhiyatini asrash, millatning madaniy va gnoseologik stereotiplarini asrash, millat vakillarini yagona maqsad sari yo'naltirish funksiyalarini bajaradi.

Аннотация. В статье отмечается, что сегодня актуальной становится проблема обеспечения гармоничного сосуществования и взаимного сотрудничества представителей различных национальностей и этнических групп в одном обществе, поиска путей достижения ими определенного консенсуса, компромисса и соглашения. Для решения обоих аспектов проблемы необходимо, прежде всего, определить источники, побуждающие нации и этнические группы к принятию того или иного решения, к тем или иным действиям, а также детерминанты поведения и деятельности этнических групп. Национальный менталитет выполняет функции сохранения духа нации, сохранения культурно-эпистемологических стереотипов нации и направления представителей нации к единой цели.

Abstract. The article notes that today the issue of ensuring the harmonious coexistence and mutual cooperation of representatives of different nationalities and ethnic groups in one society, finding ways to bring them to a certain consensus, compromise and agreement, is becoming urgent. To solve both aspects of the problem, it is necessary, first of all, to identify the sources that encourage nations and ethnic groups to come to one decision or another, to act in one way or another, and the determinants of the behavior and activities of ethnic groups. National mentality performs the functions of preserving the spirit of the nation, preserving the cultural and epistemological stereotypes of the nation, and directing representatives of the nation towards a single goal.

Kalit so'zlar: millat, elat, milliy mentalitet, milliy mentalitet tarkibi, millat ruhiyatini asrash funksiyasi, millatning madaniy va gnoseologik stereotiplarini asrash funksiyasi, millat vakillarini yagona maqsad sari yo'naltirish funksiyasi.

Ключевые слова: нация, этническая группа, национальный менталитет, состав национального менталитета, функция сохранения духа нации, функция сохранения культурно-эпистемологических стереотипов нации, функция направления представителей нации к единой цели.

Keywords: nation, ethnic group, national mentality, composition of national mentality, function of preserving the spirit of the nation, function of preserving the cultural and epistemological stereotypes of the nation, function of directing representatives of the nation towards a single goal.

XXI asrga kelib, jahonda monoetnik tarkibga ega bo'lgan sotsiumlar qariyb qolmadi. Har qanday zamonaviy jamiyatda ikki va undan ortiq millat va elat vakillari umrguzaronlik qiladilar. Masalan, 2010-yilgi aholini ro'yxatga olish natijalariga ko'ra, AQSh aholisining 72,4 foizini kelib chiqishi yevropalik bo'lgan, 12,6 foizini kelib chiqishi afrikalik bo'lgan, 4,8 foizini kelib chiqishi osiyolik bo'lgan fuqarolar tashkil etadilar¹. Germaniya

statistik xizmati ma'lumotlariga qaraganda, mamlakatda 16 milliondan ortiq immigrantlar (ularning qatta qismi turklar) istiqomat qiladilar². O'zbekistonda bugun "130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda"³. Shu munosabat bilan ularning bir jamiyatda hamjihatlikdagi turmushini va o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini ta'minlash masalasi nihoyatda dolzarb tus olmoqda.

1 Национальный состав населения США 2021.// www.statdata.ru.

2 Монтескье Ш. О духе законов. – М., 1955;

3 Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1995;

Masalaning ikkinchi jihatini ham mavjud. O'tgan asrning oxirgi choragiga kelib, jahonda avj olgan globallashuv jarayoni turli millat va elatlar, davlatlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlarning xarakteriga ham keskin ta'sir ko'rsatdi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tobora murakkablashmoqda, millatlararo ijtimoiy-madaniy aloqalarning tabiati yangicha tus olmoqda, davlatlar va siyosiy kuchlar orasidagi geosiyosiy raqobat chigallashmoqda, ma'naviy-mafkuraviy maydonlardagi vaziyatda ham yana ziddiyatlar paydo bo'lmoqda. Bunday holat ham turli millat va elatlar, davlat va siyosiy tuzilmalarni muayyan konsensusga, murosa va kelishuvga keltirish yo'llarini izlashga majbur qilmoqda. Muammoning har ikkala jihatini hal qilish uchun, eng avvalo, millat va elatlarni u yoki bu qarorga kelishga, u yoki bu tarzda faoliyat ko'rsatishga undaydigan manbalarni, etnoslar xulqi va faoliyatining determinantlarini aniqlashni taqozo qiladi. Bu yo'nalishdagi ilmiy mulohazalarimiz bizni, albatta, mentalitet muammosiga yetaklab keladi. Chunki aynan mentalitet ijtimoiy guruh, jamoa, elat, millatni muayyan tarzda faoliyat ko'rsatishga undaydi.

Odatda millat yoxud elat faoliyati manbalarni, xulq-atvori determinantlari iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy manbalar bilan bog'lanadi. Bu, albatta, o'rinli xulosa. Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli, moddiy ishlab chiqarish xarakteri, ko'plab iqtisodiy ahamiyatga molik ko'rsatkichlar millat vakillarining xulq-atvori va faoliyati xarakterini belgilab beradi. Kishilarning asrlar davomida shakllangan turmush tarzi, jamiyatdagi shaxslararo munosabatlarning normalari va shu kabilar ham millat vakillari xulqining manbai bo'lishi, ularni muayyan tarzda faoliyat ko'rsatishga undashi mumkin. Shuningdek, bunday manbalarni jamiyatda hukm surayotgan siyosiy rejim, siyosiy munosabatlar va hokazolardan izlasa bo'ladi.

Millat va elat vakillarini muayyan tarzda

faoliyat ko'rsatishga undab turadigan ma'naviy-ruhiy determinant esa mentalitet bilan bog'liq. Millat mentalitetini shakllantirgan bilim, tajriba, qadriyat, ideallar nafaqat uning faoliyati xarakterini, balki milliy taraqqiyotning yo'nalishlarini ham belgilovchi manbadir. Shu boisdan mentalitet bilan bog'liq muammolar ijtimoiy falsafa, psixologiya, sotsiologiya mutaxassislari tomonidan turli rakurslarda o'rganib kelinmoqda.

Terminning etimologiyasiga to'xtaladigan bo'lsak, u lotincha "mens", "mentis" tushunchalaridan olingan. Bu tushunchalar, bir tomondan, "aql" va "tafakkur" ma'nosini, ikkinchi tomondan esa "jon", "ruh" ma'nosini anglatadi. Ko'rinib turibdiki, mentalitet deganda subyekt (guruh, jamoa, elat, millat) ruhiyatini tashkil qilgan elementlar xususida bormoqda. Biroq tushunchaning definitsiyasi o'zining misli ko'rilmagan darajadagi turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Ilmiy manbalarda bu tushuncha turli subyektlarga nisbatan ham, uning ayrim xususiyatlariga nisbatan ham, ongning turfa darajalariga nisbatan ham, madaniyatining o'ziga xos jihatlariga nisbatan ham ishlatiladi. Tushuncha ilk bor XIX asrda yashab, ijod etgan Amerika faylasufi va shoiri R.Emerson tomonidan qo'llanilgan. U 1865-yilda ilk bora "mentalitet", "mentallik" terminidan jonning metafizik mohiyatini qadriyatlar va haqiqat manbai sifatida ifodalash maqsadida foydalangan⁴. Lekin mazkur ta'rif hali tugal ilmiy xarakterga ega emas edi. "Mentalitet" tushunchasining ilmiy muomalaga kiritilishi esa fransuz etnologi va sotsial-antropologi L.Levi-Bryul nomi bilan bog'liq. Olim o'zidan bir qadar oldinroq ijod qilgan E.Dyurkgeymning jamoaviy tasavvurlar haqidagi mulohazalarini davom ettirdi. U o'zining "Ibtidoiy mentalitet" asarida Afrika, Avstraliya va Okeaniya xalqlarining hayotiga doir etnografik materiallarga tayangan holda ma'lum ijtimoiy-madaniy tarkiblar tafakkurning jamoaviy

4 Огурцов А.П. Российская ментальность: Материалы круглого стола. // Вопросы философии, 1994, № 1.

tiplariga ega bo'lishini isbotladi⁵.

Bugungi kunga kelib, "mentalitet" kategoriyasi madaniyatshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, falsafa, tarix, iqtisodiyot, huquqshunoslik kabi fanlarning tushunchalari apparatidan joy olgan. Mentalitet mohiyati, xususiyatlari va asosiy funksiyalari turli ijtimoiy-gumanitar fan vakillari tomonidan tadqiq qilinayotgani bois uning turlicha talqinlari mavjud. Masalan, madaniyatshunoslik fani vakillari mentalitetni ma'lum bir davrda va hududda yashagan kishilar uchun umumiy bo'lgan tasavvurlar, qarashlar yig'indisi sifatida ta'riflaydilar. Bunday ta'rifni, jumladan, A.Gurevich ilmiy ishida uchratish mumkin⁶. Psixologlar esa mentalitet deganda ommaviy ongsizlik arxetiplarini nazarda tutadilar. Bunday yondashuv, masalan, I.Dubovanning ilmiy ishida ko'rinadi⁷. Sotsiologlar mentalitetni ma'lum bir tarixiy davrda shakllangan ijtimoiy kayfiyatlar va stereotiplarni ifodalovchi tushuncha sifatida ta'riflaydilar. Mazkur definitsiya, xususan, A.P.Ogurov ilmiy ishlarida ham uchraydi⁸.

XX asrda mentalitet bilan bog'liq ilmiy-falsafiy mulohazalar ham nihoyatda murakkablashdi. Chunonchi, postsovet muhiti bilan bog'liq jarayonlar, umuman, uchinchi ming yillikning boshlariga kelib global muammolarning keskinlashishi, geosiyosiy jarayonlarning murakkablashishi, aksariyat ekologik, etnik, milliy hamda harbiy muammolarning umumbashariy xarakter kasb etishi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda muhim omil bo'lgan ijtimoiy ong, ijtimoiy xarakter, tafakkur shaklini aynan "mentalitet" tushunchasi bilan ifodalash va shu tushunchaga bog'lab tahlil etish zaruriyatini hosil

qildi.

Mazkur holat o'tgan asrning oxirgi o'n yilligida mentalitet masalasiga tegishli tadqiqotlarning katta oqimini yuzaga keltirdi. Masalan, G.Xofshtedning "Milliy davlat mental dastur shakllanishining namoyon bo'lishi sifatida" asarida mentalitetning milliy davlat tuzilishidagi o'rni bilan bog'liq masalalar⁹, T.V.Andrianovanning "Geosiyosat va madaniyat" nomli kitobida mentalitetning madaniyat va globallashuv bilan uzviy aloqadorligi¹⁰, yapon siyosatshunosi A.Kavato tadqiqotlarida mentalitetning iqtisodiyot va siyosat bilan aloqadorligi tahlil etiladi.

Barcha tushunchalar kabi, "milliy mentalitet" kategoriyasi ham o'ziga xos tarkibga ega. Biroq mazkur tarkibni jo'ngina, turli elementlarning oddiy yig'indisi sifatida tasavvur qilish maqsadga muvofiq emas. Bu borada quyidagilarni e'tibordan qochirmaslik lozim. Birinchidan, milliy mentalitetning tarkibiy elementlari muayyan sistemani tashkil etadi. Shu boisdan bu elementlar o'zaro aloqadorlikda, o'zaro munosabatda o'zgarib boradi. Ikkinchidan, milliy mentalitetning har bir elementi boshqa element ta'sirida shakllanadi. Shu boisdan bir elementdagi o'zgarishlar qonuniy ravishda ikkinchi elementdagi yangilanishlarga sabab bo'ladi. Uchinchidan, milliy mentalitet sistemaga tashqi ta'sirlar oqibatida shakllana boradi. Mazkur ta'sir omillarining o'zgarishi milliy mentalitetning ham yangicha tus olishiga sabab bo'ladi.

Milliy mentalitet jamiyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan funksiyalarni bajaradi. Birinchidan, milliy mentalitetning millat ruhiyatini asrash bilan bog'liq funksiyasi mavjud. "Millat ruhiyati",

5 Кант И. Критика чистого разума. - М., 1994;

6 Гуревич, А. Ментальность. // Опыт словаря нового мышления. - М., 1983.

7 Ментальность россиян (специфика сознания больших групп населения России) // Под ред. И.Г.Дубова. - М.: Имидж-Контакт, 1997.

8 Огурцов А.П. Российская ментальность: Материалы круглого стола. // Вопросы философии, 1994, № 1.

9 Харламова Т.В. Концепция «ментальных программ» как модель категоризации политического дискурса России. // Известия Саратовского университета, 2012, Т. 12. Серия Филология. Журналистика. Вып. 1.- 69-с.

10 Андрианова Т. В. Геополитика и культура. - М.: Директ-Медиа, 2014.

“milliy ruh” tushunchalari jahon falsafasida eng keng talqin qilingan kategoriyalar turkumiga kiradi. Uning ta’rifi va tasnifiga doir ilmiy manbalarning ko‘pligi ham shundan dalolat beradi¹¹. Bunda milliy ruhiyat deganda millatning o‘ziga, o‘zga millatlarga, olamga munosabatini ifodalovchi murakkab ijtimoiy-madaniy fenomen nazarda tutiladi. Bu munosabat odatda turli madaniy normalar va ijtimoiy aloqalar tarzida namoyon bo‘ladi. Milliy ruhiyat millatning madaniy o‘ziga xosligini ta’minlovchi manba, millat vakillarining madaniy yaxlitligini, hamjihatligini ta’minlovchi qudratdir.

Milliy mentalitet millat ruhiyatini asrovchi muhim omil hisoblanadi. Chunki mustahkam tarixiy xotirasiz, progressiv xarakterga ega bo‘lgan ijtimoiy tasavvurlarsiz, optimistik ruhdagi ijtimoiy kayfiyatsiz milliy yaxlitlik, milliy hamjihatlik, milliy o‘ziga xoslik, millatning turli avlodlari orasidagi vorisiylik bo‘lishi mumkin emas. Tarixiy xotira mustahkamlangani, millat vakillarida ijtimoiy taraqqiyotga undovchi tasavvurlar qaror topgani, ijtimoiy optimizm tuyg‘ulari chuqur ildiz otgani sari millat ruhiyati ham yuksala boradi.

Masalaning boshqa aspekti ham bor. Milliy mentalitet millatning madaniy o‘ziga xosligini muhofaza qilish imkonini beradi. Uning tarkibiy elementlari mustahkam qaror topgan jamiyatda milliy ruhiyat, milliy madaniyat o‘zga madaniyat va aksilmadaniyatlarining salbiy ta’siri ostiga tushmaydi, milliy qadriyatlar tanazzulga yuz tutmaydi. Binobarin, globallashuv jarayonlarining milliy ruhiyatga salbiy ta’siri tobora avj olib borayotgan bugungi kunda milliy mentalitetning mazkur funksiyasi ayniqsa jiddiy ahamiyat kasb qilmoqda.

Ikkinchidan, milliy mentalitet millatning madaniy va gnoseologik stereotiplarini asrash funksiyasini ham bajaradi. Biz yuqorida ta’kidlab

o‘tganimizdek, millat tarixiy taraqqiyoti davomida muayyan tabiiy va ijtimoiy shart-sharoitlarda turmush kechirish imkonini beradigan bilimlar shakllana boradi, bu bilimlarni shakllantirish va o‘zlashtirish texnologiyalari qaror topadi. Mazkur bilimlar muayyan milliy tajriba tusini olsa, ularni shakllantirish va o‘zlashtirish texnologiyalari madaniy va gnoseologik stereotiplarni vujudga keltiradi. Lekin mazkur stereotiplar turli tarixiy va ijtimoiy omillar ta’sirida yo‘q bo‘lib ketishi ham mumkin. Masalan, qadimgi Misrda ming yillar davomida misli ko‘rilmagan ixtiro va kashfiyotlar qilindi, bu hol tabiiy-ilmiy bilimlarning shiddat bilan rivoj topishiga zamin yaratdi. Biroq obyektiv va subyektiv ijtimoiy-tarixiy omillar ta’siri o‘laroq ularni shakllantirish va o‘zlashtirishga xizmat qiladigan madaniy hamda gnoseologik stereotiplarning yemirilishi ushbu kashfiyotlarning aksar qismini chippakka chiqardi.

Milliy mentalitet shunday madaniy va gnoseologik stereotiplarni asrash imkonini yaratadi. Natijada uning sharofati bilan milliy tajriba, uni shakllantirishga doir madaniy va gnoseologik stereotiplar ajdodlardan avlodlarga o‘tib boradi.

Uchinchidan, milliy mentalitet millat vakillarini yagona maqsad sari yo‘naltirishga xizmat qiladi. Uning tarkibidan joy olgan milliy ehtiyoj va manfaatlar, ideal va g‘oyalar, biz ta’kidlab o‘tganimizdek, millat vakillarini muayyan maqsadga erishish yo‘lida hamjihatlikda harakat qilishga undaydi. Aynan shuning uchun ham milliy mentalitetni, bir tomondan, milliy o‘ziga xoslik ifodasi, ikkinchi tomondan esa millat mavjudligi va hamjihatligi manbai sifatida baholash mumkin.

Mulohazalar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Milliy mentalitet deganda millatni muayyan tarzda faoliyatga undab

11 Вундт В. Проблемы психологии народов // Тексты по истории социологии XIX-XX веков. Хрестоматия. – М., 1994; Гегель Г. Философия духа. Сочинения Т.3. – М., 1977; Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977;

turgan ma'naviy-ruhiy manba, uning xulq-atvori determinanti, muayyan etnik birlik vakillari uchun umumiy bo'lgan, uning tarixiy tajribasi asosida shakllangan perseptiv va emotsional, ratsional va kognitiv, motivatsion xususiyatlar yig'indisi tushuniladi.

Milliy mentalitet millat ruhiyatini asrash, millatning madaniy va gnoseologik stereotiplarini asrash, millat vakillarini yagona maqsad sari yo'naltirish funksiyalarini bajaradi.

ABULQOSIM QUSHAYRIY TA'LIMOTIDA GRAMMATIKA VA TASAVVUF UYG'UNLIGI

Davronbek Kodirov – dotsent, Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Ilk islom renessansining vakili, tasavvuf falsafasi namoyandasi Abulqosim Abdulkarim Qushayriy (986–1072–y) ning “Nahv ul-qulub” asari tasavvuf axloqini tizimlashtirgan asarlardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada Qushayriyning arab grammatikasi – nahv va sarf ilmi bilan islom etikasining qiyosiy falsafiy tahlili yoritiladi.

Shuningdek, asarda keltirilgan “tamiyz” kategoriyasi orqali qalb pokligi va nafs illatlarini farqlash metodikasi hamda “nun” va “mim” harflarining inson nafs va ruhiy fano holatiga doir irfoniy ma’nolari tadqiq etiladi. Tadqiqot xulosalari shuni ko’rsatadiki, Qushayriy grammatikani shunchaki nutq qoidasi emas, balki qalbning mafkuraviy tartibga solish mexanizmi va ilohiy ma’rifatga erishish vositasi sifatida taqdim etgan. Ushbu maqola islom falsafasi, tasavvuf etikasi va Sharq mutafakkirlarining lisoniy–irfoniy qarashlarini yangicha paradigmadagi o’rganuvchi tadqiqotchilar uchun muhim ilmiy manba bo’lib xizmat qiladi.

Аннотация. Трактат «Нахв ал-кулуб» Абулкаси́ма Абдулка́рима Кушайри (986–1072), представителя раннего исламского Возрождения и одного из представителей философии суфизма, считается одним из трудов, систематизирующих этику суфизма. В данной статье проводится сравнительный философский анализ арабской грамматики – науки о нахве и сарфе, а также исламской этики Кушайри.

Особое внимание уделяется категории «тамйиз» (различение) как методике дифференциации чистоты сердца от пороков нафса, а также ирфаническим смыслом букв «нун» и «мим», символизирующим материальные потребности и состояние духовного исчезновения (фана). Результаты исследования показывают, что Кушайри представлял грамматику не просто как свод правил речи, а как идеологический механизм упорядочивания сердца и средство достижения божественного познания (ма’рифа). Данная работа служит важным научным источником для исследователей, изучающих лингво–ирфанические взгляды восточных мыслителей в рамках новой научной парадигмы.

Abstract. The treatise “Nahw al-Qulub” by Abulqasim Abdulkarim Qushayri (986–1072), a representative of the early Islamic Renaissance and one of the leading figures of Sufism, is considered one of the works that systematizes Sufism's ethics. This article provides a comparative philosophical analysis of Arabic grammar – the science of nahw and sarf – and Qushayri's Islamic ethics.

Furthermore, the study explores the category of tamiyz (differentiation) as a methodology for distinguishing the purity of the heart from the vices of the lower self (nafs), as well as the mystical meanings of the letters nun and mim as symbols of material needs and the state of spiritual annihilation (fana). The findings indicate that Al-Qushayri presented grammar not merely as a set of linguistic rules, but as an ideological mechanism for regulating the heart and a vehicle for attaining divine gnosis (ma'rifa). This work serves as a significant scholarly resource for researchers examining the linguistic and mystical perspectives of Eastern thinkers within a new academic paradigm.

Kalit soʻzlar: nahv, tasavvuf, grammatika, harf, axloq.

Ключевые слова: нахв, суфизм, грамматика, буква, этика.

Keywords: nahw, Sufism, grammar, letter, ethics.

Sharq dunyosining ilm-fan, falsafa va madaniyatda yuksak taraqqiy etgan davri aynan Sharq renessansi deb olgan davrga, ya’ni XX-asrga to’g’ri keladi. Bu davrda aniq, tabiiy fanlar, tibbiyot bilan birgalikda, gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar rivoji ham yuz bergan.

Shu bilan birga, islomiy bilimlar, kalom va fiqh

ilmlari, islom falsafasi, tasavvuf axloqida ham bir qancha o’z davrining buyuk olimlari yetishib chiqqan. Shunday shaxslardan biri Abulqosim Abdulkarim Qushayriy (986–1072 yy.) bo’lib, mutafakkir islomiy fanlar va axloq faniga bir qancha asarlari bilan o’z hissasini qo’shgan¹.

Qushayriyning eng mashhur asari “Risolai

1 ص. 3. ج. 1967، «تفصيل في علم النحو»، دار الفقه، بيروت. — یربکلا عی عفاشل تاقبط. نی دل جات، یربکسل

Qushayriya" yoki "Risola fit-tasavvuf" asari sanaladi². Uning tasavvuf axloqiga doir asari esa "Nahv ul-qulub", ya'ni "Qalblar grammatikasi" asari bo'lib, bu asar so'fiylikda ma'lum bir maqomlarga erishgan kishilar uchun maxsus yozilgandir. "Nahv ul-qulub" tasavvuf ilmida muhim o'rin tutadigan ma'naviy-irfoniy risolalardan biri hisoblanadi. Asarning nomi "Qalblar nahvi" yoki "Qalblar ilmi sarfi-nahvi" ma'nosini ifodalaydi. Muallif bu asarda arab grammatikasi (nahv)ning qoidalarini ramziy va ishoraviy ma'noda qo'llab, ular orqali qalbning ilohiy haqiqatga yo'nalishini tushuntiradi. Shu tariqa, Qushayriy tilshunoslik ilmini ruhiy kamolot bilan bog'lab, qalb tarbiyasini aqliy ilm bilan uyg'un holda talqin etadi³.

"Nahv ul-qulub"da qalbni poklash, nafsni tarbiyalash, tavba, ixlos, tavakkul, riyozat va muhabbat kabi tasavvufiy tushunchalar grammatik misollar orqali bayon etilgan. Asarning asosiy g'oyasi, har bir inson qalbi ilohiy so'zni to'g'ri "o'qish"ni o'rganmog'i, ya'ni qalb nutqini Alloh irodasiga mos holda tartibga solmog'i lozimligi haqidadir. Qushayriyning bu asari tasavvufdagi ilmiy ramziylik va ma'naviy illatlarni falsafiy ifoda qilishning yorqin namunasi sifatida qaraladi.

Mutafakkir so'z ustalarini "ahli ibora" va so'fiylarni "ahli ishora" deb ataydi⁴. Ibora ahli zohirga, so'zga e'tibor bersa, tasavvuf ta'limotida "ahl ul-ishora" yoki "ishora ahli" atamasi ilohiy ma'rifat ahlini, ya'ni qalb va hol bilan Alloh taolo bilan muroqaba va muosharada bo'luvchi zotlarni anglatadi. Ular so'z va nazariy tushunchalardan ko'ra, ruhiy holat va botiniy tajriba orqali haqiqatni idrok etadilar. Shu bois "ishora ahli" tushunchasi tasavvuf manbalarida ma'naviy kamolotning yuqori bosqichini tasavvufiy ifoda

etadi.

Abulqosim Qushayriy o'zining ta'limotga oid asarlarida "ahl ul-ishora"ning holatlarini tartib bilan bayon qilib, ularning ruhiy jihatdan Alloh bilan bog'lanish usullarini quyidagicha ifodalaydi, ya'ni "ahl ul-ishora" (ishora ahli)ning holatlari besh narsa atrofida ayplanadi:

- solik nafsning Allohga orzu va rag'bat bilan raf'i (bosh ko'tarishi),
- so'fiy tanasining Allohga itoatda nasbi (turishi),
- so'fiy nafsining Alloh huzurida tavozuda jarri (egilishi),
- so'fiy qalbining Allohdan boshqasidan jazmi (uzilishi),
- ahli ishoraning Alloh huzurida sukuni (sokinligi, xotirjamligi)⁵.

Ushbu ta'rif orqali Qushayriy tasavvufning asosiy g'oyasi Haqqa qalb, nafs va jism orqali to'liq itoat va tavoze' bilan yaqinlashish – qurbiyat g'oyasini yoritadi. Ishora ahlining besh holati insonning sarqash nafsini tarbiyalash, qalbni poklash va ruhiy osoyishtalikka erishishning mantiqiy bosqichlarini tashkil etadi.

Shuni aytish joizki, Qushayriyning ushbu asari tasavvufiy tilshunoslik falsafasining yuksak namunasi. U arab grammatikasi – nahv ilmidagi besh asosiy holatni so'fiy ruhiyatidagi besh ma'naviy maqom bilan qiyoslaydi.

Grammatik atama va tasavvufiy axloqqa doir atamalarni quyidagi qiyosiy jadval orqali ko'rish mumkin.

2 Qushayriy, Abulqosim Abdulkarim. Ar-Risolat al-Qushayriya fi ilmi-t-tasavvuf / Tadqiqotchilar: Abdulhalim Mahmud va Mahmud ibn ash-Sharif. – Qohira: Dor al-Kutub al-Hadisa, 1966.

3 12-15. ص. – 1994، فراعمل راد: قره اقل. – يدنجل نيدل امل ع دمأ: قيقحت / (ري غصل او ري بلكل) بولقل وحن. ميركل دبع مس اقل وبأ، يري شقل

4 54-56. ص. – 1966، قشيدجل بلكل راد: قره اقل. – دوم حم ميلجل دبع: قيقحت / فوصتل امل ع يف يري شقل السرلا، مس اقل وبأ، يري شقل

5 28-30. ص. – 1994، فراعمل راد: قره اقل. – يدنجل نيدل امل ع دمأ: قيقحت / بولقل وحن. مس اقل وبأ، يري شقل

Nahv atamasi	Grammatik ma'no	Tasavvufiy ma'no
Raf' (رفع)	So'zning ko'tarilishi	Nafsning Allohga intilishi, ilohiy haqiqatni bilish va ilmga talpinish
Nasb (نصب)	Fe'l yoki obyektning qo'yilishi	Tana va amalning Allohga itoatda sobit turishi, insonga nisbatan hurmat va e'zoz
Jarr (جرّ)	Harfi jarr bilan pastga tushirish	Tavozu va nafsni xor va haqir ko'rish
Jazm (جزم)	Fe'lining sukuni	Dunyoviy lazzatlardan tiyilish va bo'sh orzu -havas, moddiy narsalardan uzilish
Sukun (سكون)	Harakatsiz hol	Alloh huzurida xotirjamlik va intizom, g'azab va asabbuzarlikka berilmaslik, dunyoning chalg'ituvchi ishlarida sokin bo'lish

Qushayriy bu qiyos orqali arab nahv (grammatika)ini qalbning ruhiy tartibi sifatida ko'radi. Arab grammatikasidagi harakat belgisi qanday so'zni tuzsa, ruhdagi harakatlar ham insonning ma'naviy tartibini belgilaydi. Bu usul tasavvufda "lug'at va nahv orqali ma'rifat" ishorai lug'aviya (الإشارة اللغوية) deb ataladi.⁶

Mutafakkir arab nahvidagi tamyiz, ya'ni mubham (noaniq) narsani izohlashni ham tasavvufona tushuntiradi. Tamyiz bu insondagi abstrakt, ruhiy tushunarsiz holatni ochib berishda qo'llaniladi. Xuddi shunday, tasavvufdagi qalbning tamyizi bu insonning qalb pokligi bilan kirlik orasida farq qila olishidir⁷. Shunda, inson o'zining Oliy Haqiqat huzuridagi haqiqiy holatini anglaydi.

Qushayriy arab grammatikasidagi tamyiz –

ajratishni nafaqat nahviy qoida sifatida, balki qalb falsafasi sifatida talqin qiladi. Grammatik ma'noda tamyiz bu mubham so'zni aniqlash va chegaralash bo'lsa, ruhiy ma'noda qalb tamyizi – nafs va haqiqat, poklik va kirlik, niyat va amal o'rtasida farqni tanish holatidir. Qushayriyga ko'ra, tamyiz qalbning ma'rifatga yetkazuvchi quvvati bo'lib, u kishi nafsning zulmati bilan ruhning nuri orasida ajratuvchi qobiliyatni anglatadi. Demak, tamyiz – grammatikda ma'noni, tasavvufda holni ochadi. So'zning to'g'ri va mantiqiy ma'nosi til kabi, holni to'g'ri farqlagan qalb ham ma'rifat sohibi bo'ladi.

Mutafakkir arab harflaring ma'nosiga ham e'tibor qaratadi. Masalan, arab alifbosidagi nun harfining tasavvufiy talqinini ochib beradi. Qushayriy nunni inson oshqozoniga o'xshatadi. "Alifbodagi nun harfi mutafakkir fikricha "bitna"

6 84-87. ص. – 1972. «رشد للقيس نوتل وادل: سنوت – بولقل وحن هباتكو هريسفت يف يريشوقل امامال دن عيوقلل تاراشلال. يلذاشلا دمحم، رفينلا

7 72-74. ص. – 1994. «فراعمل راد: قراهقلا – يدنجل نيدلا ملع دمحا: قيقحت / بولقل وحن. مساقلا وبأ، يريشوقلا

– to'yib ovqat yeyish, bo'kib shishib ketish so'zining nunidir⁸. Bu harf inson qornining

yemakdan ortiqcha to'ldirishni va ko'p ovqat yeyishni anglatadi.

Qushayriy "ن" harfini ramziy ma'noda nafsning qorin (ishtaha) bilan bog'liq illati sifatida talqin qiladi. "ن" – bitna (فَنُّ طَب) so'zining asosiy harfi sifatida, nafs toyib ketishi, moddiy ziyoda holat ramzi. Bu hol qalbning qattiqligi va ruhiy behurmatlikka olib keladi. Tasavvufda "qorin to'qligi" bu nafs illatlarining eng ko'zga ko'ringan belgisi bo'lib, oriflar uni ruhiy zaiflikning sababi deb hisoblaydilar. Oriflar (tasavvuf ahli) bu holni mazammam qiladilar, chunki to'yib ovqatlanish qalbni qattiq qiladi va Haq zikridan qaytaradi. Qornini o'ylaydigan, gedonizmga berilgan individ xulqi ham yomon bo'lib, unda rahm-shafqat va empatiya bo'lmaydi

Qushayriy "Agar nun va mim harflari birlashsa, bu hol sakr, ya'ni ilohiy sarxushlik holatiga ishora qiladi. Chunki mim – mahvni (o'zini yo'q qilishni) anglatadi, nun esa qorin to'qligini, nafsni bildiradi. Bu ikkisi qo'shilganda, solikning o'z "men"idan g'oyib bo'lib, faqat Haq borlig'ida sarxush holda qolishini anglatadi". Qushayriy ikki arab harfini ruhiy holatlar ramzi sifatida talqin qiladi:

ن (nun) – nafs illati, qorin to'qligi, moddiylik ramzi;

م (mim) – maxv (o'zligidan kechish), ya'ni solikning "fano" holati⁹.

Bu ikki harf qo'shilganda so'fiyda sakr, ya'ni ilohiy sarxushlikda "o'zini unutib, Haqda g'oyib bo'lish" holati yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qushayriyning "nun" va "mim" harflariga bergan ramziy talqini uning tasavvufiy fikrlash uslubidagi benihoya nozik ma'naviy tahlilni namoyon

qiladi. U harflarning zohiriy shakli va fonetik xususiyatlarini botiniy ma'nolar bilan bog'lab, inson nafs va ruhi o'rtasidagi ziddiyatni ilmiy-irfoniy ramz orqali ifoda etadi. "Nun" – moddiylik va nafs illatining belgisi sifatida, insonning qorin va shahvat illatiga moyilligini ko'rsatsa, "mim" – maxv, ya'ni o'zligidan kechish orqali ruhiy poklanish holatini anglatadi.

Qushayriy qarashlarida ikki harfning birikishi so'fiyda nafsdan poklanib, faqat Haq haqiqatini his etish holatiga ishora qiladigan "sagr" (ruhiy sarxushlik) holatini yuzaga keltiradi. Qushayriy bu ramz orqali insonning moddiy va ma'naviy dunyo o'rtasidagi muvozanatni qanday topishi lozimligini ko'rsatadi: nafs illatlarini yengib, ruhiy fano va baqo maqomlariga yetishish, ya'ni haqiqiy ma'rifat yo'lining mohiyatidir. Shunday qilib, mutafakkirning qarashlaridagi grammatika bilan tasavvuf qiyosiy talqinida nafs va ruh, moddiylik va ilohiylik, zohir va botin o'rtasidagi so'fiylik tafakkurining ramziy ifodasiga aylanadi.

8 102. ص. – 1994، فراعمة راد: قره‌اقل – يدنجلال نيدال ملع دمأ: قيقحت / بولقل وح. مساقلا وبأ، يريشقل

9 104-105. ص. – 1994، فراعمة راد: قره‌اقل – يدنجلال نيدال ملع دمأ: قيقحت / بولقل وح. مساقلا وبأ، يريشقل

GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHDA EKOLOGIK TARBIYANING AHAMIYATI

Sitora Ayonovna Azamova – f.f.f.d. (PhD), dotsent
v.b., Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada ekologik globallashuv sharoitida yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishning samarali yo'llari va ekologik tarbiyaga bo'lgan ehtiyoj haqida fikrlar bildirilgan. Ekologik tarbiyani ta'lim muassasalarida olib borilishi nafaqat tabiatni asrash, balki inson salomatligini saqlashda ham alohida ahamiyatga ega.

Аннотация. В статье высказываются мнения о необходимости экологического образования и эффективных путях формирования экологической культуры среди молодежи в условиях экологической глобализации. Проведение экологического образования в образовательных учреждениях имеет особое значение не только для сохранения природы, но и для сохранения здоровья человека.

Abstract. The article expresses opinions on the need for environmental education and effective ways to form an environmental culture among young people in the conditions of environmental globalization. Conducting environmental education in educational institutions is of particular importance not only for the conservation of nature, but also for the preservation of human health.

Kalit so'zlar: globallashuv, ekologiya, ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, ekologik xavfsizlik, hadis, muvozanat.

Ключевые слова: глобализация, экология, экологическая культура, экологическое образование, экологическая безопасность, хадисы, баланс.

Keywords: globalization, ecology, environmental culture, environmental education, environmental safety, hadith, balance

Jahonda kechayotgan global o'zgarishlar ekologik jarayonlarni avj oldirib yubordi. Bugungi kunda ekologik ta'lim va tarbiyaning mushtarak-mujassam, uzluksiz, barcha uchun tushunarli tizimini yaratish muammosi ham dolzarb bo'lib turibdi. Kishilarda ekologik madaniyatni tarbiyalash, ularning dam olishini, atrof-muhitni asrash borasidagi faoliyatini tashkil etish masalalari kun tartibida turgan eng muhim muammolardan biridir. Ma'naviy-ma'rifiy muassasalar, ommaviy axborot vositalari bilan o'zaro hamkorlikda ularni mustahkamlash, chuqurroq tahlil qilish vazifalarini bajaradi. Ekologik madaniyatni shakllantirishga mutassaddi muassasalar kishilarning tabiatni muhofaza qilish imkoniyatlarini namoyon etishlari uchun, zarur shart-sharoitlarni yaratish borasida, davlat yoki nodavlat tashkilotlari, jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikdagi faoliyati bu boradagi ishlarning samarasini oshiradi¹.

Inson ekologik madaniyatini

shakllantirishning nazariy asoslariga doir ilmiy tadqiqot materiallari, jumladan, inson ekologik madaniyatiga jamiyat ehtiyojini ortishi, ekologik madaniyatni shakllantirishda ta'lim-tarbiyaning o'rni, ekologik muammolarning umumsayyoraviy tus olgani mutaxassislarining mavzuga e'tiborini nihoyatda kuchaytirdi va ko'plab ilmiy asarlar yaratildi. B.N.Omonov, G.A.Ochilova, Kh.Sh.Nomozov, Y.Kh.Manzarov suv tanqisligi muammosi va ekologik globallashuvga doir manbalar, B.Omonov, S.Mamashakirov tadqiqotlarida tahlil qilingan. Tahlil natijalarida yoshlar ekologik madaniyatini shakllantirishda milliy va umuminsoniy tamoyillarini ko'zda tutuvchi, ta'lim-tarbiyaning rolga alohida e'tibor qaratilgan.

M.Nazarov, D.M.Ahmedova, T.Axunova (2016) bugungi kunda ta'lim tizimining fidoiylari XXI-asr tsivilizatsiyasi darajasida yangicha odob va axloqqa asoslangan milliy va tarixiy ekologik dunyoqarashni kuchaytirish, yoshlarda

1 Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –T: O'zbekiston, NMIU, 2018.

ekologik bilim va madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishni o'zining muhim va mas'uliyatli vazifasi sifatida sidqidildan bajarishi lozimligini ta'kidlaydilar. D. Ahmedova, Sh.Mamajonov, M.Davidovning (2017) "Uzluksiz ta'limda o'quvchi-yoshlarga ekologik ta'lim-tarbiya berish usullari" mavzusidagi uslubiy qo'llanmasida "Ekologiya" fanini o'qitishda lokal darajadagi pedagogik texnologiyalardan "Keys", "Insert", "Klaster", Venn diagrammasi, "Aqliy hujum", "Kichik guruhlarda ishlash", "Atamalar zanjiri", "Atamalar varag'i", tezkor o'yinlar va o'yin mashqlarning turli shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi. O'quvchi yoshlarning ekologik ong, madaniyatini oshirishda buyuk ajdodlarimiz Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Zahriddin Mahammad Bobur kabi buyuk mutaffakirlarimizning meroslari, hadislar va maqollardan darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanilishi, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan tadbirlar o'tkazilishi bayon etilgan.

Yoshlarning mavjud vaziyatda hayot kechirish ko'nikmalarini o'zlashtira olishlari ijtimoiy zaruriyatga aylanmoqda. Shu bois, aholining hayot kechirish sharoitlariga ta'sir ko'rsatuvchi ekologik-gigiyenik jarayonlar mazmunini chuqur o'rganish, tahlil qilish, uning shaxsiy salomatligini asrashga oid tibbiy bilimlardan xabardor etish davr talabidir². Bugungi kunda ekologik xavfning oldini olish, tabiatni asrash va uning mavjudligini ta'minlash masalasi xalqaro maydonda o'ziga xos dolzarblik kasb etmoqda. Ekologik muammolarning ijobiy hal etilishi nafaqat tabiatni asrash, balki inson salomatligini saqlashda ham alohida ahamiyatga ega. Inson hayotini tabiiy muhitsiz tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ham tabiatni muhofaza qilish, uning sof va musaffoligini saqlash insonning muqaddas burchi hisoblanadi. Tabiat dunyosidagi yil faslarining o'zgarib turishi ma'lum tabiat

qonuniyatlari asosida ro'y beradi. Insoniyat oldida turgan eng katta muammolardan biri tabiatni tabiiy holda saqlab qolishdir. Bugungi kunda deyarli barcha fan sohalarida ham ekologiya muammolarini hal etish masalalari bo'yicha ish olib borilmoqda. Fan texnika taraqqiyotining jadallashuvi, ishlab chiqarish texnologiyalarining nomukammalligi, insonlarning tabiatga nisbatan iste'molchilik ehtiyojining ortib borishi jamiyat bilan tabiatning o'zaro aloqalarining yomonlashuvi sababidir. Ekologik tarbiyaning ilkildizlari insoniyatning qadim turmush tarziga borib taqaladi.

Qadimdan insonlar tabiat bilan ehtiyotkorona muomalada bo'lishga intilishgan va buni yosh avlod ongiga singdirishga harakat qilishgan. Ibtidoiy odam o'z hayotining tabiat bilan chambarchas bog'liqligini his qilgani bois, hatto olamning asosida ham to'rtta tabiat unsuri-yer, suv, havo, olov (quyosh) yotadi deb qaragan va aynan shu tabiat resurslarini ko'proq asrab-avaylashga intilgan. Ularning hayotiyligiga qattiq ishongan. Qadimgi insonning bunday ibtidoiy tasavvur-tushunchalari uning o'z aqliy va jismoniy kuchiga ishonchi orta borgani sayin o'zgara boshlagan. Endi inson o'z aql kuchiga tayanib, tabiatdan juda ko'p narsalar talab qila borgan. Tabiatdagi narsa hodisalarga o'z ta'sirini o'tkazib, turmush tarzi uchun turli narsalar bunyod etishga kirishgan. Jumladan, tog'u-toshlar orasidagi g'orlardan o'ziga boshpana topgan Yoki g'orlarda yashab, turli jonivorlarning go'shti bilan oziqlanib, tirikchilik o'tkazib kelayotgan ibtidoiy inson uchun hayvonlar ham homiy-madadkor sifatida totemistik tasavvur uyg'otgan. U katta va yirik hayvonlarni ovlaganida juda quvongan. Shu asosda unda kichik narsadan ko'ra katta narsaning manfaatliroq bo'lishi haqida tushuncha paydo bo'la boshlagan. Mana shu alfozda qadimgi inson tasavvurida hajm tushunchasi asta-sekin paydo bo'la boshlagan.

2 Mirziyoyev Sh.M. "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida" gi Farmoni 21-aprel 2017-yil Toshkent.

Xullas, qadimgi ajdodlarimiz tabiatni jiddiy kuzatar ekan, undan o'zi uchun foydali ko'p narsalarni kashf etishga muvaffaq bo'lgan. Shu kuzatishlar zaminida inson tabiatdan nusxa ko'chirib, juda ko'p bunyodkorlik ishlarini amalga oshirgan. Chunki tabiat azaldan insonni to'ydirib, yedirib, ichirib, kiyintirib kelayotgan ona kabi g'amxo'r va mehribondir. U haligacha insondan o'z saxovatini darig' tutmay kelayotir. Bunga javoban, insoniyat ham ona kabi mehribon tabiatni har tomonlama asrab-avaylashi, uning boylıklaridan oqilona va rejali foydalanishi juda muhimdir³. Demak, tabiatni asrash har kimning insoniy burchidir. Tabiatni asrab avaylash qadimiy ajdodlarimizdan merosdir. Xalqda ekologik tarbiyani amalga oshirishning xalqona shakllari mavjud bo'lgan. Bu boradagi xalqona an'analarni o'rganish va ularning hozirgi turmush tarzimizga mos keladigan tomonlarini aniqlab, ekologik tarbiya jarayonida foydalanish o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Xalq orasida keng tarqalgan ayrim ta'qiqlar ham bevosita ekologik tarbiyaga yo'naltirilganligi bilan diqqatni tortadi. Xullas, ekologik tarbiya insoniyat ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos tarzda amalga oshirilgan. Dastlab ibtidoiy tuzum sharoitida shakllana boshlangan ekologik tarbiya mezonlari qadimgi odamning animistik va totemistik tasavvurlari asosida targ'ib qilina boshlangan bo'lsa, keyinchalik uning qo'rquvi va ixlosi zaminida yaratilgan tabu-ta'qiqlar ko'magida singdirila boshlandi. Nihoyat, insoniyatning badiiy tafakkuri rivojlanishi bilan uning donoligi, aqlu-zakovati bilan yaratilgan ertak, qo'shiq, topishmoq, maqol kabi xalq og'zaki ijodi namunalarida ekologik tarbiyaga oid ayrim fikr va qarashlar targ'ib qilina boshlandi. O'rta asrlar tuzumi sharoitida ekologik tarbiya ko'proq islom dini talablari bilan bog'liq holda targ'ib va tashviq qilindi. Xalqning ona tabiatni asrab-avaylash to'g'risidagi o'y kechinmalari, qarashlari, tasavvur-tushunchalari

islom dini hukmronligi davrida yanada mustahkamlandi. Aytaylik, namoz orqali ekologik tarbiyaning eng muhim sharti shaxsiy gigiyenaga keskin rioya qilish qat'iy talabga aylandi. Shuningdek, islomning eng muqaddas kitobi Qur'oni Karimda ham, hadislarida ham ekologik tarbiya zaruriyati va shartlari xususida juda ko'p qimmatli fikr-mulohazalarga duch kelish mumkin. Bundan shu ravshanlashadiki, hatto Ollohni tanish va unga to'la iymon keltirish uchun ham borliqqa, atrof-muhitga ibrat nazari bilan qarab, tabiat muvozanatini saqlab qolish to'g'risida har bir inson qayg'urmog'i shart. O'tmishning buyuk mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqalar tabiatni asrash, unga mehr ko'zi bilan qarash lozimligini qayta-qayta uqtirganlar. Abu Ali ibn Sino o'zining Tib qonunlari kitobida yil fasllarining tabiati va undagi o'zgarishlar, havoning tabiiy holatiga zid bo'lgan yomon o'zgarishlarning ta'siri, ayrim kasalliklar va ularni davolash uchun ishlatiladigan sodda va murakkab dorilarga oid qator tavsiyanomalar bergan. Beruniyning oxirgi asari Dorivor o'simliklar haqida (Saydana) kitobida Sharqda, ayniqsa, Markaziy Osiyoda o'sadigan dorivor o'simliklarning to'la tavsifi berilgan. Forobiy olamning turli-tumanligini, tabiatning nihoyatda boyligini e'tirof etib, ularning asosida 4 unsur yer, suv, olov va havo yotishini, shu bilan birga, olamning ibtidosi, boshlang'ich yaratuvchi kuchdan nurlanish yordamida vujudga kelganligini ta'kidlaydi⁴. Forobiy o'zining falsafiy qarashlarida odamning tuzilishini, ruhiyatini, moddiy va ma'naviy olamini o'rganishga ahamiyat beradi. U o'simlik va insonga oid xususiyat va qobiliyatlarni bir butun holda quvvat atab, uni o'sish quvvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat tarzida uchga ajratadi. Baxt saodatga erishuv haqidagi risolasida bilimlarni o'rganish tartibi birma-bir sanab o'tiladi: bilish zarur bo'lgan ilm, bu olam asoslari haqidagi

3 I.A.Karimov Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch.-T:Toshkent, Ma'naviyat, 2010

4 Omonov.B.N. "Ekologik tarbiya tizimida ongli ehtiyojni shakllantirish masalalari" O'zMU xabarlari. -T.: -№ 1/2. 2017.

ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi ilmlarni o'rganish lozim. Jurjoniy dunyoqarashiga xos xususiyat butun borliqni bir-biriga qonuniy ravishda bog'langan bo'lakchalardan iborat yagona tana sifatida ta'riflashdir. Uning fikricha, moddiy dunyoni tashkil etgan narsalar asosida to'rt unsur, ya'ni olov, havo, suv va tuproq yotadi. Uch unsurdan iborat boshqa jismlar, ya'ni metallar, o'simliklar va hayvonlar esa, yuqorida aytilgan to'rt unurning bir-birlari bilan qorishishining hosilasi sifatida kelib chiqqandir. Sho'rolar tuzumi davrida tabiatni asrab-avaylash yo'nalishida qilingan eng xayrli ish tobora yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonlar turlarini aniqlab, ularni saqlab qolishga qaratilgan Buni O'rta Osiyo misolida ko'rmoqchi bo'lsak, kommunistik mafkura talabi bilan paxta yakka hokimligining o'rnatilishi oqibatida Oroldek buyuk va qudratli dengiz halokatga uchragani, undagi qanchadan-qancha noyob suv jonivorlari, baliq turlari qirilib ketgani, iqlim o'zgargani, tuproq tarkibida jiddiy salbiy o'zgarishlar yuz bergani hodisalarini eslamaslikning iloji yo'q. Paxtaga sepiladigan dori-darmonlar ham havoning ifloslanishiga, tuproq qatlamining zararlanishiga, aholi o'rtasida yuqumli kasalliklarning keng tarqalishiga olib keldi. Natijada bolalar o'limi soni oshdi, inson umrining o'rtacha yashash ko'rsatkichi kamaydi. Xalqimiz mustaqillikka erishgach davlat ahamiyatiga molik qator qarorlar qabul qilindi. Shu sababdan bizda ekologik tarbiya ijtimoiy-iqtisodiy va davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi va ta'lim sohasida respublika doirasida amalga oshirilayotgan asosiy tadbirlardan sanaladigan bo'ldi. Bolalar qalbida tabiatga muhabbat qancha erta uyg'otilsa, ularning tabiat bilan bog'lanishlari shunchalik uzviylashadi⁵. Bola tabiatga erta mehr qo'yadi. Bu, shubhasiz, tarbiyachilar va kattalarning faoliyati bilan chambarchas bog'langan bo'lib, insonni o'rab olgan olamning

murakkabligini anglashlariga, tabiat inson turmush tarziga ta'sir etuvchi vosita ekanligini tushunishlariga, bugunimiz va ertamiz uchun naqadar muhimligini bilib olishlariga yordam beradi.. Shu bois kichik yoshdagilarga ekologik ta'lim berish bugungi kunning eng muhim pedagogik muammosiga aylandi. Ekologik ta'lim-tarbiya xalq ta'limining barcha bo'g'inlarida, shu jumladan, boshlang'ich ta'lim muassasalarida amalga oshirilishi zarur jarayonlardan sanaladi. Ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirish masalasi nihoyatda dolzarb tus olib, fan va texnikaning rivoji jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini har tomonlama to'la qondirish uchun keng imkoniyatlar ochmoqda, shu bilan birga tabiiy resurslardan to'liq foydalanishni taqozo qilmoqda. Resurslardan foydalanish jarayonida ko'pincha tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatish hollari sodir bo'lmoqda. Shuning uchun ham Respublikamiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish lozim Tabiatga muhabbat-juda keng qamrovli va murakkab hissiyotdir, U yuksak ruhiy va aqliy qatlamlarni o'z ichiga oladigan murakkab bir butunlikni tashkil etadi. Bu hissiyotni tarbiyalashni bolalikniig erta yoshidan boshlash muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Har bir bolada o'zi yashab turgan mahalliy o'lka va O'zbekiston tabiatiga muhabbat bilan qarash, unga ko'ngil qo'yish ishtiyoqi o'sib boradi. Shundan ko'rinib turibdiku mazkur jarayonni tabiatni muhofaza qilishning nazariy asoslariga bog'lamasdan turib, bu boradagi maqsadga erishib bulmaydi.

Ekologik ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi yoshlarning faqat shaxsiy ehtiyojlarini qondirishdan iborat emas, balki jamiyat manfaatlariga ham yo'naltirishni e'tiqod darajasiga ko'tarishdir⁶. Chunki, har qanday ekologik faoliyat faqat konkret shaxsning

5 Omonov.B.N "Ekologik globallashuv va uning O'zbekistondagi ekologik muhitga ta'siri",T-2021 Monografiya

6 A.To'xtayev. Ekologiya.T., "O'qituvchi", 1998-y.

ehtiyojlarini emas, balki pirovardida jamiyat ehtiyojlarini qondirishga qaratilgandir. Tabiiy resurslarni o'z ehtiyojlarimizga sarflashni qanchalik tejasak, insoniyat va tabiat orasidagi muvofiqlikni tiklashga shunchalik erishamiz. Yoshlarda ekologik ongni shakllantirish, ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish tabiatni himoyalash strategiyasining birdan-bir manbaidir. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini va shu asosda ongni o'zgartirmasdan turib, ekologik madaniyatni shakllantirib bo'lmaydi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ekologik madaniyat shakllanishida ta'lim-tarbiyaning funksiyasi nimaga yo'naltirilgani, maqsadlari nima ekanligini aniq aks ettirishi kerak. O'z mohiyatiga ko'ra bu funksiya kompleks xarakterga ega bo'lib, ayni paytda, tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish yo'nalishlarini uygunlashtirgan holda qamrab olishni taqozo etadi. O'zbekiston umumta'lim maktablarida ekologik ta'lim berish zamon talablari asosida o'tilishini ta'minlash o'quvchilar ekologik dunyoqarashiga tezroq ta'sir ko'rsatadi.

OLIV TA'LIM TIZIMIDA GRANT FAOLIYATINING PEDAGOGIK TIZIM SIFATIDA SHAKLLANISHI

Anvar Yaxshibayevich Nurmuratov – o'quv-uslubiy boshqarma
boshlig'i, PhD, dotsent v.b., Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Mazkar maqolada oliy ta'lim tizimida grant faoliyatining pedagogik tizim sifatida shakllanish jarayoni nazariy va amaliy jihatdan kompleks tahlil qilinadi. Grant faoliyati faqat moliyaviy resurslarni jalb etish mexanizmi sifatida emas, balki ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, ilmiy salohiyatni rivojlantirish, innovatsion muhitni shakllantirish va inson kapitalini mustahkamlashga xizmat qiluvchi integrativ pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot natijalari grant faoliyatining institutsional, didaktik, innovatsion va kadrlar salohiyatini rivojlantirish komponentlari mavjudligini hamda ularning o'zaro integratsiyasi pedagogik samaradorlikni ta'minlashda muhim omil ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, grant faoliyatining oliy ta'lim muassasalari strategik rivojlanishidagi o'rni, ta'lim sifati va ilmiy natijadorlikka ta'siri ochib beriladi.

Аннотация. В статье представлен всесторонний теоретически-практический анализ процесса формирования грантовой деятельности как педагогической системы в системе высшего образования. Грантовая деятельность рассматривается не только как механизм привлечения финансовых ресурсов, но и как интегративная педагогическая система, служащая модернизации образовательного процесса, развитию научного потенциала, формированию инновационной среды и укреплению человеческого капитала.

Результаты исследования показывают, что грантовая деятельность имеет компоненты развития институционального, дидактического, инновационного и кадрового потенциала, а их взаимная интеграция является важным фактором обеспечения педагогической эффективности. Также раскрывается роль грантовой деятельности в стратегическом развитии высших учебных заведений, ее влияние на качество образования и научную продуктивность.

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of the process of formation of grant activity as a pedagogical system in the higher education system. Grant activity is considered not only as a mechanism for attracting financial resources, but also as an integrative pedagogical system that serves to modernize the educational process, develop scientific potential, form an innovative environment and strengthen human capital.

The results of the study show that grant activity has institutional, didactic, innovative and personnel potential development components, and their mutual integration is an important factor in ensuring pedagogical efficiency. The role of grant activity in the strategic development of higher education institutions, its impact on the quality of education and scientific productivity are also revealed.

Kalit so'zlar: grant faoliyati, oliy ta'lim, pedagogik tizim, innovatsion muhit, inson kapitali, ta'lim menejmenti, institutsional rivojlanish.

Ключевые слова: грантовая деятельность, высшее образование, педагогическая система, инновационная среда, человеческий капитал, управление образованием, институциональное развитие.

Keywords: grant activities, higher education, pedagogical system, innovative environment, human capital, educational management, institutional development.

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida grant faoliyati tobora kengayib, universitetlarning strategik rivojlanish omiliga aylanmoqda. Dastlab grantlar asosan moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida talqin etilgan bo'lsa, bugungi kunda ular ta'lim, ilmiy-tadqiqot va innovatsion jarayonlarni integratsiyalashgan holda rivojlantiruvchi tizimli mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda.

Globalashuv jarayonlari, akademik mobilitetning kengayishi, xalqaro reyting tizimlarining kuchayishi va raqamli transformatsiya oliy ta'lim muassasalaridan yuqori darajadagi moslashuvchanlikni talab qilmoqda. Grant loyihalari o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, startup va innovatsion

laboratoriyalarni tashkil etish hamda xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois grant faoliyatini pedagogik tizim sifatida tahlil qilish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – oliy ta'lim tizimida grant faoliyatining pedagogik tizim sifatida shakllanish mexanizmlarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini asoslash va pedagogik samaradorlikka ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Oliy ta'lim tizimida grant faoliyatini "pedagogik tizim" sifatida talqin qilish masalasi bir nechta ilmiy yo'nalishlar kesishmasida shakllangan: pedagogik tizimlar nazariyasi, oliy ta'lim menejmenti va strategik rivojlanish, innovatsion ta'lim muhitini boshqarish, inson kapitali va ta'limga investitsiyalar konsepsiyasi. Ushbu adabiyotlar majmui grant faoliyatini faqat moliyalashtirish instrumenti sifatida emas, balki maqsad, mazmun, subyektlar, jarayonlar, natija va qayta aloqa mexanizmlariga ega bo'lgan boshqariladigan pedagogik tizim sifatida asoslash imkonini beradi.

Pedagogik tizimlar nazariyasida ta'lim jarayoni yaxlit, o'zaro bog'langan elementlardan iborat bo'lgan struktura sifatida ko'riladi. Bunda tizimning samaradorligi uning komponentlari (maqsad–mazmun–metod–vosita–natija) o'rtasidagi muvofiqlik va boshqaruv sifatiga bog'liq ekani qayd etiladi (Bertalanffy, 1968; Bronfenbrenner, 1979)¹. Mazkur yondashuv grant faoliyatini ham tizim sifatida tahlil qilishga metodologik asos bo'la oladi: grantlar maqsadli resurslarni jalb etadi, ta'lim va ilmiy jarayonlarga yangi mazmun kiritadi, metodik va texnologik yangilanishlarni rag'batlantiradi hamda natijalarni monitoring va baholash orqali qayta aloqa mexanizmini shakllantiradi.

Oliy ta'lim menejmenti adabiyotlarida universitetning strategik rivojlanishi resurslarni diversifikatsiya qilish, tashqi hamkorlikni kengaytirish va ichki boshqaruv kompetensiyalarini kuchaytirish bilan bog'lanadi (Clark, 1998). Clarkning "Предпринимательский университет" konsepsiyasi doirasida grantlar universitetning institutsional moslashuvchanligini oshiruvchi, yangi ta'lim mahsulotlari va tadqiqot yo'nalishlarini shakllantiruvchi omil sifatida talqin etiladi². Shu nuqtayi nazardan grant faoliyati oliy ta'lim muassasasining strategik boshqaruv tizimiga integratsiyalashib, pedagogik jarayonlarni modernizatsiya qilish vositasiga aylanadi.

Grant loyihalarining ta'lim jarayoniga ta'siri ko'pincha innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlari bilan izohlanadi. Innovatsiyalar nazariyasida yangilikning tarqalishi (diffusion) va qabul qilinishi tashkilot ichidagi madaniyat, liderlik, kommunikatsiya kanallari hamda manfaatdor tomonlar motivatsiyasiga bog'liqligi ko'rsatiladi (Rogers, 2003). Oliy ta'limda grant loyihalari aynan shu omillarni faollashtiradi: yangi metodika va texnologiyalarni sinovdan o'tkazish, tajriba almashish, pilot dasturlarni joriy etish va ularni keyinchalik ommalashtirish imkonini yaratadi. Bunda grant faoliyatining pedagogik tizim sifatida shakllanishi "innovatsion sikl" (muammo–loyiha–tadriba–baholash–keng joriy etish) orqali ro'yobga chiqadi³.

Raqamli transformatsiya sharoitida grantlarning pedagogik tizim sifatidagi roli yanada kuchayadi. Ta'limda rakamli tekhnologiyalarni djoriy etish o'kitish metodikasini, baholash meksanizmlarini va ta'lim muxitini tubdan o'zgartiradi; Bu jarayon esa institutsional tayyorgarlik va o'qituvchilarning

1 Day C. *Developing Teachers: The Challenges of Lifelong Learning*. – London: Falmer Press, 1999. – 251 p.

2 Clark B.R. *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation*. – Oxford: Pergamon Press, 1998. – 163 p.

3 Rogers E.M. *Diffusion of Innovations*. – 5th ed. – New York: Free Press, 2003. – 576 p.

raqamli kompetensiyalariga bevosita bog'liq (Redecker, 2017). Grantlar ko'pincha raqamli platformalar, masaviy ta'lim infratuzilmasi, elektron resurslar va o'qituvchilarni qayta tayyorlash dasturlarini qo'llab-quvvatlaydi⁴. Shuning uchun adabiyotlarda grant faoliyati "texnologik yangilanish"ni pedagogik natijaga aylantiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Kasbiy rivojlanish va ilmiy salohiyatni oshirish masalasi ham grantlarning pedagogik tizim sifatida shakllanishida markaziy o'rin tutadi. O'qituvchilarning professional o'sishi bo'yicha tadqiqotlar samarali rivojlanish dasturlari amaliyotga yo'naltirilgan, hamkorlikka asoslangan va uzoq muddatli bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi (Day, 1999; Darling-Xammond Richardson, 2009). Grantlar esa aynan shunday formatlarni moliyalashtirishi mumkin: trenerlar bilan ishlash, mentorlik, metodik laboratoriyalar, ilmiy loyihalar, akademik mobilitet va konferensiyalar⁵. Bu jarayon o'qituvchining metodik kompetensiyasini yangilaydi, ilmiy faoliyatini faollashtiradi va innovatsion fikrlashini kuchaytiradi.

Grant faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari inson kapitali nazariyasi bilan ham izohlanadi. Ta'limga investitsiyalar uzoq muddatli istiqbolda mehnat unumdorligi, innovatsion faollik va ijtimoiy taraqqiyotga ta'sir etishi ko'rsatiladi (Becker, 1993). Oliy ta'limda grantlar professor-o'qituvchilar va talabalar salohiyatiga, ilmiy infratuzilmaga hamda ta'lim dasturlarining raqobatbardoshligiga yo'naltirilgani sababli, ular inson kapitalini mustahkamlashning institutsional mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi⁶.

Xalqaro ta'lim siyosati bo'yicha manbalarda esa professional rivojlanish, innovatsion metodlar

va ta'lim sifatini oshirish o'rtasidagi bog'liqlik muntazam qayd etiladi. OECD hisobotlarida o'qituvchilarning uzluksiz professional rivojlanishi ta'lim natijalari va boshqaruv samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ko'rsatilgan (OECD, 2019). Ushbu xulosalar grant faoliyatini "pedagogik tizim" sifatida ko'rishga dalil bo'lib xizmat qiladi, chunki grantlar ta'lim sifati ko'rsatkichlarini oshiruvchi o'zgarishlarni moliyalashtirish va boshqarish instrumentidir.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, grant faoliyatining pedagogik tizim sifatida shakllanishi uchta asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: birinchidan, institutsional boshqaruv va strategik rejalashtirish orqali; ikkinchidan, didaktik yangilanish va innovatsiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish orqali; Uchinchidan, kadrlar salohiyati va ilmiy natidjadorlikni oshirish orqali. Biroq milliy kontekstdagi tadqiqotlarda grant faoliyatining aynan "pedagogik tizim" sifatidagi modeli, uning ichki komponentlari va baholash indikatorlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Shu bois, ushbu maqola grant faoliyatini pedagogik tizim sifatida konseptual asoslash va amaliy mexanizmlarini aniqlashga qaratiladi.

Tadqiqotda tizimli yondashuv, strukturaviy-funksional tahlil, komparativ metod va empirik tadqiqot usullaridan foydalanildi. Birinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar, davlat grant siyosati va oliy ta'limni rivojlantirish strategiyalari o'rganildi. Bu grant faoliyatining institutsional asoslarini aniqlash imkonini berdi. Ikkinchidan, oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirilgan grant loyihalari mazmunan tahlil qilindi. Xususan, o'quv dasturlarini yangilash, ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish va innovatsion infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan loyihalar o'rganildi.

4 Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 95 p.

5 Darling-Hammond L., Richardson N. Teacher Learning: What Matters? // Educational Leadership. – 2009. – Vol. 66, No. 5. – P. 46–53.

6 Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – 3rd ed. – Chicago: The University of Chicago Press, 1993. – 390 p.

Tahlillar grant faoliyati oliy ta'lim tizimida bosqichma-bosqich pedagogik tizim sifatida shakllanayotganini ko'rsatdi. Ushbu tizim quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Grant bo'limlari, loyiha boshqaruvi markazlari va xalqaro hamkorlik departamentlari grant faoliyatining tashkiliy asosini tashkil etadi. Ushbu tuzilmalar strategik rejalashtirish, loyiha monitoringi va moliyaviy nazoratni amalga oshiradi. Natijada grant faoliyati tizimli boshqaruv mexanizmiga ega bo'ladi.

Grant loyihalari o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, yangi fanlarni joriy etish va kompetensiyaviy yondashuvni mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy metodikalar, raqamli platformalar va innovatsion baholash tizimlari o'quv jarayoniga integratsiya qilinadi.

Ilmiy tadqiqotlar, startap loyihalar, texnopark va inkubatsiya markazlarini rivojlantirish grant faoliyatining muhim yo'nalishidir. Bu komponent ilm-fan va ta'lim integratsiyasini kuchaytiradi.

Grantlar professor-o'qituvchilarning malakasini oshirish, ilmiy faolligini kuchaytirish, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etish va ilmiy nashrlar sonini oshirish imkonini beradi.

So'rov natijalariga ko'ra, respondentlarning 81 foizi grant faoliyati universitetning pedagogik salohiyatini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ta'kidladi. 74 foiz ishtirokchi grant loyihalari o'quv jarayoniga innovatsion elementlar olib kirganini qayd etdi. 69 foiz respondent grantlar ilmiy tadqiqot faolligini sezilarli darajada oshirganini bildirdi.

Natijalar grant faoliyatini mustaqil pedagogik tizim sifatida talqin qilish mumkinligini ko'rsatadi. Pedagogik tizim sifatida grant faoliyati maqsad, mazmun, metod, vosita va natija komponentlariga ega bo'lib, ularning o'zaro uyg'unligi ta'lim samaradorligini ta'minlaydi.

Grantlar orqali amalga oshirilayotgan loyihalar o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini

jadallashtiradi, talabalarning ilmiy faolligini oshiradi va universitetning xalqaro reyting ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Grant faoliyati ta'lim, ilm-fan va innovatsiyani yagona tizimga birlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, grant menejmenti madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi, byurokratik murakkablik, hujjatlashtirish jarayonining ortiqcha yuklamasi va loyiha boshqaruvi ko'nikmalarining yetishmasligi tizimning to'liq samaradorligiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida grant faoliyatini pedagogik strategiya darajasiga ko'tarish, loyiha boshqaruvi kompetensiyalarini rivojlantirish, grant natijalarini o'quv jarayoniga tizimli integratsiya qilish va grant madaniyatini shakllantirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida grant faoliyati moliyaviy mexanizm doirasidan chiqib, ta'lim, ilmiy va innovatsion jarayonlarni integratsiyalovchi pedagogik tizim sifatida shakllanmoqda. Bu esa oliy ta'lim sifatini oshirish, universitetlarning raqobatbardoshligini kuchaytirish va inson kapitalini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Oliy ta'lim tizimida grant faoliyati bugungi kunda oddiy moliyaviy mexanizm doirasidan chiqib, ta'lim, ilmiy-tadqiqot va innovatsion jarayonlarni o'zaro bog'lovchi hamda ularni yagona strategik maqsadga yo'naltiruvchi kompleks pedagogik tizim sifatida shakllanmoqda. Grantlar orqali universitetlar nafaqat qo'shimcha moliyaviy resurslarga ega bo'ladi, balki o'quv dasturlarini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatini ham qo'lga kiritadi.

Grant faoliyati ta'lim jarayonini mazmunan boyitadi, innovatsion muhitni shakllantiradi

va professor-o'qituvchilarning kasbiy hamda ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu orqali u oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv, akademik erkinlik va natijadorlik tamoyillarini mustahkamlaydi. Grantlar asosida amalga oshirilayotgan loyihalar o'qituvchilar va talabalar uchun yangi ilmiy yo'nalishlar, startap tashabbuslari hamda tajriba-sinov platformalarini yaratadi. Bu esa ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytiradi.

Natijada grant faoliyati universitetlarning ichki salohiyatini safarbar etuvchi va tashqi resurslarni samarali jalb qiluvchi tizimga aylanadi. Bu jarayon oliy ta'lim sifatini oshirish, xalqaro reytinglarda universitetlar mavqeyini mustahkamlash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda uzoq muddatli istiqbolda inson kapitalini rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib grant faoliyati zamonaviy oliy ta'lim tizimining barqaror taraqqiyoti va innovatsion rivojlanishida strategik ahamiyat kasb etadi.

MILLIY VA UMUMINSONIY AXLOQIY QADRIYATLAR UYG'UNLIGINING HARBIY XIZMATCHI MA'NAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Fazliddin Qobil o'g'li Mo'minov – katta leytenant, Samarqand shahar IIO FMB huzuridagi Qo'riqlash xizmati boshlig'i o'rinbosari

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligining inson ma'naviy kamolotidagi o'rni IMRAD metodologiyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – milliy ma'naviy an'analar va umuminsoniy etik tamoyillarning dialektik birligini ijtimoiy-falsafiy jihatdan asoslashdir. Tarixiy-taqqoslash, dialektik, hermenevtik hamda konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, milliy qadriyatlar (vatanparvarlik, sadoqat, jasorat) va umuminsoniy qadriyatlar (adolat, tinchlik, insonparvarlik) uyg'unligi shaxsning ma'naviy immunitetini shakllantiradi. Xulosa sifatida mazkur uyg'unlik shaxsiy burch va erkinlik, intizom va vijdon o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi falsafiy qonuniyat ekani asoslandi.

Аннотация. В данной статье анализируется роль гармонии национальных и универсальных моральных ценностей в духовном развитии человека на основе методологии ИМРАД. Цель исследования – обосновать диалектическое единство национальных духовных традиций и универсальных этических принципов с социально-философской точки зрения. Используются историко-сравнительный, диалектический, герменевтический и концептуальный методы анализа. Результаты показали, что гармония национальных ценностей (патриотизм, верность, мужество) и универсальных ценностей (справедливость, мир, гуманность) формирует духовную неувязимость личности. В заключение обосновано, что эта гармония является философским законом, обеспечивающим баланс между личным долгом и свободой, дисциплиной и совестью.

Abstract: This article analyzes the role of the harmony of national and universal moral values in human spiritual development based on the IMRAD methodology. The purpose of the study is to substantiate the dialectical unity of national spiritual traditions and universal ethical principles from a socio-philosophical perspective. Historical-comparative, dialectical, hermeneutic and conceptual analysis methods were used. The results showed that the harmony of national values (patriotism, loyalty, courage) and universal values (justice, peace, humanity) forms the spiritual immunity of the individual. In conclusion, it was substantiated that this harmony is a philosophical law that ensures a balance between personal duty and freedom, discipline and conscience.

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, umuminsoniy qadriyat, axloq, ma'naviy kamolot, integratsiya, ma'naviy immunitet.

Ключевые слова: национальная ценность, универсальная ценность, мораль, духовная зрелость, интеграция, духовная неувязимость.

Keywords: national value, universal value, morality, spiritual maturity, integration, spiritual immunity.

Globalashuv sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxs ma'naviy barqarorligini ta'minlash, axloqiy mezonlarni mustahkamlash va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish mazkur uyg'unlik bilan bevosita bog'liqdir.

Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi, mentaliteti va madaniy tajribasini ifodalaydi. Umuminsoniy qadriyatlar esa adolat, erkinlik, inson huquqlari, tinchlik kabi universal axloqiy tamoyillardan iborat.

Muammo shundaki, milliylik va universallik

ko'pincha qarama-qarshi tushunchalar sifatida talqin qilinadi. Holbuki, ular dialektik birlikda namoyon bo'luvchi o'zaro to'ldiruvchi kategoriyalardir.

Tadqiqotning maqsadi – milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligining inson ma'naviy kamolotidagi ijtimoiy-falsafiy mohiyatini asoslash.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- tarixiy-taqqoslash metodi;
- ijtimoiy-falsafiy tahlil;

- germevntik sharhlash;
- konseptual tahlil;
- dialektik yondashuv.

Nazariy asos sifatida Sharq va G'arb mutafakkirlarining qarashlari o'rganildi. Xususan:

Arastu [7], Aflotun [8], Forobiy [9;10], Ibn Sino [11], G'azzoliy [12], Yusuf Xos Hojib [13], Avloniy [14], MacIntyre [1], Rawls [2], Cassirer [3], Toynbee [4], Jaspers [15], Habermas [16], Nussbaum [17], Walzer [18] va boshqalarning ilmiy qarashlari tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida qadriyatlarning ontologik, aksiologik va ijtimoiy mohiyati o'zaro bog'liqlikda o'rganildi.

Musulmon sharqida Abu Hamid G'azzoliy milliy va umuminsoniy axloqiy g'oyalarning uyg'unligini "qalb tarbiyasi" konsepsiyasi orqali asoslab, "haqiqiy axloqiylik – bu insonning o'z nafsini tarbiya qilish orqali jamiyatda ezgulikni qaror toptirishidir" deya ta'kidlaydi¹. G'azzoliy konsepsiyasi umuminsoniy etik tamoyillarni muqaddas manbalar bilan bog'laydi, ammo bu yondashuv ba'zan diniy normativlikning universallashtiruvchi orqali milliy madaniy xususiyatlarning boy xilma-xilligini umumiylikka bo'ysundirish xavfini tug'dirishi mumkin. K.Jaspers umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni "axial age" – axial davr g'oyasi bilan izohlab, "umuminsoniy ma'naviyatning yadro qadriyatlari turli millatlarning ruhiy uyg'unish jarayonlarida parallel ravishda vujudga kelgan" deya qayd etadi². Jaspersning yondashuvi milliy qadriyatlarning umuminsoniy ildizlarini ko'rsatadi, ammo har bir xalqning tarixiy-madaniy kontekstini bir xil sxemaga

solish xavfini tug'diradi.

Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligi masalasi insonning mazmunli mavjudligini belgilovchi fundamentdir. F.Zero, har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasi o'ziga xos qadriyatlar tizimini yaratadi, ammo bu tizim umuminsoniy axloqiy ufqlar bilan kesishganda, normativ yaxlitlikning yanada boy va universal modelini shakllantiradi. Shuning uchun milliylik va umuminsoniylik bir-biriga qarama-qarshi emas; aksincha, ular falsafiy manoda bir-birini to'ldiruvchi ma'naviy butunlikning ikki qirrasidir sifatida namoyon bo'ladi. K. Mannheim madaniy qadriyatlarning shakllanishida tarixiy ijtimoiy ongning rolini ta'kidlab, "milliy qadriyatlar tarixiy ong shakllarining muayyan ijtimoiy tajribaga moslashgan ko'rinishidir" deya yozadi³. Mannheimning yondashuvi milliy axloqiy qadriyatlarning tarixiy kontekstga chuqur bog'langanini ochib beradi, ammo uning ijtimoiy shartlanganlikka haddan tashqari urg'u berishi milliy qadriyatlarning metafizik-ruhiy ildizlarini soyada qoldiradi. U. Beck esa globallashtiruvchi sharoitida aksiologik uyg'unlik zaruratini asoslab, "umuminsoniy axloqiy qadriyatlar global xavflarning umumiy mohiyatida shakllanadi" deb ta'kidlaydi⁴. Beckning "xavf jamiyati" konsepsiyasi umuminsoniy muammolarni birgalikda hal qilishga qaratilgan etik birlikni ilgari suradi, biroq milliy madaniyatlarining o'ziga xos etik dunyosini soddalashtirib yuborish ehtimolini ham tug'diradi.

Sharq falsafasida Ibn Miskaveyh milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini fazilatli jamiyat konsepsiyasi orqali asoslab, "axloqiy fazilatlar insonning tabiiy quvvatlari uyg'unlashganda, jamiyatning umumiy ezgulik tamoyillariga mos keladi" deya qayd

1 G'azzoliy A.H. Ihyo Ulum ad-Din. – Qohira: Dar al-Ma'rifa, 2005. – 64-bet.

2 Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – München: Piper Verlag, 1949. – 78-bet.

3 Mannheim K. Ideology and Utopia. – London: Routledge, 1952. – 67-bet.

4 Beck U. World Risk Society. – Cambridge: Polity Press, 1999. – 38-bet.

etadi⁵. Miskaveyhning ushbu fikri milliy va universal qadriyatlar o'rtasidagi tabiiy uyg'unlik asosini ko'rsatadi, ammo uning modeli tarixiy-siyosiy dinamikani yetarlicha tahlil qilmaydi. Poststrukturalistik falsafada J.Derrida umuminsoniy etikani "turli madaniylarning o'zaro ochiqqligi" bilan izohlab, "umuminsoniylik – bu farqning o'chirilishi emas, balki farqning muqaddas tan olinishi" deya ta'kidlaydi⁶. Derridaning bu fikri milliy xususiyatlarni universal etik tushunchaga qo'shishning yangi hermenevtik modelini taklif qiladi, biroq u normativ barqarorlikni haddan tashqari dekonstruksiya qilishi mumkin. A. Sen esa umuminsoniy qadriyatlarni ijtimoiy adolat kontekstida tahlil qilib, "umuminsoniy axloqiy qadriyatlarning mazmuni turli madaniyatlarning ochiq va ko'p ovozli muloqotida shakllanadi" deya qayd etadi⁷. Ammo Senning haddan tashqari pluralistik modeli milliy qadriyatlarning mustahkam asoslangan ichki normativ tizimini nisbatan zaif tushuntiradi. Shuningdek, X.Arendt umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni inson faoliyatining umumiy sharti sifatida ko'rib, "axloqiylik – bu insonning o'zga bilan birga yashash majburiyatidir" deya ta'kidlaydi⁸. Arendt yondashuvi universal etikani ijtimoiy mavjudlik bilan bog'laydi, biroq milliy madaniyatning ruhiy-mental xususiyatlarini umumlashtirib yuboradi.

Milliy qadriyatlarning ahamiyatini chuqur tahlil qilgan O.Shpengler esa "har bir sivilizatsiya o'zining ruhiy-madaniy shaklida axloqiy dunyoni yaratadi" deya yozadi⁹. Bu fikr milliy axloqiy dunyoni yirik madaniy makon sifatida tushuntiradi, ammo milliy chegaralarning qat'iyligi global etik umumiylikka qarama-

qarshi qo'yilishi xavfini tug'diradi. Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurning eng murakkab, shu bilan birga dolzarb konsepsiyalaridan biridir. Bu uyg'unlik insoniyatning umumiy ma'naviy ideallarini xalqning tarixiy-madaniy xotirasi, mentaliteti va an'analari bilan dialektik ravishda birlashtiruvchi aksiologik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Milliy qadriyatlar – xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy ongining qatlamlari va ruhiy olamini aks ettiruvchi ma'naviy kodlardir; umuminsoniy qadriyatlar esa insoniyatning umumiy axloqiy kontsentratini tashkil etadi. Ularning uyg'unligi nafaqat madaniy integratsiyaning belgisi, balki insonning ma'naviy yetukligi, jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun ham zarur falsafiy asosdir. Bu jarayonni chuqur anglash uchun birinchi navbatda K.Jaspersning "umuminsoniy ma'naviyatning axial davrda bir vaqtning o'zida turli hududlarda pishib yetilishi" haqidagi fikri e'tiborga loyiq. U shunday deydi: "umuminsoniy qadriyatlarning ildizi insonning ichki uyg'onish davrida, madaniy va diniy uyg'onishlar kesishgan tarixiy nuqtada namoyon bo'ladi"¹⁰. Jaspersning konsepsiyasi milliy qadriyatlarning universal mazmun bilan tutashish tarixiy asosini ko'rsatadi, biroq u moddiy-madaniy sharoitlarning rolini kamroq yoritadi.

Shuningdek, T.Parsons milliy va umuminsoniy axloqiy tizimlar o'rtasidagi aloqani ijtimoiy tizimlarning integrativ funksiyasi bilan bog'lab, "har qanday jamiyat universal axloqiy tamoyillarni o'zining madaniy me'yorlari bilan integratsiya qilgan holda barqarorlikka erishadi" deya ta'kidlaydi¹¹. Parsonsning modeli integratsiyaning tizimiy asosini beradi, ammo

5 Miskaveyh A. Tahzib al-Axloq. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2003. – 54-bet.

6 Derrida J. The Other Heading. – Bloomington: Indiana University Press, 1992. – 117-bet.

7 Sen A. Identity and Violence. – New York: Norton, 2006. – 142-bet.

8 Arendt H. The Human Condition. – Chicago: University of Chicago Press, 1958. – 74-bet.

9 Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. – München: Beck, 1922. – 89-bet.

10 Jaspers K. The Origin and Goal of History. – New Haven: Yale University Press, 1953. – 41-bet.

11 Parsons T. The Social System. – New York: Free Press, 1951. – 201-bet.

milliy identitetning ma'naviy-ruhiy o'ziga xosliklarini sotsiologik strukturaga haddan tashqari bog'lab qo'yadi. J.Habermas axloqiy universallikni kommunikativ faoliyat bilan bog'lab, "umuminsoniy axloqiylik – bu barcha uchun maqbul bo'lgan muloqot predmetidir" deya ta'kidlaydi¹². Uning fikricha, milliy qadriyatlar ham muloqot doirasida universallik sari ochilishni talab qiladi. Biroq Habermas muloqot uchun zarur bo'lgan teng sharoitlarning real jamiyatlarda kamdan-kam mavjudligiga yetarlicha e'tibor bermaydi. G.Hofstede esa milliy qadriyatlarning madaniy kod sifatida mustahkamligini asoslab, "milliy qadriyatlar insonning idrok, munosabat va axloqiy tanlovlariga chuqur singigandir" deya qayd etadi¹³. Hofstedtning yondashuvi milliylikning ijtimoiy-psixologik asoslarini chuqurlashtiradi, biroq uning modeli umuminsoniy etik qadriyatlarni psixologik relativizmga haddan tashqari bog'lab qo'yishi mumkin. Sharq nuqtai nazaridan Yusuf Xos Hojib milliy qadriyatlar universallik sari yo'nalishini adolat orqali asoslab, "adolat – elning bekasi, xalqning to'qati, davlatning suyanchi" deb yozadi¹⁴. Yusuf Xos Hojib qadriyatlarning universallashtirishini faqat tashqi singdirish emas, balki ichki komillikning tabiiy oqimi sifatida talqin qiladi. Ammo uning qarashi diniy-ma'naviy markazga haddan tashqari tayanishi sababli sekulyar etik tizimlar bilan integratsiya masalasini cheklangan yoritadi.

Birinchi, milliy qadriyatlar – tarixiy-madaniy manbaning konkret ifodasi bo'lib, ular universal etik tamoyillarning turli madaniy muhitlarda "milliy ohang bilan yangrashidir".

Ikkinchi, umuminsoniy qadriyatlar – inson tabiatiga daxldor oliy tamoyillar bo'lib, ularning tarixiyliyi yo'q, biroq ularning talqini milliy madaniyatlarda turlicha bo'ladi.

Uchinchi, uyg'unlik jarayoni – milliylikning universallikka singib ketishi emas, balki "milliy ma'naviyatning universal ma'nolarni qayta yaratish qobiliyati", universal tamoyillarning esa milliy kontekstlarda "mazmuniy chuqurlashuvi"dir.

To'rtinchi, bu uyg'unlik – tarixiy dialog, madaniy almashinuv, ma'naviy rezonans va ijtimoiy ong evolyutsiyasi orqali vujudga keladigan murakkab, dinamik falsafiy jarayondir.

Natijada milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligi – insonning ma'naviy kelajagini belgilovchi, milliy o'zlikni mustahkamlaydigan va global etik muloqotni rivojlantiradigan fundamental falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

1. Milliy qadriyatlar – tarixiy-madaniy tajribaning konkret ifodasi

Milliy qadriyatlar xalqning ma'naviy kodini tashkil etadi. Ular shaxsning o'zlik identifikatsiyasini shakllantiradi.

2. Umuminsoniy qadriyatlar – universal axloqiy mezonlar tizimi

Adolat, tinchlik, erkinlik kabi qadriyatlar milliy chegaralardan tashqariga chiqadigan normativ tamoyillardir.

3. Uyg'unlik – dialektik jarayon

Milliylik universallikka singib ketmaydi, aksincha, universal qadriyatlar milliy kontekstda mazmunan chuqurlashadi.

4. Ma'naviy immunitet shakllanishi

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi:

- shaxsning ichki barqarorligini mustahkamlaydi;

12 Habermas J. *Moral Consciousness and Communicative Action*. – Cambridge: MIT Press, 1991. – 82-bet.

13 Hofstede G. *Culture's Consequences*. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 56-bet.

14 Yusuf Xos Hojib. *Qutadg'u bilig*. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2021. – 114-bet.

- axloqiy qaror qabul qilishni ongli qiladi;
- ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytiradi.

MacIntyre an'ana ichida shakllangan axloqiylikni asoslaydi [1].

Rawls adolatni oqilona kelishuv mahsuli sifatida talqin qiladi [2].

Cassirer madaniyatni ramziy universum sifatida izohlaydi [3].

Toynbee madaniy integratsiyani tarixiy zarurat sifatida ko'radi [4].

Sharq tafakkurida Forobiy fazilatli jamiyatni milliy va universal uyg'unlik asosida tushuntiradi [10].

G'azzoliy axloqiy komillikni qalb tarbiyasi bilan bog'laydi [12].

Avloniy axloqni millat yuragi deb ataydi [14].

Shu asosda quyidagi xulosa ilgari suriladi:

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar qarama-qarshi emas, balki o'zaro boyituvchi ma'naviy birlikdir. Ularning uyg'unligi inson ma'naviy kamolotining zarur sharti hisoblanadi.

Milliy va umuminsoniy axloqiy qadriyatlar uyg'unligi:

- shaxs ma'naviy immunitetini mustahkamlaydi;
- jamiyat axloqiy barqarorligini ta'minlaydi;
- global etik muloqotni rivojlantiradi.

Demak, mazkur uyg'unlik insoniyat ma'naviy taraqqiyotining fundamental falsafiy qonuniyatidir.

KELAJAK INSONINING FALSAFIY QIYOFASI: ERKINLIK, MAS'ULIYAT VA MA'NAVIY YUKSALISH YO'LI

Vazira Abdivaliyevna Shamshiyeva – PhD,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola kelajak insonining falsafiy tasavvuriga bag'ishlangan bo'lib, erkinlik va mas'uliyat tushunchalarining yangi sharoitlarda – texnologik taraqqiyot, ijtimoiy transformatsiyalar va global ekologik muammolar kontekstida qanday qayta talqin qilinayotgani tahlil qilinadi. Ishda tarixiy-falsafiy manbalar hamda zamonaviy axloqiy nazariyalar asosida erkinlikning an'anaviy va zamonaviy kontseptlari solishtiriladi, mas'uliyat kontseptsiyasining individual va kollektiv o'lchamlari ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается философская концепция «человека будущего» через призму свободы, ответственности и нравственного выбора в условиях стремительных технологических, социальных и экологических изменений. На основе историко-философского анализа и современных этических теорий сопоставляются традиционные и актуализированные интерпретации свободы, раскрываются индивидуальные и коллективные измерения ответственности.

Abstract. This paper explores the philosophical portrait of the “human of the future,” focusing on freedom, responsibility, and moral choice amid rapid technological, social, and ecological transformations. Drawing on historical-philosophical inquiry and contemporary ethical theories, the study contrasts traditional conceptions of freedom with their modern reinterpretations and examines both individual and collective dimensions of responsibility.

Kalit so'zlar: kelajak insoni; erkinlik; mas'uliyat; ma'naviy tanlov; axloqiy mas'uliyat; sun'iy intellekt va etika; biotexnologiyalar; ijtimoiy mas'uliyat; axloqiy paradigmalarning o'zgarishi; zamonaviy falsafa.

Ключевые слова: человек будущего; свобода; ответственность; нравственный выбор; этическая ответственность; искусственный интеллект и этика; биотехнологии; социальная ответственность; изменение моральных парадигм; современная философия.

Keywords: human of the future; freedom; responsibility; moral choice; ethical responsibility; AI and ethics; biotechnology; social responsibility; changing moral paradigms; contemporary philosophy.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida insoniyat o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga kirib kelmoqda. Texnologiyalar, sun'iy intellekt, biotexnologiya va axborot tizimlarining jadal rivojlanishi inson hayotining barcha sohalarini tubdan o'zgartirmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon insoniyat oldiga yangi ma'naviy, axloqiy va falsafiy savollarni ham qo'yarmoqda. Ana shunday sharoitda “Kelajak insoni” tushunchasi – erkinlik, mas'uliyat va ma'naviy tanlovlar muammosini chuqur o'rganishni talab etuvchi muhim falsafiy yo'nalishga aylanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: “Kelajakni barpo etadigan inson – bu avvalo, mustaqil fikrlaydigan, o'z qarashlariga ega, mas'uliyatni his qiladigan, milliy

va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtira oladigan shaxsdir”¹. Mazkur fikr insonning erkinligi va mas'uliyatini uyg'unlikda ko'ra bilish zarurligini ifodalaydi. Zero, inson erkinligi faqat tashqi imkoniyatlar bilan emas, balki ichki mas'uliyat, axloqiy qarorlar va ma'naviy qadriyatlar bilan belgilanadi. Kelajak insoni – bu o'z hayot yo'lini ongli ravishda tanlaydigan, ilmiy va texnologik imkoniyatlardan jamiyat farovonligi yo'lida foydalanadigan, ma'naviy jihatdan yetuk shaxsdir.

Hozirgi davrda erkinlik va mas'uliyat masalasi inson falsafasining markazida turibdi. Bir tomondan, inson ilgari hech qachon bo'lmagan darajada axborotga ega, o'z fikrini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega. Ammo, boshqa tomondan,

1 Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.

bu erkinlik insondan yanada chuqurroq mas'uliyat, ma'naviy yetuklik va ongli tanlovni talab etadi. Shunday ekan, "Kelajak insoni falsafasi"ni o'rganish – bu nafaqat falsafiy, balki amaliy, ma'naviy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masaladir. Kelajak insonining shakllanishi ta'lim, madaniyat, fan va ma'naviyat tizimlarining uyg'un rivoji orqali yuz beradi. Erkin, mas'uliyatli va axloqan yetuk insonni tarbiyalash – jamiyatning eng yuksak maqsadidir. Shu bois, ushbu mavzu zamonaviy falsafa, pedagogika va ijtimoiy fanlar uchun strategik yo'nalish sifatida qaraladi.

Insoniyat tarixining barcha davrlarida erkinlik masalasi eng muhim falsafiy mavzulardan biri bo'lib kelgan. Erkinlik tushunchasi insonning mohiyati, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni va maqsadini belgilovchi asosiy kategoriya sifatida talqin etiladi. Yunon faylasufi Aristotel "Erkinlik – bu ongli faoliyatning natijasi, u insonni tabiatdan ajratib turuvchi eng yuksak fazilatdir", – deb ta'kidlagan. Demak, erkinlik insonni boshqa mavjudotlardan farqlaydigan, uning ongli mavjudot sifatidagi asosiy belgilaridan biridir. O'rta asrlarda erkinlik masalasi diniy-falsafiy doirada ko'proq "taqdir va iroda" muammosi bilan bog'liq holda talqin qilingan. Masalan, Avreliy Avgustin inson erkinligini Xudoning irodasi bilan uyg'un holda ko'rgan. Uning fikricha, inson erkinligi mutlaq emas, balki axloqiy chegaralar bilan belgilanadi. Shuningdek, Sharq mutafakkirlari – Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalar ham inson erkinligi masalasiga chuqur falsafiy yondashgan². Forobiy "Fozil shahar ahli" asarida inson erkinligini jamiyatdagi ma'naviy va axloqiy tartiblar bilan bog'lab, haqiqiy erkinlikni ilm, donolik va adolat asosida ko'radi. Inson erkinligi – bu nafaqat tashqi majburiyatlardan ozodlik, balki ichki dunyo erkinligi, ongli tanlov qobiliyatidir. Zamonaviy

faylasuf Erich Fromm bu haqda shunday yozadi: "Erkinlik – bu insonning o'z mohiyatini anglash, o'z hayotining ma'nosini mustaqil belgilash qobiliyatidir"³. Shu nuqtai nazardan, kelajak insonining eng muhim xususiyati ham aynan o'z erkinligini to'g'ri tushunish va uni mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishdir.

Erkinlik masalasidan ajralmagan holda mas'uliyat tushunchasi ham falsafaning markaziy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Erkinlik va mas'uliyat bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir: erkinlik mas'uliyatsiz bo'lsa, u beqarorlikka olib keladi; mas'uliyat erkinliksiz bo'lsa, u majburiyatga aylanadi. Fransuz faylasufi Jan-Pol Sartr bu borada shunday deydi: "Inson erkinlikka mahkumdur, chunki u tanlov qilmasdan turolmaydi, har bir tanlov esa mas'uliyatni keltirib chiqaradi".

Inson mas'uliyati faqat shaxsiy doirada emas, balki ijtimoiy va ma'naviy sohalarida ham namoyon bo'ladi. Mas'uliyat – bu insonning o'z xatti-harakatlari, qarorlari, fikr va tanlovlari uchun javobgarlik hissidir. Buyuk rus faylasufi Nikolay Berdyayev bu haqida shunday yozgan: "Erkinlik mas'uliyat bilan o'lchanadi. Mas'uliyatsiz erkinlik bu anarxiya, mas'uliyatli erkinlik esa ijod va insoniylikdir".

Bugungi kunda insoniyat texnologik taraqqiyot natijasida ulkan imkoniyatlarga ega bo'ldi. Biroq bu imkoniyatlar bilan birga yangi xavf va sinovlar ham paydo bo'ldi. Sun'iy intellekt, biotexnologiya, global tarmoqlar – bular insoniyatni axloqiy tanlovlar oldida qo'yimoqda. Demak, kelajak insonining asosiy vazifasi – texnologik kuchni boshqarishda mas'uliyatli yondashuvni shakllantirishdir.

Inson hayoti doimo tanlovlar zanjiridan iborat. Har bir tanlov esa ma'naviy qarorga tayanadi. Shu bois ma'naviy tanlov falsafasi – bu insonning axloqiy yetukligi, ichki dunyosi va vijdoni bilan

2 Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2017.

3 To'xtasinov R. Falsafa asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.

bevosita bog'liqdir. Germaniya faylasufi Immanuel Kant shunday degan edi: "Axloqiy qonun – bu insonning ichki erkinligi va burchi o'rtasidagi uyg'unlikdir." Demak, haqiqiy erkinlik axloqiy me'yorlarga bo'ysungan holda namoyon bo'ladi. Ma'naviy tanlov insonni hayvonot olamidani ajratib turadi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda insonning harakatlari faqat tashqi foydaga emas, balki ichki qadriyatlarga asoslanishi kerak. Axloqiy tanlovlarning yo'qolishi jamiyatda beqarorlik, ma'naviy bo'shliq va begonalashuvga olib keladi. Shu sababli kelajak insonining eng muhim fazilati – bu vijdonli tanlov qilish qobiliyatidir.

Sharq mutafakkiri Jaloliddin Rumiy shunday degan edi: "Inson o'z yuragini poklab, niyatini tozalasa, uning har bir qarori nurga aylanadi." Rumiy so'zlarida inson tanlovining ma'naviy mohiyati chuqur ifodalangan. Chunki inson o'z yuragidagi nur bilan tanlov qilsa, bu faqat o'zi uchun emas, balki butun insoniyat uchun ezgulik keltiradi. Kelajak insoni – bu erkin, mas'uliyatli, ma'naviy jihatdan barkamol shaxsdir. U nafaqat texnik bilimlarga, balki ruhiy yetuklikka ega bo'lishi kerak. Falsafada insonning bunday holati "butunlik" yoki "komillik" holati sifatida talqin qilinadi. Yunon faylasufi Platon bu haqida shunday degan edi: "Eng yuksak baxt – bu ruh va aqlning uyg'unligi."

Bugungi kunda insonning aqliy va texnologik rivoji tezlashayotgan bir paytda, ruhiy-axloqiy rivoj orqada qolmasligi kerak. Chunki texnologik kuch inson qo'lida bo'lgan taqdirda, uni to'g'ri yo'naltirish faqat ma'naviy mas'uliyat orqali amalga oshiriladi. Inson o'z erkinligini boshqalar manfaatini hurmat qilgan holda amalga oshirsa, u chin ma'noda komil inson darajasiga ko'tariladi. Kelajak insoni – bu o'z taqdirini, jamiyatini va tabiatni o'zaro uyg'unlikda tushunadigan shaxsdir. U global dunyoda yashar ekan, milliy qadriyatlarini asrab, umuminsoniy g'oyalar bilan uyg'unlikda hayot kechiradi. Bu jarayon falsafiy jihatdan "erkinlikning mas'uliyatga aylanishi" deb talqin etiladi. Kelajak insoni haqidagi

falsafiy qarashlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. U ta'lim tizimi, siyosat, madaniyat va texnologik siyosatga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Falsafa bugungi kunda insonni axborot oqimida yo'qolib ketmaslikka, o'z mohiyatini unutmaslikka chaqiradi. Fransuz faylasufi Albert Kamyu yozganidek: "Insonning haqiqiy isyoni – bu ma'nosizlikka qarshi ongli kurashidir". Shu ma'noda, kelajak insoni – bu ma'nosiz hayotga qarshi turuvchi, o'z hayotining mazmunini anglay oluvchi mavjudotdir. Falsafa esa unga yo'l ko'rsatuvchi nur vazifasini bajaradi.

Insoniyat taraqqiyoti davomida eng dolzarb masalalardan biri bu – insonning o'z erkinligini anglash, uni to'g'ri yo'naltirish va shu bilan birga o'z harakati uchun mas'ul bo'lish masalasidir. Erkinlik – insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi eng asosiy xususiyatlardan biridir. Ammo bu erkinlik o'z-o'zidan mutlaq emas, u mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq. Erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi bu muvozanat insonning ma'naviy kamolotini belgilovchi, uning hayotiy yo'lini aniqlovchi asosiy falsafiy mezonlardan biri hisoblanadi. Shu bois, kelajak insoni haqida fikr yuritganda, uni erkin, lekin mas'uliyatli shaxs sifatida tasavvur etish zarur. Bugungi globallashtirish jarayonida insonning ma'naviy dunyosi, qadriyatlari va tanlov erkinligi tobora murakkablashib bormoqda. Axborot oqimining tezligi, texnologik taraqqiyot, sun'iy intellekt va raqamli muhit inson tafakkuriga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shunday bir davrda inson erkinligi yangi shakl kasb etmoqda: u endi faqat jismoniy yoki siyosiy erkinlik emas, balki ma'naviy va axboriy erkinlik masalasiga ham aylanmoqda. Inson o'z fikrini shakllantirishda, ma'lumotni tanlashda va undan foydalanishda ham tanlov qilish imkoniga ega, biroq shu bilan birga bu tanlovning oqibatlari uchun ham javobgarlikni his qilishi lozim. Shu jihatdan, kelajak insonining asosiy belgisi – bu axboriy madaniyatga ega, tanlov erkinligini mas'uliyat bilan uyg'unlashtirgan shaxsdir.

Buyuk faylasuf Immanuil Kant aytganidek, "Erkinlik – bu qonun bilan cheklangan ongli zaruratdir"⁴. Demak, inson o'z erkinligini anglagan sari, uning mas'uliyat darajasi ham ortadi. Mas'uliyat esa insonni o'z harakati, fikri, tanlovi va ularning natijalari uchun javob berishga undaydi. Shu ma'noda, kelajak insonining asosiy maqsadi – o'z hayotida ichki erkinlik va tashqi mas'uliyat uyg'unligini yaratishdir. Bu esa insoniyatni yuksak ma'naviyatga, ijtimoiy uyg'unlikka va barqaror taraqqiyotga olib boradi.

Kelajak insoni haqida so'z yuritarkanmiz, uni faqat texnologik yoki ilmiy yutuqlar bilan o'lchash yetarli emas. Insonni yuksak darajaga ko'taruvchi omil – bu uning ma'naviy tanlovidir. Tanlov – bu nafaqat hozirgi zamonda, balki insoniyat kelajagini belgilovchi eng muhim jarayon. Inson har bir qarorida axloqiy qadriyatlarni, vijdon mezonini asos qilib olsa, u nafaqat o'z hayotini, balki jamiyatning umumiy ma'naviy yo'nalishini ham ijobiy tomonga o'zgartiradi. Shu bois, kelajak insoni o'z erkinligini faqat shaxsiy manfaat uchun emas, balki umumiy ezigulik, insoniyat farovonligi uchun yo'naltirishi lozim.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy insonning ma'naviy pokligi haqida shunday degan edi: "Insonning aslini bilmoq istasang, so'ziga, amiliga va niyatiga boq". Ushbu hikmat bugungi kun uchun ham dolzarb: kelajak insonining qadri faqat bilimida emas, balki uning niyatida, mas'uliyatida va axloqiy tanlovlarida namoyon bo'ladi. Zero, ma'naviy kamolotga erishgan inson har qanday texnologik yutuqdan ustundir, chunki u nafaqat aql, balki qalb bilan ham boshqaradi. Kelajak insoni falsafasini shakllantirishda ta'lim, tarbiya va madaniyat muhim o'rin tutadi. Insonni erkin fikrlashga o'rgatish bilan birga, uni vijdon, axloq, adolat va mas'uliyat tamoyillariga tayanishga yo'naltirish kerak. Yosh avlodga o'z tanlovining oqibatini tushuntirish, insoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash – bu jamiyatning eng muhim vazifalaridan biridir. Faqat shunday

ta'lim tizimi kelajakda mas'uliyatli, mustaqil fikrlovchi, erkin, lekin ma'naviy jihatdan bardavom insonlarni yetishtira oladi. Shu tariqa, kelajak insoni falsafasi – bu nafaqat insonning ilmiy yoki intellektual rivojlanishi haqidagi qarashlar majmui, balki uning ruhiy, axloqiy va ma'naviy dunyosini chuqur anglashga qaratilgan konsepsiyadir. Insonning haqiqiy erkinligi – bu o'zini anglash, vijdoniga tayanish va tanlagan yo'lida mas'uliyatni zimmasiga olishdir. Kelajak insoni aynan mana shu fazilatlar bilan ajralib turadi: u tafakkurida keng, ruhida pok, tanlovida mas'uliyatli, jamiyat oldida esa vijdonli shaxs bo'ladi⁵.

Xulosa qilib aytganda, erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi uyg'unlik, ma'naviy tanlov va insoniy qadriyatlar uyg'unligi – bu kelajak insonining asosiy tayanch nuqtasidir. Insoniyatning istiqboli ana shu falsafaning nechog'lik anglanishi va amaliyotga tatbiq etilishiga bog'liqdir. Kelajak insoni nafaqat zamonaviy texnologiyalarni biluvchi mutaxassis, balki o'z ma'naviyatini asragan, jamiyat va insoniyat oldidagi mas'uliyatini his qiluvchi erkin shaxs sifatida shakllanadi.

4 Shermuxammedova N.A. Inson falsafasi. – Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2021.

04

FILOLOGIYA FANLARI

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA INSONNING IJOBIY FAZILATLARINI IFODALOVCHI EMOTSIONAL-BAHO MUNOSABAT KONSEPTLI FRAZEO-SEMANTIK MODELLAR

Anora Javlijevna Jabbarova – f.f.b.f.d. (PhD),
professor, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida insonning ijobiy fazilatlarini ifodalovchi emotsional-baho munosabatni aks ettiruvchi frazeologik birliklarning konseptual-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki til materiallari asosida ijobiy bahoni ifodalovchi frazeologik birliklarning semantik tuzilishi, ularning konseptual asoslari hamda frazeo-semantik modellari tizimi o'rganiladi. Shuningdek, frazeologizmlarda insonning axloqiy, ijtimoiy va shaxsiy fazilatlarini baholashda namoyon bo'ladigan emotsional-ekspressiv vositalar qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalarida ingliz va o'zbek tillarida ijobiy fazilatlarini ifodalovchi frazeologik birliklarning umumiy va milliy-madaniy xususiyatlari aniqlanadi hamda ularning konseptual modellari tasniflashga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, frazeologiya hamda lingvokulturologiya yo'nalishlarida olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Аннотация. В данной статье анализируются концептуально-семантические особенности фразеологических единиц, выражающих положительные качества человека и эмоционально-оценочное отношение в английском и узбекском языках. В исследовании на материале двух языков рассматриваются семантическая структура фразеологических единиц, передающих положительную оценку, их концептуальные основы, а также система фразео-семантических моделей. Особое внимание уделяется сопоставительному анализу эмоционально-экспрессивных средств, используемых во фразеологизмах для характеристики нравственных, социальных и личностных качеств человека. В результате исследования выявляются как универсальные, так и национально-культурные особенности фразеологических единиц, выражающих положительные качества человека в английском и узбекском языках, а также предлагается их классификация на основе концептуальных моделей. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях в области сопоставительного языкознания, фразеологии и лингвокультурологии.

Abstract. This article analyzes the conceptual and semantic features of phraseological units expressing positive human qualities and emotional-evaluative attitudes in English and Uzbek languages. The study examines the semantic structure of phraseological units conveying positive evaluation based on materials from both languages and explores their conceptual foundations and phraseo-semantic models. Special attention is given to the comparative analysis of emotional and expressive means used in phraseological units to characterize moral, social, and personal qualities of individuals. The research identifies both universal and culture-specific features of phraseological units expressing positive human qualities in English and Uzbek and proposes a classification of their conceptual models. The findings of the study contribute to the development of comparative linguistics, phraseology, and linguoculturology and may serve as a theoretical and practical basis for further linguistic research.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birliklar, emotsional-baho munosabat, ijobiy fazilatlar, frazeo-semantik model, konsept, qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya, ingliz tili, o'zbek tili.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, эмоционально-оценочное отношение, положительные качества человека, фразео-семантическая модель, концепт, сопоставительное языкознание, лингвокультурология, английский язык, узбекский язык.

Keywords: phraseology, phraseological units, emotional-evaluative attitude, positive human qualities, phraseo-semantic model, concept, comparative linguistics, linguoculturology, English language, Uzbek language.

O'zbek tilshunosligida tilning semantik tizimini yaxlit holda tavsiflash jarayonida nutqning turli qismlariga mansub semantik guruhlar va semantik mikromaydonlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu jarayonda frazeologik birliklar ham muhim

o'rin egallab, tilning emotsional, baholovchi va ekspressiv imkoniyatlarini ochib beruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy o'zbek tilida, xususan, taxminiy qiymatga ega bo'lgan frazeologik birliklar alohida semantik guruhni tashkil etadi va ular, asosan, so'zlovchining

nutq obyektiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatini ifodalaydi.

Mazkur frazeologik birliklarda nominativ va baholovchi ma'nolar o'zaro uyg'unlashib, insonning hissiy holati hamda uning shaxsiy sifatlariga berilgan subyektiv bahoni aks ettiradi. Shu bois bunday birliklarni emosional-baholovchi frazeologik birliklar (EBF) deb atash maqsadga muvofiqdir. V.P. Jukov ta'kidlaganidek, baholovchi ma'no tasodifiy yoki vaqtinchalik emas, balki shaxs yoki obyektning barqaror ijobiy yoki salbiy xususiyatini ifodalovchi semantik belgi sifatida namoyon bo'ladi.

Inson obyektiv voqelikda yashar ekan, u atrof-muhitga nisbatan munosabat bildiradi va shu jarayonda baholaydi. Ushbu baholash jarayoni lingvistik jihatdan, jumladan, hissiy va baholovchi frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Bunday birliklar shaxsning ruhiy holatini, fe'l-atvorini va axloqiy fazilatlarini obrazli tarzda ochib berish imkonini beradi.

Mazkur bobda insonning fazilat va xususiyatlarini ifodalovchi EBFning semantik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. O'zbek tilida bunday birliklar ayniqsa badiiy asarlar tilida faol qo'llanadi va ular boshqa frazeologik birliklardan stilistik rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ushbu xususiyat EBFga kontekstdan tashqarida ham xos bo'lib, ularning emosional-ekspressiv salohiyatini belgilaydi.

Emosional-ekspressiv ma'noning ifodalanishiga ko'ra EBFlar ikki asosiy guruhga ajratiladi. Birinchi guruh so'zlovchining ijobiy munosabati va ijobiy xarakteristikasini ifodalaydi: bahosi yuq, labidan bol tomadi, qo'y og'zidan cho'p olmagan, musichadek beozor, yigitning guli va boshqalar. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida qahramonlarning "ko'ngli toza" yoki "bag'ri keng" sifatlar bilan tasvirlanishi ularning ijobiy axloqiy qiyofasini

ochib beradi¹.

Ingliz badiiy adabiyotida ham shunga o'xshash frazeologik birliklar uchraydi. Masalan, W. Shakespeare asarlarida qo'llanilgan *a heart of gold* iborasi insonning mehribonligi va saxovatini ifodalaydi. Ch. Dickensning "Oliver Twist" romanida ushbu ibora ijobiy axloqiy fazilatlarini kuchli emotsional baho orqali namoyon etadi. Qiyosiy jihatdan qaralganda, ingliz tilidagi *kind-hearted* yoki *open-handed* birliklari o'zbek tilidagi ko'ngli keng, bag'ri ochiq iboralari bilan semantik jihatdan mushtarakdir.

Ikkinchi guruh esa salbiy munosabat va salbiy bahoni ifodalovchi EBFlarni o'z ichiga oladi: damida osh pishadi, beti qattiq, ilonning yog'ini yalagan, qamchisidan qon tomadi va boshqalar. Masalan, ilonning yog'ini yalagan frazeologik birligi insonning ayyorlik va mug'ombirlik kabi salbiy sifatlarini nafaqat nominativ, balki kuchli hissiy-baholovchi ma'no orqali ifodalaydi. Ingliz tilida bunga qiyos sifatida *as sly as a fox* iborasini keltirish mumkin bo'lib, u ham insonning makkorligini obrazli tarzda ifodalaydi.

Frazeologik birliklar ma'nosida konnotasiya muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, hissiylik va ekspressivlik komponentlari EBFning baholovchi salohiyatini kuchaytiradi. Shu sababli bunday birliklarda baholovchi komponent konnotasiyaning boshqa tarkibiy qismlariga nisbatan ustunlik qiladi. Masalan, *aflotun miya* iborasi oddiy "aqlli" emas, balki "nihoyatda aqlli" shaxsni ifodalab, eng yuqori darajadagi intellektual sifatni aks ettiradi².

Frazeologik birliklarning semantikasi ularning obrazlilik bilan bevosita bog'liq bo'lib, ko'pincha ichki shaklga tayanadi. Shu jihatdan ular til va nutqda bir vaqtning o'zida nominativ-kommunikativ hamda emosional-ekspressiv funksiyalarni bajaradi.

1 Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

2 Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.

Hozirgi o'zbek tilida insonning to'g'riligi, samimiyligi va ochiqko'ngilliligi ifodalovchi bir qator frazeologik birliklar mavjud bo'lib, ular shaxsning ijobiy axloqiy fazilatlarini baholashga xizmat qiladi. Bunday frazeologik birliklarga yuragini ochmoq, yuragini bo'shatmoq, yuragini to'kib solmoq, yuragini yorib gaplashmoq, dardini solmoq, ochiq yuz bilan, gapning po'st kallasini aytib qo'ya qolmoq, dali-g'uli, odamning ustida o'lib bo'lmoq kabi birliklar kiradi. Ushbu birliklar semantik jihatdan so'zlovchining nutq obyektiga nisbatan ijobiy bahosini ifodalaydi hamda shaxsning ichki ruhiy holatini obrazli tarzda ochib beradi.

Kuzatuvlardan ma'lum bo'lishicha, mazkur frazeologik birliklarning aksariyati og'zaki nutq va badiiy adabiyot tilida faol qo'llanadi. Ularning ko'pchiligi fe'l frazeologik birliklari bo'lib, shaxsning sifat-xususiyatini baholash funksiyasini bajaradi. Shu bilan birga, bunday birliklar fe'lga xos grammatik kategoriyalar – zamon, shaxs va son ko'rsatkichlarini saqlab qoladi. Masalan, yuragini ochmoq frazeologik birligi insonning samimiyligini ifodalash bilan birga, nutqda yuragini ochdi, yuragini ochar edi, yuragini ochmoqda kabi shakllarda erkin qo'llanadi.

Mazkur tadqiqotda og'zaki nutqqa xos bo'lgan, taxminiy qiymatga ega emosional-baholovchi frazeologik birliklar tahlil qilinadi. "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"da yuragini ochmoq frazeologik birligining ko'nglini ochmoq, yuragini yormoq, qalbini ochmoq, ko'nglini o'nglash kabi variantlari qayd etilgan bo'lib, ular badiiy matnlarda keng qo'llanadi. Masalan:

Shavkat dardini ochib soldi, yuragini kimga aytib bo'shatishni bilmay turgan edi (Zulfiya Qurolboy qizi, "Ayol")³.

Ingliz tilida ham shaxsning samimiyligini ifodalovchi shunga o'xshash frazeologik

birliklar mavjud. Masalan, to open one's heart, to pour one's heart out iboralari insonning ichki kechinmalarini ochiq bayon etishini bildiradi. J. Austen yoki Ch. Dickens asarlarida qahramonlarning "He poured his heart out to her" kabi ifodalari samimiyluk va ishonchni kuchli emosional rangda yetkazadi. Qiyosiy jihatdan qaralganda, ingliz tilidagi to open one's heart iborasi o'zbek tilidagi yuragini ochmoq frazeologik birligi bilan semantik va pragmatik jihatdan mushtarakdir⁴.

Zamonaviy o'zbek tilida frazeologik birliklarning doimiy yangilanish va variantlanish tendensiyasi kuzatiladi. Masalan, yuragini ochmoq frazeologik birligida yurak komponenti ko'ngil yoki qalb sinonimlari bilan almashtirilishi mumkin (ko'nglini ochmoq, qalbini ochmoq). Ayrim hollarda fe'l komponenti ham o'zgaradi: ochmoq o'rniga yormoq ishlatiladi. Ushbu o'zgarishlar frazeologik birlikning asosiy baholovchi ma'nosini saqlab qolgan holda, obrazning turli variantlarda namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

Shaxsning ijobiy fazilatlarini ifodalashda somatik komponentlar, xususan yurak va yuz somatizmlari faol ishtirok etadi. Masalan, yuragi keng, yuragi daryo, yuragi daryoday keng kabi frazeologik birliklar insonning bag'rikengligi va saxiyligini kuchli obraz orqali ifodalaydi. Ingliz tilida bunga qiyos sifatida big-hearted, large-hearted iboralarini keltirish mumkin. O'zbek tilida yuragi toza iborasi ba'zan ko'ngli toza varianti bilan almashtiriladi, bunda komponentlar o'zgarishi ma'noni sezilarli darajada o'zgartirmaydi.

Samimiyluk va ochqlik fazilatlarini ifodalashda yuz somatizmi ishtirokidagi frazeologik birliklar ham muhim o'rin tutadi: ochiq yuz bilan, yuzi yorug', ochiq chehra bilan. Badiiy uslubda chehra sinonimi qo'llanilib, frazeologik birlikning hissiy-

3 Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Fan, 2013.

4 Gläser R. Phraseology in English Linguistics. – Tübingen: Niemeyer, 1988.

ekspressiv ta'siri kuchaytiriladi. Ingliz tilida esa to speak face to face, to say something to one's face iboralari insonning ochiq va to'g'ridan-to'g'ri munosabatini ifodalaydi.

Gapning po'st kallasini aytmoq frazeologizmi ham o'zbek tilida to'g'rilik va ochiqlikni bildiruvchi birlik sifatida faol qo'llanadi. Masalan:

Mohira xola shoshganidan gapning po'st kallasini aytib qo'ya qoldi (Asad Dilmurod, "Rang va Mehvar"). Ingliz tilida bu holat to speak bluntly yoki to get straight to the point iboralari orqali ifodalanadi⁵.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek tilida ijobiy bahoga ega frazeologik birliklar salbiy baholovchi birliklarga nisbatan kamroq uchraydi. V.N. Devkinning ta'kidlashicha, salbiy baholash birliklarining ustunligi inson tafakkurining kamchilik va salbiy holatlarni aniqlashga ko'proq yo'naltirilganligi bilan izohlanadi. Shunga qaramay, ijobiy fazilatlarini ifodalovchi frazeologik birliklar tilning emotsional-estetik imkoniyatlarini namoyon etishda muhim ahamiyat kasb etadi⁶.

Xulosa qilib aytganda, aqli va tezkor insonni tavsiflovchi frazeologik birliklar o'zbek tilida keng semantik va stilistik imkoniyatlarga ega. Ular metafora va somatizm asosida shakllanib, shaxsning intellektual va axloqiy fazilatlarini baholovchi kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. O'zbek va ingliz tillari qiyosida olib borilgan tahlil ushbu frazeologik birliklarning umumiy kognitiv asosga ega ekanini, biroq ularning obrazli ifodasi milliy madaniyat va badiiy tafakkur bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, insonning ijobiy fazilatlarini ifodalovchi frazeologik birliklar zamonaviy o'zbek tilida alohida frazeologik-semantik maydonni tashkil etadi. Ushbu maydonda samimiylik, jasorat, halollik, sadoqat, fidoyilik va aql kabi ijobiy xususiyatlar markaziy o'rin

egallaydi. Qiyosiy tahlil ingliz va o'zbek tillarida bu birliklar umumiy kognitiv asosga ega ekanini, biroq ularning obraz manbalari milliy madaniyat va mentalitet bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

5 Cowie A.P. Phraseology: Theory, Analysis and Applications. – Oxford: Oxford University Press, 1998.

6 Dobrovol'skij D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005.

КОНФЛИКТ ЛИЧНОСТИ И ЭПОХИ В ДРАМАТУРГИИ А.АФИНОГЕНОВА («ЛОЖЬ»)

Олег Алексеевич Ким – к.ф.н., доцент, Джизакский
государственный педагогический университет

Аннотация. Статья посвящена анализу жанра социально-психологической драмы в 1930-годы, специфика и эволюция которого рассматривается на примере драматургии А. Афиногенова, одного из самых популярных авторов того периода. Объект исследования – пьеса «Ложь».

Annotatsiya. Ushbu maqolada 30-yillardagi ijtimoiy-psixologik drama janri tahlil qilinib, uning o'ziga xos xususiyatlari va evolyutsiyasi o'sha davrning eng mashhur mualliflaridan biri A.Afinogenov pyesalari misolida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot obyekti – "Yolg'on" spektakli.

Abstract. This article analyzes the genre of socio-psychological drama in the 1930s, examining its specific features and evolution through the example of the playwright A. Afinogenov, one of the most popular authors of that period. The object of this study is the play "The Lie".

Ключевые слова: жанры драматургии, героико-романтическая драма, социально-психологическая драма, конфликт, выбор героя, личность, эпоха.

Kalit so'zlar: drama janrlari, qahramonlik-romantik drama, ijtimoiy-psixologik drama, konflikt, qahramon tanlovi, shaxs, davr.

Keywords: drama genres, heroic-romantic drama, socio-psychological drama, conflict, hero's choice, personality, era.

Как известно, в начале 1930-х гг. развернулась дискуссия о новаторском и традиционном в драматургии, о перспективах ее художественного развития. Среди вопросов, по которым шли споры между драматургами, один был особенно важен в те годы – как передать социально-историческое содержание современности с наибольшей полнотой? Возможно ли при этом использовать драматургические формы, унаследованные от прошлого? Или нужна коренная ломка этих форм, отказ от всего строя традиционной драмы?

В ходе дискуссии обозначились два лагеря: сторонники «монументального жанра» (Вс. Вишневский, Н.Погодин, А.Безыменский и др.) и защитники «психологизма в драме», «семейных» форм. «Монументалисты» в центр внимания выдвигали «дело», «подвиг», героизм эпохи. Они выступали против психологизма, «норм старой поэтики», за коренное обновление поэтики драмы. Скажем, Вс. Вишневский, поясняя

замысел «Первой конной», подчеркивал, что «неинтересна личная драма Ивана, Петра, Сидора. Интересно место Ивана, Петра, Сидора «в марше, в бою, в действии».

Их оппоненты, защитники «семейных», камерных форм выступали за творческое использование традиций классики, отстаивали необходимость художественной оформленности, законченности, соблюдения законов драматургической архитектоники.

Драматургия 1930-х годов развивалась по двум направлениям: героико-романтическая и социально-психологическая драма. Для первого было характерно изображение темы героического труда, поэтизация массового повседневного труда людей, героизма во время гражданской войны. Весьма показательным в этом отношении является утверждение Вс. Вишневского: «Театр – новый. Старые законы прочь! Прочь психологию героев, первопланые, значительные, многоговорящие и многоиграющие фигуры. Пусть течет масса, а вне – отдельными

социальными ориентирами – некие типы: солдат, крестьянин, рабочий, офицер. Я резко противопоставляю куски грубой жизни “переживаниям”, которые дает старый театр. Пусть тонет личное в потоке социально значимых событий”. Следует признать, что пьесы подобного типа, отличаясь явной идеологической направленностью, остались просто как факт литературного процесса 1930-х годов (в настоящее время не востребованы).

Внимание к другому направлению драматургии 1930-х было продиктовано самой жизнью. Интерес к анализу простых человеческих чувств, нравственного содержания личности получил своеобразное преломление в жанре социально-психологической драмы (А.Афиногенов, Л.Леонов, А.Арбузов и др.)

На наш взгляд, в XX веке социально-психологическая драма была одним из наиболее распространенных жанров в мировой драматургии. И во многом, представляется, потому, что данный жанр позволяет рассмотреть моральные и этические дилеммы главных героев, которые сталкиваются с различными социальными и психологическими проблемами. Следует напомнить, что в драме своеобразен психологизм, лишенный таких привычных в эпосе форм, как авторское психологическое повествование, внутренний монолог, поток сознания. Не случайно «драма тяготеет в основном к ярким и броским способам выражения сильных и рельефных душевных движений»¹.

Одним из наиболее важных аспектов социально-психологической драмы является выбор героя. Выбор героя – это одна из ключевых тем в социально-психологической драме. В социально-психологической драме

выбор героя, как правило, представляет собой сложный, многогранный процесс, в котором герои сталкиваются с множеством проблем (социальных, экономических, психологических), требующих своего решения. И, пожалуй, главной проблемой в социально-психологической драме XX века стала проблема выбора между личным счастьем и общественным долгом.

Драматургия А.Н.Афиногенова (1904–1941) – свидетельство данному тезису. Хотя, признаться, его имя мало знакомо современному читателю. «В нем было что-то идеальное. Он был высокого роста, строен, красиво двигался, и его высоко поднятая голова с чертами античной правильности как-то соответствовала красоте его внутреннего облика, сочетавшего в себе признаки чистоты и силы. Таков же был и его талант, юношески свежий, светлого классического склада», – так аттестовал его Борис Пастернак.

А.Афиногенов учился у таких писателей, как Ибсен и, конечно, Горький. И отразил современную ему эпоху в чеховском и горьковском духе. Он – один из немногих драматургов периода 20–30-х годов XX века, сумевших соединить традиции чеховской драматургии, социальную остроту горьковских пьес-диспутов и своеобразие эпохи, в которой он жил. В пьесах «Страх» и «Ложь» (1931–1933 гг.), ставших своеобразным «знаком, зеркалом времени» драматург выступает как создатель трагической коллизии, метафоры, олицетворяющей время наступающего тоталитаризма.

Причем «страх» был не временным явлением, это было скорее состоянием тревоги, в которой пребывал мыслящий человек. «Мы живем, под собою не чуя страны. Наши речи за десять шагов не слышны...» –

1 Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. М., «Флинта», 2004. – 209 с

напишет О.Мандельштам. По-своему выразит это состояние А.Ахматова:

А в комнате опального поэта Дежурят страх и Муза в свой черед. И ночь идет, Которая не ведает рассвета.

Воронеж. 1936 г.

Драматургическое наследие А.Афиногенова позволяет (с учетом современных исторических оценок) увидеть и понять гражданскую устремленность и мужество художника в постановке как эстетических, так и сложнейших идеологических проблем времени. В частности, представляется верным утверждение о том, что «главный конфликт в социально-психологической драме, определяющий их сквозное действие, – это конфликт между человеком, который под влиянием происходящих исторических перемен начинает сомневаться в правильности избранного пути, и людьми («другими»), стремящимися убить в нем эти сомнения.

На высокой драматической ноте звучала у драматурга тема лжи, воспринимаемая героями пьесы «Ложь» (Накатовым, Ниной) как явление распространенное и, что губительнее – устойчивое. В этом плане данная пьеса представляется актуальной и сегодня. Заслуга же А.Афиногенова в том, что он, наделенный острым чувством времени, сумел уловить тенденцию разросшегося позднее приукрашивания действительности, когда все большее распространение получили парадность, затушевывание недостатков, уход от объективного анализа противоречий действительности. Именно «внимание к процессу нравственного самоопределения героев, переоценки духовных ценностей на крутом переломе истории предопределило, на наш взгляд, обращение драматургов к жанру

социально-психологической драмы»².

А если конкретнее – герои становились перед выбором между своей любовью и верностью своей профессии или родине. Другими словами, надо было решать, что важнее: личное счастье или интересы общества, идущие против их личных желаний. Герой часто оказывается зажат между своими внутренними переживаниями и требованиями строящейся новой реальности. Справедливо, думается, в этом отношении утверждение А.Я.Эсалнек: «драматическое действие требует особого напряжения, а напряжение создается за счет наличия конфликта, этого своеобразного мотора, который заставляет двигаться действие. В нем реализуются противоречия, существующие между героями или в жизни одного героя»³. Характерным видится данный диалог из пьесы:

С е р о ш т а н о в. Завел ты нас далеко, а что к чему, непонятно.

Н а к а т о в. Читать надо больше, Павел. И читать не одни лозунги.

Г о р ч а к о в а. Оппортунисты никогда не любили партийных лозунгов.

Н а к а т о в. А у ханжей, кроме лозунгов, за душой ни гроша.

В драме ключевым моментом является необходимость выбора, определяющая судьбу героя. Часто это выбор между официальной идеологией личной совестью. В пьесе «Ложь» откровенен Накатов и в разговоре с Ниной, которую остро волнует и тревожит ложь как явление: «Ты ищешь правду? Единственный твой багаж – это истины, усвоенные в порядке директивы. Предписано считать правдой. А что, если это не так? Что, если правда, которую ты ищешь, есть ложь, в основании своем?».

2 Ким О.А. Антология русской драматургии XX века (движение социально-психологической драмы) – Ташкент, 2024. – 4 с.

3 Эсалнек А.Я. Основы литературоведения. Анализ художественного произведения. – М., «Флинта», 2004. – 146 с.

Как часто при этом драматурги исследуют, как идеологический диктат формирует, перековывает, ломая психологию персонажа. Трагизм героя видится в таком случае в социальных условиях, в которых он вынужден действовать, стремясь к поиску смысла в меняющемся мире. На этом основании мы можем утверждать, что в 1930-е годы герой социально-психологической драмы – это человек в ситуации сложного, зачастую трагического самоопределения.

Подтверждение данному тезису мы находим в монографии современного исследователя литературы 1930- годов: «Убедительный пример тому – как раз социально-психологическая драма 1930-х годов, глубже и острее (по сравнению с другими драматургическими жанрами) отразившая перемены во всех областях тогдашней жизни»⁴.

Представителями этого направления в драматургии 1930-х годов были М. Горький, Л. Леонов, А. Афиногенов и А. Арбузов. Последовательно выступая за утверждение в современной драме «социально-обоснованного психологизма», А. Афиногенов призывал художников обратиться к анализу того, что происходит в душах, «внутри людей». Размышляя о двух типах конфликта – социальном и асоциальном, драматург призывал исследовать так называемые «личные конфликты».

Исследователи уже давно заметили, что отличительной особенностью творческого почерка А. Афиногенова было умение выразить социальные проблемы через конфликты нравственно-психологические, через коллизии личной жизни героев. Социально-психологическая драма 1930- годов, по словам В. Д. Серафимовой «разрушает стереотип

в создании образа положительного героя, выделяется жесткой постановкой проблем молодежной жизни, контакта поколений»⁵.

Безусловно, наивно полагать, что драматургия М. Горького («Егор Булычов и другие»), Л. Леонова («Метель»), А. Афиногенова («Ложь», «Машенька»), А. Арбузова («Таня») и др. даст ответы на все вопросы сегодняшнего литературного процесса. И тем не менее, полагаем, что в основе своей их литературно-критическое и художественное наследие, создававшееся в нелегкую социально-политическую пору, продолжает быть актуальным, созвучным духу наших дней.

4 Ким О.А. Социально-психологическая драма 1930-х годов: выбор героя, особенности конфликта: Монография. – Ташкент, 2022. – 4 с.

5 Серафимова В.Д. История русской литературы XX-XXI веков: Учебник. – М., ИНФРА. – 2023. – 175 с.

BUYRUQ GAPLARDA INTONATSIYANING AHAMIYATI XUSUSIDA

Fazilat Erkinovna Ibragimova – filologiya f.n.,
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyruq gaplarning ekspressivlik ifodalashida intonatsiyaning ahamiyati, buyruq intonatsiyasining turli darajalari mavjudligi xususida fikr yuritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается важность интонации для выразительности повелительных предложений и существование различных уровней повелительной интонации.

Abstract. This article discusses the importance of intonation in the expressiveness of imperative sentences and the existence of different levels of imperative intonation.

Kalit soʻzlar: ekspressiya, lingvopoetika, buyruq gaplar, buyruq gaplarning grammatik shakllanishi, buyruq gaplar intonatsiyasi.

Ключевые слова: выражение, лингвопоэтика, повелительные предложения, грамматическое образование повелительных предложений, интонация повелительных предложений.

Keywords: expression, linguopoetics, imperative sentences, grammatical formation of imperative sentences, intonation of imperative sentences.

Oʻzbek tilida ekspressivlik ifodalashning xilma-xil usul va vositalari mavjud.

“Ekspressivlik ifodalash nuqtayi nazaridan yondashilganda boshqa sohalarga nisbatan sintaksisning imkoniyatlari juda katta. Chunki har qanday til birligi sintaktik konstruksiyalarda “jonga kiradi¹. Sintaksisda ekspressivlikning mavjudligi uni lingvopoetik tahlil qilishga imkoniyat yaratadi. Xususan, gapning sinonimiyasi, soʻroq gaplarning turlari, buyruq gaplar, his-hayajon ifodalovchi gaplar, eganing ishtirokiga koʻra gap turlari, inkor va tasdiq gaplar, sintaktik inversiya, sintaktik figuralar sintaktik lingvopotikaning predmetlaridan hisoblanadi.

Darhaqiqat, “Tildagi estetik vazifani ishga solish uchun ijodkor oʻz badiiy niyatiga muvofiq ravishda tildagi bitmas-tuganmas ifoda imkoniyatlaridan istaganini tanlaydi. Bunday imkoniyat esa tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va yuqori sathlarining barchasida mavjud”².

Ushbu maqolada sintaktik sath birligi buyruq gaplarning ekspressivlikni ifodalash imkoniyatlari xususida soʻz yuritiladi.

Buyruq gap tinglovchini biror narsaga – biror ishni bajarishga qistash, uni bajarish haqidagi buyruq va shu bilan bogʻlangan boshqa maʼnolarini ham ifodalaydi: doʻq, qatʼiy buyruq, iltimos, yalinish, nasihat, taqiqlash, ogohlantirish, taklif, tilak-istak kabi.

Buyruq gaplar buyruq-istak maylidagi feʼllar, shart maylidagi feʼllar, harakat nomi shakli bilan kerak, mumkin soʻzlarining kelishi kabi turli usullar, turli vositalardan bilan shakllanadi.

“Buyruq gaplar intonatsiya bilan talaffuz etiladi. Kuchli hayajon, doʻq, gʻazab, qatʼiy buyruq kabi maʼnolarni ifodalagan buyruq gaplarda intonatsiya kuchli, maslahat, iltimos, gumon maʼnolari ifodalangan gaplarda oddiy, oʻrtacha darajada boʻladi. Bunday intonatsiyaga nisbatan tashviq, orzu maʼnolari anglashilgan gaplarda u biroz yuqori boʻladi”³.

Buyruq gaplarning oʻziga xos xususiyatlaridan

1 Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Тошкент: Фан, 1983. – Б. 6.

2 Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. –Тошкент: Фан, 2008.–Б. 102.

3 Ҳозирги ўзбек адабий тили. II Синтаксис. – Тошкент: Фан, 1966. –Б.51.

biri buyruq intonatsiyasiga ega bo'lishidir. Bu intonatsiya darak gapnikiga ko'ra kuchli bo'ladi. Keskin buyruq, do'q bildiradigan gaplarda intonatsiya, ayniqsa, kuchli bo'ladi. O'z-o'zidan buyruqni bildiradigan bo'lak kuchli aytiladi.

Iltimos, yalinish, naslahat, ruxsat etish, istak-orzu kabi ma'nolar bilan bog'langan buyruq gaplarning intonatsiyasi sof darak gapning ohangiga juda yaqin bo'ladi. Demak, bunda intonatsiya mazmundagi turli ma'no qirralarini, har xilliklarni ko'rsatish vositasi bo'ladi. Masalan,

– Mening aybim yo'q, oyiii, – izilladi Barno,
– siz ham meni loqal bir marta eshiting! (Xazon Rezgi. Internet materiallari)

Bu misolda buyruq intonatsiyasi bilan birga iltimos, yalinish ma'nosi ifodalanayapti. Oyiii murojaatida "i" unlisining jo'zilishi ma'noni kuchaytirayapti.

BG=buyruq+iltimos+yalinish

Bunday ma'no qirralarini ifodalashda ba'zan ayrim yuklamalar ham xizmat qiladi. Masalan, Kitobni mehga ber-chi. Qani, qo'l ko'tarib ko'r-chi!

Bu misolda buyruq bilan birga tahdid ma'nosi ifodalanmoqda:

BG=buyruq+ogohlantirish+tahdid

Yoki:

Asab torlari tarang tortilgan. Asadbek unga o'qrayib qarab turib, oxiri portladi:

– Jim o'tirsang-chi, birpas! (Tohir Malik. Shaytanat)

Bunday gaplarning kesimi odatda buyruq maylidagi ikkinchi shaxsda turgan fe'ldan bo'ladi. Masalan,

– Hakimga tegmasang, unda xalq ichida bolalaydigan har xil bo'lar-bo'lmas gaplarga tayyor tur!

– Aybim nima, oyiii? Aybim, Omina xolaga yordam kerak deb ularnikiga chiqqanimmi!?

Aybim o'z ukalarim qatorida ko'rganim Mamatursunning so'zlariga ishonganimmi? O'sha lahzalarda ularning bunday rejasi borligini bilmagandim axir!? (Xazon Rezgi. Internet materiallari)

Misolda buyruq ma'nosi ogohlantirish ma'nosi bilan birga ifodalanmoqda.

BG=buyruq+ogohlantirish

–Yo'qol! – dedi tishlarini g'ijirlatib. Tishlar g'azab vulqonini to'sib qolmoq qasdida g'ijirlar edi. Boya dahlizda "yetti oylik bo'lib tug'ilmaganmisiz?" degan savoldan so'ng kuch to'play boshlagan vujqon qudrati tishlardan qudratliroq edi. U o'rnidan shart turib baqirdi: – Yo'qol, gazzanda! Men seni odam deb jinnixonadan chiqarib oldimmi hali! (Tohir Malik. Shaytanat)

Bu misolda keskin buyruqdan tashqari kuchli g'azab, haqorat ma'nolari ifodalanayapti.

BG= keskin buyruq+g'azab+haqorat

Buyruq gaplarda doim ham do'q, g'azab, haqorat kabi salbiy ma'nolar bilan birga kelmaydi. Masalan,

Kotiba kirib yaqinginada videobarda ko'pning jonini olgan nozli jilmayishini bilan yangi xo'jayiniga yaqinlashdi.

– Choy damlab beraymi, Sharif aka!

Sharifning dimog'iga yoqimli atir isi urilib, ko'ngli ravshanlashdi.

– Mayli, juda achchiq bo'lmasin, – dedi kotibaga bir qarab olib. (Tohir Malik. Shaytanat)

Bu misolda buyruq ma'nosi rozilik, mayillik, mayinlik ma'nolari bilan qorishgan.

Kesim birinchi shaxsni ko'rsatuvchi istak maylida bo'lganda, istak-qat'iylik (birgalikda), ishni bajarishga boshqalarni ham undash, iltimos (ko'plikda) kabi ma'nolar ifodalanadi: Meh ham dam olishga borsam.

Kesim uchinchi shaxs shaklidagi fe'ldan bo'lganda (buyruq mayli), ikkinchi shaxs orqali aytilgan buyruq (U borsin!) yoki istak mazmuni ifodalanadi. Masalan,

Sadirqimorboz vodiya beli baquvvat yigitlardan edi. Bir kechada bir yarim million yutib olib, katta ziyofat berdi. Shunda manmanligi tutdimi yo ajal tilini qichitdimi: "Asadbeklarning mehga qulluq qilib kelsin. Istasam, oldiga bir burda non qo'yaman, istasam, suyak tashlayman", deb yubordi. (Tohir Malik. Shaytanat)

BG= buyruq+mensimaslik+manmanlik

Boshqa vositalar bo'lmaganda buyruq gap intonatsiyasining o'zi bilangina tuziladi. Bunday vaqtda bu imtonatsiya orqali shu gap ikkinchi shaxsga nisbatan buyruq ma'nosini ifodalaydi. Masalan,

Pastki qatordan "Qattirroq! Qattiqroq!" (Qattiqroq gapiring!) degan ovoz eshitildi.

Ko'rinadiki, buyruq gapning bu turlari to'liqsiz gap bilan ham bog'lanadi. Bu gaplar kuchli ohang bilan aytiladi.

– Kimligimizni bilib qo'ysin. Hayot qanaqaligini bi-ir ko'rsin. "Haqiqat, haqiqat!" deb nima ko'ribdi. Ana endi bugundan boshlab bor haqiqatga tupuradi. (Xazon Rezgi.Internet materiallari)

Bu misolda "Haqiqat, haqiqat!" to'liqsiz gapi "Haqiqat qiling!" degan buyruq intonatsiyasi bilan aytiladi. Kimligimizni bilib qo'ysin jumlasini ham buyruq intonatsiyasi bilan talaffuz qilinadi, buyruq uchinchi shaxsga qaratiladi.

Buyruq maylining uchinchi shaxsi (birlik) shaklidagi fe'l-kesim majhul darajadagi fe'l bo'lganda, odatda umumiy buyruq mazmuni kelib chiqadi. Masalan, borsin, kelsin, yugursin, tursin kabi hollarda ikkinchi shaxs orqali uchinchi shaxsga aytilgan buyruq ma'nosi kelib chiqadi. Masalan, Tartib saqlansin!

Yana bir misol:

Asadbek uning gapini shart bo'ldi.

– Masjidga nima uchun temir bermading?

– Okaxon, limit...

– Ikki soatdan so'ng temirlar masjidda bo'lsin. (Tohir Malik. Shaytanat)

Bu misolda umumiy buyruq mazmuni ifodalanmoqda.

Bu shakl ayrim stilistik talab bilan ikkinchi shaxsga qaratilganlik ma'nosi uchun qo'llanishi ham mumkin. Masalan, Amin Qobil boboni masxara qilib kuldi: "...Yig'lanmasin! Ellikboshiga borilsin!" – dedi. (A.Qahhor)

Odatda –sin qo'shimchasi rasmiy uslubda qo'llanadi. Masalan,

– Buyruq yozing: o'n yetti kishidan iborat komissiya Qatortarak, Utyujniy, Magnitagorskiy, Zeleniy ko'chalarini borib tekshirsin. Ko'cha iflos bo'lsa, bularning hammasi haydalsin! Qirq yettinchi statya bilan bo'shatilsin, ha!

Buyruq gaplarda istak, iltimos ma'nolarini anglatganda darak gapga yaqin intonatsiyaga ega bo'ladi. Masalan,

Ey Hayy va Qayyum, talabi maqsudimga erishdir! Farzandi arjumandni O'zing rozi bo'luvchi yo'llarga boshla! Rasuling Muhammad alayhissalom sunnatlarini mukammal biluvchilardan qil! (https://t.me/Xazon_Rezgi/28251)

Bu misolda Allohga murojaat orqali, maqsadga yetkizishni, farzandlarni to'g'ri yo'lga boshlashni, sunnatlarni bilguvchi va amal qilguvchilardan qilish so'ralmoqda, iltimos ma'nosi ifodalanmoqda.

Buyruq bilan tilak ma'nosi birga kelsa, bu holatda gaplarning kesimi shart mayli shaklida bo'ladi. Masalan, Shu kunlarda bir yomg'ir yog'sa (yog'sa edi).

Buyruq gaplarda ko'pincha undalma ishtirok

etadi va undovli bo'ladi. Masalan,

– Xonzadaxon, bolam, siz Robiyaxonga aytib qo'ying, Sobitxon manga bir ko'rinish bersin. (Tohir Malik. Shaytanat)

Ushbu misolda undalma ishtirok etib (Xonzadaxon), buyruq unga qaratilayapti (aytib qo'ying). Keyingi buyruq gap uchinchi shaxsga Sobitxonga tegishli (bir ko'rinish bersin).

Yana bir misol:

– Jonqorayev! Signallar tushayapti, qamoqxonada bevoshlik kuchayibdi. Tekshirib uch kundan keyin hisob berasan. Ha, Sharif Namazovdan kim pul so'raganini ham aniqla. Onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatish kerak bunaqalarni, tushundingmi! (Tohir Malik. Shaytanat)

Undov (Jonqorayev) ta'kid ma'nosi bilan birga ifodalanmoqda. Hisob berasan, aniqla buyruqlari ham shu Jonqorayevga tegishli. Matn oxirida berilgan tushundingmi! ta'kid ham aynan undovga qaratilgan.

Ba'zan undovning o'zi buyruqni bildirishi mumkin. Masalan,

– Nomozov!

Dilgir o'tirgan Sharif soqchining amrli ovozini eshitib o'rnidan qo'zg'oldi.

(Tohir Malik. Shaytanat)

Ushbu misolda implitsit tarzda ifodalangan o'rindan turish kerakligi haqidagi buyruq mavjud, shuning uchun familiyasini eshitgan Nomozov o'rnidan qo'zg'oladi.

Buyruq gaplar orqali ta'kid, taklif, e'tiroz ma'nolari ham yuzaga chiqadi. Masalan,

Oshnasining qunishib o'tirganini ko'rib, xunuk voqea yuz berganiga ishonch hosil qildi. Shu sababli ham Asadbekdan ranjimadi. Boshqa payt bo'lganida "Azroilning qavmidan bo'lsang o'zingga, men bilan odamga o'xshab so'rash!"

deb bobillab berardi. (Tohir Malik. Shaytanat)

Buyruq gaplar qaratilgan obyektga ko'ra ikkiga ajratiladi: 1) tashqi; 2) ichki. Tashqi buyruqlar so'zlovchidan tinglovchiga, ya'ni o'zgaga qaratiladi. Buyruq gaplar tashqi obyektga qaratilganda buyruq ikkinchi yoki uchinchi shaxsga qaratiladi:

– Zinhor, – dedi bobosi ko'zini ochib. – Bunday qasam ichma! Ota-onam go'rida bezovta bo'lmasin, desang, tinch yur! (Tohir Malik. Shaytanat)

Buyruq gaplar ichki obyektga qaratilganda buyruqlar ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'lsa ham, mantiqan o'ziga qaratiladi. Bunday buyruq gaplar ichki buyruqni bildiradi:

Chap yelkada o'tirgan shayton qasosga undaydi: "Qo'lingni uzatsang yettinchi osmonga ham yetadigan insonsan. Birov sening kosangga tuflabdi, oshi halolingni bulg'abdi-yu, sen ezilib yuribsanmi, kimdan gumoning bo'lsa – yanchib tashla! Bugun qasos olmasang, ertaga el oldida basharangga tupurishadi. Otangni olib ketishganda nochor eding. Ana shu nochorlik seni bir umrlik armon o'tida kuydiryapti. Endi ham nochormisan? Qon to'kmasang erkak emassan! O'zingni ko'rsat! Nomus uchun qon to'kish lozimligini erkaklarga eslatib qo'y!! (Tohir Malik. Shaytanat)

Demak, buyruq gap biror ishni bajarish yuzasidan berilgan buyruq bilan birga boshqa ma'nolarini ham ifodalaydi. Buyruq ma'nosining o'zi ham keskin buyruq, qat'iy buyruq, sof buyruq kabi turlari ko'riladi. Umumiy buyruq ma'nosi do'q, iltimos, maslaxat, yalinish, g'azab, haqorat, nasihat, taqiqlash, ogohlantirish, taklif, tilak-istak, e'tiroz va boshqa xususiy ma'nolar bilan birgalikda keladi.

Tahlil natijasida buyruq gaplarning quyidagi turlari aniqlandi: 1) sof buyruq gaplar ommaga yoki yakka shaxsga qaratilganiga ko'ra umumiy va individual buyruq gaplarga ajratiladi;

2) buyruqlarning bajarilishiga ko'ra yakka bajariladigan va birgalikda bajariladigan buyruq turlarini bilgiruvchi gaplaga bo'linadi; 3) buyruq gaplar qaratilgan obyektga ko'ra tashqi va ichki bo'ladi.

Buyruq gaplarda intonatsiya muhim ahamiyatga ega va o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Buyruq gaplarda buyruq mazmunini kuchaytirish maqsadida inversiya hodisasidan ham foydalaniladi. Xususiy ma'nolarni ifodalashda to'liqsiz gaplar, yuklamalar, shart mayli shakli, undalmalarning o'z o'рни bor. Ko'rinadiki, buyruq garlar ifodalaydigan ma'nolar va uni shakllantiruvchi shakllar turlichadir.

IQTISODIY DISKURSDA EVFEMIZMLARNING KOMMUNIKATIV VAZIFALARI

Dildora Oktamovna Baxriddinova – f.f.b.f.d. (PhD),
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtisodiy evfemizmlarning nutq jarayonida qo'llanilish sabablari, ularning kommunikativ zarurati hamda ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog'liqligi yoritiladi. Iqtisodiy muammolar, xususan, ishsizlik va kambag'allik kabi salbiy tushunchalar jamiyatda bevosita ifodalanganda keskinlik yoki ijtimoiy noqulaylikni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois nutqda mazkur tushunchalarni yumshoq shaklda ifodalash, ijtimoiy sezgirlikni saqlash hamda muloqot samaradorligini oshirish maqsadida evfemistik birliklardan foydalaniladi. Maqolada iqtisodiy evfemizmlarning shakllanishi va qo'llanish holatlari borasidagi fikr-mulohazalar tahlil qilinadi. Maqolada keltirilgan mulohazalar iqtisodiy diskursni lingvistik jihatdan o'rganishda, qiyosiy tilshunoslik, pragmatika hamda tarjima yo'nalishlari uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, iqtisodiy terminologiya va evfemistik birliklardan to'g'ri hamda samarali foydalanish masalalarini yoritishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье освещаются причины использования экономических эвфемизмов в процессе речи, их коммуникативная необходимость, а также связь с социально-культурными факторами. Экономические проблемы, в частности безработица и бедность, при прямом упоминании могут вызывать напряжение или социальный дискомфорт в обществе. Поэтому в речи для смягчения этих понятий, сохранения социальной чувствительности и повышения эффективности коммуникации используются эвфемистические единицы. В статье анализируются мнения и соображения относительно формирования и применения экономических эвфемизмов. Приведенные в статье выводы имеют важное научное значение для изучения экономического дискурса с лингвистической точки зрения, сравнительной лингвистики, прагматики и переводоведения, а также способствуют освещению вопросов правильного и эффективного использования экономической терминологии и эвфемистических единиц.

Abstract. This article examines the reasons for using economic euphemisms in speech, their communicative necessity, and their connection with socio-cultural factors. Economic issues, particularly unemployment and poverty, when mentioned directly, can cause tension or social discomfort in society. Therefore, euphemistic expressions are used in speech to soften these concepts, maintain social sensitivity, and enhance communication effectiveness. The article analyzes opinions and considerations regarding the formation and use of economic euphemisms. The conclusions presented in the article hold significant scientific value for the study of economic discourse from a linguistic perspective, comparative linguistics, pragmatics, and translation studies, and they also contribute to highlighting issues related to the proper and effective use of economic terminology and euphemistic expressions.

Kalit so'zlar: ishsizlik, inflyatsiya, iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy tengsizlik, "o'rinbosarlar", reklama, moliyaviy qiyinchiliklar, foydalilik koeffitsienti.

Ключевые слова: безработица, инфляция, экономическое неравенство, социальное неравенство, "заместители", реклама, финансовые трудности, коэффициент полезности.

Keywords: unemployment, inflation, economic inequality, social inequality, "substitutes", advertising, financial difficulties, utility coefficient.

Til jamiyatda va jamiyatning har qaysi jabhasida muhim ahamiyat kasb etadi. Lison inson idrokini shakllantirishda, uning xatti-harakatlarini nazorat qilishda, insonlar bilan o'zaro munosabatga kirishishda muhim omillardandir. O'zbek millatida evfemizmlar moliyaviy ahvolga oid tushunchalarni va bu sohadagi og'ir bo'lgan holatlarni yumshoqroq tarzda yetkazish maqsadida qo'llaniladi.

Iqtisodiyotda evfemizmlarni qo'llash

insonlarning iqtisodiyot borasidagi tushunchalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiy hodisa sifatida talqin etiladigan ishsizlik, inflyatsiya kabi iqtisodiy holatlarning jamiyatda ijtimoiy va siyosiy ta'sir kuchiga egadir. Suhbat jarayonida bu kabi hodisalar ham nozik mavzular qatoridan joy oladi. Bu turkumdagi holatlarning salmoqli ulushi siyosiy ma'noga daxldor bo'lganligi boisdan ham xalq orasida ular o'rnida qo'llaniluvchi evfemizm va frazeologik

evfemizmlar bisyor. Shuningdek, evfemizmlar va frazeologik evfemizmlar aholining iqtisodiy strategiyalar va bu boradagi harakatlar haqidagi birlamchi ma'lumotlarni shakllantirishda asosiy ahamiyat kasb etadi. Bu kabi evfemizmlar aholi o'rtasidagi iqtisodiy (boy-kambag'al) va ijtimoiy tengsizlikning lingvistik ko'rsatkichlari sifatida ham foydalaniladi. Mamlakatlararo hamda ichki iqtisodiyot doirasida yuz berayotgan iqtisodiy jarayonlarni ijobiyroq talqin etish, shuningdek boylik va imkoniyatlar o'rtasidagi qarama-qarshilikni yumshoq shaklda ifodalash maqsadida "daromadlar tengsizligi" yoki "boylik taqsimoti" kabi evfemizmlardan keng va samarali foydalaniladi. Garchi ba'zan iqtisodiy evfemizmlar ma'no jihatdan noaniqlik kasb etsa-da, ifodalagan iqtisodiy narsa va hodisalarning nozik tomonlarini ochib beradi. Turli jamiyatda qo'llaniladigan iqtisodiy evfemizmlar bandlik, reklama, bank faoliyati va to'lovga layoqatsizlik kabi iqtisodiy sohalarni qamrab oladi.

Shuni ta'kidlash mumkinki, o'zbek kishisi o'zi va o'zgalarning ijtimoiy holatiga baho berishni istamaydi. Undan tashqari, o'zbeklarda boylik nisbatan salbiy baholanishga moyil bo'lgan. O'zbek mentaliteti me'yorlariga ko'ra boylik, har holda, ma'qullanmaydi, kambag'allik esa ayb hisoblanmaydi.

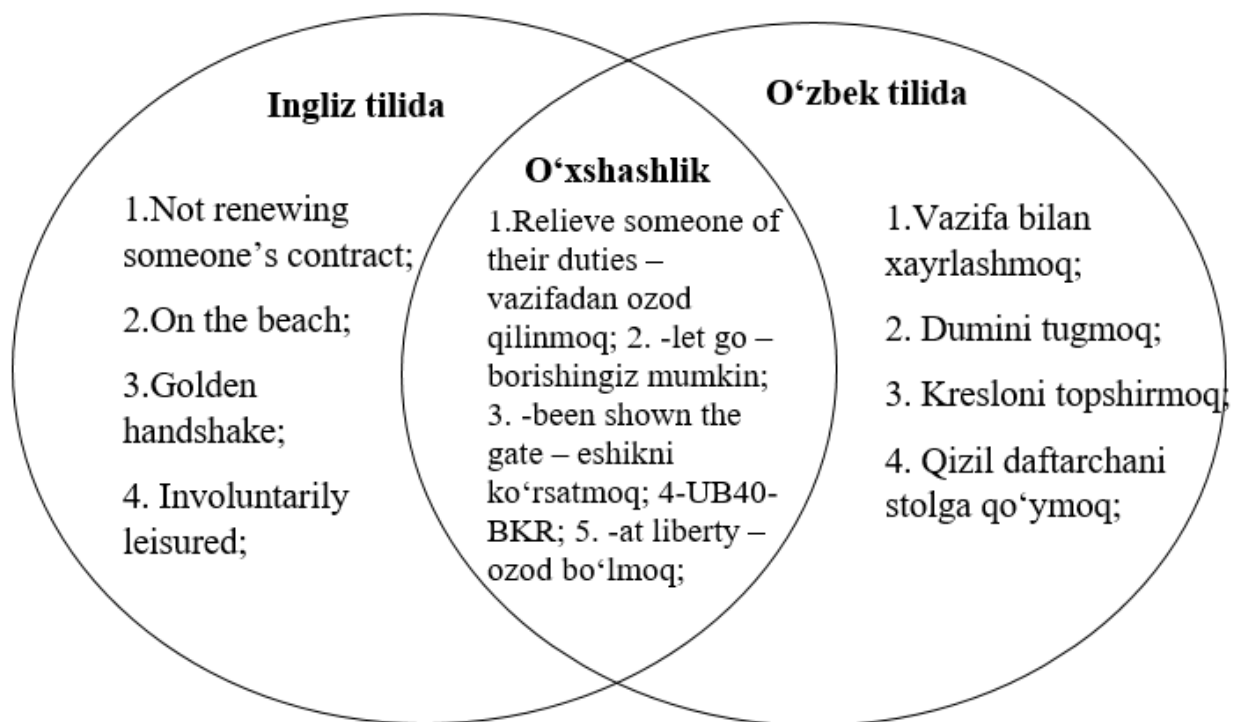
Ingliz tilida "Evfemizmlar lug'ati" muallifi B.Holder zamonaviy ingliz tilidagi ish turlari bilan aloqador bo'lgan ko'plab evfemizmlarga to'xtalib izohlar keltiradi. Jumladan, quyi lavozimdagi yoxud ishlari obro'siz hisoblangan kasb egalarining ko'nglini xira qilmaslik maqsadida bu kabi konseptlar o'rnida "o'rinqosarlar" faol qo'llaniladi. Masalan, "agent" so'zi asliyatda lavozim – unvonlarning oshirilishini anglatga, "press agent" (matbuot agenti) evfemizmi jurnalistning lavozimini balandparvoz ohangda tinglovchiga yetkazishida xizmat qiladi. Shuningdek, tilshunos olim, hozirgi ingliz

tilida ishsiz va shunga aloqador evfemizmlar oldingi davrlarga qaraganda birmuncha ko'proq muloqotda uchrayotganini qayd etadi. Masalan, ishsiz tushunchasi o'rnida "reduction in force" (ma'nosi: kuchini kamaytirish); "to reduce the headcount" (ma'nosi: xodimlar sonini kamaytirish); "to be selected out" (ma'nosi: tanlab olinish); "to seek fresh challenges" (ma'nosi: yangi imkoniyatlar izlash) kabi frazeologik evfemizmlar ingliz lisonida qo'llaniladi¹. O'zbek tilida esa muhokama etilayotgan tushuncha o'rnida "amaldan ozod qilmoq; boshqa ish topmoq; bekor qilmoq; jo'natib yubormoq" kabi frazeologik evfemizmlar ishlatiladi². Quyidagi venn diagrammasi orqali har ikki tilda mazmunan yaqin "ishsizlik" haqidagi frazeologik evfemizmlarni keltiramiz:

1 Holder R.W. Dictionary of Euphemisms: How Not to Say What You Mean. OUP Oxford – P. 18.

2 Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 83.

1-rasm

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, ikki til madaniyati xilma-xil bo'lsa-da, ularda foydalanilayotgan frazeologik evfemizmlarda mushtaraklik ham, o'z navbatida, tafovutlar ham mavjud. Diagrammada keltirilgan frazeologik evfemizmlarning o'zbek tilidagi mazmuni ishdan bo'shatilish bo'lib, ifodalari qiziqarli: not renewing someone's contract (shartnomasini yangilamaslik); on the beach (sohilda); golden handshake (oltin qo'l siqish); involuntarily leisured (beixtiyor ta'tilga chiqish); relieve someone of their duties (o'z vazifalaridan ozod qilish); let go (ketishga ruxsat berish); been shown the gate (darvoza ko'rsatildi); UB40 (ishsizlik nafaqasini olishga beriladigan hujjat nomidan kelib chiqqan); at liberty (ozodlikda). O'zbek tilida esa shu mazmundagi evfemizmlar sifatida quyidagi ifodalarni keltirish mumkin: "BKR" (bekorchilar komiteti raisi); toza havoga direktor. Ushbu keltirilgan misollar J.Eyto va A.Omonturdiyevning lug'atlari asosida tahlil etildi.

Iqtisodiy evfemizmlarning navbatdagi

qo'llanilish sohasi bu reklamadir. Muallif bu jabhada ko'chmas mulk agentlari nutqidan misollar keltirgan: ushbu xodimlar mulkning salbiy tomonlarini yashirish hamda uning ijobiy tomonlariga urg'u berishini va/yoki mulkning qiymatini oshirish maqsadida ko'pincha uylarning yilini ko'rsatmasdan o'z mijozlariga xabar berishini yozadi. Urushdan oldingi uylarni ta'riflashda "Georgian house" (ya'ni Jorjiya arxitekturasiga oid. XVIII asr Gannover sulolasi qirollari davridagi ingliz san'atining tarixiy va mintaqaviy uslublarining umumiy nomi) "ante-bellum" (ya'ni urushdan oldingi, (qadimgi)); avloddan avlodga o'tib kelayotgan uyni ta'riflash uchun esa "period property" (ma'nosi: davriy mulk) frazeologik evfemizmlaridan foydalanadi.

Yana bir evfemizmlar keng qo'llanuvchi sohasi bu moliyaviy masalalar bo'lib, kompaniyadagi moliyaviy qiyinchiliklar, muammolarni, quyidagi frazeologik evfemizmlar orqali bayon etilishini ko'rish mumkin: "financial difficulties" (moliyaviy qiyinchiliklar); "cash flow problem" (pul oqimi muammolari) yoki "in

the red" (qizilda)³. O'zbek tilida bu turkumdagi frazeologik evfemizmlar quyidagilar: "moliyaviy muammolar; savdo-sotiqdagi muammolar; korxonaning moliyaviy holati/muvozanati yaxshi emas; iqtisodiy tanglik".

Hozirgi kundagi shiddat bilan rivojlanayotgan jamiyatda iqtisodiy evfemizmlarning aksariyati reklamalarda uchraydi. Mahsulotning xaridorgirligini oshirish maqsadida ham, noqulay bo'lgan xususiyatlarini berkitishda ham "o'rinbosar" so'zlar ancha foydali hisoblanadi. Ingliz olimasi K.Bo'rridj reklama tilining asosiy maqsadi mahsulotning foydalilik ko'effitsiyentini oshirib, xaridorlarni ko'proq jalb etish, deya ta'kidlaydi. O'z tadqiqotida Bo'rridj oziq-ovqat reklamalari va bu sohada tez-tez ishlatiladigan sifatlarga e'tibor qaratgan. Bu boradagi eng ko'p uchraydigan sifatlari: new, good, healthy, creamy, perfect, fresh (yangi, yaxshi, sog'lom, qaymoqli, mukammal, yangi/tabiiy) va boshqalar. U mahsulotning narxiga ta'sir qilmasdan o'lchami kichraytirilgan qadoqni ifodalash uchun "handy package" (qulay paket) evfemistik atamasidan foydalanadi⁴. Olimaning fikridan shuni anglash mumkinki, ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlarini ta'riflash jarayonida qo'llanilayotgan evfemizmlar asl mohiyatni anglashni qiyinlashtirishiga qaramay, reklama matnlarida ulardan keng foydalanadilar. O'zbek tilidagi reklamalar mazmunida ham ushbu maqsadga hamohanglik ko'rinadi. Jumladan, islom dinida cho'chqa go'shti harom hisoblanadi, shu sababli ko'plab musulmon davlatlarda asosiy go'sht mahsulotlari qatoridan cho'chqa go'shti qat'iyman man etiladi. O'zbekistonda kolbasa mahsulotlarining cho'chqa go'shtidan holi ekanligini xaridorlarga chiroyli yetkazish uchun "halol" evfemasi qo'llaniladi⁵.

J.Eyto ham marketing sohasida "cheap" – arzon va "expensive" – qimmat so'zlarini

to'g'ridan to'g'ri qo'llash mumkin emasligini qayd etadi. Ingliz tilida:

– "cheap" – arzon o'rnida: "low-cost" (quyi narx); "amazing value" (ajoyib qiymat); "modestly priced" (kamtarona narx);

– "expensive" – qimmat o'rnida "exclusive" (eksklyuziv, maxsus); "prestigious" (obro'li) kabi evfemizmlar ishlatilishini misol tariqasida keltiradi.

O'zbek tilida bunday evfemik hodisada quyidagi frazeologik evfemizmlar ishlatiladi:

– arzon o'rnida: "suv tekin"; "arzimagan pul"; "ulgurji narx";

– qimmat o'rnida: "otasining narxi"; "qurbi yetmaslik" (so'zlashuv uslubidan).

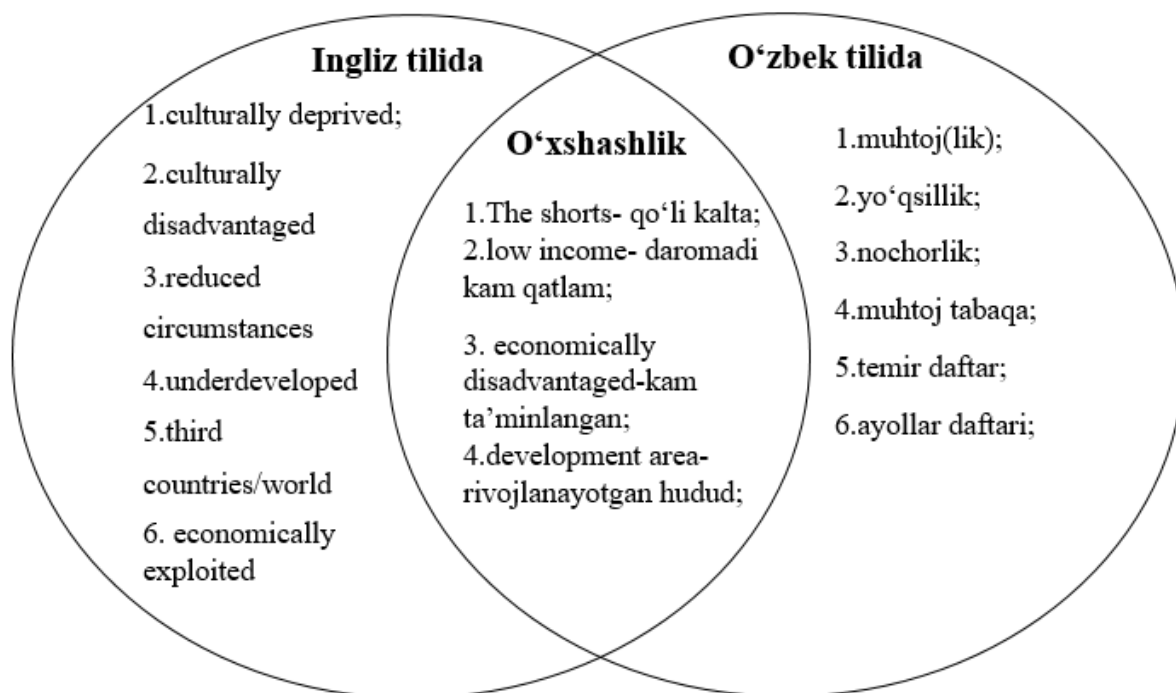
Iqtisodiy sohadagi evfemizmlar jamiyatning deyarli barcha sohasida uchraydi. Quyidagi venn diagrammasida ingliz va o'zbek tillaridagi "kambag'allik" mazmunidagi birliklarni tahlil qilamiz:

3 Holder R.W. Dictionary of Euphemisms: How Not to Say What You Mean. OUP Oxford – P.18.

4 Burridge K. Blooming English. – New York: Cambridge University Press, 2004. – P. 56-247.

5 <https://daryo.uz/2022/09/15/rozmetov-halol-go%25ca%25bbsht-va-kolbasa-mahsulotlari-qanday-ishlab-chiqariladi>

2-rasm

Yuqoridagi diagramma orqali tahlil etilayotgan tushuncha masalasida ikki lingvomadaniyat xususiyatlarini anglashimiz mumkin. Unda tafovut hamda o'xshashliklar ham mavjud bo'lib, ushbu diagrammada keltirilgan ingliz tilidagi frazeologik evfemizmlarning mazmuni quyidagicha:

Culturally deprived – madaniy imkoniyatlardan mahrum (bo'lgan); Culturally disadvantaged – madaniy imkoniyatlari cheklangan; Reduced circumstances – cheklangan imkoniyatlar (holatlar); Underdeveloped – rivojlanmagan; Third countries/world – uchinchi mamlakatlar/dunyo; Economically exploited – iqtisodiy ekspluatatsiya qilingan; The shorts – qo'li kalta. Low income – kam daromad; Economically disadvantaged – mazmuni: iqtisodiy nochor; Development area – rivojlanish sohasi. Ushbu misollar J.Eyto hamda S.Turdimurodovning "O'zbek tilining izohli lug'atlarida evfemik ma'nolar talqini" nomli dissertatsiyasida keltirilgan misollar asosida tahlil etildi.

Xulosa o'rnida fikr yuritsak, iqtisodiyotda

evfemizmlar muhim ahamiyatga ega, chunki ular murakkab va salbiy tushunchalarni jamiyatga qabul qilinadigan va yumshoq shaklda yetkazishga yordam beradi. Masalan, ishsizlik, kambag'allik yoki moliyaviy qiyinchiliklar to'g'ridan to'g'ri aytilganda ijtimoiy noqulaylik, psixologik bosim va tushunmovchilikni yuzaga keltirishi mumkin. Evfemizmlar bu tushunchalarni yumshatib, ijtimoiy sezgirlikni saqlash va auditoriya bilan samarali muloqot qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, ular iqtisodiy siyosat, reklama, moliyaviy kommunikatsiya va boshqa iqtisodiy faoliyat sohalarida axborotni strategik va maqsadga muvofiq yetkazishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Evfemizmlar iqtisodiy diskursning madaniy, psixologik va kommunikativ jihatlarini hisobga olgan holda, axborotning samarali, tushunarli va qabul qilinadigan shaklda taqdim etilishini ta'minlaydi, shuning uchun ular iqtisodiy muloqot va tahlilda alohida ahamiyat kasb etadi.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОФРАЗ С КОМПОНЕНТОМ ЧИСЕЛ

Зубайда Шавкатовна Жумаева – доцент, Казанского
(Приволжского) федерального университета в г.Джизак

Аннотация. В статье проанализированы употребление числа «один» в качестве компонента в фразеологических единиц, при помощи примеров стало известно более 70 его показателей. В основных из этих лингвокультурах опорный компонент фразеологизма является показателем определяющего национально-культурный код и происследовано её выражение в себе отражающего представление о наличии внеязыковых условий (обстоятельств, реальностей).

Annotatsiya. Maqolada frazeologik birliklarda "bir" soni komponent sifatida kelishi tahlil qilingan va 70 dan ortiq ko'rsatkichlari borligi misollar orqali izohlangan. Aksariyat raqam komponentli frazeologizmlarda lingvokulturemalar tayanch komponent sifatida milliy-madaniy kodni belgilab beruvchi omilligi va u o'zida til ifodasining tasavvuri bilan birga tildan tashqaridagi muhitning (vaziyat, reallik) mavjudligini ham ifoda etishi tadqiq qilingan.

Abstract. The article analyzes the use of the number "one" as a component, with the help of examples, more than 70 of its indicators have become known. In the main of these linguistic cultures, the reference component is an indicator that determines the national cultural code, its expression in itself reflecting the idea of the presence of non-linguistic conditions (circumstances, realities) is inherited.

Ключевые слова: фразеология единиц, компонент, лингвокультуры, национально-культурный код, фразеологизмы с компонентами цифр, реалии.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, komponent, lingvokulturemalar, milliy-madaniy kod, raqam komponentli frazeologizmlar, realiyalar.

Keywords: phraseology units, component, linguoculturemes, national cultural code, phraseological units with components of numbers, realities.

Изучение числовых символов помогает определить особенности образного и интеллектуального языка, охватывающие мир. Этот процесс связан с тем, что числа, как элемент числового кода, описывают вселенную, человека и систему образов. При этом числа рассматриваются как важный фактор, формирующий концептуальную систему человеческого мышления и духовно неизменный аспект культуры¹.

Каждый компонент в структуре фразеологизмов может помочь нам сформировать гипотезу о нации. В зависимости от нации, в которой используется фраза, это понятие зависит от географического положения, климата, религиозных убеждений, обычаев и

традиций, ментальных взглядов, образа жизни, уникального мировоззрения и, в целом, культуры этой нации.

Число «единица» дает высокий показатель активности, и его последующие духовные свойства были проанализированы в лингвистике. Среди них можно выделить те, которые содержат значения уникальности, совместимости, целостности, целостности, малого количества, близкого расстояния, единообразия, обособленности и неценности:

1. Один, отделённый от других, обособленный. Это значение воплощено в отрицательной коннотации русских выражений во внутренней форме синонимичной пары: «одной рукой узел

1 Фаттах Мохаммед Абу эль-Иля. Лингвокультурологический анализ фразеологизмов с числовым компонентом в русском и арабском языках // Политическая лингвистика. 2018. – №1(67). – С.168.

не завяжешь»; «один в поле не воин»; «в одиночку все трудно сделать»;

Примерами этого служат следующие узбекские выражения: «Bir qo'ltiqqa ikki tarvuz sig'mas», «bir boshini ikki qilmoq». Лексема «bir» во втором примере заменена культурным кодом другого числа, «bir» усиливает значение, придавая значения «невозможно быть одному», «в одиночку ничего не сделаешь».

2. Одинаковый, похожий. В русском языке это прежде всего пример фразеологических сочетаний с отрицательным ироническим значением: «одного поля ягода», «одним миром мазаны», «всё на одной форме», «одной масти», «на одном покрое». Все эти фразеологические сочетания используются в отношении людей с отрицательными характеристиками. Фразеологическое сочетание «одним миром мазаны» основано на религиозном мировоззрении, согласно которому каждый может грешить, и в этом отношении все равны, в то время как фразеологизм «люди одного теста» имеет нейтральное значение в русском языке и выражает более отрицательный смысл. В узбекском языке, когда говорят о людях, похожих во всех отношениях, также используется выражение «zuvalasi bir»: «С тобой несложно разговаривать и отделить от твоего голоса. Кажется, что Батыров и твой тюрбан взяты из одного места». (Б.Рахмонов. Золотые люди [О'ТИЛ.П.87])

Выражения «быть одним телом, одной душой», «быть одним телом» используются в положительном смысле, тогда как выражения «hamma bir go'r», «hammasi bir g'or» – «все – одна могила» имеют только отрицательную семантику. Выражение «земля была взята из одного места» основано на религиозной гипотезе и используется как доказательство идеи о том, что «Аллах создал всех из глины».

3. Массовое, всеобщее единодушие. Примерами этой группы выразительных фраз являются: «всё как один» (все одинаковы), «как один человек» (все подобны одному человеку). Русское выражение «стричь всех по одному гребёнку» означает «сделать всех равными, уравнивать». Узбекское выражение «видеть всех как одно» имеет позитивный оттенок, поскольку в исламе концепция равенства всех также представлена в хадисах.

4. Сразу, интенсивно. Фразеологические сочетания с этим значением воплощены в схожих значениях и образах в узбекской и русской лингвокультурологии. «одним духом» – «в одно дыхание», «одним словом» – «одним словом», «сесть за один стол» – «сидеть за одним столом».

Фразеологическое сочетание «один батман на каждую челюсть», уникальное для узбекской лингвокультурологии, дает концепцию, нетипичную для других народов: «В прошлом каждая семья собирала всю свою зимнюю еду осенью. Затем на каждую челюсть, то есть на каждую душу в семье (включая новорожденного ребенка), собирали один батман (батман – мера веса, равная 898,5 г) [О'ТИЛ.И.329] пшеницы, половину риса, половину маша, половину масла и т. д. Собранной еды хватало на всю зиму».

5. Полное отсутствие чего-либо. В русском языке лексема «один» добавляется к предлогу «ни», чтобы выразить значение несуществования. Например: «ни одной живой души» (в общем смысле, в смысле отсутствия живой человеческой расы). Здесь слово «душа» переходит в метонимическое значение «человек». В узбекском выражении «Biron bir zot ko'rinmaydi» (никто не виден), «zot» – «особа, человек, порода». Фраза «ни одной копейки» (ни пенни) в значении «ничего вообще» означает «bir mirisi, bir chaqasi yo'q» (chaqa – в основном мелкая монета из металлов, таких как медь, латунь, низкой

стоимости [O'TIL.IV.465]) bir tiyini yo'q (тийин – монета, равная одной сотой сомона, и мелкая чақа такой стоимости)». В фразеологических сочетаниях, этнокультурных реалиях встречаются «копейка» – «чақа», «tiyin» – национальные валюты: Миршоди, не сумев получить причитающееся ему, поспешно вернулся в свою деревню... [O'TIL.IV.85]

Реалии – это ценности людей, в культуре и языке которых она возникла. Реалия – это слова, обозначающие историю, культуру, экономику и образ жизни объектов и явлений в изучаемом языке, понятия, которые полностью или частично отличаются от слов в сравниваемом языке².

Фразеологизм «В одно ухо вошло, в одно вышло» – это единство в отношении «от одного к другому» и создает одинаковое значение в обоих языках.

Компонент «первый» может встречаться в следующих вариантах в фразеологических единицах:

1) начальный, передний. Среди единиц, включенных в эту группу, нет необходимости объяснять межъязыковые фразеологические единицы, которые считаются эквивалентными: «сделать первый шаг» (to take the first step) – начать что-то первым; с первого взгляда (at first impression) – первое впечатление; из первых рук (from the first hand) – без посредника; играть первый ход – быть лидером в чем-либо; первый среди равных – быть лидером среди сверстников; первая помощь – первая помощь.

«Первый блин комом» – это фразеологическое сочетание с отрицательным значением, используемое, когда начало чего-либо не совпадает (первый приготовленный блин получается совершенно непохожим

на оригинал) – эквивалентно сочетанию, и это понятие не существует в узбекском языке, поскольку блин считается русским национальным блюдом. «Блин» – тонкое блюдо из жидкого теста, приготовленное на сковороде, быстро и в больших количествах.

2) Опережает всех во всех областях. Фразеологизм «Звезда первой величины» используется в отношении человека, известного в какой-либо деятельности (науке, искусстве): В древности звезды делились на шесть размеров по яркости, и самая яркая называлась «первой звездой»³. В узбекском языке нет аналога фразеологизма с таким значением: Один, один – «один»; все как один человек, как один человек (человек) – все одинаковы; в одиночестве – без чьей-либо помощи; птица не рождается с одним пером – не все одинаковы; на одном конце червь, на другом дурак – без хозяина; в одном месте камень покрыт мхом и т. д.

В целом, однокомпонентные фразеологические единицы очень активны, их пояснения и объяснения с примерами приводятся в «Толковом фразеологическом словаре узбекского языка» Ш.Рахматуллаева, «Кратком узбекско-русском фразеологическом словаре» М.Абдурахимова, «Узбекская речь» Махмуда Саттора, а также «Теория значений» Ш.Шомасудова и Ш.Шорамедова. Например: одна голова – одна смерть, один камыш на вкус как три черных, одна челюсть – один батман, одна лиса ведет семь волков, один гранат лечит тысячу больных, без одного несчастья, один хвост бесполезен в плуге, одна плохая вещь имеет одну хорошую, один человек с плугом, с семью ведрами, одна мать рождает разноцветного ребенка, один голод имеет одно удовлетворение, одна корзина – один удар

2 Алимжанова Г. Сапоставительная фразеология. –Алма-Ата: Мир языка, 1999.–С.175.

3 Ожегов С.И. Словарь русского языка. –Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960. –С.49

ногой, одна палка может разбить сто голов, найти кусок хлеба – одна еда, одна овца может накормить тысячу овец;⁴ остается одна бахья, одна называется белой, одна называется кислой, одна съедается поровну, как две половинки яблока, стоит одной монеты, под одним вертелом, сколько ложек можно разбить за один укус, избежать одного укуса, одна старость, прости меня за ложку моей крови, мешок грецких орехов 6, чтобы сделать одну голову два; положить одну голову на одну подушку; стоять на одной стороне, быть на одной стороне, быть односторонним, быть одной душой, быть одним телом, быть одной душой, быть одним телом, быть одним ртом, один или два клубка, убить двух ворон одной палкой, убить двух кроликов одной палкой, убить двух птиц одной палкой, если не на один день, ни на день, ни на тысячу дней, быть одним голосом, одной ногой на земле, одной ногой в могиле, одним ртом, одним ведром, одними деньгами, одними деньгами, одним ребенком, одно слово не стало двумя, одной копеей, одной щепоткой, ускользнуть в одно погружение, одним клубком, войти в одно ухо и выйти из другого, соединить их головы в одном месте, поместить слово в одно место, как будто проглатывая каплю из реки, ложку воды: Они проглотили ее ложкой воды. Они были сформированы, как будто были полным ртом⁵.

ландшафта своего мира.

Очевидно, что лексема очень активна в речи и обладает различными семантическими свойствами как компонент фразеологических единиц. Национально-культурная характеристика этого числа среди фразеологических единиц с числительным компонентом заключается в том, что оно содержит реалии, создающие иной национальный код мировоззрения, опыт раскрытия исторического и религиозного

⁴ Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.–Б.36–42.

⁵ Абдурахимов М.Қисқача ўзбекча-русча фразеологик луғат. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980.–Б.21–26

ZAMONAVIY O'ZBEK NASRIDA MIF AFSONA, ASOTIR JANRLARINING YANGICHA PAFOSI

Dilorom Bobonazarovna Toshpo'latova – f.f.f.d. (PhD),
dotsent, Toshkent Gumanitar fanlar universiteti

Rayxon Ali qizi Muxtorova – o'qituvchi,
Toshkent Gumanitar fanlar universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek nasrida mif, afsona va asotir janrlarining yangicha pafosi yangi badiiy talqinlar orqali qayta tiklanishi haqida so'z yuritilgan.

Аннотация. В данной статье рассматривается возрождение нового пафоса жанров мифа, легенды и фольклора в современной узбекской прозе посредством новых художественных интерпретаций.

Abstract. This article discusses the revival of the new pathos of the genres of myth, legend, and folklore in modern Uzbek literature through new artistic interpretations.

Kalit so'zlar. mif, afsona, asotir, mifologiya, mifonimlar, urf-odat, folklor, zamonaviy nasr

Ключевые слова. миф, легенда, легенда, мифология, мифонимы, обычаи, фольклор

Keywords. myth, legend, legend, mythology, mythonyms, tradition, folklore, modern prose

Zamonaviy o'zbek nasrida folklor munosabati. So'nggi yillarda o'zbek badiiy nasrida an'anaviy xalq og'zaki ijodi elementlari – xususan, mif, afsona va asotir janrlari – yangi badiiy talqinlar orqali qayta tiklanib, o'ziga xos estetik maydonga aylangan. Mif va afsona kabi qadimiy og'zaki nasr janrlari asrlar davomida xalq tafakkuri, urf-odat va dunyoqarashini ifodalovchi markaziy vosita bo'lib kelgan. Ular orqali insoniyatning tabiat, hayot va jamiyat haqidagi chuqur g'oyalari, arxetipik obrazlar hamda timsollar shakllangan. Zamonaviy o'zbek adabiyotida esa bu elementlar oddiy folklor namunalaridan ko'ra kengroq badiiy vazifa va mazmun bilan ijodkorlarning ijodida yangi yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek nasrida mifologik motivlar va syujetlar nafaqat qadimiy mantiqiy fikrni saqlab qolmay, balki badiiy tafakkur orqali milliy identitetni yangicha shakllantiradi va o'quvchining tafakkurida chuqur estetik tasavvur uyg'otadi – bu fenomen xalq og'zaki ijodi bilan yozma nasr orasidagi uzviy bog'liqlikni yangidan ochib beradi. Shu bois, mif va afsona elementlarining zamonaviy

prozadagi integratsiyasi, ularning yangicha estetik yuksalishi hamda badiiy tasvir uslublarida yangi syujet poetikasini shakllantirishi bugungi ilmiy adabiyotshunoslikda muhim o'ringa ega. "Folklorizm" atamasi ilk bor XIX asrda fransuz folklorshunosi tomonidan ishlatilgan va keyinchalik xalqaro adabiyotshunoslikda keng tarqalgan. O'zbek adabiyotshunosligida esa "folklordan foydalanish" iborasi ko'proq qo'llanadi.

Zamonaviy nasrda folklor unsurlari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. nasrda mifologik obrazlar;
2. maqol, rivoyat va afsonalar;
3. xalq olqishlari va qarg'ishlari;
4. xalq qo'shiqlari, urf-odatlar va an'analar;
5. nasr asarlarining ertak va doston syujeti asosida yaratilishi.

Shu tartibda folklorizm nasrda naqlar, rivoyatlar va afsonalar orqali ifodalanadi hamda

ijodkorning fikr va tuyg'ularini chuqurroq yetkazadi. Zamonaviy tadqiqotlarda mif va mifologizatsiyaning jamiyatning ijtimoiy mulk tizimi hamda insonning ilmiy dunyoqarashidagi o'zgarishlarga ta'siri metodologik nuqtayi nazardan chuqur o'rganilmoqda. Xususan, Sharq mifologiyasining G'arb mifologiyasidan farqli tomonlari, qadimgi miflarning zamonaviy fikr oqimlari bilan bog'liqligi, mifologik ong va diniy ong o'rtasidagi almashinuv jarayonlarida tafakkur transformatsiyasining ontologik va gnoseologik jihatlarini tadqiq etilmoqda. Mif va mifologizatsiya dialektikasi kontekstida virtual mavjudlik texnologiyalarini yaratish, koinotni o'rganish va inson mohiyatini anglashga oid ilmiy izlanishlarning takomillashtirilishida bu jarayonning ahamiyati ortib bormoqda. O'zbekiston sharoitida esa olamni anglashning mifologik asoslarini o'rganish, xalq og'zaki ijodi, baxshichilik san'ati va milliy an'analarni qayta jonlantirish, shuningdek ularning ilmiy, madaniy va qadriyatlariga oid jihatlarini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mifologizatsiya ijtimoiy haqiqatni yaratish va tafakkur paradigmasini o'zgartirishning bir vositasi sifatida, shuningdek faol ijodkorlik va tashabbuskorlik omili sifatida ishlatilmoqda. Bu jarayon turli ijtimoiy qatlamlarning ongida ijtimoiy istak va qarashlarni mifologik nuqtayi nazardan realistik yo'nalishga ko'chirishga xizmat qilmoqda.

N.V.Shesterkina mif kognitiv paradigma ekanligi haqidagi maqolasida mifni quyidagicha ta'riflagan: "Mif grek tilida "so'z" ma'nosini bildiradi. Ammo, ma'lumki, "so'z" ma'nosini yana "logos" va "epos" so'zlari ham beradi. Ularning har biri o'z qo'llanish o'rniga ega. "Mif" so'zini ijtimoiy va semantik, "epos" so'zini badiiy mazmunida, "logos" so'zini esa elementlarning birlamchi farqini ifodalash uchun ishlatiladi"¹. Mifonimlar atamasi mif, afsona va

ertaklardagi obraz yoki joylarning nomlarini anglatuvchi leksik birliklar guruhiga kiradi. Bu kontsept grekcha mythos ("afsona, ertak") va onoma ("ism, nom") so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, keng ma'noda u mifologik narativlarda uchraydigan obraz nomlari sifatida tushuniladi.

Mif atamasiga M.I.Steblyn-Kamenskiy quyidagicha ta'rif bergan:

"Mif – bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydirma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqelik ifodasi sifatida qabul qilingan. Albatta, mifni o'rganadigan tadqiqotchi undagi uydirmaga ishonmaydi. Shuning uchun ham mif bugungi kunda haqiqiy hayotiy voqelik ifodasi sifatida anglanmaydi. Shu tariqa tadqiqotchining mif haqidagi o'z tasavvuri, ya'ni "mif – uydirmadir"² degan qarashi yuzaga keladi. Yaratilgan va ommalashgan joyida esa mif aslida real voqelik ifodasi deb tushunilgan". A.F.Losev va B.Malinovskiylar fikricha, mif dunyo rivojlanishining qadimiy shakli bo'lib, u o'z ichiga aniq tushunchalarni qamrab oladi va dunyoni tushunish usuli sifatida abadiy mavjud bo'lgan tushunchadir.

"Mifologiya" termini turli manbalarda turlicha ta'riflangan. Masalan:

1. Mifologiya (mif... va ...logiya) – muayyan xalq tomonidan yaratilgan mifologik tasavvurlarining izchil tartibga solingan tizimi, asotirlar majmui;

2. Miflarni tadqiq etuvchi fan – mifshunoslik.

Ushbu ta'rifda aytilganidek, mifologiya insoniyatning, uning koinoti va tabiati hamda tabiiy hodisalarga oid dastlabki bilimlari majmuasidir.

Fransuz tilida: Mythe:

1. Mif, afsona.

1 Shesterkina, N. V. (2011). Myth as a cognitive paradigm. Issues of Cognitive Linguistics, 2(2), 40–49

2 Steblyn-Kamenskiy, M. I. (1982). Myth (E. R. Leach, kritikall kirish, & A. Liberman, epilog; M. P. Coote & F. Amory, tarjimasi). Karoma.

2. Uydirma.

3. Hikoya.

4. Rus tilida: "Mif":

1. Xudo va qahramon ma'budlar haqidagi qadimiy xalq ertaklari.

2. Uydirma, xayolot, yolg'on.

3. Voqelikdan uzilgan biror-bir voqeaning noto'g'ri talqini.

G.Nazarovanning "Ingliz va o'zbek adabiyotida mifologik obrazlar tizimi, genezisi, badiiy vazifalari" nomli tadqiqotida shularni ta'kidlaydi:

Qadimgi miflarni mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

a) quyosh, oy va yulduzlar to'g'risidagi shamsiy, qamariy va astral miflar;

b) olamning paydo bo'lishi haqidagi samoviy miflar;

c) odamzotning yaratilishi haqidagi antropogenik miflar;

d) qadimiy e'tiqodiy qarashlarni o'zida ifoda etgan totemistik, animistik va kulturologik miflar va hokazo³.

Turli millat tillarida "mif" leksemasiga berilgan ta'riflar asosida u o'zaro taqqoslangan, ingliz, nemis va fransuz tillarida mifga berilgan izoh-ta'riflar o'rtasida o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Rus tilidagi izoh ham qisman yuqoridagilarga mos keladi. O'zbek tilida esa mif koinot, tabiat, o'simliklar bilan bog'liq qarashlar majmui deb ta'riflangan.

O'zbek adabiyotshunosligi va folklorshunosligida "mif" terminiga arabcha "asotir" atamasi bilan ham murojaat qilinadi. Mahmud Qoshg'ariyning Devonu lug'otit turk asarida esa "sav", ya'ni "otalar so'zini eslash"

ma'nosini beradigan atama sifatida mif va afsona tushunchalarini ifodalash uchun qo'llangan. Ammo butun dunyo olimlari eng qadimgi hikoyalarni "mif" deb atashgani uchun, o'zbek folklorshunosligida ham aynan shu atamani qo'llash ma'qul topilgan.

Miflar odatda insoniyatning tabiat, ijtimoiy munosabatlar va xatti-harakatlarni ifodalovchi qadimiy hikoyalar to'plami sifatida tasniflangan. Mifologiyaning ildizi insoniyatning ijtimoiy taraqqiyotining eng dastlabki bosqichlariga borib taqaladi va u ibtidoiy jamoa madaniyatining asosiy elementi sifatida qaraladi. Bunday kontekstda mifologiya nafaqat olamni idrok etishning birinchi modeli, balki inson tafakkurining badiiy tasavvurini ifodalovchi vosita sifatida ham shakllangan. Shu nuqtayi nazardan, mifologiya ibtidoiy madaniyatning eng fundamental komponenti bo'lib, u odamlarda mavjud bo'lgan dunyoqarash va tafakkurning ilk strukturalarini yoritadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'plab xalqlarning mifologik an'analari, jumladan qadimgi qon, kelt va irland xalqlari mifologiyasi kabi, o'zbek xalq mifologiyasining ham qadimdan shakllanganligi e'tiborli hodisa hisoblanadi. Miflar ilk insonlarning olam haqida tushuncha hosil qilishiga, uni anglashga bo'lgan urinishlariga natijaviy tarzda shakl bergan diniy-falsafiy, etnik va axloqiy qarashlarni o'zida jamlagan. Ular animizm, totemizm, fetishizm, magizm va shamonizm kabi ibtidoiy dunyoqarashning asosiy tamoyillarini tashkil etgan ijtimoiy ong strukturalari bilan uzviy bog'liqdir. T.Rahmonovning "Qadimgi miflar o'zbek folklori epik motivlarining o'zagi sifatida"⁴ nomli dissertatsiyasiga ko'ra, miflar inson tafakkurining dastlabki bosqichlarida vujudga kelgan bo'lib, tabiat va borliq qonuniyatlarini anglashga bo'lgan ilk intellektual urinishlar mahsuli hisoblanadi. Tabiatning mutlaq hukmronligi ostida yashagan qadimgi inson

3 Nazarova, G. P. (2022). Ingliz va o'zbek adabiyotida mifologik obrazlar tizimi, genezisi, badiiy vazifalari (PhD diss.). Buxoro.

4 Rahmonov, T. L. (1997). Qadimgi miflar o'zbek folklori epik motivlarining o'zagi sifatida (Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya). Toshkent.

atrof-muhitdagi turli jumboqli hodisalarni izohlashga intilar ekan, aynan mifologik tafakkur orqali borliqni tushunishga harakat qilgan. Shu ma'noda, miflar qadimgi jamiyat a'zolarining dunyoqarashi va tafakkur darajasini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa sifatida shakllangan.

Mifologiyaning tarixi insoniyat madaniyatining eng dastlabki bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzilmalarida shakllangan dunyoqarashning asosiy komponenti sifatida qaraladi. Mifologiya nafaqat qadimgi jamiyatlarning ma'naviy hayotining poydevori bo'lgan, balki insonning olamni idrok etishining birinchi konseptual modeli sifatida ham xizmat qilgan. Bu jarayonda miflar inson tafakkurining badiiy tasavvur va madaniy tuyg'ularini integratsiyalovchi vosita sifatida faol rol o'ynamagan emas. Turli xalqlarning mifologik tizimlari, jumladan qadimgi qon, kelt va irland xalqlari miflari kabi, o'zbek mifologiyasining ham qadimgi ildizlarga ega ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. Bunday mifologik tasavvurlar insonlarning tabiat va jamiyat hodisalariga nisbatan boshqaruvchi tushuncha va qarashlarini ifodalaydi hamda ularning olamga bo'lgan munosabati tarixan shakllangan diniy-falsafiy, etnikdin va axloqiy tamoyillar bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, miflar ibtidoiy dunyoqarashning asosiy ijtimoiy ong strukturalari – animizm, totemizm, fetishizm, magizm hamda shamonizm kabi konseptlar bilan uzviy aloqador bo'lib, bu konseptlar insonning atrof-muhitni anglashga bo'lgan urinishlarini namoyon etadi. Bunday kontekstda mifologiya, ijtimoiy onglik va badiiy tafakkur orqali yaratilgan tarixiy voqeliklarning ramziy modeli sifatida o'rganilishi lozim. Mifologik voqealar dastlab sodda idrok etilgan tasvirlar orqali tushuntirilgan bo'lsa-da, ularning ramziy-metaforik tarkibi, so'z san'ati elementlari bilan boyitilgan og'zaki hikoyalar

tizimi, o'sha davr jamiyatlarining diniy va falsafiy qarashlarini kompleks tarzda aks ettiradi. Shu sababli mifologiya insonning ilmiy, diniy va badiiy qarashlarini yagona sintezda mujassamlashtirgan madaniy fenomen sifatida tahlil etilishi muhim hodisa sifatida namoyon bo'ladi. U avvalo, folklor, undan so'ng esa adabiyot, san'atning barcha turlari (rassomchilik, haykaltaroshlik, musiqa, raqs va hokazolar) shakllanishi uchun ilk zamin vazifasini o'tagan. Mifologik tasavvurlar mohiyatini anglash va ularni ilmiy talqin qilishga urinishlar aniq davrdan boshlangan. Masalan, yunon fatalasuflaridan Platon miflarni falsafiy-ramziy nuqtayi nazardan talqin qilgan bo'lsa, Evgemer (mil. av. 3-a.) mifik obrazlarni o'tmishda yashab o'tgan real tarixiy shaxslarning timsoliy ifodasi deb ko'rsatgan.

Tasviriy metod, qiyosiy metod, lingvokulturologik tahlil metodi, diskurs tahlil va lingvopoetik matn tahlilidan foydalanildi.

M.Usmanov ta'kidlashicha, T.Jo'latov Paxlavon Mahmudning qadimgi Xivada mashhurlikka erishish sababi uning yuksak insonparvarlik qadriyatlarini ifodalashi bilan bog'liqligini yozadi. Bu qarashni muallif "Insoniyatga xizmat qilmasdan inson bo'la olmaysan"⁵ degan qabriy yozuv bilan izohlaydi va Paxlavon Mahmudning jasorati haqida rivoyatlar uning fidoyiligi va mehnatining natijasi ekanini ta'kidlaydi. Argu-ment sifatida aytilishicha, agar jamiyat uni qadrlamagan yoki uning fidoyiligi mavjud bo'lmaganida, u xalq qahramoni sifatida afsonalarga aylanmas edi. Hozirgi davrda miflarni falsafiy va metodologik nuqtai nazardan tahlil qilishda ularning ontologik mohiyatini aniqlash muhim ekanini qayd etiladi. Shu sababli biz tadqiqotimiz e'tiborini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha jamladik: birinchidan, miflar orqali ifodalangan g'oyalar va tasavvurlarning maqsad va yo'nalishini tahlil qilish; ikkinchidan, miflardagi bunyodkor va vayronkorlik g'oyalarining mohiyatini ochib

5 Usmanov, M. A. (2022). Mif va mifologizatsiya dialektikasi (PhD dissertatsiyasi, Toshkent, 2022).

berish; uchinchidan, fan bilan mif yaratilish jarayoni o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlash; va to'rtinchidan, zamonaviy ijtimoiy-madaniy kontekstda miflarning ijtimoiy hayotga ta'sirini tadqiq etish.

Mifologik kontseptlar va ularning ilmiy talqini masalalari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Antik faylasuflar miflarni tahlil qilishda turlicha yondashuvlarni ilgari surganlar: masalan, yunon falsafa olimlari miflarni falsafiy-ramziy kontekstda tushunishga harakat qilgan bo'lsa, Evhemer shaxsiy tarixiy shaxslarning qilgan ishlarini mifologik timsollar orqali ifodalash sifatida qaragan. Bu nazariyalar miflar va real tarixiy voqealar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ilmiy kontsept sifatida ko'rib chiqish imkonini yaratadi. XIX asr boshlarida Germaniyada "mifologik maktab" shakllandi. Ushbu maktabning asoschisi bo'lgan olimlar, xususan V. va Y.Grimmlar, qadimiy mifologik elementlarni xalq ertaklarida saqlanib qolgan epik syujet qoldiqlari sifatida tahlil qilib, Hind-Yevropa xalqlarining mifologik tizimlari o'rtasida umumiy asos mavjudligini ilgari surdilar. Keyinchalik bu g'oyalar A.Kun', V.Shvarts, V.Mannxardt, M.Breal, M.Myuller kabi nemis va fransuz olimlari hamda F.I.Buslaev, A.N.Afanas'ev va V.Meletinskiy kabi rus tadqiqotchilar tomonidan genetik va struktural yondashuvlar asosida yanada rivojlantirildi. Ularning ishlari miflarni faqat badiiy asar sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va antropologik kontekstda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, jahon mifshunosligida ingliz klassik etnografik maktabining hissasi ham katta bo'lib, E.Teylor, E.Lang, G.Spenser va J.Freyzer kabi tadqiqotchilar antropologik paradigmalarga asoslangan yondashuvlar orqali mif va marosimlarni o'zaro bog'liq madaniy fenomen sifatida tahlil etganlar. Bu yondashuv mifologiyani antropologik, sotsiokultural va ijtimoiy kontekstlarda tushunish uchun yangi metodologik asosni yaratdi.

Mif, afsona va asotir tushunchalarining

terminologik va nazariy talqinlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, mif ibtidoiy tafakkur mahsuli bo'lib, insonning tabiat va koinotni anglashga bo'lgan dastlabki intellektual urinishlarini ifodalashi, afsona esa real tarixiy voqelik bilan badiiy to'qimaning uyg'unlashuvi asosida shakllanigan. Asotir esa mifologik tasavvurlarga yaqin bo'lsa-da, ramziy-falsafiy mazmuni va umumlashma xarakteri bilan ajralib turishi asoslanadi. Zamonaviy o'zbek nasrida mif, afsona va asotir unsurlarining qo'llanish xususiyatlari, bugungi adabiy jarayonda faqat an'anaviy shaklda emas, balki ramziy, falsafiy va modern talqinlarda ham faol qo'llanayotgani ma'lum. Yozuvchilar tomonidan mifologik obrazlar va motivlar orqali inson, jamiyat va tarix munosabatlarini chuqurroq badiiy ifodalashga intilish kuzatiladi. Bu hol mif va asotirlarning zamonaviy adabiyotda estetik vosita sifatidagi ahamiyatini oshirayotganini ko'rsatadi. Afsona va asotir janrlarining adabiyotshunoslikda o'rganilishi masalasi hanuzgacha davom etmoqda. Milliy va jahon adabiyotshunosligida ushbu janrlarning folklor, mifologiya va adabiyot o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida baholanib keladi. Shuningdek, mifologik tafakkur va badiiy tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqalar ilmiy-nazariy jihatdan asoslandi.

ГРАММАТИКО-КОГНИТИВНАЯ ТИПОЛОГИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Абдукарим Мусаев – PhD по филологии, доцент, Джизакский
государственный педагогический университет

Аннотация. В статье предлагается грамматико-когнитивная типология фразеологических моделей русского и узбекского языков. Исследование основано на когнитивно-прагматическом подходе и направлено на выявление роли грамматической структуры в формировании и интерпретации фразеологического значения. Показано, что фразеологические единицы функционируют как грамматически организованные когнитивно-прагматические конструкции, в которых взаимодействуют структурные, семантические и коммуникативные параметры. В результате сопоставительного анализа выделяются предикативные, номинативные, атрибутивные, адвербиальные и соматические модели фразеологических единиц. Установлено, что при наличии универсальных структурных типов в обоих языках наблюдаются типологически значимые различия, обусловленные национально-культурными особенностями языковой картины мира.

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning grammatik-kognitiv tipologiyasi taklif etiladi. Tadqiqot kognitiv-pragmatik yondashuvga asoslanib, frazeologik ma'noni shakllantirish va talqin qilishda grammatik tuzilmaning rolini aniqlashga qaratilgan. Frazeologik birliklar grammatik jihatdan tashkil topgan kognitiv-pragmatik konstruksiyalar sifatida talqin qilinadi. Qiyosiy tahlil natijasida predikativ, nominativ, atributiv, adverbial hamda somatik frazeologik modellar aniqlanadi. Tadqiqot rus va o'zbek tillarida umumiy strukturaviy xususiyatlar bilan bir qatorda milliy-madaniy tafakkur bilan bog'liq tipologik farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Abstract. The article proposes a grammatical-cognitive typology of phraseological models in Russian and Uzbek. The study is based on a cognitive-pragmatic approach and aims to identify the role of grammatical structure in shaping and interpreting phraseological meaning. Phraseological units are treated as grammatically organized cognitive-pragmatic constructions in which structural, semantic and communicative parameters interact. The comparative analysis reveals several types of phraseological models, including predicative, nominative, attributive, adverbial and somatic constructions. The findings demonstrate that while both languages share universal structural patterns, significant typological differences emerge due to national and cultural features of linguistic worldviews.

Ключевые слова: фразеология, грамматика, прагматика, когнитивная лингвистика, фразеологическая модель, русский язык, узбекский язык.

Kalit so'zlar: frazeologiya, grammatika, pragmatika, kognitiv lingvistika, frazeologik model, rus tili, o'zbek tili.

Keywords: phraseology, grammar, pragmatics, cognitive linguistics, phraseological models, Russian language, Uzbek language.

Традиционные классификации фразеологических единиц ориентированы преимущественно на семантические критерии. Между тем функционирование устойчивых выражений в речи показывает, что их грамматическая структура играет важную роль в формировании значения и коммуникативного потенциала¹. Фразеологические единицы обладают определённой морфологической и

синтаксической организацией, которая определяет их сочетаемость, вариативность и стилистические особенности.

Сопоставительный анализ русского и узбекского языков показывает, что фразеологические единицы реализуются в рамках определённых грамматических моделей, которые можно рассматривать как инвариантные структурные схемы.

¹ Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 45–62.

Эти модели имеют как универсальные, так и типологически специфические характеристики.

В отличие от традиционных классификаций, основанных преимущественно на семантических или структурных критериях, предложенная типология рассматривает фразеологические единицы как грамматически организованные когнитивно-прагматические конструкции. Это позволяет учитывать не только их структурную форму, но и механизмы концептуализации, лежащие в основе их значения². А так же существующие типологии не рассматривает прагматический потенциал устойчивых выражений как системообразующий фактор. В предложенной модели грамматическая структура фразеологизма анализируется в связи с его коммуникативной функцией, что позволяет выявить зависимость между типом грамматической конструкции и её прагматическим воздействием.

1. Предикативные фразеологические модели

Предикативные модели являются наиболее распространённым типом фразеологических конструкций. Они строятся вокруг глагольного центра и выражают действие, процесс или состояние.

Русские фразеологизмы: водить за нос, ломать голову, держать камень за пазухой, бить баклуши, пустить пыль в глаза

Узбекские фразеологизмы: кўз бўямоқ, бош қотирмоқ, кўнглидан ўтмоқ юрагига олиб қолмоқ, кўнглига келмоқ, юраги орқали тортмоқ

Предикативные модели характеризуются высокой динамичностью и часто используются для описания действий

человека.

2. Номинативные фразеологические модели

Номинативные модели выполняют функцию названия и структурно соотносятся с именными словосочетаниями.

Русский язык: камень преткновения, ахиллесова пята, белая ворона, яблоко раздора

Узбекский язык: ичи тор, кўз нури, кўнгил кўзи, юраги тош, бағри кенг

3. Атрибутивные фразеологические модели

Эти конструкции выражают качественную характеристику объекта или состояния.

Русский язык: ни жив ни мёртв. не в своей тарелке. сам не свой

Узбекский язык: ҳайрону лол, юрагига сиғмайди, кўнгли ярим, ўзига тўқ

4. Адвербиальные фразеологические модели

Фразеологизмы этого типа функционируют как обстоятельственные характеристики действия.

Русский язык: спустя рукава, сломя/очертя голову, из рук вон плохо

Узбекский язык: қўл учида, кўз очиб юмгунча, жон-жаҳди билан

5. Соматические фразеологические модели

На наш взгляд, наиболее продуктивными соматическими компонентами узбекской фразеологии являются кўнгил, юрак, бош, кўз, қўл. Эти компоненты отражают традиционные представления о внутреннем мире человека, его эмоциональном состоянии и социальных отношениях. Соматическая лексика занимает важное место в формировании образной

2 Добровольский Д. О. Когнитивные основы фразеологии // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37–48.

структуры фразеологических единиц и активно используется для выражения психологических, эмоциональных и оценочных характеристик. Подобная тенденция характерна для многих языков, однако в узбекской фразеологии она проявляется особенно последовательно и системно.

Фразеологические единицы с компонентом кўнгил занимают одно из центральных мест в узбекской фразеологической системе. Компонент кўнгил связан с представлением о духовной сфере человека, его эмоциональных переживаниях и внутреннем состоянии. В узбекском языке широко распространены такие фразеологические конструкции, как кўнгли кенг, кўнгли ярим, кўнгли тўлмоқ, кўнгли совумоқ, кўнглига келмоқ, кўнгли ёришмоқ, кўнгли таскин топмоқ, кўнгли оғримоқ, кўнгли кўтарилмоқ. Подобные выражения характеризуют эмоциональное состояние человека, его отношение к окружающим событиям и степень внутреннего удовлетворения или неудовлетворения.

Не менее продуктивным является компонент юрак, который в узбекской фразеологии связан прежде всего с эмоциональными переживаниями, тревогой, страхом и внутренним напряжением. К числу распространённых фразеологических единиц данного типа относятся юраги шув этмоқ, юраги зирилламоқ, юраги орқасига тортиб кетмоқ, юраги дардга тўлмоқ, юрагига сизмайди, юрагига олиб қолмоқ. Эти выражения используются для обозначения различных эмоциональных состояний, переживаний и психологических реакций человека.

Соматический компонент бош также занимает важное место в структуре узбекской фразеологии. Он связан с представлениями о мышлении, решении проблем и социальной

активности человека. В узбекском языке встречаются такие устойчивые выражения, как бош қотирмоқ, боши осмонга етмоқ, бош/бошини қотирмоқ, бошини эгмоқ, бош кўтармоқ, бошдан кечирмоқ. Эти фразеологические единицы отражают различные аспекты интеллектуальной деятельности, эмоционального состояния и поведения человека в обществе.

Фразеологические единицы с компонентом кўз широко представлены в узбекском языке и связаны прежде всего с процессами восприятия, наблюдения и оценки. К числу таких выражений относятся кўз бўямоқ, кўз қорачиғидек асрамоқ, кўз юммоқ, кўзга ташланмоқ, кўздан кечирмоқ, кўз қирини ташламоқ, кўзини олайтирмоқ. Эти фразеологизмы характеризуют процессы зрительного восприятия, а также различные формы социального контроля и оценки.

Значительное место в узбекской фразеологии занимает и компонент қўл, который связан с представлениями о действии, активности и способности человека воздействовать на окружающую действительность. Среди наиболее распространённых выражений можно отметить қўл учида, қўл қовуштириб турмоқ, қўлга киритмоқ, қўлдан чиқармоқ, қўл кўтармоқ, қўл урмоқ, қўли узун/калта/енгил/оғир. Подобные конструкции отражают различные формы человеческой активности, взаимодействия и контроля над ситуацией.

Итак, соматические компоненты играют важную роль в формировании узбекских фразеологических единиц. Они выступают основой образных моделей, через которые выражаются эмоциональные состояния, оценочные характеристики и социальные отношения. Сопоставительный анализ показывает, что аналогичные соматические модели широко представлены и в русской фразеологии, что свидетельствует о

существовании универсальных когнитивных механизмов образной номинации, однако их конкретная реализация определяется

национально-культурными особенностями каждого языка.

Таблица типологии грамматических моделей

Тип модели	Структура	Русские примеры	Узбекские примеры	Функция
Предикативная	глагольная конструкция	водить за нос; ломать голову	кўз бўямоқ; бош қотирмоқ	оценка действия
Номинативная	именная конструкция	камень преткновенения; белая ворона	кўз қорачиғи; кўнгил кўзи	номинация
Атрибутивная	адъективная характеристика	ни жив ни мёртв; сам не свой	кўнгли кенг; кўнгли ярим	характеристика состояния
Адвербиальная	обстоятельственная модель	спустя рукава; сломя голову	қўл учида; жон-жаҳди билан	обстоятельство действия
Соматическая	компонент тела	держать в руках; брать в руки	юраги шув этмоқ; юрагига тегмоқ	эмоциональное состояние
Метафорическая	образная модель	строить воздушные замки; плыть по течению	кўз қорачиғидек асрамоқ; кўнглига келмоқ	образность
Прагматическая	экспрессивная модель	пальца в рот не клади; хоть трава не расти	юрагига олиб қолмоқ; кўнгли кўтарилмоқ	прагматическое воздействие

Разработанная модель даёт возможность: выявить основные грамматические типы фразеологических конструкций; показать взаимодействие грамматики и фразеологии; определить когнитивные и прагматические особенности устойчивых выражений; провести сопоставительный анализ фразеологических систем русского и узбекского языков.

Таким образом, фразеологические единицы следует рассматривать не только как лексико-семантические образования, но и как грамматически организованные когнитивно-прагматические конструкции, функционирующие на стыке лексики, грамматики и дискурса. Предложенная типология позволяет системно описать грамматическую организацию фразеологических единиц и выявить связь между структурой, семантикой и функциями устойчивых выражений.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MORFOLOGIK USUL BILAN YASALGAN LEKSEMALAR

Xurshid Lutfullayevich Maxammadiyev – f.f.b.f.d.,
dotsent Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlari tilida uchraydigan maishiy leksikaning affiksatsiya usuli bilan yasash xususiyatlari tahlil qilinadi. Asosan otdan ot va fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalarning (-k, -q, -g', -ak, -ik, -oq, -uq, -lik, -gu, -chaq, -ma va boshqalar) funksional-semantik imkoniyatlari, ularning mahsuldorlik darajasi hamda tarixiy taraqqiyoti yoritiladi. Shuningdek, turkiy, fors-tojik va arab tillari o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgan yasalma birliklar, fonetik variantlar va semantik o'zgarishlar misollar asosida ko'rsatib beriladi. Maqolada ayrim affikslarning hozirgi o'zbek tilida mahsulsizlashgani, ba'zilarining esa hanzuz faol ekanligi ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalari Navoiy asarlari tilining boy leksik qatlamini hamda so'z yasash tizimidagi tarixiy jarayonlarni ochib berishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности образования бытовой лексики в языке произведений Алишера Навои с помощью аффиксации. Основное внимание уделяется функционально-семантическим возможностям суффиксов, образующих имена существительные от существительных и глаголов (-k, -q, -g', -ak, -ik, -oq, -uq, -lik, -gu, -chaq, -ma и др.), а также их продуктивности и историческому развитию. Кроме того, на основе примеров рассматриваются производные единицы, фонетические варианты и семантические изменения, возникшие в результате взаимодействия тюркских, персидско-таджикских и арабских языков. В статье научно обосновывается, что некоторые аффиксы в современном узбекском языке утратили продуктивность, тогда как другие продолжают активно функционировать. Результаты исследования способствуют раскрытию богатства лексического слоя языка произведений Навои и исторических процессов в системе словообразования.

Abstract. This article analyzes the features of the formation of everyday vocabulary in the language of Alisher Navoi's works through affixation. Particular attention is paid to the functional-semantic properties of suffixes that derive nouns from nouns and verbs (-k, -q, -g', -ak, -ik, -oq, -uq, -lik, -gu, -chaq, -ma, etc.), as well as to their productivity and historical development. The study also demonstrates, with examples, derived units, phonetic variants, and semantic changes that emerged as a result of interaction among Turkic, Persian-Tajik, and Arabic languages. The article provides a scholarly explanation that some affixes have become unproductive in modern Uzbek, while others continue to function actively. The results of the research contribute to revealing the richness of the lexical layer of Navoi's works and the historical processes in the system of word.

Kalit so'zlar: affiksatsiya, so'z yasalishi, maishiy leksika, ot yasovchi qo'shimchalar, fe'ldan ot yasash, mahsuldor affikslar, mahsulsiz affikslar, turkiy qo'shimchalar, tarixiy leksikologiya, morfologik usul, Navoiy asarlari tili

Ключевые слова: аффиксация, словообразование, бытовая лексика, суффиксы образования существительных, образование существительных от глаголов, продуктивные аффиксы, непродуктивные аффиксы, тюркские суффиксы, историческая лексикология, морфологический способ, язык произведений Навои.

Keywords: affixation, word formation, everyday vocabulary, noun-forming suffixes, deverbal noun formation, productive affixes, unproductive affixes, Turkic suffixes, historical lexicology, morphological method, the language of Navoi's works.

Alisher Navoiy asarlarida maishiy leksikani affiksatsiya usuli bilan hosil qilish sermahsul bo'lib, bunda otdan ot va fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar faol qatnashgan.

Ma'lumki, morfologik yoki affiksal usul deganda, yasovchi ism va fe'l asosiga (o'zagiga) maxsus so'z yasovchi affikslarni qo'shish orqali yangi so'z yasash tushuniladi. Ayrim affikslar unumli, boshqalari unumsiz. Ayrim affikslarni faqat etimologik tadqiq qilish, boshqa

turkiy tillardagi qiyosiy tarixiy materiallardan foydalangan holda aniqlash mumkin. "Xamsa" dostonlaridagi maishiy leksika tarkibiga xos so'z yasalishining bir muncha mahsuldor affiksi -k, -q, -g', -ak, -ik, iq, -oq, -uq umumiy turkiy qo'shimchalardir. Ushbu affiksli otlar ko'pincha quyidagilarni bildiradi:

-k, -q, -g' I unli bilan tugagan fe'l asoslaridan narsa-qurol oti yasaydi: to'shak, aynak, egak, bitik, tarog', yalog'. Misollar:

Kat yuzida to'shak solib necha qot,
Anda yotquzdi zoru xastani bot. (SS, X, 288)
Yetib mahvashning ollinda yer o'пти,
Bitikni yerga qo'ydi, dog'i qo'пти. (FSh, VIII, 416)
Forscha so'zga turkiy qo'shimcha qo'shish
orqali yangi so'z yasalgan: oyna+k > oynak. Misol:
Ko'zga chu o'chti basardin charog',
Shishai aynakdur anga eski dog'. (HA, VII, 307)
-k II taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llarga
qo'shilib, asosdan anglashilgan harakatni
bajaruvchi predmetlar nomini yasaydi: firfirak.
Misol:

Yova ko'p ayturda biri chirchirak,
Charx ko'p urmoqda biri firfirak. (HA, VII, 143)
Navoiy dostonlari tilida odatdagi narsa-qurol
yasovchi -q o'rnida -g' qo'llangan. Masalan, taroq
emas, tarog':

Ko'rub ul rangrezlik ishlarini,
Tarog' kulmakka ochib tishlarini. (FSh, VIII,
122)

Demak, unli bilan tugagan fe'l asoslari, ayrim
taqlid so'zlarga -k, -q, -g' qo'shilib yangi so'z
yasalishi quyidagicha:

to'sha+k > to'shak, oyna+k > aynak, biti+k >
bitik, tara+g' > tarog', yala+g' > yalog', yama +
g' > yamog', firfira+k > firfirak va sh.k.

-ak, -oq, -og', -uk, -uq, -ug' undosh bilan
tugallanuvchi fe'l asoslariga qo'shilib, narsa,
qurol bildiruvchi otlar yasaydi: pichoq, changak,
qozuq, tuzoq, o'tuk, uzuk, uvug', yopug'.

Misollar:

Kamar tig'idin sarsar andoq esib

Ki, har yerga tegsa pichoqdek kesib. (SI,
XI, 252)

Debsabu sayha chekib andoqki pil,

Changaki nafs olida xoru zalil. (HA, VII 143)

Navoiyda tuzoq/tuzog' shakllari qo'llangan:

Balo ichra farog'i birla kelmish,

Tuzoqqa o'z ayog'i birla kelmish. (FSh, VIII,
258)

"Layli va Majnun" dostoni bobining boshlanma
nasriy qismida ham bunga misol uchraydi:

Majnunning firoq chohida tanur ichidagi
o'tdek tobi va hajr bandida tuzoqqa tushgan
qushdek iztirobi (LM, IX, 119)

O'tuk (etik):

Nukta durin bil quloq oroyishi,

Keng o'tuk o'ldi oyoq osoyishi (HA, VII 177)

Yopug':

Tushta ko'rgan kibi yopug'i qaro,

Iztirob o'ti tushti joni aro. (SS, X, 158)

Qozuq:

Qozuq siyminu zarrinkim qoqilg'on,

Kavokibdek sirehr uzra choqilg'on. (FSh, VIII,
144)

Demak, undosh bilan tugagan fe'l asoslariga
-ak, -oq, -og', -uk, -uq, -ug' qo'shimchalari
qo'shilib, narsa, qurol otlari yasalishi quyidagicha:
bich+ak > bichak, pich+oq > pichoq, chang+ak >
changak, qoz+uq > qozuq, tuz+oq > tuzoq, o't+uk
> o'tuk, uv+ug' > uvug', yop+ug' > yopug' va sh.k.

Shuni ta'kidlash lozimki, akademik A.Hojiev
hozirgi o'zbek tilida -gi (-ki, -qi) qo'shimchasi
bilan yasalgan kergi, supurgi, chopqi, sanchqi
kabi; -q affiksi bilan yasalgan o'roq, taroq, qayroq
kabi sanoqli so'zlar borligini qayd etib, ularni
unumsiz affikslar ekanini ko'rsatadi. Akademik
olim shunday yozadi: «bu affikslar, birinchidan,
hozirda yangi so'zlar yasash uchun qo'llanmaydi,
o'z vazifasini to'xtatib mahsulsiz qo'shimchaga
aylangan. Ikkinchidan, bu qo'shimchalar aslida

ham asbob-qurol ma'noli ot yasovchi mahsulli affiks bo'lmagan. Ular yordamida yasalgan otlar boshqacha ma'nolarni ham bildirgan. Ayrimlarigina asbob-qurolni ham bildirgan. Masalan, yuqoridagi otlarga quyidagi so'zlarni qiyoslang: kulgi, sevgi, tepki, ko'chki, turtki, sochqi; buyoq, mudroq, suvoq, esnoq va b. Demak, -q, -gi (-ki, -qi) affikslari yordamida yasalgan otlar oz miqdorda bo'lishi bilan birga, ular so'z yasashining muayyan tipini tashkil etmaydi (hatto, keyingi keltirilgan so'zlarda ham.) Shuning uchun ham aniq bir tipdagi so'zlarni yasovchi sifatida o'z vazifasini davom ettira olmagan, mahsulsiz affiksga aylangan»¹.

Har holda biz yuqorida ko'rib o'tgan -k, -q, -g', -ak, -ik, iq, -oq, -uq affiksi asbob-qurol ma'noli ot yasovchilar orasida o'z davrida bir qadar mahsuldor ekanligi ma'lum bo'ldi. Qolaversa, ularning boshqa ma'noli ot yasashlarini ham inobatga olsak, bu aytgan fikrimizni quvvatlaydi.

-lik affiksi. Bu qo'shimcha ham qadimgi, ham zamonaviy turkiy tillarda eng sermahsul so'z yasovchilardan biridir. Bu affiks turli fonetik variantlarda ifodalanadi. Bu hol yasovchi asosdagi oxirgi undoshning bu affiks boshlang'ich undoshiga assimlyativ ta'siri natijasida yuz beradi. -lik affiksi ko'p ma'noli affikslar guruhiga kirsa-da, ushbu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlarda ma'nolar miqdori barcha turkiy tillarda bir xil emas ².

Navoiy asarlari tilida -lik / -liq / -lig / -liy / -luk/ -lük / -luq/ -luy affikslari ham nisbatan sermahsul so'z yasovchi qo'shimcha sanaladi. Xususan, bular kiyim-kechak, uy-joy, oshxona jihozlari nomlarini yasashda faol ishtirok etadi. Masalan: yog'liq, tungluk, to'rlug', durluq, asoliq kabi.

Bu affiks narsa-buyum oti yasashdan tashqari mavhum ot ham yasaydi: shohliq, dildorliq, xorliq.

Uning ishlatilishida palatal va lab uyg'unligi buzilmaydi. Oxirgi bo'g'ini lablanmagan unlili qattiq o'zakli so'zlarga -liq qo'shiladi: shoh – shohliq, rost – rostliq³. Oxirgi bo'g'ini lablanmagan unlili yumshoq o'zakli so'zlarga bu affiksning -lik varianti qo'shiladi: ter – terlik. Oxirgi bo'g'ini lablangan unlili qattiq o'zakli so'zlarga -luq varianti qo'shiladi: dur – durluq.

Quyida bu affiks yordamida hosil qilingan maishiy leksikaga oid narsa-buyum nomlarini ko'rib chiqamiz.

Tungluk/ tÿnglÿk – o'tov, eski zamon uylarida yorug' tushishi, tutun chiqib ketishi uchun xizmat qilgan teshik. Yasalishi: tÿh // tÿn + -lÿk = tÿhlyk // tÿnlyk.

Misol:

Oq uyga eshik rust, tungluk dog'i,

Bo'lub ko'raga ev davrig'a to'k dog'i. (SI, XI, 250)

Ko'zguluk turkiy tildagi buyum otini anglatuvchi kozgu so'ziga -luk affiksini qo'shib yasalgan: kozgu + -luk = kozguluk. Bu ko'zguga material bo'ladigan ash'yo yoki ko'zgu o'rnini bosadigan, tiniq aks qaytaradigan buyum ma'nosini bildiradi:

Necha husn ichra jilva zohir anga,

Ko'zguluk aylabon mazohir anga (SS, X, 7-8).

Asoliq – hassalik, tayoqlik. Asoliq arab tilidan o'zlashgan, qurol otini anglatuvchi aso so'ziga -liq affiksini qo'shib yasalgan: aso + -liq = asoliq. Bu so'z aso, hassaga material bo'ladigan yog'och, tayoq ma'nosini bildiradi:

Yo'limda ne kim ajdaholiq qilib,

Qo'lumda madadg'a asoliq qilib. (SI, XI, 55)

Durliq arab tilida "marvarid" ma'nosini, o'zbek

1 Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими. -Т.: O'qituvchi nashriyat-matbaa ijodiy uyi, 2007. -Б. 88.

2 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. -М.: Наука. 1988. -С.138.

3 Абдурахмонов Е., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. -Тошкент: Фан, 1984. -Б.73.

tilida esa "marvaridning yirik donasi" ma'nosini anglatuvchi dur otiga -liq qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan: dur + -liq = durliq. Bu so'z durga ashyo bo'ladigan baholi tosh ma'nosini anglatadi. Misol:

Agarchi yo'q turur durluq taloshi,

Erur tosh o'lsa ham chaqmoq toshi. (FSh, VIII, 46)

Terlik: ter+ -lik = terlik. Misol:

Parri magas ham dema, shabnam degil,

Terlik aning ustiga bayram degil. (HA, VII, 288)

Yog'liq eski o'zbek tilida "dastro'mol", "ro'mol" ma'nosini anglatib, turkiy tildagi moy ma'nosiga ega yoy otiga -liq affiksini qo'shib yasalgan:

yoy + -liq = yoyliq. Bu leksema shoir dostonlarida, g'azal va boshqa nasriy asarlarida qo'llangan. Misoli:

Yog'lig'i ul hullai zarrishtakash,

Kim anga jonlar chekibon rishtakash. (HA, VII, 288)

Yog'liq yasalmasiga -i egalik affiksi qo'shilgani bois yog'lig'i shakliga o'tgan.

Zinalig' "poyalik, zinapoyalik" ma'nosini ifodalab, forsiy tildagi "narvon, pillapoya" ma'nosiga ega zina otiga -liq affiksini qo'shib yasalgan:

zina + -liq = zinaliq. Misoli:

Poya yetti zinalig' taxtingga yetti charx o'lub,

Taxt po'shung ziynati tarsi' axtar bo'ldi tut. (NAL, 638)

-gu, -qu (-g'u/-ku) affiksi. Bu affiks otdan va fe'ldan ish quroli, asbob, narsa-buyum oti yasaydi: ko'z – ko'zgu, supur (supurmoq) – supurgu; tepin (tepinmoq) – tepingu (uzangi). Misol:

Suvga safol ichra halovat durur,

Ko'zguga kul birla tarovat durur. (HA, VII 177)

Quyidagi baytlarda ham -gu qo'shimchasi bilan yasalgan boshqa ish-qurol otlari ishtirok etgan:

Subh etar har sori yog'du bila,

Tun qorasin pok supurgu bila. (HA, VII, 359)

-chaq/-chak affiksi. Bu affiks asbob va qurol oti yasaydi: alin (peshona) – alinchaq (otning peshonasiga taqiladigan ziynat asbobi); yarg'u (yorish) – yarg'uchaq (qo'l tegirmon); silkin (silkinmoq) – silkinchak (bo'yinga osib qo'yiladigan tumor yoki ziynat asbobi)⁴. Bu qo'shimcha bilan burunchak (ayollar yopinchi'gi) kabi narsa-buyum oti hosil qilinishi ham mavjud.

-choq / chuq otlarga qo'shilib, kichraytish ma'nosidagi ot shaklini hosil qiladi: o'yinchoq, qo'g'irchoq, alachuq kabi.

Qovurchoq – qo'g'irchoqning eski o'zbek tilidagi shakli. Turkiy tillarda turli fonetik variantlarda: qadimgi turk – quδurchuq, o'zb. – qog'irchaq, turk., o'zb. dial. – qurjaq; qirg'. – qu:rchuq, turk. dial., qo'm., tat., o'zb.dial. – qurchuq, boshq. – qursaq, qoz., q.qal., no'g'. qav ° ырshaq, uyg'. , eski o'zb., eski turkiy – qog'urchuq, turk dial., o'zb. dial., uyg'. dial. – qorchaq, uyg'. qo(o)rchaq, turk dial. – qavurchuq shakllarida mavjud. Bu tillarda asosan, "qo'g'irchoq", kam holda "o'yinchoq", juda kam "xudo", "haykal" ma'nolarida qo'llanadi. E. Sevortyan turkiy tildagi qav ° urchaq 'aldamoq' ma'nosidagi qav ° ur fe'liga yasovchi -chak qo'shimchasini qo'shib yoki 'qo'g'irchoq' (kukla) ma'nosidagi otga kichraytirish ma'nosidagi -chak qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan bo'lsa kerak, deb hisoblaydi (ESTYa, VI, 161-162).

Taniqli turkolog olim Kalsyn Kadyradjiyev ishlarida ham bu so'z etimologiyasiga oid qarashlar uchraydi. Uning yozishicha, tog'li

4 Абдурахмонов Е., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.70.

oltoy tilida "sanam, xudo" ma'nosidagi qurtu teonimi mavjud bo'lib, chig'atoy tilidagi "haykal" ma'nosiga ega qo'rchaq, ilk ma'nosi "qo'g'irchoq shaklidagi ajdod, xudo, but"dan o'sib chiqqan umumturkiy quvurchaq / qurchaq shakllarini bu so'zga taqqoslash, moslashtirish mumkin. Quvurchaq fonetik variantining mavjudligi bu o'rinda birlamchi baza qur- shakligacha qisqargan qovur- deb taxmin qilishga imkon beradi. Qiyoslang: chig'atoycha qovurchaq, o'zbek tilida qo'g'irchoq, qo'miq tilida k'urchak⁵.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, leksema yasallishini shunday ko'rsatish mumkin: qavur+chaq = qavurchaq.

Qovurchaq otidan -chi yasovchisi bilan qovurchaqchi hosil qilingan. Misol:

Balki qovurchaqchi kabi hiylagar,

Ko'rguzubon chodiridin ming suvar. (HA, VII, 262)

Qovurchaqchi – chodirda qo'g'irchoq o'ynatuvchi, qo'g'irchoqboz. Baytning mazmuni: qo'g'irchoqboz kabi bu hiylagar osmon o'z nayrangbozlik chodirida ming xil suratlar ko'rsatadi.

Hozirgi o'zbek tilida bu so'zdagi a unlisi o' unlisiga, v undoshi g' undoshiga, ikkinchi bo'g'indagi u unlisi i unlisiga, qo'shimchadagi a unlisi o unlisiga almashib ishlatiladi: qo'g'irchoq.

Navoiy asarlaridagi bir so'zning hozirgi nashrlarda turlicha yozilishi o'zbek matnshunosligida bunday muammolarni hal etish lozimligini ko'rsatadi. Masalan, eski o'zbek tilidagi chayla, kapa; o'tov, chodir ma'nolarini bildiruvchi alachuq Navoiy asarlari va unga tuzilgan lug'atlarda alochuq (8-j., 168-b.) olachuq (6-j., 549-bet), olochuq/olochuq (NAL, 483-b.), alochuq/alochuq (ANATIL, I, 81) shakllarida turlicha yozilgan. Masalan:

Ichki kuygan yig'och kovoki ochuq,

Bo'lub g'ulu shayoting'a alochuq. (FSh, VIII, 168)

Bahromi Go'r hikoyatikim, uch olachuq eliga mehmon bo'ldi. (SS, X, 438)

Sayl yo'lida fano dashtida mujgonim emas,

Ko'z olochuq'larining dud yegan ug'laridur. (FK, VI, 549)

Nufuzli etimologik lug'atlarda bu so'zning turkiy tillardagi farqli ma'nolari va fonetik variantlari qayd etilgan, alachuq / alachuq' tarkibidagi o'zak (ala-) bo'yicha turli talqinlar bo'lsa-da, -chuq /-chug' kichraytirish oti yasovchi qo'shimcha ekani ko'rsatilgan (ESTYa, I, 130-132).

-ma affiksi. O'rganilayotgan ob'ektda bu qo'shimchalar bilan yasalgan sanoqli otlargina mavdud. Ammo, akademik Azim Hojiev ko'rsatganidek, hozirgi o'zbek adabiy tilida faqat uch affiks: -ma, -noma, -gich affikslari so'z yasash vazifasini to'xtatmagan, mahsulli affikslar hisoblanadi⁶. -ma affiksi yordamida hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi ma'noli otlar yasalgan va yasalyapti.

1. Fe'ldan anglashilgan ish-harakat uchun mo'ljallangan, shunga belgilangan narsani bildiruvchi otlar: qoplama, tirkama, yo'qlama, qo'llanma, ko'rgazma, bosma, to'shama kabi.

Dostonlar tilida shunday usulda yasalgan so'zlar ham ma'nosiga ko'ra shu ta'rif va qolipga mos keladi: tug- + ma > tugma, chot- + ma > chotma (kapa, chayla) kabi. Demak, -ma urg'uli morfema fe'ldan ot hosil qilgan. Misol:

Suv yoqosig'akim yog'ib muldur,

Bu yoqo tugmasi bo'lub ul dur. (SS, X, 6)

Ov aro bir kun oziqib begumon,

5 Кадыраджиев К. Мифонимы палеотюркского происхождения (О мифологических элементах кумыкского языка). <http://kumukia.ru/mifonimy-paleotyurkskogo-proisxozhdeniya.html>

6 Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясашиши тизими. -Т.: «O'qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. -Б. 81.

Bo'ldi birov chotmasig'a mehmon. (HA, VII, 338)

-i /-yi affiksi. Navoiy tilida fors-tojik tilidan o'zlashgan, «yoyi nisbat» deb ataluvchi, ancha unumli -iy mavjud bo'lib, otlardan sifat: diniy, yaqiniy va nisbiy ot: odamiy (inson), zindoni (mahbus), Navoiy, Lutfiy (taxallus) yasaydi. A.G'.G'ulomovning fikricha, o'zbekcha sifat yasovchi -i affiksi ham mavjud bo'lib, bu affiksga aloqasi yo'qdir⁷.

Darhaqiqat, Navoiy dostonlarida, shuningdek, bu davr yozma adabiyotida bunga misollar uchraydi. Masalan: mo'g'ili bo'rk (mo'g'ulcha telpak), qalmoqi egar (qalmoqcha egar), charkasi dovulg'a (cherkascha dubulg'a), sherozi gilam kabi.

Ta'kidlash joyizki, -i /-yi affiksi bilan sifat yasalishi hozirgi o'zbek tilida ham mavjud: bahori olma, qishloqi bola kabi. Chinni idish ham aslida shu asosda kelib chiqqan. Lekin negadir keyingi yillarda nashr etilgan hozirgi o'zbek adabiy tiliga oid darslik va qo'llanmalarda bu haqda ma'lumot uchramaydi. Bu qo'shimcha bilan otlardan sifat yasalganda, undosh bilan tugagan asosga -yi, unli bilan tugagan asosga -i qo'shimchasi qo'shiladi, masalan: xitoyi qog'oz, poshshoyi ko'ylak kabi. Poshshoyi ko'ylak – shoyi matodan («Buxoro shoyisi») ishlangan, asosi «podsho shoyisi» degan ma'noni anglatadi⁸. Bizningcha, Navoiy asarlari nashrlarida bunday usulda yasalgan ayrim so'zlar charkasiy, navro'ziy tarzida noto'g'ri yozilmoqda. Masalan, "Saddi Iskandariy"dagi mana bu baytga e'tibor beraylik:

Kumushdek yorug' barchaning ko'hasi,

Boz uzra dovulg'alar charkasiy. (SI, XI, 190.

Ma'lumki, doston aruz tizimining sari' bahri – sari'i musaddasi matviyi makshuf (ruknari va

tak'ti'i: muftailun muftailun foilun – VV – / – VV – / – V –) vaznida yozilgan⁹. Binobarin, charkasiy yozilgan bu so'z birinchi misradagi ko'hasi kabi ochiq hijoda charkasi bo'lmog'i kerak.

Sifat turkumidagi so'zlar o'rni bilan (ko'pincha kontekstda) ot turkumiga o'tib, otlik funksiyasini bajarib kelishi mumkin. Ya'ni bunda sifat belgilikni emas, predmetlikni ifodalaydi. Sifat quyidagi hollarda otga ko'chadi: sifat aniqlab kelgan predmet aniqlanmish (sifatlanmish) tushib qolganda, ya'ni sifatlanmishning tushib qolishi sifatlovchini otga (predmet ma'nosini anglatuvchi so'zga) ko'chiradi. Sifatlovchi gapda sifatlanmishning funksiyasini, ma'nosini va grammatik formantlarini o'ziga oladi. Bunday holda aniqlanmishni aytishga ehtiyoj bo'lmaydi, natijada otlashish hodisasi yuz beradi¹⁰. Bir so'z turkumining kontekstda boshqa so'z turkumi vazifasida kelishi, sintaktik yo'l bilan boshqa turkumning funksiyasini bajarishi mumkin. Lekin bu hodisa bir so'ziniig bir turkumdan ikkinchi turkumga tamoman ko'chib ketishi sanalmaydi, balki biror so'z boshqa turkumdagi so'zning vazifasini bajarib kelganda, keyingi so'zning semantik va grammatik xususiyatlariga ega bo'ladi. Navoiy dostonlarida mana shunday otlashgan sifatlar qo'llangan:

Qiziq kul tobi yo'q onchaki sinjob,

Yo'q oltoyicha yong'on shu'lag'a tob. (FSh, VIII, 112)

Oltoyi – oltoy tulkisi terisidan tikilgan po'stin, ustki kiyim nomi. Atlas ko'ylak birikmasidagi sifatlanmish o'rniga atlas sifatining o'zi qo'llanavergani kabi oltoyi po'stin o'rniga otlashgan oltoyi so'zi ishlatilgan va bu kiyim nomiga aylangan.

Ma'lumki, uzoq asrlar yaqin aloqada bo'lgan o'zbek va tojik xalqlari ko'p jihatdan, jumladan, til

7 Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.76.

8 Зайрова Қ. Қорақалпоқ тилида кийим-кечак номларининг лексик–семантик хусусиятлари // Сўз санъати. –Тошкент: 2021, №3, –Б. 152.

9 Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври) – Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б. 100.

tomondan ham bir-biriga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. O'zaro ta'sirni turli oilaga mansub tojik va o'zbek adabiy tillari leksikasida emas, balki ularning tovush tarkibidagi grammatik qurilishda ham ko'rish mumkin. Leksikada: kaft, obro', ohang, bahor, bekor, hamroh, poytaxt, astoydil, otashin, baland, past, kamtar, ro'para kabi; fonetikada: o'zbek tili unlilar tizimidagi ayrim o'zgarishlar, tojikcha so'z boshida g, l, z, v, r tovushlarining odatiy qo'llanishi; grammatikada: -boz, -bon, -do'z, -namo, - paz, parvar, -furush, -xona kabi yasovchilar; be- ba-, bo-, bar, ser- no- xush-pur- kabi prefikslar va boshqalar.

Shuningdek, arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblaridagi xususiyatlar, jumladan, so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari; ra'no, da'vo, e'lon, ta'lim kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va bir oz cho'ziq talaffuz etilishi; semantik jihatdan ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanishi; so'zlarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lgani uchun ilm, muallim, olim, ulamo, fikr, tafakkur, mutafakkir kabi so'zlar o'zbek tilida morfemalarga ajratilmasligi va boshqalar tilimizda o'z izini qoldirgan.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АББРЕВИАТУР В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Ирина Рафаиловна Авясова – д.ф. по ф.н. (PhD), Джизакский
государственный педагогический университет

Аннотация. Статья посвящена анализу особенностей образования и функционирования аббревиатур в английском, русском и узбекском языках на материале военной терминологии. Исследование основано на сравнительно-сопоставительном и сравнительно-статистическом анализе данных специализированных и общезыковых словарей. Выявляются количественные и структурные различия в употреблении аббревиатур, обусловленные историческими, социокультурными и языковыми факторами. Установлено доминирование аббревиатур в английских и русских военных источниках и их ограниченное распространение в узбекском языке. Полученные результаты представляют интерес для лингвистов, переводчиков и специалистов в области военного перевода.

Annotatsiya. Mazkur maqola ingliz, rus va o'zbek tillarida harbiy terminologiya materiallari asosida abbreviaturalarning hosil bo'lishi va faoliyat yuritish xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ixtisoslashgan va umumtil lug'atlari ma'lumotlariga tayangan holda qiyosiy-taqqosloviiy hamda qiyosiy-statistik tahlil asosida olib borilgan. Abbreviaturalardan foydalanishda tarixiy, sotsiomadaniy va lingvistik omillar bilan bog'liq miqdoriy va tuzilmaviy farqlar aniqlangan. Ingliz va rus tillaridagi harbiy manbalarda abbreviaturalarning ustunligi hamda ularning o'zbek tilida nisbatan cheklangan darajada qo'llanilishi aniqlangan. Olingan natijalar tilshunoslar, tarjimonlar va harbiy tarjima sohasi mutaxassislari uchun ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Abstract. The article examines the features of the formation and functioning of abbreviations in English, Russian, and Uzbek on the basis of military terminology. The study is based on a comparative-contrastive and comparative-statistical analysis of data from specialized and general-purpose dictionaries. Quantitative and structural differences in the use of abbreviations are identified, conditioned by historical, sociocultural, and linguistic factors. The dominance of abbreviations in English and Russian military sources and their limited distribution in the Uzbek language are established. The obtained results are of interest to linguists, translators, and specialists in the field of military translation.

Ключевые слова: аббревиатура, военная терминология, аббревиатурообразование, функционирование аббревиатур, сравнительно-сопоставительный анализ, английский язык, русский язык, узбекский язык, перевод военных аббревиатур, лексикография.

Kalit so'zlar: abbreviatura, harbiy terminologiya, abbreviatura hosil bo'lishi, abbreviaturalarning faoliyati, qiyosiy-taqqosloviiy tahlil, ingliz tili, rus tili, o'zbek tili, harbiy abbreviaturalarning tarjimasi, leksikografiya.

Keywords: abbreviation, military terminology, abbreviation formation, functioning of abbreviations, comparative-contrastive analysis, English language, Russian language, Uzbek language, translation of military abbreviations, lexicography.

В современном мире аббревиатуры играют важную роль в различных сферах жизни, облегчая общение и упрощая передачу информации. Они используются повсеместно: от научных и технических текстов до повседневной речи. Однако особенности их образования и функционирования могут значительно различаться в зависимости от языка. В данной главе рассматриваются особенности образования и функционирования аббревиатур в

английском, русском и узбекском языках.

Аббревиатуры в английском языке имеют долгую историю и широко используются как в письменной, так и в устной речи. Английский язык, будучи международным средством общения, часто задает тренды в области лексических сокращений. Русский язык, в свою очередь, имеет свои уникальные традиции образования аббревиатур, которые формировались под влиянием различных исторических и культурных факторов.

Узбекский язык, претерпевший значительные изменения в XX веке, также обладает своими специфическими чертами в области аббревиации.

Аббревиатуροобразование в Узбекистане появилось и стало развиваться значительно позже, чем в России. В Узбекистане на появление аббревиатуροобразования весьма плодотворное влияние оказали традиции и принципы русского аббревиатуροобразования, имеющие более чем столетнюю историю. За этот период в узбекскую лексикографию, её научную-культурно-историческую и разговорную среду проникли и освоились сотни и тысячи аббревиатур различного происхождения. Это были названия и сокращения не только русские, но и аббревиатуры, пришедшие в узбекский язык при посредничестве русского языка из английского, французского, немецкого и других европейских языков.

Первые шаги по национальному аббревиатуροобразованию в узбекском языке начинаются примерно с 60-70-х годов прошлого века. Здесь уместно отметить исследования учёных Самаркандского государственного университета З.А.Аликулова¹ и Р.И.Могилевского². Правда исследования Р.И.Могилевского в основном были посвящены проблемам русского и славянских языков и носили сравнительно-сопоставительный характер. Но несмотря на это, в настоящее время аббревиатурный фонд узбекского языка также исчисляется большим количеством сокращённых, объединённых в одно целое, названий из нескольких слов. Первоначально аббревиатуры вплоть до 90-х годов прошлого столетия были чисто русскими (ТУРКВО, ДИСБАТ и т.д.).

В настоящее время, как в других странах, в Узбекистане наблюдается настоящий бум в аббревиатуροобразовании. Ежедневно появляются десятки сокращённых названий учреждений, фирм, совместных предприятий, появляются новые сокращённые названия новых препаратов, научных изобретений и многое другое, которые требуют изучения и систематизации. Помимо этого, стало практиковаться придумывание чисто национальных аббревиатур.

Исследование особенностей аббревиатур в исследуемых трех языках не только выявляет общие тенденции, но и подчеркивает уникальные аспекты каждого из них. Понимание этих особенностей важно для лингвистов, переводчиков, преподавателей и всех, кто интересуется межкультурной коммуникацией и языковыми процессами.

Для выявления особенностей употребления и передачи английских военных сокращений в терминологической системе русского и узбекского языков был проведен контрастивный анализ, основываясь на данных сравнительно-статистической характеристики английских, узбекских и русских аббревиатур. В ходе сравнительно-статистического анализа, основанного на материалах словарей, на указанных языках, был определен общий объем каждого словаря в 100%, и процентное соотношение использования аббревиатур (см. Приложение (таблица 1.1)). На первом этапе были изучены материалы на английском языке:³

Этот словарь содержит 8000 аббревиатур и символов, что составляет 100% от общего объема словаря. Данный словарь полностью посвящен аббревиатурам и символам,

1 Аликулов З.А. Аббревиатуры в узбекском языке: Автореф. ... дис. Канд.филол. наук. – Ташкент, 1976. – 23 с.

2 Могилевский Р.И. Аббревиация как лингвистическое явление: Автореф. дис. канд. филол. наук. Тбилиси, 1966. – 18-20, 32 с.

3 Dictionary of Abbreviations and Symbols, Allen E., New York, 1946. – 189 p.

что делает его важным источником для специалистов, работающих с такими сокращениями. Полное содержание словаря составляет военные аббревиатуры, отражая потребность в упрощении и стандартизации военной коммуникации в то время⁴.

Словарь включает 12000 аббревиатур и инициализмов, что составляет также 100% от общего объема словаря. Подобно предыдущему словарю, данный словарь также полностью сосредоточен на акронимах и инициализмах, что подчеркивает его значимость для профессионалов, работающих в военной сфере. Полное содержание в виде военных аббревиатур указывает на его узкоспециализированное использование⁵.

Словарь содержит 12000 терминов, из которых 4000 аббревиатуры. Этот словарь сочетает в себе военные термины и аббревиатуры, что делает его полезным как для широкого круга военных специалистов, так и для исследователей. Присутствие 33% военных аббревиатур указывает на его сбалансированный подход, который включает как термины, так и необходимые сокращения⁶.

Включает 60000 терминов, из них 2000 аббревиатуры, что составляет 3%. Этот словарь ориентирован на изучающих английский язык, что объясняет относительно низкий процент военных аббревиатур. Он предназначен для широкого круга пользователей и включает в себя обширный перечень терминов общего и специализированного характера⁷.

Содержит 10000 аббревиатур (100%). Словарь полностью посвящен аббревиатурам ВВС США,

что подчеркивает его специализированное назначение. Полное содержание в виде военных аббревиатур отражает важность стандартизации и упрощения терминологии в военной авиации⁸.

Словарь включает 20000 военных терминов, из которых – 5000 аббревиатуры. Этот словарь представляет собой сбалансированное сочетание военных терминов и аббревиатур. Процент военных аббревиатур составляет 25%, что делает его полезным для специалистов, нуждающихся как в терминах, так и в сокращениях⁹.

Словарь включает 200000 военных терминов и из данного количества 150000 являются аббревиатурами, что составляет 75% от общего объема словаря. Этот словарь является самым объемным из представленных и содержит большое количество как терминов, так и аббревиатур. Высокий процент аббревиатур (75%) указывает на его специализированное использование в Министерстве обороны США и важность стандартизации военной терминологии.

Анализ, данных материалов, показывает, что степень использования аббревиатур в словарях зависит от их целевой аудитории и предназначения. Словари, ориентированные на военных специалистов и узкоспециализированные области, такие как авиация и военные коммуникации, содержат высокий процент аббревиатур. В то время как более общие словари, такие как «Oxford Advanced Learner's Dictionary», имеют низкий процент аббревиатур, что отражает их широкую целевую аудиторию и более общий характер.

4 Acronyms and Initialisms Dictionary / Ed. By R.C. Thomas, J.M. Ethridge and F.Y. Ruffner. Detroit: Gale, 1965. – 767 p.

5 «Hayward P.H.C. Jane's Dictionary of Military Terms. Compiled by Brigadier P.H.C. Hayward. London: Macdonald & Jane's, 1975. 201p.»

6 «Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, A.C. Hornby [OALDCE 1982]. Oxford University Press (1 Jan. 1982), – 362».

7 «Abbreviations. US Air Force Dictionary, Washington, D.C., 1984. – 592 p».

8 «Oxford Essential Dictionary of the U.S. Military, Oxford University Press, 2013. – 512 p».

9 «US Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms, 2020. – 360 p».

Затем были изучены материалы на русском языке¹⁰:

Словарь под редакцией Судзиловского содержит 70000 терминов, из которых 17500 – аббревиатуры. Процент аббревиатур (25%) отражает сбалансированный подход к включению как терминов, так и сокращений, что делает словарь полезным как для специалистов, так и для студентов и исследователей¹¹.

Этот словарь включает 3000 военных терминов, из которых 1000 являются аббревиатурами. Высокий процент аббревиатур (33,33%) свидетельствует о важности сокращений в военной терминологии того времени. Словарь предназначен для специалистов, нуждающихся в быстром и точном понимании военных терминов и сокращений¹².

Словарь В.Н.Беха содержит 4000 терминов, из которых 1200 – аббревиатуры. Процент аббревиатур (30%) указывает на баланс между терминами и сокращениями, что делает словарь полезным как для профессионалов, так и для студентов¹³.

Этот словарь содержит 4500 военных сокращений и аббревиатур, что составляет 100% от общего объема словаря. Словарь Федосеева полностью посвящен аббревиатурам, что делает его важным ресурсом для военных специалистов, работающих с сокращениями. Полное содержание словаря в виде аббревиатур (100%) отражает его специализированное назначение¹⁴.

Словарь включает 8500 военных сокращений. Как и словарь Федосеева, словарь Аракчеева полностью состоит из военных сокращений. Это указывает на его специализированное использование в военной сфере, где важна стандартизация и упрощение терминологии¹⁵.

Словарь Шмелева включает 5000 терминов, из которых 1500 – аббревиатуры. Процент аббревиатур (30%) свидетельствует о его сбалансированном подходе к включению как терминов, так и сокращений, что делает его полезным для широкой аудитории пользователей¹⁶.

Словарь содержит 5000 военных сокращений. Словарь Тютюнникова полностью посвящен военным сокращениям, что делает его важным ресурсом для специалистов, работающих с аббревиатурами. Полное содержание в виде сокращений (100%) отражает его узкоспециализированное использование.

Анализ, данных на русском языке, показывает, что словари, ориентированные на военных специалистов и узкоспециализированные области, такие как сокращения и аббревиатуры, содержат высокий процент аббревиатур. Словари общего характера и те, которые включают как термины, так и сокращения, демонстрируют более сбалансированный подход. Такой анализ позволяет понять важность различных типов словарей для разных аудиторий и целей.

В таблице также представлены данные семи узбекских словарей, каждый из которых имеет свои особенности в

10 «Англо-русский военный словарь (под общей редакцией Г.А. Судзиловского). М.: Воениздат, – 1987. – 655 с».

11 «Словарь военных терминов. А.А.Плехов. – Воениздат, 1988. – 335 с».

12 «Словарь военных терминов. В. Н. Бех. – АСТ, 2013. – 382 с».

13 «Словарь сокращений и аббревиатур в военной лексике. М. И. Федосеев. – Флинта, 2017. – 480 с».

14 «Словарь военных сокращений. В. И. Аракчеев. – Воениздат, 2019. – 512 с».

15 «Словарь военных терминов. В. С. Шмелев. – АСТ, 2019. – 350 с».

16 «Краткий словарь военных сокращений. Н. Н. Тютюнников. – Перо, 2020. – 274 с».

плане количества терминов, аббревиатур и процента использования аббревиатур¹⁷.

Этот словарь содержит 80000 терминов и 500 аббревиатур, что составляет 0,625% от общего числа терминов. Данный словарь является одним из самых обширных по количеству терминов, что отражает его цель охватить широкую лексику современного русского литературного языка¹⁸.

Энциклопедия включает 50000 терминов и 200 аббревиатур, что составляет 0,4%. Этот показатель свидетельствует о более ограниченном использовании аббревиатур, что может быть связано с форматом энциклопедии, предполагающим более развернутые и поясняющие статьи¹⁹.

Словарь содержит 2600 терминов и 50 аббревиатур (1,92%). Низкий процент использования аббревиатур соответствует характеру этимологических словарей, которые фокусируются на происхождении и развитии слов, а не на сокращениях²⁰.

Этот словарь включает 60000 терминов и 250 аббревиатур, что составляет 0,417%. Как толковый словарь, он предоставляет подробные определения и объяснения, что ограничивает количество используемых аббревиатур²¹.

Содержит 1574 терминов и 131 аббревиатур (8,323%). Высокий процент аббревиатур объясняется спецификой военной терминологии, где использование сокращений является необходимостью для эффективной коммуникации²².

Включает 70000 терминов и 600 аббревиатур, что составляет 0,857%. Словарь фокусируется на трех языках, что может объяснить относительно высокий процент аббревиатур, так как необходимо учитывать особенности каждого языка²³.

Содержит 2000 терминов и 133 аббревиатур (6,65%). Как и предыдущий военный словарь, он демонстрирует высокую долю аббревиатур, что характерно для военной лексики.

Анализ показывает, что использование аббревиатур сильно варьируется в зависимости от типа и назначения словаря. Военные словари демонстрируют наибольший процент аббревиатур, что обусловлено необходимостью использования кратких форм для быстроты и ясности коммуникации. Толковые и этимологические словари, напротив, имеют низкий процент аббревиатур, так как их основная цель – предоставить полные и развернутые определения и объяснения терминов.

Исходя из результатов сравнительно-статистических данных, был

подсчитан средний процент появления аббревиатур в английских, русских и узбекских источниках, а данные отражены в диаграмме:

Рисунок 1. Объем аббревиатур в различных

17 «Русско-узбекский словарь//Русча-Ўзбекча луғат. – в 2-х томах. – Ташкент, 1983. – 807 б».

18 «Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т.: 2000. – 323 б».

19 «Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: Университет, 2003. – 600 б».

20 «Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006-2008. – 3000 б».

21 «Ҳарбий атамаларнинг қисқача изоҳли луғати. п-ник Долимов Ш.З. – Тошкент, 2007. – 394 б».

22 «Каримова Н.Р. ва бошқа. Инглизча-русча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 2009. – 233 б.»

23 «Инглизча-ўзбекча ҳарбий атамалар луғати. Анвар Курганов. – Тошкент, 2020. – 98 б».

источниках

Диаграмма, представленная на изображении, показывает общий объем аббревиатур на изученных материалах английского, русского и узбекского языков:

1. Материалы на английском языке:

- Процент: 50%

- Описание: Половина всех материалов о наличии аббревиатур представлена на английском языке. В основном это военные аббревиатуры. Это свидетельствует о значительном вкладе англоязычных источников в исследование военных терминов и аббревиатур. Английский язык часто используется как международный язык науки и техники, что объясняет высокую долю материалов.

2. Материалы на русском языке:

- Процент: 48%

- Описание: Практически такая же значительная часть наличия аббревиатур представлена на русском языке. И большая часть - это военные аббревиатуры. Что также указывает на высокую активность русскоязычных источников в области исследования военных аббревиатур. Русский язык является основным языком научных публикаций в некоторых странах, что также объясняет данный высокий показатель.

3. Материалы на узбекском языке:

- Процент: 2%

- Описание: Небольшая часть материалов о наличии аббревиатур представлена на узбекском языке. Это может быть связано с более ограниченным объемом научных исследований и публикаций на узбекском языке в данной области. В основном военные аббревиатуры появляются в военных источниках. Тем не менее, наличие таких

материалов показывает интерес к теме военных аббревиатур и среди узбекоязычных исследователей.

Диаграмма наглядно демонстрирует доминирующее положение английских и русских источников в исследовании военных аббревиатур, в то время как материалы на узбекском языке занимают значительно меньшую долю. Это может отражать как глобальные тенденции в научной коммуникации, так и специфику локальных исследований. Тем самым, еще раз, подтверждая актуальность выбранной темы диссертационного исследования.

Также на основании данных проведенного анализа был осуществлен отбор наиболее употребительных аббревиатур в военной сфере и составлен словарь с переводом на узбекский и русский языки (см. приложение (таблица 1.2)). При работе над данным словарем учитывались все теоретические материалы 1 главы данного диссертационного исследования, а также учитывалась вся классификация аббревиатур в данных языках, рассмотренная во 2 главе и подбирались наиболее адекватный перевод данных аббревиатур. Исходя из этого можно сделать выводы, что:

в английском языке, аббревиатуры образуются путем сокращения слов или фраз до одной или нескольких букв. Военные аббревиатуры в английском языке обычно состоят из первых букв слов, обозначающих военные термины или названия организаций. Например, NATO = North Atlantic Treaty Organization – «Организация Североатлантического Договора», или UAV = Unmanned Aerial Vehicle – «Беспилотный летательный аппарат». В английском языке аббревиатуры часто используются в официальных документах и коммуникации, что упрощает и ускоряет обмен информацией;

в русском языке, аббревиатуры также образуются путем сокращения слов или фраз до одной или нескольких букв. Однако, в русском языке часто используется не только сокращение первых букв слов, но и сокращение средних или конечных букв. Например, РВСН = «Ракетные войска стратегического назначения» или ВМФ = «Военно-морской флот». Русские аббревиатуры военных терминов часто используются в официальных документах, наименованиях военных подразделений и военной техники;

в узбекском языке, аббревиатуры также образуются путем сокращения слов или фраз до одной или нескольких букв. Однако, в узбекском языке аббревиатуры часто используются в коммуникации между военными специалистами и в официальных документах. Например, ННМ = Navo hujumidan mudofaa) – противовоздушная оборона. Узбекские аббревиатуры военных терминов также широко используются в наименованиях военных подразделений и военной техники.

Рассмотрим подробнее особенности образования и функционирования аббревиатур на узбекском языке, так как они имеют ряд уникальных черт, обусловленных структурными, фонетическими и грамматическими особенностями языка, а также культурно-историческим контекстом.

1. Особенности образования аббревиатур:

Основа на латинском и кириллическом алфавитах: Узбекский язык в настоящее время использует латинский алфавит, но многие аббревиатуры, особенно старые или заимствованные из русского языка, продолжают существовать в кириллической форме. Это создаёт двоякость в использовании и восприятии аббревиатур.

Сложение начальных букв: как и в других языках, аббревиатуры в узбекском

языке часто образуются путём сложения первых букв слов, например, O'R HAI – "O'zbekiston Respublikasi Harbiy Aviatsiya Instituti" (Военный Авиационный Институт Республики Узбекистан).

Усечение слов: в некоторых случаях используется усечение определенных частей слов, например, polkovnik – p-k, p/p-k – podpolkovnik, m-r – mayor, kapitan – k-n, katta leytenant – kt. l-nt, leytenant – l-nt.

Фонетическая адаптация: Аббревиатуры, заимствованные из других языков (особенно из русского и английского), адаптируются к фонетическим нормам узбекского языка, например, НАТО остаётся «НАТО», но произносится в соответствии с узбекской фонетикой.

2. Особенности функционирования аббревиатур:

Расширенная интерпретация: Узбекский язык часто требует добавления объяснений или разъяснений при использовании аббревиатур, чтобы сделать их понятными для широкой аудитории. Это связано с ограниченной распространённостью некоторых терминов.

Гибкость использования: Аббревиатуры могут адаптироваться к различным стилям речи. В официально-деловом языке используется их полное или сокращённое написание, а в разговорной речи часто употребляются развернутые эквиваленты.

Тенденция к заимствованиям: Узбекский язык активно заимствует аббревиатуры из русского и английского языков, например, ООН (BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti), что связано с глобализацией и международным взаимодействием.

3. Специфика восприятия:

Семантическое соответствие: при

переводе аббревиатур на узбекский язык часто используются полные эквиваленты с детализированным пояснением, чтобы сохранить оригинальный смысл. Например, BBC = «военно-воздушные силы» переводится как НКК = "Harbiy havo kuchlari", Air force = AF.

Ограниченное использование сложных аббревиатур: в отличие от русского или английского, в узбекском языке сложные аббревиатуры с несколькими словами используются реже, поскольку они могут быть трудны для восприятия.

Таким образом, особенности образования и функционирования аббревиатур на узбекском языке отражают как внутренние особенности языка, так и влияние внешних культурно-языковых факторов, что делает их интересным объектом для исследования.

Образование и функционирование аббревиатур военных терминов в английском, русском и узбекском языках имеют свои особенности, связанные с грамматическими правилами и традициями каждого языка. Однако, во всех трех языках аббревиатуры играют важную роль в облегчении коммуникации и сокращении объема информации. Они являются неотъемлемой частью военной терминологии и способствуют более эффективному функционированию военных структур и организаций²⁴.

24 Авясова, И. Р. Особенности образования и функционирования аббревиатур в русском, узбекском и английском языках. Science and innovation, 3 (Special Issue 27), 2024. -16-19 с.

"GULISTON" VA "BO'STON" SARHADLARIDA SAYYOH VA SAFAR TAASSUROTTLARI

Hulkar Abdulbakiyevna Ne'matova – filologiya f.b.f.d.,
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sa'diyning goh olim va voiz, goh so'fiy va darvesh suratida Eron, Arabiston, Kichik Osiyo, Misr, Xuroson, Sharqiy Turkiston kabi mamlakatlarni kezib, sayohati davomida orttirgan tajribalari va taassurotlarining talqini tadqiq etilgan.

Аннотация. В данной статье исследуется интерпретация опыта и впечатлений Саади в образе то ученого и проповедника, то суфия и Дервиша, полученных им во время путешествия по таким странам, как Иран, Аравия, Малая Азия, Египет, Хорасан, Восточный Туркестан.

Abstract. This article explores the interpretation of the experiences and impressions Saadi gained during his journey, traveling through countries such as Iran, Arabia, Asia Minor, Egypt, Khuroson, East Turkestan in the image of Goh scholar and preacher, goh Sufi and Darvesh.

Kalit so'zlar: yo'l, safar, darvesh, fors-tojik, sayyoh, tajriba, donolik, poyi piyoda, hikoya, faqir, mashaqqat, qiyofa, umr, biyobon, karvon.

Ключевые слова: дорога, путешествие, дервиш, персидско-таджикский, путешественник, опыт, мудрость, пеший поход, история, бедняк, трудность, образ, жизнь, пустыня, караван.

Keywords: road, journey, darvesh, Persian-Tajik, tourist, experience, wisdom, poi on foot, Story, poor, hardship, appearance, life, biobon, caravan.

Adabiyotshunoslar tomonidan fors-tojik mumtoz nazmining eng yuksak namunasi Firdavsiyning "Shohnoma"si, nasrida esa Sa'diyning "Guliston"i eng mashhur asar deya e'tirof etiladi.

Sa'diy ko'p yo'l yurgan tajribali sayyoh, bilimdon va donishmand insondir. U adashib, yo'lini yo'qotgan insonlarni sarsonlikdan asrash va ularga borar manzilini to'g'ri ko'rsatishni o'zining insoniy burchi deb hisoblaydi. She'rlaridan birida ham shu fikrni ilgari surib, deydi:

"Chu ko'rding ko'r kishi yo'linda chohdir,

Indamay o'tirsang katta gunohdir", –

Botiniy ma'nosidan kelib chiqqan holda Sa'diy xuddi imom G'azzoliy kabi, eng avvalo, safarni insonning o'zligiga, o'zini anglashga tomon amalga oshirgan riyozati deb tushungan. Sharq falsafasi, tarix, mantiq, tib kabi fanlar bilimdoni,

shoir, adib, mutafakkir Sa'diy Sharq mamlakatlari bo'ylab amalga oshirgan sayohatining umumiy manzarasini chizib:

Ko'p uzoq ellarga qildim sayohat,

Turli odam bilan bo'ldim hamsuhbat¹, – deyishi yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlab turibdi.

U goh olim va voiz, goh so'fiy va darvesh suratida Eron, Arabiston, Kichik Osiyo, Misr, Xuroson, Sharqiy Turkiston kabi mamlakatlarni ba'zida ot-u eshak, ba'zan esa poyi piyoda kezib chiqadi. Sayohat davrida Sa'diyga karvonni qaroqchilardan himoya qilib, muhorabaga kirishga ham, turli joylardagi madrasa va qozixonalarda va'z o'qishiga ham, shayx-u so'fiylar bilan mubohasa qilishga ham to'g'ri kelgan. Bu kabi safar hayratlari va hikmati to'g'risida "Guliston" va "Bo'ston"da ko'plab ibratli hikoyatlar keltiriladi.

Safar voqeligi bilan bog'liq "Darvishlar

1 Sa'diy Sheroziy she'riyatidan. Bo'ston. – Toshkent. 1976. – B. 5

axloqi bayoni" bobida quyidagi hikoyatga duch kelamiz: Bir guruh sayyohlar hamroh bo'lishib, sayohatning lazzatini ham, mashaqqatini ham birga baham ko'rar edilar. Men ularga yo'ldosh bo'lsam degan edim, qabul etmadilar. Men dedim: Faqirlar suhbatidan yuz o'girib, ularga yaxshilik qilishdan bo'yin tovlamoq saxovat ahllariga munosib emasdir. Men o'zimda shunday qudrat va jur'at sezamanki, safarda kishilar yuragini ezadigan tosh emas, balki qulfi dilini ochadigan yo'ldosh bo'lishga qodirman.

Kishi tanilmaydi kiygan jomada,

Yozgang'a ma'lumdir, ne bor nomada².

Ushbu baytda Sa'diyga xos bo'lgan muxtasarlik va mo'tabarlik yuz ko'rsatgan. Zohiriy ko'rinish, suratga qarab berilgan baho ko'p ham o'zini oqlamasligi, tashqi qiyofa – misoli o'qilmagan maktub, uning ichida nima borligi yozganiga ayondir, deydi. Bu o'rinda Sa'diy nuqtadonlik, nozik qochirim bilan maktubni insonga; to'g'rirog'i: musofir-sayyohga, maktub muallifini esa Ollohga mengzaydi. Bandalarining fe'li-atvori yolg'iz Yaratganga ayondir, degan fikr bilan o'zini saflariga qabul qilmagan sayyohlarning xatti-harakatlarini adolat bilan tahlil qiladi. Chunki sayyohlarning aytib berishlariga ko'ra: "Ulardan biri dedi: Sen bizlarning so'zimizdan xafa bo'lmagin, chunki bundan bir necha kun muqaddam bir o'g'ri darvesh qiyofasida bizga qo'shilgan edi. U bizlarning ko'zimizdan g'oyib bo'lgach, qal'aga kiribdi-da, qimmatbaho gavharlar solingan qutichani o'g'irlab ketibdi... O'shandan buyon begonalar bilan oshnalikni tark etib, ulardan olisroq yuramiz, chunki salomatlik yolg'izlikdir. Bu gapni eshitgan kishi xafa bo'lmaydi, balki bundan ibrat olib, insonni tashqi ko'rinishiga qarab baholab bo'lmashligini va har bir nasihatdan foyda olish kerakligini anglaydi: "Darveshning bu gapini tinglagach, dedim: Xudoga shukr-u sanolar bo'lg'aykim,

tashqi qiyofamdan darvishlardan uzoqday ko'rinsam-da, ularning duolaridan bexabarlardan emasman. Sizning bu hikoyangizdan juda katta manfaat oldim, men yanglig' odamlarga bu nasihat bir umrga kifoyadir"³.

Mazkur hikoyaning ibratini shundaki, unda insonning zohiri har doim ham uning botini bilan rost kelavermasligi, tashqi qiyofaga qarab baho berish ba'zan baho beruvchini chuv tushursa, ba'zan nohaq baholangan inson qalbiga ozor yetkazishi mumkinligini anglab yetamiz. Yomon tajriba tufayli hamma insonlardan yuz o'girish to'g'ri emas, donishmand kishi har bir voqeadan ibrat va manfaat ola biladi. Hikoya qahramonlari hisoblanmish "sayyohlar" – hayotiy tajribaga ega, ehtiyotkor, ammo bu ehtiyotkorlik ba'zan ortiqcha ishonchsizlikka aylanib ketgan; "o'g'ri" – tashqi qiyofa bilan ichki mohiyat o'rtasidagi farqni ochib beruvchi salbiy obraz; darvesh (hikoyachi) – kamtar, dono bo'lib, o'z qadrini biladi, fikr va axloqi bilan o'zini tanitadi.

Muallif mazkur hikoya orqali inson hayotdagi salbiy voqealardan ranjib qolmasdan, ulardan saboq olish kerakligini, yolg'izlik ba'zan salomatlik bo'lsa-da, butunlay odamlar bilan aloqani uzish to'g'ri yo'l emasligini, dono odam har qanday yo'qotishni bir umrga yetadigan tajriba sifatida qabul qilishi kerakligini uqtiradi, anglatadi.

Musofir, darveshlar masalasida Sa'diy insonlarni doimo ehtiyotkorlikni ham unutmaslikka chorlaydi. Xususan, "Guliston" dan keltirilgan rivoyatda aytilgan sayyohlar va o'g'ri darvesh voqeariga "Bo'ston"da ham murojaat qilinadi:

Musofirga mehr ko'rguzsang agar,

Ular yaxshi noming olamga yoyar.

Ulug'lar e'zozlab g'arib odamni,

2 Sa'diy. Guliston. –Toshkent: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – B. 66.

3 Sa'diy. Guliston. –Toshkent: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – B. 68.

Shuhratlari tutdi butun olamni.
Ozor chekib ketsa g'arib xotiri,
Mamlakat shuhrati so'nar oxiri...
Aziz tut musofir mehmonni ham sen,
Ammo unutmagil gumonni ham sen.
Begonadan bo'lmoq kerak ehtiyot,
Do'st qobig'i ichra turar yot⁴.

Guvohi bo'layotganimizdek, Sa'diy bir insoniy muammoga bir necha pozitsiyada turib munosabat bildirayapti. Hushyorlik, ogohlik mavjudlikning sharti. Sa'diyning fikricha, ko'z sirtini ko'radi, dastlabki baho ko'z bilan, keyingisi qalb, aql uyg'unligida beriladi. Keyingi bahoda musofir mehmonning mohiyati anglanadi, a'moli kashf etiladi.

Shayx Sa'diy o'z davridanoq donishmand sifatida ulug'lanadi. Uning asarlari qatida turli-tuman masalalar tegrasida ko'plab savollarga javob topiladi, axloq, ma'naviyat va ma'rifat bilan bog'liq hikoyatlardan o'ziga xos xulosalar chiqariladi. Sa'diy musofir, darveshlar qiyofasidagi insonlarga nisbatan: "Avval uni sinab ko'rmoq lozimmi! Hunarga fikridek buyuk azimmi?" savoliga javob izlaydi. Yuqorida keltirilgan ikki rivoyatdan farqli ravishda tubandagi hikoyada musofir ulug'lanadi, unga ishonch bildiriladi. Samimiyati, toza qalbi tufayli musofir ishonchli vazir darajasigacha ko'tariladi. Ushbu rivoyat musofirning tashrifi bilan bog'liq tasvirlar bilan boshlanadi:

Daryoyi ummondan chiqdi bir odam,
Suvda, quruqlikda xo'p kezmish olam.
Duch kelmish unga rum, turk, tojik, arab,

Har ilmdan yig'mish dilida asrab.
Jahonni ko'p ko'rgan donishmand kishi,
Safarda mo'l yurib chiniqmoq ishi...
Bir shaharga keldi chiqib sohildan,
Shohi ulug' oqil, bilimdon ekan...⁵

Musofirni qarshilagan yurt podshosining fikr-u o'yi faqat yaxshilik va ezgulikdan iborat bo'lib, "Iqboling gullasin misli bog'" deya tilak bildiradi.

Musofirni olib bordilar hammom,
Yo'l gardidan uni aritib tamom.
Pokiza etdilar, tanin yuvdilar,
Dildan yo'l tashvishin tamom quvdilar...⁶

Shu o'rinda shoh musofirdan mamlakati haqidagi fikrini so'raydi: "O'lkada ne ko'rding yaxshi-yu yomon, So'zlab ber, ey oliy tabiat inson". Shohning savoliga musofir to'lqinlanib, mamlakat bo'ylab qayga bormayin, biror dilozor kimsani uchratmadim, hech kimning es-hushini olmabdi sharob, sharobxonalarni etibsan xarob, podshoga shunday xulq yarashar deya javob beradi.

Shoh dedi: "Musofir, qaydan bo'lursan,
Ne orzu umid-la bunda kelursan!"...
Sarguzashtin bir-bir so'zladi shohga,
Yaqinroq bo'ldi u olampanohga...⁷

Musofirning ma'nili fikrlari shohga ma'qul keladi va uni o'ziga vazir qiladi:

O'rgandi musofir axloqin bir-bir,
Aqli, pokiza erdi musofir...

4 Sa'diy Sheroziy she'riyatidan. Bo'ston. – Toshkent, 1976. – B. 9

5 O'sha manba. – B. 10

6 O'sha manba. – B. 10

7 O'sha manba. – B. 11

A'yon-u arbobdan ko'rib ko'p a'lo,
Unga vazirlikni topshirdi podsho...⁸

Sobiq vazir hasaddan lov-lov yonib, oqil vazirdan biron nuqson topolmay, oxiri tuhmat yo'lini tutadi. Shunda shohning o'zi taftish qilishni boshlaydi. Aqlli vazir "Yaxshilikni qachon ko'ribdi g'anim", bir kun kelib sobiq vazir menga yov bo'lishini ham bilganman, deya o'rinli bir rivoyatni keltiradi. Rivoyatda keltirilishicha, birovning tushiga shayton kiradi. Uning qomati tik, sarvi bo'lib, yuzlaridan nur taraluvchi hur misol ekanligi tavsiflanadi. Garchi husning to'lin oy kabi bo'lsa ham, nega sen xunuklikka timsolsan, deya savolga tutishadi. Shunda haligi shayton: "Chehram to'lin oydek, qomatim alam, Aybim shu – dushmanim qo'lida qalam", deya javob beradi. Dono, musofir-vazir "Niyatim pok mening, ishim, nomim pok, G'anamlar bulg'atar uni g'azabnok", deydi afsus bilan. Shoh adolati ila tuhmatchi sobiq vazirni jazolaydi, pokiza vazirni esa e'zoz etadi:

Dono vazir ila adolatli shoh
Shon-u shuhrat quchdi, barcha xayrixoh.
Adl-u karam ila boshqardi yurtin,
Yaxshi nom qoldirdi, yog'ar ofarin⁹.

Yoki yana bir hikoyada esa, Hijoz safarida hikoyachi (muallif) bir guruh yoshlar bilan yo'lga chiqadi. Ular safar davomida hazil-mutoyiba va hikmatli she'rlar bilan yo'lni maroqli o'tkazadilar. Ularga darveshlarning ichki dunyosini tushunmaydigan, quruq ibodatga berilgan bir obid hamrohlik qiladi. Keyingi bo'lgan voqeani Sa'diy shunday hikoya qiladi: "Bani Hilol rabotida arablar qarorgohidan bug'doy rangli bir bola chiqib, shu qadar yoqimli ovoz bilan qo'shiq aytishga kirishdiki, samodagi qushlar yerga

tushdilar. Obidning tuyasi uni ag'darib tashlab, sahroga qarab qochdi. Men dedim: "Ey shayx, bolaning qo'shig'i hatto, hayvonga ta'sir etdi-yu, lekin senga ta'sir etmadi"¹⁰. Ushbu voqeaning mohiyatini ta'sirchan ifodalash maqsadida, muallif-hikoyachi (sayyoh) tomonidan quyidagi bayt keltiriladi:

Diqqat bilan boqolsang, barcha narsa zikr etar,
Buni tinglay oladi, kim ma'nidan boxabar.
Gulga yolg'iz bulbulmas kuylovchi ko'ngil bilan,
Gul ham uni ulug'lar tikansimon til bilan¹¹.

Bu misralarda qalbi uyg'oq bo'lmagan odam go'zallik va ma'noni his qila olmaydi degan poetik hukm orqali obidning ruhiy ojizligi ochib beriladi. Demak, hikoya zamiridan ruhiy sezgirlik va ichki olamni anglash, ya'ni ezgu ma'noni kashf eta olgan qalbgina go'zallikni ko'ra olishi, haqiqiy ma'naviyat — qalb uyg'oqligi va nozik his-tuyg'ular bilan bog'liqligi hamda tabiatdagi har bir narsa o'zicha zikrda, lekin buni ma'nidan boxabar kishigina tushunib yetadi, degan fikr anglashiladi. Darhaqiqat, uyg'oq qalb, ruhiy uyg'unlik, toza ko'ngil bilan qilinadigan ibodat bandalariga o'rnak bo'lsa, Yaratgan huzurida qabuldir.

Safarning barcha xatari, yo'l azoblarining boricha boshidan kechirgan Sa'diy Hindistonda ham bo'lib, bir muddat butxonada istiqomat qilgan, salibchilarga asir tushib, ularning qal'alarini tuzatish ishlarida qatnashishga majbur bo'lgan¹².

Buyuk mutafakkirning afsonaga aylanib ketgan, hayot yo'li bilan bog'liq rivoyatlarga qaraganda yuz yildan ziyod umr ko'rgan Sa'diy hayotining uchdan bir qismini, ya'ni o'ttiz yilini

8 O'sha manba. – B. 12

9 Sa'diy Sheroziy she'riyatidan. Bo'ston. – Toshkent, 1976. – B.10

10 Sa'diy. Guliston. –Toshkent: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – B. 77.

11 Sa'diy. Guliston. –Toshkent: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – B. 77.

12 Xisrav N. Safarnoma (forsiydan G'.Karimov tarjimai). –Toshkent: O'zbekiston, 2010. – B. 43.

safarga bag'ishlagan ekan. "Shayx Sa'diy hayoti va ijodi jahon adabiyotining Alisher Navoiy, Mirzo Bobur, Lev Tolstoy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Sergey Yesenin kabi ulug' siymolari ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatgan"¹³. Sa'diy adabiy merosi orasida o'zining sayohat tafsilotlarini birlashtirgan alohida safarnomani uchratmasak-da, uning mashhur "Bo'ston" (1257) va "Guliston" (1258) asarlari mutafakkirning 30 yillik safari davomida olam va odam haqida to'plagan bilimlarining qaymog'i sifatida yuzaga keldi. Yozuvchi Said Ahmadning guvohlik berishicha, G'afur G'ulom Komil Aliyevning: "Sarlavhasi bilan tagiga yoziladigan o'z noming naqd bo'lsa, asaring bitdi deyaver"¹⁴, – degan hazilomuz, ammo zimnida ayni haqiqat yotgan fikrini bot-bot takrorlar ekan. Darhaqiqat, muallif tomonidan to'g'ri topilgan, o'zida asarning yaxlit bir kontseptsiyasini ifodalagan sarlavha ijodiy yaratiq uchun semiotik kalit vazifasini o'taydi, go'yo. Sa'diyning "Bo'ston" bog'-rog', "Guliston" gullar makoni ma'nosini ifodalagan muvaffaqiyatli topilmasi o'quvchi obrazli tafakkurida assotsiativ mushohada hosil qiladi. Bog'-rog', gulzorda sayr qilinadi. "Sayr, sayohat, safar" bular bemalol "Bo'ston", "Guliston" so'zlari bilan bog'lana oladigan tushunchalar. Bo'ston yoki Gulistondan bahramand bo'lish uchun o'sha joyga borish, sayr, sayohat, safar lozim bo'ladi. Donishmand Sa'diy har ikkala asari ham o'ziga xos safarnoma ekanligiga sarlavhaning o'zidayoq ishora berib qo'yibdi. Va aytish mumkinki, har ikkala asar ham o'zida safarnomaga xos jamiyki belgilarni: voqea-hodisalar tafsiloti, geografik hududlarning, marshrutning aniqligi, memuarlik, avtobiografik xususiyat, portret-peyzaj, roviy-sayohatchi obrazi, munosabati mavjudligini namoyish etadi. "Damashqdagi do'stlarimning suhbatlari jonimga tegib, shahardan bosh olib Quddusi Sharif biyoboniga jo'nadim-da,

hayvonlar bilan ulfatlashib, to faranglar qo'lga asir tushgunimcha o'sha yerda yashadim. Meni yahudiylar bilan birga qo'shib Taroblis xandaqini qazishga olib ishlatdilar. Halablik sardorlardan biri men bilan oshno edi, yonimizdan o'ta turib, meni tanib qoldi: "Iye, bu qanday hol?" Men unga: "Nima ham deyman?" deb javob berdim:

Yotlar bilan birgalashib kezgandan ko'ra gulshan,

Do'stlar ichra mayli edi bo'lsa oyoqda kishan¹⁵.

Ahvolimga achinib, o'n dinor to'lab, asirlikdan xalos etdi va o'zi Halabga olib ketdi. U yerda yuz dinorlik qalin puli bilan qizini menga nikohlab berdi. Oradan sal vaqt o'tgach, bilsam, qizi badfe'l, shallaqlari va o'jar ekan, tilini zahar qilib jonimdan bezor eta boshladi:

Yaxshi erkak uyidagi yomon xotin, misoli –

Bu dunyoda erkak uchun jahannamning timsoli¹⁶.

Oxiri bir kuni basharamga tik boqib, ta'namalomat bilan dedi: "Sen, otam o'n dinor barobariga faranglardan xalos etgan odam emasmisan?". Men javob berdim: "Ha, otang o'n dinor barobariga faranglardan ozod etib, yuz dinor barobariga changalingga topshirgan odam men bo'laman". "Guliston"dan olingan yuqoridagi parcha safarnomaning janr tabiatini ochib bergan quyidagi fikrni to'liq tasdiqlaydi: "Safarnoma boy va jozibador mazmunni yengil, qorishiq bir shaklda yuzaga chiqarib, o'zida tarix, statistika, ijtimoiy fanlar, tabiatshunoslikning unsurlarini birlashtiradi. Safarnoma shaxsiy sarguzashtlar, biz uchun begona, o'zga sharoitda yashayotgan insonlarning turmush tarzi, insonlararo ziddiyatli munosabatlardagi alohida bir odamning o'y-kechinmalarini hikoya qiladigan qisman roman, qisman latifalar yig'masi, qisman tarix, qisman

13 Qosimov U. Adabiyotning hayotbaxsh kuchi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. – B. 16.

14 Said Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim. – Toshkent: Samo-standart, 2014. – B. 55.

15 Sa'diy. Guliston. – Toshkent: G'G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – B. 80.

16 O'sha manba. – B. 81

siyosat va tabiatshunoslik. Safarnoma o'zining har bir o'quvchisiga uning izlaganini, qidirganini bera oladigan asar"¹⁷. Sa'diy yashagan davrga to'g'ri kelgan mo'g'ullar bosqini, Yevropaning Sharqqa uyushtirgan salib yurishi shoir zamonasining katta bir tarixi. Hikoyadagi sayohatchi-roviy hayoti, shaxsiy sarguzashtlari, boshidan o'tgan voqealar misoli quyoshni o'zida aks ettirgan zarra kabi o'quvchiga olis o'tmishdan, asrlar qismatidan so'ylaydi.

"Guliston"dan joy olgan: "Deydilarki, Ajam podshosi...", "Bir kuni kechasi Makka biyobonida...", "Bosh yalang, oyoq yalang, bir piyoda musofir Hijoz karvoni bilan...", "Hijoz safariga chiqqanimda..." deb boshlanuvchi barcha hikoyalar sayohatchi-roviyning safar davomida ko'rgan-kechirganlari, o'ziga xos sarguzashtlari, ammo ular zimnida davr tarixi, shaxs tarixi yorqin namoyon bo'lgan. Nazariy manbalarda ta'kidlangandek, "... sayohatnomalar o'z oldiga o'zga yurtlar haqida ma'lumot berish, ya'ni ma'rifiy maqsad bilan bir qatorda, publitsistik, badiiy-estetik, falsafiy, siyosiy maqsadlarni ham qo'yadi"¹⁸.

"Guliston" ham sayyoh-donishmand Sa'diyning aniq maqsadlarini ifodalagan o'ziga xos safarnomadir. Sa'diy "Guliston"da real ma'nodagi safar kechinmalari orqali aslida har bir insonning bu dunyodagi hayoti – safar, u sinov, mashaqqat va kurashlardan iborat ekanligini, uni munosib o'tash, insoniy amal va a'molga sodiq qolish juda mushkul ekanligini o'z o'quvchisiga badiiy yo'sinda yetkazishni ma'qul ko'radi. Adabiyotshunos Ergash Ochil aytganidek: "Umrining ko'p qismini sayohatlarda o'tkazgan, ko'p xalqlar, millat-u elatlar hayotini kuzatgan, turli tabaqa kishilari bilan muloqotda bo'lgan Sa'diy ko'rgan-kechirganlarini, hayotiy tajribasini umumlashtirib, ularni yuksak badiiy

shaklda, qisqa-qisqa, ammo g'oyat shirali, ta'sirchan musajja' nasriy jumlarlar va she'riy baytlar bilan ziynatlab, o'ziga xos hikoyalar to'plamini yaratgan"¹⁹.

Turli davrlarda, turli milliy adabiyotlarda yaratilgan safarnoma janri namunalarini kuzata turib, har bir adabiy janrning tayanch asosi bo'lganidek, safarnomaning ham aniq yo'naltirilgan maqsad-mohiyati borligiga amin bo'lish qiyin emas. Bu-sayohatchi tarafidan kuzatilgan "o'zga", xorijiy hayot manzaralaridir. Sayohat yo'nalishi, sayohatchining maqsadi, niyatiga ko'ra chet hayot manzaralari istalgan jabhada o'rganilishi, kuzatilishi, yoritilishi mumkin. Bu jarayonda "sayohatchi-muallifning vazifasi esa kuzatuv jarayonida to'plangan axborotlarni, faktik ma'lumotlarni o'zining subyektiv dunyosidan o'tkazib, shaxsiy taassurotlari bilan to'yintirib, to'ldirib o'z o'quvchisiga uzatishdir"²⁰. Darhaqiqat, Sa'diydek mutafakkirning subyektiv nazaridan o'tgan safar taassurotlari, voqealar, hodisalar zamirida chin insoniylikka yetishishning uzoq va mashaqqatli yo'li yotadi, zero, insonning yorug' olamda yaralishi va kechirayotgan umrining o'zi bu dunyoga qilgan safaridir. Shu safarning xayrli va manfaatli bo'lmog'i uchun Sa'diy saboqlari yo'lchi yulduz misol insoniyat manzil-marohillarini yoritib turadi.

17 Чернишевский Н.Т. Полн. собр. соч. М.: ГИХЛ. 1948, Т IV, 997 ст

18 D.Quronov va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. –Toshkent: Akademnashr, 2010. –B. 265.

19 Ochilov E. Barhayot siymolar. – Toshkent: O'zbekiston, 2012. –B. 159.

20 Панцеров К.А. Путевой очерк: эволюция и художественно-публицистические особенности жанра. (Диссертация по соисканию ученой степени кандидата филолог. наук) Санк-Петербург. 2004, –С. 14-15.

BADIIY DISKURSNING METADISKURSIV VA KOGNITIV-PRAGMATIK TABIATI

Solijon Azizov – p.f.b.f.d. (PhD), O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy diskursning metadiskursiv va kognitiv-pragmatik tabiati tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy diskursning matn doirasidan tashqariga chiqib, muallif nutqi va o'quvchi idroki bilan bog'liq holda shakllanishi ko'rsatib beriladi. Metadiskurs badiiy nutqni tashkil etuvchi va o'quvchi talqinini yo'naltiruvchi muhim omil sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, maqolada badiiy diskursda ma'noning yuzaga kelish jarayoni kognitiv va pragmatik jihatdan izohlanadi. Tadqiqot natijalari badiiy diskursni talqin qilish masalalariga aniqlik kiritadi.

Аннотация. В статье анализируется метадискурсивная и когнитивно-прагматическая природа художественного дискурса. Показано, что художественный дискурс формируется не только в пределах текста, но и во взаимосвязи с авторской речью и читательским восприятием. Метадискурс рассматривается как важный фактор организации художественной речи и направленности читательской интерпретации. Также в статье когнитивные и прагматические аспекты процесса формирования смысла в художественном дискурсе раскрываются во взаимосвязи. Полученные результаты способствуют более точному пониманию особенностей интерпретации художественного дискурса.

Abstract. The article examines the metadiscursive and cognitive-pragmatic nature of literary discourse. It is shown that literary discourse is formed not only within the text itself, but also through its interaction with authorial speech and reader perception. Metadiscourse is interpreted as an important factor in organizing literary speech and guiding reader interpretation. The cognitive and pragmatic aspects of meaning formation in literary discourse are also considered in close interrelation. The findings contribute to a clearer understanding of the interpretative features of literary discourse.

Kalit so'zlar: badiiy diskurs, metadiskurs, kognitiv-pragmatik tahlil, muallif nutqi, o'quvchi idroki, jinoyat, interpretatsiya, konsept, konseptosfera, adolat.

Ключевые слова: художественный дискурс, метадискурс, когнитивно-прагматический анализ, авторская речь, читательское восприятие, преступление, интерпретация, концепт, концептосфера, справедливость.

Keywords: literary discourse, metadiscourse, cognitive-pragmatic analysis, authorial speech, reader perception, crime, interpretation, concept, conceptosphere, justice.

Badiiy diskursni tahlil qilishda eng barqaror metodologik muammolardan biri uni matn bilan aynanlashtirishga bo'lgan intilishdir. Ushbu yondashuv badiiy asarni grammatik va stilistik birliklar majmui sifatida ko'rib, diskursning real kommunikativ mavjudligini cheklaydi. Aslida esa badiiy diskurs yozma shakl bilan tugallanmaydi, balki muallif niyati, nutqni tashkil etish strategiyalari va o'quvchi idroki o'zaro kesishadigan murakkab semantik maydonda shakllanadi. Shu sababli badiiy diskursni tahlil qilish faqat lisoniy strukturalarni tavsiflash bilan cheklanib qolmasdan, ma'no qanday yuzaga kelishi, qanday boshqarilishi va qanday talqin qilinishini ham o'z ichiga olishi zarur.

Diskurs tushunchasining jarayonlilik xususiyati badiiy nutqda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Badiiy asar bir martalik semantik obyekt emas, balki har bir o'qishda yangi diskursiv konfiguratsiyaga ega bo'ladigan ochiq tizimdir. O'quvchi matnni idrok etish jarayonida faqat tayyor ma'noni qabul qilmaydi, balki uni o'z kognitiv tajribasi, madaniy bilimi va interpretativ strategiyalari asosida qayta quradi. Shu jihatdan badiiy diskurs individual idrok bilan uzviy bog'langan bo'lib, uning mazmuni barqaror emas, balki potensial ma'nolar majmuasi sifatida mavjud bo'ladi.

M.Fuko diskursni tayyor matnlar yig'indisi emas, balki ma'no ishlab chiqaruvchi amaliyot¹

1 Фуко М. Порядок дискурса / Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. / Пер. с франц.

sifatida talqin qilishi badiiy diskursni tushunishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu qarash badiiy diskursni yopiq semantik tizim emas, balki doimiy ravishda qayta tashkil etiladigan ochiq jarayon sifatida ko'rishga imkon beradi. Natijada diskursni tahlil qilish "nima aytilgani" bilan emas, balki "qanday aytilgani" va "ma'no qanday yo'l bilan shakllantirilgani" bilan belgilanadi.

Badiiy diskursning jarayonli tabiati uni vaqt bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qilishni taqozo etadi. Diskurs muallif tomonidan yaratilgan lahzada tugallanmaydi, balki matnning o'qilishi, qayta o'qilishi va turli kontekstlarda talqin qilinishi jarayonida uzluksiz ravishda yangilanib boradi. Shu jihatdan badiiy diskurs bir martalik semantik akt emas, balki vaqt davomida rivojlanadigan va o'zgarib boradigan ma'no maydonidir. Bu holat diskursni qat'iy chegaralangan strukturadan ko'ra dinamik tizim sifatida ko'rishga imkon beradi.

Jarayonlilik badiiy diskursda muallif va o'quvchi o'rtasidagi munosabatni ham tubdan qayta talqin qilishga olib keladi. Muallif nutqi diskursning boshlang'ich nuqtasi bo'lsa-da, uning yakuniy semantik shakli o'quvchi ishtirokisiz mavjud bo'la olmaydi. O'quvchi matnni idrok etish jarayonida o'z bilimlari, madaniy tajribasi va kognitiv sxemalari asosida diskursni qayta quradi. Natijada diskurs muallif nazoratidan qisman chiqib, interpretativ ochiq tizimga aylanadi.

T.A. van Deyk ta'kidlaganidek, diskurs ijtimoiy-kognitiv hodisa bo'lib, u individual ongda shakllangan mental modellarga tayanadi². Badiiy diskursda bu modellar estetik va emotsional komponentlar bilan boyitiladi. Shu sababli badiiy diskurs nafaqat axborot uzatadi, balki o'quvchi ongida muayyan idrok rejimini shakllantiradi.

Bu jarayon diskursning pragmatik kuchini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Jarayonli yondashuv badiiy diskursda ma'noning barqaror emasligini emas, balki uning ko'p variantlilikini ko'rsatadi. Diskurs ma'nosi qat'iy belgilangan emas, balki kontekstga mos ravishda faollashadigan potensial imkoniyatlar majmuasidir. Shu sababli bir xil matn turli o'quvchilar tomonidan turlicha talqin qilinishi diskursning nuqsoni emas, balki uning tabiiy xususiyati sifatida baholanadi.

Mazkur nuqtayi nazardan qaralganda, badiiy diskursni jarayon sifatida tahlil qilish lingvistik tavsifdan ko'ra kognitiv tushuntirishni talab qiladi. Diskursning real mazmuni matn ichida emas, balki matn va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirda yuzaga keladi. Bu esa badiiy diskursni faqat lisoniy obyekt emas, balki tafakkur jarayoni sifatida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Badiiy diskursning metadiskursiv tabiati uning o'z nutqiy shakliga bo'lgan refleksiv munosabatida namoyon bo'ladi. Metadiskurs muallifning nafaqat nima haqida gapirayotganini, balki qanday gapirayotganini ham ko'rsatadi. Ushbu jihat badiiy diskursni oddiy hikoya qilishdan ajratib turuvchi asosiy xususiyatlardan biri hisoblanadi. Nutqning o'ziga ishora qilishi diskursning ichki boshqaruv mexanizmini yuzaga chiqaradi.

Metadiskurs badiiy asarda muallif pozitsiyasini ochiq bayon qilmasdan, uni nutqning tuzilishi orqali sezdiradi. Muayyan epizodlarning cho'zilishi yoki qisqartirilishi, kutilmagan pauzalar va syujetdagi uzilishlar o'quvchi diqqatini muallif istagan semantik nuqtalarga yo'naltiradi. Shu tariqa o'quvchi diskursni erkin idrok qilayotgandek tuyulsa-da, aslida u metadiskursiv strategiyalar orqali boshqariladi.

– Москва: Касталь, 1996. – С. 47–68.

2 Ван Дейк Т.А. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Пер. с англ. – Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – С. 112–138.

N.Feyrklaf metadiskursni diskursni tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi mexanizm³ sifatida izohlaydi. Badiiy diskursda ushbu mexanizm ayniqsa nozik shaklda namoyon bo'ladi, chunki u buyruq yoki ochiq baholash orqali emas, balki estetik shakllar orqali amalga oshiriladi. Natijada o'quvchi o'z xulosasiga kelayotgandek his qiladi, biroq bu xulosa muallif tomonidan diskurs darajasida oldindan modellashirilgan bo'ladi.

Metadiskursiv boshqaruv badiiy diskursda axborot va baholash o'rtasidagi chegarani noaniqlashtiradi. Voqea bayoni bilan unga bo'lgan munosabat bir-biriga singib ketadi va alohida ajratilmaydi. Shu sababli badiiy diskursda baholash ko'pincha yashirin va bilvosita xarakterga ega bo'ladi.

Natijada badiiy diskurs o'z-o'zini sharhlovchi va o'z-o'zini tashkil etuvchi murakkab tizimga aylanadi. Metadiskurs ushbu tizimning markaziy mexanizmi bo'lib, u badiiy nutqning pragmatik samaradorligini ta'minlaydi va o'quvchini diskurs jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Badiiy diskursda subyektivlik yagona markazga ega emas, balki ko'p qatlamli va ko'p manbali hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Muallif subyektivligi diskursning umumiy konseptual yo'nalishini belgilasa, narrativ subyektivlik voqealarning qanday nuqtadan taqdim etilishini aniqlaydi. Ushbu ikki daraja o'zaro uyg'unlashgan holda diskursning ichki dinamikasini shakllantiradi.

O'quvchi subyektivligi esa badiiy diskursning yakuniy, ammo barqaror bo'lmagan bosqichidir. O'quvchi diskursni idrok etish jarayonida muallif tomonidan yaratilgan semantik yo'nalishlar asosida harakat qiladi, biroq ularni o'z tajribasi asosida qayta talqin qiladi. M.M.Baxtin ta'kidlagan dialogiklik aynan shu nuqtada namoyon bo'lib,

diskursni ko'p ovozli hodisaga aylantiradi⁴.

Aytilmagan ma'no badiiy diskursda subyektivlikni faollashtiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Sukut, ellipsis va bilvosita ishoralar orqali muallif o'quvchini tayyor ma'nodan mahrum qiladi va uni mustaqil interpretatsiyaga majbur etadi. Bu jarayonda o'quvchi nafaqat matnni, balki o'zining kognitiv resurslarini ham ishga soladi.

G.P.Grays tomonidan ishlab chiqilgan implikatura nazariyasi⁵ aytilmagan ma'noning tushunilish mexanizmini izohlash imkonini beradi. Badiiy diskursda implikatura ko'pincha asosiy semantik yukni o'z zimmasiga oladi, chunki ochiq ifodalardan ko'ra yashirin ma'nolar kuchliroq ta'sir ko'rsatadi.

Shu tariqa subyektivlik va aytilmagan ma'no badiiy diskursda bir-birini to'ldiruvchi mexanizmlar sifatida faoliyat yuritadi. Ular diskursni yopiq tizimdan ochiq kognitiv maydonga aylantirib, badiiy nutqning estetik va pragmatik samaradorligini oshiradi.

Badiiy diskursda vaqt va makon an'anaviy ravishda voqeani joylashtiruvchi fon sifatida talqin qilinadi. Biroq diskursiv yondashuv bu kategoriyalarni kognitiv boshqaruv mexanizmlari sifatida ko'rishni talab etadi. Vaqt va makon diskurs ritmini belgilaydi va o'quvchi idrokini muayyan yo'nalishga yo'naltiradi.

Vaqtning siqilishi yoki cho'zilishi, retrospektiv va prospektiv siljishlar diskursning ichki dinamikasini shakllantiradi. Ushbu jarayonlarda voqealarning ketma-ketligi emas, balki ularning qanday idrok etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada diskurs chiziqli emas, balki subyektiv idrokka mos ravishda tashkil etiladi.

M.Bal narrativ vaqtni subyektiv idrok mahsuli

3 Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. – 2nd ed. – London: Routledge, 2013. – pp. 54–71.

4 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г.Бочаров; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В.Дерюгина; Примеч. С.С.Аверинцев и С.Г.Бочаров. – Москва: Искусство, 1979. – С. 284–301.

5 Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / Eds. P.Cole, J.L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – pp. 41–58.

sifatida talqin qilib, uning diskurs ehtiyojlariga mos ravishda qayta qurilishini⁶ ta'kidlaydi. Badiiy diskursda vaqt voqelikni emas, balki voqelikni idrok etish usulini aks ettiradi. Shu sababli vaqt diskursda semantik yukga ega bo'lgan faol unsurga aylanadi.

Makon ham badiiy diskursda faqat geografik koordinatalar majmui emas, balki kognitiv maydon sifatida shakllanadi. Makon orqali muallif muayyan kayfiyat, emotsional fon va baholashni uzatadi. O'quvchi ushbu makonni real joy sifatida emas, balki idrok makoni sifatida qabul qiladi.

Natijada vaqt va makon badiiy diskursda tasvir vositasi emas, balki diskursni boshqaruvchi mexanizmlar sifatida faoliyat yuritadi. Ular diskursning pragmatik ta'sir kuchini oshiradi va o'quvchini idrok jarayonida faol holatda ushlab turadi.

Badiiy diskursni kognitiv-pragmatik jihatdan tahlil qilish konsept va konseptosfera tushunchalarini chetlab o'tgan holda to'liq amalga oshirilishi mumkin emas, chunki aynan ushbu birliklar orqali badiiy matnda individual va kollektiv tafakkur modellashtiriladi. Konsept badiiy diskursda alohida semantik birlik sifatida emas, balki obraz, baholash, emotsional fon va madaniy assotsiatsiyalar bilan uzviy bog'langan murakkab kognitiv tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli badiiy diskursdagi ma'no lisoniy birliklarning yig'indisi orqali emas, balki ularning ortida turgan konseptual tuzilmalar orqali shakllanadi. Konseptosfera esa ushbu konseptlarning o'zaro aloqadorligi, iyerarxiyasi va diskurs davomida faollashish mexanizmlarini ifodalovchi kengroq kognitiv makon bo'lib, u badiiy diskursning semantik yaxlitligini ta'minlaydi.

Y.S.Kubryakovaning qayd qilishicha, konsept

tafakkur va til o'rtasidagi oraliq birlik bo'lib, u nutqda har safar kontekstga mos ravishda qayta aktual holatga keladi⁷. Badiiy diskursda ushbu jarayon yanada murakkablashadi, chunki konseptlar faqat nomlanmaydi, balki obrazlar, syujet dinamikasi, metadiskursiv ishoralar va aytilmagan ma'nolar orqali bilvosita modellashtiriladi. Natijada bitta konsept badiiy diskurs doirasida turli semantik qatlamlarda faoliyat yuritib, o'quvchi idrokida kengaytirilgan ma'no makonini hosil qiladi.

Konseptosfera esa badiiy diskursda statik tizim emas, balki jarayonli hodisa sifatida namoyon bo'lib, diskursning turli bosqichlarida turlicha faollashadi va o'quvchi interpretatsiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan konseptosfera badiiy diskursning ichki semantik mexanizmini tashkil etuvchi asosiy kognitiv omillardan biri hisoblanadi. Z.D.Popova va I.A.Sternin⁸ ishlanmalarida konseptosferaning madaniy va diskursiv tabiati alohida ta'kidlanadi, bu esa badiiy diskursda konseptlar faqat individual muallif tafakkurining mahsuli emas, balki milliy va madaniy ong bilan uzviy bog'liq hodisa ekanini ko'rsatadi. Demak, badiiy diskursni konsept va konseptosfera nuqtayi nazaridan tahlil qilish uning kognitiv chuqurligini ochib berish, diskursda ma'no qanday ishlab chiqarilishi va qanday boshqarilishini tushuntirish uchun metodologik jihatdan zarur hisoblanadi.

Badiiy diskursda konsept va konseptosferalar faqat individual muallif tafakkurining mahsuli sifatida emas, balki muayyan lingvomadaniy makonga mansub bo'lgan kollektiv ongning aks-sadosi sifatida namoyon bo'ladi. Har bir milliy madaniyat voqelikni o'ziga xos tarzda kategoriyalash, baholash va ramziy shaklda ifodalashga intiladi va bu jarayon bevosita badiiy diskursda mujassamlanadi. Shu sababli bir xil konsept turli lingvomadaniy muhitlarda

6 Bal M. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. – Toronto: University of Toronto Press, 2017. – pp. 77–102.

7 Кубрякова Е.С. *Очерки по когнитивной лингвистике*. – Москва: Наука, 2004. – С. 93–117.

8 Попова З.Д., Стернин И.А. *Когнитивная лингвистика*. – Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. – С. 67–95.

turlicha semantik qatlamlar bilan boyitiladi. Badiiy diskursda konsept obraz, metafora, syujet dinamikasi va baholash vositalari orqali madaniy xotira bilan bog'lanib, kengaytirilgan ma'no makonini hosil qiladi. Y.S.Kubryakova ta'kidlaganidek, konsept til va tafakkur o'rtasidagi oraliq birlik bo'lib, u nutqda har safar madaniy kontekst bilan uyg'un holda aktual holatga keladi⁹. Konseptosfera esa badiiy diskursda statik tizim emas, balki diskurs davomida faollashadigan, ayrim konseptlarni markazga chiqarib, boshqalarini fon holatida qoldiradigan jarayonli tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shu jarayonlilik badiiy diskursning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi, chunki u muallif tanlovi bilan bir qatorda madaniy stereotiplar, qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning qanday diskursiv shaklga kirishini ko'rsatadi.

Misol uchun, ingliz badiiy diskursi an'anaviy ravishda muvozanat, mantiqiylik va yashirin baholashga moyilligi bilan ajralib turadi. Ingliz adabiy an'anasida diskurs ko'pincha ochiq hissiy portlashlardan qochib, ironik masofa va intellektual nazorat orqali quriladi. Bu holat konseptlarning ham bilvosita, ko'pincha implikatura va noaniq ishoralar orqali berilishiga olib keladi. Badiiy matnda baholash kamdan-kam hollarda ochiq aytiladi; aksincha, o'quvchi xulosaga o'zi kelishi kutiladi. Natijada ingliz badiiy diskursida konseptosfera ko'proq yashirin semantik bog'lanishlar orqali shakllanadi va o'quvchi yuqori darajadagi interpretativ faollikka jalb etiladi.

Amerika badiiy diskursi esa dinamiklik, individuallik va ochiq pozitsionlik bilan tavsiflanadi. Unda muallif nutqi ko'pincha bevosita, dramatik va emotsional jihatdan faol bo'lib, konseptlar ochiq konfliktlar va keskin qarama-qarshiliklar orqali namoyon bo'ladi. Amerika diskursida shaxsiy tajriba, tanlov erkinligi va individual mas'uliyat markaziy

o'rin egallaydi, bu esa konseptosferaning tez-tez markaziy siljishiga olib keladi. Diskurs voqeani uzoqdan kuzatmaydi, balki uni ichidan "yashaydi", natijada o'quvchi diskursga emotsional jihatdan kuchliroq jalb etiladi.

Rus badiiy diskursi esa chuqur psixologizm, axloqiy iztirob va ichki monologlarga boyligi bilan ajralib turadi. Rus adabiy an'anasida konseptlar ko'pincha tashqi harakatdan ko'ra ichki ruhiy jarayonlar orqali ochiladi. Diskurs sekinlashadi, tafakkur ichkariga buriladi va konseptosfera ichki konfliktlar atrofida shakllanadi. Bu holat rus badiiy diskursini yuqori darajada falsafiy va refleksiv qiladi, unda madaniy va axloqiy me'yorlar doimiy savol ostiga olinadi.

O'zbek badiiy diskursida esa jamoaviylik, axloqiy muvozanat, qadriyat va an'analar bilan bog'liq konseptlar ustunlik qiladi. Diskurs ko'pincha individual pozitsiyadan ko'ra ijtimoiy va ma'naviy fonni markazga chiqaradi. Konseptlar obrazlar, ramziy tafsilotlar va madaniy kodlar orqali berilib, o'quvchi ongida milliy xotira bilan bevosita bog'lanadi. O'zbek badiiy diskursida konseptosfera ko'pincha barqarorroq bo'lib, unda muayyan qadriyatlar markaziy o'rinni egallaydi va diskurs davomida shu markaz atrofida rivojlanadi.

Badiiy diskursning kognitiv mexanizmlari va metadiskursiv tuzilishi konsept va konseptosferalarning faoliyati orqali real semantik shaklga kiradi. Shu sababli nazariy jihatdan asoslangan ushbu modelni lingvomadaniy kontekstda ko'rib chiqish mantiqan zarurdir. Quyida turli milliy badiiy diskurslarda "jinoyat" va "adolat" konseptosferalarning qanday modellashirilishini tahlil qildik:

Avvalo, "jinoyat" va "adolat" konseptlari badiiy diskursda ko'pincha voqealarning tashqi zanjiri orqali emas, balki lingvomadaniy stereotiplar va baholash mexanizmlari orqali qiziqarli tarzda ochiladi. Masalan, Ingliz badiiy

9 Кубрякова Е.С. Очерки по когнитивной лингвистике. – Москва: Наука, 2004. – С. 93–117.

diskursida jinoyat va adolat konseptlari ko'pincha ochiq dramatik portlash orqali emas, balki intellektual muvozanatning buzilishi sifatida modellashtiriladi. Masalan, A.Kristining "Rojer Ekroydning qotilligi" ("The Murder of Roger Ackroyd") romanida jinoyat voqea markazida turgandek tuyulsa-da, diskursning haqiqiy markazi – ishonch va mantiqning buzilishidir. O'quvchi jinoyatni qahramon harakatidan ko'ra, hikoyachining nutqidagi mayda sukutlar, noto'liq axborot va bilvosita ishoralar orqali sezadi. "Adolat" konsepti esa sud yoki jazo bilan emas, balki intellektual haqiqatning ochilishi bilan yakunlanadi. Shu tariqa ingliz badiiy diskursida "jinoyat" konseptosferasi "sir", "yashirinlik", "mantiqiy nomuvofiqlik" subkonseptlari atrofida shakllansa, "adolat" konseptosferasi "bilish", "tartib" va "muvozanatning tiklanishi" bilan ifodalanadi. Diskurs o'quvchini emotsional zarb bilan emas, balki tafakkur orqali adolat hissiga olib keladi, bu esa ingliz lingvomadaniyatiga xos intellektual nazoratni yaqqol ko'rsatadi.

Amerika badiiy diskursida "jinoyat" va "adolat" konseptlari ochiq konflikt, shaxsiy tanlov va individual javobgarlik orqali namoyon bo'ladi. Masalan, M.Puizing "Cho'qintirgan ota" ("The Godfather") romanida jinoyat rasmiy qonunga zid hodisa bo'lishiga qaramay, diskurs uni muqobil axloqiy tizim doirasida modellashtiradi. "Jinoyat" konsepti bu yerda "kuch", "oilaviy sadoqat", "himoya" subkonseptlari bilan bog'lanib, ijtimoiy tizimdagi bo'shliqlarga javob sifatida ko'rsatiladi. Adolat esa davlat tomonidan emas, balki shaxsiy qarorlar orqali amalga oshadi. Qiziqarli jihati shundaki, diskurs o'quvchini jinoyatni oqlashga majbur qilmaydi, ammo uni tushunishga majbur qiladi. Shu tariqa amerika badiiy diskursida "jinoyat" va "adolat" konseptosferalari keskin qarama-qarshi emas, balki doimiy ziddiyatda bo'lgan dinamik tizim sifatida shakllanadi va o'quvchi ushbu ziddiyat ichida axloqiy pozitsiyasini mustaqil aniqlashga majbur bo'ladi.

Rus badiiy diskursida "jinoyat" va "adolat" konseptlari tashqi voqeadan ko'ra ichki ruhiy jarayonlar orqali chuqurroq ochiladi. Masalan, F.Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" ("Преступление и наказание") nomli romanida jinoyat sodir bo'lgan lahza diskursning markazi emas, balki uning boshlanish nuqtasi hisoblanadi. Asosiy diskurs jinoyatdan keyingi ichki iztirob, vijdon azobi va o'z-o'zini sud qilish jarayoniga qaratiladi. "Jinoyat" konseptosferasi "fikr", "shubha", "ichki bo'linish" subkonseptlari bilan kengaytiriladi, adolat esa tashqi jazo emas, balki ichki poklanish va azob orqali amalga oshadi. Diskurs shunday qurilganki, hatto jazo sahnalari ham ikkinchi darajaga tushadi, asosiy urg'u esa inson tafakkurining parchalangan holatiga beriladi. Shu tariqa rus badiiy diskursida "adolat" konsepti ijtimoiy me'yor emas, balki ekzistensial muvozanatni tiklash shaklida namoyon bo'ladi.

O'zbek badiiy diskursida "jinoyat" va "adolat" konseptlari individual fojidan ko'ra jamoaviy muvozanat va axloqiy tartib bilan chambarchas bog'langan holda modellashtiriladi. Masalan, T.Malikning "Shaytanat" deb nomlangan asarida jinoyat faqat qonunni buzish emas, balki jamiyatning ma'naviy muvozanatini izdan chiqaruvchi hodisa sifatida tasvirlanadi. "Jinoyat" konseptosferasi "nomus", "qo'rquv", "sukut" kabi subkonseptlar bilan boyitilib, ularning aksariyati bilvosita diskurs orqali beriladi. Adolat esa doimo sud yoki jazoga tenglashtirilmaydi; ba'zan u qahramonning jamiyatdagi mavqeini yo'qotishi, hurmatdan tushishi yoki yolg'izlikka mahkum bo'lishi orqali amalga oshadi. Qiziqarli tomoni shundaki, ayrim hollarda jinoyat jazolanmaydigandek tuyuladi, ammo diskurs baribir adolat hissini beradi, chunki ma'naviy muvozanat tiklanadi. Shu tariqa o'zbek badiiy diskursida "adolat" konseptining diskursiv reallashuvi huquqiy kategoriyalardan tashqari axloqiy va madaniy mezonlar orqali ham amalga oshadi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, tadqiqot

natijalari badiiy diskursda ma'no konsept va konseptosferalar orqali modellashirilishini hamda ushbu jarayon lingvomadaniy kontekstga bog'liq holda turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Ingliz, amerika, rus va o'zbek badiiy diskurslari materiallari asosida "jinoyat" va "adolat" konseptlarining diskursiv reallashuvi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi. Olingan xulosalar badiiy diskursni tavsiflash bilan cheklanmay, uning ichki semantik va kognitiv mexanizmlarini tushuntirish imkonini beradi.

"RAQAMLI GUMANITAR FANLAR: ADABIYOTDA BILIMNI TAHLIL QILISH, TALQIN ETISH VA YARATISHDA HISOBASH VOSITALARIDAN FOYDALANISH"

Madina G'ofurovna Urazaliyeva – f.f.b.f.d. (PhD), katta
o'qituvchi, O'R QK "Tinchlik yo'lida hamkorlik" Markazi

Annotatsiya. Raqamli gumanitar fanlar adabiyotshunoslikda hisoblash vositalaridan foydalanib matnlarni tahlil qilish, talqin etish va gumanitar bilim yaratishni transformatsiya qiladi. DH metodlari yaqin o'qish amaliyotini kengaytirib, masofaviy o'qish, matn to'plash, mavzular modellashtirish, stilometriya va tarmoq vizualizatsiyasi orqali katta hajmdagi korpuslarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, intertekstual aloqalar, tarixiy-madaniy kontekst va axloqiy jihatlarni hisobga olib, tadqiqotlarning epistemologik va metodologik asoslarini mustahkamlaydi, fanlararo hamkorlik va raqamli savodxonlikni rivojlantiradi.

Аннотация. Цифровые гуманитарные науки трансформируют литературоведение, используя вычислительные инструменты для анализа текста, интерпретации и создания гуманитарного знания. Методы Цифровые гуманитарные науки расширяют близкое чтение за счёт дистанционного чтения, текстового майнинга, тематического моделирования, стилометрии и сетевой визуализации, что позволяет систематически изучать крупные текстовые корпуса. Цифровые гуманитарные науки учитывают интертекстуальные связи, историко-культурный контекст и этические аспекты, укрепляя эпистемологические и методологические основы исследований, а также способствуют междисциплинарному сотрудничеству и развитию цифровой грамотности.

Abstract. Digital Humanities (DH) transform literary studies by employing computational tools for text analysis, interpretation, and the creation of humanistic knowledge. DH extends close reading through distant reading, text mining, topic modeling, stylometry, and network visualization, enabling systematic analysis of large text corpora. At the same time, DH considers intertextuality, historical and cultural contexts, and ethical dimensions, strengthening the epistemological and methodological foundations of research. The approach also promotes interdisciplinary collaboration and digital literacy, offering new perspectives on literary interpretation and analysis.

Kalit so'zlar: raqamli gumanitar fanlar, adabiyotshunoslik, yaqin o'qish, masofaviy o'qish, matn to'plash, mavzular modellashtirish, stilometriya, tarmoq vizualizatsiyasi, axloqiy refleksiya, intertekstual aloqalar.

Ключевые слова: цифровые гуманитарные науки, литературоведение, близкое чтение, дистанционное чтение, текстовый майнинг, тематическое моделирование, стилометрия, сетевая визуализация, этическая рефлексия, интертекстуальные связи.

Keywords: digital Humanities, literary studies, close reading, distant reading, text mining, topic modeling, stylometry, network visualization, ethical reflection, intertextuality.

Raqamli gumanitar fanlar zamonaviy adabiyotshunoslikda transformativ paradigma sifatida shakllanib, matnlarni tahlil qilish, talqin etish va saqlash jarayonlarini hisoblash texnologiyalari bilan integratsiyalash orqali gumanitar tadqiqotlarni tubdan qayta belgilaydi. DH an'anaviy gumanitar metodlarni qo'shimcha texnologik qatlam sifatida emas, balki metodologik burilish sifatida yangidan tashkil etadi. Natijada tadqiqotchilar an'anaviy o'qish orqali cheklangan doiradagi individual matnlarni tahlil qilishdan chiqib, katta hajmdagi

matn korpuslarini makro va mikro darajada sistematik tarzda o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jihatdan raqamli gumanitar fanlar nafaqat metodik yangilik, balki adabiyotshunoslik epistemologiyasida paradigmatic siljishning asosiy vositasi sifatida qaraladi.

Raqamli gumanitar fanlar metodologiyasining markaziy komponentlari sifatida masofaviy o'qish, matnning tub mohiyatini anglash, mavzularni modellashtirish, stilometriya, sentiment tahlili va tarmoq vizualizatsiyasi ajralmas hisoblanadi. Masofaviy o'qish

konsepsiyasi, masalan, Moretti tomonidan ilgari surilgani singari, individual matnlar bilan cheklanmagan holda adabiy tizimlar va ulardagi tematik, stilistik va tarixiy naqshlarni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, matnni to'plash va mavzuni modellash orqali katta hajmdagi korpuslardagi semantik va struktural xususiyatlarni tizimli ravishda o'rganish mumkin bo'ladi¹. Stilometrik metodlar esa mualliflik masalalari, janrlararo o'zaro ta'sir va til xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Sentiment tahlili esa matn ichidagi emotsional va ideologik naqshlarni aniqlash orqali adabiy tahlilni yanada boyitadi, tarmoq vizualizatsiyasi esa intertekstual bog'lanishlar va matnlararo munosabatlarni makon va vaqt doirasida aks ettiradi.

Katta raqamli arxivlar va loyihalar, masalan, Project Gutenberg, Google Books, Women Writers Project, adabiy merosga kirishni demokratlashtirib, fanlararo hamkorlikni sezilarli darajada kuchaytirdi². Shu bilan birga, ular mualliflik, janr va madaniy xotira tushunchalariga yangicha epistemologik yondashuvlarni shakllantirdi. Misol uchun, Google Books va Project Gutenberg kabi global miqyosdagi raqamli kutubxonalar tadqiqotchilarga geografik va institutsional chegaralardan qat'i nazar matnlarni qiyosiy tahlil qilish, intertekstual naqshlarni aniqlash va tarixiy tendensiyalarni kuzatish imkonini beradi. Women Writers Project esa gender va ijtimoiy rollarni tahlil qilishda inklyuziv va diversifikatsiyalangan korpuslarni taqdim etadi, bu esa an'anaviy kutubxonalar va qo'lda tahlil usullaridan farqli o'laroq, adabiy tadqiqotlarda yangi perspektivalarni ochib beradi.

Shu jihatlar raqamli gumanitar fanlar ni raqamli vositalar majmuasi sifatida emas, balki adabiyotshunoslik metodologiyasidagi fundamental transformatsiya sifatida talqin

qilishga asos bo'ladi. Bu jarayon tadqiqotchilarga an'anaviy nazariy va hermenevtik amaliyotlarni hisoblash metodlari bilan uyg'unlashtirish orqali nafaqat ko'p hajmdagi matnlarni boshqarish imkoniyatini beradi, balki adabiy talqinning chuqurligi va nazariy asoslanganligini mustahkamlaydi.

Raqamli gumanitar fanlar adabiyotshunoslik va gumanitar tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar ochgan bo'lsa-da, ular bilan bog'liq bir qator muammolar va tanqidiy jihatlar mavjud. Ushbu muammolar nafaqat texnik yoki metodologik xususiyatlarga, balki epistemologik va axloqiy kontekstlarga ham taalluqlidir. Quyida raqamli gumanitar fanlar bilan bog'liq dolzarb muammolar ilmiy asos bilan tahlil qilinadi:

1 Blei, D. M., Ng, A. Y., & Jordan, M. I. (2003). Latent Dirichlet allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3, 993–1022.

2 Jockers, M. L. (2013). *Macroanalysis: Digital methods and literary history*. University of Illinois Press.

Muammo	Tavsif	Nazariy va metodologik asos	Manba
Algoritmik xolislikning buzilishi	Ma'lumotlarni tahlil qiluvchi algoritmlarda kognitiv yoki madaniy bias mavjud bo'lishi mumkin.	Algoritmlar inson tomonidan ishlab chiqilganligi sababli ularning har bir qoidasi, filtr va parametrlar subyektiv qarorlarga asoslangan bo'lishi mumkin. Bu holat tadqiqot natijalarini ma'lum ijtimoiy yoki madaniy kontekstga moslashtiradi, shu bilan birga, tadqiqotchi obyektiv talqin qilish qobiliyatini cheklaydi. Masalan, til modellari va korpus tahlillari ko'pincha ko'p tilli yoki marginal ovozlarni etarlicha aks ettirmaydi.	Liu, 2012; Tufekci, 2015
Korpuslarning nomutanosibliigi	Ba'zidan, muallif yoki madaniy guruhlar tahlilda kamroq ifodalanadi.	Raqamli korpuslarni yaratishda tanlash jarayoni ko'pincha mavjud kutubxona resurslari, digitalizatsiya darajasi yoki ilmiy e'tibor bilan bog'liq bo'ladi. Natijada, korpuslar ma'lum guruhlarini ortiqcha yoki kamroq ifodalaydi, bu esa DH tahlilining inkluziv va representativ xususiyatini cheklaydi. Bu holat adabiy tarix va madaniy kontekstni to'liq tushunishga to'sqinlik qiladi.	Fitzpatrick, 2011

Kontekstual noziklikning yo'qolishi	Tarixiy, madaniy va lingvistik kontekstlar etarlicha hisobga olinmaydi.	Raqamli metodlar ko'pincha semantik, statistik yoki kvantitativ yondashuvlarga asoslanganligi sababli, matnlar kontekstual tafsildan ajraladi. Masalan, distant reading metodlari muallif niyati, janr xususiyatlari yoki ijtimoiy madaniy kontekstni inobatga olmay, faqat makro naqshlarni aniqlashga qaratilgan. Bu esa Raqamli gumanitar fanlar natijalarini talqin qilishda epistemologik ehtiyotkorlikni talab qiladi.	Liu, 2012
Texnik tayyorgarlik va resurslar cheklavlari	Tadqiqotchilar uchun raqamli vositalarni ishlatish imkoniyati va barqarorligi cheklangan.	Raqamli gumanitar fanlar metodlaridan samarali foydalanish uchun tadqiqotchilarda dasturlash, ma'lumotlar bazasi bilan ishlash va vizualizatsiya ko'nikmalari talab etiladi. Shu bilan birga, ba'zi akademik institutlarda texnologik infratuzilma, dasturiy vositalar va moliyaviy resurslaryetarliemas. Bu holat tadqiqot sifatiga va metodik integratsiyaga to'sqinlik qiladi.	Fitzpatrick, 2011

Bundan tashqari, Raqamli gumanitar fanlar bilan bog'liq axloqiy masalalar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, raqamlashtirish jarayonida matnlarning huquqiy holati, mualliflik huquqi, ma'lumotlarni etika asosida tarqatish va ularni talqin qilish kabi masalalar yuzaga keladi. Shu sababli, hisoblash metodlarini an'anaviy adabiy tanqid va nazariy talqin bilan integratsiyalash muhimdir. Raqamli gumanitar fanlar tadqiqotlarida raqamli vositalar faqat texnik yordamchi vosita sifatida emas, balki epistemologik va etik refleksiya vositasi sifatida ham ishlatilishi lozim.

Shu jihatdan, Raqamli gumanitar fanlar metodologiyasining tanqidiy tahlili tadqiqotchini nafaqat algoritmlar va korpuslar bilan ishlashda, balki ularning epistemologik chegaralari va ijtimoiy-madaniy oqibatlarini hisobga olishga majbur qiladi. Bu esa raqamli gumanitar fanlarni faqat texnologik yangilik emas, balki gumanitar bilimni chuqur va mas'uliyatli tarzda qayta talqin qilish platformasi sifatida namoyon qiladi.

Raqamli gumanitar fanlar epistemologik nuqtai nazardan an'anaviy o'qish amaliyotini inkor etmaydi; aksincha, uni kengaytiradi, boyitadi va tizimli tarzda yangilaydi. An'anaviy yaqin o'qish matnning detal va semantik qatlamlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lsa, Raqamli gumanitar fanlar metodlari ushbu chuqurlikni katta hajmdagi matn korpuslari bilan integratsiyalash imkonini beradi³. Shu yo'l bilan tadqiqotchi individual matnni talqin qilish jarayonini makro-tahlil bilan uyg'unlashtirib, adabiy tizimlar, janrlararo naqshlar va tarixiy tendensiyalarni aniqlash imkoniga ega bo'ladi. Masalan, Pressman va Swanstrom (2013) Raqamli gumanitar fanlar metodlarini individual matnlardan keng ko'lamli adabiy tizimlarni tahlil qilishga yo'naltiruvchi vosita sifatida

talqin qiladi, shu bilan birga talqin va tanqidiy hukmning markaziy o'rnini saqlash zaruratini ta'kidlaydi⁴. Bu yondashuv tadqiqotchilarga nafaqat matnning semantik mazmunini, balki uning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstini ham hisobga olgan holda talqin qilish imkonini beradi.

Raqamli gumanitar fanlar metodologiyasida ikki nazariy model muhim o'rin tutadi:

1. Franco Moretti: Masofaviy o'qish konsepsiyasi orqali u makro-nazoratli adabiy tizimlarni tahlil qiladi⁵. Bu yondashuv matnlarni individual tafsilotlardan ajratib, adabiy evolyutsiya, janrlararo ta'sirlar va mavzularni keng miqyosda ko'rishga imkon beradi. Masofaviy o'qish algoritmik tahlil, korpus lingvistika va mavzu modellash kabi hisoblash metodlariga tayangan holda adabiyot tarixidagi naqshlarni aniqlashga xizmat qiladi.

2. John McGann: "Matn holati" modeli esa matnlarning moddiy, bibliografik va medial jihatlarini o'rganishga qaratilgan⁶. McGannning nazariyasi matnni faqat semantik mazmun sifatida emas, balki uning fizik shakli, nashr tarixi, variantlar va elektron tahrirlar kontekstida talqin qilish zarurligini ta'kidlaydi. Shu bilan, matnning material va texnologik jihatlarini Raqamli gumanitar fanlar talqinining markaziy komponentiga aylanadi.

Ushbu sohada faoliyat yuritayotgan olimlar ta'kidlaganidek, Moretti va McGannning yondashuvlari bir-biriga zid emas; aksincha, ular raqamli davrda adabiyotshunoslikning talqin doirasini kengaytiruvchi, bir-birini to'ldiruvchi strategiyalar sifatida namoyon bo'ladi. Bu ikki modelning uyg'unligi shuni ko'rsatadiki, raqamli gumanitar fanlar metodologik polifoniyaning yaratadi: makro-tahlil va mikrotahlil, statistika

3 Ved, P. (2025). Digital humanities and the study of literature. *International Journal of Social Impact*, 10(1), 212–222. <https://doi.org/10.25215/2455/100119>

4 Pressman, J., & Swanstrom, L. (2013). The literary and/as the digital humanities. *Digital Humanities Quarterly*, 7(1).

5 Franco Moretti. *Distant Reading*. Verso Books. 2013. 256 p.

6 J.J. McGann. *The Textual Condition*. Princeton University Press. 1991. 226 p.

va semantika, algoritmik va nazariy yondashuvlar o'zaro integratsiyalashadi.

Bundan tashqari, raqamli metodlarning adabiyotshunoslikka ta'siri faqat talqin doirasida cheklanmaydi, balki epistemologik transformatsiyaga ham olib keladi. Raqamli gumanitar fanlar tadqiqotlari matnni pasiv obyekt sifatida emas, balki interaktiv, dinamik va kontekstual tizim sifatida ko'rishga imkon beradi⁷. Masalan, masofaviy o'qish va korpus tahlili yordamida adabiy janrlararo naqshlar, mavzular rivoji va mualliflik uslublarining evolyutsiyasi haqida kvantitativ xulosalar chiqarish mumkin. Shu bilan birga, McGanning "matn holati" modeli har bir variantning tarixiy va material kontekstini hisobga olgan holda sifatli talqin imkonini beradi. Shunday qilib, Raqamli gumanitar fanlar metodlari adabiyotshunoslikda transformativ epistemologik vosita sifatida namoyon bo'lib, tadqiqotchilarga nafaqat matn mazmunini, balki uning tarixiy, madaniy va texnologik kontekstini chuqur tahlil qilish imkonini beradi⁸. Bu esa Raqamli gumanitar fanlarni an'anaviy metodologiyalardan farqli ravishda talqin, nazariy refleksiya va texnologik vositalarni birlashtiruvchi paradigmatic platforma sifatida ko'rsatadi.

Raqamli gumanitar fanlar adabiy tadqiqotlarda nafaqat metodologik yangilikni, balki matnning epistemologik va ontologik holatini ham transformatsiya qiladi. Bu jarayonda Raqamli gumanitar fanlar raqamli adabiyot va raqamli manbalarni bir-biridan farqlangan, ammo bir-birini to'ldiruvchi yo'nalishlarda o'zgartiradi.

Raqamli adabiyot jarayonli shakllar, interaktiv va no-chiziqli strukturalar orqali matnni statik obyekt sifatidan faol, dinamik

va talqin qilinadigan tizimga aylantiradi. Bu xususiyat matnni o'quvchi bilan birgalikda shakllantiradigan, interaktiv va ko'p qatlamli muloqot maydoniga aylantiradi. Misol sifatida, Michael Joyce (1987) tomonidan yaratilgan *afternoon, a story* nomli gipermatn romani keltiriladi⁹. Ushbu roman o'quvchiga matnni turli yo'llar orqali tajriba qilish va hikoyani turlicha yakunlash imkonini beradi. Shu tariqa, Raqamli gumanitar fanlar matnga statik mazmun berish o'rniga uni jarayoniy va konstruktiv tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Raqamli manbalar esa matnning ikki shaklini qamrab oladi: tug'ma raqamli va raqamlashtirilgan. Tug'ma raqamli matnlar yangi media formatlarida yaratilgan bo'lib, ularning interaktivligi va gipertextual strukturalari tabiiy ravishda raqamli muhitga moslashtirilgan. Masalan, bloglar, veb-nashrlar va interaktiv hikoyalar bu kategoriya misolidir. Raqamlashtirilgan matnlar esa an'anaviy bosma matnlarning skanerlash, qahramonni aniqlashning optik usuli va metadata bilan boyitilishi natijasida elektron formatga o'tkazilgan shakllardir¹⁰. Shu jumladan, Polona va Gallica kabi raqamli arxivlar matnlar, hujjatlar va kutubxona resurslarini ilmiy ishlov berish va talqin qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Raqamli gumanitar fanlar raqamli adabiyot va manbalarni transformatsiya qilish orqali talqin markaziylikni saqlagan holda yangi imkoniyatlar yaratadi. Bir tomondan, matnning semantik mazmuni va talqin jarayoni Raqamli gumanitar fanlar yondashuvlari bilan boyitiladi; ikkinchi tomondan, tadqiqotchilar raqamli va raqamlashtirilgan matnlarni boshqarish, ularni tahlil qilish, vizualizatsiya qilish va intertekstual bog'lanishlarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

7 Schreibman, S., Siemens, R., & Unsworth, J. (2016). *A new companion to digital humanities*. Wiley-Blackwell.

8 Berry, D. M. (2012). Introduction: Understanding the digital humanities. In D. M. Berry (Ed.), *Understanding digital humanities* (pp. 1-20). Palgrave Macmillan.

9 Joyce, Michael. *afternoon, a story*. 1990. The NEXT, Vancouver, WA. <https://thenext.eliterature.org/works/1090/0/0/>. Accessed January 23, 2026.

10 Drucker, J. (2002). Theory as praxis: The poetics of electronic textuality. *Modernism/Modernity*, 9(4), 683-691.

Shu tarzda, Raqamli gumanitar fanlar talqin jarayonini faqat matn mazmuni bilan cheklamay, uni texnologik va epistemologik kontekst bilan integratsiyalashgan tizimga aylantiradi.

Bundan tashqari, raqamli adabiyot va manbalar Raqamli gumanitar fanlarga quyidagi afzalliklarni beradi:

1. Interaktivlik va o'quvchi ishtiroki – matnni o'quvchi bilan birga shakllantirish, alternativ hikoya yo'llari va modulli strukturalar.

2. Kengaytirilgan tahlil imkoniyatlari – makro va mikro darajada mavzu va uslub tahlili, stilometriya va sentiment tahlilini amalga oshirish.

3. Epistemologik boyitish – matnni material, bibliografik va texnologik kontekstlar bilan birga talqin qilish.

4. Resurslarga global bog'lanish – raqamlashtirilgan kutubxonalar va arxivlar orqali madaniy merosga erkin va kengaytirilgan kirish imkoniyati.

Shunday qilib, raqamli adabiyot va raqamli manbalar Raqamli gumanitar fanlar metodologiyasining markaziy komponentlariga aylanib, adabiy tadqiqotlarni jarayoniy, interaktiv va kontekstual tizimlarga aylantiradi. Bu esa raqamli gumanitar fanlarni nafaqat metodologik, balki epistemologik transformatsiya vositasi sifatida namoyon qiladi.

Raqamli gumanitar fanlar adabiy tadqiqotlarda vizualizatsiya va makoniy tahlil vositalarini qo'llash orqali intertekstual aloqalar, narrativ rivojlanish va uslubiy o'zgarishlarni chuqurroq va tizimli tarzda kuzatishga imkon beradi¹¹. Bu yondashuv matnni faqat semantik yoki stilistik qatlamlarda emas, balki ijtimoiy, tarixiy va madaniy kontekstlarda ham tahlil qilishga xizmat qiladi. Vizualizatsiya va tarmoq tahlilining asosiy

metodologik yo'nalishlari quyidagicha:

1. Grafiklar va xaritalar yordamida adabiy evolyutsiyani vaqt va makon doirasida kuzatish mumkin. Masalan, genre tarixi yoki mavzu evolyutsiyasini yirik korpuslar asosida grafik shaklida tasvirlash orqali adabiyotshunos tadqiqotlar ko'lamini kengaytirish mumkin. Bu yondashuv yordamida adabiy tendensiyalar, janrlararo ta'sirlar va mualliflik tarmoqlari aniqlanadi.

2. Geokenglik xaritalash texnologiyalari matnlar va ularning geografik yoki tarixiy konteksti o'rtasidagi bog'lanishni tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar yoki tadqiqotchilar orqali xaritalashtirilgan adabiy joylar va ularning madaniy konteksti, tarixiy voqealar bilan bog'lanishi, matnlarning tarqalish va qabul qilinish jarayonlari vizual tarzda kuzatiladi. Shu bilan, matnlar tarixiy va madaniy makon doirasida faollashadi, bu esa an'anaviy adabiyotshunoslikda qiyin amalga oshiriladi.

3. Tarmoq tahlili intertekstual aloqalarni aniqlash va matnlararo munosabatlarni ko'rsatishga xizmat qiladi. Misol uchun, mualliflararo, janrlararo yoki mavzulararo bog'lanishlarni vizual tarmoq orqali tasvirlash, adabiy tizim ichidagi naqshlarni aniqlash va o'quvchi tajribasini tahlil qilish imkonini beradi. Tarmoq tahlili yordamida matnlarning ijtimoiy, madaniy va epistemologik kontekstini chuqurroq o'rganish mumkin.

Shunday qilib, vizualizatsiya va tarmoq tahlili Raqamli gumanitar fanlarga matnni nafaqat semantik va stilistik, balki makon, tarixiy va ijtimoiy kontekstlar bilan integratsiyalangan tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Raqamli gumanitar fanlarda DH metodlaridan foydalanish bir qator axloqiy, ijtimoiy va pedagogik masalalarni yuzaga keltiradi¹². Ulardan

11 Wang, L., & Chen, T. (2024). Digital methods in literary criticism: A review of digital humanities and literary studies. *Digital Humanities Quarterly*, 18(2).

12 Kirschenbaum, M. G. (2016). What is digital humanities and what's it doing in English departments? In *Defining digital humanities* (pp.

asosiylari quyidagilardir:

1. Mualliflik huquqi va ma'lumotlarni maxfiyligi: Raqamli resurslarni yaratish va tarqatishda mualliflik huquqi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish talab qilinadi.

2. Korpus nomutanosibligi va gender, madaniy namoyon bo'lish: Tadqiqot korpuslarida ba'zi janr, muallif yoki madaniy guruhlar yetarlicha ifodalanmay, tahlil natijalarining inkluzivligi cheklanadi.

3. Texnologik bilimlarning notekis taqsimlanishi: Tadqiqotchilarning raqamli vositalarni ishlatish malakasi va texnologik infratuzilma darajasi notekis bo'lishi Raqamli gumanitar fanlar natijalariga ta'sir qiladi.

4. Raqamli resurslarga teng bog'lanish imkoniyati: Global va lokal resurslarga erkin kirishning yetishmasligi ilmiy tenglik va metodologik adolatni cheklaydi.

Shofiyuddin (2025) ta'kidlaganidek, Raqamli gumanitar fanlar nafaqat tadqiqot vositasi, balki axloqiy refleksiya va pedagogik paradigma sifatida ham gumanitar fanlarni boyitadi¹³. Raqamli gumanitar fanlar pedagogik yondashuvlar orqali talabalarni va tadqiqotchilarni quyidagi kompetensiyalar bilan qurollantiradi: ma'lumotni yig'ish va strukturallashtirish, raqamli matnlarni tozalash, kodlash va metadata bilan boyitish, hisoblash metodlari va vizualizatsiya yordamida tahlil o'tkazish, talqin va interpretatsiya jarayonlarini Raqamli gumanitar fanlar vositalari bilan integratsiyalash.

Buning amaliy misollari sifatida Voyant Tools, AntConc, Pythonning NLP kutubxonalari va vizualizatsiya dasturlari keltiriladi. Shu

vositalar yordamida talabalar va tadqiqotchilar nafaqat texnik ko'nikmalarni egallaydi, balki adabiyotshunoslik va gumanitar bilimlarni analitik va talqin qobiliyatlari bilan birlashtirib o'rganadi. Bu pedagogik yondashuv Raqamli gumanitar fanlarni faqat texnologik vosita emas, balki epistemologik va axloqiy refleksiya maydoni sifatida mustahkamlaydi.

Raqamli gumanitar fanlar posthumanistik madaniyat kontekstida ham shakllanadi va rivojlanadi. Posthumanistik yondashuvga ko'ra, agentlik nafaqat inson subyektida, balki inson bo'lmagan agentlarda- algoritmlar, ma'lumotlar bazalari va dasturiy arxitekturalarda ham teng taqsimlanadi¹⁴. Shu tariqa, Raqamli gumanitar fanlar matn talqini va adabiy tahlil jarayonlarini inson markaziy epistemologiyasidan cheklangan nuqtai nazardan kengaytiradi va raqamli vositalarni faqat texnologik yordamchi sifatida emas, balki epistemologik va metodologik platforma sifatida integratsiyalash imkonini beradi.

Gumanitar hisoblashning tarixiy sharhi shuni ko'rsatadiki, texnologiyaning Raqamli gumanitar fanlarga joriy etilishi hech qachon sof instrumental bo'lmagan; aksincha, har bir texnologik vosita tadqiqotchini nazariy asoslarni qayta ko'rib chiqishga majbur qilgan. Masalan, dastlabki matnlarni raqamlashtirish loyihalari nafaqat texnik muammolarni hal qilishga qaratilgan bo'lsa-da, ular tadqiqotchilarni matnning bibliografik holati, variantlar, nashr tarixi va kontekstual tafsilotlarini hisobga olishga undadi¹⁵. Shu tarzda, Raqamli gumanitar fanlar epistemologik refleksiya maydonini kengaytiradi va gumanitar tadqiqotlarda nazariy va metodologik tafovutlarni aniqlash imkonini

211-220). Routledge.

13 Shofiyuddin, H. (2025). Bridging literature and technology: The strategic role of digital humanities in humanities studies. [Journal name], [volume](issue), 1378-1384.

14 Garcia, M. A., & Johnson, R. L. (2020). Exploring ethical dilemmas in literature: Digital technologies and moral boundaries. *Journal of Literature and Ethics*, 12(3), 215-230.

15 Smith, J. (2019). Exploring the intersection of digital humanities and language/literature studies. *Journal of Digital Humanities*, 5(2), 78-92.

beradi.

Raqamli arxivlar va loyihalar, masalan, NINES, Dickinson Electronic Archives, va Walt Whitman Archive, matnlarga kirish, saqlash va ilmiy ishlov berish shartlarini tubdan o'zgartirdi. Bu arxivlar nafaqat raqamlashtirilgan matnlarni taqdim qiladi, balki ularni interaktiv, tahlil qilinadigan va vizualizatsiyaga mos shaklga keltiradi. Shu orqali tadqiqotchilar nafaqat individual matnlarni, balki ularning intertekstual aloqalari, mavzular evolyutsiyasi va stilistik tendensiyalarini ham tahlil qilish imkoniga ega bo'ladi.

Bu jarayon adabiy tahlil va tanqidiy refleksiyaning kuchaytiradi, talqinning darajalarini matn mazmunidan to texnologik tizimlar va algoritmik vositalarga qadar kengaytiradi. Masalan, korpus tahlili yordamida mualliflik naqshlarini aniqlash, mavzu modellashtirish orqali intertekstual bog'lanishlarni tahlil qilish yoki raqamli arxivlar orqali tarixiy kontekstlarni kartalashtirish Raqamli gumanitar fanlar orqali amalga oshiriladi. Natijada, raqamli gumanitar fanlar an'anaviy adabiyotshunoslikning epistemologik va metodologik asoslarini mustahkamlab, tadqiqotchilarga keng ko'lamli, ko'p tilli va transmadaniy tahlilni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, Raqamli gumanitar fanlar nafaqat matn mazmunini o'rganish vositasi, balki gumanitar bilimni raqamli, interaktiv va talqin qilinadigan tizim sifatida qayta ko'rib chiqish platformasiga aylanadi. Bu kontekstual yondashuv Raqamli gumanitar fanlarni an'anaviy adabiyotshunoslikdan ajratib turuvchi asosiy xususiyat- talqin va epistemologik refleksiya markaziylik bilan texnologik integratsiyaning amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Shu tariqa, posthumanistik va raqamli gumanitar paradigmalarning uyg'unligi Raqamli gumanitar fanlar tadqiqotlarining metodologik boyligini oshiradi va ularga yangi ko'lamli adabiy tahlil imkoniyatlarini beradi.

Raqamli gumanitar fanlar zamonaviy

adabiyotshunoslik va tilshunoslikni nafaqat texnologik vosita sifatida boyitadi, balki ularning nazariy, metodologik va epistemologik asoslarini tubdan mustahkamlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Raqamli gumanitar fanlar bir nechta asosiy jihatlar orqali adabiy va gumanitar tadqiqotlarda transformativ rol o'ynaydi:

- Raqamli gumanitar fanlar an'anaviy o'qish va matn tahlilining cheklangan doirasini kengaytiradi, makro va mikro darajadagi korpus tahlili, masofaviy o'qish va mavzu modellashtirish orqali adabiy tizimlarni yangi perspektivalarda o'rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, Raqamli gumanitar fanlar metodlari intertekstual bog'lanishlar, mavzular evolyutsiyasi va stilistik tendensiyalarni aniqlashda noyob imkoniyatlar yaratadi;

- Hisoblash metodlarini tanqidiy talqin bilan integratsiyalash Raqamli gumanitar fanlarga epistemologik boylik va metodologik qat'iylik beradi. Masofaviy tahlil va raqamli arxivlar tadqiqotchilarga nafaqat kvantitativ xulosalar chiqarish, balki matnning tarixiy, madaniy va material kontekstini hisobga olgan holda sifatli talqin qilish imkoniyatini beradi;

- Raqamli gumanitar fanlar platformalari talabalar va tadqiqotchilarni dasturlash, korpus tahlili, vizualizatsiya va ma'lumotlar bilan ishlash bo'yicha ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Shu orqali gumanitar tadqiqotlar kompyuter fanlari, lingvistik va vizualizatsiya kabi boshqa ilmiy sohalar bilan integratsiyalashadi;

- Raqamli gumanitar fanlar tadqiqotlari mualliflik huquqi, ma'lumotlarni maxfiyligi, gender va madaniy reprezentatsiya, raqamli resurslarga teng kirish kabi muhim axloqiy va ijtimoiy jihatlarni ham hisobga oladi. Shu tarzda, DH nafaqat metodologik, balki axloqiy va pedagogik refleksiya maydoni sifatida ham gumanitar fanlarni boyitadi;

- Raqamli gumanitar fanlar vositalari talqin jarayonini faqat semantik mazmun bilan

cheklamay, matnni interaktiv, dinamik va kontekstual tizim sifatida o'rganish imkonini beradi. Vizualizatsiya, tarmoq tahlili va makoniy mapping metodlari orqali intertekstual aloqalar, mavzular evolyutsiyasi va madaniy kontekstlar aniqlanadi, bu esa adabiyotshunoslikni yanada chuqur va tizimli qiladi.

Shu tariqa, raqamli gumanitar fanlar nafaqat texnologik yordamchi vosita, balki adabiyotshunoslikning konseptual, metodologik va axloqiy jihatlarini mustahkamlovchi strategik paradigma sifatida namoyon bo'ladi. DH adabiy tadqiqotlarni interaktiv, ko'p darajali va transmadaniy perspektivada qayta talqin qilish imkoniyatini beradi, shuningdek, gumanitar fanlar uchun yangi epistemologik, metodologik va pedagogik standartlarni belgilaydi.

"SIBOL" GAZETA KORPUSI ASOSIDA INGLIZCHA QO'SHMA SO'ZLARNI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING KORPUSGA ASOSLANGAN TAHLILI

Orzubek Raxmanovich Anarbayerev – katta o'qituvchi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilidagi gazeta matnlariga xos bo'lgan qo'shma so'zlarning o'zbek tiliga tarjima qilinish jarayonida korpus lingvistikasi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida 1993–2021-yillar oralig'ida nashr etilgan ingliz sifatli gazetalari qamrab olgan SiBol korpusi tanlandi. Maqolada inglizcha qo'shma so'zlarning struktur-semantik xususiyatlari, ularning gazeta diskursidagi funksional yuklamasi hamda o'zbek tiliga tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar korpusga asoslangan metodlar yordamida ochib beriladi. Tadqiqot natijalari inglizcha qo'shma so'zlarni adekvat tarjima qilishda kontekstga tayanuvchi, funksional ekvivalentlikka asoslangan yondashuv eng samarali ekanini ko'rsatadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается применение методов корпусной лингвистики при переводе сложных слов с английского языка на узбекский на материале газетных текстов. В качестве источника исследования был использован корпус SiBol, включающий в себя британские широкоформатные газеты, опубликованные в период с 1993 по 2021 год. На основе корпусных методов в статье анализируются структурно-семантические особенности английских сложных слов, их функциональная нагрузка в газетном дискурсе, а также трудности, возникающие при их переводе на узбекский язык. Результаты исследования показывают, что наиболее эффективным методом для адекватного перевода английских сложных слов является контекстуальный подход, основанный на принципе функциональной эквивалентности.

Abstract. This article examines the application of corpus linguistics to the translation of compound words found in English newspaper texts into the Uzbek language. The SiBol corpus, which comprises English broadsheet newspapers published between 1993 and 2021, was selected as the research material. Using corpus-based methods, the article explores the structural-semantic features of English compound words, their functional load in newspaper discourse, and the challenges encountered when translating them into Uzbek. The research findings indicate that a context-driven approach based on functional equivalence is the most effective method for the adequate translation of English compound words.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, gazeta diskursi, qo'shma so'zlar, tarjima strategiyalari, SiBol korpusi.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, газетный дискурс, сложные слова, стратегии перевода, корпус SiBol.

Keywords: corpus linguistics, newspaper discourse, compound words, translation strategies, SiBol corpus.

Zamonaviy tilshunoslikda tarjima jarayoni faqat leksik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga ko'chirish bilangina cheklanmay, balki til, madaniyat va diskurslararo murakkab munosabatlarni qamrab oluvchi ko'p qatlamli jarayon sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, ingliz tilidagi gazeta matnlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda qo'shma so'zlar (compound words) alohida muammoli qatlamni tashkil etadi. Buning asosiy sababi shundaki, ingliz tilida qo'shma so'zlar yuksak darajada mahsuldor bo'lib, gazeta

diskursida axborotni ixcham, ta'sirchan va semantik jihatdan zich holda ifodalash vositasi sifatida faol ishlatiladi¹.

Gazeta matnlari ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tezkor yoritishi bilan ajralib turadi. Natijada yangi tushunchalar, hodisalar va jarayonlarni nomlash zarurati tug'iladi. Bu ehtiyoj ingliz tilida ko'pincha qo'shma so'zlar orqali qondiriladi². Masalan, policy-maker, power-sharing, cost-cutting, climate-driven kabi birliklar nafaqat leksik yangilik, balki

1 Rahmanovich, A.O. (2023). Methods and problems of translating english newspaper texts into uzbek Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities.

2 Raxmanovich, A.O. (2023). Translation methods of newspaper and journalistic texts, innovation in the modern education system.

muayyan ijtimoiy-ma'naviy mazmunni ham mujassamlashtiradi. Ushbu birliklarni o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida esa lakunarlik, semantik noaniqlik va uslubiy mos kelmaslik muammolari yuzaga chiqadi.

So'nggi yillarda tarjima tadqiqotlarida korpus lingvistikasi yondashuvining ahamiyati keskin oshdi. Korpuslar tarjimonga real nutq namunalarini, kontekstual qo'llanishlarni va til birliklarining funksional xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, gazeta matnlariga ixtisoslashgan korpuslar inglizcha qo'shma so'zlarni tarjima qilishda ishonchli empirik asos bo'lib xizmat qiladi.

Korpus lingvistikasi til hodisalarini sun'iy yaratilgan misollar emas, balki tabiiy, autentik matnlar asosida o'rganishni nazarda tutadi. Bu yondashuv tarjimada, ayniqsa, ko'p ma'noli va kontekstga kuchli bog'liq birliklar, jumladan, qo'shma so'zlar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi³. Chunki qo'shma so'zlarning ma'nosi ko'pincha ularning tarkibiy qismlaridan kelib chiqib emas, balki ularning qo'llanish konteksti orqali aniqlanadi.

Tarjima tadqiqotlarida korpuslar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- til birliklarining real qo'llanish chastotasini aniqlash;
- semantik va pragmatik xususiyatlarini ochib berish;
- tarjima strategiyalarining samaradorligini baholash⁴.

Aynan shu jihatlar inglizcha qo'shma so'zlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda korpus yondashuvining dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqotning empirik materiali sifatida SiBol: Corpus of English Broadsheet

Newspapers (1993–2021) tanlandi. Ushbu korpus ingliz broadsheet (sifatli gazeta) gazetalarida chop etilgan maqolalardan iborat bo'lib, tilning rasmiy-jurnalistik uslubini aks ettiradi. Broadsheet gazetalar tili sensatsion emasligi, mantiqiy izchilligi va nisbatan neytral uslubi bilan ajralib turadi. Shu sababli ular ilmiy va tarjimashunoslik tadqiqotlari uchun ishonchli manba hisoblanadi.

Korpusda siyosat, iqtisod, ekologiya, ijtimoiy masalalar va xalqaro munosabatlarga oid matnlar keng qamrab olingan. Aynan ushbu sohalarida qo'shma so'zlar yuqori chastotada qo'llanadi va semantik jihatdan muhim yuklama kasb etadi.

SiBol: Corpus of English Broadsheet Newspapers ingliz tili gazeta diskursini ilmiy-empirik asosda o'rganish uchun mo'ljallangan korpus bo'lib, u tilshunoslik, tarjima tadqiqotlari va korpus lingvistikasi sohalarida keng qo'llaniladi. SiBol korpusi 1993–2021-yillar oralig'ida chop etilgan ingliz tilidagi broadsheet gazetalaridan yig'ilgan maqolalar to'plamini o'z ichiga oladi; u taxminan 850 million so'zli matn va 2 milliondan ortiq maqolani qamrab oladi, bu esa uni ingliz gazeta nutqi tahlilida juda yirik empirik bazasi sifatida ajratib turadi.

SiBol korpusining strukturasida 18 ta turli gazetadan olingan materiallar mavjud bo'lib, ularning orasida klassik broadsheet nashrlari hamda xalqaro nashrlar ham uchraydi. Masalan, The Times, The Daily Telegraph, The Guardian, Times of India kabi obro'li gazetalar korpusdagi maqolalar sonining katta qismini tashkil qiladi – The Timesdan 447 524 ta, The Daily Telegraphdan 362 139 ta, The Guardian'dan 314 544 ta maqola mavjud. Boshqa nashrlar, masalan New York Times (94 000+ maqola), Daily Mirror va Daily Mail ham korpusda statistik jihatdan sezilarli ulushga ega.

3 Rakhmanovich, A.O. (2023). Special features of translating English newspaper texts. Imras, 6 (7), 220–226.

4 McEnery, Tony, Hardie, Andrew. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 292 p.

SiBol korpusining ilmiy ahamiyati bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. Avvalo, korpus diaxronik tuzilishga ega bo'lib, 1993-yildan 2021-yilgacha bo'lgan vaqt oralig'ida gazeta tilining o'zgarishini kuzatish imkonini beradi. Bu esa leksik, sintaktik va semantik birliklarning vaqt o'tishi bilan qanday evolyutsiyaga uchraganini statistik asosda aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchidan, korpus lingvistik vositalar bilan ishlashga mos tarzda tayyorlangan: matnlar TreeTagger yordamida Penn Treebank POS (parts-of-speech) teglari bilan belgilangan, bu esa so'z turkumlarini, kollokatsiyalarni, n-gramlar va boshqa lingvistik tuzilmalarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, SiBol korpusiga integratsiyalangan Sketch Engine kabi dasturiy vositalar orqali:

- konkordanslar kontekstlari,
- leksik chastota ro'yxatlari,
- kollokatsiyalar va sinonimlar tahlili,
- terminologik ekstraksiya kabi statistik-lingvistik funksiyalar bajarilishi mumkin.

SiBol korpusi nafaqat tilshunoslik, balki tarjima tadqiqotlarida ham katta resurs hisoblanadi. Masalan, Sehlenberger va boshqalar korpusdan gazeta diskursidagi frazalar va qo'shma so'zlar tahlil qilish uchun foydalangan, bu esa tarjima jarayonida kontekstual ma'noni aniqlash hamda ularning o'zbek tiliga tarjima strategiyalarini ishlab chiqishda muhim empirik sifatida xizmat qilgan.

SiBol korpusining tarjima tadqiqotlari uchun ahamiyati quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

SiBol korpusi ingliz gazeta diskursini tahlil qilish uchun nazariy va amaliy asos taqdim etadi. U 1993–2021-yillar oralig'ida chop etilgan broadsheet gazetalar maqolalarini o'z ichiga olgan yirik diaxronik korpus bo'lib, taxminan 850 million so'z va 2 milliondan ortiq maqolani

qamrab oladi – bu ko'lam korpus asosida olib boriladigan statistik tahlilni ilmiy jihatdan ishonchli qiladi. SiBolni annotatsiya qilish Penn Treebank POS teglari bilan amalga oshirilgan bo'lib, leksik birliklar, jumlar va fazalarning kontekst asosida chuqur o'rganilishini ta'minlaydi.

Qo'shma so'zlar ingliz gazeta tilida yuqori mahsuldor leksik birlik hisoblanadi, ular ko'pincha ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni qisqa, ixcham tarzda ifodalash uchun ishlatiladi⁵. Bunday birliklar semantik jihatdan zich va ko'p komponentli bo'lgani sababli (masalan, policy maker, cost cutting kabi), tarjimada ularning to'g'ri kontekstual ma'nosini aniqlash korpus asosida amalga oshirilmasa, noto'g'ri yoki yarmida ma'noda tarjima qilish xavfi mavjud bo'ladi. SiBol korpusi yordamida gazeta kontekstida ushbu qo'shma birliklarning statistik qo'llanish chastotasi, kollokatsiya munosabatlari va semantik preferensiyalarini aniqlash mumkin va bu tarjima samaradorligini oshiradi va kontekstual asosda aniq tarjima variantlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Korpus lingvistikasi yondashuvi tarjima jarayonida kontekstni statistik asosda ko'rib chiqish imkoniyatini beradi. Corpus Assisted Discourse Studies (CADS) uslubi SiBol kabi korpuslardan foydalanishga asoslanadi. Bbu yondashuv leksik birliklarning ko'p miqdorda nutq sharoitlarida qanday ishlatilishini aniqlaydi va tarjima qarorlarini shu statistik faktlar bilan mustahkamlaydi. Bu esa tarjimonning intuitiv tarjima strategiyasidan voz kechib, real nutq namunalariga asoslangan qaror qabul qilishini ta'minlaydi.

Qo'shma so'zlarning tarjimasidagi murakkabliklar SiBol korpusi yordami bilan aniq ko'rinadi. Gazeta diskursida bir nechta oddiy so'z birikmasidan tashkil topgan bitta qo'shma so'z bitta leksik birlik sifatida

5 Rakhmanovich, A.O. (2023). Special features of translating English newspaper texts. Imras, 6 (7), 220–226.

ishlatiladi va uning ma'nosi ko'pincha lug'atdagi individual elementlardan farq qiladi. Masalan, power sharing yoki long term commitment kabi birliklarni kontekstsiz tarjima qilish aniq konnotativ va diskursiv ma'nolarni yo'qotishga olib keladi. SiBol korpusi tarkibidagi konkordans qatorlari tarjimon uchun qo'shma so'zning turli kontekstdagi ishlanmasini ko'rsatadi va tarjimada mos strategiyani tanlashda yordam beradi – tavsifiy, struktur yoki funksional ekvivalentlikka asoslangan tarjima.

Empirik tahlil imkoniyatlari tarjima nazariyasini mustahkamlaydi va yangi strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Masalan, korpusda tez tez uchraydigan qo'shma so'zlar bo'yicha chastota ro'yxatlarini, kollokatsiyalarni va semantik xaritalarni tuzish tarjimonlarga qo'shimcha ma'lumot beradi. Bu tahlillar tarjima jarayonida qat'iy statistik asosda yondashuvni qo'llashga imkon yaratadi, bu esa tarjima sifatini oshiradi va til o'rganish jarayonida qo'shma so'z tahlilini samarali qiladi⁶.

SiBol korpusining dolzarbligi bugungi kunda ham oshib bormoqda. Zo'ravonlik, ijtimoiy masalalar yoki global pandemiya kabi yangi diskurs mavzulari paydo bo'lgan sari qo'shma so'zlar soni ham ko'paymoqda; buni boshqa diaxron korpuslar misolida ko'rish mumkin, ammo SiBol kabi yirik gazetalar tili bazasi bunday trendlarni aniqlashda eng mos manba hisoblanadi. Shu sababli SiBol korpusi tarjima tadqiqotlarida nafaqat leksik birliklarni tarjima qilish uchun, balki zamonaviy ingliz tilining dinamik o'zgarishini kuzatish va tarjima strategiyalarini moslashtirishda ham ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Empirik tahlil shuni ko'rsatdiki, SiBol

korpusidagi gazeta matnlarida qo'shma so'zlar aniq struktur modellarga bo'ysunadi. Ularning eng mahsuldor turlari quyidagilardan iborat.

Ot+ot (N+N) modeli. Ot+ot modeli gazeta matnlarida eng mahsuldor hisoblanadi. Ushbu model gazeta diskursida konseptual nomlash vositasi sifatida faol ishlatiladi. Masalan: policy-maker, power-sharing, data-driven, decision-making⁷.

Korpus kontekstlari shuni ko'rsatadiki, N+N modeli orqali yaratilgan birliklar ko'pincha:

- muayyan ijtimoiy institutni;
- siyosiy rol yoki funksiyani;
- jarayon yoki strategiyani ifodalaydi⁸.

Mazkur birliklar yuqori semantik zichlikka ega bo'lib, bitta leksik birlik orqali murakkab tushunchani ifodalaydi. Bu esa tarjima jarayonida mazmuniy aniqlikni ta'minlash zaruratini yuzaga keltiradi.

Sifat+ot (Adj+N) modeli. Ikkinchi o'rinda chastota jihatidan Sifat+ot modelidagi qo'shma so'zlar gazeta diskursida baholovchi va tavsiflovchi vazifani bajaradi⁹. Masalan: high-risk, long-term, short-lived.

Empirik materiallar ushbu birliklarning strategik rejalashtirish, iqtisodiy tahlil va siyosiy baholash kontekstida faol qo'llanilishini ko'rsatadi.

Bu birliklarni tarjima qilishda o'zbek tilidagi sifatlash tizimi va so'z tartibi hisobga olinishi zarur.

Fe'l+ot (V+N) modeli. Fe'l+ot modeli orqali shakllangan qo'shma so'zlar asosan jarayon va faoliyatlarni nomlash uchun ishlatiladi. Ular

6 Biber, Douglas, Conrad, Susan, Reppen, Randi. *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 300 p.

7 SiBol: *Corpus of English Broadsheet Newspapers (1993–2021)*. Ingliz tilidagi broadsheet gazetalar korpusi. – Elektron resurs. – Kirish manzili: <https://www.sketchengine.eu/sibol-corpus/> (murojaat sanasi: 15.02.2026).

8 O'sha manba.

9 O'sha manba.

iqtisodiy va boshqaruv diskursida yetakchi o‘rin egallaydi.

Empirik tahlil shuni ko‘rsatdiki, bunday birliklar tarjimada ko‘pincha fe‘llashgan yoki tavsifiy konstruktsiyalar orqali ifodalanadi.

Inglizcha qo‘shma so‘zlarning faqat struktur jihati emas, balki semantik yuklamasi ham chuqur o‘rganildi. Natijada quyidagi asosiy semantik xususiyatlar aniqlanadi.

Semantik zichlik. Gazeta diskursida qo‘shma so‘zlar ko‘pincha bir nechta semantik komponentni o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan, policy-maker bir vaqtning o‘zida: shaxs, vakolat, siyosiy jarayon bilan bog‘liqlik mazmunini ifodalaydi.

Tarjimada ushbu semantik komponentlarning barchasini saqlab qolish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Kontekstga bog‘liqlik. Korpusdagi konkordans

qatorlari shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma so‘zlarning aniq ma‘nosi ko‘pincha faqat keng kontekstda ochiladi. Masalan, power-sharing atamasi siyosiy kelishuv, konstitutsiyaviy islohot yoki mintaqaviy boshqaruv kontekstida turlicha talqin qilinadi.

Bu holat tarjimada lug‘aviy emas, balki diskursiv yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Metaforik va konnotativ qatlam. Ayrim qo‘shma so‘zlar metaforik ma‘noga ega bo‘lib, gazeta matnlarida baholovchi vazifa bajaradi. Masalan, hard-line policy yoki soft-power strategy kabi birliklar konnotativ ma‘no yuklaydi.

Empirik tahlil shuni ko‘rsatadiki, bunday birliklarni tarjima qilishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri kalka ko‘pincha stilistik mos kelmaslikka olib keladi.

SiBol korpusi materiallari asosida inglizcha qo‘shma so‘zlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda quyidagi muammolar aniqlandi:

Inglizcha birlik	Tavsifiy tarjima
policy-maker	siyosatni ishlab chiquvchi shaxs
power-sharing	hokimiyatni bo‘lishishga asoslangan tizim
cost-cutting	xarajatlarni qisqartirishga qaratilgan jarayon

1. Lakunarlik – tayyor ekvivalentning mavjud emasligi;

2. Struktur mos kelmaslik – inglizcha ixchamlik va o‘zbekcha tavsifiylik o‘rtasidagi farq;

3. Uslubiy nomuvofiqlik – gazeta uslubining o‘zbek tilida yetarli darajada saqlanmasligi.

Empirik ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu muammolar ayniqsa siyosiy va iqtisodiy terminologiyaga oid qo‘shma so‘zlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, policy-maker so‘zini oddiy “siyosatchi” deb tarjima qilish semantik

jihatdan yetarli emas. Korpus kontekstlari asosida bu birlik “siyosatni ishlab chiquvchi shaxs” tarzida tavsifiy tarjimani talab qiladi.

Inglizcha qo‘shma so‘zlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda yagona universal model mavjud emas. Tarjima usulini tanlash qo‘shma so‘zning struktur turi, semantik zichligi va diskursiv vazifasiga bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Tavsifiy tarjima modeli. Tavsifiy tarjima modeli inglizcha qo‘shma so‘z o‘zbek tilida tayyor ekvivalentga ega bo‘lmagan hollarda qo‘llaniladi. Ushbu model mazmunni to‘liq ochib berishga xizmat qiladi, biroq matn hajmini kengaytiradi:

Inglizcha birlik	Funksional tarjima
decision-making	qaror qabul qilish jarayoni
long-term strategy	uzoq muddatli strategiya
high-risk investment	yuqori xavfli investitsiya

Funksional ekvivalentlik modeli. Mazkur model qo'shma so'zning formal tuzilishini emas, balki uning kommunikativ vazifasini saqlashga qaratiladi. Gazeta diskursi uchun ushbu yondashuv ayniqsa samarali hisoblanadi:

Struktur-transformatsion model. Ushbu model ingliz tilidagi ixcham qo'shma so'zlarni o'zbek tilining grammatik va uslubiy imkoniyatlariga moslashtirishni nazarda tutadi:

Inglizcha model	Tarjima
problem-solving	muammoni hal etish
data-driven	ma'lumotlarga asoslangan
short-term gain	qisqa muddatli foyda

Kalka modelining cheklangan qo'llanishi. Kalka modeli faqat o'zbek tilida ham shunga yaqin struktur mavjud bo'lgan hollarda qo'llanilishi mumkin. Murakkab ijtimoiy-siyosiy qo'shma so'zlarda ushbu model semantik nomuvofiqlikka olib kelishi mumkin.

Tadqiqot natijalari tavsifiy, funksional va struktur-transformatsion modellar gazeta diskursiga xos qo'shma so'zlarni tarjima qilishda eng samarali ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, natijalar ingliz gazeta diskursida qo'shma so'zlar axborotni ixcham va samarali ifodalashning muhim vositasi ekanini ko'rsatdi hamda ularni tarjima qilishda kontekst va funksional yondashuv zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Xulosa qilib aytganda, SiBol korpusi – ingliz broadsheet gazetalaridan tuzilgan, diaxronik va statistika asosida boy empirik ma'lumotlar to'plamidir. U nafaqat ingliz tilining hozirgi jurnalistik uslubini o'rganishga, balki lingvistik nazariya va tarjima metodologiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladigan ilmiy resurs bo'lib xizmat qiladi.

TABIIV VA ANIQ FANLAR

TAQQOSLAMALAR VA ULARNING TADBIQLARINI O'RGATISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNI KREATIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Axmadjon Soleyevich Soleyev – professor,
Samarqand davlat universiteti

Qurbon Ostonsov – dotsent, Samarqand davlat universiteti

Ma'rufjon Sultonovich Jurakulov – ilmiy
tadqiqotchi, Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Matematikani o'qitishni takomillashtirishning ba'zi jihatlari bo'yicha uslubiy tavsiyalarda maktabda matematika ta'lim sifatining ba'zi muhim muammolaridan biri, shu jumladan, o'rta maktabda fikrlash faoliyatining rivojlanmaganligi hamda va ixtisoslashtirilgan maktablarda ishning samarasizligi ko'rsatiladi. Bu muammolar bir-biri bilan chambarchas bog'liq, chunki fikrlash ko'nikmalari shakllanmaganligi maktabda matematika o'qitish samaradorligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'quvchilarning kreativligini oshirishda maktabdanoq oliy algebraning modulli arifmetika elementlarini o'rganish uning tadbirlarini anglashga imkon beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllanishiga butun o'quv jarayoni ta'sir qiladi, ammo tadqiqot bloki, xususan, taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o'rgatish jarayonida o'quvchilarni kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muammolarini hal qilishda muhim hissa qo'shadi. Bu jarayonda taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o'rganishdagi: yuqori darajadagi murakkablik, aniq algoritmnining yo'qligi, optimal yechim usulini tanlashda qiyinchilik hisobga olish kabi xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq. Bunday muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun o'rganilgan qoida va teoremlar bilan erkin harakat qilish, ularni turli vaziyatlarda qo'llash, vaziyatni tahlil qilish va mumkin bo'lgan yechimlarni topish muhimdir Maqolada taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o'rgatish jarayonida o'quvchilarni kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasining ayrim jihatlari bayon qilingan.

Аннотация. Методологические рекомендации по некоторым аспектам совершенствования преподавания математики указывают на ряд важных проблем качества математического образования в школе, включая недостаточное развитие мыслительной деятельности в средней школе и неэффективность специализированных школ. Эти проблемы тесно взаимосвязаны, поскольку недостаток формирования мыслительных навыков влияет на эффективность преподавания математики в школе. Для повышения креативности учащихся изучение элементов модульной арифметики высшей алгебры в школе позволяет им понять её применение. Следует отметить, что на формирование навыков творческого мышления влияет весь образовательный процесс, но исследовательский блок, в частности, в процессе обучения сравнениям и их применению, вносит важный вклад в решение задач формирования навыков творческого мышления учащихся. В этом процессе целесообразно учитывать такие особенности изучения сравнений и их применения, как: высокий уровень сложности, отсутствие четкого алгоритма, сложность выбора оптимального метода решения. Для успешного решения таких задач важно свободно действовать с изученными правилами и теоремами, применять их в различных ситуациях, анализировать ситуацию и находить возможные решения. В статье описаны некоторые аспекты методики формирования навыков творческого мышления учащихся в процессе обучения сравнениям и их применению.

Abstract. These methodological recommendations for improving mathematics teaching highlight a number of important issues in the quality of mathematics education in schools, including the insufficient development of thinking skills in secondary schools and the ineffectiveness of specialized schools. These issues are closely interrelated, as the lack of developing thinking skills affects the effectiveness of mathematics teaching in schools. To enhance students' creativity, studying elements of modular arithmetic in higher algebra at school allows them to understand its application. It should be noted that the entire educational process influences the development of creative thinking skills, but the research component, particularly in the process of teaching comparisons and their application, makes an important contribution to solving the problems of developing students' creative thinking skills. In this process, it is advisable to consider such features of studying comparisons and their application as: high level of complexity, lack of a clear algorithm, and the difficulty of choosing the optimal solution method. To successfully solve

such problems, it is important to freely operate with the learned rules and theorems, apply them in various situations, analyze the situation, and find possible solutions. This article describes some aspects of the methodology for developing students' creative thinking skills through the process of teaching comparisons and their application.

Kalit so'zlar: taqqoslamalar, modulli arifmetika, qoldiqlar, sonlarning bo'linishi, qoldiqlar arifmetikasi, xitoy qoldiq teoremasi, Ferma kichik teoremasi, Eylar teoremasi, modul bo'yicha teskari elementni topish, teskarilanuvchanlik teoremasi.

Ключевые слова: сравнения, модульная арифметика, вычеты, деление чисел, арифметика вычетов, китайская теорема о вычетах, малая теорема Ферма, теорема Эйлера, нахождение обратного элемента по модулю, теорема о обратимости.

Keywords: comparisons, modular arithmetic, residues, division of numbers, residue arithmetic, Chinese residue theorem, Fermat's little theorem, Euler's theorem, finding the inverse element modulo, invertibility theorem.

Matematika o'qitishni takomillashtirishning ba'zi jihatlari bo'yicha uslubiy tavsiyalarda maktabda matematika ta'limi sifatining ba'zi muhim muammolaridan biri, shu jumladan o'rta maktabda fikrlash faoliyatining kam rivojlanmaganligi hamda ixtisoslashtirilgan maktablar ishning samarasizligi ko'rsatiladi. Bu muammolar bir-biri bilan chambarchas bog'liq, chunki fikrlash ko'nikmalari shakllanmaganligi maktabda matematika o'qitish samaradorligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. O'quvchilarning kreativligini oshirishda maktabdanoq oliy algebraning modulli arifmetika elementlarini o'rganish uning tadbirlarini anglashga imkon beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllanishiga butun o'quv jarayoni ta'sir qiladi, ammo tadqiqot bloki, xususan, taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o'rgatish jarayonida o'quvchilarni kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muammolarini hal qilish muhim hissa qo'shadi. Bu jarayonda taqqoslamalar va ularning tadbirlarini o'rganishdagi : yuqori darajadagi murakkablik, aniq algoritmnining yo'qligi, optimal echim usulini tanlashda qiyinchilik hisobga olish kabi xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq. Bunday muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun o'rganilgan qoida va teoremlar bilan erkin harakat qilish, ularni turli vaziyatlarda qo'llash, vaziyatni tahlil qilish va mumkin bo'lgan yechimlarni topish muhimdir.

Taqqoslamalarga doir masalalarni yechish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan asosiy muammolarni ajratib ko'rsatamiz: masalani tahlil qilish mantig'ini tushunishdagi kamchiliklar, kerakli asoslarni keltira olmaslik, tadbirlarini qo'llay olmaslik.

Shunday qilib, taqqoslamalar bilan bog'liq muammolar yakuniy sertifikatlash bo'yicha eng murakkab vazifalar bo'lib qolmoqda. O'quvchilarga bunday muammolarni hal qilishni o'rganishga qanday yordam berishimiz mumkin? Bu savol ushbu ish muallifini ushbu muammolarni hal qilish metodologiyasini tushunish, ushbu usullarni qo'llashda umumiy qonuniyatlar mavjudligini aniqlash va ba'zi muammolarni hal qilish usullarini ko'rib chiqish zarurligiga olib keldi.

Sonlar bo'linishiga doir, aniqmas tenglamalarni yechish, taqqoslamalarni qo'llash bilan bog'liq ko'plab masalalar yechish bo'yicha uslubiy tavsiyalar orasida sonning oxirgi raqamini topish, bo'linish alomatlarini, tub sonlar, qoldikli bo'lishga doir masalalarni yechish usullariga doir zarur va etarli shartlarni yaratishga qaratilgan tavsiyalarni ajratib ko'rsatish kerak.

Ushbu pedagogik muammoning turli jihatlari matematiklar, metodistlar, o'qituvchilar, psixologlarning tadqiqotlarida hal etiladi. Tadqiqotlarimiz uchun fundamental ahamiyatga ega bo'lgan ta'lim, iqtisod va moliya sohasidagi

Aleksandrov V.A., Gorshenin S.M¹, Alfutova N.B², Buxshab A.A³, Vilenkin N.Y⁴, Vinogradov I.M⁵, Lyapin S.Y., Baranova I.V., Borchugova Z.G⁶, Nesterenko Y.V⁷, Ore O⁸ va boshqa olimlarning ilmiy ishlari hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotlar matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarni taqqoslamalar va ularning tadbiqlarini o'rgatish asosida o'quvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga oid bo'lsada, ammo ularda o'quvchilarda fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga ta'siri alohida tadqiqot obyekti sifatida kam o'rganilgan, bu esa umumta'lim maktablari va kasbga yo'naltirilgan kasb-hunar maktablari va texnikumlarda modulyar arifmetika masalalarini yechishga o'rgatish o'qitishning metodik imkoniyatlarini tadqiq etish lozimligini taqozo etadi.

Taqqoslamalar nazariyasini yaratishning boshlanishi 1621-yilda Baxet de Meziriak tufayli asl nusxada va lotincha tarjimasini bilan nashr etilgan Diofant asarlarining tiklanishi bo'ldi. Ularning tadqiqoti Fermanni o'z davridan ancha oldinda bo'lgan kashfiyotlarga olib keldi. Leybnits, Fermadan mustaqil ravishda, bu mavzuni ham o'rgangan. Keyinchalik, Eyler taqqoslamalar nazariyasini o'rganishni davom ettirdi. Gauss matematikada o'rnashib qolgan simvolizmni taklif qildi. Shuningdek, u 1801-yilda "Arifmetik tadqiqotlar" kitobida modulli taqqoslamalardan birinchi bo'lib foydalangan. Gauss modulli taqqoslama amallari bilan bog'liq barcha to'plangan bilimlarni birinchi marta ushbu kitobda taqdim etilgan izchil nazariyaga

aylantirdi.

Modulli taqqoslamalar nazariyasi modulli arifmetika deb ataladi. Matematikada modulli arifmetika – bu butun sonlar uchun arifmetika tizimi bo'lib, unda raqamlar ma'lum bir qiymatga – modulga yetgandan so'ng yana boshlang'ich qiymatiga qaytadi, ya'ni boshqacha aytganda "o'raladi". Modulli arifmetikaning odatiy qo'llanilishi soatda vaqtning 12 soat bilan aniqlanishi bo'lib, unda kun ikki 12 soatlik davrga bo'linadi. Agar vaqt hozir 7:00 bo'lsa, 8 soatdan keyin u 3:00 bo'ladi. Oddiy qo'shish keyingi vaqt $7 + 8 = 15$ ekanligini anglatadi, ammo bu javob emas, chunki soat vaqti har 12 soatda "o'raladi"; 12 soatlik soat vaqtida "soat 15" yo'q⁹.

Avvalo maktabda o'quvchilarga taqqoslama haqida asosiy ta'rif tushunchalarni berish va ularni misollar asosida izohlash talab qilinadi. Bunda o'quvchilar sonni bo'lganda qoldiq chiqishi va agar ular ikkita bo'lganda bitta boshqa songa bo'lganda turli qoldiqlar bo'lishini tushunishlari kerak. Savol tug'iladi: agar qoldiqlar bir xil chiqishi ham mumkinmi? Masalan, 11 va 7 ni 2 ga bo'lganda bir xil qoldiq 1 hosil bo'lyapti. Mana shu hol qiziqarli, uni matematikada taqqoslama tushunchasi bilan atashadi.

Ta'rif. Agar " n " va " m " sonlari " k " ga bo'linganda bir xil qoldiqqa ega bo'lsa ular " k " modul bo'yicha taqqoslanuvchi deyiladi va " $n \equiv m \pmod{k}$ " shaklda yoziladi¹⁰.

misol. " $3 \equiv 5 \pmod{2}$; $13 \equiv 263 \pmod{10}$; $7 \equiv -2 \pmod{9}$ ". Shundan so'ng savol qo'yiladi: ikkita son biror modul bo'yicha taqqoslama bo'lishi

1 Александров В.А., Горшенин С.М. Задачник – практикум по теории чисел. М.: Учпедгиз, 1972.

2 Алфутова Н.Б. Алгебра и теория чисел./Н.Б.Алфутова, А.В.Устинов. М.:МЦНМО, 2002, 466 с.

3 Бухштаб А.А. Теория чисел : учебное пособие для вузов / А.А. Бухштаб. – 9 е изд., стер. – Санкт Петербург : Лань, 2025

4 Виленин Н. Я. Сравнения и классы вычетов // Квант. – 1978. – № 10. с. 4–8.

5 Виноградов И.М. Основы теории чисел. М.: Наука,1995

6 Ляпин С.Е., Баранова И.В., Борчугова З.Г. Сборник задач по элементарной математике. М.: Просвещение, 1973

7 Нестеренко, Ю. В. Теория чисел: учебник для студ. высш. учеб. заведений / Ю. В. Нестеренко. – М.: Издательский центр «Академия», 2008.

8 Оре, О. Приглашение в теорию чисел: пер. с англ.– Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

9 Бухштаб А.А. Теория чисел : учебное пособие для вузов / А.А. Бухштаб. – 9 е изд., стер. – Санкт Петербург : Лань, 2025.

10 Виноградов И.М. Основы теории чисел. М.: Наука,1995.

uchun nimani tekshirish lozim?. Misollardan ko'rinadki, $3-5=-2$ soni 2 ga bo'linadi, $13 - 263=-260$ soni 10 ga bo'linadi, $7-(-2)=9$ soni 9 ga bo'linadi. Xulosa: ikkita son "k" modul bo'yicha taqqoslanuvchiligini bilishi uchun ularning ayirmasi "k" ga bo'linishini tekshirish yetarli bo'ladi.

Modul bo'yicha taqqoslama qo'shish bilan bog'liq ajoyib xossaga ega, ya'ni sonli tengsizliklardagi xossalarga o'xshash quyidagi faraz qilinadi (agar $a < b$ va $s < d$ bo'lsa, u holda $a'+s < b+d$) agar $a \equiv b \pmod{k}$ va $s \equiv d \pmod{k}$ bo'lsa, u holda $a'+s \equiv b+d \pmod{k}$, < belgisi " $\equiv$ " belgisi bilan almashtiriladi. Isbotni o'quvchilar taqqoslama ta'rifidan foydalanib amalga oshirishlari mumkin. Buning uchun har bir shartga mos mulohaza tuziladi:

$a \equiv b \pmod{k} \Leftrightarrow a-b=kt_1+r$, $c \equiv d \pmod{k} \Leftrightarrow c-d=kt_2+r$. Sonli tengliklarni hadma-had qo'shsak $(a-b)+(c-d) = (a+c)-(b+d)=kt_1+r+kt_2+r=k(t_1+t_2)+2r$ bu esa " $a+c$ " va " $b+d$ " ga bo'linganda bir xil $2r$ qoldiqqa ega ekanligini bildiradi.

misol. $4414 + 14757 \equiv 4 + 2 \equiv 1 \pmod{5}$.

3-misol. $300 - 151 \equiv 0 - 1 \equiv 2 \pmod{3}$.

Ko'pincha matematikada agar $a \equiv b \pmod{k}$ bo'lsa, unda "n" butun son uchun (ehtimol nol yoki manfiy) " $a = b + kn$ " deb yoziladi. Bu yozuvdan foydalanib yuqoridagi taqqoslamalarning qo'shish xossasini quyidagicha isbotlash mumkin:

$a + c = b + kn + d + km = b + d + k(n + m) \equiv b + d \pmod{k}$ a

Qoldiq sinflari. Qoldiqlarni sinflarga ajratish mumkin. Agar berilgan "m" soni o'nlik sanoq sistemasida yozilgan bo'lsa, uni 10 ga qoldiqli bo'lish juda oson - qoldiq oxirgi raqam, bo'linma esa oxirgi sonni kesib tashlash orqali olingan son bo'ladi:

Oddiy qoida: agar biz sonli ifodaning oxirgi raqamini topmoqchi bo'lsak, ushbu sonlarning oxirgi raqamlari bilan barcha amallarni

bajarishimiz kerak, ya'ni barcha sonlarni ularni 10 ga bo'lgandgi qoldiqlari bilan almashtirish kerak. Ushbu qoidani istalgan "n" soniga bo'lganda qoldiqni topish uchun umumlashtirish mumkin. Buning uchun taqqoslama tushunchasi zarur bo'ladi.

"m > 1" modul berilgan bo'lsin. Barcha "m" moduli bo'yicha taqqoslanuvchi sonlarni bir sinf qilish mumkin. Bu to'plam "m" moduli bo'yicha vichetlar(yoki qoldiqlar) sinfi deb ataladi.

Vichetlar sinfidagi barcha sonlar "m" ga bo'linganda bir xil qoldiqqa ega, turli sinflardagi sonlar esa har xil qoldiqqa ega. Misol tariqasida 5 modul bo'yicha vichetlar qoldiq sinflarini yozamiz.

0, 5, 10, 15, 20, 25, 30, ...

1, 6, 11, 16, 21, 26, 31, ...

2, 7, 12, 17, 22, 27, 32, ...

3, 8, 13, 18, 23, 28, 33, ...

4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, ...

Bu sonli ketma-ketliklardagi qonuniyatni aniqlang? Nima uchun 5 ta sinfga ajratilgan? Chunki sonlarni 5 ga bo'lganda 5 ta qoldiq 0,1,2,3, 4 hosil bo'ladi va ular qoldiqlar sinflarni tashkil etadi. Ular birbiridan 5 ga farq qiladi Bundan xulosa chiqarish mumkinki, 5 modul bo'yicha, umuman olganda, "m" modul bo'yicha qoldiqlar sinflari ayirmasi 5 ga ("m" ga) teng 5 ta ("m" ta) arifmetik progressiyalarni tashkil etadi. Bu sinflarni manfiy butun sonlar bilan to'ldirish ham mumkin. Masalan, 4 bilan 5 modul bo'yicha taqqoslanuvchi sonlar sinfiga quyidagi sonlar kiradi: ..., -11, -6, -1, 4, 9, 14, ...

Taqqoslamalarning xossalari. Taqqoslama amalining asosiy printsiplari shundaki, agar faqat sonli ifodaning "m" soniga bo'lingan qoldig'i bilan qiziqsak, sonli ifodadagi sonlarni u bilan "m" modul bo'yicha taqqoslanuvchi boshqa sonlar bilan, ya'ni o'sha qoldiqlar sinfidagi ixtiyoriy sonlar bilan almashtirish mumkin. Bu

sonlarning bo'linishga doir masalalarini yechish uchun taqqoslamalardan foydalanishga imkon beradi¹¹.

Taqqoslamalarning xossalari. Taqqoslama amalining asosiy printsipli shundaki, agar faqat sonli ifodaning " m " soniga bo'lingan qoldig'i bilan qiziqsak, sonli ifodadagi sonlarni u bilan " m " modul bo'yicha taqqoslanuvchi boshqa sonlar bilan, ya'ni o'sha qoldiqlar sinfidagi ixtiyoriy sonlar bilan almashtirish mumkin. Bu sonlarning bo'linishga doir masalalarini yechish uchun taqqoslamalardan foydalanishga imkon beradi¹¹.

4-misol. $["30"]^{99} + ["61"]^{100}$ sonning 31 ga bo'linishini isbotlang. 31 modul bo'yicha taqqoslamalarni qaraymiz: $30 \equiv -1 \pmod{31} \Rightarrow ["30"]^{99} \equiv ["(-1)]^{99} \equiv -1 \pmod{31}$; $61 \equiv -1 \pmod{31} \Rightarrow ["61"]^{100} \equiv ["(-1)]^{100} \equiv 1 \pmod{31}$. Demak, $["30"]^{99} + ["61"]^{100} \equiv -1 + 1 \equiv 0 \pmod{31}$. Shuni isbotlash talab qilingan edi.

5-misol 2^{2025} sonning raqamlari yig'indisini toping. Keyin, hosil bo'lgan sonning raqamlari yig'indisi yana topiladi va bu jarayon bir xonali son olinmaguncha takrorlanadi. Bu sonni toping. 9 ga bo'linish alomatiga ko'ra, a soni va uning raqamlari yig'indisi 9 ga bo'linganida bir xil qoldiqqa ega bo'ladi, ya'ni ular 9 modul bo'yicha taqqoslanuvchi sonlar. Bu qoldiqni 2^{2025} son uchun topamiz.

$2^1 \equiv 2 \pmod{9}$; $2^2 \equiv 4 \pmod{9}$; $2^3 \equiv 8 \equiv -1 \pmod{9}$; $2^4 \equiv -2 \pmod{9}$; $2^5 \equiv -4 \pmod{9}$;

$2^6 \equiv 8 \equiv -1 \pmod{9}$. Bundan ko'rinadiki, $2^6 \equiv 1 \pmod{9}$ bo'lgani uchun, ikkining darajalari uchun 9 modul bo'yicha qoldiqlar 6 ga teng davr bilan davriy ravishda takrorlanadi, ya'ni $2^a \equiv 2^b \pmod{9} \Leftrightarrow a \equiv b \pmod{6}$. $2025 \equiv 3 \pmod{6}$ bo'lgani uchun $2^{2025} \equiv 2^3 \pmod{9}$ javob 8 ga teng.

Yuqorida keltirigan misollar taqqoslamalarning qo'shish va ko'paytirish xossalariga asoslangan. Ko'paytirish xossasini ham qo'shish xossasiga o'xshash usulda isbotlash mumkin: $a \equiv b \pmod{m}, c \equiv d \pmod{m} \Rightarrow a \cdot c \equiv b \cdot d \pmod{m}$

Teorema. Agar a soni " m " bilan o'zaro tub bo'lsa, u holda unga m modul bo'yicha teskari songa ega, ya'ni shunday butun " x " son mavjudki, $a \cdot x \equiv 1 \pmod{m}$ tenglik o'rinli bo'ladi.

Biz EKUB ning chiziqli ifodasi haqidagi teoremani " $d = \text{EKUB}(a, m) = 1$ " bo'lgan o'zaro tub " a, m " sonlari uchun EKUB ni chiziqli ifodalash teoremasini qo'llaymiz: $1 = x \cdot a + y \cdot m$

Bu tenglikdan " $x \cdot a \equiv 1 \pmod{m}$ " ga bo'linishi kelib chiqadi, ya'ni " $a \cdot x \equiv 1 \pmod{m}$ ", isbotlanishi kerak bo'lgan tenglik kelib chiqadi.

Qoldiqlar arifmetikasi. Arifmetik amallarni bajarishda, m moduli bo'yicha qoldiq (vichet) sinflari sifatida ko'pincha ularning $m: 1, 2, 3, \dots, m-1$ larga bo'lgandagi qoldiqlari olinadi: Bu holda, taqqoslash munosabati ($\equiv$) o'rniga tenglik ($=$) belgisidan foydalanishimiz va arifmetik amallar $\{1, 2, 3, \dots, m-1\}$ to'plamda m moduli bo'yicha taqqoslamalar arifmetikasida bajarilishini aytishimiz mumkin. 5 moduli bo'yicha qoldiqlar sinflari uchun qo'shish va ko'paytirish jadvalarini tuzaylik.

+	0	1	2	3	4
0	0	1	2	3	4
1	1	2	3	4	0
2	2	3	4	0	1
3	3	4	0	1	2
4	4	0	1	2	3

11 Ляпин С.Е., Баранова И.В., Борчугова З.Г. Сборник задач по элементарной математике. М.: Просвещение, 1973.

×	0	1	2	3	4
0	0	0	0	0	0
1	0	1	2	3	4
2	0	2	4	1	3
3	0	3	1	4	2
4	0	4	3	2	1

Ushbu jadvallar 5 modul bo'yicha qoldiqlar arifmetikasida hisoblashlarni osonlashtiradi. Masalan, $3 + 4 = 2$, $4 \cdot 4 = 1$. Jadvallardan teskari amallarni bajarish uchun qanday foydalanishni taxmin qilish oson: $1 - 3 = 3$, $3/4 = 2$

Qoldiqlar haqida Xitoy teoremasi. Bu haqda o'quvchilarga matematika tarixidan bir qiziqarli ma'lumotni aytib o'tish mumkin. Afsonaga ko'ra, Xitoy harbiylari o'z qo'shinlarining sonini yashirish uchun matematik hiyla ishlatgan. Xuddi shu usul zamonaviy matematik tadqiqotlarning ko'plab sohalarida qo'llaniladi.

Ertalabki saf tortish paytida askarlaringiz beshta qatorda saf tortadilar. Siz oxirgi qatorda uchta askar qolganini payqadingiz. Keyin ularni sakkizta qatarga joylashtirasiz, oxirgi qatorda yetti askar qoldirasiz, keyin esa to'qqizta qatarga joylashtirasiz, har bir qatorda ikkita askar qoladi. Barcha askarlaringizni sanab o'tmasdan, sizda armiyangizning umumiy sonini aniqlash uchun yetarli ma'lumot bor. Dushmanga oshkor qilinishi mumkin bo'lgan aniq sonni oshkor qilishingiz shart emas.

Bir afsonaga ko'ra, qadimgi Xitoy generallari bu hiylaga bir necha bor murojaat qilishgan. Ular buni nima uchun qilganliklari yoki qachondir qilganliklari noma'lum. Ma'lumki, bu matematik usul, shuningdek, "Xitoy qoldiq teoremasi" nomi bilan ham tanilgan, milodiy uchinchi va beshinchi asrlar oralig'ida xitoylik matematik Sun Szi tomonidan ixtiro qilingan (1000 yil oldin "Urush san'ati"ni yozgan Sun Szi emas).

Xitoy qoldiq teoremasi sizga sonni aniqlashning ajoyib usulini beradi. Bu teoremani yaxshiroq tushunish uchun, keling, misolimizga qaytaylik. Maqsad 5 ga bo'linganda 3 qoldiq va 8 ga bo'linganda 7 qoldiq qoldiradigan x butun sonni topishdir (keyinchalik uchinchi shartni qo'shamiz: 9 ga bo'linganda qoldiq 2 ga teng). Matematiklar buni taqqoslamalar sistemasi deb atashadi va uni quyidagicha yozadilar: $x \equiv 3 \pmod{5}$, $x \equiv 7 \pmod{8}$

Birinchi taqqoslamani yechimi 3 ga teng, chunki $3 \pmod{5}$ 3 ga teng. Agar biz 3 ni 5 ga ko'paytirsak, ularning yig'indisi ham birinchi taqqoslamani qanoatlantiradi. X : 3, 8, 13, 18, 23 va hokazo ketma-ketlikdagi istalgan son bo'lishi mumkin.

Ikkinchi taqqoslamani mavjudligi bizga yechimni aniqlashtirish imkonini beradi. Bu taqqoslamani qanoatlantiradigan sonlar - 8 ga bo'lganda 7 qoldig'i qoladi - 7, 15, 23, 31 va boshqalar. Endi ikkala ro'yxatda ham ko'rinadigan sonni topishimiz kerak: 3, 8, 13, 18, 23, 28, 33; 7, 15, 23, 31, 39, 47, 55. Bizning sirli sonimiz 23. Lekin bu yagona yechim emas.

Biz har doim bo'luvchilarimizning ko'paytmasini olib, uning karralilarini 23 ga qo'shish orqali boshqa sonni topishimiz mumkin. Bizning bo'luvchilarimiz 5 va 8. Ularning ko'paytmasi 40. 40 ni 23 ga qo'shsak, 63 ni olamiz, bu ham ikkala taqqoslamani ham qondiradi. 103, 143, 183, 223 va hokazolar ham shunday. Shunday qilib, quyidagi formulada k uchun turli butun sonlarni kiritish orqali har 40 ta son uchun yechim topishingiz mumkin: $x = 23 + 40 \cdot k$. Biroq, bu taqqoslamalarni qanoatlantiradigan eng kichik butun son 23 ga teng.

Agar siz general bo'lsangiz va 300 dan ortiq askaringiz yo'qligini bilsangiz, unda 23, 63 yoki 103 raqamlari yetarlicha aniq bo'lmasligi mumkin. Keyin siz uchinchi tenglikni birinchi ikkitasiga qo'shasiz (yana bir bor, yangi soningiz juftlik bo'yicha 5 va 8 ga teng ekanligiga ishonch

hosil qiling): $x \equiv 3 \pmod{5}; x \equiv 7 \pmod{8}; x \equiv 2 \pmod{9}$

Qaysi son uchta taqqoslamani ham qanoatlantiradi? Biz sonlar ro'yxatimizga qaytamiz: 23, 63, 103, 143, 183, 223. Ularning hech biri 9 ga bo'linganda 2 qoldig'ini qoldirmaydi. Biroq, ketma-ketlikdagi keyingi son 263. Agar biz aniqroq bo'lishni istasak, to'rtinchi taqqoslamani yoki xohlagancha ko'p qo'shishimiz mumkin.

Ammo Xitoy qoldiq teoremasi shunchaki vosita emas. U sonlar nazariyasining asosiy sohasidagi modulli arifmetika deb ataladigan operatsiyaning asosini tashkil etadi, bu biz yuqorida qo'shinlar va kometalarni o'z ichiga olgan misollarda ko'rib chiqqanimizdek, kichikroq sonlar tizimlarida matematik hisob-kitoblarni bajarish usuli hisoblanadi. Bu soha bo'yicha hozirgi davrda jud ko'p ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. (Andrej Dujella¹², Cam McLeman, Erin McNicholas, Colin Starr¹³, Karl-Dieter Crisman¹⁴, James Maynard¹⁵, Jennifer S. Balakrishnan, Bjorn Poonen, Akshay Venkatesh¹⁶)

I. Fermaning kichik teoremasi. Agar " p " -tub son, va " n " ga bo'linmaydigan butun son bo'lsa, u holda $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$ Boshqacha aytganda. Agar p -tub songa bo'linmaydigan biror bir sonni olib, uni $p-1$ darajaga ko'tarilsa va keyin p ga bo'lsak, qoldiq har doim 1 ga teng bo'ladi.

Misollar.1) $a=2, p=5$ bo'lsin. U holda $2^{5-1} \equiv 2^4 \equiv 16, 16 \equiv 1 \pmod{5}$, chunki 16 ni 5 ga bo'lganda qoldiq 1 chiqadi. 2) $a=3, p=7$ bo'lsin. U holda $3^{7-1} \equiv 3^6 \equiv 729, 729 \equiv 1 \pmod{7}$, chunki 729 ni 7 ga bo'lganda qoldiq 1 chiqadi.

Natijalari va qo'llanilishi. Agar a butun son bo'lsa, u holda $a^p \equiv a \pmod{p}$ (a - " p " ga bo'linadimi yoki yo'qmi qat'iy nazar).Fermaning kichik teoremasi sonlarni tub sonlar uchun

tekshirish uchun ishlatiladi (garchi bu ishonchli usul bo'lmasa ham, chunki soxta tub sonlar mavjud).3. Modul bo'yicha teskari elementni topish uchun ham ishlatiladi.

II. Eyler teoremasi. Agar a va " n " o'zaro tub butun sonlar bo'lsa, u holda $a^{\varphi(n)} \equiv 1 \pmod{n}$, bu yerda " $\varphi(n)$ " - Eyler funksiyasi, u 1 dan " n " gacha bo'lgan va " n " ga o'zaro tub bo'lgan butun sonlar sonini aniqlaydi.

Fermaning kichik teoremasi bilan bog'liqligi. Eyler teoremasi Fermaning kichik teoremasining umumlashmasi. Agar " n " tub son bo'lsa, u holda " $\varphi(n)=n-1$ " va Eyler teoremasi Fermaning kichik teoremasiga aylanadi: $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$

Sonlar nazariyasidagi Uilson teoremasida agar " n " tub son bo'lsa, u holda " $(n-1)!+1$ " ga bo'linadi, deyiladi. Aksincha, agar " $(n-1)!+1$ " ga bo'linsa, u holda " n " tub son bo'ladi.

Teorema, agar sonning bo'luvchilari bo'lsa, ularning ko'paytmasi istalgan songa ko'paytirilsa, berilgan sonni qoldiqsiz bo'ladi degan tamoyilga asoslanadi.

Katta sonlar uchun Uilson teoremasini qo'llash maqsadga muvofiq emas, chunki hatto unchalik katta bo'lmagan sonlar uchun ham " $(n-1)!+1$ " juda katta sonidir. Masalan, agar biz ushbu algoritmdan 997 sonining tub son ekanligini tekshirish uchun foydalansak, $996! + 1$ ning 997 ga bo'linishini tekshirishimiz kerak. Bu son 2556 ta o'nli belgini o'z ichiga oladi, bu esa tekshirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi. Shuning uchun, Wilson teoremasi yordamida tub sonlarni tekshirish algoritmi asosan nazariy bo'lib, amalda qo'llanilmaydi.

Fermaning kichik teoremasi va Eyler

12 Number Theory, Andrej Dujella, Zagreb, 2021.

13 Explorations in Number Theory, Cam McLeman, Erin McNicholas, Colin Starr (MAA Reviews), 2022.

14 Number Theory In Context and Interactive Karl-Dieter Crisman Gordon College June 20, 2023.

15 Primes in Arithmetic Progressions to Large Moduli I: Fixed Residue Classes, James Maynard, Memoirs of the AMS, Vol. 306, No. 1542, 2025.

16 Number Theory Informed by Computation, Ed. Jennifer S. Balakrishnan, Bjorn Poonen, Akshay Venkatesh, AS/Park City Mathematics Series 29, 2026.

tyeoremasi sonlar nazariyasidagi ikkita muhim natija bo'lib, ular sonlarni boshqa sonlarga bo'lingandagi qoldiqlari bilan bog'laydi. Eyler tyeoremasi Fermaning kichik tyeoremasining umumlashtirilishi bo'lib, ikkalasi ham kriptografiya va boshqa sohalarda keng qo'llaniladi.

2. 3 ga bo'lish va qoldiq. 3 ga bo'linadigan va bo'linmaydigan sonlar uchun shunga o'xshash qo'shish va ko'paytirish jadvallari yaratishga harakat qilaylik. Darhol muammo tug'iladi: biz 3 ga bo'linmaydigan ikkita sonning yig'indisi haqida nima deyishni bilmaymiz. U 3 ga bo'linishi mumkin (masalan, $1+5=6$) yoki bo'linmasligi mumkin (masalan, $2+5=7$). Haqiqat shundaki, 3 ga bo'linmaydigan sonlar ikki xil bo'lishi mumkin: ba'zilar 1 qoldig'ini qoldiradi (k butun son uchun $3k+1$ ga o'xshaydi), boshqalari esa 2 qoldig'ini qoldiradi ($3k+2$ ga o'xshaydi).

6-misol. Uch xil sonning (3 ga bo'linadigan, 1 qoldiq qoladigan va 2 qoldiq qoladigan) bir xil tez-tez uchrashini ko'rsating: ketma-ket sonlarning katta kesimida ularning soni eng ko'pi bilan 1 ga farq qiladi.

Endi qoldiqlarni 3 moduli bo'yicha qo'shish va ko'paytirish yuqoridagiga o'xshash jadval tuzish mumkin:

+		0	1	2
0		0	1	2
1		1	2	0
2		2	0	1

.	0	1	2
0	0	0	0
1	0	1	2
2	0	2	1

Ushbu jadvaldagi har bir katakchani tekshirish oson.

Masalan, $(3k+1) + (3l+2) = 3(k+l) + 3 = 3(k+l+1) + 0$

va $(3k+2)(3k+2) = 9kl + 6k + 6l + 4 = 3(3kl + 2k + 2l + 1) + 1$.

3) Ota va o'g'il o'yin o'ynashadi: har biri bir-biriga aytmasdan qog'ozga son yozadi. Keyin ular sonlarni ochib berishadi. Agar yig'indi 3 ga bo'linmasa, ota yutadi, agar bo'linsa, o'g'il yutadi. Bu adolatli o'yinmi?

Shunga o'xshash jadvallarni nafaqat 2 va 3 ga bo'lish uchun, balki istalgan son uchun ham yaratish mumkin. Ammo avvalo, biz ko'proq rasmiy ta'riflarni beramiz.

3. Qoldikli bo'lish. Agar biron bir k butun soni uchun $a = bk$ bo'lsa, a butun soni " b " butun soniga bo'linadi deyiladi. Bu holda, biz " a " " b " ning karrali" va " b " " a " ning bo'luvchisi" deymiz.

Bu ta'rifda biz " a " / " b " bo'linma butun son bo'lsa" deyishimiz mumkin, ammo bu bizning ta'rifimiz bilan rasman ruxsat etilgan " $b=0$ " holatini istisno qiladi. Biroq, bu hali ham unchalik mantiqiy emas: 0 ga bo'linadigan yagona son 0. Ta'rif shuningdek, manfiy " a " va " b " ga ham ruxsat beradi: masalan, -6 soni -2 ga bo'linadi (shuningdek, 2 ga) va u musbat va manfiy sonlarni hisobga olgan holda jami 8 ta bo'luvchiga ega.

Bu bo'luvchilar qanday? Biroq, odatda, musbat butun sonning bo'luvchilar soni haqida gapirganda, biz faqat musbat bo'luvchilarni nazarda tutamiz (bir va sonning o'zini hisobga olgan holda).

7-misol.1. " $30 = 2 \cdot 3 \cdot 5$ " ning nechta (musbat) bo'luvchisi bor? " $210 = 2 \cdot 3 \cdot 5 \cdot 7$ " ning nechta (musbat) bo'luvchisi bor?

2. Aniq 6 ta (musbat) bo'luvchiga ega bo'lgan (musbat butun son) sonni o'ylab toping. Xuddi shu savol 7 ta bo'luvchiga ham tegishli.

Karrali sonlar nafaqat butun sonlar uchun, balki kesmalar uchun ham muhokama qilinishi

mumkin: agar ikkinchisi birinchisiga butun son marta qo'yilsa, ya'ni (birinchisining uzunligi)/(ikkinchisining uzunligi) nisbati butun son bo'lsa, bir kesma boshqasiga karrali. Ikki kesma umumiy umumiy o'lchovga (ikkalasi ham karrali bo'lgan kesmaga) faqat va faqat ular umumiy karrali ega bo'lgandagina ega bo'lishini isbotlang.

Endi qoldikli bo'lishni aniqlaylik. "b" musbat butun son bo'lsin. Qoldiq bilan "b" ga bo'lib, elementlarni iloji boricha har biri "b" elementdan iborat katakchalaorga joylashtiramiz: to'liq katakchalar soni bo'linma deb ataladi (uni kasr sifatida bo'linmadan ajratish uchun "to'liq bo'lmagan bo'linma" deb ham ataladi) va ma'lum sondagi elementlar qoladi, bu qoldiq deb ataladi.

a butun sonni musbat butun son "b" ga bo'lish q butun son (bo'linma) va r butun sonni (qoldiq) shunday topishni anglatadiki, $a = bq + r$; $0 < r < b$, ga cheklovlar tushunarli: ma'lum sondagi elementlar (ehtimol, hech qanday) qoladi, lekin ular "b" dan kam, aks holda yana bir to'liq katakcha hosil bo'ladi.

Endi biz teoremani shakllantirishimiz mumkin: qoldikli bo'lish har doim mumkin, yagona ravishda. Bu yerda nimani isbotlash kerakligi to'liq aniq emas (obektlarni bog'lash haqida o'ylaganingizda bu aniq emasmi?). Biroq, pedantlar uchun mana bir isbot.

Yagonalik. Agar $a = bq + r = bq' + r'$ bo'lsa, unda $r'' = r - b(q' - q)$ bo'ladi va shuning uchun $r'' - r$ b' ga bo'linadi. Lekin ikkala r'' , r' sonlari ham 0, 1, ..., b - 1 oralig'ida joylashgan, shuning uchun ularning ayirmasi (agar kichikroq kattaroqdan ayirilsa) b-1 dan katta emas va faqat nolga teng bo'lganda b ga bo'linishi mumkin. Shuning uchun, $r'' = r'$ va $b'' = b'$

Mavjudlikni a ga induksiya orqali isbotlash mumkin. $a = 0$ uchun bo'linma va qoldiq nolga teng: $0 = 0b + 0$. Agar $a = bq + r$ bo'lsa, u holda $a'' = bq + (r+1)$. Bundan tashqari, " $r < b$ " bo'lgani uchun " $r+1 \leq b$ ". Agar " $r+1 < b$ " bo'lsa, u holda $a + 1$ uchun biz "q" bo'linmasini va " $r+1$ " qoldig'ini

olamiz. Agar " $r+1=b$ " bo'lsa, u holda $a + 1 = bq + b = b(q+1) + 0$, biz $q+1$ bo'linmani va 0 qoldig'ini olamiz.

Modul bo'yicha taqqoslamalar. Agar ikkita a va b soni musbat N soniga bo'linganida bir xil qoldiq hosil qilsa, ular N moduliga ko'ra taqqoslanadi va biz $a \equiv b \pmod{N}$ deb yozamiz.

Ekvivalent ta'rif shundan iboratki, agar a - b ayirma N ga bo'linadigan bo'lsa, a va b N moduliga ko'ra taqqoslandi. (Darhaqiqat, agar ular bir xil qoldiq r qoldirsa, u holda $a = kN + r$, $b = lN + r$ va $a - b = kN - lN = (k-l)N$. Aksincha, agar $a - b = mN$ va b qoldiq u qoldirsa, u holda $b = lN + r$ va $a = (a - b) + b = mN + lN + r = (m+l)N + r$, ya'ni a bir xil qoldiq r qoldiradi.) Aytishimiz mumkinki, N berilgan holda, barcha butun sonlar qoldiqlariga qarab N sinflarga bo'linadi: bir xil sinfdagi ikkita son taqqoslanadigan, ammo turli sinflardagi sonlar taqqoslanmaydigan. Agar a va b musbat butun sonlar va $a > b$ bo'lsa, a^2 va b^2 sonlari $a - b$ ga bo'linganida bir xil qoldiq hosil qilishini isbotlang.

Taqqoslamalarning muhim xossasi: ikki sonning yig'indisi yoki ko'paytmasi sinfini aniqlash uchun hadlar yoki ko'paytuvchilar sinfini bilish kifoya: agar hadlardan biri (ko'paytuvchilardan biri) N ning ko'paytmasi bilan o'zgartirilsa, yig'indi (ko'paytma) ham N ning ko'paytmasi bilan o'zgaradi. Darhaqiqat, agar hadlardan biriga kN qo'shilsa, unda yig'indiga kN ham qo'shiladi va ayirma uchun ham xuddi shunday. Ko'paytma bilan: $(a + kN)b =$

$$= ab + kbN \equiv ab \pmod{N}.$$

Ushbu xossa tufayli, qo'shish va ko'paytirishni o'z ichiga olgan ifodada (yoki butun son darajasiga ko'tarish, bu esa takroriy ko'paytirishga kamayadi), biz hadlarni yoki ko'paytuvchilarni N moduli bo'yicha taqqoslanuvchi sonlar bilan almashtirishimiz mumkin-agar bizga faqat N moduli bo'yicha natija zarur bo'lsa. Masalan, biz $2100 \pmod{7}$ ni topishimiz mumkin (2100 ning 7 ga bo'lgandagi qoldig'i): chunki $2 \cdot 3 = 6 \equiv 1 \pmod{7}$, u holda $2 \cdot 99 \equiv (2 \cdot 3) \cdot 33 \equiv 1 \cdot 33 =$

$\equiv 1 \pmod{7}$, shuning uchun $2 \cdot 100 \equiv 2 \cdot 99 \cdot 2 \equiv 1 \cdot 2 \equiv 2 \pmod{7}$.

Modul bo'yicha taqqoslamalar (bu nom bilan emas, balki) kundalik hayotda keng tarqalgan. Masalan, soat siferblati 12 modul bo'yicha bo'lingan holda o'tgan soatlar sonini va 60 modul bo'yicha holda daqiqalar sonini ko'rsatadi. Burchaklarni graduslarda o'lchash orqali biz aslida graduslar sonini 360 modul bo'yicha o'lchayapmiz.

Mitsol. 19° burchak berilgan holda 1° burchakni qanday yasaymiz? Oxirgi raqam (musbat butun son uchun) bu songa 10 modul bo'yicha taqqoslanuvchi va oxirgi ikki raqam unga 100 modul bo'yicha taqqoslanadi. Musiqada o'n ikkita yarim ton butun bir oktavani tashkil qiladi va keyin nota nomlari (Do, Diyez va boshqalar) takrorlanadi.

Mashhur 9 ga bo'linish alomatini (son faqat uning raqamlari yig'indisi 9 ga bo'linsagina 9 ga bo'linadi) umumlashtirib, son va uning raqamlari yig'indisi 9 modul bo'yicha taqqoslanuvchi deyish mumkin. Bu bizning mulohazalarimizdan osongina kelib chiqadi. Masalan, to'rt xonali son uchun:

$$("abcd") = 1000a + 100b + 10c + d \equiv 1a + 1b + 1c + 1d \equiv a + b + c + d \pmod{9},$$

chunki $10 \equiv 1 \pmod{9}$ va shuning uchun 102, 103, ... barchasi 9 modul bo'yicha 1 ga taqqoslanuvchi.

10-misol. Raqamlarning o'zgaruvchan ishorali yig'indisidan foydalanadigan 11 ga bo'linish alomatini o'ylab toping. Agar biz sonlarni N modul bo'yicha tasavvur qilmoqchi bo'lsak, N kilometr uzunlikdagi halqa yo'lini tasavvur qilishimiz mumkin: uning kilometrlik ustunlari 0, 1, 2, ..., N - 1, undan keyin 0 bilan bir joyda joylashgan N ustuni, keyin 1 bilan bir joyda joylashgan N + 1 va hokazo. Biz boshqa yo'l bilan borishimiz va -1 ustunni N - 1 bilan bir xil joyga qo'yishimiz mumkin: bu $(N - 1) \equiv (-1) \pmod{N}$ ga mos keladi.

Har bir tasdiq uchun misollar ko'rib chiqish va o'quvchilar mustaqil ravishda masalalarni yechishlari kerak. Yuqori darajadagi murakkablikdagi masalalarga o'tishdan oldin, o'quvchilarni taqqoslamalar, qoldiqlar sinflari, Ferma va Eyler teoremlari hamda xitoy qoldiq teoremasi bilan tanishtirishni tavsiya qilamiz. Amaliy va qiziqarli tadbiqiy masalalarni, bo'linishga doir hamda oxirgi raqmni topishga doir, isbotlashga doir topshiriqlarni o'zgartirib berishni amalga oshirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, matematika darslarida taqqoslamalar va ularning tadbiqlarini o'rgatish predmet bo'yicha o'quvchilarning tayyorgarlik saviyasini va ularning qiziqishlarini hisobga olishi, teng darajada ham darslarda, ham sinfdan tashqari mashg'ulotlarda amalga oshirilishi, amaliy yo'nalish kasb etishi va ta'lim oluvchilarga ma'ruza shaklida ma'lumotlarni bayon qilishga imkon berishi va jamoa bo'lib muhokama qilish va umumiy tavsiyalar qabul qilish bilan tugashi lozim.

NOFIZIK YO'NALISHDAGI TALABALARNI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI

Odinaxon To'liqinboevna Ismanova – p.f.d. (DSc),
dotsent, Namangan davlat universiteti

Moxidil Ravshanbek qizi Maxmudova – talaba,
Namangan davlat chet tillari instituti

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida oliy ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish jarayonida talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv asosida fizika fanini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari, axborot-ta'lim muhiti sharoitida aralash ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari hamda laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish metodikasi yoritilgan. Tadqiqot natijasida fizika fanini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan metodik tizim taklif etilgan bo'lib, u talabalarining mustaqil bilish faoliyatini faollashtirish, eksperimental ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной работе рассматриваются вопросы формирования профессиональных компетенций студентов в процессе обучения физике в высших образовательных учреждениях. В исследовании анализируются научно-методические основы преподавания физики на основе компетентностного подхода, возможности использования технологий смешанного обучения в условиях информационно-образовательной среды, а также методика организации лабораторных занятий. В результате исследования предложена методическая система преподавания физики, основанная на компетентностном подходе, которая направлена на активизацию самостоятельной познавательной деятельности студентов, развитие экспериментальных навыков и формирование их профессиональных компетенций.

Abstract. This study examines the issues of developing students' professional competencies in the process of teaching physics in higher education institutions. The research analyzes the scientific and methodological foundations of physics teaching based on the competency-based approach, the possibilities of using blended learning technologies in an information and educational environment, and the methodology of organizing laboratory classes. As a result of the research, a methodological system for teaching physics based on the competency-based approach is proposed. This system is aimed at activating students' independent cognitive activity, developing experimental skills, and forming their professional competencies.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, fizika ta'limi, kasbiy kompetensiya, axborot-ta'lim muhiti, aralash ta'lim, laboratoriya mashg'ulotlari, mustaqil ta'lim, virtual laboratoriya.

Ключевые слова: компетентностный подход, обучение физике, профессиональные компетенции, информационно-образовательная среда, смешанное обучение, лабораторные занятия, самостоятельная работа, виртуальная лаборатория.

Keywords: competency-based approach, physics education, professional competencies, information and educational environment, blended learning, laboratory classes, independent learning, virtual laboratory.

Bugungi kunda oliy ta'limni isloh qilish ko'p bosqichli ta'limni rivojlantirish, kompetentlikka yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish, axborot-ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish hamda kredit-modul tizimini qo'llash bilan uzviy bog'liqdir. Oliy ta'lim tizimida kompetentlikka asoslangan modelni joriy etish an'anaviy metodik

tizimni mazmunan va tashkiliy jihatdan qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. An'anaviy tizim asosan bilimlarni ko'p miqdorda o'zlashtirishga qaratilgan bo'lsa, kompetentlikka asoslangan yondashuv bakalavrlarni shunday tayyorlaydiki, ular hayotning doimiy o'zgarib borayotgan sharoitlarini anglay oladi, professional faoliyatda

vaziyatga moslashib harakat qiladi hamda kasbiy masalalarni mustaqil va samarali hal qila oladi¹.

Shu bois, bitiruvchining ta'lim faoliyati natijasi kompetensiyalar tizimining shakllanishi bilan belgilanadi. Mazkur tizim umumiy bilim va ko'nikmalar, universal qobiliyatlar, kommunikativ va axborot kompetensiyalari, shuningdek shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy darajadagi muammolarni hal qilishga tayyorlikni o'z ichiga oladi. Bu esa yuqori darajadagi professional va innovatsion faoliyatni ta'minlaydi hamda ta'lim jarayonini natijaga yo'naltirilgan asosda qayta tashkil etishni talab qiladi.

Zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash universal, umumkasbiy va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish bilan bog'liq bo'ladi. Universal kompetensiyalar barcha sohalarida, shu jumladan pedagogikada ham talab etiladi: tanqidiy va analitik fikrlash, muloqot va kommunikatsiya ko'nikmalari, mustaqil faoliyat va mas'uliyatni olib borish qobiliyati, aqliy va ijtimoiy meyorlarga muvofiq harakat qilish, axloqiy va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish. Masalan, dars jarayonida talabalar bilan konstruktiv muloqot qilish, muammoli vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilish.

Umumkasbiy kompetensiyalar pedagogik faoliyatning umumiy kasbiy jarayonlariga tegishli bo'lib, darsni rejalashtirish va tashkil qilish qobiliyatini, muammolarni pedagogik va fan-metodik jihatdan hal qilishni, innovatsion va texnologiyali usullarni qo'llashni, jamoada ishlash va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, fizikadan laboratoriya mashg'ulotlari uchun fan-metodik dastur tuzish, talabalarning mustaqil ish faoliyatini nazorat qilishni nazarda tutadi.

Kasbiy kompetensiyalar aynan fizika fanini o'qitish va tadqiq qilish bilan bog'liq bo'lib, fizika fanining nazariy va amaliy bilimlarini

chuqur egallash, laboratoriya tajribalari va eksperimentlarni to'g'ri olib borish, fan-amaliyotni hayotga tatbiq qilish va muammoli vaziyatlarni yechish, yangi o'qitish usullari va texnologiyalarini yaratish va qo'llash bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, elektr va magnitizm bo'yicha laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil qilish va eksperimentlarni tahlil qilish.

Shunga muvofiq, ta'lim jarayonining yakuniy natijasi sifatida bitiruvchida kompetensiyalar majmuasining shakllanganlik darajasi namoyon bo'ladi. Mazkur kompetensiyalar umumlashtirilgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalar, universal qobiliyatlar hamda shaxsiy, ijtimoiy va tor ixtisoslashgan kasbiy muammolarni hal etishga tayyorlikning yaxlit birligini ifoda etadi. Bunday integrativ sifatlar mutaxassisning yuqori darajadagi kasbiy mahoratini, innovatsion faoliyatga layoqatini va o'zgaruvchan ta'lim hamda ishlab chiqarish muhitiga moslashish qobiliyatini ta'minlaydi. Shu bois, kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan ta'lim mazmuni, shakl va metodlarini qayta ko'rib chiqish, ularni zamonaviy talablar asosida takomillashtirish hamda o'quv jarayonini tizimli ravishda qayta qurish dolzarb ilmiy-metodik vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish esa Fizika o'quv fanining ichki didaktik va metodik imkoniyatlaridan maqsadli hamda tizimli foydalanishni taqozo etadi. Nofizik yo'nalish bakalavrlarini tayyorlash jarayonida fizika fanining nazariy qonunlari, eksperimental usullari va amaliy masalalarini kasbiy faoliyat bilan integratsiyalash orqali professional kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin. Shu jihatdan, fizika fanini o'qitish mazmuni va metodikasini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, uning kasbiy yo'naltirilgan salohiyatini ochib berish va o'quv jarayoniga maqsadli ravishda joriy etish dolzarb ilmiy-

1 Ваганова В.Г. Система обучения физике бакалавров технического направления в информационной образовательной среде вуза. Дисс на соис учен степ педагог наук. Москва 2020. -390 с.

metodik vazifa hisoblanadi.

Yangi o'quv rejalarida auditoriyadan tashqari mustaqil ta'limga ajratilgan vaqt ulushi umumiy o'quv yuklamasining yarmidan ko'pini tashkil etsa-da, amalda mazkur vaqt to'liq va samarali o'zlashtirilmayapti. Shu bilan birga, birinchi kurs talabalarining tizimli va fundamental tayyorgarlik darajasi yetarli emasligi, ularning kasbiy ta'limni muvaffaqiyatli o'zlashtirishi uchun zarur bo'lgan bilimlar bazasiga to'liq mos kelmasligi kuzatilmoqda.

Ushbu holat oliy ta'lim muassasalarida fizika kursini o'zlashtirish samaradorligining pasayishiga, shuningdek, umumkasbiy va ixtisoslik fanlarini puxta egallash jarayonining qiyinlashishiga olib keladi. Natijada, bitiruvchining bo'lajak kasbiy faoliyatga ijtimoiy-professional moslashuv jarayoni murakkablashadi. Shu nuqtai nazardan, fizika fanini o'qitish jarayonida talabalarining mustaqil ta'limini samarali tashkil etish, ularning fundamental tayyorgarligini mustahkamlash hamda kompetensiyaviy natijalarga erishishga yo'naltirilgan metodik mexanizmlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur muammoni hal etish texnik yo'nalish bakalavrlarini tayyorlash jarayoniga fizikani o'qitishning kompetensiyaviy formatdagi metodik tizimini joriy etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunda oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhiti sharoitida aralash ta'lim texnologiyalarining innovatsion majmuasidan foydalanishni nazarda tutiladi. Ushbu yondashuv oliy ta'limning asosiy ta'lim dasturlarini samarali amalga oshirish va yangi ta'lim natijalariga erishish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish imkonini beradi.

Oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhiti pedagogik tizim sifatida qaralib, u

axborot ta'lim resurslari, kompyuter vositalari, ta'lim jarayonini boshqarish instrumentlari, pedagogik usul, metod va texnologiyalarni o'zida birlashtiradi. Uning asosiy maqsadi intellektual jihatdan rivojlangan, ijtimoiy ahamiyatga ega, ijodkor shaxsni shakllantirish, shuningdek, zarur darajadagi kasbiy bilim va kompetensiyalarga ega mutaxassisni tayyorlashdan iborat. Axborot-ta'lim muhitini shakllantirish va rivojlantirish muammolari T.B.Zaxarova², S.V.Zenkina, A.A.Kuznetsov, S.V.Panyukova, Y.S.Polat³, I.V.Robert va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan.

Shu nuqtayi nazardan, texnik yo'nalishdagi bakalavrlar uchun fizika fanini kompetensiyaviy yondashuv asosida, axborot-ta'lim muhiti imkoniyatlaridan foydalangan holda tashkil etish ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan va amaliyotda samarali natija beruvchi metodik yechim sifatida qaralishi mumkin. Axborot-ta'lim muhiti ta'lim jarayonida o'zaro bog'liq va izchil almashib boruvchi ta'lim bosqichlarining yaxlit tizimini amalga oshirish imkonini beradi. Mazkur bosqichlar majmuasi psixologo-pedagogik va didaktik shart-sharoitlar hamda rag'batlantiruvchi omillar tizimini tashkil etib, talabalarni fizika fanini o'rganish jarayonida o'z o'quv faoliyatini ongli ravishda tanlash, rejalashtirish, tashkil etish va zarur hollarda tuzatish kiritishga, shuningdek, uning natijalari uchun shaxsiy mas'uliyatni his etishga yo'naltiradi. Didaktik shart-sharoitlar esa ta'lim mazmunining obyektiv imkoniyatlari, innovatsion pedagogik texnologiyalar, ta'limni tashkil etish shakllari va nazorat tizimining o'zaro uyg'unlashgan majmuasi sifatida namoyon bo'ladi. Ular talabalarda universal, umumkasbiy hamda kasbiy kompetensiyalar asoslarining yetarli darajada shakllanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

2 Захарова, Т. Б. Информационные технологии в образовании: учебное пособие / Т. Б. Захарова. – М.: Академия, 2003. – 192 с.

3 Полат, Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – М.: Академия, 2008. – 272 с.

Shu tariqa, axborot-ta'lim muhiti sharoitida fizika fanini o'qitish jarayonini ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish, ularning bilish motivatsiyasini kuchaytirish va kompetensiyaviy natijalarga erishishda muhim omil sifatida qaraladi. Axborot-ta'lim muhitining yangilanishi va takomillashuvi ta'lim jarayoni subyektlari tomonidan uning mazmunini boyitish, o'zgartirishlar kiritish hamda o'quv faoliyati natijalarini integratsiya qilish imkoniyati orqali ta'minlanadi. Natijada, axborot-ta'lim muhiti o'qituvchi va talabalar uchun ochiq bo'lgan, faol rivojlanuvchi va o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Axborot-ta'lim muhiti fizikani o'qitishda aralash ta'limning innovatsion texnologiyalarini qo'llash uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Mazkur texnologiyalarni yangilash va takomillashtirish elektron ta'lim resurslarini joriy etish orqali amalga oshiriladi. Bu esa ta'lim faoliyatini tashkil etishning yangi, yuqori bosqichiga o'tishni ta'minlaydi. Bunday sharoitda fizika fanidan auditoriyadan tashqari boshqariluvchi mustaqil ta'lim axborot-ta'lim muhiti doirasida o'quv jarayonining majburiy va tizimli bosqichiga aylanadi.

Shu bilan birga, pedagog zimmasiga talabalarni samarali maslahatlashish, ularning o'quv faoliyatini muvofiqlashtirish va yuqori ta'lim natijalarini qo'lga kiritishga yo'naltirilgan motivatsion qo'llab-quvvatlash vazifasi yuklanadi. Biroq o'tkazilgan so'rov va tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, amaliyotda ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik ko'p hollarda an'anaviy pedagogik texnologiyalarga tayanadi. Mazkur texnologiyalar yangi ta'lim vazifalarini to'liq hal etish imkonini bermaydi va natijada ta'lim sifati pasayishiga olib keladi.

Axborot-ta'lim muhiti joriy etilishi sharoitida fizikani o'qitish metodikasini tubdan yangilash aralash ta'limning innovatsion texnologiyalarini yangi mazmun va yangi tashkiliy shakllar

bilan boyitishni talab etadi. Aralash ta'lim o'quv jarayonini transformatsiya qiladi, uni optimallashtiradi hamda bilish faoliyatining turli darajalarini shakllantirishga ajratilgan vaqtni samarali qayta taqsimlash imkonini yaratadi.

Shu munosabat bilan, nofizik yo'nalish bakalavrlarining samarali bilish faoliyatini ta'minlash maqsadida ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar tuzilmasi hamda mazmunini konvergent yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish zarur. Konvergent yondashuv fizikani o'qitish jarayonida ilmiy-pedagogik bilimlar bilan axborot-texnologik bilimlarning o'zaro yaqinlashuvi va integratsiyasi, shuningdek, ta'limni tashkil etish shakllarining uyg'unlashuvi orqali namoyon bo'ladi. Axborot-ta'lim muhitida auditoriyadan tashqari mustaqil ta'limni samarali tashkil etish uchun zarur ta'lim resurslari, axborot va texnologik baza, o'quv-metodik hamda nazorat materiallari, shuningdek, tegishli metodik ta'minot mavjud bo'lishi talab etiladi. Bunday amaliy bazaning yetarli emasligi yoki umuman mavjud emasligi fizika yo'nalishi bakalavrlarini fizika fanidan axborot-ta'lim muhiti sharoitida o'qitishning metodik tizimini oliy ta'lim amaliyotiga samarali joriy etishni cheklovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Kasbiy kompetensiyalar va fizika fanini o'rganish jarayonida shakllanadigan kompetensiyalar o'rtasida yaqin bog'liqlik borligi ochiq ko'rinadi. Shu bois, kasbiy asoslar va kasbiy kompetensiyalar oliy ta'lim muassasasining kichik kurslaridanoq, ya'ni fizika fanini o'rganish jarayonida bosqichma-bosqich shakllantirila boshlaydi.

Fizika fanining eksperimental xususiyati ta'lim rejalarida laboratoriya mashg'ulotlarini joriy etishni taqozo qiladi. Ushbu mashg'ulotlarning maqsadi faqat fizik qonun va hodisalarni namoyish qilish emas, balki ilmiy tadqiqot metodologiyasini o'zlashtirish va eksperimental kompetensiyalar shakllantirishdir. Mazkur kompetensiyalar keyinchalik muvofiq kasbiy kompetensiyalar

asosini tashkil etadi.

Nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va malakalarning integratsiyasi talabalarning o'quv-tadqiqot faoliyatida amalga oshiriladi. Fizik eksperiment muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki ularning professional faoliyatining ilk qadamlaridanoq tadqiqot ishlari ko'nikmalarini rivojlantirishi talab etiladi.

Ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarning tashkil etilishi nafaqat fizik tushunchalar va qonunlarni o'rganishga, balki ularning kasbiy yo'naltirilganligini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu talabalarda fizikani o'rganishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirish va kelajakdagi kasbiy faoliyat asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Fizikadan laboratoriyalarni tashkil etishda quyidagi aqliy faoliyatlar inobatga olinishi kerak: hodisalarni kuzatishda sabab-oqibat munosabatini tahlil qilish, fizik kattaliklarni ro'yxatga olish usullarini aniqlash, tegishli tahlillarni tanlash, xulosalarni chiqarishda induksiya foydalanish, olingan ma'lumotlarni sintez qilish va hisobot hamda xulosalar tayyorlash.

Fizika fanini o'qitish samaradorligi nuqtai nazaridan, laboratoriya quyidagi ikki asosiy talabga javob berishi kerak:

1. Fizik laboratoriya muayyan mavzunu o'rganishda predmet kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan mantiqiy zanjirni yakunlovchi elementi bo'lishi lozim: ma'ruza → masalalar yechish praktikumi → laboratoriya ishi.

2. Laboratoriya mashg'ulotlari talabalarning faqat ko'rsatma asosida harakatlarini takrorlab bajarishini cheklab, ularni mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yechimlar topishga yo'naltirish zarur. Bu esa talabalarda eksperimental va tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish, shuningdek, ilmiy

va ijodiy faoliyatni amalga oshirish imkonini beradi.

Laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish jarayonida talabalar nazariya bilan amaliy faoliyat o'rtasidagi farqni kamaytiradilar, tadqiqotning mantig'ini ko'radilar va ularni atrofda voqea va jarayonlarda amal qilayotgan fizik qonun va hodisalarni tushunishda ko'proq ongli yondashishga yo'naltiradilar. Fizika fanini o'rganish uchun ajratilgan auditoriya soatlarining qisqarishi pedagoglarni axborot-ta'lim muhitining imkoniyatlarini samarali qo'llashga majbur qiladi. HEMIS platformasida ma'ruza, masala yechish praktikumi va laboratoriya mashg'uloti uchun alohida modullar joylashtirilgani tufayli, talabalar axborot-ta'lim muhitida mustaqil faoliyat davrida laboratoriya mashg'ulotiga oldindan tayyorlanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shu tariqa, oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhitida laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish metodikasida ikki asosiy komponent kuzatiladi:

1. Axborot-ta'lim muhitida auditoriyadan tashqari mustaqil tayyorgarlik – talabalar eksperiment metodikasi va texnikasini o'rganadilar, hisobot blanklarini tuzadilar va nazorat savollariga yozma javob tayyorlaydilar.

2. Auditoriyada fizik eksperimentni amalga oshirish – talabalar laboratoriyada nazariy bilimlarini amaliyotda sinab ko'radilar, tadqiqot faoliyatini mustaqil va samarali amalga oshirish qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

Bu yondashuv talabalarda laboratoriya mashg'uloti orqali nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga, shuningdek, kasbiy kompetensiyalar asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Agar zarur bo'lsa, auditoriyadan tashqari faoliyat va virtual laboratoriya ishlarini joriy etish mumkin, ular real eksperiment mavzulari bilan uyg'un keladi va laboratoriya mashg'ulotlarining

nazariy va metodik tushunishini yaxshilashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Auditoriyadan tashqari faoliyat talabalarga eksperimental mashg'ulotga tayyorgarlik jarayonida nazariy materialni yana bir bor o'rganish, eksperiment metodikasiga chuqurroq kirib borish imkonini beradi va natijada laboratoriya ishini bajarishda, hisob-kitoblarni amalga oshirishda hamda laboratoriya hisobotini himoya qilishda talabalarning o'zini ishonchli his qilishini ta'minlaydi.

Shuningdek, laboratoriya ishi oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhitida quyidagicha tashkil etiladi:

Laboratoriya ishida fizika kursi doirasidagi barcha laboratoriya ishlarini bajarish uchun metodik tavsiyalar berilgan bo'lib, ularga eksperimental o'rnatmalarning frasmalari, maqsad va vazifalar, qurilma va asboblari, qisqacha nazariy ma'lumot, ish jarayoni va nazorat savollari kiradi.

Laboratoriya ishiga auditoriyadan tashqari mustaqil tayyorgarlik	Auditoriyadagi laboratoriya mashg'uloti
Laboratoriya ishi bo'yicha metodik tavsiyalarni o'rganish	Laboratoriya ishiga qabul
Laboratoriya hisoboti blanklarini tayyorlash	Laboratoriya ishini amalga oshirish
Nazorat savollariga yozma javoblar tayyorlash	Laboratoriya ishlarini darajali bajarish
Virtual laboratoriya ishini bajarish	Yozma hisobot tayyorlash Hisobotni himoya qilish: – nazariy material; – eksperiment metodikasi; – natijalar tahlili.

Axborot-ta'lim muhitidagi auditoriyadan tashqari faoliyat laboratoriya ishi mavzusi bo'yicha nazariy materialni chuqur tushunish, eksperiment metodikasi va texnikasini o'rganishga qaratilgan.

Laboratoriya hisoboti an'anaviy ravishda quyidagilarni o'z ichiga oladi: ish maqsadi va dasturi, qurilma va asboblari, o'rnatma sxemasi, qisqacha nazariy ma'lumot, hisob-kitob formulalari, o'lchov natijalari, xato va aniqliklarni hisoblash, laboratoriya ishi bo'yicha xulosa.

Oliy ta'lim muassasasining axborot-ta'lim muhitida laboratoriya mashg'ulotini tashkil etish metodikasini 1-jadvalda ko'rsatilgan.

Ushbu ishda talabalarning tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim faoliyati ijodiy va tadqiqot laboratoriya ishlari bajarish jarayonida amalga oshiriladi. Bunday ishlar talabalarda kasbiy kompetensiyalar asoslarini shakllantirishga

qaratilgan bo'lib, ularni kelajakdagi professional-tadqiqot faoliyati sharoitiga tayyorlaydi.

Axborot-ta'lim muhitida tadqiqot laboratoriya ishiga tayyorgarlik uchun materiallar taqdim etilgan, shuningdek, maqsadni belgilash, unga erishish usullari, kutilayotgan natija mavjud. Belgilangan muddatlarda talabalar mustaqil ravishda hisobot blankini ishlab chiqib, tekshirish uchun topshiradilar. Ushbu blankda quyidagilar aks etadi: maqsad va vazifalar, gipoteza, hisob-kitob formulasi. O'qituvchi talabalarni maslahat bilan ta'minlaydi, zarur tuzatishlar kiritadi va ishni bajarishga ruxsat beradi.

Taklif etilgan laboratoriya ishini o'tkazish metodikasi, talabalar odatiy laboratoriya ishlarini bajarish bilan birga ish darajasini tanlash imkoniyatiga ega bo'lishi tufayli, kompetensiyalarni yuqori darajada shakllantirishga va ta'limning individualizatsiyasini ta'minlashga imkon beradi. Yaxshi tayyorlangan talabalar, pedagogik

eksperiment va tajribaviy o'qitish natijalari shuni ko'rsatadiki, aynan tadqiqot laboratoriya ishlarida ishtirok etishga intiladi. Bu nafaqat yuqori ball olish imkoniyati bilan bog'liq, balki talabalar fizika bo'yicha kompetentlik darajasini oshirishga intilishi bilan ham bog'liq. Xohlovchilar uchun tadqiqot laboratoriya ishlarida darajalashtirilgan farqlanishni qo'llash mumkin. Masalan, "Metallarning haroratga bog'liqligini tadqiq etish" laboratoriya ishi shunday ishlab chiqilganki, talabalar mustaqil ravishda nazariy materialni o'rganishi, tadqiqot gipotezasini belgilashi, o'lchovlarni amalga oshirishi, qarshilikni haroratga bog'liq grafikini chizishi va gipotezani tasdiqlovchi xulosa chiqarishi mumkin. Ushbu laboratoriya ishi tadqiqot xarakteriga ega bo'lsa-da, murakkab matematik hisob-kitoblarni yoki nazariy chiqarishlarni talab qilmaydi, shuning uchun kam tayyorlangan talabalar uchun tavsiya qilinadi. Pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, talabalar minimal yordam bilan bunday topshiriqlarni bajarishlari mumkin.

Iqtidorli talabalar uchun esa "Yarimo'tkazgichlarning qarshiligining haroratga bog'liqligini tadqiq etish. Aktivatsiya energiyasini aniqlash" laboratoriya ishi tavsiya etiladi. Talabalar nazariy materialni o'rganib chiqqandan so'ng, tadqiqotning maqsadi, gipotezasi va vazifalarini shakllantiradilar, o'lchovlarni bajaradilar va natijalarni tahlil qiladilar.

Shunday qilib, tadqiqot laboratoriya ishlarini axborot-ta'lim muhitida amalga oshirish universal, umumkasbiy va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga, talabalarida mustaqil eksperiment faoliyatini rivojlantirishga, shuningdek, kelajakdagi professional faoliyat uchun zarur bo'lgan tadqiqot va tahliliy qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR VOSITASIDA YASASHGA DOIR MASALALARNI YECHISH

Abdivali Shamshiyev – dotsent, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Zilola Ulug'bek qizi Ergasheva – magistrant,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada geometriya fanida masalalarni aksiomatik metodlardan foydalanib yechish, xususan, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etishning samaradorligi tahlil qilinadi. Turli xil interaktiv dasturlar, masalan, GeoGebra dan foydalanish orqali yasashga doir masalalarni yechish usullari ko'rib chiqiladi. Ushbu jarayonda o'quvchilarning mantiqiy tafakkuri va visual tasavvurining rivojlanishi haqida ham batafsil ma'lumotlar keltiriladi.

Аннотация. В данной статье анализируется эффективность решения геометрических задач с использованием аксиоматических методов, в частности, внедрения цифровых технологий в образовательный процесс. Рассматриваются методы решения конструктивных задач с использованием различных интерактивных программ, например, GeoGebra. Также приводится подробная информация о развитии логического мышления и визуального воображения учащихся в этом процессе.

Abstract. This article discusses the relevance of introducing digital technologies into the educational process, in particular, the possibilities of solving geometry problems using the axiomatic method. The methods of solving constructive problems with the help of GeoGebra and other interactive software are demonstrated. The effectiveness of developing students' logical thinking and visual imagination through digital technologies is highlighted.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, geometriya, aksiomatik metod, parallellik aksiomasi, GeoGebra, interaktiv texnologiyalar.

Ключевые слова: цифровое образование, геометрия, аксиоматический метод, аксиома параллелизма, GeoGebra, интерактивные технологии.

Keywords: digital education, geometry, axiomatic method, parallel axiom, GeoGebra, interactive technologies.

Aksiomatik tizim geometriya fanining nazariy poydevori hisoblanadi va barcha matematik xulosalar qat'iy mantiqiy xulosalarga asoslanadi. Aksiomatik metodga umumiy ta'rif beradigan bo'lsak, u boshlang'ich tushunchalar, aksiomalar va ulardan keltiriladigan teoremlar tizimi hisoblanadi. Geometriyani aksiomatik asosda qurishning klassik na'munasi sifatida Yevklidning "Negizlar" asarini keltirishimiz mumkin. Ushbu asarda nuqta, to'g'ri chiziq va tekislik tushunchalari aniqlanmaydigan tushunchalar sifatida keltiriladi. Bundan tashqari postulatlar, umumiy tushunchalar va teoremlar ham ketma ketlikda bayon etilgan. "Geometriya bir necha boshlang'ich tushunchalar va isbotsiz qabul qilinadigan postulatlariga tayangan holda,

mantiqiy izchillik bilan quriladi"¹.

Aksiomatik metodning umumiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin.

1. Boshlang'ich tushunchalarning aniqlanmasligi;
2. Aksiomalarning isbotsiz qabul qilinishi;
3. Teorema va natijalarning deduktiv chiqarilishi;
4. Tizimning ziddiyatsizligi va to'liqligi;
5. Mantiqiy qat'iylik.

Geometrik masalalarni aksiomatik metodlardan foydalanib yechishda ma'lum bir

1 Yevklid. Negizlar (Elements). – Toshkent: Fan, 1994.

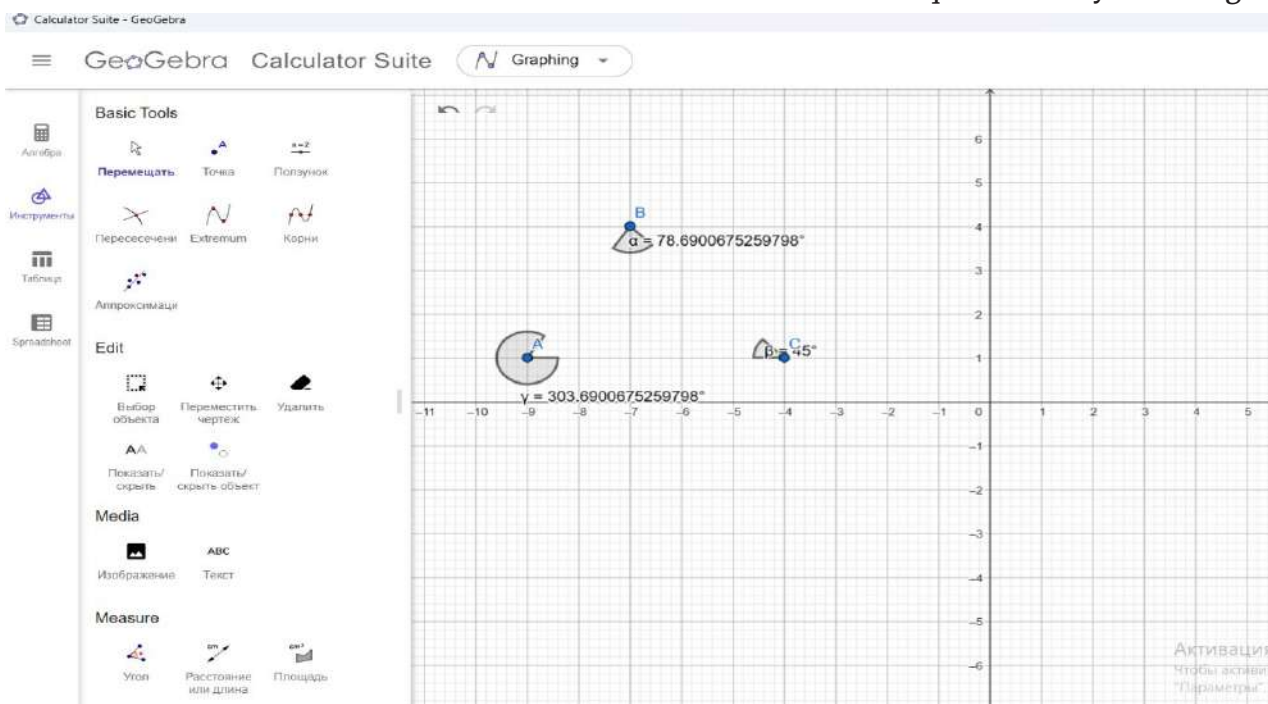
aksioma yoki oldin isbotlangan teoremlardan foydalanish shart. Bu orqali talabalarning mantiqiy izchilligi va ilmiy tafakkuri shakllantiriladi.

Ta'lim tizimi raqamlashtirila boshlagandan keyin matematika fanini o'qitishda yangi didaktik imkoniyatlar yuzaga kela boshladi, ayniqsa dinamik geometrik muhitlar yordamida aksiomatik tizimni aniq tasavvur qilish imkoniyati yaratiladi. GeoGebra va Desmos kabi platformalar dinamik modellashtirish, interaktiv konstruksiyalar, real vaqt rejimida o'zgarishlarni kuzatish, isbot jarayonini bosqichma-bosqich modellashtirish, fazoviy tasavvurni rivojlantirish kabi imkoniyatlarga ega². V.A.Gushev ta'biri bilan aytganda: "Geometriya kursining asosiy vazifasi – o'quvchilarda deduktiv tafakkurni shakllantirishdir"³. Misol tariqasida parallel to'g'ri chiziqlar aksiomasini olsak, uni raqamli muhitda ko'rgazmali tarzda quyidagicha tekshiramiz: berilgan to'g'ri chiziqqa tashqi nuqtadan faqat bitta bitta parallel to'g'ri chiziq o'tkazish mumkinligini dinamik harakat orqali

kuzatamiz. Natijalar aksiomaning nafaqat qoida, balki visual va asoslangan qoida ham ekanligini ko'rsatib beradi.

Raqamli texnologiyalar asosida masala yechish bir nechta metodologik bosqichlardan iborat bo'lib, u masalani formolizatsiya qilish, geometrik model qurish, aksiomatik asoslash kabilarni o'z ichiga oladi⁴.

Birinchi bosqichda berilgan elementlar aniqlanadi, topilishi lozim bo'lgan obektlar belgilanadi hamda qaysi aksioma va teoremlarga tayanilishi aniqlanadi. Masalan ABC uchburchak berilgan bo'lsa, uning ichki burchaklari yig'indisi 180 gradus ekanligidan foydalanamiz. Keyingi bosqichda tekislikda uchta nuqta belgilanadi, ular kesmalar yordamida tutashtiriladi va o'lchash vositalari yordamida burchaklar aniqlanadi. Navbatdagi bosqich aksiomatik asoslash hisoblanadi. Unda masalaga mos keladigan aksioma va teoremlar qo'llaniladi. Kolmagorovning ta'kidlashicha, har qanday matematik nazariya o'zining mustahkamligini aksiomatik asos orqali taminlaydi⁵. Berilgan

2 GeoGebra. GeoGebra Official Manual. – Vienna: International GeoGebra Institute, 2023.

3 V. A. Gushev. Geometriyani o'qitish metodikasi. – Moskva: Akademiya, 2004.

4 Abduqodirov A.A. "Ta'limni raqamlashtirish asoslari". – Toshkent: Tafakkur, 2019.

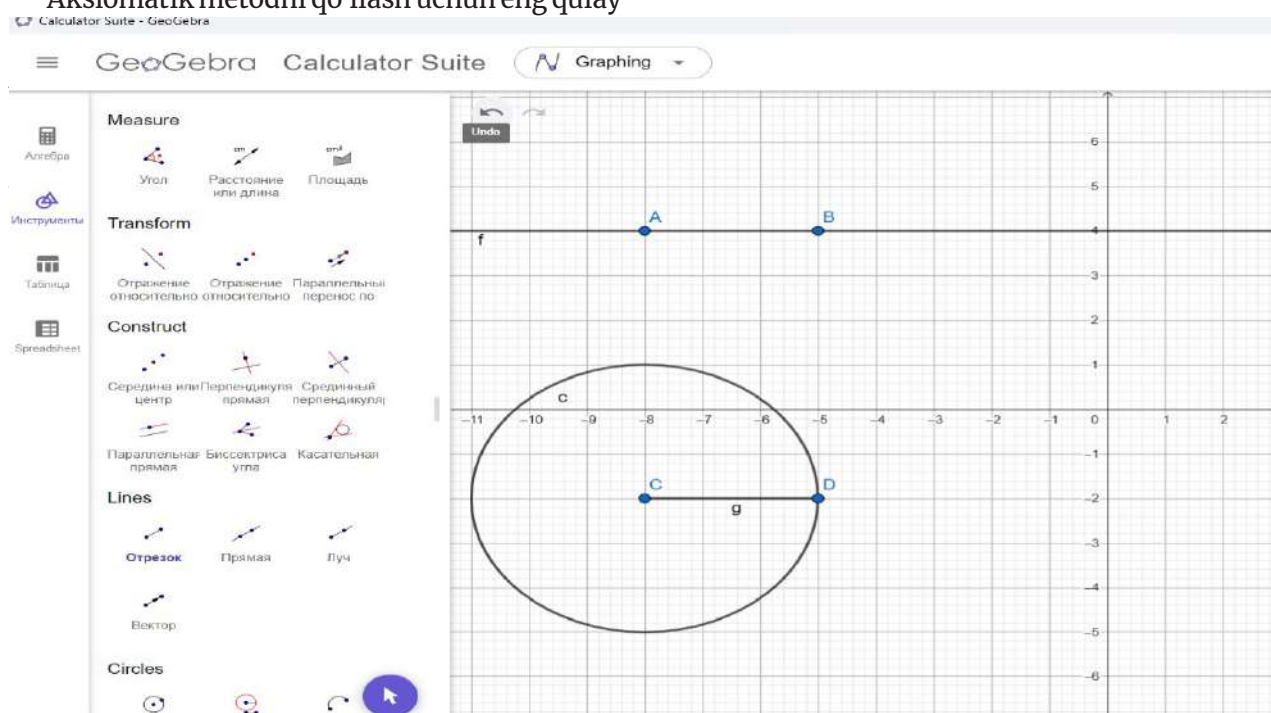
5 A.N.Kolmogorov. Geometriya asoslari. – Moskva: Nauka, 1976.

masalaga mos aksioma va teoremlar sifatida "parallel chiziqlar aksiomasi", "mos va almashinuvchi burchaklar tengligi", "uchburchak ichki burchaklari yig'indisi 180 gradusga tengligi" kabi teoremlarni olamiz. Eng so'ngi bosqich natijalarni umumlashtirish bo'lib, nuqtalarni siljitish orqali natija barcha uchburchaklar uchun o'rinli ekanligini ko'rsatamiz.

mustaqil izlanish ko'nikmalari rivojlanadi hamda nazariy va amaliy ko'nikmalar mustahkamlanadi. V.V.Daviydov nazariyasiga ko'ra: "Nazariy tafakkur o'quvchilarning tushunchalarni o'zlashtira olish qobiliyati bilan belgilanadi⁶. Tajribalar asosidagi kuzatishlar dinamik modellashtirishdan foydalangan guruhlarda nazariy tushunchalarning o'zlashtirish darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Aksiomatik metodni qo'llash uchun eng qulay

Raqamli texnologiyalar asosida dars jarayonini

Ushbu rasmda quyidagi aksiomatik asoslardan foydalanilgan:

Ikki nuqta orqali yagona to'g'ri chiziq o'tadi(CD)

Aylana markaz(C) va radius(g) orqali aniqlanadi.

Ta'lim jarayonida aksiomatik metodlardan raqamli texnologiyalar asosida foydalanish samarali natijalar beradi. Jumladan, talabalarning matematik savodxonligi oshadi, ularda teoremlarni isbotlash madaniyati shakllanadi,

tashkil etishda aksiomatik metodlardan foydalanish geometrik masalalarni ham nazariy, ham dinamik, ham amaliy asoslarini tahlil qilish imkonini beradi. Raqamli-aksiomatik yondashuv geometriya fanining ilmiy mohiyatini ochishga va talabalarning deduktiv tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zero, axborot-kommunikatsion texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir⁷. Raqamli aksiomatik yondashuv geometric teoremlar isbotining mantiqiy jihatdan ketma-ketligini namoyon etadi, yasashga doir masalalarni yechishda tezkorlikni ta'minlaydi

6 V.V.Davidov. Rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi. – Moskva: Pedagogika, 1996.

7 Po'lat E.S. Zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari. – Moskva: Akademiya, 2010.

va aniq javobni kafolatlaydi, talabalarining fanga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi va mustaqil ish olib boish ko'nikmasini shakllantiradi. Ayniqsa GeoGebra va shu kabi dasturlardan foydalanish geometrik bog'lanishlarni qiziqarli tarzda tadqiq etish imkonini beradi.

ОБЩЕЙ ФИЗИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Садулла Убайдуллаев – доцент, Джизакский
государственный педагогический университет

Аннотация. В данной статье анализируются эффективные методы в области преподавания физики. Описаны принципы применения компьютерных технологий и использования основанных на них мультимедийных средств в процессе преподавания законов молекулярной физики и магнетизма в курсе физики. Результаты, полученные в данной работе показывают, что использование современных информационных технологий, отличающихся от традиционной формы обучения, создает возможность достижения высокой эффективности школьников при обучении дисциплины физики.

Annotatsiya. Ushbu maqolada fizika fanini o'qitishda samarali usullar tahlil qilingan. Maqolada fizika kursida molekulyar fizika va magnit hodisalarini o'qitishda kompyuter texnologiyalarini qo'llash tamoyillari va ushbu texnologiyalarga asoslangan multimedia vositalaridan foydalanish usullari bayon etilgan. Ushbu tadqiqotda olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish usullaridan farq qiluvchi zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning fizikani o'rganishda yuqori samaradorligiga erishish imkoniyatini yaratadi.

Abstract. In the present paper we have discussed the effective methods in teaching physics. In the paper the principles of applying computer technology and the use of multimedia tools based on these technologies in teaching the laws of molecular physics and magnetism in a physics course are discussed. The results obtained in the article demonstrate that the use of modern information technologies, which differ from traditional teaching methods, creates the opportunity to achieve high learner effectiveness in teaching physics.

Ключевые слова: курс физики, современные информационные технологии, физические явления, преподавание курса электричества и магнетизма, лабораторные работы, физические устройства, эксперимент, броуновское движение, современные информационные технологии, физические явления.

Kalit so'zlar: fizika kursi, zamonaviy axborot texnologiyalari, fizik hodisalar, elektr va magnitlanish kursini o'qitish, laboratoriya ishi, fizik qurilmalar, tajriba, Braun harakati, zamonaviy axborot texnologiyalari, fizik hodisalar.

Keywords: physics course, modern information technology, physical phenomena, teaching a course in electricity and magnetism, laboratory work, physical devices, experiment, Brownian motion, modern information technology, physical phenomena.

Обеспечение взаимосвязи образования, науки и производства является уникальным и важным направлением современного обучения физики. Ведь сегодня факто-доказательств становится все больше, появление новых методов и способов исследования приводит к постоянному увеличению объема знаний. Отсюда возникает необходимость решения вопроса о том, как и какими методами можно активизировать учащихся в процессе обучения. Это требует новых методических подходов в системе образования. Поэтому сегодня в образовательном процессе широко

используются различные современные образовательные технологии, которые активизируют учебную деятельность учащихся при сохранении традиционной формы занятий. Изучение физики в школе имеет важное значение для подготовки учащихся школьников к жизни в мире современной техники, формирования их общего мировоззрения. До недавнего времени основной целью школьного физического образования было формирование у школьников глубоких и прочных знаний по основам физики. Но сейчас в процессе обучения физике на первое место выходят

задачи развития и воспитания учащихся¹. Поэтому перед физическим образованием в настоящее время стоят следующие основные задачи: формирование основ научного мировоззрения школьников, развитие их интеллектуальных способностей и познавательных интересов, подготовка их к выбору профессии в период политехнического образования.

Информация должна охватывать все формы образовательного процесса, включая такую важную составляющую, как лабораторная практика. Наряду с традиционными методами обучения компьютерные технологии помогают точнее и понятнее излагать учебный материал, формировать компетенции, необходимые для дальнейшей квалификации. Моделирование лабораторных работ помогает лучше понять процессы, происходящие в реальных электронных устройствах. Эксперименты, основанные на моделировании, в отличие от традиционных экспериментов позволяют замедлить или ускорить развитие изучаемых процессов, что позволяет глубже понять их природу. С помощью современных программных средств информационных технологий открываются широкие возможности создания электронных ресурсов по различным формам профессионального образования. Power Point, Macromedia DreamWeaver, Microsoft FrontPage, редакторы HTML и такие программные инструменты, как Microsoft Word, Adobe Photoshop, CorelDraw, Acrobat Reader, Director, Macromedia Flash, считаются очень полезными. Например, примером этого является анимационная программа Macromedia Flash 8. С помощью этой программы были подготовлены

анимации изомеров сложных соединений.

Основой изучения физики и одновременно основной задачей школьника является построение моделей и использование их для понимания процессов и явлений окружающего мира. С помощью физических моделей ученик получает информацию об изучаемом предмете, анализирует и обрабатывает полученные данные и включает их в определенную систему научных знаний. При работе с физическими моделями повышается интерес ученика к физике, максимально используются психофизические и интеллектуальные ресурсы его личности, развивается его творческое начало и расширяется мировоззрение².

Ученикам трудно привыкнуть и понять относительность истин в физике. Они хотят усвоить абсолютные истины, хотят наглядного представления физических процессов и явлений. Например, что такое электричество или свет «на самом деле», что такой электрон или атом, каков спин электрона и т.д. Необходимость признать невозможность дать ясные ответы на эти вопросы невольно порождает в них внутреннюю неудовлетворенность. Но именно эта особенность позволяет учителю выработать у учащихся диалектический подход к явлениям окружающего мира, что является для него важной задачей включения в систему взглядов учащихся³. Сам преподаватель должен подчеркнуть, что диалектический путь познания истины состоит в установлении законов и правил, максимально «сгущающих» имеющуюся в науке информацию и уменьшающих ее объем⁴. Это сокращение достигается не за счет

1 Показательный эксперимент по физике в средней школе. – М.: Марифат, 1979. – 432 с.

2 Леонтович И.В. Об основных понятиях концепции развития исследовательской и проектной деятельности студентов. Исследовательская работа школьников. – 2003. – 4. – С. 12-17.

3 Тот же источник

4 Черемисина Е.Н. Интеграция виртуальной компьютерной лаборатории и пространства знаний – новый взгляд на подготовку

сокращения «ненужной» информации, а за счет уменьшения одиночных зависимостей от важных связей. Исходя из этого закономерности и законы одновременно определяют знания, упрощают их и придают более удобную, рациональную форму для хранения и передачи.

В аппарате физики есть мощный способ познания природы – физический эксперимент. Физика – экспериментальная наука, поэтому наблюдения и эксперименты – основной (а зачастую и единственный) источник знаний о природе физических явлений. В процессе изучения физики ученики должны четко понимать, что эксперимент – это средство проверки любой физической теории, главный критерий истины. Они должны понимать, что ни одно утверждение не является истинным без опыта, а действительность любого закона подтверждается опытом. Обычно они сопровождаются изучением различных инструментов, которые нравятся школьникам. Но им очень импонирует подход рассмотрения преимуществ и недостатков каждого устройства⁵.

Рис.1. Вид лабораторного класса

Физика – первый предмет для школьников, а ее главный инструмент – опыт⁶. Навыки наблюдения и анализа во время экспериментов им очень сложны. Несомненными преимуществами физической лаборатории являются высокая активность и самостоятельность учеников при проведении экспериментов, развитие навыков работы с приборами и обработки результатов наблюдений и измерений. Важно и то, что при этом устраняется промежуточная связь между учеником и изучаемым им природным явлением. Очень полезно использовать метод проектов на уроке физики⁷. Это дает ученикам возможность получить опыт самостоятельной конструктивной работы. Мыслительный опыт является наиболее трудным для него, но овладение умением мысленно проецировать определенную ситуацию и «обходить» важно для него не только для изучения какого-либо предмета, но и для повседневной жизни, например, при разрешении конфликтов, ситуации или планирования своих действий⁸.

Рассмотрим броуновское движение из разделов молекулярной физики. В 1827 году английский натуралист Браун показал в опыте, что в результате постоянного движения частиц пылицы, взвешенных в жидкости, их положения в течение определенного периода времени имеют вид сложных извилистых линий. На рис. 1 показано состояние броуновской частицы в течение 30 секунд. Частицы в жидкости движутся таким образом за счет воздействия

высококвалифицированных ИТ-специалистов. Системный анализ в науке и образовании. – 2014. – № 1 (23). С. 97-104.

5 Егоров П. Н. Методика реализации виртуальной лаборатории и учебного процесса. Концепция. – 2013. – № 07 (июль).

6 Тот же источник.

7 Манаков Н.А. Роль физики в системе общего и специального образования. Учитель. – 2001 год. – № 2 11. – С. 48-51.

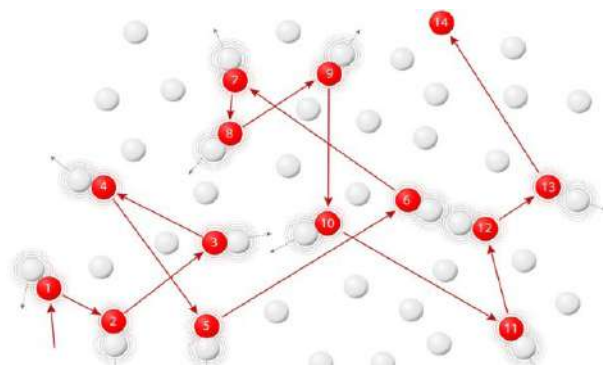
8 Манаков Н.А. Проблемы внедрения компьютерных технологий в учебный процесс. Технологическое образование (проблемы и перспективы развития): Сборник. Материалы областной научно-практической конференции. – Новосибирск: издательство. НГПУ, 2002. – с. 89 –95.

на них молекул жидкости с разных сторон. С частицей одновременно могут столкнуться несколько молекул жидкости. Но если с одной стороны на нее ударяется больше молекул, частица движется в направлении этих молекул, то в результате удара большего количества молекул с другой стороны направление движения снова меняется, и этот процесс продолжается непрерывно. Такое сложное движение частицы в жидкости называется броуновским движением (Рис. 2)⁹.

Рис.2. О броуновском движении

По окончании курса мы повторно задали анкету для проверки компетентности учеников в области информационно-

Из таблицы видно, что использование электронных досок на лекциях, использование электронных учебников, использование виртуальных лабораторий во время лабораторных работ создали возможность повысить компетентность учеников в области информационно-коммуникационных технологий. Из Таблицы 1 видно, что использование учениками онлайн-базы данных и программы Power Point увеличилось. Причина в том, что в ходе курса студенты использовали электронную базу данных

коммуникационных технологий, результаты исследования представлены в таблице 1.

Таблица 1. Показатели использования учениками информационно-коммуникационных технологий по окончании курса электромагнетизма.

для самостоятельной работы и программу Power Point для подготовки презентаций. Результаты исследования показывают, что по данным опроса, проведенного в начале курса, как видно, к концу курса использование учениками ИКТ увеличилось на 10-15%. Поэтому использование электронных учебников, электронных досок и виртуальных лабораторных программ в ходе урока играет ключевую роль в совершенствовании информационных и коммуникативных навыков учащихся.

Тип обучения	Индикаторы использования			
	Постоянно, %	Часто, %	Редко, %	Привычно, %
Интерактивные уроки	3	12	65	20
Виртуальная лаборатория	0	60	40	0
Программа Power Point	45	45	8,5	1,5
Традиционный опыт	3	12	65	20
Демонстрационная лаборатория	41	35	8,5	1,5

⁹ Фронтальные лабораторные занятия по физике в 7-11 классах общеобразовательных учреждений: Книга для учителей. -М.: Просвещение, 1996. -368 с.

4. Содержание и результаты экспериментальной работы по формированию у студентов научно-исследовательских навыков.

Одной из основных задач экспериментальной работы было определение уровня готовности учеников к осуществлению исследовательской деятельности. Определение и сравнение уровня исследовательских навыков проводилось по указанным показателям. В процессе исследования нам предстояло подтвердить правильность обоснования

в образовательном учреждении. План экспериментальной работы был разработан в соответствии с целью, задачами и гипотезой исследования. Мы провели опрос с целью создать атмосферу заинтересованности учеников в учебной работе, повысить учебную мотивацию и определить их отношение к научно-исследовательской деятельности. В опросе приняли участие 78 учеников 10 классов. На все вопросы анкеты предлагались возможные ответы. Учащиеся могли выбрать только один ответ.

Таблица 2. Состав методов и инструментов,

Шаги	Используемые методы	Результаты
Анализ	Анализ исследовательских навыков, сформированных на начальном уровне.	Анализ навыков учеников
Формирующий	Организация исследовательской деятельности учеников в учебном процессе с использованием разработанной системы заданий и лабораторных работ.	Наблюдения, результатов заданий лабораторных работ.
Идентифицировать	Определить динамику развития, изучить исследовательскую деятельность учеников и ее результаты.	Анализ лабораторных работ

возможности формирования научно-исследовательских навыков учеников при изучении атомной, ядерной физики и молекулярной физики. В эксперименте приняли участие 78 учеников 10 класса. Сведения о проведении экспериментально-педагогической работы были подтверждены актом испытаний. Разработана система задач и лабораторных работ по изучению атомной, ядерной физики и молекулярной физики. Разработанная нами система заданий и лабораторных работ должна служить совершенствованию исследовательских навыков будущих учеников во время учебы

использованных в эксперименте

Анализ ответов показал следующие результаты: отмечаются трудности, возникающие при проведении научно-исследовательской работы: Неумение работать с информацией (34%); Неумение работать с научными текстами (сложность содержания) (38%); Проблема анализа и отбора материалов (22%). 32% студентов считают наиболее интересными этапами исследовательской деятельности этап обработки собранного материала и подготовки презентации; 78% учеников хотят в будущем участвовать в исследовательской

Уровни	Индикаторы		
	Интерес к исследовательской	Участие в исследовательской	Безразличие к исследовательской
	Количество	Количество %	Количество %
Высокий	8	8	8
Средний	22	18	22
Низкий	70	74	70

деятельности¹⁰. Для проверки предложенной системы и подтверждения выдвинутой гипотезы был проведен педагогический эксперимент. Наблюдение и контроль осуществлялись в ходе идентификационного и формулировочного эксперимента. В ходе эксперимента был изучен ряд вопросов, связанных с темой нашего исследования. Исследование показало, что их интерес к научно-исследовательской деятельности не всегда был устойчивым, большая часть из них была пассивной. Ученики, демонстрирующие средний уровень, заинтересованы в научно-исследовательской деятельности, но их знания в этой области не являются полными. Небольшое количество учеников старших курсов понимают важность исследований в учебе и карьере.

Таблица 3 – Сформированность уровней готовности учеников к исследовательской деятельности на начальном этапе исследовательской деятельности

По знаниям учеников по теории исследовательской деятельности даже на начальном этапе обучения преобладал низкий и средний уровень. Многие из них имеют некоторые теоретические знания об исследовательской деятельности, но не могут применить их к практической деятельности. Число учеников высокого уровня также невелико. Это ученики, обладающие достаточными знаниями в области теории исследований и готовые их применять.

В целом уровень подготовки учеников к выполнению лабораторных работ и решению задач можно считать удовлетворительным. По модели установлено, что ученики, выполняющие всю учебную работу, находятся на среднем уровне.

Таким образом, цель преподавания физики в современной школе – развить у учащихся способность наблюдать и мыслить, а также вызвать интерес к проблемам окружающего мира и путям их решения. Физика должна научить их проводить наблюдения, классифицировать, связывать явления и давать им объяснения. Интегрированные курсы помогают сформировать это мировоззрение. Такие курсы должны изучать историю физики как науки, проблемы окружающей среды, а также социальные и этические вопросы, возникающие в обществе в связи с использованием физических знаний.

10 Якупов Г.С. Метод проектов в процессе развития творческих способностей учащихся. Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы и образование XXI века» (3–8 февраля 2006г.).

UZLUKSIZ (ZANJIRLI) KASRLAR YORDAMIDA SONNI TAQIRIBIY HISOBLASH VA UNING AMALIY AHAMIYATI

Abulqosim Abdurashidovich Parmanov – p.f.f.d.,
dotsent, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada uzluksiz (zanjirli) kasrlar yordamida taqribiy hisoblash usuli berilgan bo'lib, sonni taqribiy hisoblashning boshqa usullardan avfzalligi, sonni uzluksiz (zanjirli) kasrlar yordamida yuqori aniqlikda taqribiy hisoblash, irratsional songa taqribiy mos ratsional sonni aniqlash va uning arxitektorlik ishlarida, muhandislik ishlarida, astronomik hisoblashlarda va yasashga doir masalalarni yechishda amaliy ahamiyati yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье представлен метод приближенного вычисления с помощью цепных (непрерывных) дробей. Освещаются преимущества данного подхода перед другими методами вычислений, а также вопросы высокоточного приближения чисел с использованием цепных дробей. Рассматривается процесс определения рациональных чисел, аппроксимирующих иррациональные значения, и раскрывается практическая значимость этих методов в архитектурном проектировании, инженерных изысканиях, астрономических расчетах и решении задач на построение.

Abstract. This article presents a method for approximate calculation using continued fractions. It highlights the advantages of this approach over other numerical methods, focusing on the high-precision approximation of numbers through continued fraction expansions. The study details the process of determining rational approximations for irrational numbers and explores their practical significance in architectural design, engineering applications, astronomical computations, and the resolution of geometric construction problems.

Kalit so'zlar: qoldiqli bo'lish haqidagi teorema, uzluksiz (zanjirli) kasrlar, munosib kasrlar, taqribiy hisoblash.

Ключевые слова: теорема о делении с остатком, цепные (непрерывные) дроби, подходящие дроби, приближенное вычисление.

Keywords: division with remainder theorem, continued fractions, convergents, approximate calculation.

Matematika va uning tatbiqiy sohalarida irratsional sonlar bilan ishlash, ularni ratsional ko'rinishda yuqori aniqlikda ifodalash doimiy dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Sonlar nazariyasida muhim o'rin tutadigan qoldiqli bo'lish haqidagi teorema va Evklid algoritmi asosida shakllanadigan uzluksiz (zanjirli) kasrlar metodi sonlarni taqribiy hisoblashning eng mukammal va klassik usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada uzluksiz kasrlar yordamida sonlarni taqribiy hisoblash mexanizmi, xususan, munosib kasrlar (convergents) orqali irratsional miqdorlarning eng qulay ratsional yaqinlashmalarini topish usullari tadqiq etiladi. Taqdim etilayotgan yondashuv boshqa sonli usullardan (differensial, Nyuton yoki burchakli bo'lish usullari) o'zining soddaligi va yuqori aniqlik darajasi bilan ajralib turadi.

Sonlar nazariyasida qoldiqli bo'lish haqidagi teorema muhim ahamiyatga ega. Biz bu teoremani

isbotsiz beramiz.

Teorema. Har qanday a va b sonlar uchun shunday yagona q va shunday yagona manfiy r son topiladiki, ular uchun ushbu

$$a = b \cdot q + r \quad (1)$$

$$0 \leq r < b \quad (2)$$

munosabatlar o'rinli.

Bevosita ushbu teoremaning natijasida quyidagilar kelib chiqadi: a soni b soniga qoldiqsiz bo'linmasin

$$a = b \cdot q_1 + r_2, \quad 0 \leq r_2 < b,$$

$$b = r_2 \cdot q_2 + r_3, \quad 0 \leq r_3 < r_2,$$

$$r_2 = r_3 \cdot q_3 + r_4, \quad 0 \leq r_4 < r_2, \quad (3)$$

$$r_{n-2} = r_{n-1} \cdot q_{n-1} + r_n, \quad 0 \leq r_n < r_{n-1},$$

$$r_{n-1} = r_n \cdot q_n.$$

(3) tenglillardan birinchisini b ga, ikkinchisini r_2 ga, uchinchisini r_3 ga va hokazo ohirgisini r_n ga bo'lib hamda algebraik almashtirishlarni bajarib

$$\frac{a}{b} = q_1 + \frac{1}{q_2 + \frac{1}{q_3 + \dots + \frac{1}{q_n}}} \quad (4)$$

$\frac{a}{b}$ nisbatning (4) ko'rinishidagi yozilishi uni uzluksiz (zanjirli) kasrga yoyish deyiladi². Zanjirli kasrni ko'pincha

$$\frac{a}{b} = [q_1; q_2, q_3, \dots, q_n]$$

kabi yozishimiz mumkin.

$\frac{a}{b}$ ratsional songa munosib kasrlar deb ataluvchi

$$\delta_1 = q_1, \delta_2 = q_1 + \frac{1}{q_2}, \delta_3 = q_1 + \frac{1}{q_2 + \frac{1}{q_3}}, \dots, \delta_n = \frac{a}{b}$$

kasrlar muhim ahamiyatga ega. Munosib kasrni hisoblash uchun $P_0 = 1, P_1 = q_1, Q_0 = 0, Q_1 = 1$ belgilashlarni olamiz va

$$\begin{aligned} \delta_1 &= \frac{q_1}{1} = \frac{P_1}{Q_1}, \quad \delta_2 = q_1 + \frac{1}{q_2} = \frac{q_1 \cdot q_2 + 1}{q_2} \\ &= \frac{q_2 \cdot P_1 + P_0}{q_2 \cdot Q_1 + Q_0} = \frac{P_2}{Q_2}, \\ \delta_3 &= q_1 + \frac{1}{q_2 + \frac{1}{q_3}} = \frac{(q_2 + \frac{1}{q_3}) \cdot q_1 + 1}{q_2 + \frac{1}{q_3}} \\ &= \frac{q_3 \cdot (q_2 \cdot P_1 + P_0) + P_1}{q_3 \cdot (q_2 \cdot Q_1 + Q_0) + Q_1} = \\ &= \frac{q_3 \cdot P_2 + P_1}{q_3 \cdot Q_2 + Q_1} = \frac{P_3}{Q_3} \end{aligned}$$

Matematika induksiya metodidan foydalanib quyidagi rekurrent formulani keltirib chiqaramiz³;

$$\delta_n = \frac{q_n \cdot P_{n-1} + P_{n-2}}{q_n \cdot Q_{n-1} + Q_{n-2}} \quad (5).$$

Yuqoridagilardan foydalanib quyidagi jadvalni keltiramiz:

		q_1	q_2	q_3	...	q_k	...	q_n
P_k	1	q_1	P_2	P_3	...	P_k	...	P_n
Q_k	0	1	Q_2	Q_3	...	Q_k	...	Q_n

Munosib kasrlar uchun $\Delta_k = P_k \cdot Q_{k-1} - Q_k \cdot P_{k-1}$ belgilash olamiz.

$$\begin{aligned} \Delta_k &= P_k \cdot Q_{k-1} - Q_k \cdot P_{k-1} = (q_k \cdot P_{k-1} + P_{k-2}) \cdot \\ &Q_{k-1} - (q_k \cdot Q_{k-1} + Q_{k-2}) \cdot P_{k-1} = -(P_{k-1} \cdot \\ &Q_{k-2} - Q_{k-1} \cdot P_{k-2}) = -\Delta_{k-1}. \end{aligned}$$

Bundan $\Delta_k = -\Delta_{k-1} = \Delta_{k-2} = \dots$ kelib chiqadi va

$\Delta_1 = P_1 \cdot Q_0 - Q_1 \cdot P_0 = -1$ ekanligidan barcha Δ_i larning moduli 1 ga tengligi kelib chiqadi. Demak

$$P_k \cdot Q_{k-1} - Q_k \cdot P_{k-1} = (-1)^k \quad (6)$$

formula o'rinli bo'ladi. Bundan esa

$$\delta_k - \delta_{k-1} = \frac{P_k}{Q_k} - \frac{P_{k-1}}{Q_{k-1}} = \frac{(-1)^k}{Q_k \cdot Q_{k-1}} \quad (7)$$

ni keltirib chiqaramiz.

$\frac{a}{b}$ ratsional sonni musbat sonni qaraylik, (7) ga ko'ra $\delta_2 - \delta_1 = \frac{(-1)^2}{Q_2 \cdot Q_1} > 0$ ekanligidan $\delta_2 > \delta_1$ munosabat, $\delta_3 - \delta_2 = \frac{(-1)^3}{Q_3 \cdot Q_2} < 0$ ekanligidan $\delta_3 < \delta_2$ munosabat va $\delta_4 > \delta_3$ munosabat va hokazo kelib chiqadi.

$$\delta_k - \delta_{k-2} = \frac{P_k}{Q_k} - \frac{P_{k-2}}{Q_{k-2}} = \frac{P_k \cdot Q_{k-2} - Q_k \cdot P_{k-2}}{Q_k \cdot Q_{k-2}}$$

Bu ifodaning maxraji musbat ekanligidan suratidagi ifodaning ishorasini aniqlaymiz. Quyidagini

$$\begin{aligned} P_k \cdot Q_{k-2} - Q_k \cdot P_{k-2} &= (q_k P_{k-1} + P_{k-2}) Q_{k-2} - \\ &= (q_k Q_{k-1} + Q_{k-2}) P_{k-2} = \\ &= q_k (P_{k-1} Q_{k-2} - Q_{k-1} P_{k-2}) = (-1)^{k-1} q_k \end{aligned}$$

aniqlaymiz. q_k ning va maxrajning musbat ekanligini e'tiborga olsak, $\delta_k - \delta_{k-2}$ ifodaning ishorasini $(-1)^{k-1}$ dan aniqlaymiz.

Yuqoridagilardan munosib kasrlar uchun quyidagi munosabatlarni yozamiz⁴:

² Sh.A.Ayupov, B.A.Omirov, A.X.Xudoyberdiyev, F.H.Haydarov. Algebra va sonlar nazariyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent. Tafakkur bo'stoni. 2019 yil. 249-bet.

³ Xojiyev J.X., Faynleyb A.S. Algebra va sonlar nazariyasi kursi. Toshkent, "O'zbekiston", 2001 y. 124-bet.

⁴ Narzullayev U.X., Soleyev A.S. Sonlar nazariyasi asoslaridan masala va mashqlar. Uslubiy qo'llanma. Samarqand. SamDU nashri, 2011-yil. 16-bet.

$$\delta_1 < \delta_3 < \delta_5 < \dots < \frac{a}{b} < \dots < \delta_6 < \delta_4 < \delta_2 \quad (8).$$

Bu tengsizliklardan berilgan $\frac{a}{b}$ kasr

ikkita qo'shni munosib kasrlar orasida joylashganligi va tartib oshgani sari bu qo'shni kasrlar intervali kichrayib borishi ko'rinyapti. (8) munosabatlardan berilgan ratsional sonni munosib kasrning tartibini oshirib borgan holda yuqori aniqlikda taqribiy hisoblash imkonini beradi. Berilgan sonni taqribiy hisoblashning bir qancha usullari mavjud. Masalan, differensial yordamida, Nyuton usuli, burchakli bo'lish usuli. Bu usullarning barchasi aniqlik darajasi unchalik yuqori emas, aniqrog'i 0,001 aniqlida taqribiy hisoblashi mumkin. Ammo biz tavsiya qilgan usulda cheksiz kichik miqdor aniqligida taqribiy hisoblash imkoni mavjud. Buning uchun munosib kasrning tartibini oshirib borish kifoya. Bir nechta aniq misollar yordamida bu usulning avfzalligini keltiramiz.

1-misol. $\sqrt{7}$ ifodaning taqribiy qiymatini qaraylik⁵.

$\sqrt{7}$ sonini zanjirli kasr ko'rinishiga keltiramiz. $\sqrt{7}$ sonining butun qismi 2 ga va kasr qismi $\sqrt{7} - 2$ ga teng ekanligidan, $\sqrt{7} = 2 + (\sqrt{7} - 2)$ ko'rinishida yozib olamiz hamda

$$\sqrt{7} - 2 = \frac{(\sqrt{7} - 2)(\sqrt{7} + 2)}{\sqrt{7} + 2} = \frac{1}{\sqrt{7} + 2}$$

kelib chiqadi. $\frac{\sqrt{7}+2}{3}$ sonining butun qismi 1 va kasr qismi $\frac{\sqrt{7}-1}{3}$ dan esa,

$$\frac{\sqrt{7} + 2}{3} = 1 + \frac{\sqrt{7} - 1}{3}$$

keladi.

$$\frac{\sqrt{7} - 1}{3} = \frac{(\sqrt{7} - 1)(\sqrt{7} + 1)}{3(\sqrt{7} + 1)} = \frac{1}{\frac{\sqrt{7} + 1}{2}}$$

Shu jarayonni davom ettirish natijasida $\sqrt{7}$ sonining zanjirli kasrli ifodasi

$$\sqrt{7} = [2; (1,1,1,4)]$$

ko'rinishida bo'lib, (1,1,1,4) ifoda esa 1,1,1,4 ning davriy takrorlanishini ya'ni, $\sqrt{7} = [2; 1,1,1,4,1,1,1,4,1,1,1,4, \dots]$

bildiradi. Bundan esa munosib kasrning tartibini istalgancha oshirish mumkin ekanligidan berilgan ifodaning taqribiy qiymatini yuqori aniqlikda hisoblash imkonligini bildiradi.

$\sqrt{7}$ sonining munosib kasrlarini ifodalaymiz.

	2	1	1	1	4	1	1	1	4	1	...
1	2	3	5	8	3	4	8	12	59	71	...
					7	5	2	7	0	7	
0	1	1	2	3	1	1	3	4	22	2	...
					4	7	1	8	3	71	

$$\delta_1 = \frac{2}{1} = 2, \quad \delta_2 = \frac{3}{1} = 3, \quad \delta_3 = \frac{5}{2} = 2,5, \quad \delta_4 = \frac{8}{3} = 2,666 \dots, \quad \delta_5 = \frac{37}{14} = 2,6428 \dots,$$

$$\delta_6 = \frac{45}{17} = 2,647058 \dots, \quad \delta_7 = \frac{82}{31} = 2,645161 \dots, \quad \delta_8 = \frac{127}{48} = 2,645833 \dots,$$

$$\delta_9 = \frac{590}{223} = 2,645739 \dots, \quad \delta_{10} = \frac{717}{271} = 2,645756 \dots \text{ va hk.}$$

Bu munosib kasrning tartibini oshirib borish mumkin. $\sqrt{7}$ sonini kalkulyator yordamida $\sqrt{7} \approx 2,6457513111 \dots$ ga tengligini inobatga olsak, 10-qadamda 0,00001 aniqlikda hisobladik. Munosib kasrning tartibini oshirsak bundanda yuqori aniqlikda hisoblash mumkin. Bundan $\sqrt{7} \approx \frac{717}{271}$ deb olishimiz mumkin.

Irratsional sonning ratsional aniqlikdagi taqribiy qiymati arxitektorlik ishlarida, muhandislik ishlarida, astranomik hisoblashlarda va yasashga doir masalalarni yechishda keng qo'llaniladi, ayniqsa π sonining ratsional ifodasi muhimdir. Bu esa biz tavsiya qilayotgan taqribiy hisoblash usulining ahamiyatini oshiradi. Yasashga doir masalalarda ratsional ya'ni berilgan nisbatdagi kesmani yasash masalasi qaralgan, ammo irrotsional uzunlikdagi kesmani yasash masalasi qaralmagan. Biz tavsiya qilgan usul yordamida berilgan irrotsional uzunlikdagi kesmaga yuqori aniqlikdagi mos ratsional sonni aniqlash

¹

⁵ Xojiyev J.X., Faynleyb A.S. Algebra va sonlar nazariyasi kursi. Toshkent, "O'zbekiston", 2001-y. 124-bet.

yordamida bu masalani hal qilish imkonini beradi.

2-misol. π sonining taqribiy qiymatini hisoblaylik.

π sonining zanjirli kasrlardagi ifodasi $\pi = [3; 7, 15, 1, 292, 1, 1, 1, 2, \dots]$ ko'rinishida bo'lib,

		3	7	15	1	...
P_k (surat)	1	3	22	333	355	...
Q_k (maxraj)	0	1	7	106	113	...

$\delta_1 = \frac{3}{1} = 3$ (π sonining butun qismi, ayrim fizik masalalarda qo'llaniladi),

$\delta_2 = \frac{22}{7} \approx 3,1428 \dots$ (Arximed qiymati, $\frac{22}{7}$ Arximed soni deb ham ataladi),

$\delta_3 = \frac{333}{106} \approx 3,141509 \dots$ (Bu kundalik hisoblash uchun yetarli),

$\delta_4 = \frac{355}{113} \approx 3,14159292 \dots$ (Milu qiymati, bu 6 ta raqam aniqligida yaqindir)

Qadimda qurilish ishlarida Arximed sonidan keng qo'llanilgan, masalan aylananing diametri 7 m ga teng bo'lsa, aylanasining uzunligi 22 m ekanligini aniq bilishgan. Milu bu xitoychadan "Aniq qiymat" degan ma'noni anglatadi. $\frac{22}{7}$ soni kundalik masalalarni yechish uchun, $\frac{355}{113}$ esa muhandislik ishlarini bajarish uchun π dir.

Xulosa o'rnida shuni ayta olamizki, zanjirli kasrlar yordamida taqribiy hisoblash nafaqat qadimiy usul, balki zamonaviy sonli usullarda o'z ahamiyatiga ega. Zanjirli kasrlar yordamida taqribiy hisoblashlar murakkab matematik hisoblardan foydalanmasdan, balki 4 ta qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish arifmetik amallar yordamida yuqori aniqlikdagi qiymatlarni aniqlashi bilan muhimdir. Yana bir qulayligi munosib kasrning istalgan qadamida to'xtatish mumkin, bu esa muhandislik ishlarida vaqtdan tejash imkonini beradi. Zanjirli kasrlar usuli – bu aniqlik va soddalik orasidagi mukammal muvozanatdir. Agar sizga sonning ratsional (kasr) ko'rinishidagi eng mukammal yaqinlashmasi kerak bo'lsa, bu usuldan qulayi yo'q. U taqribiy hisoblashlarning boshqa usullaridan soddaroq va aniqligi juda ham yuqori, Nyuton usulidan ko'ra "geometrikroq" va inson hisob-kitoblari uchun juda qulaydir.

Ilmiy nuqtayi nazardan, zanjirli kasrlar usuli – bu irratsional miqdorlarni diskret (butun sonli) tuzilmaga o'tkazishning eng mukammal matematik modeli hisoblanib, u minimal axborot hajmi (kichik maxrajlar) bilan yuqori aniqlikka erishish imkoniga ega, bu esa uni zamonaviy kompyuter matematikasi va fundamental sonlar nazariyasining ajralmas qismi ekanligini bildiradi.

SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI YORDAMIDA TA'LIM JARAYONINI INFOGRAFIK VIZUALIZATSIYA QILISH: IMKONIYATLAR VA METODIK YONDASHUVLAR

Buvsara Abdumannonovna Djurayeva – p.f.f.d.
(PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayonida infografik materiallar yaratishdagi 'rni va imkoniyatlari tahlil qilingan. Sun'iy intellekt yordamida infografika yaratishning metodik asoslari, mavjud vositalar va ularning pedagogik samaradorligi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, Dreamina, Mermaid, MLflow kabi sun'iy intellekt platformalarining amaliy imkoniyatlari eksperimental tarzda o'rganilgan va tahlil qilingan.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и возможности инструментов искусственного интеллекта в создании инфографических материалов в образовательном процессе. Рассмотрены методические основы создания инфографики с помощью искусственного интеллекта, существующие инструменты и их педагогическая эффективность. Также экспериментально изучены и проанализированы практические возможности таких платформ искусственного интеллекта, как Dreamina, Mermaid, MLflow.

Abstract. This article analyzes the role and capabilities of artificial intelligence tools in creating infographic materials in the educational process. The methodological foundations of creating infographics using artificial intelligence, existing tools and their pedagogical effectiveness are considered. The practical capabilities of such artificial intelligence platforms as Dreamina, Mermaid, and MLflow have also been experimentally studied and analyzed.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ta'lim, infografika, vizualizatsiya, metodika, pedagogik dizayn, kognitiv yuklama.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, образование, инфографика, визуализация, методика, педагогический дизайн, когнитивная нагрузка.

Keywords: Artificial intelligence, education, infographics, visualization, methodology, pedagogical design, cognitive load.

Raqamli asrda ta'lim jarayoni tubdan o'zgarib bormoqda. Hozirgi kunda o'quvchilar va talabalar katta hajmdagi axborot oqimiga duch kelmoqdalar. Ana shunday sharoitda murakkab tushunchalarni sodda, tushunarli va esda qolarli shaklda taqdim etish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Ko'rgazmali tasvirlash – aynan shu vazifani bajaruvchi eng kuchli vositalardan biridir. Infografikalar murakkab ma'lumotlarni grafik elementlar orqali ifodalab, o'quvchilarning kognitiv yuklamasini kamaytiradi va materialni o'zlashtirish jarayonini yengillashtiradi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta'lim sohasiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, sun'iy intellekt vositalari infografika va boshqa ko'rgazmali materiallarni yaratish jarayonini

soddalashtirish, tezlashtirish va sifatini oshirish imkonini bermogda. Bu esa o'qituvchilar va pedagogik dizaynerlar uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – sun'iy intellekt vositalari yordamida ta'lim jarayoni uchun infografik materiallar yaratishning mavjud imkoniyatlarini tizimlashtirish va bu jarayonni samarali tashkil etishning metodik yondashuvlarini ishlab chiqishdan iborat.

Sun'iy intellektning ta'limdagi o'rni bo'yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Xususan, R.Luckin¹ va uning hamkasblari sun'iy intellektning ta'limdagi transformativ imkoniyatlarini keng qamrovli tahlil qilgan

¹ Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education. London: Pearson

bo'lsa, S.Amaniampong² va S.Oyelere tomonidan K-12 ta'lim tizimida mashinali o'qitish va ko'rgazmali tasvirlab o'qitishning pedagogik asoslari tizimlashtirilgan. M.Shamkuvar³ va boshqalar esa oliy ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishning vizualizatsiyaga asoslangan tahlilini taqdim etgan⁴.

Metodologik jihatdan maqolada tizimli tahlil, qiyosiy o'rganish va pedagogik kuzatish usullaridan foydalanilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt vositalarining amaliy imkoniyatlarini o'rganish maqsadida Dreamina, Mermaid, MLflow kabi platformalar tahlil qilindi⁵.

Raqamli pedagogika va sun'iy intellekt integratsiyasi G.Hakimova va G.Bozarova tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli pedagogikaning zamonaviy ta'limdagi o'rni chuqur tahlil qilingan. Mualliflar sun'iy intellekt, o'rganish tahlili (learning analytics) kabi ilg'or texnologiyalarning ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganib, ular o'quvchi psixologiyasi va motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini asoslagan. Shuningdek, maqolada O'zbekiston ta'lim muassasalarida olib borilayotgan raqamli islohotlar xorijiy tajribalar (Estoniya, Finlyandiya, Janubiy Koreya) bilan qiyosiy tahlil qilingan⁶.

Ta'limda sun'iy intellekt vositalarining qo'llanilishi 2024-yilda D.Mashrabjonova "Sun'iy intellektning pedagogik ta'limga integratsiyasi: qiyinchiliklar, muammolar va innovatsion yechimlar" nomli maqolasida O'zbekiston ta'lim tizimida sun'iy intellektni

joriy etishning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilgan. Muallif raqamli savodxonlikni targ'ib qilish, ta'limda tenglikni rivojlantirish va sun'iy intellekt vositalarini samarali tatbiq etish bo'yicha amaliy strategiyalarni ishlab chiqqan⁷.

Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilar rivojlanishini tahlil qilish 2024 yida Zenodo platformasida chop etilgan ilmiy maqolada sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotda mashina o'rganishi, bashoratli tahlil va ta'limga oid ma'lumotlarni tahlil qilish yordamida o'quvchilarning akademik samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Xususan, shaxsga yonaltirilgan ta'lim yondashuvlari va takomillashtirilgan qo'llab-quvvatlash tizimlarini yaratishda sun'iy intellektning o'rni tahlil qilingan⁸.

Innovatsion texnologiyalarni qo'llash kompetensiyasi 2025-yilda Namangan davlat pedagogika institutida o'tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallarida zamonaviy pedagogning innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash kompetensiyasi tahlil qilingan. Maqolada o'yinlashtirish (gamifikatsiya), mobil o'qitish, sun'iy intellekt va ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish usullarining pedagogik samaradorligi asoslangan. Ayniqsa, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va raqamli fuqarolik ta'limining muhimligi qayd etilgan⁹.

Tadqiqot davomida sun'iy intellekt vositalari

2 Amaniampong, A., & Oyelere, S. (2024). Systematic Literature Review on Pedagogies and Visualization Tools for Machine Learning in K-12 Schools. *International Journal of Studies in Education and Science (IJSES)*, 5(3), 195-222

3 Shamkuwar, M., Jindal, P., More, R., Patil, P., & Mahamuni, P. (2023). Artificial Intelligence and Higher Education: A Systematic Visualizations Based Review. *Journal of e-Learning and Knowledge Society*, 19(3), 36-42.

4 eCampusOntario Pressbooks. (2025). Making AI Activities Engaging – AI in Education: Ethics, Literacy, and Interactive Design. Toronto: eCampusOntario

5 KIT - ZML. (2026). Visualization with AI: support for teaching and science. Karlsruhe: Karlsruhe Institute of Technology

6 Hakimova Gulchehra, & Bozarova Gulira'no Sadriiddin qizi. (2025). "Raqamli pedagogik imkoniyatlar, muammolar va istiqbollari". *Tadqiqotlar*, 64(2), 111-119.

<https://inlibrary.uz/index.php/tadqiqotlar/article/view/112732>

7 Mashrabjonova Dilnoza. (2024). "Sun'iy intellektning pedagogik ta'limga integratsiyasi: qiyinchiliklar, muammolar va innovatsion yechimlar". *Universal jurnal*

8 <https://zenodo.org/records/14244881>

9 <https://journal.namspi.uz/public/journaldetails/21?page=11>.

yordamida ta'lim jarayoni uchun infografik materiallar yaratishning bir qator imkoniyatlari aniqlandi va tizimlashtirildi:

1. Matn asosida ko'rgazmali kontent yaratish (text-to-visual) imkoniyati mavjud. Zamonaviy sun'iy intellekt vositalari (Dreamina, Mermaid, MLflow kabi) oddiy matnli ko'rsatmalar (promptlar) asosida infografikalar, diagrammalar, konseptual xaritalar va boshqa vizual elementlarni yarata oladi. Masalan, Dreamina platformasi bir necha soniya ichida yuqori sifatli infografikalar yaratish imkonini beradi va bir vaqtning o'zida 40 tagacha turli dizayn variantlarini taklif qila oladi.

2. Kod asosida ko'rgazmali tasvirlash (code-based visualization) imkoniyati aniqlandi. Sun'iy intellekt vositalari Mermaid kabi maxsus kod tillari yordamida vizualizatsiya yaratishi mumkin. Bunda sun'iy intellekt so'rov asosida Mermaid kodini ishlab chiqaradi, so'ngra bu kod maxsus platformalarda grafik tasvirga aylantiriladi.

3. Adaptiv va interaktiv kontent yaratish imkoniyati mavjud. Sun'iy intellekt o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va ehtiyojlariga moslashtirilgan infografikalar yaratish imkonini beradi. Bu esa ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishga xizmat qiladi.

4. O'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlari tahlili shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt vositalarining ta'limdagi o'rni bo'yicha mahalliy ilmiy maktablar shakllanmoqda. Jumladan, G.Hakimova va G.Bozarova raqamli pedagogika va SI integratsiyasi, D.Mashrabjonova esa sun'iy intellektni pedagogik ta'limga joriy etish masalalarini chuqur tahlil qilgan. Shuningdek, Muhamediyeva va Ibrohimov kabi olimlar sun'iy intellekt algoritmlari va texnologiyalarining nazariy asoslarini ishlab chiqmoqda¹⁰.

5. Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish samaradorligi ularni qo'llashdagi metodik yondashuvga bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi. Infografik materiallar yaratishda quyidagi bosqichlar samarali ekanligi o'z tasdig'ini topdi: maqsadni aniqlash, kontentni tayyorlash, prompt yozish, generatsiya va tanlov, tahrir va moslashtirish, pedagogik baholash.

Sun'iy intellekt vositalaridan foydalangan holda infografik materiallar yaratish jarayonining samaradorligi bir qator muhim omillarga bog'liq.

Olingan natijalar va ilg'or pedagogik tajribalar tahlili quyidagi metodik tamoyillarga amal qilish zarurligini ko'rsatadi:

1. Pedagogik qarorlarning markaziy o'rni saqlanishi. Barcha tahlil qilingan manbalarda (xorijiy va mahalliy) sun'iy intellekt vositalari pedagogik dizaynni almashtirmasligi, balki uni qo'llab-quvvatlashi ta'kidlangan. D.Mashrabjonova ham texnologiyalar joriy etilishida inson omili – o'qituvchining roli hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini qayd etgan. Infografikalar yaratishda o'qituvchi qanday tushunchalar, ko'rgazmali ko'rinishga muhtojligi, yaratilgan ko'rgazmali materiallarning o'quv maqsadlariga muvofiqligi va uning to'g'riligini aniqlab berishi shart ekanligi ta'kidlangan.

2. Kognitiv yuklamani boshqarish tamoyili G.Hakimova va G.Bozorova tomonidan 2025 yildagi tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, raqamli texnologiyalar o'quv jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Infografikalar kognitiv yuklamani kamaytirish vositasi sifatida ishlatilishi kerak, aksincha uni oshirish uchun emas. Cheklangan rang palitrasidan foydalanish, aniq iyerarxiya yaratish va oddiy piktogrammalar qo'llash tavsiya etiladi.

3. Namangan davlat pedagogika institutida 2025 yilda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni

10 Hakimova Gulchehra, & Bozarova Gulira'no Sadridin qizi. (2025). "Raqamli pedagogik imkoniyatlar, muammolar va istiqbollar". Tadqiqotlar, 64(2),111–119.

<https://inlibrary.uz/index.php/tadqiqotlar/article/view/112732>

ko'rsatadiki, ta'lim tizimida vizualizatsiya vositalaridan foydalanishning eng samarali pedagogik yondashuvi bu ishtirokchilik pedagogikasidir. Bunda o'quvchilar faqat tayyor infografikalarni iste'mol qilmasdan, balki ularni yaratish jarayonida ham faol ishtirok etadilar.

4. Fanlararo yondashuv tahlil qilingan manbalarda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish nafaqat informatika, balki barcha fanlar integratsiyasida samarali ekanligi ko'rsatilgan. Xususan, tibbiyot, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda olib borilgan tadqiqotlar buni tasdiqlaydi.

5. O'zbekistonlik olimlarning tadqiqotlari xorijiy tajribalar (Estoniya, Finlyandiya, Janubiy Koreya) bilan qiyosiy tahlil qilingan bo'lib, bu milliy ta'lim tizimining jahon standartlariga moslashuviga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, mahalliy mentalitet va ta'lim an'alarini hisobga olish zarurligi ta'kidlangan.

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Sun'iy intellekt vositalari (Dreamina, Mermaid, MLflow va boshqalar) ta'lim jarayoni uchun infografik materiallar yaratishda vaqt va resurslarni tejash, yuqori sifatli vizual materiallar yaratish va ularni o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Bu vositalar matn asosida vizual kontent yaratish, kod asosida vizualizatsiya va adaptiv kontent yaratish kabi funksiyalarni o'z ichiga oladi.

2. O'zbekistonlik olimlar G.Hakimova, G.Bozorova, D.Mashrabjonova, D.Ibrohimovning 2020–2022 yillarda sun'iy intellekt va raqamli pedagogika sohasidagi tadqiqotlari, mazkur yo'nalishda mustahkam ilmiy asos bo'lib yaratilganligidan dalolat beradi¹¹.

3. Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish samaradorligi ularni qo'llashdagi metodik

yondashuvga bevosita bog'liq. Infografik materiallar yaratishda quyidagi bosqichlar tavsiya etiladi: maqsadni aniqlash, kontentni tayyorlash, prompt yozish, generatsiya va tanlov, tahrir va moslashtirish, pedagogik baholash.

4. Texnologiyaning barcha afzalliklariga qaramay, pedagogik jarayonda inson omili – o'qituvchining tajribasi, pedagogik mahorati va qarorlari markaziy o'rinni saqlab qoladi. Sun'iy intellekt vositalari pedagogik dizaynni almashtirmaydi, balki uni qo'llab-quvvatlaydi va boyitadi.

5. Kelgusida sun'iy intellekt va ta'lim integratsiyasi yanada chuqurlashib, yangi pedagogik imkoniyatlarning paydo bo'lishini kutish mumkin. Xususan, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim trayektoriyalarini yaratish, real vaqt rejimida o'quvchilar bilimni tahlil qilish va moslashtirilgan ko'rgazmali kontentlar yaratish imkoniyatlari kengayadi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt vositalari yordamida ta'lim jarayonini infografika yaratuvchi dasturiy vositalar yordamida ko'rgazmali tasvirlab tashkil qilish, zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu sohada xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan salmoqli ilmiy-nazariy va amaliy asos yaratilgan. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

11 Mashrabjonova D. (2024). Sun'iy intellektning pedagogik ta'limga integratsiyasi: qiyinchiliklar, muammolar va innovatsion yechimlar. Universal jurnal.

OLIV TA'LIMDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENTLIGINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Abror Amrullayevich Karshiyev – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida muhim ahamiyat kasb etayotgan axborot bilan ishlash kompetentligining pedagogik-psixologik mohiyati atroflicha tahlil qilingan. Axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'lim oluvchilarning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va amaliyotda qo'llash qobiliyatlarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada axborot bilan ishlash kompetentligining mazmuni, tuzilmaviy komponentlari, uni shakllantirishning pedagogik asoslari va psixologik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, mazkur kompetentlikni rivojlantirishning ta'lim samaradorligi va shaxs kamolotiga ta'siri asoslab berilgan.

Аннотация. В данной статье представлен подробный анализ педагогической и психологической сущности компетенции работы с информацией, имеющей большое значение в современной системе образования. В условиях информационного общества формирование учащихся навыков поиска, анализа, оценки и применения информации на практике является одной из актуальных задач. В статье рассматриваются содержание, структурные компоненты компетенции работы с информацией, педагогические основы и психологические механизмы ее формирования. Также обосновывается влияние развития этой компетенции на эффективность образования и личностное развитие.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the pedagogical and psychological essence of information-handling competence, which is gaining significant importance in the modern education system. In the context of an information society, developing learners' abilities to search for, analyze, evaluate, and apply information in practice is considered one of the urgent tasks. The article examines the content and structural components of information-handling competence, as well as the pedagogical foundations and psychological mechanisms of its development. Furthermore, the impact of this competence on educational effectiveness and individual development is substantiated.

Kalit so'zlar: axborot, kompetentlik, axborot bilan ishlash kompetentligi, pedagogik yondashuv, psixologik jihat, ta'lim jarayoni, tanqidiy tafakkur.

Ключевые слова: информация, компетентность, информационная грамотность, педагогический подход, психологический аспект, образовательный процесс, критическое мышление.

Keywords: information, competence, information literacy, pedagogical approach, psychological aspect, educational process, critical thinking.

Bugungi kunda jamiyat uchun butunlay yangi darajadagi mutaxassis talab qilinmoqda. U faol ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, kerakli axborotlarni mustaqil ravishda izlab topa oladigan va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llay oladigan mutaxassis bo'lib etishishi lozim. Shuning uchun ham oliy ta'limini isloh qilish, yangilash, takomillashtirishda zamon talablariga javob beradigan bitiruvchilarni tayyorlashning asosiy yo'llaridan biri kompetentli yondashuv hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan oliy ta'lim davlat talim standastlari takomillashtirildi, yani bunda talabalarning bilimi, ko'nikmasi va malakalarini shakllantirishdan eng asosiy e'tibor ularda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni

shakllantirishga qaratilmoqda.

Ta'lim jarayoniga an'anaviy yondashuv amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, oliy ta'lim bitiruvchilarining ko'pchiligi o'zlashtirgan bilim, egallagan ko'nikma va malakalaridan o'zlarining kelajakdagi hayotiy va ta'limiy faoliyatida samarali foydalana olmayapti. Ta'lim jarayoniga kompetentli yondashuv esa quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi: o'qitish maqsadlarini ta'lim oluvchilarning shaxsiy maqsadlari bilan muvofiqlashtirish; ta'lim oluvchilarning mustaqilligi va mas'uliyatining doimiy oshishi hisobiga o'qituvchining mehnatini osonlashtirish; talabalarlarni o'quv material mazmuni hajmini qisqartirish hisobiga emas, balki individual

mustaqil ta'lim ulushini oshirish hisobiga band qilish; o'quv va tapbiya japayon birligini nazariyada emas, balki amaliyotda ta'minlash; ta'lim oluvchilarni ongli va ma'suliyatli ta'lim olishga tayyoplash¹. Ta'lim-tarbiya masalasi necha ming yillik asosga ega bo'lgan holda, muttasil tarzda zamon talablariga moslashib, fan-texnika yutuqlariga hamohang ravishda takomillashib boradigan jarayon hisoblanadi. Masalan, XX asr oxiri, XXI asr boshida dunyo ilm-fani va amaliyotida kompetensiyaviy yondashuv yuzaga keldi. Bunga sabab, mehnat bozoridagi dinamik o'zgarishlar, insonning nafaqat bilim va ko'nikmalari balki, shaxsiy fazilatlariga bo'lgan talablarning ortishidir².

XXI asrdagi ta'lim tizimining o'ziga xos jihatlaridan biri oliy ta'lim talabalarining olgan bilimlarini hayotda qo'llay olishlariga bo'lgan talab, ta'lim standartlari va dasturlarining takomillashtirilishi, boshqacha qilib aytganda, kompetensiyaviy yondashuvning ta'lim tizimi mazmuniga singdirilishi, uning ta'limda natijalariga erishish konsepsiyasining shakllantirilishi hisoblanadi. Agar kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish bo'yicha g'arbiy Yevropa tajribasiga murojaat qilinsa, ularda ob'ektga nisbatan faoliyat qaralmasdan, vaziyatga, muammoga bog'lanadi. Unda ob'ekt butunlay boshqa sifatda qaraladi: bu tizimga solingan va tasniflangan tabiiy hodisa emas, balki tegishli kompetensiyaga ega bo'lganligini tasdiqlash ko'zda tutiladi.

Jamiyatning jadal rivojlanishi, fan va texnologiyalarning taraqqiy etishi axborot hajmining beqiyos darajada o'sishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitda ta'lim tizimining asosiy vazifasi faqatgina ma'lum bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, balki ta'lim oluvchilarda axborot bilan mustaqil va samarali ishlash qobiliyatini shakllantirishdan

iborat bo'lmoqda. Ayniqsa, raqamli muhitda axborotni to'g'ri qabul qilish, saralash va baholash kompetensiyasi shaxsning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy faoliyatida hal qiluvchi omilga aylanmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, axborot bilan ishlash kompetentligini pedagogik va psixologik jihatdan o'rganish ta'lim nazariyasi va amaliyoti uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu maqolada mazkur kompetentlikning mohiyati, tuzilishi va shakllanish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Oliy ta'limini rivojlantirishda kompetentli yondashuvning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: "kompetentlik" oliy ta'limining umumiy maqsadiga ya'ni – faol va moslashuvchan, o'z-o'z'ini rivojlantirish va o'zini takomillashtirishga qobiliyatli bitiruvchini tayyorlashga imkon beradi; oliy ta'limining mazmuni zamonaviy bozor talablariga javob beradigan samaradorlik mezonlari bo'yicha shakllantirilishi kerak; oliy ta'lim standartida o'z aksini topgan bitiruvchining kompetentligi ta'lim mazmunini o'zlashtirish metodlarni yangilashda ifodalanadi; kompetentli yondashuv nazariy bilim, amaliy ko'nikmalar, tajriba, qadriyatli yo'nalganlikni bir butunga birlashtirib integrativlik xususiyatiga ega; kompetentli yondashuvni amalga oshirish ta'lim natijalarini baholash metodlarini o'zgartiradi.

Kompetentli yondashuv asosida talabalarni ta'limiy faoliyatga tayyorlashda o'qituvchi va talabalar, shuningdek talabalar va axborot manbaalari (kompyuter, internet, bosma kitob) o'zaro ta'sirlashuviga asoslangan integrativ o'qitish metodlari muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy oliy ta'limi mamlakatning iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari, jamiyatda intellektual o'zgarishlarning tez sur'atlar bilan oshib borishiga mos bo'lishi kerak. Axborot bilan

1 Усаров Ж.Э. Компетенциявий ёндашувга асосланган давлат таълим стандартларини амалиётга жорий этиш: муаммо ва ечимлар // Физика, математика ва информатика. – Тошкент, 2016. – № 6. – Б. 40-48.

2 Бараханова Е.А. Педагогическое обеспечение творческой самореализации студентов средствами мультимедиа технологий: монография. – Москва: Изд-во МГОУ. – 2007. – 130 с.

ishlash kompetentligi tushunchasining ilmiy-nazariy asoslari Pedagogika va psixologiya fanlarida "kompetentlik" tushunchasi shaxsning muayyan faoliyat sohasida samarali harakat qilishga imkon beruvchi bilim, ko'nikma, malakalar va shaxsiy sifatlar majmuasi sifatida talqin etiladi.

Axborot bilan ishlash kompetentligi esa ushbu umumiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Axborot bilan ishlash kompetentligi – shaxsning turli axborot manbalaridan foydalanish, axborotni maqsadga muvofiq izlash, tahlil qilish, qayta ishlash, tizimlashtirish va undan ongli ravishda foydalanish qobiliyatidir³. U nafaqat axborot-kommunikasiya texnologiyalaridan foydalanishni, balki axborotga tanqidiy va mas'uliyatli munosabatni ham o'z ichiga oladi.

Zamonaviy ilmiy manbalarda ushbu kompetentlik funksional savodxonlik, axborot madaniyati va raqamli kompetentlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq holda qaraladi.

Axborot bilan ishlash kompetentligining tuzilmaviy komponentlari Axborot bilan ishlash kompetentligini quyidagi asosiy komponentlar orqali ifodalash mumkin:

1. Bilim komponenti;

Bu komponent axborot turlari, manbalari, axborot jarayonlari, zamonaviy axborot texnologiyalari haqidagi nazariy bilimlarni qamrab oladi. Ta'lim oluvchi axborotning ishonchli va ishonchsiz manbalarini farqlay olishi muhim hisoblanadi.

2. Amaliy-faoliyat komponenti;

Axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, taqdim etish va saqlash bilan bog'liq amaliy ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Bu komponent ta'lim oluvchining mustaqil faoliyatida namoyon

bo'ladi.

3. Qadriyatli-motivasion component;

Axborot bilan ishlashga bo'lgan ehtiyoj, qiziqish va ijobiy munosabatni aks ettiradi. Axborotdan ongli va mas'uliyatli foydalanish madaniyati aynan shu komponent orqali shakllanadi.

4. Refleksiv component;

Shaxsning o'z faoliyatini baholashi, xatolarini anglashi va ularni bartaraf etishga intilishi bilan bog'liq.

Axborot bilan ishlash kompetentligining pedagogik mohiyati Pedagogik nuqtayi nazardan axborot bilan ishlash kompetentligi ta'lim jarayonining muhim natijasi sifatida qaraladi. Uni shakllantirish o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanishni talab etadi.

Axborot bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishda quyidagi pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega:

- interaktiv ta'lim metodlarini qo'llash;
- mustaqil va ijodiy topshiriqlar ulushini oshirish;
- loyiha va tadqiqot faoliyatini yo'lga qo'yish;
- a x b o r o t - k o m m u n i k a s i y a texnologiyalaridan maqsadli foydalanish.

Bunda o'qituvchi axborot manbai emas, balki ta'lim oluvchining mustaqil bilish faoliyatini yo'naltiruvchi subyekt sifatida ishtirok etadi.

Axborot bilan ishlash kompetentligining psixologik mohiyati Psixologik jihatdan axborot bilan ishlash kompetentligi shaxsning bilish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq. Axborotni qabul qilish, idrok etish, xotirada saqlash va qayta

3 Зимняя И.А. Ключевая компетентностная парадигма результата образования – Высшее образование сегодня. –2003. –№5. –С.34–42.

ishlash jarayonlarida diqqat, tafakkur va xotira muhim rol o'ynaydi.

Axborot bilan ishlash jarayonida:

- tanqidiy tafakkur rivojlanadi;
- mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati shakllanadi;
- o'z-o'zini boshqarish va nazorat qilish ko'nikmalari kuchayadi.

Shuningdek, axborot ortiqcha bo'lgan sharoitda psixologik barqarorlikni saqlash, stressga chidamlilik ham mazkur kompetentlik bilan bog'liq hisoblanadi.

Axborot bilan ishlash kompetentligini shakllantirishning ta'limdagi ahamiyati

Axborot bilan ishlash kompetentligini shakllantirish:

- ta'lim sifatini oshiradi;
- ta'lim oluvchilarning mustaqil o'qish qobiliyatini rivojlantiradi;
- kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni ta'minlaydi;
- umrbod ta'lim olishga zamin yaratadi.

Ayniqsa, kelajak pedagog kadrlar uchun mazkur kompetentlik kasbiy mahoratining ajralmas qismi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, axborot bilan ishlash kompetentligi pedagogik va psixologik jihatdan ko'p qirrali va murakkab tuzilmaga ega bo'lib, u shaxsning bilish faoliyati, tafakkuri va motivasion sohasini qamrab oladi. Zamonaviy ta'lim tizimida ushbu kompetentlikni shakllantirish ustuvor vazifa bo'lib, uni amalga oshirish kompleks pedagogik yondashuvni talab etadi.

ERITMANING KOLLIGATIV XOSSALARIGA OID OLIMPIADA MASALALARI VA ULARNI YECHISH USULLARI

Kamila Xamidovna Rashidova – dotsent,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Akmal Qudratovich Kenjayev – PhD, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Sevara Nuritdinovna Kenjayeva – o'qituvchi, Jizzax
davlat pedagogika universiteti akademik litseyi

Annotatsiya. Eritmalarning kolligativ xossalarini o'rganish orqali erigan moddaning molekulyar massasini, ularning dissotsiatsiyalanish darajalarini va assotsiatsiya qiymatlarini aniqlash imkoniyatlarini beradi. Buning uchun eritmaning osmotik bosimi, eritma sathidagi bu g' bosimining kamayishi, eritma qaynash temperaturasining ortishi va eriam muzlash temperaturasining pasayish holatlarini aniqlashni bilish zarur. Bu ishda biz eritmaning kolligativ xossalarining nazariy asoslari va kolligativ xossalarga oid masalalar yechimiga to'xtalamiz.

Аннотация. В статье рассмотрены коллективные свойства растворов и решения олимпиадных задач по данной теме. Подробно проанализированы осмотическое давление, понижение давления пара, повышение температуры кипения и понижение температуры замерзания растворов. Показаны возможности определения молярной массы растворённых веществ, степени диссоциации и ассоциации с использованием коллективных свойств. Материал может быть использован при подготовке учащихся к химическим олимпиадам.

Abstract. This article discusses the colligative properties of solutions and provides detailed solutions to Olympiad-level problems. Osmotic pressure, vapor pressure lowering, boiling point elevation, and freezing point depression are theoretically analyzed and supported by numerical problems. The study demonstrates how colligative properties can be used to determine molar mass, degree of dissociation, and association of solutes. The material is intended for students and teachers preparing for chemistry competitions.

Kalit so'zlar: eritmalarning kolligativ xossalari, eritmaning osmotik bosimi, eritma sathidagi bu g' bosimining kamayishi, eritma qaynash temperaturasining ortishi, eritma muzlash temperaturasining pasayishi, izotonik koeffitsent, ebulioskopik va krioskopik konstantalar.

Ключевые слова: коллигативные свойства растворов, осмотическое давление раствора, понижение давления пара над раствором, повышение температуры кипения раствора, понижение температуры замерзания раствора, изотонический коэффициент, эбулиоскопическая и криоскопическая константы.

Keywords: colligative properties of solutions, osmotic pressure of a solution, lowering of vapor pressure over a solution, elevation of the boiling point of a solution, depression of the freezing point of a solution isotonic coefficient ebullioscopic and cryoscopic constants.

Oliy ta'limda bilim olayotgan talabalarni fan olimpiadalariga tayyorlash, ularni jahon miqyosida o'tkaziladigan fan bellashuvlariga jalb qilish muhim hisoblanadi. Bu esa talabalarining yangi bilim egallashga bo'lgan ishtiyoqi va intellektual salohiyatini oshirib, xalqaro maydonda mamlakatimizning nufuzini yanada yuksaltiradi, shuning uchun iqtidorli yoshlarni

aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini takomillashtirishdagi muhim poydevor hisoblanadi.

Bugungi kunda yoshlarni amalga oshirilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirish, ilm-fanni o'zlashtirishga bo'lgan rag'batini oshirish, izlanuvchanlik va yaratuvchanlik faoliyatiga keng jalb

qilish muhimdir¹. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4306-son qarorida fan olimpiadalariga g'oliblarini saralash mexanizmi hamda ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimi belgilab berilgan.

Kimyo fanidan fan olimpiadalariga tayyorlashda, eritmalar va ularning xossalari haqidagi tushunchalar muhim hisoblanadi. Eritmalarning kolligativ xossalari o'ta suyultirilgan eritmalarining osmotik bosimi, eritma sathidagi bu g' bosimining kamayishi, eritma qaynash temperaturasi ortishi, eritma muzlash temperaturasi pasayishi kabi jarayonlar kiradi^{2,3}. Eritmalarda erigan modda tabiatiga bog'liq bo'lmay, faqat erigan modda zarrachalarining soniga (eritma konsentratsiyasiga) bog'liq bo'lgan xossalari eritmalarining kolligativ xossalari deyiladi. Ideal holatga yaqinlashgan, ya'ni o'ta suyultirilgan eritmalarining kolligativ xossalari quyidagilar kiradi^{4,5,6}.

Erimaning osmotik bosimi, eritma sathidagi bug' bosimining kamayishi, eritma qaynash temperaturasi ortishi, eritma muzlash temperaturasi pasayish holatlari kiradi^{7,8}.

Osmotik bosim (P). Erituvchining (diffuziya hisobiga) yarim o'tkazgich membrana orqali erigan modda konsentratsiyasi kam bo'lgan eritmadan yoki toza erituvchidan erigan modda konsentratsiyasi ko'p bo'lgan eritmaga o'z-o'zidan o'tish – osmos hodisasi deyiladi. Osmos hodisasini to'xtatish uchun eritmaga ta'sir

ettirish zarur bo'lgan bosim qiymatiga osmotik bosim (P) deyiladi. Osmotik bosim osmometr yordamida o'lchanadi. Ilk bor osmometrni 1877-yilda Pfeffer yasagan.

Osmotik bosim quyidagi omillarga bog'liq:

- o'zgarmas temperaturada osmotik bosim erigan modda konsentratsiyasiga (c) to'g'ri proporsional ($T = \text{const}$, $P_{\text{osm}} = k \cdot c$);

- konsentratsiya o'zgarmas bo'lganda osmotik bosim absolut temperaturaga to'g'ri proporsional ($c = \text{const}$, $P_{\text{osm}} = k \cdot T$).

- noelektrolit moddalar eritmasining osmotik bosimini aniqlash: $P_{\text{osm}} = cRT$

- elektrolitlar eritmasining osmotik bosimini aniqlash: $P_{\text{osm}} = i cRT$

P_{osm} – osmotik bosim, c – molyar konsentratsiya, R=8,314, T- absolyut harorat, i-izotonik koeffitsient (i – eritmada ionlar soni (N) ning umumiy molekular soni (N₁)ga bo'lgan nisbatiga teng: $i = N/N_1$ yoki i ning absolyut qiymatini aniqlash uchun quyidagi tenglamani keltirib chiqarish mumkin: $i = 1 + \alpha(n-1)$ bu yerda: α – elektrolitning dissotsiatsiya darajasi; n – eritmada ionlar soni [6-7]. Mavzuga oid xalqaro va mahalliy olimpiadalarda tushgan masalalar yechimi.

1-masala. 0,3 molyar konsentratsiyaga ega MgCl₂ eritmasining osmotik bosimini 20 °C da toping. $\alpha=100\%$ deb olinsin.

Berilgan: Yechish:

$c=0,3 \text{ mol/l}$

- 1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4306-son qarorid
- 2 Axmerov, Q. S., Jalolov, X. J. Umumiy va noorganik kimyo masalalari to'plami. 2010. Toshkent.
- 3 Abdurahmonov, A. Organik kimyodan masalalar va mashqlar. 2008. Toshkent
- 4 Petrucci R.H., Herring F.G., Madura J.D. General Chemistry: Principles and Modern Applications. 11th ed. Pearson, 2017. 1296 p.
- 5 Atkins P., de Paula J. Atkins' Physical Chemistry. 11th ed. Oxford University Press, 2018. 1100 p.
- 6 Zumdahl S.S., Zumdahl S.A. Chemistry. 10th ed. Cengage Learning, 2017. 1360 p.
- 7 Laidler K.J., Meiser J.H., Sanctuary B.C. Physical Chemistry. 4th ed. Houghton Mifflin, 2003. 960 p.
- 8 Van't Hoff J.H. Études de dynamique chimique. Amsterdam: Johannes Müller, 1884.

$$T=273+20=293 \text{ K}$$

$$R=8,314$$

$$\alpha=100\% \quad \text{MgCl}_2 = \text{Mg}^{+2} + 2\text{Cl}^- \quad i=3 \text{ ga teng.}$$

Izotonik koeffitsientning absolyut qiymatini aniqlaymiz.

$$i=1+\alpha(n-1)=1+1(3-1)=1+2=3$$

$$\text{Posm} = i c R T = 3 \cdot 0,3 \text{ mol/l} \cdot 8,314 \cdot 293 \text{ K} = 2192 \text{ Pa} \approx 2,2 \text{ kPa}$$

$$\text{Javob: Posm} = 2,2 \text{ kPa}$$

$$\text{Posm}=?$$

2-masala. 0,5 g polimer modda 100 ml suvda eritildi. 25 °C da eritmaning osmotik bosimi 3,2 kPa ga teng. Polimerning o'rtacha molyar massasini toping.

Berilgan: Yechish:

$$m(\text{polimer})=0,5 \text{ g}$$

$$v(\text{suv})=100 \text{ ml}=0,1 \text{ l}$$

$$T=273+25=298 \text{ K}$$

$$\text{Posm}=3,2 \text{ kPa}$$

$R=8,314$ Noelektrolit moddalar eritmasining osmotik bosimini aniqlash fo'rmulasidan foydalanamiz. $\text{Posm} = cRT$

$$\text{Javob: } M_r(\text{polimer})=3871 \text{ g/mol}$$

$$M_r(\text{pimer})=?$$

Eritma ustidagi bu g' bosimi kamayishi - eritmalarning bu xossalari toza erituvchilarnikidan farq qiladi, ya'ni undagi erigan modda zarrachalarining soniga bog'liq bo'ladi. Ma'lum bir temperaturada moddaning bu g' holatiga o'tish tezligi uning kondensatsiya

hisobiga dastlabki (masalan, eritma) holatiga o'tish tezligiga teng bo'lganda kuzatiladigan bu g' bosimi eritma ustidagi to'yingan bu g' bosimi deb ataladi.

Sof erituvchi bilan eritma ustidagi bu g' bosimlari o'zaro farq qiladi. Birinchi holdagi bosim ikkinchi holdagi bosimdan katta bo'ladi. Erituvchining eritma sathidagi bosimining nisbiy kamayishi erigan moddaning mol ulushiga teng, ya'ni bosimning nisbiy kamayishi erigan modda miqdorining erituvchi va erigan moddalar miqdorlarining yi g'indisiga bo'lgan nisbatiga teng:

- noelektrolitlar uchun:

- elektrolitlar uchun:

bu yerda: P_o - sof erituvchi sathidagi to'yingan bu g' bosimi; P - eritma sathidagi to'yingan bu g' bosimi; n - erigan moddaning mol miqdori; N - erituvchining mol miqdori; i - izotonik koeffitsient.

Mavzuga oid xalqaro va mahalliy olimpiadalarda tushgan masalalar yechimi.

1-masala. 10 g glyukoza ($M = 180 \text{ g/mol}$) 100 g suvda eritildi. 25 °C da toza suvning bu g' bosimi 23.8 mmHg. Eritmaning bu g' bosimini toping.

Berilgan: Yechish:

$$m(\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6)=10 \text{ g}$$

$$M(\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6)=180 \text{ g/mol}$$

$$m(\text{H}_2\text{O})=100 \text{ g}$$

$$P_o=23.8 \text{ mmHg}$$

$T=273+25=298 \text{ K}$ Moddalarning miqdorini aniqlaymiz.

Glyukoza:

$$n=10/180=0.0556 \text{ mol}$$

Suv:

$$n=100/18=5.56 \text{ mol}$$

Suvning mol ulushi

$$\varphi(suv) = n(suv) / n(suv) + n(gly) = 5.56 / 5.56 + 0.0556 \approx 0.99$$

Eritmaning bu g' bosimi (Raul qonuni)
 $Peritma = \varphi(suv) \cdot P(suv) = 0.990 \times 23.8 \approx 23.56 \text{ mmHg}$

Javob: Peritma = 23.56 mmHg

2-masala. Eritma tarkibi: 60 mol% benzol ($p^\circ = 95 \text{ mmHg}$), 40 mol% toluol ($p^\circ = 29 \text{ mmHg}$). Eritma bu g' bosimini toping.

Berilgan: Yechish:

$$\varphi(\text{benzol}) = 60\%$$

$$\varphi(\text{toluol}) = 40\%$$

$$p^\circ(\text{benzol}) = 95 \text{ mmHg}$$

$$p^\circ(\text{toluol}) = 29 \text{ mmHg} \quad \text{Eritmaning bu g' bosimi (Raul qonuni)}$$

$$Peritma = \varphi(\text{benzol}) \cdot P^\circ(\text{benzol}) + \varphi(\text{toluol}) \cdot P^\circ(\text{toluol}) = 0.6 \times 95 + 0.4 \times 29 \approx 68.6 \text{ mmHg}$$

Javob: Peritma = 68.6 mmHg

Peritma = ?

3-masala. O'lchamlari 4,0 m x 3,0 m x 2,5 m, temperaturasi 20°C bo'lgan xonada 0,5 litr ($\rho = 1,6 \text{ g/ml}$) noma'lum X ($M = 80 \text{ g/mol}$) suyuqlik qoldirib ketilgan. Agar 20°C da X suyuqlikning to'yingan bu g' bosimi 5 mm Hg bo'lsa (suyuqlik ushbu temperaturada hosil qilishi mumkin bo'lgan bu g'larning eng katta bosimi), muvozanat qaror topganda idishda qancha hajm X suyuqlik qoladi?

Berilgan: Yechish:

$$a \cdot b \cdot c = 4,0 \text{ m} \times 3,0 \text{ m} \times 2,5 \text{ m}$$

$$t = 200\text{C}$$

$$Mr(X) = 80 \text{ g/mol}$$

$$v(X) = 0,5 \text{ l}$$

$$\rho(X) = 1,6 \text{ g/ml}$$

$$P(\text{to'yingan bu g' bosimi}) = 5 \text{ mmHg.ust}$$

$$V(X) = ?$$

a) To'yingan bug' bosimi – moddaning ma'lum haroratda uning bug' fazasi va suyuq fazasi orasida termodinamik muvozanat o'rnatilgan holatda yuzaga keluvchi bosimdir. To'yingan bug' bosimi suyuqlik va bug' fazasi muvozanatda bo'lgan har qanday tizimda bir xil bo'ladi, agar harorat bir xil bo'lsa.

To'yingan bu g' bosimi:

Δ To'yingan bu g' bosimi haroratga bog'liq bo'lib, harorat ortishi bilan eksponensial tarzda oshadi.

Δ Idishda qancha suyuqlik bo'lishidan qat'i nazar, suyuqlik yetarli bo'lsa va u bug' bilan birga mavjud bo'lsa, to'yingan bug' bosimi o'zgarmaydi.

Δ Idishning hajmi yoki shakli to'yingan bug' bosimiga ta'sir qilmaydi, chunki bu bosim suyuqlik va bug' orasidagi muvozanatga bog'liq. Agar idishning hajmi o'zgarsa (masalan, hajm kengaysa), bug' miqdori o'zgaradi, lekin bosim bir xil bo'lib qoladi (idishda hech qanday faza yo'qolmasa).

Δ Suyuqlik bug'lanayotganda, bug' molekullari suyuqlikka qaytadi. Muvozanat holatida bu ikki jarayon bir xil tezlikda sodir bo'ladi va bosim barqaror bo'lib qoladi.

Δ Harorat o'zgarmagan taqdirda bu muvozanatni buzmaydi.

Δ Agar idishda suyuqlik butunlay bu g'lanib ketgan bo'lsa (masalan, bug' fazasi to'liq), bu holatda to'yingan bug' bosimi o'rniga oddiy gaz bosimi (ideal gaz qonunlariga asoslangan) ishlaydi. Shuning uchun, idishda suyuqlikning mavjudligi muvozanatni ta'minlash uchun zarurdir.

b) Xona o'lchamlaridan foydalangan holda xonaning hajmini topamiz.

c) Medeleyev-Kalpeyron tenglamasidan

foydalangan holda xonada bu g'lanish natijasida xonada mavjud molekulalarning miqdorini aniqlaymiz.

gaz holatda X suyuqlik to'yingan bu g' bosimini hosil qilish uchun bu g'lanishi kerak.

d) 8.21 mol X suyuqlikning hajmini hisoblaymiz.

e) X suyuqlikning daslabki hajmidan bu g'langan suyuqlik hajmini ayirsak idishda qolgan suyuqlik hajmi kelib chiqadi.

$V(X \text{ qolgani}) = 500 \text{ ml} - 410,5 \text{ ml} = 89,5 \text{ ml}$
qolgan. Javob: 89,5 ml

Eritma qaynash temperaturasining ortishi. Agar biror bir erituvchida modda eritilsa, ya'ni erituvchi eritmaga aylansa qaynash temperaturasi o'zgaradi. Eritmaning qaynash temperaturasi toza erituvchinikidan yuqori. Suyultirilgan eritmalaridagi qaynash temperaturasining ko'tarilishi eritmalarining molyal konsentratsiyalariga (molyalligiga) to'g'ri proporsional. Ularning matematik ifodasi quyidagicha:

- noelektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{qaynash}) = E \cdot b(x)$

- elektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{qaynash}) = iE \cdot b(x)$

Mavzuga oid xalqaro va mahalliy olimpiadalarda tushgan masalalar yechimi.

1-masala. 20 g glyukoza 200 g suvda eritilgan. Suvning ebulyoskopik konstantasi $K_b = 0.52$. Eritmaning qaynash harorati ortishini toping.

Berilgan: Yechish:

$m(\text{glukoza}) = 20 \text{ g}$

$m(\text{suv}) = 200 \text{ g}$

$K_b = 0.52$ Eritmaning molyal konsentratsiyasi aniqlaymiz.

$b = n(\text{glukoza}) / m(\text{suv, kg}) = 20 / 180 : 0.2 \text{ kg} = 0.555 \text{ mol/kg}$

$\Delta T(\text{qaynash}) = E \cdot b(x) = 0.52 \cdot 0.555 \text{ mol/kg} = 0.2890 \text{ C}$

Javob: $\Delta T(\text{qaynash}) = 0.289$

2-masala. 100 g polimer 100 g benzolda eritildi. $\Delta T_b = 0.40^\circ \text{C}$ o'lchandi. $K_b(\text{benzol}) = 2.53$. Polimerning molyar massasini toping.

Berilgan: Yechish:

$m(\text{polimer}) = 100 \text{ g}$

$m(\text{benzol}) = 100 \text{ g}$

$\Delta T(\text{qaynash}) = 0.400 \text{ C}$

$K_b(\text{benzol}) = 2.53$ $\Delta T(\text{qaynash}) = E \cdot b(\text{polimer})$

$0.400 \text{ C} = 2.53 \cdot b(\text{polimer})$

$b(\text{polimer}) = 0.1581 \text{ mol/kg}$

1 kg = 1000 g benzolda ----- 0.1581 mol
polimer erisa

100 g benzolda ----- x = 0.01581 mol

0.01581 mol polimer ----- 100 g

1 mol polimer -----
 $M(\text{polimer}) = 6325$

Javob: $M(\text{polimer}) = 6325$

3-masala. 5,00 g qanday modda 100,0 g suvda eriganda eritma eng yuqori qaynash nuqtasiga ega bo'ladi?

A) H_3PO_4 B) H_2SO_4 C) H_3AsO_4 D) H_2SeO_4

Berilgan: Yechish:

$m(X) = 5,00 \text{ g}$

$m(\text{H}_2\text{O}) = 100,0 \text{ g}$ Eritma qaynash temperaturasi - erigan modda zarrachalari (molekula, ion) soniga to'g'ri propartsional.

Erituvchi miqdori bir xil va erigan moddaning massasi teng bo'lsa, eritmaning qaynash harorati erigan modda molekulyar massasiga teskari propartsional va ularning dissotsatsiyalanish darajasiga to'g'ri propartsional.

Javob: B) H_2SO_4

Eritma muzlash temperaturasi kamayishi. Agar biror bir erituvchida modda eritilsa, ya'ni erituvchi eritmaga aylansa muzlash temperaturasi o'zgaradi. Eritmaning muzlash temperaturasi toza erituvchinikidan past bo'ladi. Suyultirilgan eritmalardagi muzlash temperaturasi pasayishi eritmalarning molyal konsentratsiyalariga (molyalligiga) to'g'ri proporsional. Ularning matematik ifodasi quyidagicha:

- noelektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{muzlash}) = K_b(x)$

- elektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{muzlash}) = iK_b(x)$

Bu yerda: $\Delta T(\text{qaynash})$ - sof erituvchi bilan eritmaning qaynash temperaturasi orasidagi farq; $\Delta T(\text{muzlash})$ - sof erituvchi bilan eritmaning muzlash temperaturasi orasidagi farq; $b(x)$ - eritmaning molyalligi; E va K ebulioskopik va krioskopik doimiylar, ularning qiymatlari erituvchi tabiatiga bog'liq.

Mavzuga oid xalqaro va mahalliy olimpiadalarda tushgan masalalar yechimi.

1-masala. Qalqonsimon bezdan ajratib olingan 0,455 g Tiroksin gormoni 10,0 g benzolda eritildi. Hosil bo'lgan eritmaning muzlash temperaturasi 5,144°C ni tashkil etdi. Agar toza benzolning muzlash temperaturasi 5,444°C ni tashkil etsa va benzol uchun krioskopik konstanta (K) 5,12 gradus/molyal bo'lsa, Tiroksinning molyar massasini (g/mol) aniqlang. Erituvchining muzlash temperaturasi pasayishini (ΔT) aniqlash uchun: $\Delta T = -K \cdot m$, bu yerda ΔT - erituvchining muzlash temperaturasi pasayishi, K - erituvchining krioskopik konstantasi va m - eritmaning molyal konsentratsiyasi (mol/kg).

2-masala. Laboratoriyada ikkita suvli eritma tayyorlanadi: biri glyukoza (molyar massa 180 g/mol), ikkinchisi saxaroza (molyar massa 342 g/mol). Agar glyukoza eritmasida 1000 gramm suv uchun 180 gramm va saxaroza 1000 gramm suv uchun 342 gramm bo'lsa, eritmalarning muzlash harorati haqidagi eng aniq fikr qanday?

Berilgan: Yechish:

$M_r(C_6H_{12}O_6) = 180 \text{ g/mol}$

$M_r(C_{12}H_{22}O_{11}) = 342 \text{ g/mol}$

$m(H_2O) = 1000 \text{ g}$ Yuqoridagi ikkita noelektrolit moddalarning molyalligi bir hil bo'lsa, ularning eritmalari muzlash harorati bir hilda kamayadi.

Javob: ikkala eritma ham bir xil muzlash temperaturasiga ega bo'ladi.

3-masala. 5,00 g qanday modda 100,0 g suvda eriganda eritma eng yuqori qaynash nuqtasiga ega bo'ladi?

A) H_3PO_4 B) H_2SO_4 C) H_3AsO_4 D) H_2SeO_4

Berilgan: Yechish:

$m(X) = 5,00 \text{ g}$

$m(H_2O) = 100,0 \text{ g}$ Eritma qaynash temperaturasi - erigan modda zarrachalari (molekula, ion) soniga to'g'ri proporsional.

Erituvchi miqdori bir xil va erigan moddaning massasi teng bo'lsa, eritmaning qaynash harorati erigan modda molekulyar massasiga teskari proporsional va ularning dissotsiylanish darajasiga to'g'ri proporsional.

Javob: B) H_2SO_4

Eritma muzlash temperaturasi kamayishi. Agar biror bir erituvchida modda eritilsa, ya'ni erituvchi eritmaga aylansa muzlash temperaturasi o'zgaradi. Eritmaning muzlash temperaturasi toza erituvchinikidan past bo'ladi. Suyultirilgan eritmalardagi muzlash temperaturasi pasayishi eritmalarning molyal konsentratsiyalariga (molyalligiga) to'g'ri proporsional. Ularning matematik ifodasi quyidagicha:

- noelektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{muzlash}) = K_b(x)$

- elektroliztlar uchun: $\Delta T(\text{muzlash}) = iK_b(x)$

Bu yerda: ΔT (qaynash) – sof erituvchi bilan eritmaning qaynash temperaturasi orasidagi farq; ΔT (muzlash) – sof erituvchi bilan eritmaning muzlash temperaturasi orasidagi farq; $b(x)$ – eritmaning molyalligi; E va K ebulioskopik va krioskopik doimiylar, ularning qiymatlari erituvchi tabiatiga bog'liq.

Mavzuga oid xalqaro va mahalliy olimpiadalarda tushgan masalalar yechimi.

1-masala. Qalqonsimon bezdan ajratib olingan 0,455 g Tiroksin gormoni 10,0 g benzolda eritildi. Hosil bo'lgan eritmaning muzlash temperaturasi $5,144^{\circ}\text{C}$ ni tashkil etdi. Agar toza benzolning muzlash temperaturasi $5,444^{\circ}\text{C}$ ni tashkil etsa va benzol uchun krioskopik konstanta (K) $5,12$ gradus/molyal bo'lsa, Tiroksinning molyar massasini (g/mol) aniqlang. Erituvchining muzlash temperaturasi pasayishini (ΔT) aniqlash uchun: $\Delta T = -K \cdot m$, bu yerda ΔT – erituvchining muzlash temperaturasi pasayishi, K – erituvchining krioskopik konstantasi va m – eritmaning molyal konsentratsiyasi (mol/kg).

2-masala. Laboratoriyada ikkita suvli eritma tayyorlanadi: biri glyukoza (molyar massa 180 g/mol), ikkinchisi saxaroza (molyar massa 342 g/mol). Agar glyukoza eritmasida 1000 gramm suv uchun 180 gramm va saxaroza 1000 gramm suv uchun 342 gramm bo'lsa, eritmalarining muzlash harorati haqidagi eng aniq fikr qanday?

Berilgan: Yechish:

$$Mr(C_6H_{12}O_6)=180 \text{ g/mol}$$

$$Mr(C_{12}H_{22}O_{11})=342 \text{ g/mol}$$

$m(H_2O) = 1000 \text{ g}$ Yuqoridagi ikkita noelektrolit moddalarning molyalligi bir hil bo'lsa, ularning eritmaları muzlash harorati bir hilda kamayadi.

Javob: ikkala eritma ham bir xil muzlash temperaturasiga ega bo'ladi.

Eritmalarining muzlash harorati haqidagi eng aniq fikr qanday =?

3-masala. 100 g suvda 3 g noma'lum aminokislota eritilishidan eritmaning muzlash harorati suvnikiga nisbatan $0,1700^{\circ}\text{C}$ ga kamaygan bo'lsa, bu noma'lum aminokislota ni aniqlang?

Berilgan:

$$m(\text{erituvchi}, H_2O)=100 \text{ g}$$

$$m(x, \text{aminokislota}) = 3 \text{ g}$$

$$\Delta T = -0,1700^{\circ}\text{C}$$

$$K(\text{krioskopik konstanta})=1,86$$

$$m(\text{molyal konsentratsiyas mol/kg})=?$$

$$Mr(\text{aminokislota})=? \quad \text{Yechish:}$$

$$\Delta T = -i \cdot K \cdot m$$

$$-0,17 = -1,86 \cdot m$$

$$m = 0,0914 \text{ mol/kg}$$

$$n = m \cdot m(\text{erituvchi}, \text{kg}) = 0,0914 \text{ mol/kg} \cdot 0,1 \text{ kg} = 0,00914 \text{ mol}$$

$$Mr(X) = m/n = 3 \text{ g} / 0,00914 \text{ mol} = 328 \text{ g/mol}$$

$$\text{Javob: } Mr(\text{aminokislota}) = 328 \text{ g/mol}$$

Kolligativ xossalarga oid masalalar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lib, kimyo, biologiya, farmatsiya va tibbiyot sohalarida keng qo'llaniladi. Xususan, qon plazmasi va siydikning osmotik bosimini aniqlash orqali organizmning fiziologik holatini baholash mumkin. Ushbu ishda eritmalarining kolligativ xossalari chuqur tahlil qilindi va ularga oid olimpiada masalalarining yechimlari tizimli ravishda bayon etildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi natijalarga erishildi.

Kolligativ xossalari eritmalarining zarrachalar soniga bog'liq bo'lgan muhim fizik-kimyoviy xususiyatlardan hisoblanadi. Ushbu hodisalar fizika, kimyo va biologiya fanlari o'rtasidagi uzviy bog'lanishni namoyon etadi hamda tabiiy jarayonlarni tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fizik nuqtai nazardan kolligativ xossalari bug' bosimining kamayishi, muzlash

haroratining pasayishi, qaynash haroratining ortishi va osmotik bosim kabi qonuniyatlar orqali ifodalanadi. Bu jarayonlar eritmadagi zarrachalar konsentratsiyasiga bog'liq holda sodir bo'ladi va molekular darajadagi harakat bilan izohlanadi

Ushbu masala yechish metodlari kimyo faniga qiziquvchi talabalar hamda akademik litsey, kasb-hunar va umumta'lim maktablari o'qituvchilari tomonidan o'quvchilarni kimyo fanidan olimpiadalarga tayyorlashda samarali qo'llashlari mumkin.

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA INTERAKTIV KARTALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Ilxom Xatamovich Abdullayev – dotsent,
O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti

Orifjon Ungarovich Ergashev – katta o'qituvchi,
Jizzax viloyati pedagogik mahorat markazi

Annotatsiya. Maqolada geografiya ta'limida interaktiv kartalarning o'rni va ahamiyati yoritilgan. Interaktiv kartalarning geografiya talimini rivojlantirishdagi pedagogik vosita sifatida qo'llanilishi, an'anaviy ta'limdan farqi va qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limi tizimidagi imkoniyatlari ochib berilgan.

Аннотация. В статье показана роль и значение интерактивных карт в обучении в географии. Раскрывается их использование в качестве педагогического средства для развития географического образования, отличие от традиционного обучения, а также возможности применения в системе переподготовки и повышения квалификации.

Abstract. The article demonstrates the role and importance of interactive maps in adult education within modern geography. It highlights their use as a pedagogical tool for developing geographical education, their differences from traditional teaching methods, and their potential in retraining and professional development systems.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, texnologiya, tinglovchi, pedagogika, androgogika, geografiya, interaktiv karta, kartografik platforma, interfaol metodlar.

Ключевые слова: система образования, технологии, аудитория, педагогика, андроготика, география, интерактивная карта, картографическая платформа, интерактивные методы.

Keywords: educational system, technology, audience, pedagogy, androgogy, geography, interactive map, cartographic platform, interactive methods.

Bugungi kunda globalashuv jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanib borishi ta'lim tizimining barcha bo'g'inlariga chuqur va tizimli ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu jarayonlar ta'lim mazmuni, shakli va metodologiyasini ko'rib chiqishni va ta'lim jarayonini zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda modernizatsiya qilishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, bilimlarning tez eskirishi va kasbiy kompetensiyalarga qo'yilayotgan talablarning doimiy yangilanib borishi sharoitida an'anaviy ta'lim modellari o'z samarasini to'liq namoyon eta olmayapti.

So'nggi o'n yilliklarda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda "umrbod ta'lim" ("lifelong learning") konsepsiyasi shaxsning

uzluksiz kasbiy va intellektual rivojlanishini ta'minlovchi muhim strategik yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu konsepsiya nafaqat ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga, balki jamiyatning innovatsion salohiyatini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga moslashuvchan kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO va OECD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda umrbod ta'lim inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida baholanadi¹.

Androgogik ta'lim tizimi ushbu konsepsiyaning muhim tarkibiy qismi bo'lib, nafaqat individual rivojlanishga, balki jamiyatning raqobatbardoshligini mustahkamlash,

1 Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni).

innovatsion iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan malakali kadrlar zaxirasini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu boisdan ham qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limi tizimlariga bo'lgan talab yanada ortmoqda.

O'zbekistonda hozirgi davr kadrlar tayyorlash tizimi oliy ta'lim, qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limida yangi pedagogik yondashuvlarni joriy qilish, innovatsion ta'lim texnologiyalari va interaktiv metodlardan keng joriy qilishni taqozo etadi. Bunday yondashuvlar tinglovchilarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning kasbiy tajribasini ta'lim jarayoni bilan integratsiyalash hamda o'qitishning amaliy yonaltirilganligini kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Bugungi kundagi raqamli transformatsiya sharoitida geografiya fanining rivojlanishi bevosita geografik axborot texnologiyalari (GAT), masofaviy zondlash vositalari, 3D-vizualizatsiya hamda sun'iy yo'ldosh ma'lumotlariga asoslangan interaktiv kartografik tizimlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu texnologiyalar bugungi kunda nafaqat ilmiy tadqiqotlarda, balki ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida, xususan, kasbiy tayyorlash va malaka oshirish tizimlarida muhim didaktik resurs hisoblanadi.

GAT va masofaviy zondlash texnologiyalari geografik jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish, ulardagi o'zgarishlarni tahlil qilish va hududiy qonuniyatlarni aniqlashga yordam beradi. 3D-vizualizatsiya texnologiyalari esa relef, landshaft va antropogen obyektlarning fazoviy tuzilishini uch o'lchamli muhitda tasvirlash orqali o'rganilayotgan hodisalarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu holat o'quvchilar va tinglovchilarda fazoviy tafakkur, analitik fikrlash hamda modellashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Google Maps, ArcGIS Online, QGIS, OpenStreetMap, Mapbox kabi zamonaviy

kartografik platformalar foydalanuvchilarga nafaqat navigatsion xizmatlarni, balki keng qamrovli o'quv va tahliliy imkoniyatlarni ham taqdim etmoqda. Bunday platformalar orqali sun'iy yo'ldosh tasvirlari, tematik kartalar, qatlamli (layer-based) fazoviy ma'lumotlar bilan ishlash, hududiy tahlillarni amalga oshirish va geografik jarayonlarni interfaol tarzda modellashtirish mumkin.

Raqamli kartografik platformalar va GAT vositalari geografiya ta'limiga, ayniqsa, geografiya o'qituvchilarining malaka oshirish kurslariga tizimli ravishda joriy etilishi zamonaviy ta'limning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu borada ayniqsa, katta yoshlilar auditoriyasi ijtimoiy va kasbiy xususiyatlariga ko'ra an'anaviy talablardan tubdan farq qiladi. Tinglovchilar belgilangan mehnat, muayyan kasbiy va hayotiy tajribaga ega bo'lib, o'ziga xos kasbiy va hayotiy tajribaga, aniq maqsadlar asosida bilim olishga intiluvchi bo'ladi.

Andragogik nazariyaga ko'ra, Malcolm Knowles (Malkolm Shepard Noulz (1913–1997) tomonidan ishlab chiqilgan va asoslab berilgan dizaynda, kattalar ta'limi tinglovchining avvalgi olingan bilimiga tayangan holda o'qitishni tashkil qilish zarur deb ta'kidlagan. Ushbu jarayonda tinglovchining kasbiy va hayotiy tajribalari qo'shimcha omil emas, balki o'qitish jarayonining asosiy didaktik resursiga aylanadi. Ya'ni, ta'lim jarayoni tayyor bilimlarni ishlab chiqarishga emas, balki mavjud tajribani tahlil qilish, boyitish va yangi bilimlar bilan integratsiyalashga qaratiladi².

O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni keng ko'lamda amalga oshirilayotgani so'nggi yillarda o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, 2020–2030-yillarga mo'ljallangan Ta'limni rivojlantirish strategiyasida raqamli texnologiyalarni

2 Кларин М.В. Инновационные модели обучения взрослых. – Москва: Юрайт, 2021.

o'qitish jarayoniga integratsiya qilish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan bo'lib, bu o'z navbatida zamonaviy o'quv ekotizimini shakllantirishga xizmat qilmoqda³.

Geografiyada qo'llaniladigan interaktiv kartalar kattalar ta'limidagi pedagogik afzalliklari bir necha jihatdan izohlanadi. Birinchidan, vizual tasavvurni kuchaytiradi: kattalar uchun fazoviy va grafik ma'lumotlar tezroq va aniqroq qabul qilinadi, maplar dinamik va qatlamli bo'lgani uchun murakkab tendensiyalar (masalan, demografik o'zgarishlar, migratsiya yo'nalishlari, iqlim zonalari yoki iqtisodiy rayonlashuv) soddalashtirilgan va tushunarli shaklda ko'rsatilishi mumkin. Ikkinchidan, amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi: tinglovchilar interaktiv kartalar yordamida transport marshrutlarini optimallashtirish, biznes uchun qulay hududlarni aniqlash, havotirli zonalarini baholash va tabiiy resurslarni kartografiyalash kabi haqiqiy masalalarni yechish mashqlarini bajarishi, interaktiv ta'limning amaliy qiymatini oshiradi. Uchinchidan, mustaqil o'rganishni rag'batlantiradi: interaktiv kartalar bilan ishlash darsdan tashqari ham qidiruv, tahlil va loyiha yaratish faoliyatini davom ettirishga undaydi. Masalan, ArcGIS StoryMaps kabi vositalar kattalar uchun o'qish bilan birgalikda ijodiy loyiha tayyorlash maydonchasi bo'lib xizmat qiladi⁴.

Tinlovchilarda hamkorlik va kollaborativ o'rganishni qo'llab-quvvatlaydi: ko'pgina platformalar bir vaqtning o'zida bir necha foydalanuvchiga umumiy kartada ishlash, tahrir va izohlar qoldirish imkonini beradi. Bundan tashqari ular raqamli savodxonlikni oshiradi, ya'ni interaktiv kartalar bilan ishlash jarayonida kattalar kompyuter ko'nikmalari, ma'lumotlar bazasi bilan ishlash va fazoviy tahlil kompetensiyalarini egallaydilar.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki,

vizual va interfaol o'qitish vositalaridan foydalangan holda o'rgatilgan kattalar o'quv materialini an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli tezlik va chuqurlikda o'zlashtiradi; bu esa tahliliy fikrlash, muammolarni hal etish va xulosalar chiqarish qobiliyatlarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, interaktiv kartalarni samarali integratsiya qilish o'qituvchidan yangi rol – jarayonni boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va raqamli texnologiyalarni pedagogik maqsadlarda integratsiya qila oluvchi mutaxassis bo'lishni talab qiladi.

Geografiya ta'limida interaktiv kartalarning pedagogik imkoniyatlari zamonaviy jamiyatning bilim, kasbiy malaka, axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha talablarini qondiruvchi eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mazkur tizimning asosiy xususiyatlaridan biri – geografiyadan ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, shaxsiy tajribasi, amaliy ehtiyojlari va o'quv jarayoniga faollashtirishdir. Shu sababli, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan har qanday didaktik vosita, metod yoki texnologiya kattalar auditoriyasining ehtiyojlariga moslashgan bo'lishi lozim. Interaktiv kartalar aynan shunday talablarga javob beradigan, o'quv jarayonini faollashtiruvchi va o'zlashtirish samaradorligini oshiruvchi universal ta'lim vositasi hisoblanadi.

Zamonaviy interaktiv kartalar o'zining grafik, vizual, dinamik va analitik xususiyatlari tufayli geografiya, iqtisodiyot, ekologiya, tarix, urbanistika, sog'liqni saqlash, logistika kabi ko'plab yo'nalishlarda ma'lumotlarni tizimli tarzda o'rganish imkonini bermoqda. Ularning pedagogik qiymati nafaqat ma'lumot berish, balki jarayonlarni chuqur tahlil qilish, hududiy bog'liqliklarni ko'rsatish, o'zaro sabab-oqibat jarayonlarini ochib berish kabi geografik bilim jarayonini murakkab darajada faollashtirishida namoyon bo'ladi. Interaktiv kartalar asosida tashkil etilgan darslar tinglovchilarni tayyor

3 Xodjayev B.X. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Tafakkur, 2020.

4 Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2020.

bilimni eslab qolishga emas, balki mustaqil kashfiyot qilish, kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarda qatnashish imkonini beradi.

Zamonaviy interaktiv kartalarning asosiy pedagogik qiymati ularning real vaqt rejimida o'zgaruvchanligi, ma'lumotlar qatlamlarini qo'shish yoki olib tashlash imkoniyatlarini berishi, turli statistik ko'rsatkichlarni vizuallashtirish va foydalanuvchi tomonidan boshqarishni aks ettirish mexanizmlari bilan bog'liqligi ularning an'anaviy kartalardan tubdan farqini namoyon qiladi.

Masalan:

- geografik hudud bo'yicha aholi sonining o'zgarishini vaqt kesimida dinamik animatsiya orqali kuzatish;

- ekologik muammolar tarqalishi bo'yicha issiqlik kartalarini jadval bilan birga tahlil qilish;

- transport qatnovi yoki migratsiya oqimlarini real ma'lumotlar asosida modelashtirish;

- tarixiy kartalarda davlat chegaralarining davriy o'zgarishini bosqichma-bosqich ko'rish.

Bunday imkoniyatlar o'quv jarayonida murakkab hodisalarni sodda va tushunarli shaklda aks ettirib, kattalar auditoriyasi uchun o'rganish jarayonini yanada real, amaliy va vizual qiladi. Shuningdek, interaktiv kartalarga integratsiyalashgan sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili (data analysis), GIS texnologiyalari va statistik modullar ta'limni yanada analitik xarakterga ega qiladi⁵.

Xulosa qilib aytganda, interaktiv kartalar katta yoshdagi tinglovchilarning o'quv faoliyatini faollashtiruvchi, ularning mustaqil fikrlashini, fazoviy tahliliy qobiliyatlarini, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi kuchli pedagogik vosita sifatida o'zini ko'rsatadi. Ular tinglovchilarni real hayotiy muammolarga yaqinlashtiradi, zamonaviy

axborot texnologiyalariga mos ravishda fikrlash va qaror qabul qilish malakasini shakllantiradi, ta'lim jarayonini yuqori samarali, mazmunli va hayotga tatbiq etiladigan bosqichga olib chiqadi. Interaktiv kartalar kattalar ta'limida nafaqat qo'shimcha texnologiya, balki o'qitishning metodik, intellektual va amaliy poydevorini mustahkamlovchi strategik pedagogik vosita sifatida e'tirof etilishi lozim deb hisoblaymiz.

ZAMONAVIY O'QUV LABORATORIYALARINI LOYIHALASH VA JIHOZLASHDA XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA QO'YILADIGAN TALABLAR

Bozormurod Abduvahitov – p.f.b.f.d. (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti akademik litseyi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda zamonaviy fan/STEM o'quv laboratoriyalarini loyihalash va jihozlashda qo'llaniladigan xalqaro xavfsizlik standartlari hamda ilg'or kasbiy amaliyot talablari tizimli tahlil qilindi. Tadqiqot normativ-huquqiy hujjatlar kontent-tahlili, komparativ tahlil va empirik korrelyatsion usullar asosida olib borildi. O'quvchilarning laboratoriya mashg'ulotlarida ishtirok darajasi va o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'rtasida $r=0,68$ darajadagi musbat korrelyatsiya aniqlandi ($p<0,01$). Minimal maydon talablari (20–60 sq.ft), muhandislik nazorati vositalari, PPE ta'minoti hamda xavfsizlik infratuzilmasi xalqaro me'yorlar asosida tizimlashtirildi. Natijalar laboratoriya xavfsizlik infratuzilmasi o'quv samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

Аннотация. В данном исследовании проведён системный анализ международных стандартов безопасности и требований передовой профессиональной практики, применяемых при проектировании и оснащении современных учебных лабораторий по естественным наукам/STEM. Исследование осуществлялось на основе контент-анализа нормативно-правовых документов, сравнительного анализа и эмпирических корреляционных методов. Установлена положительная корреляционная связь между уровнем участия обучающихся в лабораторных занятиях и показателями их учебных достижений ($r = 0,68$; $p < 0,01$). Минимальные требования к площади (20–60 кв. футов), средства инженерного контроля, обеспечение средствами индивидуальной защиты (PPE), а также инфраструктура безопасности были систематизированы в соответствии с международными нормативами. Полученные результаты подтверждают, что инфраструктура лабораторной безопасности оказывает непосредственное влияние на эффективность обучения.

Abstract. This study systematically analyzes the international safety standards and best professional practices applied in the design and equipment of modern science/STEM educational laboratories. The research was conducted using regulatory document content analysis, comparative analysis, and empirical correlational methods. A statistically significant positive correlation was identified between students' laboratory participation rates and their academic achievement ($r = 0.68$, $p < 0.01$). Minimum spatial requirements (20–60 sq. ft. per student), engineering control measures, personal protective equipment (PPE) provision, and laboratory safety infrastructure were systematized in accordance with international regulatory frameworks. The findings demonstrate that well-structured laboratory safety infrastructure has a direct and significant impact on students' academic performance.

Kalit so'zlar: Zamonaviy o'quv laboratoriyasi, xalqaro standartlar, laboratoriya xavfsizligi, xavfni baholash, muhandislik nazorati, shaxsiy himoya vositalari, xavfsizlik madaniyati, laboratoriya dizayni, biosafety talablari, STEM ta'limi.

Ключевые слова: Современная учебная лаборатория, международные стандарты, безопасность в лаборатории, оценка рисков, инженерные средства контроля, средства индивидуальной защиты, культура безопасности, проектирование лабораторий, требования биобезопасности, STEM-образование.

Keywords: Modern educational laboratory, international standards, laboratory safety, risk assessment, engineering controls, personal protective equipment, safety culture, laboratory design, biosafety requirements, STEM education.

Darslikni mustaqqil o'qish va ma'ruzalarda ishtirok etish biologiyani o'rganishning muhim shakllari hisoblanadi, biroq laboratoriya mashg'ulotlarining ahamiyatini boshqa dars shakllari bilan almashtirib bo'lmaydi. Laboratoriya jarayonida o'quvchilar biologiya bo'yicha eshitgan va o'rgangan bilimlarini amaliy tajriba orqali mustahkamlaydilar. Jumladan, tirik organizmlarni kuzatish, tajribalar o'tkazish,

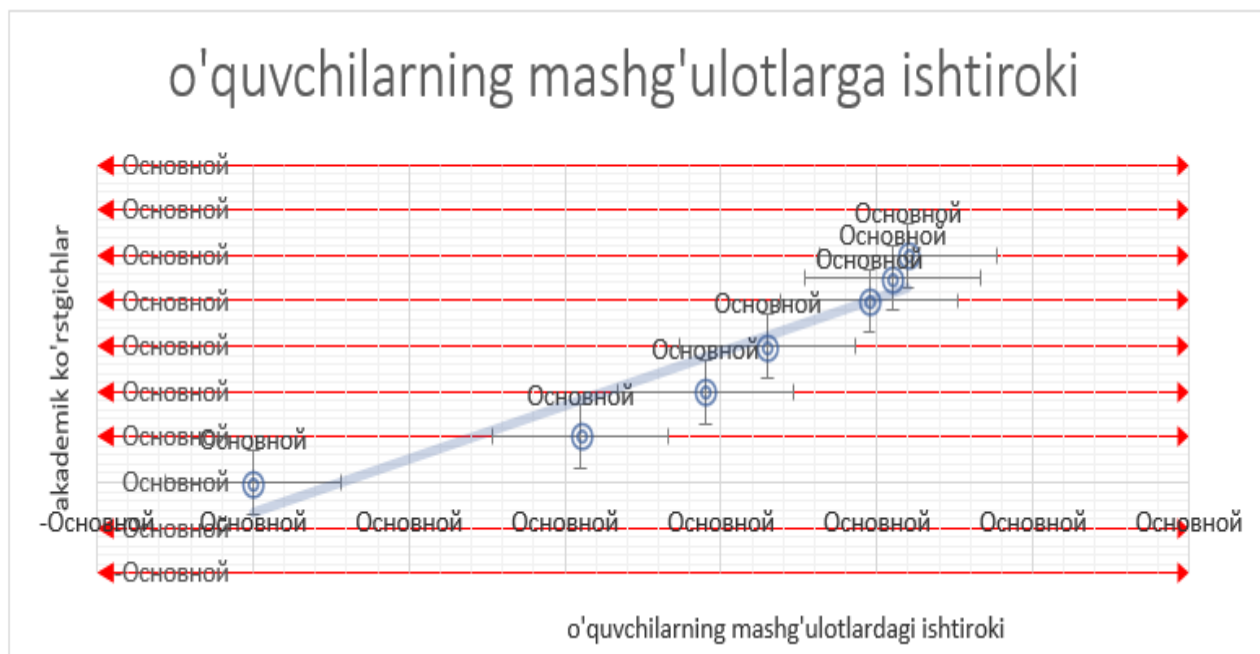
ilmiy farazlarni sinab ko'rish, ma'lumotlar to'plash hamda o'rganilgan natijalar asosida xulosalar chiqaradilar. Ya'ni, o'quvchilar biologiyani nazariy emas, balki bevosita amaliy faoliyat orqali o'zlashtiradilar.

Biologiya laboratoriya mashg'ulotlari biologiyani bevosita amaliy tajriba asosida o'zlashtirishga qaratilgan. Bunga erishish

uchun darslarda muntazam ishtirok etish zarur. Biologiya fanidan yuqori natijalarga erishish uchun mashg'ulotlarga qatnashish va dars jarayoniga e'tibor bilan yondashish muhim omil hisoblanadi.

esa biologiya ta'limida amaliy faoliyat asosiy kompetensiya shakllantiruvchi omil sifatida ko'rsatilgan².

Biroq ko'plab ta'lim muassasalarida

1-rasm. Biologiya fanidan o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari va ularning laboratoriya darslariga qatnashish darajasi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik aks ettirilgan grafik

Biologiya kursida yuqori baho olishda darslarga qatnashish darajasining naqadar muhim ekanligini ko'rsatish maqsadida 1-rasmda biologiya fanidan o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari va ularning darslarga qatnashish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik aks ettirilgan grafik taqdim etilgan.

So'nggi yillarda fan/STEM ta'limida amaliy laboratoriya mashg'ulotlarining samaradorligi alohida e'tirof etilmoqda. Hofstein (2017) laboratoriya mashg'ulotlari o'quvchilarning konseptual tushunchalarini chuqurlashtirishini ta'kidlaydi¹. Vision and Change hisobotida

laboratoriyalar xalqaro xavfsizlik standartlariga to'liq mos emas. Bu esa o'quv samaradorligi va xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlildan laboratoriya mashg'ulotlarning ahamiyati qay darajada muhimligini tushunish qiyin emas. Laboratoriya mashg'ulotlaariuning sifatli tashkil etilishi, birinchi navbatda zaruruy talablar asosida jihozlangan laboratoriya xonalarining mavjudligiga bevosita bog'liq. Mazkur maqolada yangi yoki rekonstruksiya qilinayotgan fan/STEM o'quv maydonlarini – jumladan laboratoriyalar, sinfxonalar yoki ularning kombinatsiyasini – loyihalash va jihozlash bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, shuningdek maktablarda fan/STEM kurslarini o'qituvchi yoki rejalashtiruvchi mutaxassislar uchun metodik asoslarni tahlil qildik. Tadqiqotning maqsadi – fan/STEM

1 Hofstein A. The Role of Laboratory in Science Teaching and Learning. In: Taber KS, Akpan B, editors. Science Education: An International Course Companion Rotterdam: SensePublishers; 2017. p. 357–368.

2 Ann E. Austin. Vision and Change: In undergraduate biology education. American Association for the Advancement of Science. Vision and Change: A call to action 2009.

laboratoriyalarini loyihalash va jihozlashda xalqaro xavfsizlik standartlarini tizimlashtirish hamda ularning ta'lim samaradorligiga ta'sirini empirik baholash. Ta'lim muassasalari fan/STEM o'quv maydonlarini loyihalash va jihozlash jarayonida amal qilishi zarur bo'lgan huquqiy xavfsizlik standartlari hamda ilg'or kasbiy xavfsizlik amaliyoti talablari qo'llanilishini bayon etish orqali o'quvchilar va xodimlar uchun xavfsizroq ta'lim muhitini ta'minlashdan iborat. Tadqiqotning gipotezasi – Xalqaro standartlarga mos jihozlangan laboratoriyalarda o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari yuqoriroq bo'lishini asoslashdan iborat.

Tadqiqot quyidagi metodlar orqali amalga oshirildi:

1. Normativ hujjatlar kontent-tahlili;
2. Komparativ-huquqiy tahlil;
3. Empirik korrelyatsion tadqiqot.

Tadqiqotda uchta ta'lim muassasasidan 118 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Ularni tajriba hamda nazorat gurxlariga ajratish orqali tahlillar amalga oshirildi. Natijalar Pearson korrelyatsiyasi, Signifikantlik darajasi: $p < 0,05$ ko'rsatkichlari orqali tekshirildi.

Barcha fan/STEM laboratoriya maydonlari o'quvchilar, xodimlar va boshqa foydalanuvchilar uchun xavfsizroq ta'lim muhitini ta'minlashga yetarli bo'lgan kvadrat metr hajmda loyihalashtirilishi shart.

Yong'in xavfsizligi bo'yicha Milliy assotsiatsiya (NFPA) laboratoriyani "kimyoviy moddalardan foydalanishni o'z ichiga olgan sinov, tahlil, tadqiqot, ta'lim yoki shunga o'xshash faoliyatlar uchun mo'ljallangan xona yoki maydon" deb ta'riflaydi.

Xalqaro qurilish kodeksiga (IBC) ko'ra, ta'lim muassasalaridagi umumiy sinfxonalar uchun

har bir shaxsga 20 sof kvadrat fut (s.f.) maydon ajratilishi belgilangan, ustaxona va kasb-hunar yo'nalishidagi xonalar uchun esa 50 sof kvadrat fut maydon talab etiladi. Ustaxona va kasb-hunar xonalariga yog'ochga ishlov berish, metallga ishlov berish, avtomobil ustaxonalari hamda fan laboratoriyalari kabi har bir foydalanuvchiga nisbatan ko'proq pol maydoni zarur bo'lgan xonalar kiradi.

Avval ushbu ko'rsatkichlar Qurilish kodeks ma'muriyati (BOCA) tomonidan ham mos ravishda 20 s.f. va 50 s.f. etib belgilangan bo'lsa-da, hozirgi vaqtda IBC tavsiyasi asosidagi meyorlar amalda qo'llaniladi.

Milliy fan o'qituvchilari assotsiatsiyasi (NSTA) esa xavfsizlik nuqtayi nazaridan yanada yuqori – har bir o'quvchiga kamida 60 kvadrat fut maydon ajratilishini tavsiya etadi. Ushbu ko'rsatkichni belgilashda Amerika kimyo jamiyati (ACS) va NSTA har bir sinfxonada maksimal 24 nafar o'quvchi bo'lishini, har bir o'quvchi uchun 60 kvadrat fut (5,57 m²) maydon ajratilishi asosida tavsiya qiladilar (1-jadvalga qaralsin).

1-jadval. Minimal maydon talablarining xalqaro meyorlar asosida taqqoslanishi

Standart	1 o'quvchiga maydon
IBC	20 sq.ft
Workshop/Lab	50 sq.ft
NSTA	60 sq.ft
ACS	60 sq.ft

NSTA va ACS tavsiyalari xavfsizlik nuqtayi nazaridan yuqoriroq talab qo'yadi^{3,4}.

NATIJALAR. Fan/STEM mashg'ulotlari uchun mo'ljallangan xonalarni loyihalash yoki tayyorlash jarayonida laboratoriya va

3 <https://static.nsta.org/pdfs/samples/PB149E2web.pdf>

4 <https://www.acs.org/education/policies/middle-and-high-school-chemistry/safety.html>

sinfxonalarda zarur muhandislik nazorati vositalari to'g'ri joylashtirilgan holda mavjud bo'lishi shart. Quyida fan laboratoriyalarida talab etiladigan asosiy muhandislik nazorati vositalari va ularning qo'llanish shartlari keltiriladi:

1. Ko'z yuvish moslamasi (Eyewash Station) – xavfli kimyoviy moddalar qo'llanishi ehtimoli mavjud bo'lgan barcha hollarda majburiy.

2. Favqulodda xavfsizlik dushi (Safety Shower) – xavfli kimyoviy moddalar qo'llanishi ehtimoli mavjud bo'lgan barcha hollarda majburiy.

3. UV (ultrabinafsha) nurlaridan himoya ko'zoynaklari uchun shkaflar – laboratoriya foydalanuvchilari yon tomondan himoya qalqoniga ega himoya ko'zoynaklari yoki maxsus ko'zoynaklardan foydalanishi talab etiladigan hollarda majburiy.

4. Tortuvchi shkaf (Fume Hood) – zaharli kimyoviy tutun, bug' va boshqa zararli moddalar ta'sirini kamaytirish maqsadida maxsus ventilyatsiya talab etiladigan kimyoviy moddalar bilan ishlanganda majburiy. Kamida har bir biologiya va kimyo laboratoriyasida ishlashga yaroqli bitta tortuvchi shkaf bo'lishi shart.

5. Yong'in o'chirgich – mahalliy (hududiy), OSHA va NFPA talablariga muvofiq tanlanadi. Odatda "ABC" toifasidagi yong'in o'chirgich talab etiladi. Yonuvchan metallardan foydalanilganda esa "D" toifasidagi yong'in o'chirgich ham majburiy hisoblanadi.

6. GFCI (yerga tutashuvdan himoyalovchi avtomatik uzgich) yoki GFI rozetkalari – doimiy ravishda mavjud bo'lishi shart.

7. Singan shisha uchun maxsus utilizatsiya qutisi – sinfxona yoki laboratoriyada shisha buyumlar qo'llaniladigan barcha hollarda majburiy.

8. Yong'in ko'rpasi (Fire Blanket) – xavfli kimyoviy moddalar yoki ochiq olov manbalari qo'llaniladigan barcha fan o'quv maydonlarida

majburiy.

9. Yoqilg'i (gaz)ni o'chirish klapanlari – gaz tarmog'i ulangan barcha fan o'quv maydonlarida asosiy gazni o'chirish klapani bo'lishi shart. Bu quyidagi me'yoriy hujjatlar talabi hisoblanadi:

a) NFPA 54, 7.9.2.4-bo'lim (Laboratoriyalar uchun o'chirish klapani): "Ikki yoki undan ortiq gaz chiqish nuqtalariga ega bo'lgan har bir laboratoriya xonasida barcha gaz chiqish nuqtalarini ta'minlaydigan yagona o'chirish klapani bo'lishi shart. Ushbu klapan laboratoriya ichida yoki laboratoriyadan chiqish eshigiga tutash hududda joylashgan hamda aniq belgilangan bo'lishi lozim."

b) Xalqaro yoqilg'i gaz kodeksi (International Fuel Gas Code 409-bo'lim). Laboratoriyalar uchun o'chirish klapani "Ta'lim, ilmiy-tadqiqot, tijorat va sanoat obyektlarida joylashgan hamda ikki yoki undan ortiq yoqilg'i gaz chiqish nuqtalariga ega bo'lgan har bir laboratoriya xonasi yagona maxsus (dedicated) o'chirish klapani bilan ta'minlanishi shart. Ushbu maxsus o'chirish klapani oson yetib boriladigan joyda joylashgan bo'lishi va xizmat ko'rsatayotgan laboratoriya hududi ichida o'rnatilishi lozim. Klapan laboratoriya xonasidan chiqish (evakuatsiya) eshigi yonida joylashtirilishi hamda tasdiqlangan ogohlantiruvchi belgi bilan aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak."

Asosiy suv ta'minotini o'chirish klapani. Yuqorida keltirilgan ro'yxat minimal talablar hisoblanadi. Mahalliy biologik-huquqiy hujjatlar laboratoriyada amalga oshiriladigan faoliyat turiga qarab qo'shimcha muhandislik nazorati vositalarini talab qilishi mumkin. Batafsil ma'lumot uchun NSTA tomonidan ishlab chiqilgan Planning School Science Facilities yo'riqnomaga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Shaxsiy himoya vositalarini (PPE) saqlash. OSHAning 29 CFR 1910.1450-sonli "Laboratoriya standarti"ga muvofiq, Kimyoviy gigiyena rejasi (Chemical Hygiene Plan) shaxsiy himoya vositalaridan foydalanish mezonlarini

belgilashi shart. Ish beruvchi quyidagi holatlarda xodimlarni shaxsiy himoya vositalari bilan ta'minlashi va ularning xarajatlarini qoplashi majburiy: "Texnologik jarayonlar yoki ish muhiti xavflari, kimyoviy xavflar, biologik xavflar yoki mexanik ta'sir etuvchi omillar organizmning istalgan qismiga singish, nafas olish yoki bevosita jismoniy harakat orqali shikast yetkazishi yoki uning funksional faoliyatiga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan holatlarda."

Shu sababli, fan/STEM o'quv maydonlarida maktab tomonidan taqdim etiladigan shaxsiy himoya vositalaridan o'quvchilar va xodimlar erkin foydalanishi uchun tegishli saqlash joylari ajratilishi zarur. Bunga himoya ko'zoynaklari uchun maxsus shkaflar, xalatlar, qo'lqoplar va boshqa vositalarni saqlash joylari kiradi, biroq ular bilan cheklanmaydi.

Shuningdek, fan/STEM o'quv maydonlarida qog'oz sochiqlar, sovun hamda birinchi tibbiy yordam qutisi uchun ham alohida joy ajratilishi lozim.

Belgilar (ogohlantiruvchi yozuvlar). Agar sinfxona yoki laboratoriyada ishtirokchilar himoya ko'zoynaklaridan foydalanishi shart bo'lsa, "Himoya ko'zoynaklarini taqish majburiy" mazmunidagi ogohlantiruvchi belgilar o'rnatilishi kerak.

Xuddi shuningdek, agar oddiy xavfsizlik ko'zoynaklaridan foydalanish talab etilsa, "Xavfsizlik ko'zoynaklarini taqish majburiy" mazmunidagi belgilar mavjud bo'lishi zarur.

Xavfsizlik uskunalari va muhandislik nazorati vositalarining joylashuvini ko'rsatuvchi belgilar ham o'rnatilishi shart. Bular jumlasiga, biroq ular bilan cheklanmagan holda, quyidagilar kiradi: – ko'z yuvish moslamasi; – yong'in o'chirgich; – birinchi tibbiy yordam qutisi; – gazning asosiy o'chirish klapani; favqulodda xavfsizlik dushi.

Qo'shimcha talab etiladigan belgilar bo'yicha

mahalliy va hududiy me'yoriy hujjatlar bilan tanishish loz

Ko'p maqsadli foydalaniladigan xonalar. Maktablar fan o'quv maydonlaridan ko'p maqsadli (Multiple-Use) maydon sifatida faqat ushbu maydondan foydalanayotgan o'qituvchilar tegishli va amaldagi fan yo'nalishidagi sertifikatliyaga ega bo'lgan taqdirda foydalanishlari lozim.

Fan o'quv maydonida mashg'ulot o'tkazishda o'qituvchi ko'plab xavfsizlik omillarini inobatga olishi zarur. Laboratoriya yoki sinfxona sharoitida ishlash tajribasiga ega hamda tegishli sertifikatliyadan o'tgan o'qituvchigina mavjud xavf omillari va ular bilan bog'liq sog'liq hamda xavfsizlik xatarlarini doimiy ravishda nazorat qilib borishi mumkin.

Vosita	Majburiylik holati
Eyewash	Kimyoviy risk mavjud bo'lsa
Safety shower	Kimyoviy risk mavjud bo'lsa
Fume hood	Zaharli bug' bo'lsa
ABC o't o'chirgich	Umumiy
D sinf o't o'chirgich	Yonuvchan metall

OSHA 29 CFR 1910.1450 PPE ta'minotini majburiy deb belgilaydi⁵.

Empirik tahlil natijalariga ko'ra, laboratoriya mashg'ulotlarida qatnashuv darajasi, standart asosida jihozlangan laboratoriya xonalari va o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan ishonchli musbat korrelyatsiya aniqlandi ($r = 0.68$; $p = 0.003$). Determinatsiya koeffitsienti ($R^2 = 0.46$) o'zlashtirishdagi variatsiyaning 46% qismi o'quvchilarning laboratoriya ishtiroki bilan izohlanishini ko'rsatdi.

Tajriba guruhida o'rtacha o'zlashtirish bali (M

5 <https://www.osha.gov/sites/default/files/publications/OSHA3404laboratory-safety-guidance.pdf>

= 84.9; SD = 6.3) nazorat guruhiga ($M = 71.8$; $SD = 7.5$) nisbatan sezilarli yuqori bo'ldi ($t(116) = 10.27$; $p < 0.001$). Effekt hajmi juda katta darajada bo'lib (Cohen's $d = 1.89$), xalqaro standartlarga mos laboratoriya muhitining ta'lim samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Regressiya modeli laboratoriya qatnashuv darajasi o'zlashtirishning muhim prediktori ekanligini ko'rsatdi ($F(1,116) = 99.4$; $p < 0.001$).

Ba'zi hollarda fan/STEM o'quv maydoni laboratoriya va alohida sinfxonani o'z ichiga oladi. Agar ushbu ikki hudud to'liq ajratilmagan bo'lsa hamda laboratoriya hududiga o'quvchilar va xodimlarning kirishini cheklovchi to'siq mavjud bo'lmasa, oqilona va asosli biologik amaliyot talablariga ko'ra, laboratoriya hududi yopilmagan (himoyalanmagan) sharoitda fan/STEM bo'yicha maxsus sertifikatliyaga ega bo'lmagan o'qituvchilar mashg'ulot o'tayotgan paytda xonada malakali va sertifikatlangan fan/STEM o'qituvchisi bo'lishi shart.

Har qanday holatda ham fan/STEM bo'yicha sertifikatliyaga ega bo'lmagan o'qituvchilar OShAning Laboratoriya standarti doirasidagi Kimyoviy gigiyena rejasi yoki OShAning Xavfli moddalar haqida xabardor qilish standarti (Hazard Communication Standard) talablariga muvofiq tegishli xavfsizlik bo'yicha tayyorgarlikdan o'tgan bo'lishi zarur. Ushbu talab mutaxassislik yoki nomutaxassislik yo'nalishidagi mashg'ulotlarni fan/STEM laboratoriyasida olib biologik holatlariga ham taalluqlidir.

Vision and Change (2009) biologiya ta'limida amaliy kompetensiyalarni ustuvor deb belgilaydi⁶. O'quv yili davomida rekonstruksiya yoki ta'mirlash ishlari olib borilganda, odatda fan/STEM mashg'ulotlarini o'tkazish uchun muqobil o'quv maydonlarini tashkil etish zarurati yuzaga

keladi. Bunday hollarda o'qituvchilar vaqtinchalik joyda barcha zarur muhandislik nazorati vositalari mavjudligini ta'minlashlari shart.

Agar ushbu vositalar mavjud bo'lmasa yoki vaqtinchalik fan o'quv maydonini zarur talablarga muvofiq qayta jihozlash (retrofit) imkoni bo'lmasa, amaliy (hands-on) mashg'ulotlar hamda namoyish tajribalarining mazmuni va shakliga o'zgartirish kiritilishi lozim.

Ayrim holatlarda xavf tahlili (hazard analysis) va uning asosida o'tkazilgan riskni baholash (risk assessment) natijalari shuni ko'rsatishi mumkinki, xavfsizroq faoliyatni ta'minlash uchun samarali himoya choralari qo'llash imkoni mavjud emas. Bunday vaziyatlarda ayrim laboratoriya mashg'ulotlari yoki namoyish tajribalari to'liq bekor qilinishi zarur. Agar mavjud bo'lsa, xavfsizroq muqobil variantlar tanlanishi lozim. Hofstein (2017) laboratoriya faoliyati konseptual tushunchani mustahkamlashi haqidagi xulosalarini tasdiqlaydi⁷. OSHA laboratoriya xavfsizligini tizimli boshqaruv orqali amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi⁸.

Fan/STEM laboratoriyalari va sinfxonalari xavfsizlik tamoyillarini ustuvor hisobga olgan holda loyihalashtirilishi va jihozlanishi zarur. Yetarli maydon va zarur jihozlar bilan ta'minlanmagan sharoitda o'quvchilar hamda xodimlar uchun xavf darajasi sezilarli ravishda ortadi. Bu holat nafaqat zarur uskunalarining yetishmasligi, balki umumiy xavfsizlik tizimining zaiflashuvi bilan ham bog'liq.

Fan/STEM o'quv maydonlaridan faqat fan/STEM yo'nalishidagi mashg'ulotlar uchun foydalanilishi lozim. Shuningdek, fan/STEM o'qituvchilari tegishli kasbiy tayyorgarlikdan o'tgan hamda amaldagi sertifikatliyaga ega bo'lishlari shart. Fan/STEM laboratoriyalarini

6 Rashid MA. Hyperglobalist, sceptical, and transformationalist perspectives on globalization in medical 405 education. *Medical Teacher* 2022 -04-24;44(9):1023.

7 Papaneophytou C, Nicolaou SA. Promoting Critical Thinking in Biological Sciences in the Era of Artificial Intelligence: The Role of Higher Education. *Trends in Higher Education* 2025 -05-29;4(2).

8 The european higher education area in 2020: Bologna Process and Implementation Report 2020.

loyihalashda IBC minimal me'yor hisoblanadi, NSTA va ACS esa optimal xavfsizlik standartlarini belgilaydi. Empirik natijalar xavfsizlik infratuzilmasi va o'quv samaradorligi o'rtasida sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Shu sababli ta'lim muassasalarida laboratoriya dizayni xavfsizlik standartlariga qat'iy mos bo'lishi shart.

PLASMA MODELS AROUND SGR A AND M87: A DETAILED THEORETICAL AND OBSERVATIONAL ANALYSIS

Jakhongir Abdumalikovich Khatamov – teacher,
Jizzax State Pedagogical University

Abstract. This article analyzes the effects of the plasma environment around supermassive black holes – Sagittarius A* in the Milky Way and M87* in the M87 Galaxy–On photon scattering and black hole shadow located in the center of the galaxies. Effects such as plasma frequency, refractive index, and Faraday rotation are shown to cause frequency-dependent changes in the shadow. his article analyzes the effects of the plasma environment around supermassive black holes – Sagittarius A* in the Milky Way and M87* in the M87 Galaxy–On photon scattering and black hole shadow located in the center of the galaxies. Effects such as plasma frequency, refractive index, and Faraday rotation are shown to cause frequency-dependent changes in the shadow. According to the results of the study, while plasma effects are significant in Sgr A*, this effect is relatively small in M87*. The conclusions obtained are important for the interpretation of EHT observations and for future multi-frequency studies.

Annotatsiya. Ushbu maqolada galaktikalar markazida joylashgan supermassiv qora tuynuklar – Somon Yo'lidagi Sagittarius A* va M87 galaktikasidagi M87* atrofidagi plazma muhitining fotonlar tarqalishi va qora tuynuk soyasiga ta'siri tahlil qilinadi. Plazma chastotasi, sinish ko'rsatkichi va Faradey aylanishi kabi effektlar sabab soyada chastotaga bog'liq o'zgarishlar yuzaga kelishi ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Sgr A* da plazma ta'siri sezilarli bo'lsa, M87* da bu ta'sir nisbatan kichikdir. Olingan xulosalar EHT kuzatuvlarini talqin qilish va kelajakdagi ko'p chastotali tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Аннотация. В этой статье анализируется влияние плазменной среды вокруг сверхмассивных черных дыр в центре галактик – Стрельца а* в Млечном Пути и М87* в галактике М87 * – на рассеяние фотонов и тень черной дыры. Такие эффекты, как частота плазмы, показатель преломления и вращение Фарадея, причина показано, что в тени происходят частотно-зависимые изменения. этой статье анализируется влияние плазменной среды вокруг сверхмассивных черных дыр в центре галактик – Стрельца а* в Млечном Пути и М87* в галактике М87 * – на рассеяние фотонов и тень черной дыры. Такие эффекты, как частота плазмы, показатель преломления и вращение Фарадея, причина показано, что в тени происходят частотно-зависимые изменения. Согласно исследованию, в то время как плазменный эффект заметен в SGR а*, этот эффект относительно невелик в М87*. Полученные результаты важны для интерпретации наблюдений EHT и будущих многочастотных исследований.

Keywords: Supermassive black holes; Plasma models; Sgr A; M87; Gravitational lensing; Black hole shadow; Faraday rotation.

Kalit so'zlar: supermassiv qora tuynuklar; Plazma modellari; Sgr A; M87; gravitatsion linzalar; qora tuynuk soyasi; Faraday aylanishi.

Ключевые слова: сверхмассивные черные дыры; Плазменные модели; Sgr A; M87; Гравитационное линзирование; Тень черной дыры; Вращение Фарадея.

Supermassive black holes reside at the centers of galaxies and play a key role in galactic dynamics and high-energy astrophysics. The advent of high-resolution observations, particularly by the Event Horizon Telescope (EHT), has enabled the imaging of black hole shadows, which are affected by both the curvature of spacetime and the surrounding plasma^{1,2}. The presence of plasma introduces frequency-dependent effects, such

as dispersive propagation and Faraday rotation, which can modify the appearance of black hole shadows and polarimetric signatures³.

1 J.Lett. Event horizon telescope collaboration, First M87 event horizon telescope results, Astrophys. 875, L1 (2019).

2 J.Lett. Event horizon telescope collaboration, First Sagittarius a event horizon telescope results, Astrophys. 930, L12 (2022).

3 V.Perlick, O.Y.Tsupko, Light propagation in a plasma on curved spacetime, Phys. Rev. D 90, 104035 (2014).

In this work, we focus on two astrophysical laboratories: Sagittarius A (Sgr A) at the center of the Milky Way, and M87 at the center of the giant elliptical galaxy M87. These two black holes differ in mass, accretion rate, and jet activity, providing complementary cases for studying plasma effects^{4,5}. The main goal is to build theoretical models for the plasma surrounding these black holes, analyze their effects on photon propagation and shadow formation, and connect these results with current and future observations.

Photon propagation in a plasma medium.

Plasma frequency and refractive index.

Photons moving through plasma experience dispersive effects. The plasma frequency $\omega_p(r)$ quantifies the natural oscillation frequency of electrons in the plasma and is defined as

$$\omega_p^2(r) = \frac{4\pi e^2}{m_e} N_e(r) \quad (1)$$

where e is the electron charge, m_e is the electron mass, and $N_e(r)$ is the electron number density at radius r .

The refractive index n of the plasma is related to the plasma frequency and photon frequency ω as

$$n^2(r, \omega) = 1 - \frac{\omega_p^2(r)}{\omega^2} \quad (2)$$

This relation implies that photons with frequency ω much greater than ω_p propagate almost as in vacuum, while photons with ω comparable to ω_p are strongly affected by the plasma. As a result, low-frequency radio waves experience greater bending and dispersion than higher-frequency radiation^{6,7,8}.

Hamiltonian description of photon motion. In curved spacetime, the motion of photons in plasma is naturally described by a Hamiltonian approach. The effective Hamiltonian is

$$H(x^\mu, p_\mu) = \frac{1}{2} [g^{\mu\nu} p_\mu p_\nu + \omega_p^2(r)] = 0 \quad (3)$$

where $g^{\mu\nu}$ is the inverse metric tensor, p_μ is the four-momentum of the photon, and $\omega_p(r)$ is the local plasma frequency⁹.

In this formulation, the plasma contributes an effective "mass term" to the photon, altering its trajectory compared to the vacuum case¹⁰. This approach allows us to compute photon paths, deflection angles, and shadow sizes analytically or numerically.

Effective potential and photon sphere. For a static, spherically symmetric black hole described by

$$ds^2 = -f(r)dt^2 + \frac{1}{f(r)}dr^2 + r^2(d\theta^2 + \sin^2\theta d\phi^2) \quad (4)$$

with $f(r) = 1 - 2M/r$, photon motion in the equatorial plane satisfies

$$\dot{r}^2 + V_{eff}(r) = E^2 \quad (5)$$

where the effective potential is

$$V_{eff}(r) = f(r) \left(\frac{L^2}{r^2} + \omega_p^2(r) \right) \quad (6)$$

with L the angular momentum of the photon. The photon sphere radius r_{ph} , where photons can orbit the black hole, is obtained by

$$\left. \frac{dV_{eff}}{dr} \right|_{r_{ph}} = 0 \quad (7)$$

This equation shows explicitly how the plasma frequency modifies the photon sphere compared to the vacuum case ($r_{ph} = 3M$ for Schwarzschild)¹¹.

Plasma models around Sagittarius A. Sgr A has a mass $M \sim 4 \times 10^6 M_\odot$ and accretes at a very low rate. The plasma is commonly modeled using a radiatively inefficient accretion flow (RIAF). A standard electron density profile is a power-law:

$$N_e(r) = N_0 \left(\frac{r_g}{r} \right)^h \quad (8)$$

⁴ E. Broderick, A. Loeb, Imaging the black hole silhouette of Sgr A, Mon. Not. Roy. Astron. Soc. 367, 905 (2006).

⁵ Bambi, Testing black holes with electromagnetic radiation, Rev. Mod. Phys. 89, 025001 (2017).

⁶ V. Perlick, O.Y. Tsupko, Light propagation in a plasma on curved spacetime, Phys. Rev. D 90, 104035 (2014).

⁷ N. Tsukamoto et al., Light propagation in plasma around black holes, Phys. Rev. D 95, 024030 (2017).

⁸ O. Tsupko, Gravitational lensing in plasma: analytical results, Phys. Rev. D 100, 104025 (2019).

⁹ V. Perlick, O.Y. Tsupko, Light propagation in a plasma on curved spacetime, Phys. Rev. D 90, 104035 (2014).

¹⁰ J.L. Synge, Relativity: The General Theory, North-Holland (1966).

¹¹ H. Falcke, F. Melia, E. Agol, Viewing the Shadow of the Black Hole at the Galactic Center, Astrophys. J. Lett. 528, L13 (2000).

where $r_g = GM/c^2$ is the gravitational radius, $h \sim 1 - 1.5$, and N_0 is the density normalization near the horizon, typically $10^6 - 10^7 \text{ cm}^{-3}$ ¹²

Using this density profile, the plasma frequency varies with radius and directly affects the shadow size:

$$R_{sh}(\omega) = \frac{r_{ph}}{\sqrt{f(r_{ph})}} \sqrt{1 - \frac{\omega_p^2(r_{ph})}{\omega^2}} \quad (9)$$

Faraday rotation. The presence of plasma and magnetic fields rotates the plane of polarization of photons, an effect known as Faraday rotation¹³. The rotation angle is

$$\Delta\phi_F = \frac{e^3}{2\pi m_e^2 c^4} \int N_e(r) B_{\parallel}(r) \frac{dl}{v^2} \quad (10)$$

where $B_{\parallel}$ is the component of the magnetic field along the line of sight. This effect is particularly significant at low radio frequencies.

Plasma models around M87. M87 is more massive ($M \sim 6.5 \times 10^9 M_{\odot}$) and has a powerful jet. Its accretion flow can be approximated by magnetically arrested disks (MAD) or full GRMHD simulations¹⁴. A typical plasma profile is

$$N_e(r) = N_0 \left(\frac{r_g}{r} \right)^k, \quad k \sim 0.5 - 1. \quad (11)$$

Due to the higher mass and lower relative plasma density, the shadow of M87 is largely insensitive to plasma effects. However, jet polarimetry is influenced by plasma and magnetic field structure.

Gravitational lensing and shadow. The bending angle of light in plasma is

$$\hat{\alpha}(\omega) = \frac{4M}{b} + \int \nabla_{\perp} \frac{\omega_p^2(r)}{\omega^2} dl \quad (12)$$

where b is the impact parameter¹⁵. This shows explicitly that lensing is frequency-dependent. Photon rings are modified as

$$r_{ph}^{plasma} = r_{ph}^{vac} + \delta r(\omega) \quad (13)$$

causing the shadow radius and brightness profile to vary with observation frequency.

Comparison of Sgr a and M87. This table summarizes the key differences in plasma properties and their impact on observable quantities.

In this work, we have provided a detailed analysis of plasma models around Sgr A and M87. For Sgr A, the plasma introduces measurable frequency-dependent modifications to the shadow and photon sphere, while for M87, the effects are minimal due to higher mass and different accretion characteristics. Faraday rotation is important for polarimetric studies, especially for

Feature	Sgr A	M87
Mass	$4 \times 10^6 M_{\odot}$	$6.5 \times 10^9 M_{\odot}$
Accretion rate	Very low (RIAF)	Moderate (MAD)
Variability	High	Low
Plasma effect on shadow	Significant	Minor
Chromaticity of shadow	Yes	Nearly achromatic
Faraday rotation	Strong	Moderate

Table 1: Comparison of plasma effects around Sgr A and M87.

Sgr A. These results are relevant for interpreting EHT data and planning future multi-frequency observations.

Future extensions may include rotating black holes (Kerr metric), alternative gravity theories (4D Einstein-Gauss-Bonnet), and full GRMHD simulations, which will provide a more complete understanding of the plasma effects in black hole environments.

¹² Psaltis et al., Imaging the Event Horizon of Sgr A, *Astrophys. J.* 814, 115 (2015).

¹³ J.Dexter et al., The size, shape, and flux of the black hole shadow, *Mon. Not. Roy. Astron. Soc.* 459, 3642 (2016).

¹⁴ O.Tsupko, Gravitational lensing in plasma: analytical results, *Phys. Rev. D* 100, 104025 (2019).

¹⁵ J.Dexter et al., The size, shape, and flux of the black hole shadow, *Mon. Not. Roy. Astron. Soc.* 459, 3642 (2016).

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING GEOGRAFIK FANLARNI O'QITISHDAGI AHAMIYATI

Samariddin Qarshiboyevich Negmatov –
o'qituvchi, Navoiy davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning bugungi ta'lim jarayonidagi o'rni, ayniqsa geografik fanlarni o'qitishdagi ba'zi bir xususiyatlari yoritib berilgan. Unda geografiya ta'limida qo'llanilayotgan zamonaviy raqamli vositalar – geografik axborot tizimlari (GAT), masofaviy zondlash, elektron xaritalar, multimedia va onlayn ta'lim platformalarining didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Аннотация. В этой статье освещается роль цифровых технологий в современном образовательном процессе, особенно некоторые особенности преподавания географических наук. В нем проанализированы дидактические возможности современных цифровых инструментов, используемых в географическом образовании – географических информационных систем (Gat), дистанционного зондирования, электронных карт, мультимедийных и онлайн-образовательных платформ.

Abstract. This article highlights the role of digital technologies in the modern educational process, particularly in the teaching of geography. It analyzes the didactic potential of modern digital tools used in geography education, such as geographic information systems (Gis), remote sensing, electronic maps, and multimedia and online educational platforms.

Kalit so'zlar: GAT (GIS), raqamli texnologiyalar, Kahoot, Quizizz, Mentimeter, LMS (Learning Management System), MOOC (Massive Open Online Courses), Virtual haqiqat (VR), Gamification, Mobil ta'lim (m-Learning), AI in Education.

Ключевые слова: GAT (ГИС), цифровые технологии, Kahoot, Quizizz, mentimeter, LMS (система управления обучением), MOOC (массовые открытые онлайн-курсы), виртуальная реальность (VR), геймификация, мобильное обучение (m-Learning), AI in Education.

Keywords: GAT (GIS), digital technologies, Kahoot, Quizizz, Mentimeter, LMS (Learning Management System), MOOC (Massive Open Online Courses), Virtual Reality (VR), Gamification, mobile education (m-Learning), AI in Education.

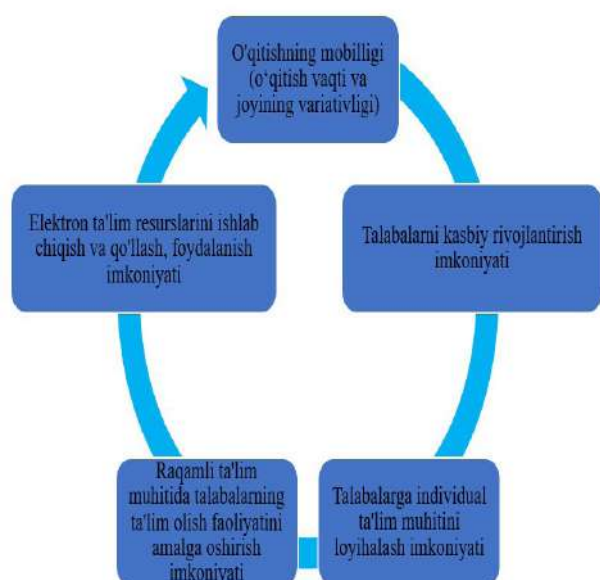
Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan kadrlarning malakasi, kasbiy-metodik kompetensiyalarini zamon talablariga mos hamda uzluksiz ravishda takomillashtirib borish hozirgi davrning asosiy masalalaridan biridir. Shu o'rinda, oliy ta'lim tizimidagi o'qituvchilarining o'z faniga, qolaversa, o'z pedagogik faoliyatida izchillilik asosida amaliyotda qo'llay olish mahoratiga ega bo'lishi bugungi kunning dolzarb talabi sanaladi. Mamlakatimizda innovatsion ta'lim sharoitida "Topografiya, kartografiya asoslari va GAT (geografiya axborot tizimlari)" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash borasida ko'plab faoliyatlar olib borilmoqda. Shu o'rinda, bo'lajak o'qituvchilarini kasbiy sifatlarini sezilarli darajada oshirish uchun pedagogik

va ilmiy bilimlar integratsiyasini ta'minlash zarur. Uzluksiz ta'lim tizimida o'z faoliyatini olib borayotgan o'qituvchilarning kasbiy hamda metodik kompetentligini rivojlantirish jarayonida ilmiy bilimlar kesimini fanga oid tushunchalar tizimida integratsion holatni faollashtirishga olib kelmoqda.

Ta'limni raqamlashtirish – bu o'qitishning elektron tizimiga o'tish (barcha o'quv materiallari, qo'llanmalar, topshiriqlar onlayn tizimda mavjud bo'ladi). Ta'limni raqamlashtirish tendensiyasi T.V.Nikulina, Y.B.Starichenkolarning tadqiqotlarida "elektron ta'lim yordamida mutaxassislarni mehnat bozori talablariga moslashtirishga yo'naltirilgan, mobil va internet texnologiyalarini erkin qo'llay olishga, shuningdek, uzluksiz o'qish (malaka oshirish)

ga yo'naltiradi"¹, – deb ta'kidlanadi. Ta'limni raqamlashtirish o'qitishning uzluksizligini ta'minlashga (hayot davomida o'qish)ga yo'naltirilgan.

Ta'limni raqamlashtirish va axborotlashtirish muammosi sohasidagi ilmiy yondashuvlar tahlili, raqamli ta'lim muhitini yaratish talablari, raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari ushbu masalaga faqatgina o'zlashtirish vositasi sifatida yondashilmasligini ta'kidlaydi. Bugungi axborotlashuv davrida raqamli ta'lim muhitida geografik bilimlarni takomillashtirish hamda talabalarning kasbiy rivojlanishi uchun maxsus sharoit yaratish va ta'lim faoliyatini amalga oshirish uchun quyidagi yangi imkoniyatlarni beradi (1-rasm).

1-rasm. Raqamli ta'lim muhitida geografik bilimlarni takomillashtirish hamda talabalarning kasbiy rivojlanishi uchun maxsus sharoit yaratish va ta'lim faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari

Demak, raqamli texnologiyalar geografik fanlarni o'qitishda va geografik bilimlar berishda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi va bu sohada dars samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Quyidagi jadvalda ularning asosiy turlari, vazifa va imkoniyatlarini ko'rib tahlili keltirilgan

(1-jadval):

Raqamli ta'lim texnologiyalarining turi va tavsifi²

Texnologiya turi	Tavsif
LMS (Learning Management System)	Ta'lim jarayonini boshqarish tizimi, masalan, Moodle, Google Classroom, Blackboard.
MOOC (Massive Open Online Courses)	Ochiq va keng auditoriya uchun mo'ljallangan onlayn kurslar, masalan, Coursera, Udemy, edX.
Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR)	O'quvchilarni immersiv muhitda o'qitish uchun foydalaniladigan texnologiyalar.
Simulyatsiyalar va o'yinlashtirilgan ta'lim (Gamification)	O'quv jarayonini interaktiv qilish uchun simulyatsiyalar va o'yin elementlaridan foydalanish.
Mobil ta'lim (m-Learning)	Smartfon va planshetlar orqali ta'lim olish imkonini beruvchi texnologiyalar.
Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim (AI in Education)	Shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'nalishlari, AI yordamida baholash va o'quv materiallarini moslashtirish.

1 Никулина Т.В. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление /Т.В.Никулина, Е.В.Стариченко // Педагогическое образование в России. 2018. №8. С. 107–113.

2 Jadval o'rganilgan ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan

Texnologiya turi	Tavsif
Adaptiv ta'lim tizimlari	O'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos keluvchi o'quv materiallari va testlar.
Bulutli texnologiyalar asosidagi ta'lim	Bulutli xizmatlardan foydalangan holda (Google Drive, OneDrive) ta'lim materiallariga kirish.

Zaomnaviy ta'lim muhiti o'zida quyidagilarni qamrab oladi:

- kolleksiya (media, video, audio, biblio, foto, grafika, animatsiyalar);
- ma'lumotlarning axborot massivlari;
- ta'lim portallari;
- internet saytlari;
- telekommunikatsiyalar, tarmoq va mobil muhitlari, oav, televedenie;
- boshqaruv tizimlari: foydalashuvchilarni avtorizatsiyalash;
- shaxsiy va jamoa axborot makoni.

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan "inson-kompyuter", "inson-internet" foydalanuvchilari nafaqat kompetentli mutaxassislarga ehtiyoj, balki, butun jamiyatga tegishli dolzarb masalaga aylandi. Bugungi axborotlashgan jamiyat raqamli ta'lim texnologiyalardan qanday foydalanish va undan samarali foydalanishni talab etmoqda. Ta'lim tizimiga raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etishda texnologik afzalliklardan foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi, ya'ni, harakatlanuvchi va qo'zg'almas tasvirlarni ulash, audio va video materiallarni joylashtirish, testlar yaratish va boshqalar.

Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalarning geografiya darslaridagi bir nechta ijobiy imkoniyatlari aniqlandi. Jumladan,

1. Interaktiv o'qitish imkoniyatlari. Raqamli texnologiyalar geografiya darslarini interaktiv qilish imkoniyatini beradi. Masalan, interaktiv xaritalar va 3D modellar yordamida talabalar geografik hududlar, topografik kartalar va unga tegishli bo'lgan landshaftlar va iqlim zonalarini batafsil ko'rib chiqishlari mumkin. Bu talabalarni mavzuga qiziqtiradi va darslarni jonli qilish imkonini beradi.

Interaktiv dars va treninglar – dars davomida turli savol-javob, muhokama va rolli o'yinlar orqali o'quvchilarni jalb qilish. Bu usul o'quvchilarni muloqotga kirishishga va fikrlashga o'rgatadi. Masalan, kichik guruhlariga bo'linib, turli mavzularda muhokama qilish yoki vazifalarni birgalikda bajarish o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi³.

Loyihalar asosida o'qitish. Loyihaviy faoliyatlarda ishtirok etish o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashiga ko'mak beradi [7; B. 87, 88]. Masalan, Kartografiyaning "Kartografik tasvirlash usullari" kabi mavzuda tadqiqot qilish, yangi turdagi mahsulot yaratish, jumladan mamlakatimizning eng yangi turdagi iqtisodiy kartalarini tayyorlash kabi vazifalarni qamrab oladi.

Loyihalar ustida jamoa bo'lib ishlash esa, o'quvchilarning hamkorlik qilish, vazifalarni bo'lib olish va birgalikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, GAT (Geografiya axborot tizimi) faniga tegishli barcha sohalarida jamoaviy bo'lib ishlashni talab qiladi, qaysidir guruh biron bir sohaga tegishli kartaga zarur ma'lumotlarni yig'ish, saralash bilan shug'ullansa, yana bir qaysidir guruh uni elektron holatga keltirish bilan mashg'ul bo'ladi.

3 Демкин В.П., Можарова Г.В. Региональные ресурсы для общего образования. В сб. Телематика 2003. Труды Всероссийской научно-методической конференции, т. 1, С. 216–217.

Interaktiv o'qitish imkoniyatlari o'quvchilarni dars jarayoniga faol ishtirok etishga jalb etadi, qiziqishlarini oshiradi va bilimlarini yanada mustahkamlaydi. Shu bilan birga, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlaydi va ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi.

2. Ma'lumotlarga kirishning kengayishi. Raqamli ta'lim texnologiyalarining yana bir samarali tomonlaridan biri u orqali talabalar global miqyosdagi ma'lumotlarga tezkor kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, internet orqali turli geografik ilmiy tadqiqotlar uchun ma'lumotlarni saralash imkonini beradi, statistik ma'lumotlar va amaliyotlar bilan tanishish osonlashadi va buning natijasida talabalar geografik mavzularni chuqurroq o'rganish imkoniyatini qo'lga kiritadi va amalda foydalana olishlari mumkin.

3. Geografik axborot tizimlari (GAT). GAT orqali talabalar turli hududlarga oid ma'lumotlarni, jumladan mamlakatimiz viloyatlarini va turli tabiiy geografik ob'yektlarini bir joyda ko'ra oladilar va bu orqali geografik muammolarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradilar. GAT yordamida real vaqt rejimida geografik ma'lumotlarni qayta ishlash, saralash va tahlil qilish imkoniyatlari yuzaga keladi. Geoaxborot tizimlari va texnologiyalarining vujudga kelishi hamda taraqqiyoti axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liqdir⁴.

Geografik axborot tizimlari (GAT) – bu turli turdagi geografik yoki fazoviy ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, tahlil qilish va namoyish qilish uchun ishlatiladigan texnologik tizimlar majmui. GAT inson faoliyatining turli sohalarida, jumladan kartografiya, muhandislik, ekologiya, arxitektura, iqtisodiyot va shaharsozlikda keng qo'llaniladi. GAT texnologiyalariga-tabi'at va jamiyatda sodir

bo'layotgan barcha hodisalari bo'yicha geodezik hamda kartografik axborotlarni to'plash, ularni qayta ishlash va tizimli tahlil qilish, ma'lumotlarni yangilash, natijalarni saqlash va zarur vaqtda qayta ishlashni ta'minlovchi avtomatlashtirilgan dasturlar jamlamasi deb ta'rif berish maqsadga muvofiqdir⁵.

GAT termini ingliz ilmiy adabiyotining deyarli barcha kitoblarida keng qo'llanilmoqda⁶.

GATning asosiy imkoniyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Ma'lumot yig'ish: GAT turli manbalar, jumladan sun'iy yo'ldosh tasvirlari, havo suratlari, quruqlik yoki suvdagi o'lchovlar va boshqa ko'plab ma'lumotlarni yig'ish imkonini beradi. Bu esa Topografiya, kartografiya va GAT fanlari bo'yicha kelib tushgan buyurtmalar asosida tezkorlik bilan kartalar, karta sxemalar va blok diagrammalarni shakllantirishga imkonini beradi.

Ma'lumotlarni saqlash va boshqarish: GAT yig'ilgan katta hajmdagi ma'lumotlarni tartibga solib, ular bilan ishlashga qulay bo'lgan ko'rinishda saqlaydi. Ma'lumotlar bazasi shaklida saqlangan bu axborot keyingi ishlov berish va qidiruvlarni osonlashtiradi. GATning aynan mana shu qismi Kartografiyadagi barcha kartalarni tizimlashtirish, talab va takliflar asosida fan nuqtayi nazaridan yuzaga kelayotgan ko'plab muammolarni oqilona hal etish imkonini beradi.

Xaritalar: Ma'lum hududning geografik yoki demografik xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Turli ranglar, piktogrammalar va shtrixlar yordamida aholi zichligi, iqlim zonalari yoki tabiiy resurslarning joylashuvi kabi ma'lumotlarni aks ettirish mumkin.

Diagrammalar: Masalan, umumta'lim maktablarining 8-9-sinf o'quvchilari uchun

4 Safarov E.Yu. Geografik axborot tizimlari. – Toshkent, Universitet, 2010.

5 Sabirov K.B. GAT texnologiyalari asosida bo'lajak geografiya o'qituvchilarining innovatsion kompetentligini rivojlantirish metodikasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Samarqand-2024. B. 41-45.

6 Chang K.T., Introduction to Geographic Information Systems 8th Edition. Mc Graw-Hill International Edition. USA 2015.

mo'ljallangan atlaslarda berilgan ko'plab iqtisodiy va ijtimoiy geografik kartalarda doira yoki ustun diagrammalar orqali ma'lumotlarni solishtirish osonlashadi. Bu usul mintaqalararo farqlar yoki ma'lum tendensiyalarni ko'rishga imkon beradi.

Issiqlik xaritalari: Turli joylarda to'plangan ma'lumotlarni rang ko'rinishida, ya'ni, quyuqlik bilan ifodalash, ma'lum joylarda aholi zichligi yoki boshqa parametrlarni aniq ko'rishga imkon beradi.

Shu kabi vizualizatsiyalar, ayniqsa, katta hajmdagi geografik yoki statistik ma'lumotlarni tahlil qilishda juda foydali hisoblanadi, chunki ular murakkab ma'lumotlarni oddiy va ko'zga ko'rinadigan qilib aks ettiradi.

GAT texnologiyalarining qo'llanishi. Shaharsozlik va infratuzilma rejalashtirish: Shaharsozlik loyihalarida yangi yo'llarni qurish, suv va elektr tarmoqlarini joylashtirish yoki aholiga qulay turar-joylar barpo etish uchun qo'llaniladi. Tabiiy resurslarni boshqarish: GAT tabiiy resurslarni (masalan, o'rmonlar, suv havzalari) boshqarish va himoya qilishda yordam beradi. Masalan, o'rmonlarni kuzatish, ekotizimlarni himoya qilish va suv resurslarini boshqarish jarayonlarini optimallashtiradi⁷.

Tabiiy ofatlarni prognoz qilish va oldini olish: Yer silkinishi, suv toshqinlari, o'rmon yong'inlari kabi tabiiy ofatlarni oldindan prognoz qilish va ularning ta'sirini kamaytirish uchun ishlatiladi. **Ekologiya va atrof-muhit monitoringi:** GAT ekologik holatni kuzatish, ifloslanishni tahlil qilish va ekologik xavflarni aniqlashda keng qo'llanadi. Bu orqali atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Transport va logistika: Transport tizimlarini rejalashtirish va kuzatish, shuningdek, optimal

yo'nalishlarni ishlab chiqish va trafik oqimini boshqarish uchun qo'llaniladi⁸.

GAT texnologiyalarining afzalliklarida kuzatishimiz mumkin:

– to'g'ri va aniq ma'lumot olish: GAT har bir nuqta yoki ob'ektning geografik joylashuvi haqida aniq ma'lumotlar beradi, bu esa geografik to'g'ri qaror qabul qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

– resurslardan samarali foydalanish: GAT yordamida resurslardan, jumladan tabiiy resurslardan samarali foydalanish yo'llarini ishlab chiqish va qimmatga tushuvchi xatolardan, ayniqsa ochiq va yopiq usulda qazib olinadigan foydali qazilmalardan ko'p isrofchiliklardan qochish mumkin.

– vaqt va mablag'ni tejash: GAT yordamida turli tahlillarni avtomatlashtirish orqali vaqt va mablag'ni tejash imkoniyati mavjud. Bu holat hududning butun boshli topografik kartasini shakllantirish imkoniyatini beradi.

GAT geografik muammolarni hal qilish va turli masalalarni chuqur tahlil qilish uchun muhim vosita hisoblanadi. U mamlakatlar, tashkilotlar va tadqiqotchilar tomonidan xalqaro miqyosda qo'llanilib kelmoqda va o'sib borayotgan geografik axborot talablarini qondirish uchun rivojlanishda davom etmoqda⁹.

4. Simulyatsiyalar va modellashtirish. Simulyatsiyalar yordamida geografik jarayonlarni real vaqtda namoyish qilish mumkin. Masalan, yer qimirlashi, vulqon otilishi, iqlim o'zgarishlari kabi jarayonlarni modellashtirish orqali o'quvchilar tabiiy hodisalar haqida aniq tasavvurga ega bo'ladilar va bu ularning geografik bilimlarini oshiradi.

7 Abdug'aniyev I. Geografiya darslarida ta'limning texnika vositalaridan foydalanish. –T.: O'qituvchi, 1990. – 77 b.

8 Abduraxmonov S.N "Geoaxborot texnologiyalari va kartografik metodlar asosida mintaqaviy demograik jarayonlarni tadqiq qilish" Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferati. 2018yil. 18 b.

9 Абдуназаров У., Никадамбаева Х. Современные информационные технологии и географическое образование. ОПИ. Ахборот-коммуникация технология. – Т., 2005. – б. 36-39.

Simulyatsiya – bu real hayotdagi jarayonlar yoki hodisalarni kompyuter orqali modellashtirish jarayonidir. Geografiya fanida simulyatsiya tabiiy hodisalar, iqlim o'zgarishlari va boshqa geografik jarayonlarni o'rganish uchun keng qo'llaniladi. Quyida geografiya fanlari tizimida simulyatsiyadan foydalanishning asosiy afzalliklari va imkoniyatlari quyidagilar:

Tashqi ko'rinish va landshaftni modellashtirish orqali – landshaftlarni modellashtirish simulyatsiyalari talabalarga turli landshaft shakllarini o'rganishga yordam beradi. Bu jarayonlar orqali tog'lar, vodiylar, tekisliklar va boshqa geografik shakllarning yuzaga kelish jarayonlarini tahlil qilish imkoniyatlari paydo bo'ladi va kerakli hududlarni maketlarini shakllantirishimiz mumkin.

Tajriba va xavfsiz o'qitish muhiti yaratish

- Simulyatsiyalar yordamida real xavf tug'diruvchi hodisalarni xavfsiz tarzda sinab ko'rish mumkin. Bu o'quvchilarni tabiiy hodisalaridan himoya qilish bilan birga, ularga hodisalar haqida real tasavvur beradi.

Ekologik ta'sirlarni o'rganish

- Simulyatsiyalar tabiiy resurslarning kamayishi, sanoat chiqindilari yoki deforestatsiya kabi ekologik muammolarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarga tabiatning inson faoliyatiga qanday javob qaytarishini o'rgatadi.

Simulyatsiyalar yordamida o'quv jarayonini jonli va qiziqarli qilish mumkin. Bu texnologiya o'quvchilarning kuzatuvchanlik va analitik qobiliyatlarini oshiradi va ularni kelajakdagi murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

5. Masofaviy o'qitish imkoniyati. Internet va raqamli platformalar orqali geografiya fanlarini masofaviy o'qitish imkoniyati paydo bo'ldi. Masofaviy ta'limda talabalarga geografik mavzularni onlayn tarzda o'rganish, o'qituvchi

bilan virtual suhbat qilish, amaliy topshiriqlarni bajarish imkoniyati mavjud¹⁰.

Masofaviy o'qitish – bu texnologiyalardan foydalanib, talabalarga va o'quvchilarga uzoqdan bilim berish jarayoni tushuniladi. Bu tizimda o'quvchi va o'qituvchi o'zi mavjud bo'lgan joylashuvidan qat'i nazar, internet orqali o'zaro aloqada bo'lib o'qish imkoniyatiga ega. Bugungi kunda masofaviy o'qitish keng ommalashmoqda, ayniqsa oliy o'quv yurtlari, maktablar va kasb-hunar ta'limida keng qo'llaniladi. Bu o'qitish usuli quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

Joy va vaqt bo'yicha erkinlik – o'quvchilar dunyoning istalgan nuqtasidan darslarga qatnashishlari mumkin. O'quv jarayoni videodarslar, vebinarlar va onlayn topshiriqlar orqali amalga oshiriladi, bu esa vaqtni tejashga yordam beradi.

Moslashuvchanlik va individual yondashuv – o'quvchilar o'zlariga qulay bo'lgan vaqtda o'qishlari mumkin. Masofaviy o'qitishda har bir o'quvchi o'z sur'atiga qarab o'rganish imkoniyatiga ega.

Raqamli vositalar orqali boyitish – masofaviy o'qitishda turli xil interaktiv vositalar, masalan, video va audio materiallar, taqdimotlar, onlayn testlar va simulyatorlar yordamida o'quv jarayoni boyitiladi.

Harajatlarni kamaytirish – masofaviy o'qitishda transport va yashash xarajatlari kamayadi, chunki talabalar uyda yoki ularga qulay bo'lgan joyda ta'lim olishadi.

Xalqaro hamkorlik va tajriba almashish – masofaviy o'qitish orqali turli davlatlardagi oliy o'quv yurtlari va boshqa ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish, o'quvchilar bilan tajriba almashish osonlashadi.

Biroq masofaviy ta'limning qiyinchiliklari ham bor, jumladan texnik muammolar, internetga

10 Abduqodirov A., Pardaev A. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti // Monografiya. – Toshkent, 2009. –146 b.

ulanish muammolari, o'z-o'zini motivatsiya qilishning zarurligi va o'quvchilar orasidagi jismoniy muloqot yetishmasligi kabi masalalar umumiy ta'lim sifatiga ta'sir qilmasdan qolmaydi.

6. Yaratilgan materiallarning saqlanishi va almashish. Raqamli texnologiyalar yordamida yaratilgan ma'lumotlarni saqlash va kelgusida undan foydalanish osonlashadi. Shuningdek, bu materiallarni o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida almashish, geografik dars materiallarini mustahkamlash imkonini beradi. Yaratilgan materiallarning samarali saqlanishi va almashilishi ulardan uzoq muddat foydalanish, ulashish qulayligi, va xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega¹¹. Quyida ushbu jarayonning asosiy qadamlarini to'liqroq tushuntirib beraman.

Materiallarni saqlash – yaratilgan materiallar (matnlar, kartalar, rasmlar, videolar, loyihalar va boshqalar) ma'lum bir tizimda saqlanishi kerak. Saqlash jarayonida quyidagi tamoyillarni hisobga olish muhim:

Saqlash usullari: Bulutli saqlash xizmatlari: Google drive, dropbox, Onedrive kabi xizmatlar internet orqali ulanish imkonini beradi. Ushbu platformalar materiallarni istalgan joyda va qurilmadan ochishga yordam beradi.

Mahalliy disklar: Shaxsiy kompyuter, tashqi qattiq disk yoki USB xotiraga materiallarni saqlash olishi mumkin. Bu usul internetga ulanmagan vaqtda ham materiallardan foydalanishga imkon yaratadi.

Server yoki fayl saqlash qurilmalari: yirik kompaniyalar va tashkilotlar uchun server orqali materiallarni saqlash maqsadga muvofiqdir. Bu yirik hajmli fayllarni bir joyda saqlash va ularga maxfiy ruxsatlar berish imkonini beradi, masalan, O'zbekiston Respublikasining tarixiy va o'lkashunoslik atlaslarini katta xajmda yaratib,

saqlash imkoniyati yuzaga keladi.

Yaratilgan materiallarni saqlash va almashishda tizimli yondashuv materiallarning uzoq muddatli saqlanishini, ularni qulay ulashish imkoniyatini va ma'lumot xavfsizligini ta'minlashga yordam beradi. To'g'ri tashkil qilingan saqlash tizimi nafaqat oson foydalanish, balki ma'lumotlar xavfsizligini ham oshiradi.

7. Analitik ko'nikmalarni rivojlantirish. Raqamli texnologiyalar talabalarning geografik tahlil qilish va ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Buning natijasida talabalar raqamli ma'lumotlarga asoslangan holda iqlim, demografiya, tabiiy va iqtisodiy resurslar va boshqa geografik mavzulardagi ko'plab jarayonlarni mustaqil tahlil qila oladilar.

Analitik ko'nikmalarni rivojlantirish ko'plab kasbiy va hayotiy vaziyatlarda muvaffaqiyat qozonish uchun muhim sanaladi. Bu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun quyidagi usullarni ko'rib chiqish mumkin:

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar geografiya fanlarini o'qitishda zamonaviy yondashuvlarni qo'llash, o'quv jarayonlarini avtomatlashtirish va o'quvchilarga zamonaviy ko'nikmalar berish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa ta'lim oluvchilarni yangi bilimlar bilan ta'minlab, ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

11 Андреев А.В., Андреев С.В., Доценко И.Б. Практика электронного обучения с использованием Моодле. – Таганрог: Изд-во. ТТИ ЮФУ, 2008. – 146-149 с.

YOSH TADQIQOTCHILAR

TALABALARNI JISMONIY TARBIYA VA SPORTGA JALB ETISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVI

Eldor Ziyat o'g'li Nurmatov – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarning jismoniy tarbiya va sportga jalb etilishi jarayonida zamonaviy pedagogik va innovatsion yondashuvlarni o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning jismoniy faolligini oshirish, ularning sog'lom turmush tarzini shakllantirish va sportga qiziqishini uyg'otishning samarali usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada elektron va interaktiv ta'lim vositalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, guruh va individual mashg'ulotlar, shuningdek, motivatsion strategiyalarning jismoniy tarbiya va sportga jalb etishda roli ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot natijalari talabalarning faolligini oshirish, jismoniy tayyorgarlik va sog'lom turmush tarzini rag'batlantirishda innovatsion yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению современных педагогических и инновационных подходов к вовлечению студентов в физическую культуру и спорт. В исследовании анализируются эффективные методы повышения физической активности студентов высших учебных заведений, формирования у них здорового образа жизни и пробуждения интереса к спорту. В статье также показана роль электронных и интерактивных образовательных инструментов, информационно-коммуникационных технологий, групповых и индивидуальных тренировок, а также мотивационных стратегий в привлечении студентов к физической культуре и спорту. Результаты исследования подтверждают эффективность инновационных подходов в повышении активности студентов, поощрении физической подготовленности и здорового образа жизни.

Abstract. This article is devoted to the study of modern pedagogical and innovative approaches in the process of involving students in physical education and sports. The study analyzes effective methods for increasing the physical activity of students in higher educational institutions, forming their healthy lifestyle and arousing interest in sports. The article also shows the role of electronic and interactive educational tools, information and communication technologies, group and individual training, as well as motivational strategies in attracting students to physical education and sports. The results of the study confirm the effectiveness of innovative approaches in increasing student activity, encouraging physical fitness and a healthy lifestyle.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat, jismoniy mashq, ommaviy sport, raqamli texnologiyalar, innovatsiya, raqamli ta'lim, IoT – buyumlar interneti, sensorlar, gadjetlar, fitnes-treker, sog'lom turmush tarzi.

Ключевые слова: физическая культура, физическая культура, физические упражнения, массовый спорт, цифровые технологии, инновации, цифровое образование, IoT – Интернет вещей, датчики, гаджеты, фитнес-трекер, здоровый образ жизни.

Keywords: physical education, physical culture, physical exercise, mass sports, digital technologies, innovation, digital education, IoT – Internet of Things, sensors, gadgets, fitness tracker, healthy lifestyle.

Mamlakatimizda yuksak madaniyatga ega, har tomonlama yetuk va jismonan sog'lom avlodni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. So'nggi yillarda yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ularning salomatligini mustahkamlash, bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish hamda ommaviy sport harakatini kengaytirish maqsadida jismoniy tarbiya va sport sohasini tubdan isloh qilishga qaratilgan qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Jumladan, 2020-yil 24-yanvarda qabul qilingan PF-5924-son Farmon – "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon mazkur sohada boshqaruv tizimini takomillashtirish, sport infratuzilmasini rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa yoshlarni ommaviy sportga jalb etishning yangi mexanizmlarini joriy etishga xizmat qildi. Shuningdek, 2022-yil 1-apreldagi PQ-201-son Qaror – "Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga

olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaror asosida mahalla tizimida sportni rivojlantirish, hududlarda sport maydonchalari barpo etish va "beshta muhim tashabbus" doirasida yoshlarning jismoniy faolligini oshirish bo'yicha aniq mexanizmlar belgilandi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi sohada uzoq muddatli strategik maqsadlarni belgilab berdi. Mazkur konsepsiyada jismoniy tarbiya tizimini modernizatsiya qilish, sport ta'limini takomillashtirish, yuqori malakali trener va pedagog kadrlar tayyorlash, sportni raqamlashtirish hamda xalqaro maydonda raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash vazifalari ustuvor yo'nalish sifatida ko'rsatildi.

So'nggi yillarda davlatimiz rahbari tomonidan jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirishga doir yangi qaror va farmonlar ham qabul qilinib, oliy ta'lim muassasalarida sport infratuzilmasini yaxshilash, talabalar sportini qo'llab-quvvatlash, sport maktablari faoliyatini takomillashtirish hamda trenerlik faoliyatini professional asosda yo'lga qo'yish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, mamlakatimizda raqamli transformatsiya jarayonlari jismoniy tarbiya tizimiga ham izchil tatbiq etilmoqda. Xususan, Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasi doirasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi mobil platformalar, onlayn monitoring va tahlil tizimlarini joriy etish ko'zda tutilgan. "Sog'lom hayot uchun 5000 qadam" loyihasi esa aholining kundalik jismoniy faolligini mobil ilovalar orqali hisobga olish, rag'batlantirish va monitoring qilish mexanizmini yaratdi. Bu esa talabalar va yoshlar uchun jismoniy faollikni nazorat qilish, individual yuklamalarni rejalashtirish hamda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda zamonaviy, qulay va samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Yuqoridagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar va tashabbuslar jismoniy tarbiya tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish, ta'lim muassasalarida sog'lom va raqobatbardosh avlodni tarbiyalash, sportni ommaviy va professional darajada rivojlantirishning mustahkam huquqiy asosini yaratdi.

Bizning tadqiqotimizning asosiy maqsadi "jismoniy madaniyatni shakllantirish" va "jismoniy tarbiya va sportga jalb qilish" kabi jarayonlarni o'rganish kontekstida intellektual va harakatli komponentlarga asoslangan holda innovatsion yondashuv, ya'ni, raqamli texnologiyalar va IoT – buyumlar internetini mobil texnologiya kontentlari bilan integratsiya qilishning tizimli tarkibiy qismini aniqlashdan iboratdir.

Raqamli texnologiyalar ma'lumotlarni ishlab chiqaradigan, saqlaydigan yoki qayta ishlaydigan elektron vositalar, tizimlar, qurilmalar va resurslardir. Raqamli muhitning o'zi rivojlanishi bilan bir qatorda, so'nggi yillarda Bluetooth va Wi-Fi raqamli protokollari bilan jihozlangan, Internetga keng polosali ulanishni ta'minlaydigan barcha turdagi kompyuter qurilmalaridan keng foydalanish sezilarli sur'atlarda o'sib bormoqda. Ushbu texnik qurilmalar bir-biri bilan, asosiy kompyuter, raqamli muhit bilan va bevosita foydalanuvchi bilan erkin muloqot qilish va katta hajmdagi ma'lumotlarni berilgan URL manziliga o'tkazish yoki real vaqt rejimida ko'rsatish imkoniyatiga ega. Zamonaviy IT muhitida buyumlar interneti (IoT) ni rivojlantirish konsepsiyasi tobora keng tarqalmoqda. Buyumlar interneti (IoT) qurilmalarni kompyuter tarmog'iga ulash imkoniyatiga ega va ularga maxsus dasturiy ta'minot, ilovalar yoki HTTP protokollari orqali kerakli raqamli ma'lumotlarni qayta ishlash, to'plash, tahlil qilish va ushbu tarmoqning boshqa obyektlariga uzatishga yordam beradi.

Buyumlar interneti (IoT) - bu o'rnatilgan texnologiyani o'z ichiga olgan jismoniy obyektlar

tarmog'i bo'lib, bu obyektlarga o'z holatining parametrlarini yoki atrof-muhit holatini o'lchash, ushbu ma'lumotdan foydalanish va uzatish imkonini beradi¹. Boshqacha qilib aytganda, IoT deganda Internet yoki boshqa tarmoqlar orqali bir-biri va ularning egasi bilan o'zaro aloqada bo'lgan qurilmalarning ma'lum bir to'plami tushunilishi mumkin.

Buyumlar internetining rivojlanishi hozirgi vaqtda quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- barcha turdagi ma'lumotlarni yig'ishning iqtisodiy jihatdan asoslangan jarayonini ta'minlash imkonini beruvchi miniatyura datchiklari, kontrollerlari va uzatgichlarining ko'pligi;

- o'tkazish qobiliyatining o'sishi va tarmoqlarning kirib borishi, shuningdek, IP-manzillar sonining ko'p marta ko'payishi, bu narsa Internetdagi barcha qurilmalar va obyektlarning jalb etilishiga yordam beradi;

- ko'p yillar davomida AT narxini belgilab bergan ma'lumotlarni saqlash va boshqarish xarajatlarini pasaytirish;

- to'plangan ma'lumotlarni real vaqtga yaqin rejimda ishlash imkonini beruvchi kuchli analitik vositalarning paydo bo'lishi.

IoT-buyumlar interneti gadjetlari ko'pincha mustaqil ishlaydi, foydalanuvchilar esa o'z sozlamalariga o'zgartirishlar kiritishlari va so'ralgan ma'lumotlarga kirish huquqini berishlari mumkin. IoT tarmoqlari real vaqt rejimida ishlashi mumkin va odatda bir qator aqlli qurilmalar va birlamchi ma'lumotlarni aloqa protokollari orqali uzatadigan bulutli platformani o'z ichiga oladi².

Talabalarda jismoniy va aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish va sportga jalb qilish uchun maqbul

qarorlarni qabul qilish tizimini ishlab chiqishda IoT (Buyumlar interneti) orqali olingan ma'lumotlar asosida xronobiologik jarayonlarni tahlil qilish asosan zamonaviy apparat-dasturiy majmualar va algoritmik ta'minotni o'z ichiga oladi. Jumladan, yurak urish tezligi, uyqu rejimi, tana harorati va jismoniy faollikni kuzatish uchun sensorlar bilan jihozlangan aqlli soatlar, fitnes bilakuzuklar, foydalanuvchi muhitidagi yorug'lik sharoitlari, harorat, namlik va shovqin darajasini kuzatuvchi sensorlari, fiziologik parametrlarni o'lchash uchun sensorlar, jismoniy harakatlar va faoliyatlarni kuzatish uchun akselerometrlar va giroskoplar kabi ishlovchi sensorlar.

IoT qurilmalari ushbu sensorlardan ma'lumotlarni yig'adi va ularni Wi-Fi, Bluetooth yoki uyali aloqa kabi xavfsiz va ishonchli simsiz aloqa tarmog'i orqali ma'lumotlarni qayta ishlash markaziga uzatadi. Yig'ilgan ma'lumotlarni samarali saqlash va boshqarish uchun bulutga asoslangan Azure IoT Edge, Office Web Apps, Salesforce va Google Cloud kabi internet xizmatlaridan foydalanish mumkin.

Tahlil qilingan ma'lumotlarni talabalarga taqdim etish uchun mobil ilova yoki veb boshqaruv paneli ko'rinishida qulay interfeysni ishlab chiqish lozim. Bu ularning jismoniy va ruhiy holati, ko'rsatkichlari bo'yicha real vaqtda tahlil qilish hamda statistik fikr-mulohazalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Respublikamiz pedagogika oliy ta'lim muassasalarining barcha yo'nalishlari uchun jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish bo'yicha mashg'ulotlarini tizimli olib borishni qayta yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Talabalarga fikr-mulohazalarni taqdim etish va kerak bo'lganda tavsiyalar berish mexanizmlarini joriy etishda turli mutaxassisliklar bo'yicha ularning kasbiy muhim fazilatlariga e'tibor qaratish lozim.

1 Michael Hausenblas. Key Requirements for an IoT Data Platform. [Электрон ресурс]: MAPR. 2015. 19 January. URL: https://www.mapr.com/blog/keyrequirements-iot-data-platform#VXIxq_ntmko.

2 Magomedov Gamzat Xasratovich. Talabalar jismoniy tarbiyasini individuallashtirishda axborot va kompyuter texnologiyalari. JURNAL. Zamonaviy pedagogik ta'lim muammolari. 2022

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari mazmunini rivojlantirishning dolzarbligi ularning sog'lig'ini yaxshilash, ijodiy va kelgusi mehnat faoliyatiga tayyorgarlik darajasini oshirish, sog'lom turmush tarziga motivatsiyasini oshirish bilan belgilanadi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining har bir fakulteti talabalari uchun jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish dasturini turli sport va jismoniy mashqlarning noan'anaviy turlari bilan mazmunli boyitish maqsadga muvofiqdir. Jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish mazmuniga turli elementlarni kiritishning asosiligi ikkita mezon bo'yicha amalga oshiriladi: tibbiy ko'rik hamda funktsional diagnostika natijalariga asoslangan talabalarning fiziologik xususiyatlari; kasbiy yo'naltirish uchun jismoniy tarbiya mazmuni elementlarini tanlash³.

Filologiya (O'zbek tili, rus tili, adabiyot, xorijiy tillar), Matematika, fizika, informatika, tarix mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar uchun ularning kasbiy faoliyatining psixofiziologik tarkibiy qismi ustuvor xususiyat sifatida aniqlandi, ya'ni, kam jismoniy energiya talab qiladigan kam harakatli ish. Ushbu mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar ko'pincha o'tirish holatiga, minimal fizik harakatlariga, past amplitudali va barmoq mushaklarning kichik kuchlanishiga ega. O'z navbatida, "Tarix" va "Madaniyatshunoslik" yo'nalishlari talabalari uchun sayyohlik va arxeologik faoliyat bilan uyg'un holda o'tirib ishlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Filologiya (O'zbek tili, rus tili, adabiyot, xorijiy tillar) mutaxassisliklari talabalari quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlarga ega: o'ziga ishonch, hissiy barqarorlik, bag'rikenglik, xotira, tasavvur.

Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (yengil

atletika, sport va harakatli o'yinlar, badminton, suzish);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (suv aerobikasi, yoga, sheyeping, cheerliding, bodibilding, fitnes).

"Matematika", "Fizika", "Informatika" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalarda kasbiy jihatdan muhim jismoniy va aqliy sifatlar: xotira, tafakkur, hissiy barqarorlik, mantiqiy fikrlash, diqqat bilan aniqlangan. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (og'irlik ko'tarish, atletika, armrestling, shaxmat, shashka, sport va harakatli o'yinlar, yengil atletika);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (kuchli ekstremal, pauerlifting, stritbol, lapta, bodibilding, fitnes, snoubord).

"Tarix" va "Madaniyatshunoslik" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlari: tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati, operativ fikrlash xususiyatlari aniqlangan. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (turizm, sport va ochiq havoda o'yinlar, merganlik);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (tarixiy qilichbozlik, dart, parkur, stritbol, snoubord).

"Ta'lim menejmenti" va "Bolalar psixologiyasi" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar kasbiy faoliyatning psixofiziologik komponentining ustuvor xususiyati - nevro-emotsional stressning kuchayishini aniqladilar. Ularning kelajakdagi

3 Nagovitsin, R. S. Universitetda jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish faoliyati mazmunini modernizatsiya qilish. Jismoniy mashqlarning innovatsion tizimi / R. S. Nagovitsin, I. V. Ipatov // Alma Mater. – 2013. – No 3. – B. 87–92.

faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari – jismoniy kuchni o'rtacha sarflashni talab qiladigan mobil faoliyat, kam ta' minlangan oilalar va o'smirlar bilan ishlash. Umumiy chidamlilik, diqqat, tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati, hissiy barqarorlik kabi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar aniqlangan⁴.

Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, qo'l jangi, suzish, aerobika);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (sharq jang san'ati, yoga, parkur, stretching, velosiped, lapta, skeytbord, turniket, yurish).

"Boshlang'ich ta'lim" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalarning psixofiziologik faoliyatining ustuvor xususiyati nevro-emotsional stressning kuchayishi hisoblanadi. Kelajakdagi kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari qayd etilgan – o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan mobil faoliyat. Kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tashabbuskorlik, tashkilotchilik qobiliyati, chidamlilik, hissiy barqarorlik, bag'rikenglik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (gimnastika, harakatli va sport o'yinlari, stol tennisi, badminton, shaxmat, shashka, suzish, chang'i);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (stretbol, bar, lapta, sheyping, fitnes, flesh-mob, skeytbord, yurish).

"Musika" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar psixofiziologik faoliyatning nevro-emotsional stressning

kuchayishi kabi ustuvor xususiyatini aniqladilar. Ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi bu o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan kombinatsiyalangan faoliyat. Quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tasavvur, jasorat va qat'iyat, hissiy barqarorlik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, badminton, suzish);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (bodyflex, kallanetika, Pilates, velosipedda yurish, sheyping, bodi baleti, cheerliding, flesh-mob, yurish)⁵.

"Texnologiya" mutaxassisliklarida tahsil olayotgan talabalar uchun psixofiziologik faoliyatning quyidagi xususiyatlari ustuvor hisoblanadi: sezilarli jismoniy faollik, nevro-emotsional stressning kuchayishi.

Kelajakdagi kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari qayd etilgan – o'rtacha jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan kombinatsiyalangan faoliyat. Quyidagi kasbiy jihatdan muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar aniqlangan: hissiy barqarorlik, operativ fikrlash, bag'rikenglik, qat'iyatlilik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (sport va harakatli o'yinlar, og'ir atletika, yengil atletika, turizm);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (pauerlifting, velosport, flesh-mob, fitnes, jang san'ati, skeytbord).

"Jismoniy tarbiya" mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar psixofiziologik faoliyatning ustuvor xususiyatlarini aniqladilar: sezilarli jismoniy

4 Abels K. W., Bridges J. M. Teaching movement education: foundations for active lifestyles. Champaign, IL: Human Kinetics, 2010. XVI, 264 p.

5 Abrahamyan A.M. Training of bachelors of physical education in the direction of using information and communication technologies in educational and coaching activities: Dissertation abstract... cand. pedagogical sciences Moscow. 2012. – 22 p.

faollik, neyro-emotsional stressning kuchayishi. Ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi qayd etiladi – yuqori jismoniy va aqliy energiya sarfini talab qiladigan mobil faoliyat. Quydagi professional muhim jismoniy va ruhiy sifatlar aniqlangan: tashabbuskorlik, hissiy barqarorlik, tashkilotchilik qobiliyati, qat'iyatlilik, bag'rikenglik. Ushbu xususiyatlarga asoslanib, biz quyidagilarni tavsiya qilamiz:

an'anaviy sport va jismoniy mashqlar (gimnastika, chang'i sporti, harakatli va sport o'yinlari, stol tennisi, badminton, turizm, yengil atletika);

jismoniy mashqlarning noan'anaviy va innovatsion tizimlari (bodyflex, kallanetika, Pilates, velosport, sheyping, lapta, cheerliding, turniket, pauerlifting, jang san'ati, flesh-mob, roliklar).

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqorida aniqlangan eksperimental dasturlar va texnologiyalar pedagogika oliy ta'lim muassasalarining ta'lim tizimida talabalarining jismoniy madaniyatini shakllantirish, sog'lom turmush tarziga motivatsiya uyg'otish va sportga jalb qilishda muhim omil bo'lishi mumkin.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ СЕМАНТИКИ СЛОВА В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Зульфия Физулиевна Алиханова – преподаватель,
Гулистанского государственного педагогического института

Аннотация. В статье рассматривается семантика слова в контексте межкультурной коммуникации с позиций лингвострановедения. Анализируется роль национально-культурных компонентов значения, коннотативных различий, лингвокультурных лакун и образных средств языка в процессе межкультурного общения. Обосновывается необходимость учета лингвострановедческого аспекта при обучении иностранному языку, в том числе русскому языку как иностранному, с целью формирования адекватной коммуникативной и семантической компетенции.

Annotatsiya. Maqolada soʻz semantikasi madaniyatlararo kommunikatsiya doirasida lingvomamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan koʻrib chiqiladi. Madaniyatlararo muloqot jarayonida maʼno tarkibidagi milliy-madaniy komponentlar, konnotativ farqlar, lingvomadaniy lakunalar hamda tilning obrazli vositalarining roli tahlil qilinadi. Chet tilini, jumladan, rus tilini chet tili sifatida oʻqitishda lingvomamlakatshunoslik aspektini hisobga olish zarurligi asoslab beriladi, bu esa adekvat kommunikativ va semantik kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Abstract. The article examines word semantics in the context of intercultural communication from a linguocultural perspective. The role of national and cultural components of meaning, connotative differences, linguocultural lacunae, and figurative language means in the process of intercultural interaction is analyzed. The necessity of taking the linguocultural aspect into account in foreign language teaching, including Russian as a foreign language, is substantiated in order to develop adequate communicative and semantic competence.

Ключевые слова: лингвострановедение, семантика слова, межкультурная коммуникация, лингвокультура, коннотация, РКИ.

Kalit soʻzlar: lingvomamlakatshunoslik, soʻz semantikasi, madaniyatlararo kommunikatsiya, lingvomadaniyat, konnotatsiya, РКИ (rus tili chet tili sifatida).

Keywords: linguocultural studies, word semantics, intercultural communication, linguoculture, connotation, РКИ (Russian as a foreign language).

В условиях глобализации, интенсификации миграционных процессов, академической мобильности и цифровой коммуникации проблема межкультурного общения приобретает особую научную и практическую значимость. Современное языковое взаимодействие всё чаще осуществляется в условиях культурной асимметрии, когда участники коммуникации обладают различным фоновым знанием, системой ценностей и культурных представлений. В этом контексте особую актуальность приобретает Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5117 от 19 мая 2021 года, направленное на качественное

повышение уровня изучения иностранных языков, что отражает стратегическую значимость формирования межкультурной компетенции в условиях глобализации¹.

Эффективность межкультурной коммуникации определяется не только владением языковой системой, но и способностью адекватно интерпретировать культурно обусловленные значения, закреплённые в семантике языковых единиц. В данном ключе особое значение приобретает лингвострановедческий подход, рассматривающий язык как носитель национально-культурной информации и средство аккультурации.

¹ Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-5117 «О мерах по поднятию на качественно новый уровень популяризации изучения иностранных языков в Республике Узбекистан» от 19 мая 2021 года.

Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых лингвострановедению и межкультурной коммуникации, проблема интерпретации национально-культурных компонентов семантики слова остаётся недостаточно разработанной, особенно в аспекте коннотативных расхождений, лингвокультурных лакун и образных средств языка. Это нередко приводит к коммуникативным ошибкам, искажению смыслов и формированию ложных интерпретаций в процессе общения.

В связи с этим актуальным представляется исследование семантики слова в межкультурной коммуникации с позиций лингвострановедения, ориентированное на выявление семантических факторов, влияющих на успешность межкультурного взаимодействия.

Цель статьи – выявить особенности национально-культурной обусловленности семантики слова и определить её роль в процессе межкультурной коммуникации.

Для достижения поставленной цели в статье решаются следующие задачи:

рассмотреть лингвострановедение как междисциплинарное направление в системе гуманитарных наук;

охарактеризовать основные функции языка в лингвострановедческом аспекте;

проанализировать специфику семантики слова в условиях межкультурной коммуникации;

определить значение лингвострановедческого подхода в обучении иностранному языку.

Лингвострановедение представляет

собой междисциплинарную область знаний, изучающую взаимосвязь языка и культуры и реализующуюся, прежде всего, в методике преподавания иностранных языков. Термин был введён в научный оборот Е.М.Верещагиным и В.Г.Костомаровым в 1970-е годы и получил дальнейшее развитие в их работах, посвящённых теории слова и обучению русскому языку как иностранному².

В рамках лингвострановедения язык рассматривается как средство аккультурации обучающихся, то есть приобщения к новой культурной среде посредством освоения национально-специфических значений языковых единиц. Так, лингвострановедение выходит за пределы вспомогательного методического аспекта и формируется как самостоятельное научное направление, интегрирующее лингвистические, культурологические и социолингвистические подходы³.

В лингвострановедении особое внимание уделяется общественным функциям языка, определяющим его роль в межкультурной коммуникации (см.рис.1).

Рис.1 Функции языка в лингвострановедческом аспекте

Коммуникативная функция языка предполагает наличие участников общения

2 Алиханова З.Ф. Лингвострановедение. – Ташкент: Bookmany Print, 2025. – 159 с.

3 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005.

общего фонда культурных знаний. Без понимания культурного контекста даже грамматически правильное высказывание может быть интерпретировано неверно.

Аккумулятивная функция языка заключается в его способности аккумулировать и передавать общественно-исторический опыт. Лексика языка отражает изменения в жизни общества, фиксируя культурные ценности и стереотипы.

Когнитивная функция проявляется в формировании картины мира и менталитета носителей языка. Освоение иностранного языка сопровождается освоением иной системы мышления и ценностей.

Номинативная и дискурсивная функции связаны с процессом наименования и концептуализации действительности. Знание этимологии и образных значений слов способствует более глубокому пониманию языка и культуры.

Эмоционально-экспрессивная функция языка отражает национально-культурные особенности оценивания и символизации явлений, что особенно важно при интерпретации метафор, идиом и фразеологизмов.

Семантика слова в межкультурной коммуникации представляет собой сложное единство денотативных и коннотативных компонентов. Значение слова формируется под влиянием исторических, культурных и социальных факторов, что обуславливает его вариативность в разных языках и культурах⁴.

Межкультурная коммуникация определяется как общение между людьми, соблюдением различных культур, и включает не только языковой обмен, но и культурно обусловленные нормы и поведение. Семантика слов в этом процессе – это не

просто лексическое значение, а совокупность денотативных (прямых) и коннотативных (эмоциональных, культурных) смыслов, которые могут существенно различаться в разных культурах. Знание языка другой культуры необходимо, но недостаточно для адекватного взаимопонимания, так как слова одного и того же языка могут иметь разные культурно обусловленные значения и эмоциональные смыслы.

Ключевые особенности семантики слов в межкультурной коммуникации включают следующие аспекты:

✓ полисемия и вариативность значений – одно и то же слово может иметь несколько значений в разных языках, что влияет на его интерпретацию. Так, русское слово «характер» может обозначать как совокупность психологических качеств личности, так и особенность явления (ср.: «у работы сложный характер»), тогда как в узбекском языке слово «*xarakter*» преимущественно употребляется в значении личностных черт человека и значительно реже переносится на абстрактные явления.

✓ культурная обусловленность – семантические оттенки слов формируются под влиянием традиций, истории и мировоззренческих особенностей конкретного народа. Одно и то же слово или фразеологизм в разных культурах могут иметь разные образные и эмоциональные значения (ср.: узбекское «*na don, na somon*» и русское «ни рыба, ни мясо» имеют сходный денотативное значение, но различаются по образу и эмоциональному восприятию;

✓ коннотативные различия – одно и то же слово может иметь положительную или отрицательную окраску в разных культурах. К примеру, русское слово «простота, простой»

4 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980.

нередко имеет негативную коннотацию, ассоциируясь с наивностью или недостатком интеллектуальной глубины (ср.: «хуже простоты только воровство»). В узбекской культуре слово «sodda» чаще воспринимается как положительная характеристика, обозначающая искренность, открытость и отсутствие лукавства;

✓ специфика образных выражений – устойчивые метафоры, идиомы и фразеологизмы часто несут уникальный национально-культурный компонент, затрудняющий их точный перевод и понятны только при знании историко-культурного контекста (ср.: русское «бить баклуши», «трын-трава»). В узбекском языке аналогичную трудность представляют выражения «it egasini tanimaydi» (букв.: «собака не узнаёт хозяина» – о беспорядке, хаосе) или «qovun tushurmoq» (букв.: «уронить дыню»), означает совершить глупость, допустить грубую ошибку, попасть в неловкое положение или сказать что-то неуместное, семантика которых не может быть выведена из буквального перевода;

✓ эквивалентность и отсутствие точных аналогов – не все слова имеют точный эквивалент в другом языке, что может приводить к семантическим сдвигам при переводе и интерпретации. Не все слова имеют точные эквиваленты в другом языке, что приводит к семантическим сдвигам при переводе и интерпретации. Например, русское слово «тоска» не имеет полного семантического соответствия в узбекском языке и при переводе передаётся с помощью описательных конструкций («ichki iztirob», «ko'ngil ezilishi»), которые лишь частично отражают его эмоционально-психологическую глубину. Аналогично узбекское слово «or-nomus» не имеет однозначного эквивалента в русском языке, поскольку включает комплекс

понятий чести, достоинства и моральной ответственности. Понятие «xijolat» в узбекском языке обозначает эмоционально-этическое состояние, связанное с чувством стыда, смущения или социальной неловкости, возникающее в ситуации осознания несоответствия собственных действий, слов или положения принятым нормам поведения и межличностного такта. Семантическое поле данного понятия включает внутреннее переживание морального дискомфорта, деликатное чувство стеснённости перед другими людьми, а также реакцию, обусловленную воспитанностью и уважением к социальным ожиданиям. В отличие от русского слова «стыд», xijolat не всегда предполагает наличие вины; чаще оно отражает мягкую форму саморефлексии и этической чувствительности. В русском языке данное понятие передаётся контекстуально с помощью лексем «стыд», «смущение», «неловкость», однако ни одна из них не является полным семантическим эквивалентом, поскольку не охватывает совокупность нравственных и социокультурных оттенков, присущих узбекскому термину;

✓ лингвокультурные лакуны. В межкультурной коммуникации часто используются слова «лакуны» – пробелы в переводном значении, когда определенные семантические компоненты отсутствуют или не совпадают в разных культурах, что особенно заметно в эмоциональной и идиоматической лексике. Так, в русском языке отсутствует точный эквивалент узбекского обращения «aka» или «ora», выражающего не только родственные, но и социально-этикетные отношения. Точного однословного аналога слову «farosat» в русском языке нет: это понятие передаётся описательно и в зависимости от контекста может означать проницательность,

житейскую мудрость, рассудительность, тонкое чутьё или практическую смекалку; причина в том, что «farosat» объединяет ум, интуицию, опыт и нравственную зрелость в одном слове, тогда как в русском эти значения разделены между разными понятиями. В свою очередь, узбекский язык не имеет полного аналога русскому слову «интеллигентность», которое включает сложный комплекс культурных, этических и поведенческих характеристик. Подобные лакуны особенно заметны в сфере эмоциональной и оценочной лексики.

Важно учитывать, что страноведческая информация не приходит извне, а извлекается в процессе обучения языку из учебных текстов, из лексических, фонетических и грамматических форм языка. Языковые единицы устного или письменного текста – это сигналы той или иной национальной культуры, которые посылает нам собеседник и которые мы должны декодировать (расшифровать), а значит, понять, что хотел сказать собеседник, вскрыть подтекст сообщения. Вторая задача – уметь использовать эти сигналы в своей речи, так как только тогда общение между представителями разных стран будет адекватным.

Таким образом, проведённый анализ позволяет утверждать, что семантика слова в условиях межкультурной коммуникации обладает выраженной национально-культурной спецификой и не может быть адекватно интерпретирована исключительно в рамках его словарного, лексического значения. Установлено, что лингвострановедческий подход обеспечивает более глубокое понимание культурно обусловленных компонентов значения и выступает эффективным средством формирования семантической и коммуникативной компетенции изучающих

иностранный язык. Игнорирование национально-культурных и коннотативных особенностей лексических единиц приводит к коммуникативным сбоям, искажению смыслов и снижению эффективности межкультурного взаимодействия. Включение лингвострановедческого компонента в процесс обучения иностранному языку, в том числе русскому языку как иностранному, способствует не только повышению уровня языковой подготовки, но и формированию межкультурной чувствительности и успешной аккультурации обучающихся.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ, КАК ОПОРЫ ПРИ ОБЪЯСНЕНИИ ГРАММАТИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Мая Хусановна Ишмурадова – преподаватель,
РКИ Президентской школы г.Джизак

Аннотация. В данной статье рассматриваются использование сравнительного метода для достижения высоких результатов в объяснении русской грамматики с учетом интереса студентов к английскому языку и их национального менталитета. В статье сравнительный метод используется для изучения рода, времен глаголов, прилагательных, категорий чисел, сложных предложений и фразеологических единиц в примерах.

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tili grammatikasini tushuntirishda yuqori natijalarga erishish uchun, o'quvchilarning ingliz tiliga bo'lgan qiziqishini hamda milliy mentalitetini hisobga olgan holda, qiyosiy metoddan foydalanish usullari haqida izohlangan. Maqolada qiyosiy metoddan foydalanib, tillardagi rod, fe'l zamonlari, sifat, son turkumlari, murakkab gaplar va frazeologik birliklar qiyoslab misollar orqali o'rganiladi.

Abstract. This article explains the methods of using the comparative method in order to achieve high results in explaining Russian grammar, taking into account the students' interest in English and their national mentality. The article uses the comparative method to study gender, verb tenses, adjectives, number categories, complex sentences and phraseological units in languages through comparative examples.

Ключевые слова: сравнительный метод, русская грамматика, интерес учащихся, английский язык, узбекский язык, национального менталитет, род, времена глаголов, прилагательные, категории чисел, сложные предложения, фразеологические единицы.

Kalit so'zlar: qiyosiy metod, rus tili grammatikasi, talabalarning qiziqishi, ingliz tili, o'zbek tili, milliy mentalitet, jins, fe'l zamonlari, sifatlar, son kategoriyalari, murakkab gaplar, frazeologik birliklar.

Keywords: comparative method, Russian grammar, students' interest, English language, Uzbek language, national mentality, gender, verb tenses, adjectives, number categories, complex sentences, phraseological units.

Современные тенденции международных отношений ведут к интеграции мирового сообщества и проявляются в многоязычном информационно-речевом потоке. Процесс обучения в Узбекистане происходит при прямом и опосредованном диалоге культур, имплицитно присутствующем во всех сферах совместной общественной и производственной деятельности различных субъектов коммуникации¹.

Преподавательская деятельность требует знаний, умений, навыков и положительных качеств личности. Наряду с профессиональными и методическими

умениями педагога выделяет его знания и других языков, сопоставляя их с родным или же с другим международным языком, ученик лучше понимает изучаемый язык. Использование метода сравнения (компаративного метода) – один из самых эффективных способов обучения русскому языку в аудитории, где учащиеся уже владеют узбекским и активно изучают русский и английский. Это позволяет превратить «языковой барьер» в «мостик» понимания.

Представляем анализ ключевых грамматических тем через призму сопоставления²:

1 Султанова С. Методическое обеспечение профессиональной направленности студентов языковых вузов. Научно-методический журнал «Преподавание языка и литературы» Ташкент. 2018. №6.

2 Решетов В. В. «Основы сопоставительной грамматики русского и узбекского языков». Тошкент. «Укитувчи», 1965. С.–56.

1. Категория рода. В узбекском языке категория рода отсутствует, что создает основные трудности. Английский язык здесь выступает как промежуточный помощник. Он (стол), Она (книга) It (table), It (book) В русском даже неодушевленные предметы имеют "пол".

Мой брат / Моя сестра. My brother / My sister. В английском притяжательное местоимение не меняется. Методический прием: Используйте английские местоимения как «мостик», но акцентируйте внимание на том, что в русском языке даже неодушевленные предметы распределяются между «он» и «она».

2. Глагольные времена и виды. Здесь удобно использовать узбекский язык для понимания нюансов времени и английский – для понимания аспекта (вида). Времена: В узбекском и английском система времен шире, чем в русском (3 времени). Вид (Совершенный/Несовершенный): Сравнение с английским: СВ (Совершенный вид) часто коррелирует с временами группы Perfect, а НСВ (Несовершенный) – с Continuous или Simple. Пример: I was reading (я читал – НСВ) vs I have read (я прочитал – СВ).

3. Имена прилагательные и числительные. Прилагательные: В узбекском и английском языках прилагательное – это «застывшая» форма. В русском – это «хамелеон». Узбекский/Английский: Katta uy, katta kitob / Big house, big book. (Слово не меняется). Русский: Большой дом, большая книга. Вывод для ученика: В русском языке прилагательное – это «эхо» существительного, оно обязано повторять его род, число и падеж.

Числительные: Сложность русского числительного – в его склонении.

Сравнение с узбекским помогает понять структуру (составные числительные строятся схожим образом), но акцент делается на падежном согласовании, которого нет в английском и узбекском.

4. Сложные предложения. Узбекский язык – язык агглютинативный с иным порядком слов (глагол в конце). Английский – язык с фиксированным порядком слов. Придаточные определительные: Русский: «Книга, которую я купил...» Английский: "The book which I bought..." (Структура похожа). Узбекский: "Men sotib olgan kitob..." (Причастие перед существительным).

Метод: При объяснении порядка слов в сложноподчиненном предложении английский язык служит лучшим ориентиром для русского, чем узбекский.

5. Фразеология и менталитет. Сравнение фразеологизмов – лучший способ задействовать национальный менталитет и повысить интерес. Прямые эквиваленты:

Русский: Аппетит приходит во время еды.

Английский: Appetite comes with eating.

Узбекский: Ishtaha ovqat paytida keladi.

Различия в образах: Русский: Когда рак на горе свистнет (невозможное событие). Английский: When pigs fly (когда свиньи полетят). Узбекский: Tuva dumini yerga tekkizganda (когда верблюд коснется хвостом земли).

Практические рекомендации для учителя: Таблицы-триады: При вводе новой темы рисуйте таблицу из трех колонок (RU / EN / UZ). Это снимает страх перед неизвестным³. Поиск «Ложных друзей переводчика»: Обсуждайте слова, которые звучат похоже, но значат разное (например, английское magazine и

3 Щерба Л. В. «Преподавание иностранных языков в школе. Общие вопросы методики». – Москва: Издательство «Юрайт», 2020. С.148.

русское магазин). Опора на логику: Если в узбекском языке падежная система развита (6 падежей), используйте это как фундамент для объяснения русских падежей, проводя параллели между окончаниями⁴ (например – нинг в узбекском \approx Родительный падеж в русском).

Использование метода сравнения (компаративного анализа) – это один из самых эффективных способов «взломать» языковой барьер. Когда учащиеся видят логические параллели или резкие контрасты между родным (узбекским), популярным вторым (английским) и изучаемым (русским) языками, грамматика перестает быть набором сухих правил.

Вот краткий гид по эффективному применению этого метода:

1. Категория рода: Русский и Английский.

В узбекском языке категории рода нет, что создает главную трудность. Сравнение с английским помогает понять саму логику деления слов, хотя системы и различаются. Логика: В английском род в основном привязан к биологическому полу (Natural Gender), в русском – к окончанию слова (Grammatical Gender).

Пример для объяснения: Английский: The table... it. (Неодушевленное = оно).

Русский: Стол... он. (Окончание нулевое = мужской род).

Акцент: Важно показать, что в английском местоимения he/she/it – это единственное спасение для понимания рода, тогда как в русском «род» диктует форму прилагательных и глаголов в прошлом времени.

2. Грамматические параллели: Русский,

Английский и Узбекский.

Метод сравнения позволяет использовать сильные стороны каждого языка для объяснения сложных тем⁵. Времена глагола | English | Система времен в русском проще (3 времени), но категорию вида (совершенный/несовершенный) легче объяснить через английские Continuous и Simple/Perfect. Прилагательные | Uzbek | В узбекском прилагательные не меняются по числам и падежам перед существительным (chiroyli qiz / chiroyli qizlar). Нужно подчеркнуть, что в русском прилагательное – это «эхо» существительного.

Числительные | Uzbek / English | Сравните порядок слов. В узбекском и английском существительное после числительного часто в единственном числе (beshta kitob, five books – формально ед.ч. в узбекском), в русском – сложные правила управления падежом⁶. Сложные предложения | English | Структура придаточных с “which/that” очень похожа на русские “который/что”. Это помогает строить логические связи.

3. Фразеология и национальный менталитет.

Здесь кроется самый интересный аспект. Сравнение идиом помогает учащимся почувствовать «душу» языка.

Метод поиска эквивалентов:

Русский: «Когда рак на горе свистнет» (невозможное событие).

Английский: «When pigs fly» (когда свиньи полетят).

Узбекский: «Tuva dumi yerga tekkanda» (когда хвост верблюда коснется земли).
Результат: Ученик запоминает не просто

4 Берман И. М. «Методика обучения английскому языку». – Москва. «Высшая школа», 1970.–229.

5 Пассов Е. И. «Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению». Москва: «Просвещение».1991.С.–223.

6 Зимняя И. А. «Психология обучения неродному языку». Москва: «Просвещение».1991.С.–222.

перевод, а образ, характерный для каждой культуры.

4. Использование менталитета при объяснении.

Учитывая уважение к структуре и иерархии в узбекской культуре, грамматику русского языка можно подавать как систему «согласования и подчинения» (где главное слово – «хозяин», а зависимые – «слуги», которые принимают его форму). Это ложится на культурный код и упрощает понимание падежных окончаний. Почему это работает? Снижение тревожности: Ученик понимает, что «в английском тоже есть сложности, и я с ними справился».

Таким образом, с этого можно сформировать аналитическое мышление к новым навыкам лингвистического поиска. Вышесказанным можно добавить, что у учащихся вырастает опора на родной язык: узбекский язык дает мощную базу для понимания безличных конструкций и специфики глагольных форм. Для улучшения работы по переводу рекомендуется проводить упражнения тренировочного характера, вопросно-ответные беседы или использовать части текста для написания диктанта, изложения, а также устный пересказ на русском языке, что является одним из важнейших этапов в процессе обучения связной русской речи.

VIRTUAL MULOQOT MADANIYATI – IJTIMOIV TARMOQLARDAN OQILONA FOYDALANISH ASOSI

Ravshan Nazarovich Nazarov – o'qituvchi,
Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada virtual muloqot madaniyatining mazmun-mohiyati, uning zamonaviy ijtimoiy tarmoqlarda shakllanish xususiyatlari hamda yoshlar ma'naviy-axloqiy kamolotiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishning huquqiy, axloqiy va psixologik asoslari yoritilib, raqamli makonda muloqot etikasi tamoyillari ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье раскрываются сущность и содержание культуры виртуального общения, особенности её формирования в современных социальных сетях, а также её влияние на духовно-нравственное развитие молодежи. Особое внимание уделяется правовым, этическим и психологическим основам рационального использования социальных сетей. На основе научных источников обосновываются принципы коммуникационной этики в цифровом пространстве.

Abstract. This article explores the essence and conceptual foundations of virtual communication culture, the specific features of its formation within contemporary social networks, and its impact on the moral and spiritual development of youth. Particular attention is paid to the legal, ethical, and psychological foundations of the responsible use of social media platforms. The principles of communication ethics in the digital environment are substantiated through a comprehensive analysis of scholarly sources.

Kalit so'zlar: virtual muloqot, muloqot madaniyati, ijtimoiy tarmoqlar, netiket, axborot xavfsizligi, raqamli savodxonlik, yoshlar tarbiyasi

Ключевые слова: виртуальное общение, культура общения, социальные сети, нетикет, информационная безопасность, цифровая грамотность, воспитание молодежи.

Keywords: virtual communication, communication culture, social networks, netiquette, information security, digital literacy, youth education.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida virtual makon jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bugungi kunda Facebook, Instagram, Telegram, TikTok kabi ijtimoiy tarmoqlar millionlab foydalanuvchilarni birlashtirib, muloqotning yangi shaklini – virtual muloqotni yuzaga keltirdi. Mazkur jarayonda muloqot madaniyati masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki virtual muloqot nafaqat axborot almashish vositasi, balki shaxsning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy faolligini shakllantiruvchi muhitdir.

Virtual muloqot madaniyati va ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish masalasi so'nggi yillarda falsafa, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va axborot xavfsizligi yo'nalishlarida keng tadqiq etilmoqda. Virtual muloqot madaniyatining nazariy asoslari dastlab internet

etikasi doirasida shakllangan. Virginia Shea tomonidan yaratilgan Netiquette asarida internet foydalanuvchilari uchun muloqot qoidalari tizimlashtirilgan. Muallif onlayn makonda hurmat, aniqlik va mas'uliyat tamoyillarini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Ushbu asar virtual muloqot madaniyatining dastlabki konseptual asoslaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Axborot jamiyati va raqamli kommunikatsiya jarayonlarini chuqur tahlil qilgan olimlardan biri – Manuel Castells. Uning The Internet Galaxy asarida internetning ijtimoiy tuzilma va madaniyatga ta'siri ochib berilgan. Muallif virtual makonni yangi ijtimoiy makon sifatida talqin qilib, undagi muloqot shakllari shaxs identifikatsiyasiga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Bu yondashuv virtual muloqot madaniyatini ijtimoiy jarayon sifatida o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Virtual muloqotning psixologik jihatlari, xususan internetga qaramlik muammosi Kimberly

S. Young tadqiqotlarida keng yoritilgan. Uning ilmiy ishlari internetdan ortiqcha foydalanish shaxs ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, ijtimoiy ajralish va emotsional beqarorlikka olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shuningdek, Sherry Turkle ning *Alone Together* asarida texnologiyalar insonlararo munosabatlarga qanday ta'sir ko'rsatayotgani tahlil qilinadi. Muallif virtual muloqot real ijtimoiy aloqalarni qisqartirishi va insonning yolg'izlanishiga sabab bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda virtual muloqot madaniyati media savodxonlik bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Media savodxonlik shaxsning axborotni tanqidiy tahlil qilish, soxta xabarlarini aniqlash va axborot xavfsizligini ta'minlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Bu boradagi ilmiy ishlarda ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishning pedagogik mexanizmlari ishlab chiqilgan.

Kontent-tahlil – virtual muloqot va internet etikasi bo'yicha ilmiy manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar va zamonaviy tadqiqotlar o'rganildi. Komparativ tahlil – xorijiy va milliy tadqiqotlar qiyosiy ravishda tahlil qilindi. Tizimli yondashuv – virtual muloqot madaniyati ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillar birligida ko'rib chiqildi.

Virtual muloqot madaniyati – bu raqamli makonda axloqiy me'yorlar, hurmat, mas'uliyat va odob qoidalariga rioya qilgan holda muloqot qilish ko'nikmalaridir. Ilmiy adabiyotlarda bu tushuncha "netiket" (internet etiketi) atamasi bilan ham ifodalanadi¹. Virtual makonda muloqot yozma, audio va vizual shakllarda amalga oshiriladi. Shu sababli nutq madaniyati,

axborotning haqqoniyligi, mualliflik huquqiga hurmat va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalalari muhim o'rin tutadi². Ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

Axborot tanlash madaniyati – soxta va zararli axborotlardan himoyalanih;

Vaqtni boshqarish – me'yoridan ortiq foydalanishning oldini olish;

Axborot xavfsizligi – shaxsiy ma'lumotlarni oshkor etmaslik;

Hurmat va bag'rikenglik – boshqa foydalanuvchilarga nisbatan odob saqlash;

Huquqiy mas'uliyat – qonunchilik talablariga rioya qilish.

Tadqiqotlarga ko'ra, internetdan me'yoridan ortiq foydalanish psixologik qaramlikni keltirib chiqarishi mumkin³. Bu esa shaxsning ijtimoiy faolligiga va ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yoshlar ijtimoiy tarmoqlarning eng faol qatlamini tashkil etadi. Shu bois ularda raqamli savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir. Virtual makonda noto'g'ri muloqot – kiberbulling, haqorat, yolg'on axborot tarqatish kabi holatlar ma'naviy-axloqiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi⁴.

So'rov noma natijalariga ko'ra, respondentlarning aksariyati kuniga 3–5 soat vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazishini bildirgan. Eng ko'p foydalaniladigan platformalar sifatida Telegram, Instagram va TikTok qayd etildi. Olingan natijalar ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan xulosalar bilan hamohangdir. Jumladan, Kimberly S. Young internetdan ortiqcha foydalanish psixologik qaramlikni shakllantirishi

1 Shea V. *Netiquette*. – San Francisco: Albion Books, 1994.

2 Netiket qoidalarini targ'ib qilish – yoshlar orasida internet etikasi bo'yicha treninglar va seminarlar tashkil etish. Society. – Oxford: Oxford University Press, 2001.

3 Young K. S. *Internet Addiction: A New Clinical Phenomenon and Its Consequences*. // *American Behavioral Scientist*, 2004.

4 Turkle S. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. – New York: Basic Books, 2011.

mumkinligini ta'kidlaydi⁵. Tadqiqotimiz natijalarida ham respondentlarning ma'lum qismi ijtimoiy tarmoqlarsiz kunni tasavvur qila olmasligini bildirgan. So'rov natijalariga ko'ra, ishtirokchilarning bir qismi onlayn muloqotda qisqartirilgan, noadabiy yoki hissiy ifodalardan tez-tez foydalanishini tan olgan. Ayrim hollarda bahs-munozaralarda keskin va hurmatsiz munosabat kuzatilgan. Bu holat Virginia Shea tomonidan ishlab chiqilgan netiket qoidalariga zid hisoblanadi⁶. Muallif virtual makonda hurmat, aniqlik va mas'uliyat asosiy tamoyil bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, ayrim respondentlar soxta axborotlarga duch kelganini bildirgan. Bu esa axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi. Respondentlarning ma'lum qismi ijtimoiy tarmoqlardan uzoq vaqt foydalanish diqqatning pasayishi va vaqtni samarasiz sarflashga olib kelishini qayd etdi. Mazkur natijalar Sherry Turkle ning *Alone Together* asarida ilgari surilgan g'oyalar bilan uyg'unlik kasb etadi⁷. Unda virtual muloqotning real ijtimoiy aloqalarni susaytirishi va insonda yolg'izlik hissini kuchaytirishi mumkinligi ta'kidlangan.

Bundan tashqari, Manuel Castells axborot jamiyatida shaxs identifikatsiyasi va muloqot shakllari tubdan o'zgarishini qayd etadi⁸. Tadqiqot natijalari ham yoshlarning o'zini namoyon etishida virtual makon muhim o'rin tutayotganini ko'rsatdi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki:

Yoshlar ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanadi, biroq foydalanish madaniyati har doim ham yetarli darajada shakllanmagan;

Netiket qoidalariga rioya qilish darajasi o'rtacha;

Axborot xavfsizligi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur;

Virtual muloqot real ijtimoiy munosabatlarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Demak, virtual muloqot madaniyatini shakllantirish uchun ta'lim jarayonida media savodxonlik, axborot xavfsizligi va muloqot etikasi bo'yicha tizimli ishlar olib borish zarur.

Virtual muloqot madaniyati ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishning muhim shartidir. Raqamli makonda axloqiy me'yorlarga rioya qilish, axborot xavfsizligini ta'minlash, vaqtni to'g'ri taqsimlash hamda hurmat tamoyillariga amal qilish sog'lom axborot muhitini shakllantiradi. Jamiyatda yuksak virtual muloqot madaniyatini qaror toptirish yoshlar ma'naviy kamoloti va axborot xavfsizligining muhim omilidir. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, virtual muloqot madaniyati ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanishning muhim sharti hisoblanadi. Yoshlar orasida Telegram, Instagram va TikTok kabi platformalardan keng foydalanish kuzatilmoqda. Biroq foydalanish jarayonida netiket qoidalariga to'liq rioya qilinmasligi, vaqtni samarasiz taqsimlash, soxta axborotlarga ishonish hamda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish borasida yetarli ko'nikmalar shakllanmaganligi aniqlandi. Nazariy manbalar tahlili va empirik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, virtual makonda muloqot jarayoni shaxsning ma'naviy-axloqiy qarashlari, psixologik holati va ijtimoiy faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli virtual muloqot madaniyatini shakllantirish masalasi pedagogik va ijtimoiy muammo sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, virtual muloqot madaniyati – bu faqat texnik ko'nikma emas, balki axloqiy me'yorlar, huquqiy bilim va raqamli savodxonlik

5 Young K.S. Internet Addiction: A New Clinical Phenomenon and Its Consequences. – 2004.

6 Shea V. Netiquette. – 1994.

7 Turkle S. Alone Together. – 2011.

8 Castells M. The Internet Galaxy. – 2001

uyg'unligidir.

Tadqiqot xulosalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Ta'lim muassasalarida media savodxonlikni kuchaytirish – o'quv dasturlariga "Raqamli madaniyat" va "Virtual muloqot etikasi" bo'yicha maxsus mavzularni kiritish.

2. Netiket qoidalarini targ'ib qilish – yoshlar orasida internet etikasi bo'yicha treninglar va seminarlar tashkil etish.

3. Axborot xavfsizligi bo'yicha profilaktik ishlar – shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik ko'nikmalarini shakllantirish.

4. Ota-ona va pedagoglar hamkorligini kuchaytirish – yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish jarayonini nazorat qilish va yo'naltirish.

5. Vaqtni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish – ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish me'yorlarini belgilash va ongli foydalanish madaniyatini shakllantirish.

6. Ilmiy-amaliy tadqiqotlarni kengaytirish – virtual muloqot madaniyatining psixologik va ijtimoiy jihatlarini chuqurroq o'rganish.

"ULUG'BEK XAZINASI" ASARI LEKSIKASINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Akram Achilovich Butayev – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" (1976) tarixiy-psixologik romanining leksik tizimi funksional-semantik nuqtayi nazardan tahlil etiladi. Roman matni korpus lingvistik usullari asosida o'rganilib, leksik birliklar 31 ta mavzuiy-semantik guruhga ajratildi. Har bir guruhning miqdoriy ulushi, chastotasi, stilistik va konnotativ funksiyalari aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, roman leksikasi XV asr temuriylar davri realiyalarini rekonstruksiya qilishda polistratif xususiyatga ega bo'lib, arxaik, arab-fors, shevalik va muallif neologizmlari qatlamlarining uyg'un sintezi orqali tarixiy muhitni badiiy jonlantirishga xizmat qiladi. Natijalar o'zbek tarixiy romanchiligida leksik rekonstruksiya metodologiyasini yanada takomillashtirishga asos bo'la oladi.

Аннотация. В статье с функционально-семантической точки зрения анализируется лексическая система историко-психологического романа Одила Якубова "Сокровище Улугбека" (1976). Текст романа изучен на основе методов корпусной лингвистики, а лексические единицы разделены на 31 тематико-семантическую группу. Определены количественное соотношение, частотность, стилистические и коннотативные функции каждой группы. Результаты исследования показали, что лексика романа имеет полистративный характер при реконструкции реалий эпохи Тимуридов XV века и служит для художественного воссоздания исторической атмосферы посредством гармоничного синтеза пластов архаизмов, арабизмов, персизмов, диалектизмов и авторских неологизмов. Полученные результаты могут стать основой для дальнейшего совершенствования методологии лексической реконструкции в узбекской исторической романистике.

Abstract. This article analyzes the lexical system of Odil Yakubov's historical-psychological novel, "Ulugh Beg's Treasure" (1976), from a functional-semantic perspective. The text of the novel is studied using corpus linguistics methods, with lexical units being divided into 31 thematic-semantic groups. The quantitative ratio, frequency, stylistic functions, and connotative functions of each group are determined. The research results show that the novel's lexicon is polystratic in its reconstruction of the realities of the 15th-century Timurid era. It serves to artistically recreate the historical atmosphere through a harmonious synthesis of layers of archaisms, Arabisms, Persianisms, dialectisms, and authorial neologisms. The findings can serve as a basis for the further improvement of the methodology for lexical reconstruction in Uzbek historical fiction.

Kalit so'zlar: funksional-semantik maydon, mavzuiy guruhlar, leksik stratifikatsiya, tarixiy roman, Odil Yoqubov, "Ulug'bek xazinasini", korpus tahlili.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, тематические группы, лексическая стратификация, исторический роман, корпусный анализ.

Keywords: functional-semantic field, thematic groups, lexical stratification, historical novel, corpus analysis.

Ijodkorning o'tmishga munosabati o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Uning tarixiy manbalarni o'qishi, o'rganishi, o'tmishning makon va zamon manzaralarini chuqur his qilishi, anglashi, idrok etishi tufayli yuzaga keladi. Tarix haqiqati badiiy asarga shundayligicha kirib kelmaydi. U yozuvchi fantaziyasi bilan to'ldiriladi, muayyan g'oyaviy maqsadga bo'ysundirilishi barobarida, avvalo, ko'z o'ngimizda tirik odamday gavdalanishi kerak.

"Ulug'bek xazinasini" romanida yozuvchi

badiiy makon va zamon manzarasida syujetning epik ko'lamdorligi va vertikaligi orqali XV asr siyosiy-madaniy-maishiy hayotini tasvirlar ekan, Ulug'bekning tarjimaiy holiga daxldor voqea bilan emas, balki roman syujeti "rasadxonaning teran sukunati" dan boshlanishi, u yaratgan ilmiy merosning abadiyligi, uni saqlab qolish uchun kurash harakatlariga asoslanadi. Romanning mazmun mundariyasi, niyat-maqsadi badiiy-falsafiy g'oyasi qahramon xarakteri, obrazning ruhiy olami, syujet va kompozitsiyasi kabilarning har biri alohida-alohida unsur hisoblansa, ularni

ichki jihatdan bog'lab turadigan vosita makon va zamon obrazidir. Romanda badiiy obraz o'z vaqtida shakliy ahamiyatga ega bo'lsa-da, o'zining mazmun-mundariyasi makon va zamon orqali dunyoning manzarasi ramziylikda namoyon bo'ladi¹.

Odil Yoqubov qalamiga mansub „Ulug'bek xazinasi“ tarixiy romani 1970-73-yillarda yozilgan. O'zbek adabiyotining muhim, sara namunalari- dan sanalgan mazkur asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida Mirzo Uug'bek hayoti va fojiali o'limi haqida, ikkinchi qismida esa uning merosi va uni saqlab qolish bu borasida shogirdlari tomonidan olib borilgan kurashlar, sa'y-harakatlar haqida hikoya qilinadi.

Yozma manbalar tilini o'rganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi. Leksika tilning boshqa sohalariga nisbatan turli ichki va tashqi ta'sirlarni o'zida mujassam etgani bois, xalqning madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarish va o'sishni aniqlashga ko'maklashadi². Binobarin, tilning tarixiy rivojlanish jarayoni va lug'at boyligini o'rganishning keng tarqalgan usullaridan biri tildagi so'zlarni mavzuiy guruhlarini ajratib tahlil qilishdir. Badiiy manba tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirish asar yaratilgan davr xalqlarining ma'naviyati, huquqiy saviyasi, qo'shni va qardosh xalqlar bilan olib borgan hamkorlik munosabatlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkoniyatini beradi³.

Tilshunoslikda "til (mazmun) mundarijasini maydon metodi orqali o'rganish eng samarali va

qulay metodlardan biri hisoblanadi. Maydonlarni leksik-semantik va funksional-semantik maydonlarga ajratishda oppozitiv, komponent tahlil hamda matniy tahlil metodlari o'ziga xos yordam beradi"⁴. Funksional-semantik maydon termini maydon tushunchasining lisoniy hodisa ekanligiga ishora qilish bilan birga, uning mohiyatini ham o'zida nisbatan to'liqroq aks ettiradi⁵. Badiiy asar leksikasi ko'lami, qo'llangan leksik birliklarning qamrovi nuqtayi nazardan roman tilida quyidagi mavzuiy guruhlar qayd etilganligi kuzatildi.

Antroponimlar: Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy, Amir Temur, Abu Rayhon Beruniy, Qozizoda Rumiy, Abdulatif, Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchi, Miram Chalabiy, Qusam ibn Abbos, Mavlono Muhiddin, Amir Sulton Jondor tarxon, Nizomiddin Xomush, Bobo Husayn Bahodir, Mavlono Muhiddin.

Kishilarga nisbatan qo'llanuvchi so'zlar: odam, kishi, kimsa, yor, do'st, birodar, dushman, hamroh, oshna, habib, yov.

Inson tana a'zolari nomlari: bosh, bel, oyoq, qo'l, yurak, ko'z, quloq, hovuch, qosh, egin, soch, tizza, tish, yonoq, kiprik, manglay, bilak, biqin.

Qavm-qarindoshlik, yaqinlik ma'nolarini anglatuvchi so'zlar. Bularni, o'z navbatida, quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratish mumkin:

1) umumiy tarzda «qarindosh» tushunchasini bildiruvchi leksemalar: qarindosh, nasl, avlod, urug, zurriyot;

2) qarindoshlik tushunchasini individual tarzda ifodalovchi so'zlar: bobo, ota, bola, o'g'il, ona, ena, amma, xola, og'a, ini, farzand, amakivachcha.

1 Тўйчиев А. Тарихий бадииятда макон ва замон. – Тошкент: Шарқ юлдузи, 2012. – №5. – Б. 74.

2 Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: ФАН, 1983. –Б. 3.

3 Абдулхайров М. "Девони Мунис" тилининг лексик қатламлари. Филол. фан. ном. ...дис. автореф. –Т.: 1996. –Б. 16.

4 Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 61.

5 Элмуродова Л. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 26.

Yosh tushunchasi bilan aloqador leksemalar: yosh, yigit, qari, chol, kekxa, mo'ysafid.

Jinsiy tafovut tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: xatun, ayal, er, qiz, ogul, nortuya.

Kishilarning qo'li bilan yaratilgan narsa-predmetlar nomlari:

a) asbob-uskunalar: pichoq, igna, ip, tayoq, oybolta, qaychi;

b) kiyim-kechak, gazlama, zebu ziynatlar va ular bilan bog'liq tushunchalar: ko'ylak, to'n, kamzul, yaktak, yaqa, xirqa, qalpoq, dastar – "salla", takya, chopon, choriq, bo'z, po'stin, telpak, chakmon;

d) inson faoliyati mahsuli bo'lgan boshqa xil predmet nomlari: gilam, kigiz, ipak, yol, kema, tegirmon;

e) uy-ro'zg'or buyumlari: qadah, jam, piyola, kosa, minbar, choynak, parda, qafas, qozon, tovoq, qumg'on, obdasta, qoshiq, ro'mol, kachkul, beshik, xontaxta;

f) turar-joy va u bilan bog'liq narsalarni bildiruvchi so'zlar: eshik, devor, uy, tom, o'tov, chodir, darvoza, ayvon, bino, tandir, o'choq.

Yegulik va ichimliklar: non, osh, suv, may, boda, qimiz, sut, shrob, un, kabob, patir, choy, tuz, talqon.

Kasb-hunar nomlari: temirchi, chilangar, misgar, suyaktarosh, sangtarosh, sandiqchi, beshiksoz, mixchi, taqachi, etikdo'z, gilamdo'z, kosib.

Etnonimlar: turkman, arab, turk, barlos, sart, fors, qipchoq, xitoy, qalmoq.

Tibbiyotga oid tushunchalar va nuqsonlarni ifodalaydigan terminlar: kasal, tabib, jarohat, yara, telba, gung, xasta.

Musika asboblari va kuy bilan bog'liq leksemalar: nog'ora, karnay, nay, chorgoh, tanbur, nola, setor, qobuz, chang.

Mavhum tushunchalar: hunar, tush, orzu, mehr, qahr, baxt, aql, zavq, ishq, sevgi, fikr, anduh, lutf, falokat, vafo, hayo, g'am, muhabbat, baraka.

Ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni anglatuvchi terminlar:

1) ma'muriy-hududiy bo'linishni ifodalovchi terminlar: davlat, yurt, el, shahar, ulus, xalq, xaloyiq, mamlakat, daha, qishloq, guzar;

2) ma'muriy-siyosiy tartib tushunchasini bildiruvchi leksemalar: farmon, fatvo, hukm, muhr, qaror, nishon, tartib, amr, buyruq, anjuman, maslahat, yorliq;

3) jinoyat va ularga chora ko'rish bilan bog'liq istilohlar: qatl, fitna, fosiq, fasod, jazo, qasos, zindon, chora;

4) mansab-martabani bildiruvchi leksemalar:

a) davlat boshqaruvi tizimiga tegishli mansablar: malik, podshoh, shoh, sulton, xon, hokim, sadr, amir, tarxon, darug'a, shahzoda;

b) diniy boshqaruv va insonni ulug'lovchi istilohlar: shayxulislom, imom, shayx, xalifa, muazzin, mufti, xoja, hazrat, mavlono, avliyo, peshvo, rasul, payg'ambar.

5) mulk egalari va oddiy tabaqa vakillarini anglatuvchi so'zlar: boy, davlatmand, zodagon, badavlat, gado, faqir, tilanchi, notavon, fuqaro, qul, xizmatkor, kanizak, joriya, bechora, mazlum.

6) in'om-ehson tushunchasini ifodalovchi leksemalar: sovg'a, hadiya, ato, ehson, in'om, muruvvat.

Savdo-sotiq va pul munosabatlari bilan aloqador tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklar: savdo, tijorat, foyda, zarar, sarf, bozor, baho, narx, do'kon, arzon, qimmatbaho, savdogar, tijorat, pul, oltin, kumush.

Harbiy leksika: bek, sarkarda, lashkarboshi, posbon, yasovul, suvoriy, soqchi, askar, sipoh, cherik, chapovul, hirovul, harb, lashkar, qalqon,

qilich, nayza, oq, dubulg'a, sovut.

Kitobatchilik terminlari: kitob, sharh, noma, husnixat, maktub, daftar, xat, varaq, qalam, kutubxona, qo'lyozma.

Geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksemalar: chap, o'ng, janub, tog', dasht, chashma, buloq, anhor, daryo, dengiz, vodiya.

Toponimlar: Samarqand, Chin, Rum, Qohira, Beypin, Bag'dod, Badaxshon, Balx, O'tror, Damashq, Hirot, Makka, Ka'ba, Xuroson, Movarounnahr, Kesh.

Fitonimlar:

1) gul turlari va ularga doir atamalar: bog', ravza, bo'ston, gul, lolaqizg'aldoq, g'uncha, binafsha, chuchmoma.

2) mevali va mevasiz daraxtlar va ularga aloqador so'zlar: meva, anor, noshvati, nok, daraxt, yaproq, barg, uzum, chinor, sarv, tal, o'rik, dovuchcha, shaftoli, bodom, archa;

3) madaniy va yovvoyi o'simliklar nomi: bug'doy, tok, tariq, arpa, ko'knori, nasha, qamish, soya, tikon, yalpiz, yovshan, shuvoq;

4) sabzavot ekinlari: qalampir, piyoz, jo'xori, mosh, poliz, qovun, tarvuz.

Zoonimlar:

a) yirtqich hayvonlar nomi: arslon, sher, suvsar, it, tulki, mushuk, tozi, qashqir, yo'lbars;

b) uy va yavvoyi hayvonlar: ot, qoy, tuyay, nortuya, biya, qulun, toy, sigir, qozi, echki, arxar, eshak, xachir, fil, kiyik, ohu, yilqi, uloq, buzoq, olmaxon, quyon, baliq;

d) qushlar va ularga oid zoonimlar: qush, torg'ay, bulbul, bayqush, qaldirg'och, burgut, kaptar, xo'roz, oqqush, musicha, quzg'un, bedana, kaklik, turna, laylak, qiyg'ir;

e) hasharotlar: ari, pashsha, kapalak, chumoli, chigirtka, kana, burga;

f) sudraluvchilar, o'rgimchaksimonlar va suv hayvonlari: ilon, chayon, baliq, qunduz, baqa.

Teonimlar:

1) "farishta" va "payg'ambar" tushunchalariga doir leksemalar: malak, farishta, rasul, payg'ambar, anbiyo, hadis, sayid;

3) farz va vojib amallar bilan bog'liq so'zlar: farz, namoz, haj, namozgar, shom namozi, namozi asr, bomdod namozi, namozshom, juma namozi, qibla, salot, sajda;

4) ibodat va sig'inuvchilarni bildirivchi teonimlar: toat, ibodat, zohid, taqvodor, qul, banda, mo'min, musulmon, taqvo, qanoat;

5) jannat, do'zax hamda taqdir bilan aloqador atamalar: gunoh, yozuq, jannat, ravza, firdavs, do'zax, tamuq, jahannam, hur, ruh, taqdir, mahshar, oxirat, qiyomat, azal;

6) islomda qaytarilgan amallar hamda adashgan shaxs tushunchasini anglatuvchi leksemalar: makruh, harom, kofir, bid'at, xurofot, shayton, iblis, majusiy.

Astroponimlar: Yer, Ko'k, Osmon, Oy, Quyash, Nohid, Zuhro, yulduz, nujum, burj, falak, oftob.

Qimmatbaho toshlar: gavhar, javhar, zumrad, javohir, dur, la'l, firuza, yoqut, olmos, inju, zabarjad.

Tabiiy hodisalarning nomi: bulut, qor, chaqmoq, yashin, sel, bahor, ko'klam, qish, yel, kuz, yoz, shamol, shudring.

Vaqt, zamon tushunchalarini ifodalovchi so'zlar: oy, yil, kun, ilgari, burun, keyin, kecha, kechqurun, kunduz, tun, tong, payt, aqshom, tush, zamon, vaqt, davr, dam, subhidam, fasl, mahal, lahza, soat, erta.

Ta'lim va tarbiya bilan aloqador so'zlar: ta'lim, tarbiy, fan, ilm, pir, madrasa, muallim, ustod, shogird, dars, saboq, qiroat.

Adabiyotshunoslik terminlari: she'r, qissa,

hikoya, nazm, shoir, devon, bayt, hikoyat, harf, doston, ertak, risola, asar.

Xususiyat va belgini bildiruvchi leksemalar:

a) ijobiy xususiyat anglatuvchi soʻzlar: ulugʻ, buyuk, aziz, yaxshi, tinch, oson, qulay, yuksak, oliy, ezgu, xushnud, xushovoz;

b) xulq-atvor, holat bilan aloqador istilohlar: bahodir, mardona, mard, zoʻr, rost, durust, ajab, hayrat, gʻaroyib, kamtar, botir, olijanob, hushyor, ajoyib;

d) uslubiy jihatdan boʻyoqdor soʻzlar: chiroy, nozuk, goʻzal, jamol, yoqimli, nazokat, nigor, suyakli, xushqomat, xushsurat;

e) salbiy xususiyatni ifodalovchi leksemalar: yomon, yalgʻon, munofiq, badnom, badbaxt, razil, xunrez, padarkush, oqpadar, xunxoʻr, battol, malʼun, riyokor, diyonatsiz, qotil;

f) taʼm xususiyatini ifodalovchi soʻzlar: achchiq, chuchuk, taxir, totli, taʼm, shirin;

g) rang-tusni anglatuvchi leksemalar: qizil, koʻk, yashil, moviy, sariq, oq, qora, pushti, nafarmon, qizgʻish, boʻz, binafsha rang, alvon, surmarang, havorang;

h) harorat, tezlikni ifodalovchi soʻzlar: issiq, sovuq, qahraton, yorgʻa, bot, tez, sekin, darhol, darrov;

i) hajm, oʻlchov, masofa, jamlikni bildiruvchi soʻzlar: kichik, katta, kabir, ulugʻ, tor, keng, qisqa, kalta, yarim, butun, qalin, yupqa, ingichka, yaqin, olis, yuqori, yiroq, uzoq, uzun, past, baland, tepa;

j) yorugʻlik xususiyatini hamda muayyan holatni anglatuvchi leksemalar: yoruq, oydin, ravshan, yengil, ogʻir, semiz, quruq, nam, hoʻl, yashirin, yolgʻiz, eski, yangi.

Raqamlar, miqdor va oʻlchovni bildiruvchi soʻzlar: bir, ikki, uch, toʻrt, besh, yeti, oʻn, ottiz besh, qirq, sakkiz yuz, bitta, ikkita, birisi, uchala, ikkala, uchinchi, besh-olti, uch-toʻrt, hovuch, botmon, nafar, chogʻli, parcha.

Harakat, holat va faoliyat bilan bogʻliq tushunchalarni anglatuvchi leksemalar:

1. Nutqiy faoliyatga oid soʻzlar: de-, ayt-, soʻzla-, alda-, alda-, sana-, qičqir, baqir-, bildir-, soʻra-, koʻndir-, una-, maqta-, yomonla-, buyur-, yolvor-, chorla-.

2. Holat bilan aloqador leksemalar: yot-, yasha-, tur-, qol-, tuna-, oʻtir-, tin-, toʻxtamoq, toʻl-, tutash- sovi-, eskir-, yopush-, yorish-, asra-, saqla-, yashir-, tuzat-, az- – “adashmoq”, inon-, yon-, porla-, beza-, qari-, yiqil-, yozil- – “ochilmoq”, egil-, semir-, terla-, uyal-, kul-, ovun-.

3. Harakatni bildiruvchi soʻzlar: yubor-, yur-, yugur-, chop-, qoch-, kel-, izla- tush-, sol-, yogʻ-, qaz-, tom-, ash-, sakra, buril-, kez-, yumala-, tebrat-, irgʻa-, silkin, bagʻla-, tayyorla-, hozirla-, tep-, tesh-, sanch-, tufla-, tishla-, chayna-, ber-, ot-, uzat-, soch-, sovur-.

4. Yumush feʼllari: ter-, toʻk-, tik-, supur-, surt-, ishla-, qoq-, qirq-, yukla-, qur-, koʻtar-;

5. Eshitish, koʻrish va sezgi faoliyatiga doir leksemalar: eshit-, tingla-, hidla, sez-, shish-, baq-, qara-, koʻrin-, tikil-, yuzlan-.

Koʻrinadiki, “Ulugʻbek xazinasi” romanida ijtimoiy hayotning turli jabhalariga daxldor leksik birliklar ifodalangan. Ularning ichida maishiy, ijtimoiy-siyosiy leksika, xususiyat va belgi, harakat, holat hamda faoliyat bilan aloqador soʻzlar, shuningdek, antroponim, fitonim, teonim, zoonimlar salmoqli oʻrinni egallaydi. Aytish mumkinki, leksemalarni tematik guruhlariga taqsimlab tadqiq etish til soʻz boyligini tekshirishning muhim yoʻllaridan sanalib, asarda voqelangan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, turli qatlamga mansub soʻzlarning oʻzaro munosabatini hamda ularning qoʻllanish doirasini aniqlashga yordam beradi.

MUROD MUHAMMAD DO'ST ASARLARIDA QO'LLANILGAN FRAZELOGIZMLARNING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Shohista Tohirovna Adilova – o'qituvchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Frazelogizmlarning badiiy matnda tutgan o'rni va ularning kommunikativ-pragmatik salohiyati tilshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, ular asarning estetik va ekspressiv ta'sirini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ular nutqqa jonlilik, obrazlilik bag'ishlab, muallifning g'oyaviy niyatini ifodalashda muhim o'rin tutadi, shuningdek, personajlar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini ham namoyon etadi. Badiiy matnda frazeologizmlarning qo'llanilishi matnning emotsional va ekspressiv kuchini oshirib, o'quvchida chuqur taassurot qoldiradi hamda asarning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur maqolada Murod Muhammad Do'st asarlari misolida badiiy matnda frazeologizmlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish orqali ularning matn mazmuniga ta'siri va ifoda imkoniyatlarini aniqlash maqsad qilingan.

Аннотация. Роль фразеологизмов в литературном тексте и их коммуникативно-прагматический потенциал является одним из важных направлений исследований в лингвистике, играющим решающую роль в усилении эстетического и выразительного эффекта произведения. Они придают речи живость и образность, играют важную роль в выражении идеологического замысла автора, а также демонстрируют специфические особенности речи персонажей. Использование фразеологизмов в литературном тексте усиливает эмоциональное и выразительное воздействие текста, оставляет глубокое впечатление на читателя и расширяет прагматические возможности произведения. Цель данного исследования – определить влияние фразеологизмов на содержание текста и их выразительные возможности путем анализа коммуникативно-прагматических свойств фразеологизмов в литературном тексте на примере произведений Мурада Мухаммада Доста.

Abstract. The role of phraseologisms in a literary text and their communicative-pragmatic potential is one of the important research areas of linguistics, which plays a decisive role in increasing the aesthetic and expressive effect of a work. They give liveliness and imagery to speech, play an important role in expressing the author's ideological intention, and also demonstrate the specific features of the characters' speech. The use of phraseologisms in a literary text increases the emotional and expressive power of the text, leaves a deep impression on the reader, and expands the pragmatic possibilities of the work. This study aims to determine the impact of phraseologisms on the content of the text and their expressive possibilities by analyzing the communicative-pragmatic properties of phraseologisms in a literary text using the works of Murad Muhammad Dost as an example.

Kalit so'zlar: impakt, tonallik, emfatik, evfemistik, ironiyalovchi funksiya.

Ключевые слова: воздействие, тональность, выразительная, эвфемистическая, ироническая функция.

Keywords: impact, tonality, emphatic, euphemistic, ironic function.

Frazelogizmlarning badiiy matnda tutgan o'rni va ularning kommunikativ-pragmatik salohiyati tilshunoslikning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, ular asarning estetik va ekspressiv ta'sirini oshirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ushbu til birliklari asrlar davomida xalq tomonidan yaratilgan obrazli ifoda vositasi bo'lib, badiiy adabiyotni frazeologiyasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ular nutqqa jonlilik, obrazlilik bag'ishlab, muallifning

g'oyaviy niyatini ifodalashda muhim o'rin tutadi, shuningdek, personajlar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini ham namoyon etadi¹. Badiiy matnda frazeologizmlarning qo'llanilishi matnning emotsional va ekspressiv kuchini oshirib, o'quvchida chuqur taassurot qoldiradi hamda asarning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi². Shuningdek, frazeologizmlar qahramonlar nutqidagi emotsional-baholovchi ma'nolarni aniq ifodalashga xizmat qiladi,

1 Хожиев А. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 115–120-б.

2 Нурмонов А. Танланган асарлар. II жилд. Лингвистика ва матн назарияси. – Тошкент, 2012. – 210–218-б.

bu esa o'z navbatida asarning kommunikativ maqsadlariga erishishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy adabiyotda, ayniqsa o'smirlar uchun mo'ljallangan asarlarda frazeologik birliklarning qo'llanilishi matnning semantik tuzilishini boyitib, muloqot jarayonida assotsiativ axborotni yetkazishga yordam beradi. Bunday holatlarda frazeologizmlarning pragmatik funksiyasi o'smirlarning shaxslararo munosabatlari doirasidagi hayotiy vaziyatlarni va dunyoqarashini aks ettiradi. Bunday holatlarda frazeologizmlarning pragmatik funksiyasi o'smirlarning shaxslararo munosabatlari doirasidagi hayotiy vaziyatlarni va dunyoqarashini aks ettiradi. Bundan tashqari, frazeologizmlarning badiiy matnda qo'llanilishi muallifning muayyan pragmatik maqsadlariga xizmat qilib, o'quvchiga yetkaziladigan axborotning emotsional-ekspressiv jihatlarini kuchaytiradi. Ushbu tahlil frazeologizmlarning badiiy matndagi funksional ahamiyatini, ularning ifodaviy imkoniyatlarini va asarning umumiy g'oyaviy-badiiy mazmunini shakllantirishdagi rolini kengroq yoritishga xizmat qiladi.

Murod Muhammad Do'st (1941-2015) zamonaviy o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi bo'lib, uning asarlarida psixologizm, falsafiylik va til mohirligi uyg'un birlashgan. Yozuvchi frazeologizmlardan mahoratli foydalanib, zamonaviy inson ruhiyati va ijtimoiy muammolarni tasvirlaydi, shu bilan birga frazeologizmlar orqali yozuvchi murakkab psixologik holatlarni, falsafiy tushunchalarni aniq va obrazli ifodalaydi. Quyidagilarni misol tariqasida ko'rib o'tamiz: "Yuragi siqildi" – ruhiy bosim, iztirob holatini bildiradi, pragmatik vazifa: ichki dramatismni kuchaytirish, o'quvchini qahramon hissiyotiga yaqinlashtirish. "Ko'ngliga g'ulg'ula tushdi" – ichki bezovtalik, ruhiy notinchlikni ifodalaydi, pragmatik vazifa: psixologik tahlilni chuqurlashtirish, "Og'ziga talqon solganday jim" – keskin sukut, hayrat yoki qo'rquvni bildiradi, pragmatik vazifa: vaziyat keskinligini dramatik vosita orqali

ko'rsatish, "Ko'ziga dunyo tor ko'rindi" – umidsizlik, tushkunlik kayfiyatini bildiradi, pragmatik vazifa: ijtimoiy-psixologik inqirozni ifodalash, "Ichiga yutdi." – qahramon ochiq ayta olmaydigan alam yoki noroziligini oshkor qilmay, ichida saqlaydi, pragmatik ma'no: personajning ijtimoiy bosim ostida ekanini ko'rsatadi; ichki konfliktini yashirin shaklda beradi, "Ko'zini yerga tikdi" – uyat, iztirob yoki aybdorlik holatida qo'llanadi, pragmatik vazifa: qahramonning psixologik holatini noverbal vosita orqali ochadi, "Labini tishladi" – o'zini tutish, g'azabni yashirish holati, pragmatik ma'no: ichki portlash arafasidagi ruhiy tanglikni ifodalaydi, "Boshi egildi" – mag'lubiyat yoki uyat hissini anglatadi, pragmatik vazifa: qahramonning baholovchi pozitsiyasini ochish, "O'z ichiga kirmoq" – introspeksiya, o'zini-o'zi tahlil qilish, "Yuragi hapriqib ketdi" – kuchli hayajon yoki qo'rquvni bildiradi, pragmatik vazifa: voqea dinamikasini oshirish, qahramon ichki holatini jonli tasvirlash, "Ko'ngli joyiga tushdi" – tinchlanish, xotirjamlik holati, pragmatik vazifa: dramatik keskinlikdan keyingi ruhiy yumshashni ko'rsatish, "Yelkasiga og'ir yuk tushdi" – mas'uliyat va tashvish ma'nosi, pragmatik vazifa: ijtimoiy bosim va ichki mas'uliyatni ko'rsatish, "Boshi qotdi" – ikkilanish yoki murakkab vaziyatda qolish, pragmatik vazifa: qahramonning ichki konfliktini ochish, "Ko'ziga issiq ko'rindi" – yaqinlik, mehr uyg'otuvchi munosabatni bildiradi, pragmatik vazifa: personajlar o'rtasidagi psixologik yaqinlikni ifodalash, "Og'ziga talqon solganday jim bo'ldi" – keskin sukut, hayrat yoki qo'rquv belgisi, pragmatik vazifa: dramatik pauza yaratish, vaziyat tarangligini oshirish, "Dili g'ash tortdi" – noxush kayfiyat, ichki norozilikni anglatadi, pragmatik vazifa: muallifning baholovchi pozitsiyasini bilvosita ifodalash, "Ko'z oldida turmoq" esda qolish, unutilmaydigan bo'lish, yurak qorong'iligi – ruhiy iztirob, qayg'u ma'nolarini ifoda etadi. Adib asar qahramonlarining emotsional holatlariga ham alohida ahamiyat bergan hamda iboralar joni

bilan o'ynamoq – xavf ostida bo'lmoq, yuragi titramoq – qattiq tashvishlanmoq, osmonga yetmoq – juda xursand bo'lmoq kabilar orqali ifodalagan. Shuningdek, yozuvchi ijtimoiy-psixologik bosimni ifodalovchi frazeologik birliklardan ham mahorat bilan foydalanadi. "Boshiga balo orttirdi" iborasi insonning o'z harakati oqibatida murakkab vaziyatga tushib qolganini anglatadi; pragmatik vazifasi – sabab-oqibat munosabatini emotsional rangda berish. "Tagiga suv quyildi" frazeologizmi yashirin xavf yoki ishonchsizlikni bildiradi; bu birlik matnda intriga va shubha kayfiyatini yuzaga keltiradi. "Yelkasini qisdi" iborasi loqaydlik yoki javobgarlikdan qochish ma'nosini anglatib, personajning ijtimoiy pozitsiyasini ochadi. Bundan tashqari, adib asarlarida quvonch va ruhiy ko'tarinkilikni ifodalovchi frazeologizmlar ham uchraydi. Masalan, "boshi osmonga yetdi" iborasi kuchli mamnunlikni bildiradi; pragmatik jihatdan kontrast hosil qilib, oldingi dramatik vaziyat bilan ziddiyat yaratadi. "Ko'ngli tog'day ko'tarildi" birligi ichki yengillik va ruhiy qoniqishni ko'rsatadi. Bu kabi iboralar matnda emotsional amplitudani kengaytiradi va syujet dinamikasini ta'minlaydi. Yozuvchi ayrim hollarda kinoya va istehzo ma'nosini beruvchi frazeologizmlarni qo'llaydi. "Og'zidan bol tomadi" iborasi ijobiy ma'noda ham, istehzoli kontekstda ham ishlatilishi mumkin; kontekstga qarab u ikki xil pragmatik yuklama oladi. "Ko'kka sovurdi" frazeologizmi behuda sarflash yoki ortiqcha maqtovni bildiradi va muallifning tanqidiy munosabatini yashirin tarzda yetkazadi. Bunday transformatsiyalar frazeologik birliklarning semantik moslashuvchanligini namoyon etadi. Shu bilan birga ichki monologlarda "ich-etini yedi", "joni halqumiga keldi", "ko'ziga yosh qalqdi", "tili kalimaga kelmadi" kabi iboralar ruhiy zo'riqish, iztirob va hayajonni tabiiy nutq oqimida ifodalashga xizmat qiladi. Ular orqali qahramonning kechinmalari bevosita emas, balki obrazli va intensiv shaklda ochiladi. Ayniqsa, "joni halqumiga keldi" birligi ekstremal ruhiy bosimni

ifodalab, voqea kulminatsiyasini kuchaytiradi.

Murod Muhammad Do'st asarlarida empatiya yaratish uchun frazeologizmlardan o'rinli foydalanib o'quvchining qahramonlar holatini tushunishiga, ularga hamdardlik qilishga undaydi. Ironiya va parodiyani yoritish maqsadida esa frazeologizmlarni kinoyali, istehzoli ma'noda qo'llab, tanqidiy pozitsiya namoyon qiladi. Bundan tashqari, frazeologizmlar matnning baholovchi (evaluativ) qatlamini ham kuchaytiradi. Ular orqali muallif voqelikka munosabat bildiradi, ironik yoki tanqidiy pozitsiyasini yashirin tarzda ifodalaydi. Ayniqsa, kontekstual o'zgarishlar natijasida frazeologik birliklar semantik siljish hosil qilib, yangi stilistik effekt yaratadi. Bu esa badiiy nutqning dinamikasini ta'minlaydi va matnning ko'pqatlamli semantik tuzilishini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, kontekst ta'sirida frazeologik birliklar yangi semantik-pragmatik rang kasb etib, matnning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytiradi. Ular orqali qahramonning ichki kechinmalari bevosita emas, balki obrazli va ta'sirchan shaklda ochiladi. Umuman olganda, Murod Muhammad Do'st ijodida frazeologizmlar badiiy matnning estetik yaxlitligini ta'minlovchi, kommunikativ samaradorligini oshiruvchi va muallif uslubini belgilovchi muhim lingvistik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur jihatlarni o'rganish o'zbek pragmalingsvistikasi va badiiy matn tahlili uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

JIZZAX VILOYATIDA MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARINING XX ASR 70-80 YILLARIDAGI FAOLIYATI HAQIDA

Nurxon Sobirjon qizi Abdusamatova – stajyor-o'qituvchi, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Maqolada sovet davri mafkurasining Jizzax viloyatida maktabgacha ta'limning shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatganligi, rivojlanish bosqichlari va mazkur tizimning keyingi davrlarda rivojlanishiga zamin yaratgan omillar ko'rib chiqilgan. Bunda sovet davriga xos pedagogik yondashuvlar, o'quv-tarbiyaviy dasturlar, metodik qo'llanmalar, tarbiyachi tayyorlash tizimi va maktabgacha muassasalar tarmog'ining kengayishi arxiv manbalar asosida tahlil qilingan.

Аннотация. В статье рассматривается влияние советской идеологии на формирование дошкольного образования в Джизакской области, этапы развития и факторы, заложившие основу для развития этой системы в последующие периоды. При этом на основе архивных источников проанализированы педагогические подходы, характерные для советского периода, учебно-воспитательные программы, методические пособия, система подготовки воспитателей и расширение сети дошкольных учреждений.

Abstract. The article examines the influence of Soviet ideology on the formation of preschool education in the Jizzakh region, the stages of its development, and the factors that formed the basis for the development of this system in subsequent periods. At the same time, pedagogical approaches characteristic of the Soviet period, educational programs, methodological manuals, the system of training educators, and the expansion of the network of preschool institutions were analyzed based on archival sources.

Kalit so'zlar: sovet davri, maktabgacha ta'lim, Jizzax viloyati, bolalar bog'chasi, pedagogika tarixi, arxiv manbalari., yasli-sad

Ключевые слова: советский период, дошкольное образование, Джизакская область, детский сад, история педагогики, архивные источники, ясли-сад

Keywords: Soviet period, preschool education, Jizzakh region, kindergarten, history of pedagogy, archival sources, nursery-school

Maktabgacha ta'lim tizimi har qanday jamiyatda shaxs kamolotining dastlabki va eng muhim bosqichini tashkil etib, uning rivojlanish darajasi davlatning ijtimoiy siyosati, ta'lim strategiyasi hamda demografik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, qamrovni kengaytirish va sifatni oshirish bugungi kunda ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanar ekan, ushbu sohaning tarixiy rivojlanish bosqichlarini, xususan, sovet davridagi hududiy tajribani ilmiy jihatdan o'rganish alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimi uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan bo'lib, uning ildizlari xalq pedagogikasi, oilaviy

tarbiya va mahalla institutlari faoliyatiga borib taqaladi. Xususan, zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotining muqaddas manbasi hisoblangan "Avesto" kitobida bolani erta yoshdan boshlab halollik, poklik, mehnatsevarlik va ezgulik ruhida tarbiyalash zarurligi alohida ta'kidlanadi¹.

Islom sivilizatsiyasida ham bolaning tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilgan. Qur'oni Karim va hadislarda bolani mehr-shavqat, odo-axloq, ilmga muhabbat ruhida tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Imom G'azzoliy bola tarbiyasi haqidagi asarlarida bolaning axloqiy tarbiyasini birinchi o'ringa qo'ygan². Sharq mutafakkirlari ham bola tarbiyasi va ta'limiga oid qimmatli pedagogik qarashlar qoldirganlar. Ular orasida Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi

1 "Avesto". Tarjima va izohlar bilan. – Toshkent: Fan, 2001.

2 Imom G'azzoliy. Ihyou ulumid-din. Ilm kitobi. – Toshkent: 2001.

alohida o'rin tutadi. Mutafakkirning mashhur "Tib qonunlari" asarida bolalik davrining bosqichlari, xususan 3-7 yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi, o'yin faoliyati va yosh xususiyatlariga mos mashg'ulotlar masalalari atroflicha yoritilgan. Ibn Sino mazkur yosh davrini bolaning sog'lom jismoniy kamoloti va psixik rivojlanishi uchun hal qiluvchi bosqich sifatida baholab, bolani zo'riqtirmasdan, tabiiy ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi³. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning mashhur didaktik asari "Qutadg'u bilig"da bolani yoshligidan odob-axloq, to'g'ri muomala va jamiyat qoidalariga mos xulq-atvorga o'rgatish masalasi alohida o'rin egallaydi. Yusuf Xos Hojibga ko'ra, tarbiya kechiktirilmasligi, balki aynan erta yoshdan boshlanishi lozim, chunki inson xulqi va fe'l-atvori bolalik davrida shakllanadi⁴. Mazkur g'oya zamonaviy maktabgacha ta'lim pedagogikasining asosiy tamoyillari – uzluksiz ta'lim, yoshiga monandlik va erta rivojlantirish konsepsiyalari bilan to'la uyg'unlashadi.

XX asr boshlarida maktabgacha ta'lim g'oyalarining rivoji Turkiston hududida faoliyat yuritgan jadid ma'rifatchilarining ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan harakatlari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ldi. Jadid ma'rifatchilari: Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat va boshqalar o'z asarlarida bolani yoshligidan ilm-ma'rifat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash g'oyasini ilgari surdilar. Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida: "Tarbiyasiz xalqning yo'li qorong'u, fojiasi muqarrar"⁵, deya bolani ilk yoshdan tarbiyalash jamiyat

kelajagini belgilashini qayd etadi. Jadidlarning ayrim maktablarida "boshlang'ich tayyorlov sinflari" joriy qilingan bo'lib, ular bugungi maktabgacha ta'limning funksiyasiga yaqin bo'lgan⁶. Mazkur yondashuvlar keyinchalik maktabgacha ta'lim pedagogikasining asosiy prinsiplariga aylangan bo'lib, bolani majburlash emas, balki uning tabiiy rivojlanishiga tayangan holda tarbiyalash g'oyasini mustahkamladi. Shu jihatdan, jadidchilik harakati Turkiston hududida maktabgacha ta'lim g'oyalarining shakllanishi va rivojlanishida muhim tarixiy-pedagogik bosqich hisoblanadi.

Sovet pedagogik nazariyasida esa 3-7 yosh davri bolaning intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishida hal qiluvchi bosqich sifatida e'tirof etilgan. Ushbu davrda bola atrof-muhit bilan faol muloqotga kirishib, ijtimoiy tajribani o'zlashtira boshlaydi hamda shaxs sifatida shakllanish jarayoniga qadam qo'yadi. L.S.Vygotskiy ta'kidlaganidek, aynan maktabgacha yosh davrida bolaning psixologik rivoji ijtimoiy muhit ta'siri ostida jadallashadi, nutq va tafakkur jarayonlari esa sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tariladi⁷. Uning madaniy-tarixiy yondashuviga ko'ra, bolaning rivoji biologik omillardan ko'ra, ko'proq ijtimoiy muloqot va jamoaviy faoliyat bilan belgilanadi.

Mazkur nazariy qarashlar Sovet maktabgacha ta'lim pedagogikasida jamoaviy tarbiya, o'yin va muloqotga asoslangan mashg'ulotlarning ustuvor bo'lishiga zamin yaratdi. Bu jarayonda bola nafaqat bilim va ko'nikmalarni egallaydi, balki jamiyatda yashash uchun zarur bo'lgan ijtimoiy rollar va xulq-atvor me'yorlarini ham o'zlashtiradi⁸.

3 Ibn Sino A.A. Tib qonunlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – B. 144.

4 Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Tarjimon: BoqijonTo'xliyev, – Toshkent: Cho'lpon, 2007. – B.63.

5 Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Cho'lpon nashriyoti, 1992. – B 52.

6 Qosimov B. Jadidchilik harakati. – Toshkent: Universitet, 1999.

7 Выготский Л.С. Мышление и речь. психологические исследования – М.: Педагогика, 1934. – Б. 24

8 Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989. – С.60.

Sovet maktabgacha ta'lim pedagogikasining maqsad va vazifalari N.K.Krupskaya qarashlarida yanada aniq ifodalangan. Uning ta'kidlashicha, maktabgacha ta'limning bosh maqsadi hissiy jihatdan sog'lom, har tomonlama rivojlangan va jamiyat hayotida faol ishtirok eta oladigan shaxsni tarbiyalashdan iborat⁹. Krupskaya bolalar tarbiyasida faqat bilim berish emas, balki axloqiy sifatlar, jamoaga sadoqat va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish muhimligini alohida urg'ulagan.

XX asrda, xususan sovet davrida, maktabgacha ta'lim tizimi davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylantirilib, markazlashgan boshqaruv asosida faoliyat yurituvchi bolalar bog'chalari va yasli-bog'chalar tarmog'i barpo etildi. Ushbu jarayonda maktabgacha ta'lim muassasalari nafaqat bolalarni tarbiyalash va parvarishlash, balki ayollarning ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotdagi faolligini ta'minlash kabi muhim funksiyalarni ham bajardi.

O'zbekistonda ilk dunyoviy ko'rinishdagi bolalar bog'chalari XX asr 30-yillaridan tashkil etib boshlangan. Ushbu masalaga oid me'yoriy dastur O'zbekiston SSR Maorif ministrligi tomonidan dastlab 1933-yilda ishlab chiqilgan. Ammo ushbu dastur nazariy asoslari talab darajasida bo'lmagan va undagi ayrim qoidalar zamonga qarab o'zgartirishni taqazo etardi. Shunday bo'lsada, 1925-yilda Turkiston hududida ilk davlat yasli va bog'chalari tashkil etib boshlangan. 1960-yillarga kelib O'zSSRda 400 ga yaqin bog'cha faoliyat ko'rsatgan.¹⁰

Bolalar bog'chasida tarbiya va ta'lim masalalariga oid dastur 1964-yilga kelibgina "Bolalar bog'chasida tarbiya programmasi" mavzusida nashr etildi¹¹ va ushbu dastur 1972-yilgacha bolalar bog'chalarida asosiy

dasturulamal bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston SSR Maorif ministrining 1972-yil 10-maydagi 302-son buyrug'i bilan yangi "Bolalar bog'chasida tarbiya programmasi" tasdiqlandi va shu yilning 1-sentabridan amaliyotga tatbiq etildi¹². Unga ko'ra bolalarni jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik jihatdan rivojlantirish masalalari kompleks yondashuv asosida belgilandi. Unda tarbiyachilarning metodik faoliyati uchun aniq ko'rsatmalar ishlab chiqildi hamda tarbiya jarayonining rejalashtirilishi va nazorat mexanizmlari mustahkamlandi. Ta'kidlash lozimki, ushbu yo'riqnomalar mazmun-mohiyati asosan, sovet mafkurasi – markscha, lenincha nazariya va bo'lajak kommunistik jamiyat kishilarini tarbiyalashga qaratilgan edi.

Maktabgacha ta'limda sovet pedagogikasining asosiy namoyandalari sifatida: N.Krupskaya, A.Makarenko, L.Vigotskiy, A.Leontyev, D.Elkoninlarning g'oyalari bog'cha dasturlarining asosini tashkil qildi. 1970-1980-yillarda aksariyat bog'chalar: yirik zavod va kombinatlar, kolxoz va sovxozlar tasarrufida bo'ldi. Bu esa ularning moddiy bazasini mustahkam qilgan holda, ta'lim mazmunini ishlab chiqarish ehtiyojlariga bo'ysundirgan¹³. Bu olimlar tomonidan ilgari surilgan pedagogik va psixologik g'oyalar Jizzax viloyatidagi maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatida ham asosiy nazariy-metodologik poydevor bo'lib xizmat qilgan.

Jizzax viloyati O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining 1973-yil 29-dekabrdagi Farmoni bilan O'zbekiston SSR tarkibida tashkil etilgan. Uning tarkibiga Jizzax shahri (ma'muriy markaz) va tumanlar: Jizzax, Do'stlik, Zomin, Mirzacho'l, oktyabr, Paxtakor, Forish, Samarqand viloyatining Baxmal va G'allaorol tumanlari kirdi. 1975-yilda

9 Крупская Н.К. Дошкольное воспитание. – М.: Педагогика, 1959. – С.34.

10 Elmurodova S.A. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimining paydo bo'lishi: tarixiy-ilmiy tahlil // Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture – 2025. – B.39.

11 Мактабгача тарбия справочниги. – Toshkent, 1974. – B.151.

12 Тўхтажўжаева И. Боғчаларда болаларни янги программа асосида тарбиялаш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – B.12.

13 Elmurodova S.A. O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimining paydo bo'lishi: tarixiy-ilmiy tahlil // Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture – 2025. – B.41.

qo'shimcha ravishda Arnasoy tumani, 1979-yilda esa Zarbdor tumani tashkil topdi. Jizzax viloyati sovet davrida agrar-iqtisodiy xususiyatga ega hududlardan biri sifatida maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanishida o'ziga xos yo'lni bosib o'tgan. Viloyatda bolalar bog'chalari va yasli-bog'chalar tarmog'ining kengayishi, ularning moddiy-texnik bazasi, kadrlar bilan ta'minlanishi hamda bolalar qamrovi darajasi umumittifoq va respublika siyosati bilan bir qatorda hududiy ehtiyojlar bilan ham belgilangani kuzatiladi. Shu bois Jizzax viloyati misolida sovet davrida maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatini tarixiy-ilmiy manbalar, xususan arxiv hujjatlari asosida tadqiq etish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Jizzax viloyati davlat arxivida saqlanayotgan 1975-1977-yillarga oid yig'ma statistik hisobotlar sovet davrida maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatining tashkiliy, ijtimoiy va pedagogik jihatdan izchil yo'lga qo'yilganini ko'rsatadi. Xususan, 1975-yil holatiga ko'ra, viloyatda 21 ta bolalar bog'chasi va yasli-bog'cha faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 3212 nafar bola tarbiyalangan¹⁴. Ushbu ko'rsatkichlar viloyat miqyosida maktabgacha ta'lim qamrovi nisbatan yuqori bo'lganini anglatadi.

Guruhlar rejimi bo'yicha tahlil shuni ko'rsatadiki, bolalarning asosiy qismi 10 soatlik guruhlarda 2093 nafar tarbiyalangan bo'lsa, 553 nafar bola 12 soatlik, 70 nafar bola esa 24 soatlik guruhlariga jalb etilgan¹⁵. Bu holat Jizzax viloyatida bolalar bog'chalari faoliyati ota-onalar mehnat rejimiga moslashtirilgan holda tashkil etilganini va 1972-yilda tasdiqlangan "Bolalar bog'chasida tarbiya programmasi" talablarining amaliyotga izchil joriy etilganini tasdiqlaydi.

1975-1977-yillarga oid statistik hisobotlarga ko'ra, qishloq hududlarida 8 ta maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyat yuritib, ularda 1072 nafar bola tarbiyalangan¹⁶. Bu holat Jizzax viloyatining agrar yo'nalishga ega hudud ekanligi hamda qishloq xo'jaligida band bo'lgan ayollar mehnatini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash zarurati bilan izohlanadi.

1980-yillarning ikkinchi yarmi Sovet Ittifoqi ta'lim tizimida chuqur o'zgarishlar boshlangan davr sifatida tarixda muhim o'rin egallaydi. 1988-yilda maktabgacha ta'lim muassasalari jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat yuritgan bo'lib, ular ayollar mehnat faoliyatini ta'minlashda muhim omil hisoblangan¹⁷. Jizzax viloyatida ham mazkur jarayonlar maktabgacha ta'lim tizimining tashkiliy va mazmuniy jihatlarida aks etgan.

Shuni alohida takidlash joizki, 1988-yil Jizzax viloyati uchun ma'muriy jihatdan ham o'ziga xos yil bo'lgan. 1988-yil 6-sentabrda Jizzax viloyati tugatilib, hudud Sirdaryo viloyatiga o'tkazildi, 1990-yil 16-fevralda esa tiklandi¹⁸. Shuning uchun arxiv hujjatlarida 1988-yilning birinchi yarmi Jizzax viloyati sifatida, ikkinchi yarmi esa Sirdaryo viloyatining "Jizzax hududi" sifatida qayd etilgan.

Jizzax viloyati davlat arxivida saqlanayotgan 1988-yilgi statistik hisobotlar maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatining real holatini aks ettiruvchi muhim birlamchi manba hisoblanadi. Mazkur hujjatlarga ko'ra, viloyatdagi doimiy maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar qamrovi yuqori bo'lib, bir muassasada o'rtacha

14 Jizzax viloyati davlat arxivi (JVDA), 138-fond, 1-ro'yhat, 69-ish, "Джиззакская область. Сводный отчет о детских садах и яслях-садах за 1975 г.", 1-varaqlar.

15 Jizzax viloyati davlat arxivi (JVDA), 138-fond, 1-ro'yhat, 69-ish, "Джиззакская область. Сводный отчет о детских садах и яслях-садах за 1975 г.", 1-varaqlar.

16 Jizzax viloyati davlat arxivi (JVDA), 138-fond, 1-ro'yhat, 69-ish, "Джиззакская область. Сводный отчет о детских садах и яслях-садах за 1975 г.", 1-varaqlar.

17 Yo'ldoshev A., Hasanov B. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – B.214.

18 https://translated.turbopages.org/proxy_u/ru-uz.ru

250 nafardan ortiq bola tarbiyalangan¹⁹.

Jizzax viloyati agrar hudud bo'lganligi sababli, bu yerda maktabgacha ta'lim muassasalari nafaqat ta'lim, balki qishloq xo'jaligi mavsumida ijtimoiy himoya vazifasini ham bajargan. 1988-yilgi arxiv hujjatlari shuni ko'rsatadiki, viloyatda MTMLar tarmog'i ikki xil idoraviy bo'ysunuvda bo'lgan:

1.Xalq maorifi bo'limiga qarashli davlat bog'chalar.

2.Xo'jaliklararo (kolxoz va sovxoz) tasarrufidagi bog'chalar.

Bu davrda bog'chalarning nomlanishi bugungidek "Davlat maktabgacha ta'lim tashkiloti" emas, balki Sovet ittifoqi standartidagi "Yasli-sad" (Bolalar yasli-bog'chasi) tizimida bo'lgan. Arxiv hujjatlarida ular quyidagicha nomlangan:

– raqamlangan bog'chalar: Masalan, "Jizzax shahridagi 15-sonli bolalar yasli-bog'chasi"

– nomli bog'chalar: O'sha davr mafkurasiga mos va tabiatga xos nomlar juda ommalashgan: "G'uncha", "Lola", "Boychechak" kabi nomlangan.

Do'stlik tumanida "Lola" nomidagi rus bog'cha bo'lib, 1989-yilgi statistik hisobotga ko'ra, mazkur maktabgacha ta'lim muassasasida jami 350 nafar bola tarbiyalangan. Shundan 250 tasi uch yosh, 24 tasi olti yosh, 8 tasi yetti yosh bo'lgan²⁰. Bolalarning katta qismi 3-7 yosh oralig'iga mansub bo'lib, bu holat Sovet maktabgacha ta'lim tizimining asosiy e'tibori aynan maktabga tayyorlov bosqichiga qaratilganini ko'rishimiz mumkin.

Shuningdek, arxivlarda saqlanayotgan

hisobotning alohida bo'limi bolalar o'rtasidagi kasallanish holatlariga bag'ishlangan. Unda yil davomida 201 ta kasallanish holati qayd etilgan bo'lib, shundan 165 tasi 3 yosh va undan katta bolalar hissasiga to'g'ri keladi. Asosan: o'tkir respirator kasalliklar, angina, gripp va yuqori nafas yo'llari kasalliklari, ayrim jarohatlar va zaharlanish holatlari uchragani qayd etilgan²¹. Ko'rib o'tilgan davrda maktabgacha tarbiya muassasalarining tibbiy xizmat ko'rsatish darajasi aksariyat hollarda qoniqarsiz bo'lgan. Bu holat, ayniqsa, qishloq bog'chalarida yanada yaqqol ko'zga tashlangan. Ayni paytda, maktabgacha tarbiya muassasalarida mehnat qilayotgan tibbiyot xodimlarining asosiy qismi oliy ma'lumotga ega bo'lmagan. 1970-yillardan boshlab bolalar bog'chalarida tibbiy xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga qaratilgan hukumat qarorlari qabul qilinib, tarbiyalanuvchilarning sog'lig'ini mustahkamlash, xavfsiz ovqatlantirishni yo'lga qo'yish va tarbiyachilar malakasini oshirish kabi masalalarga urg'u berildi²².

1989-yilgi hisobotga ko'ra, muassasada jami 66 nafar xodim faoliyat yuritgan. Ular orasida: tarbiyachilar, tarbiyachi yordamchilari, tibbiy hamshiralar, oshpazlar, texnik xodimlar mavjud bo'lgan²³. Xodimlar tarkibining bunday ko'p tarmoqli tuzilishi maktabgacha ta'lim muassasasining faqat ta'lim-tarbiya bilan cheklanmay, bolalarning sog'lig'i, ovqatlanishi va kundalik parvarishini ham to'liq ta'minlovchi ijtimoiy institut sifatida faoliyat yuritgan.

Zomin tumanida joylashgan "Boychechak" nomli maktabgacha ta'lim muassasasida 1989-yilgi statistik ma'lumotlarga ko'ra jami 185 nafar tarbiyalanuvchi qayd etilgan. Ularning yosh tarkibi tahlili shuni ko'rsatadiki, tarbiyalanuvchilarning

19 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 1-varoq

20 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 24-varoq

21 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 25-varoq

22 Тишабоева И. 1946–1991 йилларда Ўзбекистон мактабгача тарбия муассасалари тарихи (Андижон, Наманган, Фарғона областлари мисолида): тар. фанл. фалс. докт. (PhD) дисс. ... автореферати. – Андижон: 2023. – Б.23.

23 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 25-varoq

159 nafari uch yoshli, 18 nafari olti yoshli, 9 nafari esa yetti yoshli bolalardan iborat bo'lgan²⁴. Ushbu ko'rsatkichlar maktabgacha ta'lim muassasasida asosiy e'tibor aynan kichik va o'rta yosh guruhlariga qaratilganini, shuningdek, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalar ham qamrab olinganini ko'rsatadi.

1980-yillar oxiriga kelib, Jizzax viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'i miqdor jihatdan kengaygan bo'lsa-da, aholining real ehtiyojlarini to'liq qondira olmagan. Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, G'allaorol tumanida faoliyat ko'rsatgan "Малышка" nomli rus tiliga ixtisoslashtirilgan yasli-bog'chada 1988-yilda 55 nafar bola tarbiyalangan²⁵, bu esa hududda rus tilida ta'lim beruvchi muassasalarga bo'lgan talab mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bunday ixtisoslashgan bog'chalar Sovet millatlar siyosati doirasida til va madaniyat masalalariga e'tibor qaratilganini ham tasdiqlaydi.

Biroq 1988-yilgi umumviloyat hisobotlarida Jizzax viloyatidagi 72 ta maktabgacha ta'lim muassasasida guruhlar haddan tashqari to'lib ketgani, ya'ni me'yoriy 20-25 o'rin o'rniga ayrim guruhlarda 35-40 nafar bola jamlangani qayd etilgan²⁶. Ushbu holat maktabgacha ta'lim tizimida sig'im tanqisligi, navbatlarning ko'payishi va pedagogik jarayon sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, sovet davrida bolalar bog'chalari ishlab chiqarish ehtiyojlariga bo'ysundirilgan bo'lib, ayniqsa sanoat korxonalari, kolxoz va sovxozlar tasarrufidagi bog'chalarda bolalar sonining me'yoridan ortiq bo'lishi keng tarqalgan holat edi³.

Mazkur vaziyat Jizzax viloyatida ham yaqqol namoyon bo'lib, arxiv hujjatlarida "navbat kutish" muammosining kuchaygani alohida qayd etilgan. Aynan shu sharoitda, 1988-yilda viloyat miqyosida

"oilaviy bog'cha" elementlari, ya'ni uy sharoitida kichik guruhlar tashkil etish orqali bolalarni qamrab olishni kengaytirish bo'yicha tajribalar o'tkazish taklifi ilgari surilgan. Bu tashabbus sovet maktabgacha ta'lim tizimi doirasida kam uchraydigan, ammo muqobil yechim sifatida e'tiborga molik tajriba bo'lgan.

Shu ma'noda, Jizzax viloyatida taklif etilgan "oilaviy bog'cha" modeli bugungi kunda faoliyat yuritayotgan nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari va uy-bog'cha shaklidagi xizmatlarning dastlabki institutsional prototipi sifatida baholanishi mumkin. Biroq muhim farq shundaki, sovet davridagi bu tajribalar qat'iy davlat nazorati ostida, normativ va ideologik cheklovlar doirasida amalga oshirilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak sovet davrida Jizzax viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyati markazlashgan va davlat tomonidan qat'iy nazorat qilinadigan tizim asosida rivojlandi. Ushbu muassasalar bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, maktab ta'limiga tayyorgarlik ko'rish hamda ayollarning ishlab chiqarishdagi bandligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. XX asrning 80-yillari mazkur tizimning nisbatan barqaror faoliyat ko'rsatgan so'nggi davri bo'lganligini ko'rsatadi. Bugungi kunda mamlakatimizda maktabgacha ta'limi sohasida kechayotgan tub islohatlar davrida, Jizzax viloyatida kechgan bolalar bog'chalari tarixini o'rganish va ular tajribasidan foydalanish soha rivojida muhim hisoblanadi.

24 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 34-varoq

25 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 10-varoq

26 Jizzax viloyat davlat arxivi (JVDA). 138-fond, 1-ro'yxat, 209-ish, 1-varaq.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A REFLECTION OF NATIONAL AND CULTURAL RELATIONS IN LINGUISTICS

Etibor Gayrat kizi Murodova – teacher,
Chirchik State Pedagogical University

Abstract. Phraseological units constitute an essential layer of language, reflecting not only linguistic structures but also the national and cultural worldview of a speech community. This article explores phraseological units as culturally marked linguistic phenomena that encode collective experience, values, traditions, and patterns of social interaction. The study examines the theoretical foundations of phraseology, the cultural semantics of phraseological units, and their role in expressing national identity. Using componential, semantic, and linguocultural analysis, the research demonstrates that phraseological units function as linguistic signs of cultural memory and social norms.

Annotatsiya. Frazеологик birliklar tilning muhim qatlamini tashkil etib, nafaqat lingvistik tuzilmani, balki nutq jamoasining milliy va madaniy dunyoqarashini ham aks ettiradi. Mazkur maqolada frazeologik birliklar jamoaviy tajriba, qadriyatlar, an'analar va ijtimoiy munosabatlar namunalarini ifodalovchi madaniy belgilangan lingvistik hodisalar sifatida o'rganiladi. Tadqiqotda frazeologiyaning nazariy asoslari, frazeologik birliklarning madaniy semantikasi hamda ularning milliy identitetni ifodalashdagi roli tahlil qilinadi. Komponentli, semantik va lingvomadaniy tahlil usullariga asoslanib, frazeologik birliklar madaniy xotira va ijtimoiy me'yorlarning lingvistik belgisi sifatida faoliyat yuritishi isbotlanadi.

Аннотация. Фразеологические единицы составляют важный слой языка, отражающий не только его лингвистическую структуру, но и национально-культурную картину мира речевого сообщества. В данной статье фразеологические единицы рассматриваются как культурно маркированные языковые явления, кодирующие коллективный опыт, ценности, традиции и модели социального взаимодействия. В исследовании анализируются теоретические основы фразеологии, культурная семантика фразеологических единиц и их роль в выражении национальной идентичности. С использованием компонентного, семантического и лингвокультурологического анализа показано, что фразеологические единицы функционируют как языковые знаки культурной памяти и социальных норм.

Keywords: phraseological units, national culture, linguoculturology, cultural semantics, worldview, language and culture.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, milliy madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik, madaniy semantika, dunyo manzarasi, til va madaniyat.

Ключевые слова: фразеологические единицы, национальная культура, лингвокультурология, культурная семантика, картина мира, язык и культура.

In modern linguistics, increasing attention has been paid to the relationship between language and culture. Language is no longer viewed merely as a system of signs or grammatical rules but as a dynamic medium that reflects the historical, cultural, and social experience of a community. One of the most culturally saturated components of language is phraseology.

Phraseological units (PUs) represent stable word combinations whose meanings are not fully deducible from their individual components. These units preserve culturally specific metaphors, symbols, and stereotypes, making

them a valuable object of study for linguistics, ethnolinguistics, and linguoculturology¹.

The relevance of this research lies in the fact that phraseological units function as linguistic markers of national identity. They encode collective knowledge, moral values, behavioral norms, and traditional worldviews. Understanding phraseological units as cultural phenomena allows researchers to reveal how language reflects national and cultural relations.

The aim of this article is to analyze phraseological units as a reflection of national and cultural relations in language. The objectives

1 Sharifian, F. Cultural conceptualisations and language. –Amsterdam: John Benjamins, 2011. – pp. 41–96.

include:

- defining phraseological units from a linguocultural perspective;
- identifying their cultural and semantic characteristics;
- analyzing their role in representing national mentality;
- demonstrating their function in preserving cultural memory.

Phraseological units occupy a special place in linguistic studies because they reflect not only the structural features of a language but also the cultural and historical experience of the people who speak it. In modern linguistics, phraseology is considered an important field that studies stable expressions, idioms, and fixed combinations of words that carry figurative and culturally specific meanings. These units are closely connected with the traditions, worldview, and cultural identity of a nation, which makes them a valuable source for understanding national and cultural relations reflected in language.

The study of phraseological units has a long tradition in linguistics. Scholars such as Vinogradov² and Kunin³ laid the theoretical foundations of phraseology as an independent linguistic discipline. They emphasized the semantic integrity and stability of phraseological units.

In the late 20th century, research shifted toward the cultural and cognitive aspects of phraseology. Telia⁴ introduced the concept of cultural connotation, arguing that phraseological units encode cultural values and social

stereotypes. Maslova⁵ and Kövecses⁶ further developed this idea within the framework of linguoculturology and cognitive linguistics.

Lakoff and Johnson's⁷ theory of conceptual metaphor significantly influenced phraseological studies by demonstrating that many phraseological meanings are grounded in embodied and culturally shaped metaphors.

Despite extensive research, the role of phraseological units as a reflection of national and cultural relations remains an actual issue, especially in the context of globalization and intercultural communication⁸.

Comparative linguistic studies also show that phraseological units may differ significantly across languages even when they express similar ideas. This phenomenon demonstrates the influence of national cultural traditions on linguistic expression. For example, idioms describing courage, wisdom, or laziness may vary depending on the cultural environment in which they were formed. Such differences illustrate how phraseological units embody national cultural characteristics while simultaneously reflecting universal human experiences.

Furthermore, phraseological units play an important role in intercultural communication. Understanding idiomatic expressions requires knowledge of the cultural context in which they are used. Without such knowledge, communication between speakers of different languages may lead to misunderstandings or incorrect interpretations. Therefore, the study of phraseology contributes significantly to translation studies, cross-cultural communication, and foreign language education.

2 Vinogradov, V.V. Selected Works. Lexicology and Lexicography. – Moscow: Nauka, 1977. – pp. 118–164.

3 Kunin, A.V. Course of Phraseology of the Modern English Language. – Moscow: High school, 1996. – pp. 182–245.

4 Telia V.N. Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects. – Moscow: Culture of Russian, 1996. – pp. 52–99.

5 Maslova V.A. Linguoculturology. – Moscow: Akademiya, 2001. – pp. 134–178.

6 Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – pp. 89–132.

7 Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – pp. 25–68.

8 Palmer G.B. Toward a Theory of Cultural Linguistics. – Austin: University of Texas Press, 1996. – pp. 87–121.

Overall, phraseological units represent a complex linguistic phenomenon that reflects national identity, cultural values, and historical traditions. Their study allows linguists to explore the deep connections between language and culture, as well as the ways in which cultural knowledge is preserved and transmitted through language. Consequently, phraseology remains an important field of linguistic research that contributes to the broader understanding of cultural relations and intercultural dialogue in the modern world.

The present study employs an integrative methodological framework combining qualitative, comparative, and linguocultural approaches to investigate phraseological units as reflections of national and cultural relations in linguistics.

First, the research is grounded in the principles of cognitive linguistics and linguoculturology, which allow for the interpretation of phraseological units as carriers of cultural meanings and conceptual structures. Phraseological units are treated not only as fixed expressions but also as cultural signs that reflect the worldview, traditions, and values of a particular linguistic community.

Overall, the combination of these methods ensures a comprehensive and multidimensional analysis of phraseological units as reflections of national and cultural relations in language.

Phraseological Units as Cultural and Semiotic Markers. The analysis confirms that phraseological units function as culturally marked semiotic signs rather than purely linguistic constructions. Unlike free word combinations, phraseological units preserve fixed cultural meanings that reflect historically established norms, values, and collective experiences of a speech community. These units operate as condensed cultural texts, encoding social knowledge in metaphorical and symbolic forms.

For instance, English phraseological

units such as “break the ice” or “keep one’s word” reflect cultural values associated with interpersonal relations, trust, and social etiquette. The metaphorical structure of these units reveals culturally preferred modes of interaction—initiative, openness, and individual responsibility. In contrast, many Uzbek and Russian phraseological units emphasize emotional closeness, moral integrity, and social harmony, demonstrating a more collectivist cultural orientation.

The results show that phraseological units often emerge from culturally salient domains such as:

- the human body,
- everyday labor and household activities,
- moral and ethical behavior,
- social hierarchy and authority.

These domains serve as conceptual sources for metaphorical extension and semantic fixation.

Phraseological Units and National Worldview. One of the key findings is that phraseological units directly reflect the national worldview (linguistic picture of the world). Each linguistic community conceptualizes reality differently, and these conceptualizations are preserved in phraseology.

For example:

– In English, the phrase “time is money” reflects a pragmatic and economically oriented worldview, where efficiency and productivity are central values.

– Russian phraseological expressions such as «терпение и труд всё перетрут» encode endurance and moral perseverance.

– Uzbek phraseological units often foreground ethical behavior and interpersonal responsibility, for example expressions emphasizing honor (or-nomus) and respect.

This demonstrates that phraseological units act as carriers of national mentality by transmitting culturally specific cognitive models from generation to generation.

Cultural Metaphors and Embodiment. The analysis reveals that a significant number of phraseological units are grounded in embodied metaphors. Body-related concepts such as heart, head, hand, and eye serve as universal cognitive domains, yet their metaphorical interpretations vary across cultures.

For example:

1.The heart metaphor in many cultures represents emotions, but the range of emotional associations differs.

2.The head often symbolizes rationality and control, particularly in Western cultures.

3.The hand metaphor frequently encodes agency, power, or assistance.

These findings support the cognitive-linguistic claim that metaphorical conceptualization is culturally constrained, even when based on shared bodily experience.

Phraseological Units as Cultural Memory. Another significant result is that phraseological units function as repositories of cultural memory. Many expressions originate from historical events, folklore, religious texts, or traditional practices. Even when speakers are unaware of their origins, these units preserve traces of collective history.

Phraseological units thus act as linguistic fossils, maintaining continuity between past and present cultural experience. This reinforces their role as stable cultural markers within language.

Phraseological Units and Cultural Identity. The findings strongly support the hypothesis that phraseological units play a crucial role in constructing and maintaining cultural identity. By encoding shared values and norms, phraseological

units reinforce group membership and cultural belonging. They serve not only as linguistic tools but also as social instruments that regulate behavior and communication.

From a linguocultural perspective, phraseological units function as symbolic representations of cultural identity. Their fixed structure and figurative meaning make them resistant to rapid change, which explains their stability across generations.

Implications for Intercultural Communication. The results highlight the importance of phraseological competence in intercultural communication. Misinterpretation or literal translation of phraseological units often leads to pragmatic failure. This is particularly relevant in translation studies and foreign language education.

Phraseological units require not only linguistic knowledge but also cultural awareness. Without understanding the cultural connotations embedded in phraseology, learners may misjudge communicative intent or emotional tone.

Phraseology and Linguocultural Theory. The study confirms the central assumptions of linguocultural theory: language and culture are inseparable, and phraseology represents one of the most culturally saturated layers of language. The results align with Telia's concept of cultural connotation and Lakoff and Johnson's theory of conceptual metaphor.

Phraseological units exemplify how abstract cultural concepts are structured through metaphorical cognition. This supports the view that phraseology is a key interface between language, cognition, and culture.

Limitations and Future Research. While this study provides qualitative insights, it is limited by the scope of analyzed languages and examples. Future research could incorporate corpus-based methods, experimental approaches, or diachronic

analysis to further explore the evolution of cultural meanings in phraseology.

This article has demonstrated that phraseological units are a reflection of national and cultural relations in language. They encode collective experience, cultural values, and social norms, functioning as linguistic markers of national identity.

The research confirms that phraseological units:

- represent cultural worldview;
- preserve historical and social experience;
- reflect national mentality and value systems.

Future research may focus on corpus-based studies and cross-linguistic comparisons to further explore the cultural specificity of phraseology.

In conclusion, phraseological units represent an important linguistic phenomenon that reflects the national and cultural identity of a society. They serve not only as stable combinations of words but also as carriers of historical experience, cultural values, traditions, and collective worldview of a particular people. Through phraseological expressions, speakers convey culturally specific meanings, metaphors, and symbols that have been formed over centuries within a particular linguistic community.

The analysis of phraseological units demonstrates that language and culture are closely interconnected. Phraseological expressions often originate from folklore, customs, historical events, and everyday life, which makes them a valuable source for studying cultural relations between different nations. Comparative studies of phraseological units in different languages reveal both universal human experiences and culturally specific features that distinguish one linguistic community from another.

Therefore, the study of phraseological units

plays a significant role not only in linguistics but also in intercultural communication and cultural studies. Understanding the cultural background embedded in phraseology helps learners and researchers better interpret linguistic meanings, avoid misunderstandings in communication, and promote deeper intercultural dialogue. Thus, phraseological units can be considered a bridge connecting language, culture, and national identity within the broader framework of linguistic research.

JIZZAX VOHASI QOZOQLARINING ETNOHUDUDIY JOYLASHUVI

Obid Xo'jamurodovich Nodirov – o'qituvchi,
Jizzax shahar 30-maktab

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning markaziy hududida joylashgan Jizzax vohasida qozoq etnosining shakllanishi, migratsiya jarayonlari, etnohududiy joylashuvi hamda ijtimoiy-madaniy integratsiyasi tarixiy manbalar va statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Jizzax vohasida qozoqlar asosan tog'oldi va yaylov landshaftlariga moslashgan holda joylashganini, ularning xo'jalik faoliyati chorvachilik-dehqonchilik uyg'unligiga asoslanganini ko'rsatadi. Mazkur maqola hududiy-etnografik tadqiqotlarni chuqurlashtirish va demografik jarayonlarni xaritalash uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников и статистических данных анализируются формирование, миграционные процессы, этнотерриториальное расположение и социокультурная интеграция казахского этноса в Джиззакском оазисе, расположенном в центральной части Узбекистана. Результаты исследования показывают, что казахи в Джиззакском оазисе в основном селились в предгорьях и пастбищных ландшафтах, а их хозяйственная деятельность основывалась на сочетании животноводства и земледелия. Данная статья служит научной основой для углубления территориально-этнографических исследований и картирования демографических процессов.

Abstract. This article analyzes the formation, migration processes, ethno-territorial location, and socio-cultural integration of the Kazakh ethnos in the Jizzakh oasis, located in the central region of Uzbekistan, based on historical sources and statistical data. The results of the study show that Kazakhs in the Jizzakh oasis mainly settled in the foothills and pasture landscapes, and their economic activities were based on a combination of animal husbandry and agriculture. This article serves as a scientific basis for deepening territorial-ethnographic research and mapping demographic processes.

Kalit so'zlar. Jizzax vohasi, qozoq etnosi, etnohududiy joylashuv, migratsiya jarayonlari, o'troqlashuv siyosati, millatlararo integratsiya, chorvachilik xo'jaligi, etnomadaniy meros, demografik tarkib, globallashuv jarayonlari.

Ключевые слова: Джиззакский оазис, казахский этнос, этнотерриториальное размещение, миграционные процессы, политика оседания, межэтническая интеграция, животноводство, этнокультурное наследие, демографическая структура, процессы глобализации.

Keywords: The Jizzakh oasis, Kazakh ethnos, ethno-territorial location, migration processes, settlement policy, interethnic integration, livestock farming, ethnocultural heritage, demographic composition, globalization processes.

Bugungi kunda dunyoda kechayotgan xalqaro jarayonlari natijasida ko'plab xalqlar va millatlarning iqtisodiy-ijtimoiy hamda madaniy taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Shu bilan bir qatorda, jahon xalqlarining etnogenofondi, madaniy merosi, tili, urf-odat va an'alarini asrab-avaylash hamda ularni kelajak avlodlarga yetkazishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu maqsadda BMT, YUNESKO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan multikulturalizm g'oyasi ilgari surilmoqda. Mazkur yondashuv turli davlat va hududlarda istiqomat qilayotgan xalqlarning madaniyati, urf-odatlari, marosimlari hamda xo'jalik an'alarini ilmiy asosda tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida xususan, Yevropa

va okean orti mamlakatlarining yetakchi davlatlarida ko'plab ilmiy tadqiqot markazlari millatlarning kelib chiqishi, uning o'ziga xos jihatlari va rivojlanish hayotiga doir ishlarni amalga oshirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Globallashuv davrida mustaqil O'zbekistonimizning eng katta yutug'i, bu-respublikada millatlararo hamjihatlik va totuvlik, tinchlik va barqarorlikning to'la yo'lga qo'yilishidir. Mamlakatimiz hududida azaldan turli millat vakillari tinch – totuvlikda kun kechirib kelmoqda. Qadimgi Turon diyorida qadimdan yashab keluvchi turkiy xalqlarga vatan bo'lib kelgan, jumladan, O'zbekiston hududida yashab keluvchi turli xalq vakillarining milliy urf-odatlari, diniy va milliy qadriyatlarini saqlab

qolish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasining Jizzax viloyatida ham turli millat vakillari xilma xil kasb va faoliyatda o'zaro do'stlik va birodarlik tamoyillari asosida yashab kelishmoqda.

Jizzax vohasi O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, tarixan turli etnik guruhlarining yashash hududi sifatida shakllangan. Bu voha geografik jihatdan Zarafshon vodiysi va Nurota tog'lari oralig'ida joylashgan bo'lib, iqlimi, tabiiy resurslari va strategik joylashuvi sababli ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlar uchun qulay yashash maskani bo'lgan. Qozoq etnosining Jizzax vohasida joylashuvi esa tarixiy migratsiyalar, siyosiy omillar va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan bog'liq. Jizzax vohasining o'ziga xos geografik joylashuv xususiyatlari qadimdan o'troq, yarim o'troq dehqon va chorvador aholining shimoldan janubga, janubdan shimolga, sharqdan g'arbga, g'arbdan sharqqa tomon siljishlarida o'ziga xos etnomuloqot hududi bo'lganligini tasdiqlaydi.

Jizzax vohasida qadimdan sak qabilalari yashab, o'z tarixi davomida Ustrushona sifatida qadimgi Xitoy manbalarida turli nomlarda keltirilgan. Tabiiy geografik jihatdan o'rni, fauna va flora jihatdan o'troq va ko'chmanchi hayot tarzi uchun qulay hisoblanadi¹. Shu bilan birga o'troq va yarim o'troq aholining muqim yashab qolishi, xo'jalik yuritishi uchun barcha tabiiy sharoitlarni yaratgan, hududda qishloq xo'jaligi, chorvachilik doimiy va mavsumiy tarzda rivojlanib borgan hamda ko'chmanchi chorvachilikning o'troq dehqonchilik xo'jaligi bilan mushtarak rivojlantirish imkoniyati ko'plab etnik guruhlarini bu joyga ko'chib kelib o'rnatishlariga sabab bo'lgan, tarixiy-savdo yo'lining chorrahasida joylashgan, ona Vatanimiz hududidan sharqqa yoki g'arbga yo'l

olgan karvonlar, elchilar, qo'shinlar ayni shu manzillardan o'tgan. Ma'lumki, o'zbeklar turkiy xalqlar tarkibiga kiruvchi tili, dini va qadriyatlari bir-biriga yaqin bo'lgan qardosh xalqlar bilan tarixan bir hududda shakllanib, rivojlanib kelgan².

Jizzax vohasida qozoqlarning etnohududiy joylashuvi asosan tog'oldi va yaylov landshaftlari bilan moslashgan klasterlar ko'rinishida shakllangan. Tarixiy jarayonlar (imperiya davri migratsiyalari, sovet o'troqlashuvi, mustaqillik davri institutsional tiklanish) bu taqsimotni bosqichma-bosqich barqarorlashtirgan. Ijtimoiy-madaniy integratsiya ikki tillilik, marosim amaliyotlari va mehnat bozorida aralashuv orqali kuchaygan, iqtisodiy asoslar esa chorvachilik-dehqonchilik kombinatsiyasiga tayanadi. Kelgusidagi chuqur maydon tadqiqotlari bu modelni yanada aniq xaritalash va demografik tahlil qilish imkonini beradi. Qozoqlar Markaziy Osiyoda qadimdan yashab kelgan turkiy xalqlardan biri bo'lib, ularning bir qismi Jizzax vohasiga ko'chib kelishi XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasining bosib olinishi bilan ham bog'liq hisoblanadi. Qozoq etnosining Jizzax vohasiga kirib kelishi asosan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadallashgan. XIX asr oxiri–XX boshlarida Rossiya imperiyasining Turkistonni egallashi fonida qozoq ko'chmanchi qatlamlari Zarafshon–Nurota tog'oldi zonalariga kirib keladi. Chorvachilik yo'nalishlari bo'yicha mavsumiy ko'chishlar saqlanib qoladi. Bu davrda Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasiga kirib kelishi, harbiy-siyosiy harakatlar va ko'chmanchi qabilalarning yangi hududlarga siljishi kuzatilgan. Qozoq qabilalarining bir qismi Forish, Mirzacho'l, Zafarobod tumanlari hududlariga joylashgan. Ular asosan yarim ko'chmanchi turmush tarzini olib borib, chorvachilik bilan shug'ullangan.

XIX – XX asrlar oralig'ida Jizzax vohasidagi

1 Suvonkulov M. Jizzax vohasidagi "Turk" guruhining joylashuv hududlari. Development of pedagogical technologies in modern sciences. –B. 75–79.

2 Musaxonov Sh. Jizzax vohasi qardosh xalqlar va ularning joylashuvi xususida. Continuing education: international experience, innovation, and transformation. International online conference. 2025. –B. 42–46.

aholi maskanlari orasida etnotoponimlarning yoppasiga ko'payishi aniqlanib, bunga sabab shayboniylardan boshqa o'zbek xonliklari davrigacha bo'lgan vaqt kesimida turkiylarning ko'chmanchi toifalari, xususan, ko'chmanchi turkiy tilli elatlar – o'zbek, qozoq, qirg'izlarning o'troqlashib, vohada o'zlarining bir qancha o'nlab qishloq va ovullariga asos solganliklari bilan bog'liqligi dalillanadi³. Vohaning tog'li va dasht hududlarida qozoqlar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Qozoq aholisining bir qismi tuy marosimlari orqali mahalliy o'zbek, qirg'iz va boshqa millat vakillari bilan aralashish holatlari kuzatiladi. Qozoq etnosining joylashuvi ko'proq tog'oldi va tog'li hududlarga to'g'ri keladi. Bu esa ularning tarixiy ko'chmanchi turmush tarziga mos keladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Jizzax vohasidagi Jizzax uyezdi ko'p millatli hudud bo'lib, uning ma'muriy birliklari etnik tarkibining xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Jizzax viloyatining ba'zi qishloqlarida qozoqlar etnik guruh sifatida ko'pchilikni tashkil qilgan. Jumladan, Otaqo'rg'on, Qizilqum, Qo'rg'ontepa, Pistalitog', Ko'ktepa va Chordorada hududlarida keltirishimiz mumkin⁴. Ammo mustaqillikdan keyin Qozog'iston Respublikasining boshqa respublikalardagi etnik qozoqlarni mamlakatga turli imtiyozlar berish orqali chaqirish siyosatini yuritdi. Buning natijasida O'zbekiston Respublikasi, xususan Jizzax vohasidagi qozoqlarning ham ma'lum qismi ko'chib ketishi ortidan vohada qozoqlar soni kamayishi kuzatildi.

Jizzax vohasi aholisi etnik jihatdan turli tarkibga ega. 1926-yilgi raqamlarga qaralganda Jizzax uyezda va uning barcha hududlarida jami 266999 kishi istiqomat qilgan bo'lsa, shundan

3096 kishini qozoqlar tashkil etgan⁵. Mustaqillik davridan voha hududida asosan o'zbeklar (89,0 %) yashaydi. Boshqa xalqlar qirg'izlar, tojiklar, qozoqlar, ruslar va boshqa xalqlar istiqomat qilib kelmoqda. Voha hududida yashovchi qozoqlar aholining 2,1 % ni, yani, 28,4 ming nafar bo'lib, asosan Forish va Mirzacho'l tumanida ko'pchilikni tashkil etadi⁶.

Respublikada qozoq tilida ta'lim beruvchi maktab, madaniyat uylari va etnik festivallar faoliyat yuritadi. Shu jumladan, Jizzax vohasidagi qozoqlar o'z milliy urf-odatlarini, tilini va madaniyatini saqlab qolgan holda mahalliy o'zbek, tojik va boshqa etnik guruhlar bilan ijtimoiy integratsiyalashgan. Qozoq milliy kiyimlari, kuy-qo'shiqlari va marosimlari mahalliy madaniy hayotning bir qismiga aylangan. Jizzax vohasi qozoqlari o'zining tarixiy ildizlari, madaniy merosi va ijtimoiy hayoti bilan viloyatning etnik xilma-xilligini boyitmoqda. Qozoq etnosining Jizzax vohasidagi mavjudligi nafaqat tarixiy migratsiyalar, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan ham bog'liq. Sovet davri o'troqlashuvi jarayoni kolxoz-sovhoz tizimi ko'chmanchi turmush tarzini qisqartirib, tog'oldi va dasht zonalarida barqaror qishloq punktlarini yaratadi, chorvachilik bilan birga bog'dorchilik-dehqonchilik ulushi ortadi. Navruz, to'y marosimlari, uloq-ko'pkari va qozoq kuy-qo'shiqlari mahalliy madaniy hayotga singgan, nikohlar⁷ orqali etnik aralashuv oshgan. Chorvachilik (qo'y-echki, yilqi), bog'dorchilik va kichik savdo xizmatlari asosiy kabi sohalarda mashg'ul bo'lishlari va bu yo'nalishlar tog'oldi landshaftlariga moslashuv kuchli ekanligi belgilaydi.

Xulosa qilib aytganimizda, qadimdan Jizzax

3 Almanov Q. XIX asrning oxiri –XX asr boshlarida Jizzax vohasi aholisi etnik tarkibi va uning etnotoponimikada aks etishi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. – Urganch, 2025. –B. 10.

4 Almanov Q. XIX asrning oxiri –XX asr boshlarida Jizzax vohasi aholisi etnik tarkibi va uning etnotoponimikada aks etishi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. – Urganch, 2025. –B. 20.

5 Всесоюзный перепись населения 1926 г. Т. XXV. Узбекская ССР. ЦСУ. СССР. – М., 1928. – С. 145-149.

6 Jizzax viloyat hokimligi rasmiy veb sayti. www.jizzax.uz. tashrif 2020 yil 10-oktyabr.

7 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дестурлери. –Алматы, “Қайнар” 2005. –В. 98-145.

vohasida o'zbek va tojiklar shahar qishloqlarda, qozoqlar esa chorva bilan bog'liq holda dasht va cho'llarda ko'chmanchilik va yarim ko'chmanchi tarzida hayot kechirganlar⁸. Hozirgi kunda Jizzax vohasi qozoqlari o'zining tarixiy ildizlari, madaniy merosi va ijtimoiy hayoti bilan viloyatning etnik xilma-xilligini boyitmoqda. Ularning etnohududiy joylashuvi asosan tog'oldi va tog'li hududlarga to'g'ri keladi. Qozoq etnosining Jizzax vohasidagi mavjudligi nafaqat tarixiy migratsiyalar, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan ham bog'liq. Qozoqlar o'z milliy urf-odatlarini saqlab qolgan holda mahalliy xalqlar bilan ijtimoiy integratsiyalashgan. Qozoq tilida ta'lim beruvchi maktablar mavjud. Milliy marosimlar (to'y, navro'z) keng nishonlanadi. Qozoq kuy-qo'shiqlari va milliy kiyimlari viloyat madaniyatining bir qismiga aylangan.

8 Almanov Q. XIX asrning oxiri –XX asr boshlarida Jizzax vohasi aholisi etnik tarkibi va uning etnotoponimikada aks etishi. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati. – Urganch, 2025. –B. 30.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING EKOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Gozzalxan Maqsetbaevna Joldasbayeva –
assistent, Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim muassaslarida innovatsion yondashuv asosida o'quvchilarda ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayonining pedagogik yondashuvlari yoritilgan bo'lib, ekologik madaniyatni rivojlantirishdagi madaniy va ekologik, ekogumanistik, tizim-sinergetik, fazo-vaqt, aksiologik, muammoli-vaziyatli, shaxsiy faoliyatli va madaniy madaniyatviy yondashuvlar tavsifi keltirilgan. Shuningdek, ekologik madaniyatni rivojlantirish mexanizmlari tarkibida pedagogik omillarni kuchaytirishda o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalalariga e'tibor qaratilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические подходы к процессу развития экологической культуры у учащихся на основе инновационного подхода в образовательных учреждениях, описываются культурно-экологический, экогуманистический, системно-синергетический, пространственно-временной, аксиологический, проблемно-ситуационный, личностно-деятельностный и культурный подходы к развитию экологической культуры. Также уделяется внимание вопросам духовно-нравственного воспитания учащихся в контексте усиления педагогических факторов в механизмах развития экологической культуры.

Abstract. This article discusses pedagogical approaches to the process of developing ecological culture in students based on an innovative approach in educational institutions, describes cultural and ecological, ecohumanistic, system-synergistic, space-time, axiological, problem-situational, personal activity and cultural approaches to the development of ecological culture. Also, attention is paid to the issues of spiritual and moral education of students in strengthening pedagogical factors in the mechanisms for developing ecological culture.

Kalit so'zlar: madaniy va ekologik yondashuv, ekogumanistik yondashuv, tizim-sinergetik yondashuv, fazo-vaqt yondashuvi, aksiologik yondashuv, muammoli-vaziyatli yondashuv, shaxsiy faoliyatli yondashuv, madaniy madaniyatviy yondashuv.

Ключевые слова: культурный и экологический подход, экогуманистический подход, системно-синергетический подход, пространственно-временной подход, аксиологический подход, проблемно-ситуационный подход, подход, основанный на личной деятельности, культурно-культурный подход.

Keywords: cultural and ecological approach, ecohumanistic approach, system-synergistic approach, space-time approach, axiological approach, problem-situational approach, personal activity approach, cultural-cultural approach.

Kirish. Mamlakatimizning har tomonlama taraqqiy etishini jadallashtirish va uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda ta'lim tizimining o'rni beqiyosdir. Dunyoda ta'lim tizimida ro'y berayotgan ta'limning internatsionallashuvi, talabalarning xalqaro mobilligi, ta'lim dasturining tez o'zgaruvchanligi kabi global tendensiyalar qatoriga ta'lim sifatini ta'minlash masalasi alohida ahamiyat kasb etib bormoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonining "Adolatli

ijtimoiy siyosat yuritish va inson kapitalini rivojlantirish" yo'nalishida ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, pedagog kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish vazifasi belgilab qo'yilgan¹. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar hamda ta'lim tizimi fidoiylarining ma'naviy-axloqiy, intellektual va kasbiy salohiyatiga nisbatan qo'yilayotgan yuqori talablar ta'lim muassasalari oldiga xalqaro talablarga javob bera oladigan o'quvchi-yoshlarni tarbiyalash vazifasini qo'yimoqda. Bu vazifalarni bajarish yo'lida esa ta'limda innovatsion yondashuvlardan foydalanish talab etiladi. Ammo

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.

ta'lim tizimida zamonaviy tendensiyalarni, ayniqsa, rivojlangan xorijiy mamlakatlardagi ta'lim tizimida foydalanayotgan innovatsion texnologiyalarni isloh qilishning zamonaviy tajribalari nisbatan sekin o'zlashtirilmoqda. Shu o'rinda aytish joizki, innovatsion yondashuvlar asosida ta'lim oluvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish ham bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Innovatsion yondashuv asosida o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish jarayoni pedagogik konsepsiya doirasida, avvalo, o'zining nazariy va uslubiy darajadagi yondashuvlari, tamoyillari va mezonlari bilan ajralib turadi. Shu bois yondashuvlar, tamoyillar va mezonlar tizimining tahlili orqali konsepsiyaning yaxlit manzarasini yaratish mumkin bo'ladi.

Mavjud adabiyotlarda metodologik jihatdan ilmiy asoslangan madaniy va ekologik, ekogumanistik, tizim-sinergetik, fazo-vaqt, aksiologik, muammoli-vaziyatli, shaxsiy-faoliyatli, madaniy madaniyat, ekologik kabi yondashuv turlari ko'rib chiqilgan hamda shu asosdagi o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha mavjud mexanizmlar ta'sirchanlik darajasiga aniqlik kiritilib, ularni takomillashtirish yuzasidan nazariy va metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsad sifatida belgilangan.

Ekologik madaniyatni rivojlantirishda mavjud yondashuvlar tahliliga ko'ra, pedagogik shart-sharoitlar doirasidagi metodologik nuqtayi nazardan, madaniy va ekologik yondashuv ta'sirchan vosita sifatidagi o'rni e'tiborga sazovor. Zero, unda ta'limning madaniy jihatlari kontekstida biologiya ta'limini ekologizatsiya qilishning o'quv ekologik modellari tarkibiga kiritilgan va ekologik tarkibni amalga oshirish ketma-ketligi va uzluksizligini aks ettiradigan

yondashuv qo'llaniladi. Shuningdek, biologiya ta'limi barqaror rivojlanish uchun zarur bo'lgan ekologik madaniyatni rivojlantirishda, ya'ni ekologik bilimlarni to'ldiruvchi omil hisoblanishiga alohida urg'u beriladi².

Mavjud ilmiy adabiyotlarda biologik bilimlar va ekogumanistik g'oyalarga asoslangan barqaror rivojlanish nazariyasi sintezini aks ettiradigan yondashuv – ekogumanistik yondashuv sifatida tavsiflanadi. Chunki ushbu sintez natijasida barqaror rivojlanish uchun insonning atrof-muhit bilan uyg'un o'zaro ta'siriga qaratilgan ekologik bilimlar tizimi shakllanadi. Bu yondashuv mazmunan o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirish, inson va tabiatning birgalikda mavjudligini anglash, tabiat va insonning umuminsoniy qadriyatini, hayot sifatini, insonning ijtimoiy-tabiiy muhit uchun mas'uliyatli rolini tan olish g'oyalariga asoslanadi.

Mazkur yondashuv shaxsning tabiatga muhabbatini tarbiyalashga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasi bo'lib, ta'lim mazmunini tanlashda materialni uzatishning shakllari, usuluri va pedagogik texnologiyalarini, uni o'zlashtirish darajalarini va harakatlarning semantik shartlilikini hisobga olishni talab qiladi. Chunki, matn blokidagi sifat o'zgarishi, odatda, protsessual blokda o'zgarishlarni, masalan, o'quvchilar faoliyatini tashkil etish texnologiyalari, metodlari, usullari va shakllarini keltirib chiqaradi.

Ekologik bilishning inson-inklyuziv modellaridan foydalanishni talqin etadigan yondashuv tizim-sinergetik yondashuv deb ta'riflanadi. Ushbu yondashuv asosan bio-eko-ijtimoiy tizimlar, ya'ni dunyoning biologik-ekologik ko'rinishini belgilab beradi. Unda universal birlik g'oyasi hukm suradi hamda izchillik, ehtimollik, vaziyatlilik asosida tanlash,

2 Гершунский Б.С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 3 – 7.

prognozlash, boshqarish kabi jarayonlar amalga oshiriladi³.

Chunki bioekoiijtimoiy tizimlarning murakkab, o'zini o'zi tashkil etuvchi tizimlar sifatida rivojlanish mexanizmlarini anglash, inson va atrof-muhit o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish hamda o'zaro uyg'un rivojlanishining koevolyutsion ideallariga murojaat qilish uchun obyektiv asos bo'ladi. Tizim-sinergetik yondashuvning pedagogik mohiyati qadriyatli bilimlarni, ya'ni "kecha-bugun-erta" tushunchalari uzviylikda insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirining madaniy naqshlarini o'tkazishga asoslanib, ekologik madaniyatni rivojlantirish natijasida o'quvchilarning shaxs sifatidagi ijtimoiylashuvi va o'zini o'zi rivojlantirishga zamin yaratadi⁴. Ushbu yondashuv, biologik va ekologik bilimlarning o'zaro integratsiyasini aktuallashtiradi va ularning ekologik madaniyatni rivojlantirishning muhim shartiga aylanadi.

Yana bir muhim jihat, tizim-sinergetik yondashuvning pedagogik samarasi, uning boshqaruv g'oyalaridan oziqlanishi va yagona ta'lim maydonida maqsadli tashkil etilgan ta'lim muhitini yaratish orqali ekologik madaniyatni rivojlantirishga imkoniyat berishdan iborat. Bunday muhit o'zini o'zi harakat qilish uchun imkoniyatlar yo'lagiini ta'minlaydi. Natijada, tashqi muhitning ichki va tashqi nisbati asosidagi mexanizmlar bilan belgilanadi⁵.

Ekologik makonning uzluksizligi va diskretligini, unda insoniyat jamiyatining o'tmish-bugun-kelajak vektoridagi maqomini aks ettiradigan fazo-vaqt yondashuvi ham o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Bu yondashuv ekologik madaniyatni rivojlantirishning protsessual tarkibiy qismi bosqichlarini belgilab,

insonning ko'p o'lchovli makonning madaniy o'zlashtirilishini ifoda etadi.

Pedagogik va psixologik talqindagi aksiologik yondashuv o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda, eng avvalo, o'zining interiorizatsiya jarayonlarini ta'minlashga qaratilgan jihati bilan e'tiborli. Chunki unda amaldagi tashqi hatti-harakatlarni ichki zaruriy harakatlarga aylantirish jarayoni kechadi, jumladan, tashqi ijtimoiy faoliyatni o'zlashtirish tufayli insonda ijtimoiy faollik tuyg'ulari shakllanadi.

Aksiologik yondashuv, ekologik madaniyatning koevolyusion qadriyatlariga ega bo'lgan shaxs tomonidan, o'sha qadriyatlarni shaxsiy ma'nolarga aylanishini, shaxsning hayotni tasdiqlovchi xatti-harakatlarining ichki regulyatoriga aylantiradigan qadriyatli munosabatlar va yo'nalishlarni o'zlashtirishini talqin etadi.

Koevolyutsion ekologik qadriyatlar tizimi, o'zida inson va tabiatning o'zaro qadr-qimmatini, ularni bag'rikenglik va sheriklik ruhida yanada rivojlantirishni aks ettiradi. Natijada, ekologik madaniyatni rivojlantirishda uslubiy tizimining barcha tarkibiy qismlarini qamrab oladi hamda barqaror rivojlanishni ta'minlaydigan shaxsning ekologik madaniyatsi va ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish dinamikasini belgilaydi.

Haqiqiy ekologik muammolarni ko'rish, o'rganish, hal qilish va oldini olishga qodir bo'lgan hayotiy faoliyat subyekti sifatida shaxsni rivojlantirish g'oyalarini qamrab olgan va ekologik madaniyatning muammoli-ijodiy yo'nalishini belgilaydigan, aniq muammoli va vaziyatli yondashuvlarni o'zaro bog'liqlikda ifoda etuvchi muammoli-vaziyatli yondashuv ekologik

3 Князева Э.Н. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции – М.: Комкнига, 2007. – 156 с.

4 Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М.С. Каган // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-традиция, 2007. – С. 223-234.

5 Мануйлов Ю.С. Средовый подход в воспитании – М., Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2002. – 157 с.

ta'lim muhitini yaratishda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan yondashuvlardan biri hisoblanadi. Chunki, ushbu yondashuv, bioekologik va madaniy o'zaro ta'sir vaziyatlarini yaratish asosida haqiqiy ekologik ijtimoiy va muhim ekologik muammolarni bioekologik tarkibga kiritishni nazarda tutadi. Vaziyatli yondashuv muammoni muayyan vaziyat va sharoitlarga bevosita qo'llash imkoniyatlarini amalga oshirishga qaratilgan. Uning markaziy nuqtasi vaziyat va aniq vaziyatga e'tibor sababli, joriy jarayonlar o'zaro bog'liq holatda ko'rib chiqiladi.

Shaxsiy faoliyatli yondashuv shaxsni faoliyat subyekti sifatida rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, olimlar talqiniga ko'ra, unda inson o'zini, o'zining dunyoda mavjudligini anglatadigan maxsus faoliyati belgilanadi⁶. Yondashuv talaba shaxsini ekologik madaniyat jihatlariga kirishi va o'zini o'zi inglashning individual strategiyasini (moslashish, tushunish, ijodiy yondashish) yaratishga yo'naltiradi. Natijada, uning atrof-muhit bilan ziddiyatsiz, o'zaro dialogik ta'sir qilish uchun zarur bo'lgan yangi fazilatlarini belgilaydi.

Madaniy va madaniyatviy shaxs shakllanishi g'oyasining talqini, asosan madaniy madaniyatviy yondashuvda kuzatiladi. Shuning uchun ushbu yondashuv doirasida, ekologik madaniyat umumiy madaniy madaniyatning ajralmas, tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Ma'lumki, borliqni inson tomonidan madaniy o'zlashtirishi, ya'ni madaniyat orqali shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish faqat ma'lum ijtimoiy faoliyat orqali mumkin bo'ladi. Bu yerda madaniy-ekologik nuqtai-nazardan, ekologik jihatdan maqsadli bo'lgan faoliyat nazarda tutiladi. Ya'ni, "Ekologik faoliyat subyektiga aylanish – bu faoliyatni o'zlashtirish, ushbu faoliyatning mantiqiy va axloqiy-ma'naviy texnikalariga ega bo'lish, uni

amalga oshirish va ijodiy o'zgartirishga qodir bo'lish demakdir"⁷.

O'quvchilarning bunday faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi va qobiliyatini aks ettiruvchi mezon ko'rsatkichi bu madaniyat hisoblanadi. Shaxsning ekologik madaniyatini rivojlantirish sharoitida esa ekologik madaniyatning motivatsion, axborot-kognitiv, qadriyatli-me'yoriy, kommunikativ, amaliy va ijodiy jihatlarini e'tiborga olish zarur.

Yuqorida ta'kidlangan barcha yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan va ierarxik bo'ysunishga asoslangan yondashuv bioekologik yondashuv deyiladi. Bioekologik yondashuv o'z mohiyatiga ko'ra, uslubiy tizimning barcha tarkibiy qismlarida amalga oshiriladi⁸. Bunda, maqsad komponentida u o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Mazmun komponentida bioekologiyani bilishning inson o'lchamidagi ajralmas modellari – ekotizimlarni o'rganishga yo'naltirilgan. Protsessual va texnologik komponentlarda shaxs tomoni ekologik makonning "moslashish-tushunish-ijodiy yondashish" vektoridagi o'zlashtirishi jarayonida ishtirok etadi. Uslubiy tizimning natijaviy-baholovchi komponentida ushbu yondashuv ekologik madaniyat nuqtai nazaridan o'quvchilarning shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish faoliyati orqali ifodalanadi.

Ekologik madaniyatni rivojlantirish mexanizmlari tarkibida pedagogik omillarni kuchaytirishda o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalasiga alohida ahamiyat qaratish maqsadga muvofiq bo'lib, oliy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning zamonaviy gumanistik idealini uning vatanparvarligi

6 Петровский В.А. Личность в психологии, парадигма субъектности – Ростов-н/Д: Феникс, 1996. – 512 с.

7 Глазачев С.Н. Теоретические основы формирования экологической культуры учителя: Дисс. в виде науч. докл. на соиск. учён. степ, д-ра пед. наук. – М., 1998. – 68 с.

8 Голов В.П. Естествознание и основы экологии: Учебное пособие / – М.: Дрофа, 2007. – 303 с.

va fuqaroligi jihatidan vatanparvar, ijodkor, bunyodkor shaxs sifatida belgilash lozim. Shuningdek, ularni tarix, zamondoshlari, avlodlari oldida fuqarolik burch va vijdon yuzasidan mas'uliyatli bo'lishga tayyorlash lozim.

Xulosa. Bugungi kunda barqaror rivojlanish g'oyalari sifat jihatidan yangi ma'no berilib, muayyan shaxs, alohida millat va umuman insoniyatning ma'naviy tiklanishiga yangi turtki berilmoqda. Chunki inson rolini belgilaydigan barqaror, qo'llab-quvvatlanadigan rivojlanish doirasida, shaxs o'zini turli fazoviy darajadagi ijtimoiy-tabiiy muhitda koevolyusion hayot tarziga yo'naltirilgan Vatan fuqarosi, mamlakat fuqarosi sifatida taniydi. Barqaror rivojlanish sharoitida shakllangan shaxsning fuqarolik pozitsiyalari o'quvchilarning turli miqyosdagi ekologik muammolarni hal qilishda faol fuqarolik ishtirokiga bo'lishini ta'minlaydi.

O'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish jarayoni pedagogik nuqtai nazardan o'ziga xos metodologik va nazariy asoslarga ega bo'lib, bugungi ekologik vaziyatning murakkablashishi, jamiyatda shaxs ekologik madaniyatining normativ-huquqiy asoslarini yaratish va tadqiq etishi zarurligi aynan, pedagogik ilmiy paradigmalar doirasida aniqlanishi zarur. Ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayoni ijtimoiy munosabatlar va turli omillar bilan bog'liq holda, ayniqsa, uning ta'lim-tarbiya doirasidagi mazmuni biologiya va ekologiya fanlari bilan mushtarak tarzda tizimli tadqiq etilishi maqsadga muvofiq. Chunki ta'lim tizimining madaniy va ekologik salohiyatini ro'yobga chiqarishda biologiya ta'limi o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, uni ekologizatsiya qilishning hozirgi bosqichi ekologik madaniyatni biologiya ta'limining diqqat markazidan o'rin olishiga asos bo'ladi. Ta'lim muassasalarida innovatsion yondashuv asosida o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish uchun quyidagi taklif-tavsiyalarni berishni joiz deb topdik:

- ta'lim muassasalarida o'quvpredmetlarini

innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish uchun zaruriy pedagogik shart-sharoitlarni yaratish;

- o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish maqsadida avvalo, o'quvchilarda o'lkashunoslikka oid bilimlarini boyitish;

- o'quvchilarda Vatanparvarlik, atrof-muhitga gumanitar munosabatni tarkib toptirishga e'tibor qaratish;

- o'quvchilarda ekologik madaniyatni rivojlantirishda ilg'or xorijiy tajribalarni milliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish;

- o'quv predmetlaridan darsdan va sinfdan tashqari ishlarni imkon qadar ko'proq va samaraliroq tashkil etish va bu jarayonda o'quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishga kengroq e'tibor qaratish lozim.

IBN SINO MA'NAVIY MEROSIDA TASAVVUFİY G'OYALAR TASNIFI

Ra'no Soyibovna Raupova – tadqiqotchi, Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ibn Sinoning qarashlaridagi ariflik aql va ma'rifat bilan bog'lanadi, ishq mavjudotlarning mukammallikka intilish tamoyili sifatida talqin qilinadi, wushul esa ruhning oliy darajaga yetishi bilan izohlanadi. Ibn Sino insonning ma'naviy yuksalishini baxt (saāda) va Alloh bilan bog'lanish orqali amalga oshadigan jarayon sifatida ta'kidlaganligi yoritilgan. Bundan tashqari, ibn Sinoning ta'siri ostida yaratilgan keyingi asarlar, xususan ibn Tufaylning Hayy ibn Yaqzan asari, ushbu falsafiy-tasavvufiy yondashuvning davom etganini ko'rsatib berganligi tushuntirilgan. Shuningdek, maqolada ibn Sinoning ma'naviy merosida uchraydigan tasavvufiy g'oyalarni tasniflash, ularning mazmunini ochib berish va falsafa bilan qanday uyg'unlashganini ko'rsatish maqsad qilib olingan. Bu esa ibn Sinoning tasavvuf va falsafa o'rtasida ko'prik vazifasini bajargan mutafakkir sifatidagi o'rnini yoritishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье знание связывается с разумом и просветлением в взглядах Ибн Сины, любовь интерпретируется как принцип стремления существа к совершенству, а ушу объясняется как достижение душой более высокого уровня. Подчеркивается, что Ибн Сина акцентировал внимание на духовном возвышении человека как процессе, происходящем через счастье (саада) и связь с Аллахом. Кроме того, объясняется, что последующие работы, созданные под влиянием Ибн Сины, в частности «Хайй ибн Якзан» Ибн Туфайла, демонстрируют продолжение этого философско-мистического подхода. Статья также ставит целью классифицировать мистические идеи, содержащиеся в духовном наследии Ибн Сины, раскрыть их содержание и показать, как они сочетаются с философией. Это служит для того, чтобы подчеркнуть место Ибн Сины как мыслителя, который служил мостом между мистицизмом и философией.

Abstract. This article associates knowledge with reason and enlightenment in Ibn Sina's views, love is interpreted as the principle of beings' striving for perfection, and wushu is explained as the soul's reaching a higher level. It is highlighted that Ibn Sina emphasized the spiritual elevation of man as a process that occurs through happiness (saāda) and connection with Allah. In addition, it is explained that subsequent works created under the influence of ibn Sina, in particular Ibn Tufail's Hayy ibn Yaqzan, show the continuation of this philosophical-mystical approach. The article also aims to classify the mystical ideas found in Ibn Sina's spiritual heritage, reveal their content, and show how they are combined with philosophy. This serves to highlight Ibn Sina's place as a thinker who served as a bridge between mysticism and philosophy.

Kalit so'zlar: "Al-Isharat wa al-Tanbihat" asari, falsafiy mistitsizm, Ilohiy muhabbat, baxt, arif, ishq, wushul, Hayy ibn Yaqzan asari.

Ключевые слова: «Аль-Ишарат ва аль-Танбихат», философский мистицизм, божественная любовь, счастье, мудрость, любовь, омовение, труд Хайя ибн Якзана.

Keywords: "Al-Isharat wa al-Tanbihat", philosophical mysticism, Divine love, happiness, wisdom, love, ablution, Hayy ibn Yaqzan's work.

Sharq falsafasi va islomiy tafakkur tarixida ibn Sino (Avicenna) nafaqat buyuk faylasuf va tabib, balki inson ruhiyati va ma'naviy kamolotini chuqur tahlil qilgan mutafakkir sifatida ham alohida o'rin egallaydi. Uning ma'naviy merosi, ayniqsa, tasavvufiy g'oyalar bilan bog'liq qarashlari ilmiy doiralarda doimo e'tibor markazida bo'lib kelgan. Ibn Sino tasavvufni an'anaviy sufiylik shaklida emas, balki falsafiy tafakkur va aql asosida sharhlaydi. Shu bois uning qarashlari ko'pincha "ratsional tasavvuf"

yoki "falsafiy mistitsizm" tushunchalari bilan ifodalanadi. Ibn Sinoning "Al-Isharat wa al-Tanbihat", "Risola fi'l-ishq" kabi asarlarida ariflik, ilohiy muhabbat, ruhiy yuksalish, baxt (saāda) va Allohga intilish kabi tasavvufiy tushunchalar falsafiy tizim doirasida tahlil qilinadi.

Ibn Sino ma'naviy merosidagi tasavvufiy g'oyalarni falsafiy tahlil qilishda ilmiy bilishning analiz va sintez, retrospektiv tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik usul, sinergetik

usullaridan foydalanilgan.

Ibn Sino "Al-Isharat va al-Tanbihat" asarining to'rtinchi bo'limida falsafiy ravishda tasavvufiy mavzularni yoritgan. Bu yondashuv ratsional tafsirga asoslangan falsafiy mistitsizm sifatida qaraladi¹. To'rtinchi bo'limda muallif insonning ruhiy yuksalishi, ma'rifat izlanishi, haqiqiy baxtga erishish yo'li hamda ruhiy biluvchilarning (al - ārif) maqomlari haqida fikr yuritadi. Ibn Sino bu masalalarni oddiy so'zlar bilan izohlamay, balki ularni bizning aqlimiz, tushunchamiz va fikr yuritish uslubimiz orqali anglashimiz mumkin bo'lgan darajada bayon qiladi.

Masalan, u haqiqiy baxt tushunchasini moddaning yoki dunyoviy zavqlarning ko'payishida emas, balki insonning ichki olami va ruhiy holatida deb ifodalaydi. Haqiqiy baxt, deydi ibn Sino, insonning o'zini anglab yetishi, aql va bilim orqali o'z mohiyatini chuqur tushunishi bilan bog'liq. Bu yerdagi "baxt" tushunchasi oddiy zavqlardan farq qiladi – u ruhning tinchligi, aqlning ravshanligi va insonning ichki dunyosining tartibidir. Shuningdek, ibn Sino "biluvchi" deb atalgan ruhiy shaxslar haqida ham falsafiy izohlar beradi. U ruhiy maqomlarni oddiy tasavvufiy so'zlar bilan sanab o'tmaydi, balki har bir maqom mantiqiy bosqichlar zanjiri sifatida tushuntiradi. Birinchi bosqichda inson o'z ichki dunyosini tahlil qiladi, keyingisida aql bilan ruhiy haqiqatlarni solishtiradi, so'ngra ilohiy bilimga yaqinlashadi. Bu jarayonni ibn Sino aniq tushunchalar orqali izohlaydi va uni ratsional asosda tavsiflaydi. Bo'limda, shuningdek, ruhiy belgilar, ya'ni ma'rifatga erishgan odamda namoyon bo'ladigan ichki o'zgarishlar ham bayon etiladi. Muallif bu belgilarni oddiy tasavvufiy ramzlar sifatida emas, balki inson tafakkurining o'zgarishi, ruhiy sezgi kuchayishi va aqlning yangi darajaga ko'tarilishi natijasi sifatida tushuntiradi. U bu belgilar orqali ruhiy

yuksalish qanday sodir bo'lishi mumkinligini tushuntirishga harakat qiladi. To'rtinchi bo'limda ibn Sino tasavvufiy mavzularni falsafiy mantig' bilan birga qo'llab quvvatlaydi, shuning uchun ko'pchilik bu yondashuvni "ratsional tasavvuf" yoki "falsafiy mistitsizm" deb ataydi. Bu degani shuki, u ruhiy yo'l va ma'rifat haqida gapirayotganda hissiy yoki mistik tasvirlardan ko'ra, aql, tushuncha va mantiqiy izohlar orqali sharhlaydi, shu yo'l bilan ilohiy haqiqatni anglashga urinadi. Aslida, bu bo'lim tasavvufiy mavzularni ilmiy falsafiy til orqali ifodalashning eng murakkab namunalaridan biri bo'lib, o'quvchini nafaqat ruhiy izlanishga, balki chuqur tafakkurga chorlaydi. Ibn Sino olam va inson ruhining harakatini tushuntirishda "muhabbat"ni markaziy konsepsiya sifatida ko'rsatadi. Mavjudotlar Ilohiy muhabbat yo'lida harakat qiladi, bu esa oxir-oqibatda Allohga intilish orqali rohat va baxtga erishish sifatida tasvirlanadi. Bu yondashuvda muhabbat tasavvufiy ma'rifat bilan uzviy bog'liq². Ibn Sino bu yondashuvda muhabbatni tasavvufiy ma'rifat bilan uzviy bog'laydi. Ya'ni ruhiy yuksalish, haqiqatni anglash va ilohiy bilimga erishish muhabbat orqali sodir bo'ladi. Muhabbat insonni faqat hissiy holatga emas, balki aql va tafakkur orqali ruhiy yuksalishga yetaklaydi. Shu bilan, u nafaqat insonning shaxsiy ruhiy rivojlanishini, balki butun olamdagi mavjudotlarning maqsadga yo'naltirilgan harakatini ham muhabbat orqali izohlaydi. Ibn Sinoning fikricha, tabiatdagi barcha mavjudotlar o'z mohiyatidan kelib chiqqan holda ilohiy muhabbatga intiladi, inson esa ongli ravishda shu muhabbat yo'lini tanlab, ruhini tarbiyalaydi va haqiqiy ma'rifatga erishadi. Shu tarzda muhabbat nafaqat hissiy, balki falsafiy va tasavvufiy konsepsiya sifatida ruhiy olamning markazida turadi.

Ibn Sino insonning ma'naviy yuksalishi baxt

1 D.Gutas. Avicenna v. Mysticism. <https://iranicaonline.org/articles/avicenna-v/>

2 Dani Ramdani. The Concept of Love in Ibn Sina's Philosophical Mysticism: A Synthesis of Rationality and Sufism. July 2024. Jaqfi Jurnal Aqidah dan Filsafat Islam 9(1):77-92. https://www.researchgate.net/publication/382222694_The_Concept_of_Love_in_Ibn_Sina%27s_Philosophical_Mysticism_A_Synthesis_of_Rationality_and_Sufism

(saāda) va Alloh bilan bog'lanish orqali amalga oshadi. Ta'rificha bu faqat tashqi amaliyotni emas, balki ruhning ichki bilimga erishish yo'li bilan amalga oshiriladi, bu esa tasavvufiy yo'nalishlarda ham uchraydi³. Ibn Sino insonni faqat jismoniy mavjudot emas, balki ruhiy va aqliy mohiyatga ega bo'lgan mavjudot sifatida talqin qiladi va shu sababli ma'naviy yuksalish ham ruhiy yo'l bilan amalga oshirishini ta'kidlaydi. Mutafakkir fikricha, bu yuksalish faqat tashqi amaliyotlar – ibodat, odatlar yoki qoidalarga rioya qilish bilangina cheklanib qolmaydi. Aksincha, ularning ma'nosi insonning ma'rifatga erishishida namoyon bo'ladi. Ibn Sino uchun haqiqiy baxt ruhning aql orqali haqiqatni anglashiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda inson o'z mohiyatini va ilohiy tartibni tushunib yetadi. Shu tariqa, aql va ruh uyg'unligi insonni Allohga yaqinlashtiradi. Bu yondashuv ko'plab tasavvufiy ta'limotlar bilan mushtarak jihatlariga ega. Tasavvufda ham insonning ma'naviy kamoloti tashqi shakllardan ko'ra, ichki poklanish va ma'rifatga erishish bilan bog'lanadi. Ibn Sino bu jarayonni tasavvufiy timsollar orqali emas, balki falsafiy va ratsional tahlil orqali tushuntiradi. Shunga qaramay, maqsad bir – ruhning yuksalishi va ilohiy haqiqatga yaqinlashishdir. Ibn Sino inson ruhini doimiy ravishda kamolotga intiluvchi mavjudot sifatida ko'radi. Bu intilish oxir-oqibat saāda – ya'ni oliy baxt holatiga olib keladi. Ushbu baxt holati esa insonning Alloh bilan ichki bog'lanishi, ilohiy bilimni anglash va ruhiy tinchlikka erishishi bilan ifodalanadi. Shu jihatdan, Ibn Sinoning qarashlari tasavvufiy yo'nalishlarda uchraydigan ma'naviy yuksalish g'oyalari bilan uyg'unlashadi.

Ibn Sino Al-Isharat va al-Tanbihat kabi asarlarida tasavvufiy atamalar (arif, ishq, wushul)ni falsafiy sharoitda tahlil etadi, tasavvufiy konsepsiyalarni falsafa bilan

mujassamlashtiradi⁴. U tasavvufda keng qo'llaniladigan "arif" (biluvchi), "ishq" (ilohiy muhabbat), "wushul" (Allohgaya yetish, visol) kabi atamalarga chuqur falsafiy mazmun beradi va ularni aql, ruh va mavjudot haqidagi umumiy falsafiy tizimiga mos holda izohlaydi. Shu orqali ibn Sino tasavvufiy konsepsiyalarni falsafa bilan mujassamlashtiradi. Masalan, arif tushunchasi ibn Sino talqinida faqat ruhiy tajriba egasi bo'lgan shaxs emas, balki aql va tafakkur orqali haqiqatni anglagan insondir. Ariflik holati tasodifiy ruhiy kechinma emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshadigan ichki bilim jarayonidir. Bu jarayon mantiqiy tafakkur, ruhiy poklanish va ilohiy bilimga ochiqlik orqali yuzaga keladi. "Ishq" tushunchasi ham ibn Sino asarlarida hissiy holat sifatida emas, balki butun mavjudot harakatini belgilovchi falsafiy prinsip sifatida talqin qilinadi. Unga ko'ra, ishq – mavjudotning o'z kamoliga intilishi, mukammallikka bo'lgan tabiiy harakatidir. Inson ruhida bu ishq ilohiy haqiqatga intilish shaklida namoyon bo'ladi va ruhni oliy baxt sari yetaklaydi. "Wushul" esa ibn Sino talqinida mistik tarzda to'satdan yuz beradigan holat emas, balki aql va ruh uyg'unligi natijasida erishiladigan darajadir. Bu daraja insonning ilohiy tartibni anglashga yetishi va ruhiy kamolotning eng yuqori bosqichiga chiqishi bilan bog'liq. Shu jihatdan, wushul falsafiy jihatdan ruhning mukammallashuvi sifatida tushuntiriladi. Ibn Sino "Al-Isharat va al-Tanbihat" asarida tasavvufiy atamalarni ramziy yoki hissiy ifodalar darajasida qoldirmaydi, balki ularni ratsional-falsafiy tizim ichida izohlaydi. Natijada tasavvufiy mazmun falsafa bilan uyg'unlashib, falsafiy tasavvuf yoki ratsional mistitsizm shaklida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv ibn Sinoning tasavvuf va falsafa o'rtasida muhim ko'priklar yaratganini ko'rsatadi.

Ibn Sinoning ta'siri bilan boshqalarga, xususan

3 Jules Janssens. Ibn Sina. A Philosophical Mysticism or a Philosophy of Mysticism? https://www.researchgate.net/publication/301902979_ibn_Sina_A_Philosophical_Mysticism_or_a_Philosophy_of_Mysticism

4 Sami S. Hawi. Ibn Sina and Mysticism. American Journal of Islam and Society (Apr 1998). <https://doaj.org/article/0eaff0188a6a456584b5a40b6d628b52>

ibn Tufaylga Hayy ibn Yaqzan kabi asarlar ijod etilib, unda insonning yolg'iz bo'lishi orqali axloq, bilim va ilohiy haqiqatga yetish jarayoni tasvirlanadi. Bu ham tasavvufiy konseptlarning falsafiy izohi sifatida qaraladi⁵. Ibn Sinoning falsafiy va ma'naviy qarashlari keyingi musulmon mutafakkirlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, uning inson aqli, ruhiy kamolot va ilohiy haqiqatga yetish yo'li haqidagi g'oyalari ibn Tufayl kabi faylasuflarning asarlarida davom ettirilgan. Ibn Tufaylning mashhur "Hayy ibn Yaqzan" asari aynan shu ta'sir mahsuli sifatida qaraladi. Ushbu asarda insonning axloqiy kamolotga, bilimga va ilohiy haqiqatga yetib borish jarayoni badiiy-falsafiy shaklda tasvirlanadi. Asarda Hayy ibn Yaqzan faqat aql, kuzatuv va ichki tafakkur orqali haqiqatni anglaydi. Bu jarayon ibn Sinoning qarashlariga uyg'un bo'lib, unda insonning mustaqil ravishda ruhiy va aqliy yuksalishi mumkinligi ko'rsatiladi. Hayy ibn Yaqzanning tabiatni kuzatishi, mavjudotlar sababini tushunishi va oxir-oqibat ilohiy haqiqatga yetishi ibn Sinoning aql orqali ma'rifatga erishish g'oyasini eslatadi. Shu bilan birga, Hayy ibn Yaqzan asarida tasvirlangan yolg'izlik tasavvufiy ramz sifatida ham talqin qilinadi. Yolg'izlik bu yerda dunyoviy bog'liqliklardan xoli bo'lish, ruhni poklash va ichki bilimga yuzlanish ma'nosini anglatadi. Bu holat tasavvufda uchraydigan uzlat tushunchasiga yaqin bo'lsa-da, ibn Tufayl uni falsafiy tilda, aql va tafakkur orqali izohlaydi. Shu jihatdan, tasavvufiy g'oya hissiy shaklda emas, balki ratsional asosda tushuntiriladi. Asarda axloqiy kamolot ham muhim o'rin tutadi. Hayy ibn Yaqzan o'z tajribasi orqali yaxshilik va yomonlikni ajrata boshlaydi, hayotning ma'nosi va inson mas'uliyati haqida xulosalarga keladi. Bu jarayon ibn Sinoning axloq va baxt haqidagi qarashlari bilan mushtarak bo'lib, insonning haqiqiy baxti bilim, axloqiy poklik va ilohiy haqiqatni anglash orqali amalga oshishini ko'rsatadi. Ibn Sinoning ta'siri ostida yaratilgan Hayy ibn Yaqzan asari tasavvufiy konsepsiyalarning falsafiy izohi

sifatida qaraladi. Unda ilohiy haqiqatga yetishish yo'li tashqi diniy ta'limotlardan ko'ra, insonning ichki tafakkuri, aqliy izlanishi va ruhiy kamoloti orqali tushuntiriladi. Bu yondashuv ibn Sino boshlab bergan falsafiy tasavvuf an'anasining keyingi mutafakkirlar ijodida davom etganini yaqqol namoyon etadi.

Ibn Sinoning ma'naviy merosini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u tasavvufiy g'oyalarni mustaqil diniy-amaliy yo'nalish sifatida emas, balki inson ruhining kamoloti va ilohiy haqiqatga intilish jarayonini tushuntiruvchi falsafiy konsepsiya sifatida talqin etgan. Muxtasar qilib aytganda, ibn Sino ma'naviy merosidagi tasavvufiy g'oyalar falsafa va tasavvuf uyg'unligining yuksak namunasi bo'lib, ular islom tafakkurida inson, ruh va ilohiy haqiqat masalalarini ratsional asosda tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu meros bugungi kunda ham falsafiy va ma'naviy tadqiqotlar uchun dolzarb ilmiy manba bo'lib qolmoqda.

5 Ibn Tufayl – Hayy ibn Yaqzan. https://en.wikipedia.org/wiki/Ibn_Tufayl

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA JINS KATEGORIYASI VA UNING UNIVERSAL GRAMMATIKADAGI O'RNI

Zarifa Raxmonberdiyevna Eshmurodova –
doktorant, Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz va o'zbek tillarida jins (gender) kategoriyasining grammatik mohiyati, uning strukturaviy va semantik xususiyatlari hamda funksional roli qiyosiy-tipologik yondashuv asosida batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida jins kategoriyasining morfologik va sintaktik ifodalanish mexanizmlari, kelishuv hodisasi bilan bog'liqligi hamda til tipologiyasiga ta'siri atroflicha o'rganiladi. Shuningdek, ushbu grammatik fenomen universal grammatika nazariyasi nuqtayi nazaridan parametrik yondashuv orqali talqin qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, jins kategoriyasi barcha tillarda majburiy bo'lmagan grammatik hodisa bo'lib, tillararo struktural farqlanishlarni aniqlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Аннотация. В данной статье даётся всесторонний анализ грамматической природы категории рода во французском и узбекском языках, её структурных и семантических особенностей, а также функциональной роли с точки зрения сопоставительно-типологического подхода. В исследовании подробно рассматриваются механизмы морфологической и синтаксической реализации категории рода, её связь с явлениями согласования и влияние на языковую типологию. Кроме того, данное грамматическое явление интерпретируется с позиции теории универсальной грамматики с использованием параметрического подхода. Результаты показывают, что категория рода является необязательной грамматической характеристикой во всех языках и выступает важным фактором, определяющим межъязыковые структурные различия.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the grammatical nature of the gender category in French and Uzbek, its structural and semantic features, and its functional role from a comparative-typological perspective. The study examines in detail the mechanisms of morphological and syntactic realization of the gender category, its connection with agreement phenomena, and its influence on language typology. In addition, this grammatical phenomenon is interpreted from the perspective of universal grammar theory using a parametric approach. The results indicate that the gender category is a non-mandatory grammatical feature across languages and serves as an important factor that determines cross-linguistic structural differences.

Kalit so'zlar: jins kategoriyasi, fransuz va o'zbek tillarining universal grammatikasi, grammatik abstraksiya, grammatik mexanizm, til tipologiyasi.

Ключевые слова: категория рода, универсальная грамматика французского и узбекского языков, грамматическая абстракция, грамматический механизм, языковая типология.

Keywords: gender category, universal grammar of French and Uzbek, grammatical abstraction, grammatical mechanism, linguistic typology.

Zamonaviy tilshunoslikda grammatik kategoriyalarni qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv tillarning ichki struktur mexanizmlarini aniqlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini belgilash imkonini beradi. Grammatik kategoriyalar orasida jins (gender) kategoriyasi alohida o'rin tutadi, chunki u dunyo tillarida bir xil darajada namoyon bo'lmaydi.

Ayrim tillarda jins kategoriyasi grammatik tizimning markaziy elementi bo'lib, morfologik va sintaktik darajada faol ishtirok etsa, boshqa

tillarda u umuman mavjud emas. Shu jihatdan fransuz va o'zbek tillari jins kategoriyasining mavjudligi va mavjud emasligi nuqtayi nazaridan bir-biriga qarama-qarshi tipologik modellarning yorqin namunasi hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi fransuz va o'zbek tillarida jins kategoriyasining ifodalanish xususiyatlarini qiyosiy-tipologik asosda tahlil qilish hamda uning universal grammatika doirasidagi nazariy maqomini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, struktur-semantik va nazariy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Grammatik jins kategoriyasi til tizimida otlarning ma'lum sinflarga ajratilishini ifodalaydi. Ushbu sinflanish ko'pincha morfologik va sintaktik vositalar orqali namoyon bo'lib, sifat, olmosh va ayrim hollarda fe'l shakllari bilan kelishuv munosabatini yuzaga keltiradi. Muhim jihati shundaki, grammatik jins biologik jins bilan har doim ham mos kelavermaydi.

Tilshunoslik nazariyasida jins kategoriyasi ko'pincha grammatik abstraksiya sifatida talqin qilinadi. Jonsiz predmetlarni ifodalovchi otlarning ham jinsga ega bo'lishi jins kategoriyasining semantik emas, balki grammatik xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu sababli jins kategoriyasi til tizimida mustaqil grammatik mexanizm sifatida qaraladi.

Grammatik jins (gender) kategoriyasi umumiy tilshunoslikda muhim nazariy tushunchalardan biri bo'lib, u til tizimida otlarning muayyan grammatik sinflarga ajratilishini ifodalaydi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, jins kategoriyasi tilning semantik tuzilishidan ko'ra, uning grammatik tashkiloti bilan uzviy bog'liq bo'lib, ko'pincha boshqa grammatik birliklar bilan kelishuv munosabatida namoyon bo'ladi¹. Shu bois zamonaviy lingvistik yondashuvlarda jins kategoriyasi biologik jinsning bevosita aks ettiruvchisi emas, balki mustaqil grammatik mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Nazariy manbalarda jins kategoriyasi, avvalo, morfologik va sintaktik kategoriya sifatida tavsiflanadi. Morfologik jihatdan jins otning doimiy grammatik belgisi bo'lib, u nutq jarayonida o'zgarmaydi. Sintaktik jihatdan esa jins kategoriyasi kelishuv (agreement) hodisasi orqali faollashadi, ya'ni sifatlar, olmoshlar va ayrim tillarda fe'l shakllari otning jins xususiyatiga moslashadi². Bu holat jins kategoriyasining til tizimidagi funksional yuklamasini belgilaydi.

Fransuz tili materiallari shuni ko'rsatadiki, jins kategoriyasi mazkur tilning grammatik strukturasida markaziy o'rin egallaydi. Fransuz tilida ikki grammatik jins – erkak (masculin) va ayol (féminin) mavjud bo'lib, har bir ot majburiy ravishda shu jinslardan biriga mansub bo'ladi. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, fransuz tilidagi jinsiy farqlanish ko'p hollarda semantik motivatsiyaga ega emas, balki tarixiy va morfologik omillar bilan belgilanadi³. Masalan, jonsiz predmetlarni ifodalovchi la table, la fenêtre kabi otlarning ayol jinsga mansubligi real obyektiv xususiyatlarga bog'liq emas.

Fransuz tilida jins kategoriyasi artikl tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, artikllar otning jinsiy mansubligini aniqlashda asosiy grammatik ko'rsatkich vazifasini bajaradi. Shuningdek, sifat va olmoshlarning ot bilan jins jihatdan moslashuvi jins kategoriyasining sintaktik darajada faol ishlashini ta'minlaydi. Shu sababli fransuz tili jins kategoriyasi grammatik jihatdan rivojlangan, genderga sezgir tillar qatoriga kiritiladi.

O'zbek tili materiallari esa jins kategoriyasining mutlaqo boshqa nazariy modelini namoyon etadi. O'zbek tili agglutinativ tillar guruhiga mansub bo'lib, unda grammatik jins kategoriyasi mavjud emas. Otlar jinsga ko'ra tasniflanmaydi, sifatlar, olmoshlar va fe'llar esa jinsga moslashmaydi. Bu holat o'zbek tilining grammatik tizimida jins kategoriyasining struktur birlik sifatida shakllanmaganligini ko'rsatadi⁴.

O'zbek tilida biologik jins faqat zarurat tug'ilganda leksik vositalar yordamida ifodalanadi. Erkak, ayol, aka, opa kabi birliklar shaxsning jinsini aniqlashtiradi, biroq ular grammatik kelishuvni yuzaga keltirmaydi. Shu sababli o'zbek tilida jins kategoriyasi grammatik darajada emas, balki semantik va pragmatik darajada namoyon bo'ladi.

1 Corbett, G. Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

2 Lyons, J. Language and linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

3 Maurice Grevisse. Le Bon Usage. Belgium, 16th edition, 2022.

4 Hojiyev. A. O'zbek tili nazariy grammatikasi. Toshkent: Fan. 2007.

Fransuz va o'zbek tillari misolida olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, jins kategoriyasi universal grammatik hodisa hisoblanmaydi. Universal grammatika nazariyasiga ko'ra, ayrim grammatik kategoriyalar tillarda parametr sifatida namoyon bo'ladi⁵. Jins kategoriyasi ham shunday parametrik hodisa bo'lib, u ayrim tillarda faollashgan, boshqalarida esa umuman mavjud emas.

Demak, jins kategoriyasining nazariy-lingvistik mohiyati fransuz va o'zbek tillari materiallari asosida tahlil qilinganda, uning grammatik yoki grammatik bo'lmagan xarakteri tilning tipologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlanadi. Ushbu xulosa qiyosiy-tipologik tilshunoslik doirasida muhim nazariy ahamiyatga ega.

Fransuz tilida jins kategoriyasining struktur xususiyatlari. Fransuz tilida jins kategoriyasi grammatik jihatdan qat'iy shakllangan bo'lib, ikki asosiy jinsni o'z ichiga oladi: erkak (masculin) va ayol (féminin). Har bir ot muayyan jinsga mansub hisoblanadi va bu mansublik artikllar, olmoshlar hamda sifatlarning moslashuvi orqali ifodalanadi. Masalan, *le livre*, *un étudiant* birliklari erkak jinsga, *la maison*, *une table* birliklari esa ayol jinsga mansubdir. Ushbu jins farqlanishi ko'pincha otning semantik xususiyatlari bilan emas, balki tarixiy-grammatik an'analar bilan belgilanadi.

Sintaktik kelishuv va funksional yuklama. Fransuz tilida jins kategoriyasi sintaktik darajada faol namoyon bo'ladi. Sifatlar va olmoshlar ot bilan jins va son jihatdan moslashadi. Bu holat jins kategoriyasining nafaqat morfologik, balki sintaktik jihatdan ham muhim ekanligini ko'rsatadi. Kelishuv hodisasi nutqning aniqligi va grammatik izchilligini ta'minlaydi. Shu sababli jins kategoriyasi fransuz tilining grammatik tizimida markaziy o'rin egallaydi.

O'zbek tilida jins kategoriyasining grammatik

neytralligi. O'zbek tili agglyutativ tillar guruhiga mansub bo'lib, unda grammatik jins kategoriyasi mavjud emas. Otlar erkak yoki ayol jinsiga ko'ra tasniflanmaydi va boshqa so'z turkumlari bilan jins jihatdan kelishuv hodisasi kuzatilmaydi.

Masalan, *u talaba*, *u shifokor*, *u keldi* kabi birliklarda shaxsning biologik jinsi grammatik vositalar orqali ifodalanmaydi. Bu holat o'zbek tilining grammatik jihatdan jinsga neytral til ekanligini ko'rsatadi.

Jinsning semantik va leksik ifodalanishi. O'zbek tilida jins faqat zarurat tug'ilganda leksik birliklar yordamida ifodalanadi. Erkak, ayol, aka, opa kabi so'zlar biologik jinsni aniqlashtirish vazifasini bajaradi. Biroq bunday birliklar grammatik kategoriya hosil qilmaydi va sintaktik kelishuvga sabab bo'lmaydi.

Fransuz va o'zbek tillarida jins kategoriyasining qiyosiy-tipologik tahlili.

Qiyosiy tahlil natijalari fransuz va o'zbek tillarida jins kategoriyasining grammatik maqomi tubdan farqlanishini ko'rsatadi. Fransuz tilida jins kategoriyasi grammatik tizimning ajralmas qismi bo'lsa, o'zbek tilida u grammatik darajada mavjud emas.

Bu farq tillarning tipologik xususiyatlari bilan izohlanadi. Flektiv tillarda grammatik kategoriyalar o'zaro uzviy bog'langan bo'lsa, agglutativ tillarda grammatik ma'no asosan affiksatsiya orqali ifodalanadi.

Jins kategoriyasining universal grammatikadagi o'rni. Universal grammatika nazariyasiga ko'ra, inson til qobiliyatiga xos bo'lgan umumiy grammatik tamoyillar mavjud. Biroq barcha grammatik kategoriyalar universal hisoblanmaydi. Jins kategoriyasi ana shunday nisbiy hodisalardan biri bo'lib, u ayrim tillarda faol, boshqalarida esa umuman mavjud emas.

5 Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.

Parametrik yondashuvga ko'ra, jins kategoriyasi tillarda turlicha faollashadi. Shu sababli jins universal grammatikaning majburiy komponenti emas, balki tilga xos parametr sifatida qoraladi.

Jins kategoriyasining til tizimidagi funksional ahamiyati. Fransuz tilida jins kategoriyasi nutqning grammatik izchilligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida esa jins kategoriyasining yo'qligi nutqning soddaligi va grammatik iqtisodiylikini ta'minlaydi. Bu holat tillar o'rtasidagi struktur tafovutni yanada yaqqol namoyon etadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tadqiqot natijalari fransuz va o'zbek tillarida jins kategoriyasining grammatik maqomi keskin farqlanishini ko'rsatdi. Fransuz tilida jins kategoriyasi grammatik tizimning markaziy elementi bo'lsa, o'zbek tilida u grammatik kategoriya sifatida mavjud emas. Universal grammatika nuqtayi nazaridan jins kategoriyasi majburiy bo'lmagan, tilga xos parametr sifatida talqin qilinadi. Ushbu xulosalar qiyosiy tilshunoslik va tipologik tadqiqotlar uchun muhim nazariy ahamiyatga ega.

O'zbek tilida esa jins kategoriyasi grammatik tizim doirasida mavjud emas. Otlar erkak yoki ayol jinsiga ko'ra grammatik tasniflanmaydi, shuningdek, sifatlar, olmoshlar va fe'llarda jinsga oid kelishuv hodisasi kuzatilmaydi. Biologik jins faqat zarurat tug'ilganda leksik birliklar orqali ifodalanib, u grammatik kategoriya darajasiga ko'tarilmaydi. Natijada o'zbek tilida jins kategoriyasi grammatik emas, balki semantik va pragmatik xususiyatga ega bo'lgan hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur farqlanish fransuz va o'zbek tillarining tipologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, jins kategoriyasining universal emas, balki tilga xos parametr ekanligini tasdiqlaydi.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA OTMLARIDA INGLIZ TILINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH XUSUSIYATLARI

Madina Abdumo'min qizi Raxmatova – tayanch doktorant,
O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish metodikasini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirishning asosiy xususiyatlari tahlil qilingan. Maqola talabalarining til ko'nikmalari va raqamli savodxonligini oshirish, o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini yuksaltirish, innovatsion o'quv metodikalari va resurslarini yaratish, ta'lim jarayonining samaradorligi va moslashuvchanligini oshirish, shuningdek, ta'lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish kabi muhim natijalarni o'z ichiga oladi. Ushbu tadqiqot oliy ta'lim tizimini raqamlashtirish, zamon talablariga javob beradigan malakali kadrlar tayyorlash hamda ta'lim siyosatini kelajakka yo'naltirishga xizmat qiladi.

Аннотация. В данной статье анализируются основные особенности совершенствования методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях с использованием цифровых технологий. В статье представлены важные результаты, такие как улучшение языковых навыков и цифровой грамотности студентов, повышение профессиональной компетентности преподавателей, создание инновационных методов и ресурсов обучения, повышение эффективности и гибкости образовательного процесса, а также приведение качества образования в соответствие с международными стандартами. Данное исследование служит цели цифровизации системы высшего образования, подготовки квалифицированных кадров, отвечающих требованиям времени, и определения направлений образовательной политики на будущее.

Abstract. This article analyzes the main features of improving the methodology of teaching English in higher education institutions using digital technologies. The article includes important results such as improving students' language skills and digital literacy, improving the professional competence of teachers, creating innovative teaching methods and resources, increasing the efficiency and flexibility of the educational process, as well as bringing the quality of education into line with international standards. This study serves to digitize the higher education system, train qualified personnel who meet the requirements of the time, and guide educational policy into the future.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, interaktiv o'quv platformalari, onlayn vositalar, TESOL, IATEFL, pedagogik eksperiment, tadqiqot.

Ключевые слова: цифровые технологии, интерактивные обучающие платформы, онлайн-инструменты, TESOL, IATEFL, педагогический эксперимент, исследование.

Keywords: digital technologies, interactive learning platforms, online tools, TESOL, IATEFL, pedagogical experiment, research.

Raqamli texnologiyalar vositasida OTMLarda ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlari deganda, oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili darslarini zamonaviy raqamli vositalar va platformalar yordamida yanada samarali, jozibali va talabalar ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etishni nazarda tutuvchi bir qator asosiy jihatlar va yondashuvlar tushuniladi. Ingliz tilini o'qitish endi an'anaviy uslublardan uzoqlashib, kasbga yo'naltirilganlik (English for Specific Purposes – ESP¹)ning

kuchaytirilishiga tayanadi. Raqamli resurslar yordamida har bir yo'nalishdagi talabalar o'z sohasiga oid ingliz tilini, terminologiyani va muloqotni chuqurroq o'rganadilar. Bu ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida tilni samarali qo'llashiga zamin yaratadi. Haqiqiy hayotiy va kasbiy vaziyatlarni aks ettiruvchi raqamli materiallar orqali til o'rgatish talabalarga tilni real muloqot va professional muhitda qanday ishlatilishini tushunishga yordam beradi.

Interaktiv o'quv platformalari (LMS),

1 Anthony, L. (2018). Introducing English for specific purposes. Routledge.

o'yinlashtirilgan ilovalar (Kahoot, Quizlet), virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar yordamida talabalar passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchiga aylanadi². Ular mashqlarni bajaradi, tezkor qayta aloqa oladi va tilni amalda qo'llaydi. Shuningdek, loyihaga asoslangan va muammoli o'qitish (PBL)ni qo'llab-quvvatlash orqali talabalar o'z sohalariga oid real muammolarni ingliz tilida tadqiq qilish, hal qilish va natijalarni raqamli vositalar orqali taqdim etishadi³. Bu ularning til bilishidan tashqari, tanqidiy fikrlash va muammo yechish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Ma'lumki, raqamli platformalar har bir talabaning til bilish darajasi, o'rganish sur'ati va ehtiyojlariga qarab o'quv materiallarini moslashtirishga imkon beradi (adaptiv o'qitish tizimlari, shaxsiy o'quv yo'llari). Bu har bir talabaning maksimal potentsialini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Bundan tashqari, talabalarga mustaqil ravishda o'quv resurslarini izlash, o'rganish jarayonini rejalashtirish va o'z-o'zini baholash uchun onlayn vositalar (onlayn lug'atlar, grammatika tekshiruvchilar, o'z-o'zini baholash testlari) beriladi. Bu ularning uzluksiz o'rganish ko'nikmasini shakllantiradi.

O'yin elementlari, qiziqarli interaktiv mashqlar va virtual reallik (VR) texnologiyalari orqali o'rganish jarayonini jozibador va maroqli qilish, ayniqsa, nofilologik talabalar uchun ingliz tilini o'rganishni zerikarli majburiyat emas, balki qiziqarli faoliyatga aylantiradi. Video, audio, interaktiv grafikalar, infografikalar va 3D modellar kabi multimedia vositalaridan foydalanish murakkab kasbiy tushunchalarni ingliz tilida vizual va audio ravishda taqdim etish orqali tilni o'rganishni osonlashtiradi. Onlayn forumlar, chatlar, videokonferensiya platformalari (Zoom, Google Meet) va xalqaro hamkorlik loyihalari orqali talabalarning biri-biri bilan va boshqa madaniyat vakillari bilan

ingliz tilida muloqot qilishini ta'minlaydi. Umumiy qilib aytganda, onlayn testlar, avtomatik baholash tizimlari va elektron jurnal yordamida talabalarning bilim va ko'nikmalarini doimiy baholash hamda ularga o'z xatolari va yutuqlari haqida tezkor ma'lumot beradi. Raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlari tilni o'rganish jarayonini talabalar ehtiyojlariga mos, kasbga yo'naltirilgan, interaktiv, motivatsiya beruvchi va zamonaviy talablarga javob beradigan darajaga ko'tarishni anglatadi.

Hozirgi kunda ingliz tili ilm-fan, biznes, texnologiya, diplomatiya va madaniyatning global tiliga aylangan. OTM bitiruvchilari xalqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lishlari uchun ushbu tilda erkin muloqot qila olishlari shart. Qolaversa, jahon miqyosidagi ilmiy adabiyotlar, tadqiqotlar, texnologik yangiliklar va boshqa qimmatli ma'lumotlarning aksariyati ingliz tilida. Raqamli vositalar orqali talabalar ushbu resurslarga bevosita kirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, buning uchun esa til bilimi muhim. Shuningdek, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, xalqaro loyihalar, almashinuv dasturlari va qo'shma ta'lim dasturlari ko'paymoqda. Bunda ingliz tilini bilish va uni raqamli muhitda qo'llash ko'nikmasi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Zamonaviy ish beruvchilar nafaqat kasbiy bilimga, balki chet tillari, xususan ingliz tili va raqamli savodxonlikka ega bo'lgan mutaxassislariga ehtiyoj sezmoqda. Aksariyat yuqori maoshli va talabgir kasblar ingliz tilini yaxshi bilishni talab qiladi. Ingliz tili va raqamli ko'nikmalarga ega bo'lgan bitiruvchilar xalqaro kompaniyalarda, xorijiy investitsiyali korxonalarda va hatto chet elda ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

2 Eshpo'latova, L.Z. (2024). Integrating technology in language teaching: tools and apps that can aid in teaching english effective. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari, 722-726.

3 Muminova, N., Qodirova, G., Tillaboyeva, F., Abdullayeva, N., & Turaxodjayeva, M. (2025). Ingliz tili darslarini o'qitishda interfaol usullarning samaradorligi. Empowerment of youth intellectual success (EYIS), 2(3), 8-11.

Hozirgi talabalar avlodi "raqamli mahalliy" hisoblanadi. Ular smartfonlar, internet va turli raqamli ilovalar bilan ulg'aygan. An'anaviy o'qitish usullari ularning qiziqishini jalb qila olmasligi mumkin. Raqamli texnologiyalar o'quv jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va jozibador qiladi, bu esa talabalarning motivatsiyasini oshiradi va til o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Raqamli platformalar har bir talabaning til bilish darajasi, o'rganish sur'ati va ehtiyojlariga qarab o'quv materiallarini moslashtirish imkonini beradi. Bu o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Internet cheksiz miqdordagi autentik ingliz tilidagi materiallarni (video, podkast, yangiliklar, ilmiy maqolalar) taqdim etadi. Raqamli texnologiyalar orqali bu materiallarni dars jarayoniga integratsiya qilish tilni real hayotiy kontekstda o'rganishga yordam beradi. Raqamli texnologiyalar orqali ingliz tilini o'qitish talabalarda nafaqat til ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlash, muammoli yechim topish, hamkorlik qilish va raqamli savodxonlik kabi 21-asr ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. COVID-19 pandemiyasi ta'lim tizimining masofaviy formatga tezkor o'tish zarurligini ko'rsatdi. Raqamli texnologiyalarni o'qitish metodikasiga integratsiya qilish har qanday sharoitda (onlayn, aralash, an'anaviy) o'quv jarayonining uzluksizligini va sifatini ta'minlashga yordam beradi. Shuningdek, raqamli vositalar geografik cheklovlarni yo'qotib, ta'limga bo'lgan kirish imkoniyatini oshiradi.

O'qituvchilar ham raqamli platformalardan samarali foydalanishni o'rganishlari, o'z malakalarini oshirishlari kerak. Bu ularning darslarini yanada samarali va innovatsion qilishga yordam beradi. Raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki talabalarni global miqyosda raqobatbardosh kadrlarga aylantirish, mamlakatning xalqaro

integratsiyasini chuqurlashtirish va kelajakdagi rivojlanish uchun mustahkam poydevor yaratish nuqtayi nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ingliz tilini o'qitish metodikasi, raqamli pedagogika, ta'lim texnologiyalari, kompyuter yordamida til o'rganish (CALL) bo'yicha ixtisoslashgan xalqaro va mahalliy ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar so'nggi tadqiqotlar, nazariy yondashuvlar, amaliy tajribalar va innovatsion metodik yechimlar haqida eng yangi ma'lumotlarni beradi. Ular mavzuning chuqur nazariy va amaliy tushunchasini shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, raqamli ta'lim, chet tili o'qitish metodikasi, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, e-learning kabi sohalarga oid professor-o'qituvchilar tomonidan yozilgan fundamental kitoblar va OTMlar uchun darsliklar mavzuning asosiy tushunchalari, tarixiy rivojlanishi, nazariy asoslari va umumiy metodologik prinsiplarini chuqur yoritadi. Ma'lumotlarni tizimlashtirish va mavzu bo'yicha mustahkam fundamental bilim olish uchun muhim.

Ilg'or OTMlarning ingliz tili bo'limlarida qo'llaniladigan o'quv-metodik majmualar, ishchi o'quv dasturlari, silabuslar, onlayn kurs materiallari va Learning Management System (LMS) kontentlari (masalan, Moodle, Canvas, Google Classroomdagi materiallar) hujjatlar amaliyotda raqamli texnologiyalar qanday integratsiya qilinganligini, qaysi texnologiyalar qaysi maqsadda ishlatilayotganini va o'qitish metodikasiga qanday ta'sir ko'rsatayotganini bevosita ko'rish imkonini beradi. Shuningdek, TESOL, IATEFL kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan tashkil etiladigan til o'qitish konferensiyalarining tezislari, ma'ruzalar matnlari va British Council, UNESCO, ACTFL kabi tashkilotlarning ta'lim texnologiyalari va til o'qitish bo'yicha hisobotlari, tavsiyalari global tendensiyalar, eng yaxshi amaliyotlar (best practices), yangi g'oyalar va kelajakdagi

yo'nalishlar haqida tasavvur beradi⁴. Shuningdek, turli mamlakatlarning tajribalarini o'rganishga yordam beradi.

Tadqiqot usullari (ma'lumot to'plash va tahlil qilish yo'llari)ga keladigan bo'lsak, sotsiologik so'rov (anketa va intervyu) ingliz tili darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha talabalar (ularning qiziqishlari, tushunchalari, qiyinchiliklari) va o'qituvchilar (ularning tajribalari, muammolari, malakasi, usullari) o'rtasida anketalar o'tkazish va chuqur intervyular olish subyektlarning fikrlari, munosabatlari, his-tuyg'ulari va real tajribalari haqida bevosita ma'lumot olish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalarning o'qitish va o'rganish jarayoniga psixologik va pedagogik ta'sirini aniqlashga yordam beradi.

Pedagogik eksperimentda (tajriba-sinov ishlari) OTMda ikkita guruhni shakllantirish ya'ni, nazorat guruhi (an'anaviy metodika bo'yicha o'qitiladi) va eksperimental guruh (raqamli texnologiyalar yordamida takomillashtirilgan metodika bo'yicha o'qitiladi). Muayyan muddatdan so'ng har ikki guruhning til bilish darajasidagi o'zgarishlarni (masalan, testlar, amaliy topshiriqlar orqali) qiyosiy tahlil qilish takomillashtirilgan metodikaning samaradorligini ilmiy asoslangan tarzda, miqdoriy ko'rsatkichlar (natijalar) orqali isbotlash imkonini beradi. Qaysi texnologiyalar va metodikalar haqiqatan ham til o'rganishni yaxshilayotganini aniqlashda asosiy usullardan biridir.

Raqamli texnologiyalar qo'llanilayotgan ingliz tili darslarida bevosita ishtiroketib, o'qituvchining texnologiyalarni qanday qo'llayotganini, talabalarining darsdagi faolligini, interaktivlik darajasini va o'zaro muloqotni tizimli ravishda kuzatish va qayd etish o'qitish jarayonining real vaziyatini, texnologiyalarning sinfda qanday

ishlashini, yuzaga keladigan qiyinchiliklar va muvaffaqiyatlarni bevosita ko'rishga imkon beradi. Qo'llanilayotgan metodikani amaliy nuqtayi nazardan baholash uchun zarur.

OTMlarining rasmiy hujjatlari, ingliz tili bo'yicha metodik qo'llanmalar, o'quv materiallari, onlayn resurslar, baholash mezonlari va texnologik infratuzilma (kompyuter sinflari, internet tezligi, LMS imkoniyatlari)ni raqamli texnologiyalar integratsiyasi nuqtayi nazaridan tizimli ravishda o'rganish ta'lim tizimining rasmiy siyosati, qoidalari va resurslari raqamli texnologiyalarni joriy etishga qanchalik mos ekanligini, qanday cheklovlar yoki imkoniyatlar mavjudligini aniqlashga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlarini o'rganish natijasida bir qator muhim va amaliy natijalarga erishiladi. Bu natijalar ta'lim tizimining ko'plab jabhalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, tadqiqotlar va takomillashtirilgan metodikalar natijasida talabalarining ingliz tilini o'qish, yozish, tinglash va gapirish ko'nikmalari sezilarli darajada yaxshilanadi. Bundan tashqari, ular turli raqamli vositalar va platformalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini egallaydi. Raqamli texnologiyalar (interaktiv ilovalar, AI-chat botlar, multimedia resurslari, virtual reallik) til o'rganish jarayonini yanada qiziqarli, samarali va shaxsiylashtirilgan qiladi. Talabalar tilni nafaqat darslarda, balki darsdan tashqari vaqtda ham mustaqil o'rganishlari uchun vositalarga ega bo'ladilar. Raqamli savodxonlik esa ularni 21-asr mehnat bozorida raqobatbardosh qiladi.

Ingliz tili o'qituvchilari raqamli pedagogika bo'yicha yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Ular darslarda innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash, raqamli o'quv materiallarini yaratish va onlayn/aralash

4 Dolimovich, U.D. (2024, June). Xalqaro baholash dasturlar. In interdisciplinary innovation and scientific research conference (Vol. 2, No. 21, pp. 25-28).

ta'lim formatlarini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Tadqiqot o'qituvchilarning malakasini oshirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. O'qituvchilar faqatgina ma'lumot uzatuvchi emas, balki talabalar uchun facilitator, motivatsiya beruvchi va texnologiyalardan unumli foydalanishga yo'naltiruvchi shaxsga aylanadi. Bu esa o'qitish jarayonining sifatini tubdan yaxshilaydi va o'qituvchilarning kasbiy qoniqishini oshiradi.

Tadqiqotlar natijasida OTMlar uchun raqamli texnologiyalar asosidagi yangi o'qitish metodikalari (masalan, flipped classroom, geymifikatsiya, loyiha asosidagi ta'lim), interaktiv o'quv materiallari, o'z-o'zini baholash tizimlari va onlayn kurslar ishlab chiqiladi va joriy etiladi. Bu natija o'quv jarayoniga yangilik kiritadi. An'anaviy darsliklarga qo'shimcha ravishda talabalar virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, til o'rganish ilovalari va AI yordamida til amaliyoti kabi resurslardan foydalana oladilar⁵. Bu o'quv jarayonini yanada boyitadi, dinamik qiladi va turli o'rganish uslublariga moslashadi.

Raqamli texnologiyalar yordamida o'qitish jarayoni yanada tartibli, samarali va shaffof bo'ladi. LMS (Learning Management System) orqali o'quv materiallariga kirish, topshiriqlarni topshirish va baholash jarayonlari soddalashadi. Masofaviy va aralash ta'lim imkoniyatlari kengayadi. Bu natija OTMlarning zamonaviy chaqiriqlarga (masalan, pandemiya sharoitlari, geografik cheklovlar) moslashuvchanligini oshiradi. Ta'lim resurslaridan foydalanishni qulaylashtiradi, vaqt va joydan mustaqil o'qish imkonini beradi. Bu resurslardan oqilona foydalanish va ta'lim sifatini barqaror saqlashga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari OTMlardagi ingliz tili ta'limining xalqaro miqyosdagi eng yaxshi amaliyotlar va standartlarga (masalan, CEFR,

TESOL prinsiplari) muvofiqligini ta'minlashga yordam beradi. Bu natija esa O'zbekistonning ta'lim tizimini global ta'lim makoniga integratsiya qilishga hissa qo'shadi. Xalqaro darajadagi malakali kadrlar tayyorlashga zamin yaratadi. Natijada, o'zbekistonlik bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardoshligi ortadi va OTMlarning xalqaro reytinglardagi o'rni yaxshilanadi.

Tadqiqot xulosalari va tavsiyalari ta'lim vazirliklari, OTMlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun ingliz tili ta'limiga oid milliy strategiyalarni, o'quv dasturlarini va malaka oshirish tizimlarini ishlab chiqishda muhim ma'lumot manbai bo'ladi. Bu esa tadqiqotning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Ilmiy izlanishlar asosida qabul qilingan qarorlar va joriy etilgan islohotlar yanada samarali bo'ladi. Ta'lim siyosati zamon talablariga mos, innovatsion va kelajakka yo'naltirilgan bo'lishiga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlarini o'rganish nafaqat til o'rgatish samaradorligini oshiradi, balki butun ta'lim ekotizimini modernizatsiya qilishga, talabalar va o'qituvchilarning imkoniyatlarini kengaytirishga, hamda mamlakatning intellektual salohiyatini mustahkamlashga xizmat qiladigan kompleks natijalarga olib keladi.

Raqamli texnologiyalar vositasida OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish xususiyatlarini chuqur o'rganish, zamonaviy ta'lim tizimining asosiy talabi va ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Bu tadqiqot nafaqat ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirishga, balki oliy ta'lim tizimini raqamlashtirish va global standartlarga moslashtirishga qaratilgan kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar zamonaviy va interaktiv usullar orqali til ko'nikmalarini

5 Egamberdiyev, J. J. (2025). Texnologiyalar yordamida til o'rganish: imkoniyatlar va muammolar. Journal of new century innovations, 78(1), 202-205.

sezilarli darajada yaxshilaydilar, raqamli savodxonliklarini oshiradilar va XXI asr mehnat bozori talablariga mos kadrlar bo'lib yetishadilar. O'qituvchilar esa yangi texnologiyalarni o'zlashtirib, kasbiy kompetentliklarini oshiradilar, darslarni yanada qiziqarli va samarali tashkil etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tadqiqot innovatsion o'quv metodikalari va resurslarini yaratishga, ta'lim jarayonini moslashuvchan, shaffof va samarali qilishga zamin yaratadi. Natijada OTMlardagi ingliz tili ta'limining sifati oshib, xalqaro miqyosdagi eng yaxshi amaliyotlar va standartlarga muvofiqligi ta'minlanadi, bu esa mamlakatning intellektual salohiyatini mustahkamlab, ta'lim siyosatini kelajakka yo'naltirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib mazkur tadqiqot OTMlarida ingliz tilini o'qitish metodikasining yangi, raqamlashtirilgan bosqichiga o'tish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi va ta'lim sifatini tubdan yaxshilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

ALGORITMLASH VA DASTURLASH FANINI O'QITISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Dilovar Ismat qizi Xayitova – tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada algoritmlash va dasturlash fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar samaradorligi tahlil qilinadi. Muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, blended learning va STEAM yondashuvlari asosida tashkil etilgan tajriba natijalari statistik jihatdan One-way ANOVA orqali baholandi. STEAM va PBL algoritmlash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi.

Аннотация. В статье анализируется эффективность современных педагогических технологий в обучении алгоритмике и программированию. Результаты эксперимента, организованного на основе проблемно-ориентированного обучения, проектно-ориентированного обучения, смешанного обучения и STEAM-подходов, были статистически оценены с использованием однофакторного дисперсионного анализа (ANOVA). STEAM и проблемно-ориентированное обучение показали высокую эффективность в развитии компетенций в области алгоритмики и программирования.

Abstract. The article analyzes the effectiveness of modern pedagogical technologies in teaching algorithmics and programming. The results of the experiment organized on the basis of problem-based learning, project-based learning, blended learning and STEAM approaches were statistically evaluated using One-way ANOVA. STEAM and PBL showed high effectiveness in developing algorithmics and programming competencies.

Kalit so'zlar: algoritmlash, dasturlash, pedagogik texnologiyalar, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, blended learning, raqamli ta'lim muhiti.

Ключевые слова: алгоритмизация, программирование, педагогические технологии, проблемное обучение, проектное обучение, смешанное обучение, цифровая образовательная среда.

Keywords: algorithmization, programming, pedagogical technologies, problem-based learning, project-based learning, blended learning, digital learning environment.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan sharoitda dasturlash kompetensiyasi har bir mutaxassis uchun zarur ko'nikmalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, algoritmlash va dasturlash fanlarini samarali o'qitish nafaqat texnik bilimlarni, balki mantiqiy fikrlash, muammoni tahlil qilish, yechim ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish kabi intellektual faoliyatni rivojlantiradi. Shu sababli mazkur fanlarni o'qitishda an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmasdan, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida dasturlash va algoritmik fikrlash nafaqat IT yo'nalishidagi mutaxassislar, balki muhandislik, iqtisodiyot, tabiiy fanlar hamda texnologik

sohalar uchun ham universal kompetensiyaga aylanib bormoqda. Bunda algoritmlashni o'qitish jarayonining asosiy vazifasi faqatgina sintaksis yoki kod yozishni o'rgatish bilan cheklanmasdan, balki talabalarda muammoli vaziyatni tahlil qilish, ularni formalashtirish, abstraksiyalash hamda samarali yechim strategiyalarini ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Shuningdek, dasturlashni o'qitishda amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvlarning kuchayishi talabalarining mustaqil ishlash faolligini oshirib, ularda bilimlarni real masalalarga tatbiq qilish qobiliyatini rivojlantiradi¹.

Ta'lim jarayonida dasturlashni o'qitish samaradorligi ko'p jihatdan o'qitish metodlari va pedagogik texnologiyalarning to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Tadqiqotlarda keltirilishicha, faqat

1 Wing J.M. Computational thinking. Communications of the ACM, 2006, 49(3), 33–35

ma'ruza yoki ko'rsatma asosidagi an'anaviy yondashuvlar ko'plab holatlarda talabalarni "tayyor yechimni ko'chirish"ga olib kelib, algoritmik fikrlashni chuqur shakllantirishda yetarli natija bermaydi. Shu bois, dasturlash ta'limida talaba markazli metodlar, interaktiv mashg'ulotlar, refleksiv tahlil, hamkorlikda o'qitish hamda ijodiy topshiriqlar muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy manbalarda asoslab berilgan².

Dasturlashni o'rganuvchi talabalarda uchraydigan asosiy muammolardan biri algoritmik strukturalarni tushunishdagi qiyinchiliklar, abstrakt tushunchalarni tasavvur qila olmaslik hamda sintaksis xatolarining tez-tez takrorlanishidir. Bu esa o'qitish jarayonida didaktik qo'llab-quvvatlash, bosqichma-bosqich murakkablashtirish, ko'rgazmali modellashtirish va tahliliy mashqlarni kuchaytirishni talab qiladi. Ta'lim tadqiqotlarida dasturlashni bosqichli o'rgatish, kod tahlili va xatolar ustida ishlash mexanizmlari o'quv natijalarini oshirishi ta'kidlangan³.

Hozirgi davrda dasturlashni o'qitishda muammoli ta'lim va loyiha asosida o'qitish kabi innovatsion yondashuvlar alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki bu metodlar talabalarni tayyor algoritmni yodlashga emas, balki muammoning mohiyatini tushunishga, yechimni izlab topishga va uni dastur ko'rinishida loyihalashga yo'naltiradi. Ayniqsa, loyiha asosida o'qitish jarayonida talabalar amaliy mahsulot yaratadi, jamoa bilan ishlash tajribasini orttiradi hamda natijaga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshiradi. Tadqiqotlar loyiha asosida o'qitish dasturlash fanlarida motivatsiya va amaliy kompetensiyalarni oshirishini

ko'rsatgan⁴. Shuningdek, aralash ta'lim (blended learning) modeli ham algoritmlash va dasturlashni o'qitishda samarali yondashuv sifatida shakllanmoqda. Bu model auditoriya mashg'ulotlarini masofaviy ta'lim elementlari bilan integratsiya qilish orqali o'qitishning moslashuvchanligini ta'minlaydi. Talabalar video darslar, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar va avtomatik tekshiruv tizimlari yordamida o'z tezligida bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ayniqsa, dasturlash kabi amaliy fanlarda doimiy mashq va tezkor "feedback" mexanizmi muhim bo'lib, blended learning buni samarali ta'minlaydi⁵.

Raqamli ta'lim muhitining kengayishi esa dasturlash ta'limini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Onlayn IDE, LMS platformalar, avtomatik baholash (auto-grading) tizimlari, kodni tahlil qilish vositalari va interaktiv testlar ta'lim jarayonini shaffof va nazorat qilinadigan holga keltiradi. Raqamli muhitda taqdim etilgan topshiriqlar talabalar uchun mustaqil ta'limni rag'batlantiradi, o'qituvchiga esa o'quv jarayonini monitoring qilish, xatolarni tahlil qilish va individual yondashuvni rejalashtirish imkonini beradi⁶.

Shu bilan birga, bugungi kunda pedagogik texnologiyalarni tanlashda faqat texnik vositalar bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni metodik va psixologik jihatdan to'g'ri integratsiya qilish talab etiladi. Ya'ni raqamli ta'lim muhiti, innovatsion metodlar va o'qituvchi strategiyasining uyg'unligi natijasida algoritmlash va dasturlashni o'qitish samaradorligi ortadi. Shu jihatdan, dasturlash ta'limining zamonaviy tendensiyalarini ilmiy asosda o'rganish hamda amaliyotga tatbiq etish bugungi kunda muhim ilmiy-amaliy vazifa

- 2 Robins A., Rountree J., Rountree N. Learning and teaching programming: A review and discussion. *Computer Science Education*, 2003, 13(2), 137–172.
- 3 Lahtinen E., Ala-Mutka K., Järvinen H.-M. A study of the difficulties of novice programmers. *ACM SIGCSE Bulletin*, 2005, 37(3), 14–18
- 4 Thomas D., Carroll J.M. Learning programming: The role of tutoring systems and project-based learning. *Journal of Systems and Software*, 2005, 76(2), 123–135
- 5 Graham C.R. Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. *Handbook of Blended Learning*, 2006, 3–21
- 6 Ihanola P., Ahoniemi T., Karavirta V., Seppälä O. Review of recent systems for automatic assessment of programming assignments. *Proceedings of the 10th Koli Calling International Conference on Computing Education Research*, 2010, 86–93

sifatida qaraladi⁷.

Nafaqat jahon balki, O'zbekiston olimlari tomonidan ham dasturlashni o'qitish metodikasini takomillashtirish, raqamli ta'lim muhitida algoritmizatsiya kompetensiyalarini rivojlantirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Xususan, ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlardan foydalanish, amaliy topshiriqlar orqali algoritmik tafakkurni shakllantirish va raqamli resurslar asosida mustaqil ta'limni tashkil etish dasturlash fanlarini o'zlashtirish natijadorligini oshirishi ko'rsatib berilgan⁸.

Zamonaviy o'quv platformalari va dasturlash muhitlarining ta'limga integratsiyasi o'quvchilarning motivatsiyasi, mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil sifatida qayd etiladi. Ayniqsa, loyihaviy faoliyat elementlarini joriy etish orqali talabalar o'z bilimlarini real vazifalar asosida sinovdan o'tkazishi va "natijaga yo'naltirilgan o'rganish" tajribasini orttirishi mumkinligi ilmiy ishlarda asoslangan⁹. Shuningdek, O'zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Masofaviy va aralash ta'lim modellarini rivojlantirish, elektron kurslar va LMS tizimlaridan foydalanish, avtomatik baholash va monitoring vositalarini joriy etish dasturlash fanlarini o'qitishda samarali yechim sifatida qaralmoqda¹⁰.

O'zbek tadqiqotchilari tomonidan dasturlashni o'qitishda metodik yondashuvlar, kompetensiyaviy yondashuv va o'quvchi faoliyatini faollashtirish omillari bo'yicha

ham ilmiy xulosalar bildirilgan. Jumladan, dasturlashni o'qitishda "algoritm + amaliy kod + tahliliy refleksiya" mexanizmini yo'lga qo'yish natijasida o'quvchilarning bilimlarni ongli o'zlashtirish darajasi oshishi mumkinligi qayd etilgan¹¹. Bundan tashqari, bo'lajak pedagog va IT mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, fanlararo integratsiya va amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish kabi yo'nalishlar ham dolzarb masala sifatida ko'rilmoqda. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil ta'limga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi va ularning raqamli muhitda samarali ishlash kompetensiyasini rivojlantiradi¹².

Algoritmizatsiya va dasturlash fanini o'qitishda uzoq vaqt davomida an'anaviy metodlar ma'ruza, tushuntirish, namunaviy misollarni yechish, laboratoriya mashg'ulotlari orqali bilim berish ustuvor bo'lib kelgan. Bunda o'qituvchi markaziy rolni egallaydi, talaba esa asosan tayyor bilimni qabul qiluvchi sifatida qatnashadi. Ushbu yondashuv nazariy asoslarni berishda qulay bo'lsada, amaliy ko'nikmalarni chuqurlashtirish, mustaqil fikrlash va ijodiy yechim topish jarayonida cheklangan natija beradi. Bunga qarama-qarshi ravishda, innovatsion metodlar talabaning faol ishtirokiga tayanadi. Ular orasida muammoli vaziyatlar yaratish, real hayotiy masalalar orqali o'qitish, jamoa bo'lib ishlash (collaborative learning), interaktiv mashqlar va raqamli resurslardan foydalanish kabi yondashuvlar mavjud. Innovatsion metodlar dasturlashni "kod yozish" darajasidan yuqoriga olib chiqib, uni "masala yechish va tizimli

7 Lye S.Y., Koh J.H.L. Review on teaching and learning of computational thinking through programming: What is next for K-12? Computers in Human Behavior, 2014, 41, 51–61

8 Muslimov N.A., Abdullayev B.S. Dasturlash fanlarini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv asoslari. Oliy ta'lim muammolari, 2019

9 Tursunov S.S., Ergashev A.A. Loyiha asosida o'qitish orqali talabalar algoritmik fikrlashini rivojlantirish. Zamonaviy ta'lim, 2020

10 Xolmatov A.M., Raximov D.A. Raqamli ta'lim muhitida dasturlashni o'qitishning metodik imkoniyatlari. Ta'lim va innovatsion texnologiyalar, 2021

11 Usmonov O.O., Qodirov A.A. Algoritmizatsiya o'qitishda problemali ta'lim texnologiyasining didaktik ahamiyati. Pedagogika va psixologiya, 2020

12 Eshankulov Kh.Sh. Bo'lajak kasbiy ta'lim o'qituvchilarida AKT kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik modeli. Kasb-hunar ta'limi, 2022

fikrlash" vositasiga aylantiradi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, algoritmlash va dasturlashni o'qitishda an'anaviy va innovatsion metodlarni qarama-qarshi qo'yish emas, balki ularni bir-birini to'ldiradigan shaklda uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Nazariy bilimlar an'anaviy metodlar orqali berilib, mustahkamlash va rivojlantirish innovatsion texnologiyalar orqali amalga oshirilsa, yuqori natijaga erishish mumkin(1-rasm).

Muammoli ta'lim algoritmlash va dasturlashda oqilona yondashuvlardan biri hisoblanadi. Bu metodning asosiy mazmuni talaba oldiga yechimi noma'lum bo'lgan, fikrlashni talab etadigan muammo qo'yish va uni bosqichma-bosqich hal qilish jarayonini tashkil etishdan iborat.

Dasturlashda muammoli ta'lim asosida talaba masalani tahlil qilishni o'rganadi, algoritmik fikrlash shakllanadi, noto'g'ri qarorlarning sababini izlab topish (debugging) ko'nikmasi

paydo bo'ladi, bir masalaga bir nechta yechim ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi. Masalan, "Eng qisqa yo'lni topish" yoki "ma'lumotlarni saralash" kabi mavzularda o'qituvchi tayyor algoritmni berishdan oldin talabalarga real muammo taqdim etib, ularni turli yo'llar bilan yechim topishga undashi mumkin. Bu jarayon talabaning ijodkorligini ham, mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Loyiha asosida o'qitish algoritmlash va dasturlash fanlarida amaliy natijaga yo'naltirilgan metodlardan biridir. Ushbu yondashuvda talabalar ma'lum vaqt davomida aniq loyiha ustida ishlaydi va natijada tayyor mahsulot (dastur, tizim, web-ilova, mobil ilova, bot va boshqalar) yaratadi. Bilimlar amaliyot bilan bog'lishi, jamoaviy ishlash va kommunikatsiya ko'nikmasi rivojlanishi, kod yozish madaniyati (strukturali kod, dokumentatsiya) shakllanishi, talaba o'z ishinings natijasini ko'rib, motivatsiyasi ortishini ijobiy shakllardan biri deb e'tirof

etish mumkin. "Talabalar reyting tizimi", "Kutubxona boshqaruv dasturi", "Online test platforma prototipi", "Pythonda chatbot" kabi kichik loyihalar orqali talabalar nafaqat algoritm yaratish, balki foydalanuvchi ehtiyojini tahlil qilish, interfeys va funktsionallikni rejalashtirish bosqichlarini ham o'rganadi.

Ta'limda blended learning, ya'ni an'anaviy auditoriya mashg'ulotlarini onlayn ta'lim imkoniyatlari bilan birlashtiradigan metod ham mavjud bo'lib, dasturlash fanlarini o'qitishda bu texnologiya ayniqsa muhim, chunki kod yozish amaliyoti doimiy mashq va mustaqil ishlashni talab qiladi. Blended learning modelida auditoriyada murakkab mavzular izohlanadi, muammo tahlil qilinadi, guruhda yechim topiladi, onlayn muhitda video darslar, topshiriqlar, testlar, kod yozish amaliyoti tashkil etiladi. Bu yondashuv talabaning o'quv jarayonini individuallashtiradi, ya'ni har bir o'quvchi o'z tezligida materialni qayta ko'rishi, mustaqil bajargan ishini tekshirishi va xatolarini tuzatishi mumkin bo'ladi.

1-rasm. Zamonaviy o'qitish texnologiyalarining imkoniyatlari.

STEAM texnologiyasi algoritmlash va dasturlash kompetensiyalarini takomillashtirishda fanlararo integratsiya va amaliy faoliyatga yo'naltirilganligi bilan katta imkoniyatlarga ega. Ushbu yondashuvda o'quvchilar masalani nafaqat kod yozish darajasida, balki real hayotiy vaziyatlar asosida tahlil qilish, modellashtirish, algoritm yaratish va natijani prototip yoki loyiha ko'rinishida sinovdan o'tkazish orqali o'zlashtiradi. STEAM muhitida dasturlash matematika va mantiqiy fikrlash (Math), tajriba va kuzatish (Science), texnik vositalar bilan ishlash (Technology), qurilmalar va tizimlarni loyihalash (Engineering) hamda kreativ yechimlar ishlab chiqish (Art)

bilan uyg'unlashib, o'quvchilarda algoritmik fikrlashni chuqurlashtiradi¹³. Natijada ular muammoga kompleks yondashish, turli yechimlarni taqqoslash, kodni optimallashtirish va jamoada ishlash kabi muhim ko'nikmalarni shakllantirib, dasturlash jarayonini amaliy va mazmunli faoliyat sifatida o'rganadi.

Ushbu tajribada algoritmlash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirishda turli pedagogik texnologiyalarning samaradorligini taqqoslash maqsad qilib olindi. Buning uchun Python dasturlash tili asosida o'qitilgan 4 ta guruh shakllantirildi: Blended learning, Muammoli ta'lim, Project-Based Learning va STEAM texnologiyasi. Har bir guruhda 15 nafardan o'quvchi qatnashdi (jami 60 nafar). Tadqiqotda barcha guruhlar uchun o'qitish mazmuni bir xil bo'lib, farq faqat ta'limni tashkil etish metodikasi va texnologiyasida saqlandi.

O'quv jarayoni yakunida ishtirokchilarning dasturlash bo'yicha bilim va ko'nikmalarini aniqlash uchun post-test o'tkazildi. Baholash jarayonida o'quvchilarning Pythonda masalani tahlil qilish, algoritm tuzish, kod yozish, xatolarni topish va tuzatish (debugging) hamda yechimning samaradorligini ta'minlay olish kabi ko'rsatkichlari hisobga olindi. Natijada har bir o'quvchi bo'yicha umumiy ball shakllantirildi va guruhlar kesimida o'rtacha natijalar (Mean) hamda standart og'ish (SD) hisoblandi.

To'plangan natijalar asosida 4 ta guruh o'rtasida farq mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash maqsadida bir omilli dispersion tahlil One-way ANOVA statistik usuli qo'llandi. ANOVA natijalariga ko'ra $F = 19.43$ va $p\text{-value} = 9.28 \times 10^{-9}$ qiymatlari kuzatildi. Ushbu p -qiymat 0.05 dan kichik bo'lgani uchun guruhlar natijalari orasida statistik jihatdan ishonchli farq mavjudligi aniqlandi. Demak, o'qitish jarayonida qo'llangan metodlar o'quvchilar kompetensiyasiga turlicha

13 Xazratov F.X., Xayitova D.I. STEAM: O'quvchilarning algoritmlash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirishning yangi paradigmasi // Ilm-fan va texnologiyalar. – 2025. – № 12(1). – B. 208–217.

ta'sir ko'rsatgan (1-jadval).

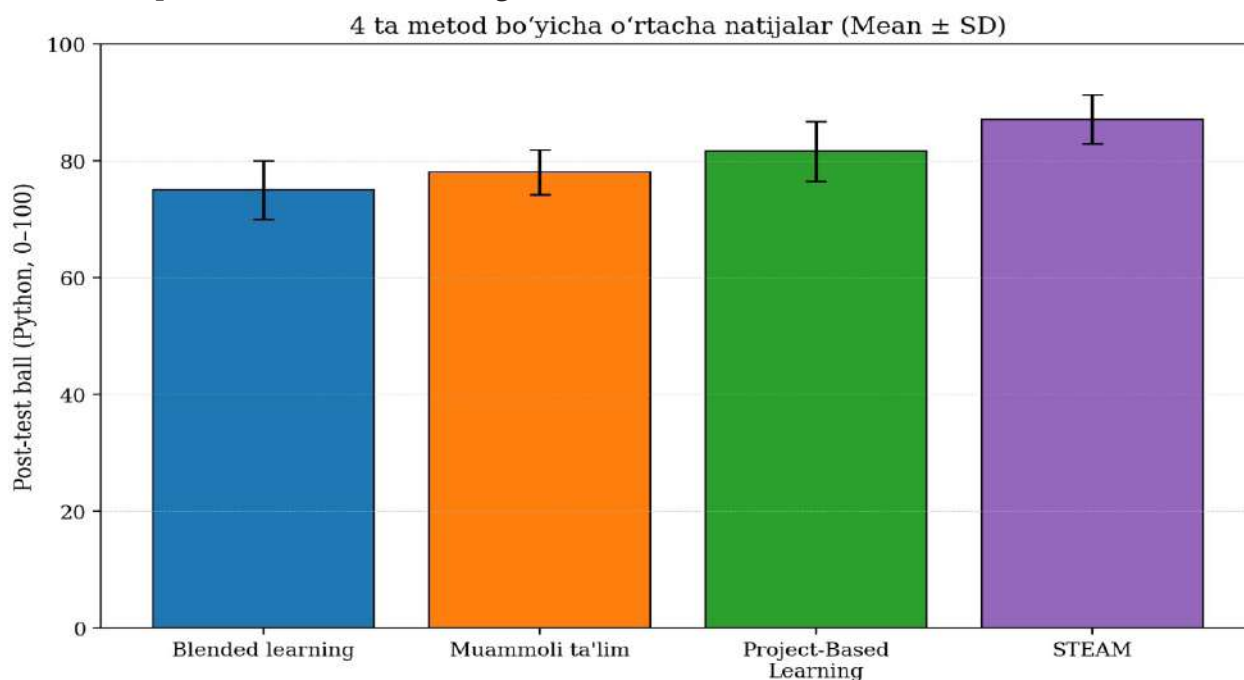
Guruh	O'rtacha (Mean)	Standart og'ish (SD)
Blended learning	75.05	4.97
Muammoli ta'lim	78.07	3.89
Project-Based Learning	81.64	5.09
STEAM	87.15	4.21

1-jadval. Ta'lim metodlari bo'yicha akademik ko'rsatkichlarning taqqoslama statistikasi.

Guruhlar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar tahlili shuni ko'rsatdiki, STEAM texnologiyasi asosida o'qitilgan o'quvchilar dasturlash kompetensiyalari bo'yicha eng yuqori natijani qayd etganini bildiradi. Shuningdek, loyiha asosida o'qitish (PBL) ham amaliy yo'naltirilganligi sababli yuqori natija ko'rsatgan.

Natijalarni yanada tushunarli ko'rinishda taqdim etish uchun 1-diagramma chizildi. Diagrammada har bir guruhning o'rtacha ballari ustunlar orqali ifodalandi, standart og'ish esa

xatolik chiziqlari (error bar) yordamida ko'rsatildi. Ushbu vizual taqdimot guruhlar o'rtasidagi natija farqlarini aniq ko'rish imkonini berdi va STEAM hamda Project-Based Learning metodlari ustunligini grafik ko'rinishda ham tasdiqladi.

2-rasm. 4 ta metod bo'yicha o'rtacha natijalar
(Mean $\pm$ SD)

Xulosa qilib aytganda, algoritmash va dasturlash fanlarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish bugungi ta'lim sifatining asosiy talablaridan biridir. An'anaviy yondashuv nazariy bilimlarni berishda muhim bo'lsa-da, innovatsion metodlar muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish va blended learning talabaning amaliy ko'nikmalarini, algoritmik fikrlashini va mustaqil yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Raqamli ta'lim muhiti esa ushbu metodlarning samaradorligini oshirib, o'quv jarayonini interaktiv, qiziqarli va natijador qiladi. Shu bois, dasturlashni o'qitish jarayonida metodlarning uyg'un integratsiyasi ta'limning yuqori natijalarga yo'naltirilganligini ta'minlaydi.

FUNKSIONAL STIL VA UNING KLASSIFIKATSIYASI

Saparbek Mirzabaev – tayanch doktorant, Qoraqalpoq
gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda stilistika ilmining asosiy obyekti funksional vazifasiga ko'ra uslublarning turlari masalasi muhokama qilinadi. Bunda olimlarning fikrlarini tahlil qilish va shu fikrlardan kelib chiqqan holda qoraqalpoq tilidagi funksional stillar tasnifi masalasini qayta ko'rib chiqish ko'zda tutilgan.

Аннотация. В данной статье обсуждается вопрос о типах стилей в зависимости от их функциональной функции как основного объекта стилистической науки. При этом предполагается проанализировать мнения ученых и, исходя из этих мнений, пересмотреть вопрос классификации функциональных стилей в каракалпакском языке.

Abstract. This article discusses the issue of stylistic types based on their functional purpose as the primary object of stylistics. In this regard, it is proposed to analyze the opinions of scholars and, based on these opinions, to revise the issue of classifying functional styles in the Karakalpak language.

Kalit so'zlar: uslub, stilistika, funksionallik, adabiy norma, adabiy til, funksional uslublar tasnifi va h.k

Ключевые слова: стиль, стилистика, функциональность, норма, литературный язык, классификация функциональных стилей и т.д.

Keywords: style, stylistics, functionality, norm, literary language, classification of functional styles, etc.

Stilistika fani lingvistik aspektda o'rganilganda, bu sohaning o'rganish obyekti matn va uning tarkibiy birliklari ekanligi ma'lum. Matnlar esa so'zlovchi yoki yozuvchi fikriga, g'oyasiga bog'liq turlicha bo'ladi. Bunday xilma-xillikka ega matnlarda qo'llaniladigan til birliklarini guruhlarga ajratish, ularning uslubiy xususiyatlarini aniqlashda til birliklarining vazifalari (funksiyalari), me'yorlari yuzaga chiqadi. Shu kabi belgilarni aniqlash, ularning chegaralarini belgilashda stilistikaning asosiy masalasi funksional uslublar va ularning tasnifi o'z dolzarbligiga ega bo'lib keladi. Bu haqida bugungi kunga qadar umumiy tilshunoslikda stilistika ilmi bilan shug'ullangan ko'plab olimlar turli fikrlar bildirib kelmoqda. Ularning fikrlari bir-biriga umumiy belgilarga ega bo'lsa-da, o'ziga yarasha farqlarga ham ega ekanligi ishimizni o'rganish jarayonida ma'lum bo'ldi. Ushbu maqolamizda bu masala bo'yicha qilingan barcha ishlarga to'xtalib o'tish imkoniyatimiz cheklanganligi sababli, umumiy tilshunoslik ilmida o'z salmog'iga ega bo'lgan quyidagi fikrlarni o'rgangan holda, qoraqalpoq tilining funksional uslublari va uning tasnifi masalasi

haqida fikr yuritamiz.

Garchi uslub va stilistika masalasi qadimgi antik davrlardan boshlab mutafakkirlarda qiziqish uyg'otgan bo'lsa-da, uning ilmiy muomalaga kirishi ancha keyinroq, ya'ni XVIII - XIX asrlardan boshlanadi. O'shandan beri har bir alohida tilshunoslikda ham, umumiy tilshunoslikda ham bu fan sohasi bilan shug'ullangan va xulosaviy fikr bildirgan olimlar ko'plab topiladi. Xususan, Rossiyada "stil" so'zi ilk bor XVIII asrning boshlarida qo'llanila boshladi. Uning adabiy tilning uslubiy tizimi sifatida qo'llanilishi M.V.Lomonosov ishlari bilan bog'liq bo'lib, 1757-yili nashrdan chiqqan "О пользе книг церковных в российском языке" degan asarida "Uch uslubning nazariyasi" konsepsiyasini taklif etdi va har bir uslubning mazmunini, me'yorini va qo'llanish chegarasini aniqladi. Bu davrlarda butun jahon ilmida uslub va stilistika masalasi mantiq-falsafiy fan sifatida umumiy plandagina muhokama qilinib yurdi.

Ammo, stilistikani tor doirada, filologik yo'nalishda o'rganish holati Amerika, Yevropa va rus tilshunosligida XX asrga kelibgina ko'zga

tashlana boshladi. Xususan, Rus tilshunosligida XX asrning 20-yillarida, Yevropada Praga lingvistik maktabida XX asrning 30-40-yillarida boshlangan bo'lsa, Amerika deskriptiv lingvistikasida o'rganish XX asrning 50-yillarida amalga oshirildi¹.

Keyingi davrlarda stilistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishida Sh.Ballining asarlari muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Uning asarlarida bir qancha sinonimik shakllar va ularning sinonimik qatorlari ko'rsatilib, shu sinonimik qatordagi bir shakl "neytral fon", qolganlari esa o'zining qo'shimcha (stilistik) bo'yoqlari bilan ajralib turishi aytiladi. Bunday qo'shimcha bo'yoq - pastki, ya'ni og'zaki yoki yuqori, ya'ni "kitobiy" ekanligi asos qilib olingan².

Rus tilshunosligida G.O.Vinokur, L.B.Cherva, V.V.Vinogradov, R.A.Budagov, N.D.Arutyunova, T.G.Vinokur, A.N.Kojin, M.N.Kojina, V.N.Teliya, G.Y.Solganik kabi olimlar shug'illangan bo'lsa³, qozoq tilshunosligida bu stilistika masalasi bilan M.Balaqayev, E.Janpeysov, F.Musabekova, R.Sizdiq, M.Serg'aliyevlar⁴, o'zbek tilshunosligida A.Shomaqsudov, I.Rasulov, X.Doniyorov, R.Qo'ng'urov, S.Karimov kabi olimlar⁵ umumiy stilistik masalalar bilan shug'ullangan. Shuningdek, turkologiyada ham stilistik asarlar yaratgan olimlar ko'plab topiladi⁶.

Qoraqalpoq tilida uslub masalasi birinchilardan bo'lib professor E.Berdimuratovning ishlarida maxsus tarzda so'z yuritiladi. U: "stil - bu, shubhasiz, tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida turmush sohalariga, til orqali munosabatning turli shakllariga, konkret situatsiyaga bog'liq leksik-semantik, grammatik va h.k. bo'yicha shu sohaga funksional moslashuvi bilan shakllangan til vositalarining tizimi sifatida namoyon bo'ladi", - deb ta'riflaydi⁷.

E.Berdimuratovdan keyingi davrda qoraqalpoq tilining stilistikasi masalasi bilan shug'ullangan A.Bekbergenov hisoblanadi. Olim stilistika haqidagi o'z tadqiqotlarini "Qoraqalpoq tilining stilistikasi" nomli o'quv qo'llanmasida nashrdan chiqardi. Bu asarida u: "Stilistika - til va nutqning uslublarini o'rganadigan fan. U o'z tadqiqot obyektiga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi", - deb yozadi⁸.

Stil va stilistika masalasini biz so'z yuritayotgan nuqtai nazardan o'rganishda olimlarning ilmiy lingvistik asarlarda keltirilgan nuqtaiy nazarlarini qiyosiy tahlil qilish, sintezlash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, funktsional uslub va ularning tasnif masalasi o'ziga xos xususiyatlari lingvistik matnlar misolida o'rganildi va olingan natijalar asosida ilmiy gipotezalarimiz bayyon etildi.

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь. М., Большая российская энциклопедия, 2008 (Электронная издание) – С 4533.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь. М., Большая российская энциклопедия, 2008 (Электронная издание) – С 4531-4533.
- 3 Винокур Г.О. Стилический аспект русского словообразования. – М, Наука, 1984. – 184-ст. \ Шерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии: Некоторые аспекты общей теории языка. – М., Высшая школа, 1988. – 304-ст. \ Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., Высшая школа, 1981 – 320-ст., Вопросы стилистики М, Наука, 1977. – 208-ст \ Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. – М., Высшая школа, 1967 – 367-ст \ Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения. – М., 1980, – 285-ст. \ Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий М, Наука, 1972. \ Кожин А.Н. Стилистика русского языка: Жанрово-коммуникативные аспекты стилистики текста. – М, Наука, 1987, 236-ст. \ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – 224 ст \ Телия В.Н. Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. \ Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М.: Флинта, 1997. – 252 ст.
- 4 Балақаев М хәм басқалар. Қазақ тили стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974.; Қазақ тили және нормалары, -Алматы, 1984. \ Мусабекова Ф., Қазақ тилинің практикалық стилистикасы. –Алматы, 1962. \ Серғалиев М., Синтаксис және стилистика. – Алматы, 1997 \ Р.Сыздыкова. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жыйнағы. Алматы. 2014.
- 5 Қўнғуров Р., Каримов С. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. – Самарқанд, 1984, –100 б.
- 6 Демирчизаде А.И. Азербайжан дилинің услубияты, Бақы, 1962. \ Хаков В. Татар теле стилистикасына кереш. Қазан, 1963; Курбатов Х. Хәзерге татар әдеби теленең стилистик системасы. 1971 х.т.б.
- 7 Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973, 8-б.
- 8 Бекбергенев А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис. Қарақалпақстан. 1990, 10-б.

Ko'pchilik ishlarda "tilning funksional uslublari", "nutqning funksional uslublari" terminlari bir xil deb qaraladi. Aslida esa ular to'liq bir narsa emas, ularning o'ziga xos xususiyatlari bor bo'lib hisoblanadi.

"Funksional uslub" tushunchasi dastlab Praga lingvistik maktabi vakillari tomonidan 1920-yillarda ilgari surilgan. Bu yo'nalish tarafdorlari Sossyurning "nutq" va "uslub" taqqoslanishiga asoslangan teorema asoslanib, tilshunoslikda "funksional uslub"ni "funksional (maxsus) til"dan ajratib qaraydilar.

Hozirgi kunda tilshunoslikda til uslublari ta'rifida funksional uslublar e'tirof etilgan bo'lib, ularning har biri alohida uslubiy mezonlariga ega bo'lgan tizimli xarakterga ega. Lekin olimlarning fikrlarida yakdillik bor deb ayta olmaymiz.

V.V.Vinogradov ham Sossyur fikriga asoslanib, til va nutqni o'zaro qarama-qarshi qo'yish asosida dialektologik stilistika va yakka gap uslubini ajratib qaraydi. Bunday yakka gap uslubini pragmatik uslublarining "funksional uslub"ga mos keladi deyish mumkin⁹.

Funksional uslublarga oid fikrlar L.V.Chernobanov maqolasida¹⁰ ham bayon etilganini ko'rishimiz mumkin: olim funksional uslub atamasini qo'llamagan bo'lsa-da, badiiy adabiyot tili hamda rasmiy nutq tilini ajratib qaragan, va shu ikki guruh ichida esa turli shakllarni ko'rsatib o'tadi.

I.R.Galperin gap uslublarni farqlashning ikki usuli haqida yozadi: 1) muayyan uslub doirasida til orqali bajarilayotgan vazifaga ko'ra; 2) muayyan uslubga xos tasviriy vositalarga bog'liq. Bular o'zaro bog'liq bo'lib, olimning uslublarni

tasniflashi ekstralingvistik vositalarning yetakchilik qilganini ko'rsatadi¹¹.

Funksional stilistikaning shakllanishida M.N.Kojinaning xizmatlari alohida. Uning bu sohaga oid ko'plab asarlari 1960-yillar davomida chop etildi¹². Olim o'sha davrdagi tadqiqotlarda ilgari surilgan funksional uslubga oid ta'riflarni keskin tanqid qilar ekan, lingvistik va ekstralingvistik hodisalarni o'zaro bog'lab o'rganish zarurligiga to'xtaladi¹³. M.N.Kojina 6 ta (ilmiy, publitsistik, rasmiy, og'zaki, badiiy va diniy) uslubni ajratib ko'rsatadi, ma'lum bir uslubni ajratib qarashda ulardagi lisoniy uslubiy vositalarning shakli emas, eng avvalo, ularning qo'llanilish chastotasi (chastota) ga e'tibor berish kerakligini aytadi...¹⁴.

G.Y.Solganik "Stilistika matnda" asarida matnlarning funksional-uslubiy tipologiyasini keng ma'noli va ekspressiv tipologiya sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, funksional uslub berilgan matn tilining jamiyatdagi tutgan o'rniga qarab farqlanadi, muayyan matn bajargan vazifasidan kelib chiqib, uning muallifi turli til vositalari ichidan o'z g'oya-maqsadiga mos turlarini tanlab olib qo'llanishi kerak, lekin bir uslubgagina xos bo'lgan, qat'iy ravishda qotib qolgan til elementi bo'lmaydi, u transformatsion xarakterga ham ega bo'lib keladi. Olim funksional uslubni 5 ta asosiy turga bo'lib qarash gipotezasini ilgari suradi: 1) og'zaki; 2) ilmiy; 3) rasmiy va biznes; 4) gazeta-publitsistik; 5) go'zal. G.Y.Solganik tasnifiga ko'ra, global-funksional uslublar quyidagicha tasnifga ega bo'ladi:

- a) Funksional uslub; b) Podstil; c) Janr uslublari;
- d) Janr podstili, ya'ni janrlarning uslubiy turlari;
- e) Konkret matn¹⁵.

9 Виноградов В.В. О теории литературных стилей // Избранные труды Т. 5. О языке художественной прозы, -М. 1980. С-240-249.

10 Щерба Л.В. Современный русский литературный язык. -М., 1957. 113-129-ст.

11 Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. -М., 1958.

12 Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. Пермь, 1966; К основам функциональной стилистики. -Пермь, 1968.

13 Кожина М.Н. Мое понимание стиля // Речеведение и функциональная стилистика: вопросы теории. - Пермь, 2002. С-62.

14 Кожина М.Н. Мое понимание стиля// Речеведение и функциональная стилистика: вопросы теории. - Пермь, 2002. С-62.

15 Солганик Г.Я. Стилистика текста. - М., 2009. С-86.

Funksional uslublar muammosini yuqorida ko'rsatilgan tasniflardan farqli ravishda bayon etuvchi olimlar ham umumiy tilshunoslikda mavjuddir.

A.I.Yefimov adabiy til uslublarini: adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik, ilmiy, professional-texnik, rasmiy-hujjatlar, epistolyarlik deb bo'lgan bo'lsa¹⁶, A.N.Gvozdev ish qog'ozlari uslubi, badiiy adabiyot uslubi, publitsistik, ilmiy-ommabop (kitobiy nutq uslublari) va so'zlashuv (kundalik og'zaki nutq) uslublari deb tasniflaydi¹⁷. R.A.Budagov uslublarni til uslublari va nutq uslublari deb ajratadi¹⁸. A.K.Panfilov ham til uslublari (nutq, ilmiy, ishlab chiqarish-texnik, gazeta-publitsistik) va nutq uslublari (ma'ruza, ma'ruza va h.k.) deb guruhga ajratadi¹⁹.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'plab olimlarning fikrlari asosida ekstralingvistik va lingvistik omillarning birligi mavjudligi seziladi. Shularning eng mashhuri bu V.V.Vinogradovning nazariyasi bo'lib hisoblanadi, so'nggi yillardagi rus tilidagi, shuningdek, turkologiyadagi ko'pchilik klassifikatsiyalar shu nazariyani asosiy o'ringa qo'ygan holda ilmiy fikr yuritadi. Bundan kelib chiqqan funksional uslublarning tasnifi: so'zlashuv uslubi va kitobiy uslublar (rasmiy uslub, ilmiy-publitsistik uslub), badiiy adabiyot uslubi²⁰.

Qoraqalpoq tilshunosligida esa funksional stillar masalalari ilmiy planda eng avval prof. E.Berdimuratovning monografiyasi²¹ va

doktorlik dissertatsiyasida²² ke'ni izertlendi. Bu borada funksional uslublar: 1) publitsistik; 2) badiiy adabiyot; 3) ilmiy-terminologik; 4) ishlab chiqarish texnikasi; 5) rasmiy ish qog'ozlari uslubi ko'rinishida besh turga bo'lib qaralgan.

Qoraqalpoq tilidagi funksional stillar va ularning asosiy belgilari A.Bekbergenovning stilistika bo'yicha yozilgan darsligida qisqacha so'z etilgan bo'lib, unda muallif funksional stillarni 1) kitobiy (ilmiy, rasmiy ishlar, publitsistik, badiiy adabiyot stili) va 2) so'zlashuv stili deb ajratadi va har bir stilning asosiy lingvistik xususiyatlarini ochib beradi²³.

Ammo, undan keyingi mustaqillik davrining ikkinchi o'n yilliklarida funksional uslublarning alohida tarkibiy turlari alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralib, ularning xarakterli belgilari ilmiy planda o'rganilishini oz bo'lsa ham topdi desak bo'ladi. Xususan, K.Berbekbergenov, Z.Orazimbetova, T.Masharipova²⁴ va boshqalarning dissertatsion ishlarini misol qilib ko'rsata olamiz.

Funksional uslublar tasnifi masalasida yuqorida o'rganilgan ishlarga asoslangan holda quyidagi fikrni taklif qilishni ma'qul ko'rmoqdamiz: Funksional uslublarni bevosita guruhlariga ajratishdan ko'ra, uni ifodalanishi va qo'llanilish usullari asosida bo'lish bizning fikrimizcha birmuncha to'liqroq bo'lsa kerak, ya'ni funksional uslublar ifodalanishi bo'yicha: 1) yozma uslub (yozma shakldagi har qanday

16 Ефимов А.И. История русского литературного языка. -М., 1967, 16-б.

17 Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. - М., 1965, 17-28-б.

18 Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. -М., 1967, 68-б.

19 Панфилов А.К. Лекции по стилистике русского языка. М., 1972, 76-б.

20 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, 6-б.

21 Бердимуратов Е. Эдебий тилдин функционаллык стиллеринин рауажланыуы менен каракалпак лексикасынын рауажланыуы. Нөкис, 1973.

22 Бердимуратов Е. Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка. АДД. Ташкент, 1973.

23 Бекбергенов А. Каракалпак тилинин стилистикасы. Нөкис. 1990, 9 – 17-б.

24 Бекбергенов К.А. Ҳазирги каракалпак эдебий тилиндеги илимий стильдин лексика-семантикалык ҳәм грамматикалык өзгешеликлери. Филол.илимлери.канд...дисс. Нөкис, 2001. \ Оразымбетова З. Каракалпак күнделикли баспасөзи тилиниң стильлик өзгешеликлери. Филол.илимлери.докт...дисс. Нөкис. 2019. \ Машарипова Т. Публицистика теориясында шығарманиң мазмун ҳәм форма мәселелери (Қарақалпақстан Республикасы баспасөзи материаллары мысалында). Филол.илимлери.докт... дисс. Нөкис. 2017.

matnlar); 2) og‘zaki uslub (yozma shaklga ega bo‘lmagan, bevosita nutqqa asoslangan matnlar); 3) gibrid uslub (yozma shaklning og‘zaki nutqqa yoki aksincha, og‘zaki nutqning yozma matnga o‘tishi orqali ifodalanadigan matnlar). Bu fikrimizni batafsilroq tushuntiradigan bo‘lsak, har qanday matn yoki gap birligini ajratish chog‘ida qanday shaklda, qanday manbada foydalanayotganimiz bosh planda bo‘lishi qat’iy hisobga olinishi lozim bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, bu masalada yanada to‘liq tarzda ilmiy tadqiqot ishlari bajarilishi va uslublar chegarasini belgilab beruvchi lisoniy-uslubiy me‘yorlarni aniqlash bugungi tilshunoslik oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОБЩИХ И ЧАСТНЫХ АСПЕКТОВ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Dildora Saidnazarovna Mavlanova – researcher,
Jizzakh State Pedagogical University

Аннотация. В настоящей статье рассматривается национально-культурная специфика, присущая общим и частным аспектам английских и узбекских паремиологических единиц. С опорой на лингвокультурологический и сравнительно-типологический подходы исследуется, каким образом универсальные человеческие ценности – труд, мудрость, дружба, Родина – кодируются по-разному в пословичных традициях, сформированных различными историческими, социальными и географическими условиями. В работе выявлены общие тематические области, а также культурно-специфичные метафорические модели, семантические акценты и прагматические функции, отличающие английские и узбекские паремии. Результаты исследования вносят вклад в теоретическое развитие межкультурной паремиологии и имеют практическое значение для межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek paremiologik birliklarining umumiy va xususiy jihatlaridagi milliy-madaniy o'ziga xoslikni o'rganadi. Lingvokulturologik va qiyosiy-tipologik yondashuv asosida mehnat, donolik, do'stlik va Vatan kabi umumbashariy qadriyatlarining turli tarixiy, ijtimoiy va geografik sharoitlarda shakllangan maqol an'alarida qanday ifodalanishi tahlil etiladi. Tadqiqot umumiy mavzu sohalari, shuningdek ingliz va o'zbek maqollarini ajratib turuvchi madaniyatga xos metaforik modellar, semantik urg'ular va pragmatik vazifalarni aniqlaydi.

Abstract. This article examines the national and cultural specificities inherent in the general and specific aspects of English and Uzbek paremiological units. Drawing on linguacultural and comparative typological approaches, it explores how universal human values—labor, wisdom, friendship, and homeland—are encoded differently in proverbial traditions shaped by diverse historical, social, and geographical conditions. The study identifies common thematic areas, as well as culturally specific metaphorical models, semantic emphases, and pragmatic functions that distinguish English and Uzbek paremias. The results of the study contribute to the theoretical development of intercultural paremiology and have practical implications for intercultural communication and foreign language teaching methods.

Ключевые слова: паремиология, пословица, лингвокультурология, национальная специфика, культурума, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык, языковая картина мира, межкультурная коммуникация.

Kalit so'zlar: paremiologiya, maqol, lingvokulturologiya, milliy o'ziga xoslik, kulturema, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, dunyoqarash, madaniyatlara muloqot.

Keywords: paremiology, proverb, linguacultural studies, national specificity, culturema, comparative analysis, English, Uzbek, linguistic worldview, intercultural communication.

Каждый языковой коллектив вырабатывает собственную систему накопленной мудрости, закреплённую в компактных, образных и широко распространённых выражениях, известных как пословицы. Являясь основными объектами паремиологии — научной дисциплины, посвящённой изучению пословиц, поговорок и смежных устойчивых выражений, — эти единицы занимают

особое место в лингвокультурологических исследованиях. Они функционируют одновременно как языковые артефакты и как культурные тексты, сохраняя когнитивные ориентации, этические нормы и эстетические ценности своих сообществ на протяжении поколений.

Сравнительное изучение паремиологических систем разных языков

приобрело в последние десятилетия всё большее теоретическое и практическое значение. Английский и узбекский языки принадлежат к различным типологическим семьям – германской и тюркской соответственно, – сформированы принципиально разными историческими траекториями и отражают языковые картины мира, которые, разделяя определённые универсальные ориентиры, существенно расходятся в концептуальных метафорах, иерархиях ценностей и прагматических функциях.

Центральный тезис настоящей статьи состоит в том, что национальная специфика английских и узбекских паремий проявляется одновременно на двух уровнях: общем, где обе традиции обращаются к универсальным человеческим темам посредством сходных логико-риторических структур, и частном, где культурно-специфичные образы, метафоры и семантические акценты создают принципиально различные концептуальные интерпретации общего опыта. Понимание обоих уровней и динамического взаимодействия между ними является необходимым условием полноценного лингвокультурологического описания паремиологических систем.

Теоретическую базу настоящего исследования составляют три взаимосвязанные научные традиции: паремиология, лингвокультурология и когнитивная лингвистика. Паремиология в трактовке Г.Л.Пермякова рассматривает пословицы как логико-семиотические единицы, моделирующие типичные жизненные ситуации и кодирующие культурно санкционированные реакции на них¹. Паремиологические единицы тем самым

являются не просто коммуникативными сокращениями, но сложными семиотическими объектами, одновременно отражающими и формирующими когнитивный ландшафт носителей языка.

Лингвокультурология, наиболее последовательно разработанная В.Н.Телией, В.А.Масловой и Ю.С.Степановым, предоставляет концептуальный инструментарий для анализа пословиц как культурем – единиц, кодирующих культурные смыслы и транслирующих их посредством естественного языка². Культурема определяется как единица, одновременно принадлежащая языковой и культурной системам и выступающая знаком культурных концептов и ценностных ориентаций. Когнитивная лингвистика, в особенности теория концептуальной метафоры Лакоффа и Джонсона, обеспечивает аналитический инструментарий для исследования того, каким образом пословицы проецируют абстрактные понятия на более конкретные области³.

Концепция «языковой картины мира» (Sprachliches Weltbild), первоначально и постсоветском языкознании, служит в настоящей работе объединяющим теоретическим конструктом. Каждый язык через свою лексику, грамматику и фразеологическую систему конструирует особое представление о действительности, отражающее коллективный когнитивный опыт языкового сообщества. Пословицы как наиболее концентрированные хранилища народной мудрости вносят особенно яркий вклад в эту языковую картину мира, кристаллизуя культурно-канонические интерпретации повторяющегося человеческого опыта.

1 Мокиенко В. М. Фразеология современного русского языка. — СПб.: Наука, 2003. — 512 с.

2 Ковшова М. Л. Лингвокультурологический анализ фразеологии русского языка. — М.: ЛЕНАНД, 2013. — 296 с.

3 Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — 208 с.

Общие аспекты английской и узбекской паремиологических систем охватывают тематические области и логико-семантические структуры, которые обе традиции разделяют, отражая универсальные измерения человеческого опыта. Рассмотрение этих общих черт обнаруживает значительные структурные и тематические параллели, выходящие за рамки культурных границ⁴.

Обе традиции содержат обширный паремиологический материал по темам труда и трудолюбия. Английская пословица «No pain, no gain» («Без труда нет плода») и узбекская “Mehnat – sharafning kaliti” («Труд – ключ к почёту») утверждают причинно-следственную связь между усилием и результатом, опираясь на взаимодополняющие логические структуры. Схожим образом «A stitch in time saves nine» («Один стежок вовремя стоит девяти») и “Bugun qilgan ishni ertaga qoldirma” («Не откладывай сегодняшнее дело на завтра») кодируют ценность своевременного действия через конкретные, практические образы.

Тема мудрости и познания образует ещё одну важную область пересечения. Английские пословицы «Knowledge is power» («Знание – сила») и «Experience is the best teacher» («Опыт – лучший учитель») имеют близкие семантические параллели в узбекских выражениях “Bilim – qudrat” («Знание – могущество») и “Tajriba – eng yaxshi ustoz” («Опыт – лучший наставник»). Концептуальное проецирование абстрактного знания на сферу власти и авторитета присутствует в обеих традициях, указывая на общую когнитивную ориентацию относительно социальной ценности мудрости.

Дружба и социальная солидарность составляют ещё одну общую тематическую область. Английское «A friend in need is a friend indeed» структурно переключается с узбекским “Qiyinda ko'ringan do'st – chin do'st” («Друг, познанный в трудности, – истинный друг»): обе пословицы прибегают к условной логической структуре, определяя подлинную дружбу через критерий испытания. На уровне риторических и логических структур обе традиции широко используют антитезу, параллелизм и условные конструкции для создания характерного ощущения завершённости и универсальности.

Если общие аспекты обнаруживают значительные схождения, то частные аспекты английской и узбекской паремиологических систем раскрывают не менее значительные расхождения, уходящие корнями в различные культурные, исторические и природные среды, сформировавшие каждую из традиций. Эти расхождения проявляются на уровне образности, метафорических моделей, семантических акцентов и прагматических функций.

Наиболее очевидным источником национальной специфики является природная и культурная образность, используемая в пословицах. Английская паремиологическая традиция широко опирается на морскую и сельскохозяйственную образность, отражающую географический и экономический опыт Британии: «Every cloud has a silver lining» («Нет худа без добра»), «Still waters run deep» («В тихом омуте черти водятся»), «Don't put all your eggs in one basket» («Не клади все яйца в одну корзину»). Море, погода, скот и домашнее подворье служат основными исходными сферами для метафорического осмысления социального и морального опыта⁵.

4 Пантелеев А. Ф. Современный русский язык: лексикология и фразеология. — М.: Академия, 2015. — 256 с.

5 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. — М.: Академический проект, 2001. — 990 с.

Узбекская паремиологическая традиция, сложившаяся в условиях *landlocked* – лишённой выхода к морю – географии Центральной Азии и исторического опыта кочевого и полукочевого скотоводства, черпает образность из принципиально иных источников. Горы, пустыни, реки, лошади и небо господствуют в природной образности узбекских пословиц. “El yig‘lasa, tog‘lar ham yig‘laydi” («Когда народ плачет, даже горы плачут») и «Suv oqar, tosh qolar» («Вода течёт – камень остаётся») используют природные явления как метафоры социальных и моральных истин, глубоко укоренённые в центральноазиатском ландшафте.

Существенным пунктом расхождения является семантический акцент на коллективных и индивидуальных ценностях. Английская паремиологическая традиция, отражающая индивидуалистические культурные ценности англо-американских обществ, нередко выдвигает на первый план личную инициативу, самостоятельность и личную ответственность: «God helps those who help themselves» («На Бога надейся, а сам не плошай»), «Every man is the architect of his own fortune» («Каждый – кузнец своего счастья»). Моральным субъектом таких пословиц, как правило, является отдельная личность, которая побуждается опираться на собственные силы.

Узбекские пословицы, отражающие более коллективистскую культурную ориентацию, свойственную центральноазиатским тюркским обществам, уделяют значительно большее внимание общественной солидарности, коллективной чести и социальной взаимозависимости. “El kuchi – sel kuchi” («Сила народа – сила потока») и “Birlik – tiriklik, tarqoqlik – yo‘qlik” («Единство – жизнь, разобщённость – гибель») выражают мировоззрение, в котором

коллектив является первичной моральной единицей, а ценность личности измеряется прежде всего её вкладом в общее дело. Эта коллективистская установка подкреплена узбекской концепцией «махалла» (соседской общины), нормы которой в значительной мере закреплены в пословичной традиции⁶.

Прагматическая функция пословиц также различается в двух традициях. В узбекской коммуникативной культуре пословицы нередко употребляются как авторитетные речевые акты в официальных и полуофициальных контекстах – в качестве риторических средств для подкрепления аргументов, урегулирования споров и маркирования социальных переходов. В английской коммуникативной культуре пословицы чаще встречаются в неформальных контекстах, нередко с иронической или юмористической интонацией, что отражает культурную склонность воспринимать устойчивые выражения с определённой долей самоиронии и дистанции.

Соотношение общих и частных аспектов английской и узбекской паремиологических систем не является простым противопоставлением – это динамическое взаимодействие. Универсальные тематические константы – труд, мудрость, дружба, справедливость, Родина – образуют общую почву, на которой строится культурная специфика; они являются той общей человеческой «сырой материей», которую каждая культура оформляет в самобытную паремиологическую традицию.

Это взаимодействие наиболее наглядно проявляется в случаях «функциональной эквивалентности» – парах пословиц из двух традиций, обращающихся к одной тематической проблеме и выполняющих одну прагматическую функцию, однако

6 Mieder W. Proverbs: A Handbook. — Westport, CT: Greenwood Press, 2004. — 282 p.

использующих совершенно различную культурную образность. Английское «Make hay while the sun shines» («Лей железо, пока горячо») и узбекское «Yoz kuni qish kunini ko'r» («Летом думай о зиме») кодируют ценность своевременной подготовки к будущим трудностям, но через образы, укоренённые в разных сельскохозяйственных традициях и климатическом опыте. Логическая структура эквивалентна; культурное содержание – специфично.

Выявление подобных функциональных эквивалентов имеет практическое значение для теории перевода, методики преподавания иностранных языков и подготовки в области межкультурной коммуникации. Понимание того, что внешнее различие в образности может скрывать более глубокую функциональную и семантическую эквивалентность, позволяет переводчикам и изучающим языки эффективнее работать с паремиологическими ресурсами обоих языков.

Настоящее исследование показало, что национальная специфика английских и узбекских паремиологических единиц функционирует на двух взаимодополняющих уровнях: общем – уровне разделяемых тематических констант и логико-семантических структур – и частном – уровне культурно-специфичной образности, метафорических моделей, семантических акцентов и прагматических функций.

Общие аспекты – универсальные темы труда, мудрости, дружбы и справедливости, кодируемые посредством общих логических структур (антитеза, параллелизм, условные конструкции), – отражают общую когнитивную почву человеческого опыта, выходящую за рамки культурных границ.

Частные аспекты – морская образность английских пословиц в сопоставлении с пастбищной и горной образностью узбекских, индивидуалистический в сравнении с коллективистским ценностный акцент, различные прагматические роли пословиц в официальном и неформальном дискурсе – отражают необратимо культурно-специфичные измерения каждой традиции⁷.

Взаимодействие этих двух уровней – универсального и особенного, общего и специфичного – составляет центральную динамику межкультурной паремиологии. Понимание данного взаимодействия имеет как теоретическое значение, способствуя развитию сравнительного языкознания народной мудрости, так и практическое – служа ориентиром для перевода, преподавания языков и межкультурного общения во всё более взаимосвязанном мире. Дальнейшие исследования в этой области могут с пользой распространить сравнительную рамку на диахронические измерения, изучая эволюцию паремиологических систем обоих языков, а также исследовать нарождающуюся гибридизацию пословичных традиций в условиях глобализации и цифровой коммуникации⁸.

Проведённое исследование позволило комплексно осмыслить национально-культурную специфику английских и узбекских паремиологических единиц в рамках лингвокультурологической и сравнительно-типологической парадигм. Установлено, что паремиологические системы обоих языков представляют собой когнитивно и семиотически сложные образования, в которых репрезентируются как универсальные, так и культурно детерминированные модели осмысления действительности.

7 Ковшова М.Л. Лингвокультурологический анализ фразеологии русского языка. — М.: ЛЕНАНД, 2013. — 296 с.

8 Юсупов У. Узбекское народное творчество: теория и практика. — Ташкент: Фан ва технология, 2012. — 280 с.

Выявлено, что на уровне общих аспектов английские и узбекские паремии демонстрируют высокую степень типологического сходства, обусловленную универсальностью базовых когнитивных и аксиологических констант человеческого опыта. Такие концепты, как труд, знание, дружба и справедливость, реализуются посредством сходных логико-семантических структур (антитеза, параллелизм, причинно-следственные и условные конструкции), что свидетельствует о наличии инвариантных механизмов концептуализации и категоризации мира.

Особое внимание в работе уделено феномену функциональной эквивалентности паремий, позволяющему выявить глубинное семантическое тождество при формальном и образном различии. Данный феномен подтверждает положение о том, что универсальные когнитивные схемы реализуются через культурно специфичные знаковые формы, что имеет принципиальное значение для теории перевода, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что национальная специфика паремиологических единиц формируется в результате диалектического взаимодействия универсального и культурно-обусловленного начал. Осмысление данного взаимодействия способствует углублению теоретических представлений о природе языковой картины мира и открывает перспективы дальнейших исследований, направленных на изучение диахронической динамики паремиологических систем, а также процессов их трансформации в условиях глобализации и цифровой коммуникации.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING NUTQ BOYLIQI VA UNING TA'LIM-TARBIYADAGI AHAMIYATI

Guzal Elibayevna Sheraliyeva – mustaqil tadqiqotchi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq boyligi, uning pedagogik mohiyati, ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rni atroflicha tahlil qilinadi. O'qituvchi nutqining o'quvchilar nutqiy rivojida, tafakkuri bilimlarni o'zlashtirish samaradorligida va bola tarbiyasiga ta'siri ilmiy asoslar orqali yoritilgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida nutq boyligini shakllantirish va rivojlantirish yo'llari ko'rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ речевого богатства учителей начальной школы, его педагогической сущности и роли в образовательном процессе. Научными основами рассмотрено влияние речи учителя на развитие речи учащихся, эффективность усвоения мыслительных знаний и воспитание детей. Показаны пути формирования и развития речевого богатства у учителей начальной школы.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the speech richness of primary school teachers, its pedagogical essence, and its role in the educational process. The impact of the teacher's speech on the speech development of students, the effectiveness of the assimilation of thinking knowledge, and the upbringing of children is covered through scientific foundations. Ways to form and develop speech richness in primary school teachers are shown.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'qituvchisi, nutq boyligi, boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi nutqi, nutq madaniyati, pedagogik mahorat, ta'lim-tarbiya.

Ключевые слова: учитель начальной школы, богатство речи, начальное образование, речь учителя, речевая культура, педагогические навыки, образование.

Keywords: primary school teacher, speech richness, primary education, teacher's speech, speech culture, pedagogical skills, education.

Bugungi kunda ta'lim tizimida sifat va samaradorlikni oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining asosiy maqsadi sifatli ta'lim berish ekanligi belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-son Qarorida pedagog xodimlarning nutq madaniyatini rivojlantirish zarurligi alohida ta'kidlangan. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning keyingi ta'lim jarayoniga tayyorlanishida poydevor vazifasini bajaradi. Bu bosqichda o'quvchilarning o'qishga bo'lgan munosabati, nutqi, tafakkuri va shaxsiy fazilatlari shakllanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchi hayotida muhim shaxs bo'lib, uning bilim berish uslubi, nutqi va muomala madaniyati bolalar rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi nutqi ta'lim jarayonining asosiy vositasi bo'lib, u orqali bilim beriladi, tarbiya amalga

oshiriladi va muloqot yo'lga qo'yiladi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutq boyligi pedagogik mahoratning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutqiy madaniyatida og'zaki ifodadan ko'proq foydalaniladi; fikrlarni ifoda etishi, mazmunli muloqotga kirishishi, o'z fikrini aniq va ishonch bilan yetkazish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Boshlang'ich sinf bolalar tilini o'zlashtirishi muhim bosqich bo'lib, to'g'ri muloqot odatlarini shakllantirish uchun qulay va dolzarb vaqt. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutqi nafaqat o'quv samaradorligini oshiradi, balki empatiya, hamkorlik va muammolarni hal qilish kabi hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Shuni unutmasligimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizning bugun qanday ta'lim va tarbiya

olishiga bog'liq¹.

I.A.Karimovning ta'limga oid ushbu yondashuvlaridan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, o'qituvchining nutq boyligi nafaqat kasbiy ko'rsatkich, balki ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatga ega. Nutq boyligi – bu shaxsning so'z zaxirasi kengligi, nutqiy vositalardan o'rinli foydalanish mahorati, fikrni mantiqiy, ravon va ta'sirchan ifodalash qobiliyatidir. Pedagogika fanida nutq boyligi o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Nutq boyligi quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) Leksik boylik – so'z va iboralarning rang-barangligi;
- 2) Grammatik to'g'rilik – adabiy til me'yorlariga rioya qilish;
- 3) Fonetik aniqlik – to'g'ri talaffuz va ohangdorlik;
- 4) Ifodalilik – nutqning emotsional va ta'sirchan bo'lishi;
- 5) Muloqot madaniyati – nutq orqali ijobiy muhit yaratish.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutqi sodda, aniq va bolalar yoshiga mos bo'lishi bilan birga, tarbiyaviy va estetik ahamiyatga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqi asosan taqlid asosida rivojlanadi. Ular o'qituvchining so'zlash uslubi, talaffuzi va gap tuzishiga e'tibor bilan qaraydilar va o'z nutqida uni takrorlashga harakat qiladilar. Shu sababli o'qituvchi nutqi o'quvchilar uchun asosiy namuna hisoblanadi.

Nutqi boy bo'lgan o'qituvchi o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi, to'g'ri talaffuz va adabiy nutq ko'nikmalarini shakllantiradi, fikrni izchil bayon etishga o'rgatadi, og'zaki va yozma

nutqini rivojlantiradi. Shuningdek, ifodali va jonli nutq o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularning muloqotga kirishish faolligini kuchaytiradi.

Masalan, biz jamoaviy mehnat faoliyati haqida gapirganda (aynan shu ishni batafsil ko'rib chiqamiz), biz mehnat jarayoni, mehnat faoliyati obyekti (natijasi) va nihoyat, mehnat subyekti yoki subyektlari tegishli qobiliyatlar, ko'nikmalar va qobiliyatlarning tashuvchisi sifatida, jamiyat rivojlanishining ma'lum bir bosqichida ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishga xos bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlari va ularga asoslangan boshqa ijtimoiy munosabatlar aks ettirilgan shaxslar sifatida qiziqamiz².

Biroq, biz jamoaviy ishlab chiqarish faoliyatiga biroz boshqacha nuqtai nazardan yondashishimiz mumkin, hamkorlikdagi ish samaradorligini (xususan, ish majburiyatlarini samarali taqsimlashni) ta'minlaydigan ishchi kuchini tashkil etish turini o'rganamiz. Bunda biz faoliyatning o'ziga xos mazmunidan qat'i nazar, samarali bo'lgan bunday tashkilotlarning ayrim turlari mavjudligiga duch kelamiz. Bu fakt o'zaro ta'sirning alohida toifasini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda ishlab chiqarish jamoasi bizga, aytganda, o'zining "jamoaviy" tomoniga murojaat qiladi.

A.A.Leontevning muloqot psixologiyasiga oid ilmiy qarashlarida nutq – bu faqat axborot uzatish vositasi emas, balki shaxslararo ta'sir mexanizmi hamdir. Bu fikrni boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatiga tatbiq etsak, o'qituvchi nutqi o'quvchilarning faqat bilim olishiga emas, balki psixologik rivojlanishi va ijtimoiylashuviga ham ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Didaktik nuqtai nazardan nutq o'qituvchining asosiy ish quroli hisoblanadi. Nutqi boy bo'lgan o'qituvchi murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli qilib izohlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa bilimlarning oson va mustahkam

1 Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.38–b

2 A.A.Leontev Психология общения, 2013. 4–b

o'zlashtirilishiga xizmat qiladi. Bu esa: darsni qiziqarli va samarali tashkil etish, o'quvchilarning diqqatini jamlash, savol-javoblar orqali fikrlashni rivojlantirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Natijada ta'lim jarayoni ongli va faol tus oladi.

O'qituvchining ovozi, talaffuzi, diksiyasi, umuman, tirik nutqi hamisha o'quvchilar, ayniqsa, kichik sinflardagi o'quvchilar uchun o'ziga xos etalon, namuna vazifasini bajaradi. O'qituvchining tirik nutqidagi kattadir, kichikdir, har qanday nuqson o'quvchi nazaridan chetda qolmaydi, darhol uning diqqatini tortadi³.

N.Mahmudov o'z tadqiqotlarida o'qituvchi nutqi madaniyatiga alohida e'tibor qaratib, nutqning asosiy mezonlari – aniqlik, ravonliligini belgilab beradi. O'qituvchi nutqi nafaqat bilim berish, balki tarbiyalash vositasi ham hisoblanadi. Madaniyatli, odobli va boy nutq o'quvchilarda:

- nutq madaniyatini;
- xushmuomalalik va hurmat tuyg'usini;
- axloqiy fazilatlarni shakllantiradi.

Shuningdek, maqollar, hikmatli so'zlar va badiiy ifodalar orqali o'qituvchi o'quvchilarning ma'naviy dunyosini boyitadi, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutq boyligini rivojlantirish uzluksiz jarayondir, u quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi:

- 1) badiiy va ilmiy adabiyotlarni muntazam o'qish;
- 2) nutq madaniyati bo'yicha trening va seminarlar o'tkazish;
- 3) o'z nutqini tahlil qilish va takomillashtirish;
- 4) ifodali o'qish mashqlaridan foydalanish;
- 5) dars jarayonida interfaol metodlarni qo'llash.

O'qituvchilik kasbi o'z mohiyatiga ko'ra o'ta

individualdir. Har bir o'qituvchining muhim hayotiy o'rni, uning o'z ishining ustasi bo'lishidir. O'qituvchi mahorati uning faoliyatida ko'rinadi. O'qituvchi avvalo pedagogik jarayonning qonuniyatlari va mexanizmlarini yaxshi egallagan bo'lishi lozim. Shu ma'noda pedagogning umumlashgan malakalari va uning pedagogik texnikasi katta ahamiyatga molik bo'ladi. Biroq mahorat – bu alohida qudrat. Yuqori va kichik darajada Usta bo'lishi mumkin emas. Mahoratga erishish ham, erishmaslik ham mumkin. Haqiqiy usta mehnat faoliyati chog'idagina go'zaldir. Pedagogik mahoratga yetishish o'qituvchining muayyan shaxsiy sifatleri bilan amalga oshadi. Pedagogik mahorat yuksak darajadagi pedagogik faoliyatning taraqqiy etishini, pedagogik texnikani egallashni, shuningdek, pedagog shaxsi, uning tajribasi, fuqarolik va kasbiy mavqeini ifodalaydi⁴.

N.N.Azizxo'jayeva pedagogik mahoratni umumiy hodisa sifatida baholaydi, uning fikricha o'qituvchining kasbiy muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning nutqiy kompetensiyasiga bog'liq.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq boyligi ta'lim-tarbiya jarayonining sifatini belgilovchi muhim pedagogik omil sifatida yuqoridagi barcha yondashuvlarning integratsiyasi sifatida qaralishi kerak. Nutqi boy, ravon va madaniyatli o'qituvchi o'quvchilarning nutqiy, intellektual va ma'naviy rivojiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli nutq boyligini rivojlantirish har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy burchi hisoblanadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, muntazam o'z ustida ishlashlari, ta'lim muassasalarida bu yo'nalishda amaliy seminar va treninglarni keng yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ENHANCING COGNITIVE AND ANALYTICAL THINKING THROUGH CO-TEACHING IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION AT PRESIDENTIAL SCHOOLS

Shokhista Yusup qizi Khamdamova – independent researcher, Termez State University

Abstract. This article examines the role of co-teaching in enhancing cognitive and analytical thinking skills in English language education at Presidential Schools. Co-teaching, as a collaborative instructional approach, enables teachers to implement diverse strategies that promote higher order thinking and active learner engagement. The study highlights how co-teaching models support critical analysis, problem-solving, and reflective learning in English classrooms. The findings suggest that co-teaching is an effective pedagogical tool for developing students' cognitive and analytical abilities while improving overall language learning outcomes.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Prezident maktablarida ingliz tili darslarida kognitiv va analitik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda hamkorlikda o'qitishning (co-teaching) roli tahlil qilinadi. Co-teaching, ya'ni hamkorlikka asoslangan o'qitish, o'qituvchilarga yuqori darajadagi fikrlashni rag'batlantiradigan va o'quvchilarning faol ishtirokini oshiradigan turli strategiyalarni qo'llash imkonini beradi. Tadqiqot, co-teach hamkorlikda o'qitishning modellarining ingliz tili darslarida tanqidiy tahlil, muammo yechish va reflektiv o'rganishni qanday qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi. Natijalar shuni bildiradiki, hamkorlikda o'qitish (co-teaching) talabalarning kognitiv va analitik qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga, til o'rganish natijalarini yaxshilashga ham samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль совместного преподавания (co-teaching) в развитии когнитивного и аналитического мышления на уроках английского языка в Президентских школах. Совместное преподавание, как коллаборативный педагогический подход, позволяет учителям использовать разнообразные стратегии, способствующие развитию навыков мышления высокого уровня и активному вовлечению учащихся. В статье подчеркивается, как модели co-teaching поддерживают критический анализ, решение проблем и рефлексивное обучение на уроках английского языка. Результаты исследования показывают, что совместное преподавание является эффективным педагогическим инструментом для развития когнитивных и аналитических способностей студентов, одновременно улучшая общий результат обучения языку.

Keywords: co-teaching, cognitive thinking, analytical thinking, English language education, Presidential Schools, collaborative teaching, higher-order thinking.

Kalit so'zlar: hamkorlikda o'qitish(co-teaching), kognitiv fikrlash, analitik fikrlash, ingliz tili ta'limi, Prezident maktablari, hamkorlikka asoslangan ta'lim, yuqori darajadagi fikrlash.

Ключевые слова: совместное преподавание, когнитивное мышление, аналитическое мышление, преподавание английского языка, Президентские школы, коллаборативное обучение, навыки мышления высокого уровня.

In today's rapidly evolving educational landscape, the development of cognitive and analytical thinking has become a key priority. Students are expected not only to master language skills but also to think critically, analyze information, and solve problems independently. English language education, particularly in academically advanced settings such as Presidential Schools, provides a unique platform for cultivating these higher-order thinking skills. Co-teaching, defined as a

collaborative instructional approach where two or more teachers jointly plan, deliver, and assess lessons, has gained attention as an effective method for enhancing learning outcomes. This approach allows for diversified teaching strategies, individualized support, and active student engagement, all of which contribute to the development of analytical and cognitive skills.

Despite its growing use in inclusive and mainstream classrooms, the application of co-teaching in elite educational institutions like

Presidential Schools remains underexplored. This study aims to examine how co-teaching can foster cognitive and analytical thinking in English language classrooms, highlighting its potential to improve both language proficiency and higher order thinking among students.

Co-teaching, as a collaborative instructional model, has been widely recognized for its ability to enhance student learning and engagement. According to Friend and Cook¹, co-teaching involves two or more educators sharing responsibility for planning, delivering, and assessing instruction, allowing teachers to leverage complementary expertise and provide differentiated support. Recent studies have highlighted co-teaching's potential in promoting higher order thinking skills, including critical analysis, problem-solving, and reflective learning².

In English language education, co-teaching creates an interactive learning environment where students can actively participate in discussions, evaluate arguments, and synthesize information. Maryamah S.E. emphasize that collaborative teaching frameworks facilitate professional growth among teachers and encourage innovative instructional strategies that directly impact students' cognitive and analytical development³. By combining diverse instructional techniques, co-teaching supports learners at varying proficiency levels, ensuring that each student is challenged appropriately and engaged meaningfully in the learning process. The development of cognitive and analytical thinking is central to educational frameworks such as Bloom's taxonomy, which classifies higher-order skills like analysis, evaluation, and creation as

essential components of intellectual growth⁴. Language classrooms offer rich opportunities for cultivating these skills, as learners interpret texts, construct arguments, and engage in reflective writing. Co-teaching amplifies these opportunities by allowing teachers to model thinking strategies, provide immediate feedback, and guide students through complex tasks in a collaborative setting.

Despite these advantages, limited research has explored co-teaching specifically in the context of elite educational institutions such as Presidential Schools, where students are expected to achieve high cognitive and analytical standards. Understanding how co-teaching operates in such settings can provide valuable insights into best practices for integrating collaborative teaching methods to foster both language proficiency and higher-order thinking.

The study findings indicate that co-teaching significantly contributes to the enhancement of cognitive and analytical thinking in English language classrooms at Presidential Schools. Observations and teacher interviews revealed that collaborative teaching strategies foster a more interactive and intellectually stimulating environment, where students are actively engaged in higher order thinking activities.

One of the key outcomes observed was the improvement in students' analytical skills through team-teaching models. In classrooms where two teachers jointly planned and delivered lessons, students were exposed to diverse perspectives during text analysis, debates, and problem-solving tasks. This approach encouraged learners to evaluate arguments, compare ideas, and justify their responses in English, leading to

1 Friend, M., Cook, L. *Interactions: Collaboration skills for school professionals* (7th ed.). Pearson Education, 2013 – P. 389.

2 Hanifah, I.R., Setyarini, S., Suharto, P. P. EFL teachers cognition and practices of higher order thinking skills in the Indonesian context. *Budapest International Research and Critics Institute-Journal, BIRCI-Journal*, 2024. –pp.3731- 3763.

3 Maryamah, S.E., Wati, S., Suharto, P.P. Analyzing higher order thinking skills in reading exercises of Indonesian EFL textbook. *SALEE: Study of Applied Linguistics and English Education*, 5(2), 2024. – pp.560–570.

4 Mustafayeva N.U. The importance of developing pragmatic competence in foreign language education. *Advancing social justice: strategies for equity and inclusion*. – April 30, 2025 – 167-172 pp.

deeper comprehension and greater confidence in expressing complex thoughts. Parallel teaching also proved effective in supporting differentiated instruction. By dividing the class into smaller groups, teachers were able to tailor activities according to students' language proficiency and cognitive abilities. Students engaged more actively in critical reading exercises, analytical writing tasks, and collaborative discussions. The smaller group settings allowed for personalized feedback, which further strengthened students' reasoning and reflection skills.

Student engagement and participation increased noticeably in co-taught classrooms. The presence of multiple instructors enabled continuous monitoring of student progress, immediate guidance, and more interactive lesson delivery. Students were more willing to participate, ask questions, and engage in reflective thinking. These findings align with prior research indicating that co-teaching enhances learner motivation and fosters active learning, both essential for cognitive development⁵. Co-teaching also promoted metacognitive awareness among students. Teachers modeled cognitive strategies such as identifying text structures, analyzing arguments, and evaluating sources, allowing students to develop an awareness of their own thinking processes. This guided reflection facilitated analytical thinking and supported self-regulated learning, a crucial aspect of higher-order cognitive skill development.

While the advantages of co-teaching are evident, the study also identified challenges, including the need for careful coordination, shared planning time, and clear role allocation between teachers. Without these elements, collaborative teaching may be less effective. Nevertheless, when implemented effectively, co-teaching supports both language proficiency and cognitive skill development, aligning with the

high academic standards of Presidential Schools.

Overall, the results demonstrate that co-teaching is a powerful pedagogical approach for fostering cognitive and analytical thinking in English classrooms. By providing diverse instructional strategies, collaborative problem-solving opportunities, and continuous feedback, co-teaching not only enhances language learning outcomes but also equips students with essential intellectual skills required for academic and professional success.

This study examined the impact of co-teaching on the development of cognitive and analytical thinking in English language classrooms at Presidential Schools. The findings indicate that co-teaching is a highly effective pedagogical approach for enhancing students' higher order thinking skills. By combining the expertise of multiple teachers, co-teaching creates an interactive and supportive learning environment that encourages critical analysis, problem-solving, and reflective thinking. Students in co-taught classrooms demonstrated improved analytical skills, deeper comprehension of texts, and greater confidence in expressing complex ideas in English.

Co-teaching also facilitates differentiated instruction, allowing teachers to address diverse learning needs while maintaining high academic standards. In addition, collaborative teaching promotes metacognitive awareness, as students observe and practice thinking strategies modeled by instructors. These results confirm that co-teaching aligns with the educational goals of Presidential Schools, where the cultivation of intellectual competencies and language proficiency is a top priority.

Based on these findings, several recommendations can be made:

5 Fitriani, Y.E., Syarifah, E.F., Emiliasari, R.N. Teachers' strategy to develop higher order thinking skills in reading class. *Journal of Language Intelligence and Culture*, 3(2), 2024. – pp.59–67.

1. Institutional Support: School administrations should provide structured planning time, professional development, and resources to facilitate effective co-teaching practices.

2. Teacher Collaboration: Teachers should establish clear role definitions and maintain continuous communication to maximize the effectiveness of collaborative instruction.

3. Instructional Strategies: Co-teaching should incorporate activities that explicitly target cognitive and analytical skills, such as critical reading, debates, problem-solving tasks, and reflective writing exercises.

4. Monitoring and Assessment: Regular observation and formative assessment should be used to track student progress in both language proficiency and higher order thinking skills.

5. Further Research: Future studies could explore the long-term impact of co-teaching on students' cognitive development and compare its effectiveness with traditional teaching methods in elite educational settings.

In conclusion, co-teaching represents an innovative and strategic approach for fostering cognitive and analytical thinking in English language education at Presidential Schools. By promoting collaboration, engagement, and reflective learning, co-teaching not only enhances language proficiency but also prepares students to think critically and independently, equipping them with the skills necessary for academic and professional success.

DZYUDO SPORT TURI BILAN SHUG'ULLANUVCHI YOSHLARNING MUSOBAQAGA TAYYORGARLIK KO'RISH DAVRIDA DIFFERENSIAL YONDASHUVLARNI QO'LLASH METODIKASI

Rustam Meliboyevich Toshpulatov – mustaqil izlanuvchi,
Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada dzyudochilarning sport tayyorgarligi tizimida jismoniy tayyorgarlikning o'rni, mazmuni va tuzilmasi zamonaviy sport nazariyasi hamda amaliyoti asosida tahlil qilingan. Unda umumiy, yordamchi va maxsus jismoniy tayyorgarlik turlarining o'zaro uzviy bog'liqligi hamda ularning texnik-taktik mahoratni shakllantirish va musobaqa samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari dzyudochilarning yuqori sport natijalariga erishishi kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarining optimal rivojlanishi hamda musobaqa talablariga mos shakllantirilishiga bog'liqligini ko'rsatadi. Shuningdek, umumiy jismoniy tayyorgarlik organizmning funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi poydevor sifatida, yordamchi tayyorgarlik dzyudoga xos harakatlarni samarali egallash vositasi sifatida, maxsus jismoniy tayyorgarlik esa musobaqa sharoitida texnik usullarni ishonchli bajarishni ta'minlovchi muhim omil sifatida tavsiflanadi.

Аннотация. В данной статье на основе современных положений теории и практики спорта проанализированы место, содержание и структура физической подготовки в системе спортивной подготовки дзюдоистов. Научно обоснована взаимосвязь общей, вспомогательной и специальной физической подготовки, а также их значение в формировании технико-тактического мастерства и повышении эффективности соревновательной деятельности.

Результаты исследования показывают, что достижение высоких спортивных результатов дзюдоистами во многом зависит от оптимального развития физических качеств – силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости, а также их формирования в соответствии с требованиями соревновательной деятельности.

Кроме того, общая физическая подготовка рассматривается как фундамент, обеспечивающий всестороннее развитие организма и расширение его функциональных возможностей; вспомогательная подготовка – как средство эффективного освоения специфических для дзюдо двигательных действий; специальная физическая подготовка – как важный фактор, обеспечивающий надежное выполнение технических приемов в условиях соревнований.

Abstract. This article analyzes the role, content, and structure of physical training within the system of judo athletes' sports preparation, based on modern principles of sports theory and practice. The interrelationship between general, auxiliary, and special physical training is scientifically substantiated, as well as their significance in the development of technical and tactical mastery and in enhancing the effectiveness of competitive performance.

The research findings indicate that achieving high sporting results in judo largely depends on the optimal development of physical qualities—strength, speed, endurance, agility, and flexibility—as well as their formation in accordance with the specific demands of competitive activity.

Furthermore, general physical training is considered the foundation that ensures comprehensive physical development and expands the functional capabilities of the body; auxiliary training serves as a means of effectively mastering judo-specific motor actions; and special physical training is regarded as a crucial factor that ensures the reliable execution of technical techniques under competitive conditions.

Kalit so'zlar: dzyudo, sport tayyorgarligi, jismoniy tayyorgarlik, umumiy jismoniy tayyorgarlik, yordamchi jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik, texnik-taktik mahorat, musobaqa faoliyati, sport natijasi.

Ключевые слова: дзюдо, спортивная подготовка, физическая подготовка, общая физическая подготовка, вспомогательная физическая подготовка, специальная физическая подготовка, физические качества, сила, быстрота, выносливость, ловкость, гибкость, технико-тактическое мастерство, соревновательная деятельность, спортивный результат.

Keywords: judo, sports training, physical training, general physical training, auxiliary physical training, special physical training, physical qualities, strength, speed, endurance, agility, flexibility, technical and tactical mastery, competitive activity, sports performance.

Dunyo miqyosida dzyudo sport turi, Olimpiada va Paralimpiya o'yinlari dasturida o'zining o'ta tezkor va keskin o'zgaruvchan vaziyatlarda bajariladigan, jozibali harakatlari bilan o'z mavqeyiga ega bo'lgan sharqona yakkakurash sport turlaridan biri bo'lib hisoblanib kelmoqda. Musobaqa jarayonlarida jismoniy, texnik-taktik harakatlari jozibadorligi bilan alohida ajralib turadigan sport turlaridan dzyudo so'nggi yillarda geografik jihatdan ham, son jihatidan ham tobora ommalashib bormoqda. Paralimpiya sportchilari orasida Paradzyudochilar vazn toifalari bo'yicha Xalqaro Olimpiya va Paralimpiya o'yinlari dasturi tarkibiga kiritilgandan so'ng, bu holat uning butun dunyoda balki O'zbekistonda ham jadal rivojlanishiga olib kelmoqda. Parasportchilardan aynan paradzyudochilar o'z jismoniy harakat va jismoniy sifatlarini, qolaversa jismoniy qobiliyatlarini maksimal darajada ro'yobga chiqarishlari uchun keng yo'llar ochib berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-fevraldagi "O'zbekiston sportchilarining navbatdagi yozgi va qishki Olimpiya va Paralimpiya o'yinlarida muvaffaqiyatli ishtirok etishi uchun tayyorgarlik ishlarini jadallashtirish to'g'risida"gi PQ-127-son qarori¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-iyundagi "Dzyudo sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-286-sonli qarorlari yaqqol misol bo'la oladi².

Sport turlarida texnologiya turli semantik motor vazifalarini hal qilish uchun ishlatiladi. Kurashda mazmunli vosita vazifalarining asosiy yo'nalishi gilamga raqib tanasining ma'lum qismlarini tekizishdir, shuning uchun ma'lum bir texnik harakatning samaradorligi baholanadigan asosiy ko'rsatkichlar hujumga

uchragan odamning fazoviy holatini tavsiflovchi parametrlardir. Hujumchi kurashchi texnikani bajardi, shu munosabat bilan, boshqariladigan harakatlar tizimini funktsional tahlil qilishni boshlashda, birinchi navbatda, hujumchi kurashchi oldida turgan mazmunli vosita vazifasini shakllantirish kerak³. Kuzatishlar va dastlabki tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, muhim vosita vazifasi, masalan, kamondan otishda, raqibning tanasini o'z massa markaziga nisbatan aylanib, bajara oladigan tarzda harakat qilishga majburlashdan iborat. Hech bo'lmaganda dastlabki qo'nish vaqtida to'liq aylanish - asosiy stendning dastlabki holatidan burilish. Minimal mazmunli vosita vazifasi raqibni teskari vertikal holatga keltirishdir, chunki bu holda hujumchi kurashchi tomonidan texnik harakatni muvaffaqiyatli yakunlash ehtimoli aniq. Semantik vazifani aniqlab, biz kinetik energiyaning kattaligiga qarab tugallangan yechimning miqdoriy bahosini berish va turli xil texnikalarning samaradorligini obyektiv ravishda solishtirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Dzyudo bilan shug'ullanuvchi yosh kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarligini samaradorligini oshirish, mashg'ulot jarayonida aniq maqsadga yo'naltirilgan metodik yondashuvni qo'llash bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning tuzilmasiga sportchilarning individual xususiyatlariga mos keluvchi asosiy texnik-taktik harakatlarni maqsadli tanlab olish va ularni mukammallashtirishga yo'naltirilgan vosita va usullar majmuasini shakllantirish hamda izchil o'zlashtirish bosqichlari kiritilishi lozim⁴.

Dzyudo bo'yicha malakali yoshlarning texnik-taktik tayyorgarligiga oid ishlab chiqilgan eksperimental metodikaning amaliyotga joriy etilishi, sportchilarning individual

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-fevraldagi PQ-127-son qarori www.lex.uz Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-iyundagi PQ-286-sonli qarori www.lex.uz Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi

3 Тастанов Н.А., Малакали юнон-рим курашчиларининг тактик тайёргарлигини айланма услуб ёрдамида ривожлантириш. // Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети. Чирчиқ, Фан-Спортга журнали. 2023. 2 -сон. - Б.20-27.

4 Каримова В. Ўспирин ёшидаги дзюдочилар шахсий сифатлари ривожланишининг психологик омиллари. // Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети 2020 йил Диссертатсия 2020 йил 66-С

xususiyatlariga asoslangan holda ularning asosiy texnik-taktik harakatlarini tanlash va mukammallashtirish jarayonini maqsadli tashkil etish orqali texnik-taktik mahorat darajasining ishonchli o'sishini ta'minlaydi, shu bilan birga sport-texnik ko'rsatkichlarining sezilarli yaxshilanishi va sport natijalari barqaror o'sishini kafolatlaydi.

Dzyudo qoidalariga kiritilgan o'zgarishlar asosida tez-tez qo'llaniladigan texnik usullar arsenali tahlil qilinib, sportchilarning texnik tayyorgarlik darajasini ifodalovchi harakatlar hamda musobaqaviy faoliyatning model xarakteristikalarini aniqlab berildi.

Dzyudoda sportchilarning morfofunktsional rivojlanish darajasini aniqlash uchun birinchi marta sog'liq holatini ekspress baholash usuli joriy etildi, bu usul sportchining o'pkaning hayotiy sig'imi (O'TS)ning tana vazniga nisbati (hayotiy indeks) orqali baholandi.

Musobaqaviy faoliyatning model xarakteristikalariga mos ravishda yuqori intensivlikda bajariladigan kurash usullarini o'z ichiga olgan texnik-taktik tayyorgarlik metodikasi ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o'tkazildi. Mazkur metodikada sportchilarning hayotiy indeks ko'rsatkichlariga qarab yuklamani farqlash (differensiallash) nazarda tutilgan.

Dzyudoning rivojlanishidagi ijobiy va salbiy tendensiyalarni aniqlash hamda bu tendensiyalarning natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlarning tabiati va yo'nalishini o'rganish nafaqat sportchilar texnik taktik mahoratining mazmuni va tuzilishidagi o'zgarishlarni tizimli tarzda ko'rsatadi, balki dzyudo bilan shug'ullanuvchi yosh sportchilarni maqsadli tayyorlash metodikasini tashkil etishga qaratilgan obyektiv ilmiy ma'lumotlar bazasini yaratadi.

Dzyudochilarning jismoniy tayyorgarligi va ularning rivojlanish dinamikasi

Dzyudochilarning jismoniy tayyorgarligi sport mashg'ulotlarining ajralmas va strategik tarkibiy qismidir hamda sportchilarning umumiy va maxsus harakat ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan murakkab jarayonni tashkil etadi. Bu tayyorgarlik jarayoni sportchilarning kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, chaqqonlik va tezkorlik kabi asosiy jismoniy sifatlarini kompleks tarzda shakllantirishga qaratilgan bo'lib, dzyudoning texnik va taktika xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonining samaradorligini ta'minlaydi.

Jismoniy tayyorgarlik sportchilarning sog'ligini mustahkamlash, ularning organizmining turli tizimlarining funktsional imkoniyatlarini oshirish, shuningdek, jismoniy sifatlarni dzyudoning talablariga mos tarzda rivojlantirish vazifalarini bajaradi. Bu jarayonda umumiy, yordamchi va maxsus tayyorgarlik turlari bir-biri bilan uzviy bog'langan holda amalga oshiriladi⁵.

Umumiy jismoniy tayyorgarlik dzyudochilarning yuqori natijalarga erishishida poydevor rolini o'ynaydi. U organizmning har tomonlama rivojlanishini, funktsional imkoniyatlarning oshishini va shiddatli mashg'ulotlar hamda musobaqa yuklamalari davrida faol dam olishni to'g'ri tashkil etishni ta'minlaydi. Umumiy tayyorgarlik turli vositalar yordamida amalga oshiriladi. Unga snaryadlar bilan va snaryadsiz bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi mashqlar, sherik bilan maxsus trenajyorlarda bajariladigan mashqlar, shuningdek, akrobatika, yengil atletika, sport o'yinlari va suzish kabi boshqa sport turlaridan olingan mashqlar kiradi. Bu mashqlar sportchining umumiy jismoniy rivojlanishiga xizmat qiladi va musobaqa faoliyatida zarur

5 Тастанов Н.А. Скоростно-силовая подготовка высококвалифицированных борцов греко-римского стиля применительно к соревновательной деятельности. //Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети. Фан-Спортга журнали. Чирчиқ, 2023. - 6-сон. - Б.3-13.

bo'lgan jismoniy tayyorgarlik poydevorini yaratadi.

Yordamchi jismoniy tayyorgarlik sportchilarning maxsus harakat malakalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, katta hajmdagi ishni samarali bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus asosni shakllantiradi. Bu turdagi tayyorgarlik dzyudo uchun xos bo'lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirish va kurashda eng ko'p ishlatiladigan mushak guruhlarini tanlab rivojlantirish vazifalarini bajaradi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik dzyudochilarning harakat sifatlarini ularning musobaqa faoliyati talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratilgan. U asosan kurash g'ilamida amalga oshiriladi va harakat malakalari tarkibidagi eng muhim harakat sifatlarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Maxsus tayyorgarlik mashqlari murakkablik jihatidan turlicha bo'lib, sportchining energiya ta'minot tizimlarini rivojlantirish va mashqlanganlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Umumiy, yordamchi va maxsus jismoniy tayyorgarlik bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, trenirovka jarayonida har bir turga yetarli e'tibor bermaslik sportchilarning texnika va mahoratini oshirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mashg'ulotlarda jismoniy tayyorgarlik turlarining optimal nisbatini saqlash muhim ahamiyatga ega. Bu nisbat sportchilarning individual xususiyatlari, trenirovka davri, organizm holati va mashg'ulot maqsadlariga qarab mos ravishda o'zgarib turadi⁶.

Mazkur ilmiy yondashuv dzyudochilarning tayyorgarlik jarayonini tizimli, samarali va kompleks tarzda tashkil etish imkonini beradi, natijada sportchilarning jismoniy, texnik va taktika ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshadi hamda musobaqa faoliyatidagi muvaffaqiyatlar kafolatlanadi.

Murabbiylardan olingan pedagogik so'rovnoma natijalari.

Tadqiqot davomida dzyudo bo'yicha 68 nafar mutaxassislar o'rtasida anketa so'rovi o'tkazildi.

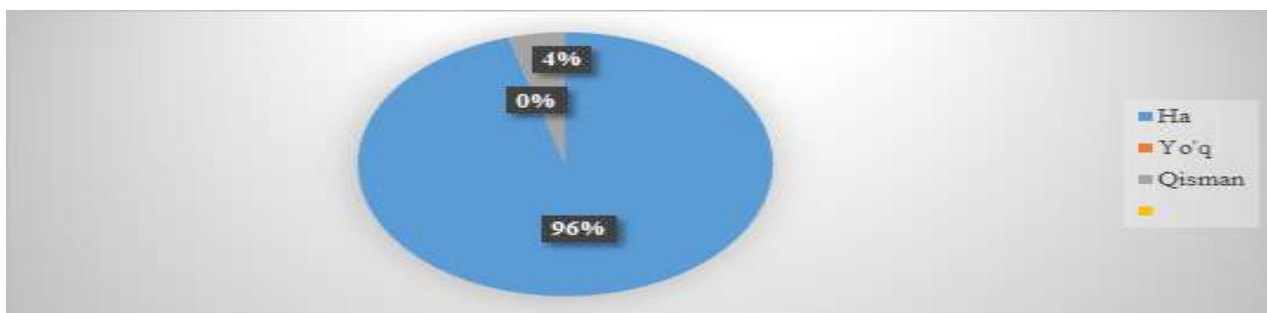
1-jadval

T/r	So'rovnoma savoli.	Murabbiylar soni (n=68)	Ko'rsatkichlar % da
1	Sizningcha, hozirgi mashg'ulotlar musobaqaga tayyorlash uchun yetarli mi?		
	a) Ha	65 nafar murabbiy javob berdi.	95,6 %
	b) Yo'q	nafar murabbiy javob berdi.	0 %
	c) Qisman	3 nafar murabbiy javob berdi.	4,4 %
2	Siz mashg'ulotlarda individual yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?		
	a) Doim	68 nafar murabbiy javob berdi.	100 %
	b) Qo'llamayman	nafar murabbiy javob berdi.	0 %
	c) Ba'zan	nafar murabbiy javob berdi.	0 %

6 Ахмедов Ф. Малакали дзюдочилар беллашув фаолиятини ҳисобга олган ҳолда мусобақа имкониятини ошириш.// Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети 2020 йил Диссертатсия 2020 йил 72-С

3	Sizningcha, guruhdagi barcha sportchilar bir xil mashg'ulotlar bilan tayyorlanadimi?		
	a) Ha	47 nafar murrabiy javob berdi.	69,1 %
	b) Yo'q	21 nafar murrabiy javob berdi.	30,8 %
4	Musobaqaga tayyorgarlik jarayonida sportchilarning qaysi ko'nikmalariga ko'proq e'tibor berasiz?		
	a) Texnika	35 nafar murrabiy javob berdi.	51,4 %
	b) Jismoniy tayyorgarlik	18 nafar murrabiy javob berdi.	26,4 %
	c) Psixologiya	2 nafar murrabiy javob berdi.	2,9 %
	d) Taktika	13 nafar murrabiy javob berdi.	19,1 %
5	Differensial yondashuv metodikasini qanchalik bilasiz?		
	a) Bilmayman	9 nafar murrabiy javob berdi.	13,2 %
	b) Biroz bilaman	36 nafar murrabiy javob berdi.	52,9 %
	c) Yaxshi bilaman	23 nafar murrabiy javob berdi.	33,8 %
6	Siz mashg'ulotlarda differensial yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?		
	a) Qo'llamayman	8 nafar murrabiy javob berdi.	11,7 %
	b) Ba'zan	47 nafar murrabiy javob berdi.	69,1 %
	c) Har doim	13 nafar murrabiy javob berdi.	19,1 %
7	Sizningcha, differensial yondashuv sportchilarning natijasini yaxshilashga yordam beradimi?		
	a) Ha	49 murrabiy javob berdi	72 %
	b) Yo'q	4 nafar murrabiy javob berdi.	5,88 %
	c) Ba'zan	15 nafar murrabiy javob berdi.	22 %
8	Differensial yondashuvni qo'llash musobaqada muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini oshirdimi?		
	a) Ha	53 nafar murrabiy javob berdi.	77,9 %
	b) Yo'q	2 nafar murrabiy javob berdi.	2,9 %
	c) Ba'zan	13 nafar murrabiy javob berdi.	19,1 %
9	Dzyudochilar uchun qo'shimcha mashg'ulot yoki treninglar kerak deb hisoblaysizmi?		
	a) Ha	29 nafar murrabiy javob berdi.	42,6 %
	b) Yo'q	0 nafar murrabiy javob berdi.	0 %
	c) Ba'zan	39 nafar murrabiy javob berdi.	57,3 %
10	Differensial yondashuvni kengroq joriy etish sizningcha qanchalik samarali bo'ladi?		
	Juda samarali	47 nafar murrabiy javob berdi.	69,1 %
	b) Samarali	14 nafar murrabiy javob berdi.	20,5 %
	Kam samarali	7 nafar murrabiy javob berdi.	10,2 %

Birinchi savol. Sizningcha, hozirgi mashg'ulotlar musobaqaga tayyorlash uchun yetarli mi?

1-rasm. Sizningcha, hozirgi mashg'ulotlar musobaqaga tayyorlash uchun yetarli mi?

O'tkazilgan anketa so'rovnomasidan olingan ma'lumotlarda sizningcha, hozirgi mashg'ulotlar musobaqaga tayyorlash uchun yetarli mi degan savolga 65 nafar murabbiy ha 3 nafar murabbiy yo'q deb javob berishdi.

Ikkinchi savol. Siz mashg'ulotlarda individual yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?

2-rasm. Siz mashg'ulotlarda individual yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?

Murabbiylardan siz mashg'ulotlarda individual yondashuvni qanchalik qo'llaysiz degan savolga 68 nafar murabbiy doim qo'llayman deb javob berishdi.

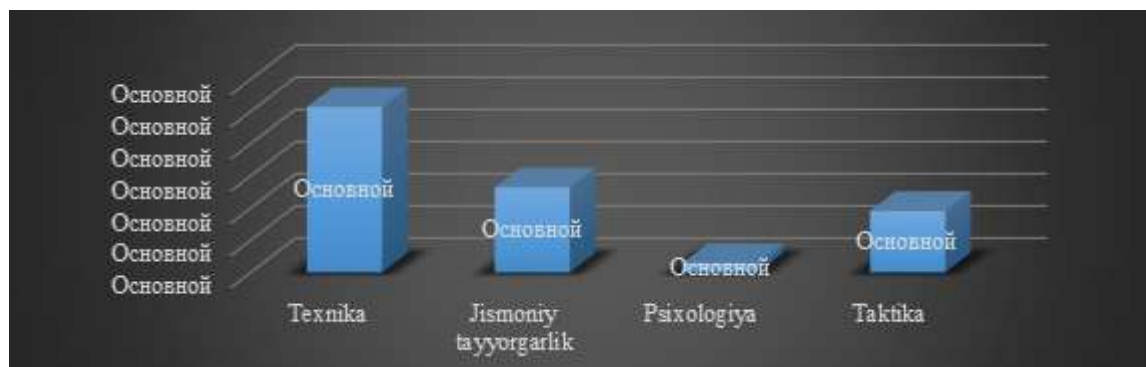
Uchinchi savol. Sizningcha, guruhdagi barcha sportchilar bir xil mashg'ulotlar bilan tayyorlanadimi?

3-rasm. Sizningcha, guruhdagi barcha sportchilar bir xil mashg'ulotlar bilan tayyorlanadimi?

Sizningcha, guruhdagi barcha sportchilar bir xil mashg'ulotlar bilan tayyorlanadimi degan savolga 47 murabbiy ha deb javob berishdi. 21 murabbiy yo'q deb javob berdi.

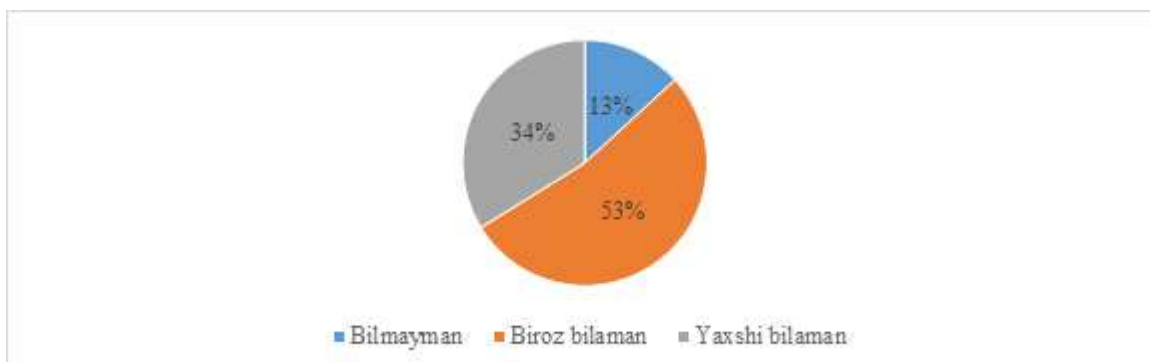
To'rtinchi savol. Musobaqaga tayyorgarlik jarayonida sportchilarning qaysi ko'nikmalariga ko'proq e'tibor berasiz?

4-rasm Musobaqaga tayyorgarlik jarayonida sportchilarning qaysi ko'nikmalariga ko'proq e'tibor berasiz?

Musobaqaga tayyorgarlik jarayonida sportchilarning qaysi ko'nikmalariga ko'proq e'tibor berasiz degan savolga 35 nafar murabbiy texnikasiga deb javob berishdi, 18 nafar murabbiy jismoniy tayyorgarligiga deb javob berishdi, 2 nafar murabbiy psixikasiga deb javob berishdi, 13 nafar murabbiylar taktikasiga deb o'z javoblarini berishdi.

Beshinchi savol. Differensial yondashuv metodikasini qanchalik bilasiz?

5-rasm. Differensial yondashuv metodikasini qanchalik bilasiz?

Differensial yondashuv metodikasini qanchalik bilasiz degan savolga 9 nafar murabbiy bilmayman deb javob berishdi 36 nafar murabbiy biroz bilaman deb javob berishdi 23 nafar murabbiy yaxshi bilaman deb o'z javoblarini tasdiqlashdi.

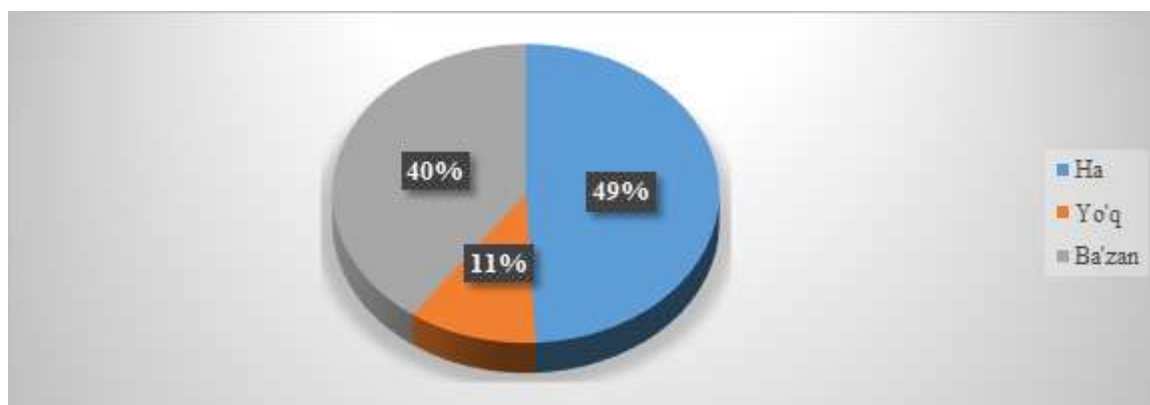
Oltinchi savol. Siz mashg'ulotlarda differensial yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?

6-rasm Siz mashg'ulotlarda differensial yondashuvni qanchalik qo'llaysiz?

Siz mashg'ulotlarda differensial yondashuvni qanchalik qo'llaysiz degan savolga 8 nafar murabbiy qo'llamayman deb javob berishdi, 47 nafar murabbiy ba'zan deb javob berishdi 13 nafar murabbiy har doim deb javob berishdi.

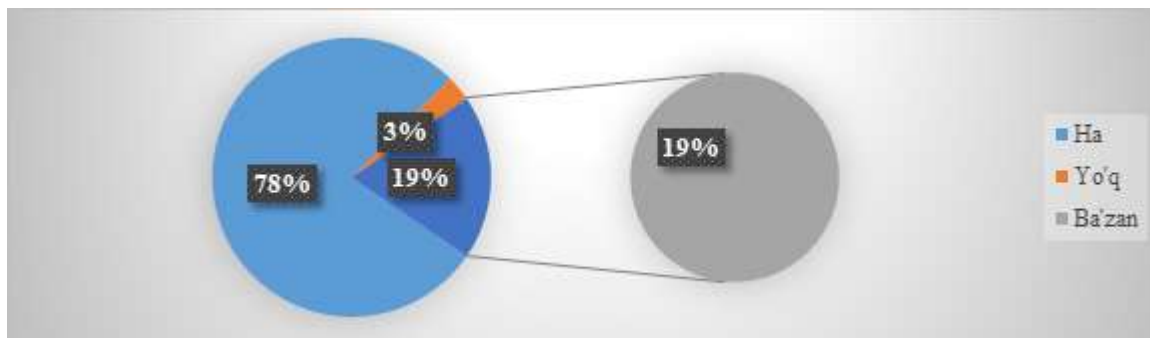
Yettinchi savol. Sizningcha, differensial yondashuv sportchilarning natijasini yaxshilashga yordam beradimi?

7-rasm Sizningcha, differensial yondashuv sportchilarning natijasini yaxshilashga yordam beradimi?

Sizningcha, differensial yondashuv sportchilarning natijasini yaxshilashga yordam beradimi degan savolga 49 nafar murabbiy ha deb javob berishdi, 4 nafar murabbiy yo'q deb javob berishdi 15 nafar murabbiy ba'zan deb javob berishdi.

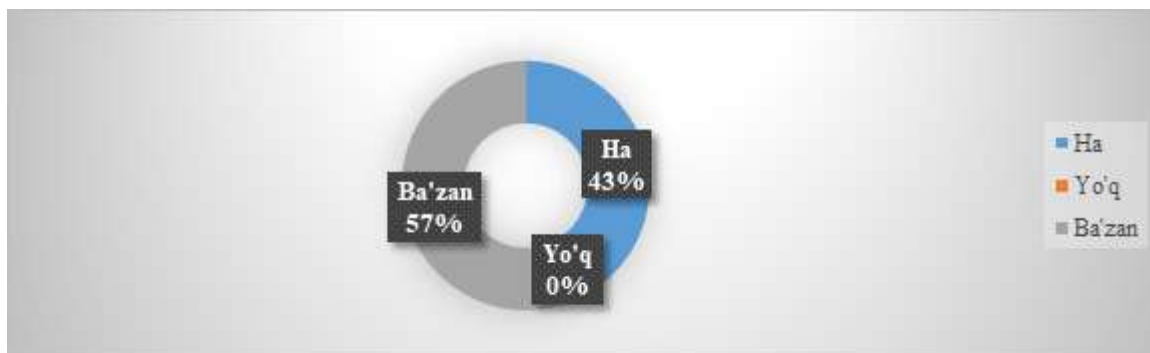
Sakkizinchi savol. Differensial yondashuvni qo'llash musobaqada muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini oshirdimi?

8-rasm. Differensial yondashuvni qo'llash musobaqada muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini oshirdimi?

Differensial yondashuvni qo'llash musobaqada muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini oshirdimi degan savolga 53 nafar murabbiy ha deb javob berishdi 2 nafar murabbiy yo'q deb javob berishdi 13 nafar murabbiy ba'zan deb javob berishdi.

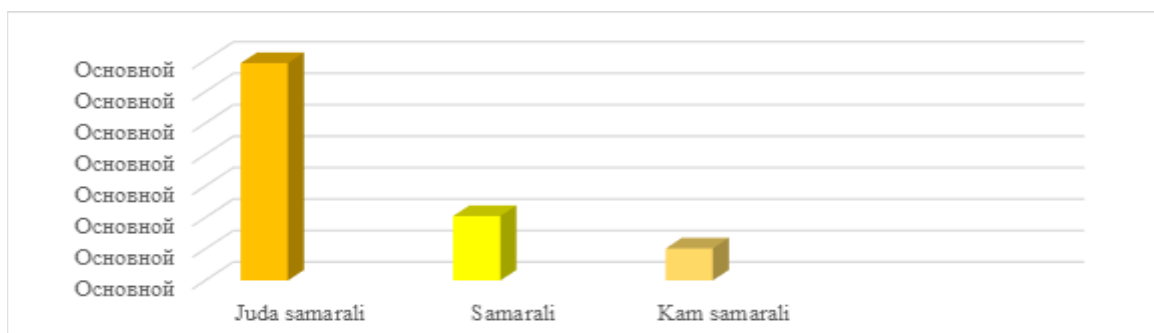
To'qqizinchi savol Dzyudochilar uchun qo'shimcha mashg'ulot yoki treninglar kerak deb hisoblaysizmi?

9-rasm. Dzyudochilar uchun qo'shimcha mashg'ulot yoki treninglar kerak deb hisoblaysizmi?

Dzyudochilar uchun qo'shimcha mashg'ulot yoki treninglar kerak deb hisoblaysizmi degan savolga 29 nafar murabbiy "ha" deb javob berishdi, 39 nafar murabbiy "ba'zan" deb javob berishdi.

O'ninchi savol. Differensial yondashuvni kengroq joriy etish sizningcha qanchalik samarali bo'ladi?

10-rasm. Differensial yondashuvni kengroq joriy etish sizningcha qanchalik samarali bo'ladi?

Dzyudochilar uchun qo'shimcha mashg'ulot yoki treninglar kerak deb hisoblaysizmi degan savolga 47 nafar murabbiy ha deb javob berishdi 14 nafar murabbiy yo'q deb javob berishdi 7 nafar murabbiy ba'zan deb javob berishdi.

Mazkur bobda dzyudochilarning sport tayyorgarligi tizimida jismoniy tayyorgarlikning o'rni, mazmuni va tuzilmasi, shuningdek, umumiy, yordamchi va maxsus jismoniy tayyorgarlik turlarining o'zaro uzviy bog'liqligi hamda ularning sportchilarning texnik-taktik mahoratini shakllantirish va musobaqaviy faoliyat samaradorligini oshirishdagi ahamiyati zamonaviy sport nazariyasi va amaliyoti nuqtayi nazaridan har tomonlama tahlil qilindi. Ilmiy-adabiyotlar va amaliy tajribalar tahlili shuni ko'rsatdiki, dzyudochilarning yuqori sport natijalariga erishishi ko'p jihatdan jismoniy sifatlarining rivojlanish darajasiga, xususan kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik sifatlarining optimal uyg'unligiga hamda ularning musobaqa faoliyati talablariga mos holda shakllantirilishiga bevosita bog'liqdir.

Bob doirasida umumiy jismoniy tayyorgarlik sportchining organizmini har tomonlama rivojlantirish, funksional imkoniyatlarini kengaytirish va yuqori intensiv yuklamalarga moslashuvini ta'minlovchi poydevor vazifasini bajarishi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Yordamchi jismoniy tayyorgarlik esa dzyudoga xos harakat faoliyatining biomexanik va koordinatsion xususiyatlarini hisobga olgan holda, asab-mushak

apparatini maxsus tayyorlash, texnik harakatlarni samarali o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan motor imkoniyatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutishi aniqlandi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik esa to'g'ridan-to'g'ri musobaqa faoliyatiga yo'naltirilgan bo'lib, u dzyudo gilamida bajariladigan texnik-usullarning yuqori tezlikda, kuchli qarshilik sharoitida va charchoq fonida ishonchli bajarilishini ta'minlashga xizmat qilishi bilan tavsiflanadi.

Birinchidan, mashg'ulot jarayonini rejalashtirishda sportchilarning yoshga xos anatomik-fiziologik rivojlanish qonuniyatlari, morfofunktsional ko'rsatkichlari hamda individual psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda differensial va individual yondashuv tamoyillarini ustuvor yo'nalish sifatida belgilash maqsadga muvofiq bo'lib, bunda umumiy, yordamchi va maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalarining nisbatini sportchining tayyorgarlik bosqichi, sport malakasi darajasi va musobaqaviy faoliyat talablari bilan uyg'unlashtirish zarur hisoblanadi.

Ikkinchidan, sportchilarning texnik-taktik mahoratini rivojlantirish jarayonida texnik harakatlarni faqatgina takrorlashga emas, balki ularning mazmunli motor vazifalarini anglash, ya'ni raqibni muvozanatdan chiqarish, fazoviy holatini o'zgartirish, qarshilik kuchini boshqarish va nazorat qilish kabi funksional vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasidan foydalanish,

A.A.Novikov tomonidan asoslab berilgan semantik motor vazifalar konsepsiyasini amaliy mashg'ulotlarga integratsiya qilish orqali texnik harakatlarning musobaqaviy ishonchligini oshirish tavsiya etiladi.

MAKTABDA FIZIKADAN SINFDAN TASHQARI TO'GARAKLARNI ROBOTOTEXNIKA ELEMENTLARI ORQALI TASHKILLASHTIRISH

Jasurbek Jo'raboyev – magistrant, Jizzax
davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktablarda fizika fanidan sinfdan tashqari to'garak mashg'ulotlarining o'quvchilar hayotida ahamiyati, fizikadan sinfdan tashqari ishlarni robototexnika elementlari asosida tashkillashtirish haqida so'z yuritiladi. Ushbu metod bilan fizikadan sinfdan tashqari ishlarni yanada takomillashtirish, o'quvchilarning nafaqat fizika faniga balki STEM fanlariga qiziqishini oshirish haqida so'z yuritiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность внеклассных занятий по физике в школах в жизни учащихся, организация внеклассной работы по физике на основе элементов робототехники. С помощью этого метода речь идет о дальнейшем совершенствовании внеклассной работы по физике, повышении интереса учащихся не только к физике, но и к предметам STEM.

Abstract. This article discusses the importance of extracurricular activities in physics in schools in students' lives and the organization of extracurricular work in physics based on robotics elements. This method is aimed at further improving extracurricular work in physics and increasing students' interest not only in physics but also in STEM subjects.

Kalit so'zlar: maktab, fizika, to'garak mashg'ulotlari, muhandislik, darslik, robot, stem.

Ключевые слова: школа, физика, кружковые занятия, инженерия, учебник, робот, stem.

Keywords: school, physics, club activities, engineering, textbook, robot, stem.

Maktablarda ta'lim jarayonini to'g'ri tashkillashtirish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini uyg'otadi. Bu esa o'quvchilarning sinfdan tashqari o'zi mustaqil o'qib izlanishiga olib keladi. Natijada o'quvchilarning kelajakda ilmiy, keng fikrlaydigan, bir so'z bilan aytganda kelajakda muvaffaqiyatli inson bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarga nafaqat ilm-fan asoslarining mustahkam bilimlarini singdirish, balki amaliy qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirish va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini kuchaytirish orqali, yosh avlodni turmushga va mehnatga, ijtimoiy zarur kasblarga ongli ravishda tayyorlash hozirgi maktabning vazifasidir. Fanlarni sinfdan tashqari to'garaklar orqali o'rganish, o'quvchilarning qo'shimcha ravishda kognitiv va intellektual qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu borada fizikadan sinfdan tashqari to'garaklar, fan va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni va tabiatdagi fizik xodisalarining xilma-xilligini o'quvchilarga

ko'rsatishi, ularni kundalik hayotda xodisalarni tushuntirishga o'rgatish imkonini beradigan ta'lim muhitidir¹.

Bundan tashqari o'quvchilarda fizik qonuniyatlarga tegishli muammoni hal qilishni, mantiqiy fikrlashni, shuningdek, tabiat xodisalarini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Ushbu maqolada maktabda fizikadan sinfdan tashqari to'garaklarni LEGO va Arduino robotlaridan foydalangan holda tashkillashtirish haqida so'z yuritiladi. Maqolaning asosiy maqsadi esa maktabda fizikadan sinfdan tashqari to'garak mashg'ulotlarini robototexnika asoslarini qo'llagan holda tashkillashtirib o'quvchilarning nafaqat fizika faniga bo'lgan qiziqishini balki ushbu fandan bilimlarini yanada kengaytirish va mustahkamlashdir.

Hozirgi kunda maktablarda o'quvchilarni fizika faniga qiziqishlarini orttirish uchun fizikadan sinfdan tashqari ishlarning ro'li beqiyosdir.

1 Sh.M.Mirziyoyev, "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarini xorijiy til va zamonaviy kasblarga o'qitish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-53-sonli qarori, 2024.

Chunki fizika to'garaklarini tashkil etish orqali o'quvchilar darsliklarda berilgan mavzulardan tashqari ma'lumotlarni o'rganishlari, tajribalar o'tkazishlari va ilmiy yangiliklarni muhokama qilishlari mumkin. Hozirgi kunda zamonaviy axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir paytda o'quvchilarni maktabda oddiy kitob, daftar, doska tizimi bilan o'qitib ularni fanga qiziqishini aslo oshirib bo'lmashligini har bir pedagog yaqqol ko'rib turibdi. Shundan kelib chiqib o'qituvchilar darsni qiziqarli o'tish uchun turli xil metodlardan foydalanib o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishini orttirishga harakat qilyaptilar. Bu borada sinfdan tashqari to'garaklarning ahamiyati beqiyosdir. Chunki bunda o'quvchi birinchidan fanni yaxshiroq o'zlashtiradi, ikkinchidan kreativ fikrlashi oshadi. Bundan tashqari jamoada ishlash, liderlik qobiliyatlari ham shakllanib boradi.

Maktablarda sinfdan tashqari ishlarni robototexnika elementlari asosida quyidagicha tashkillashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda oquv dasturini ikki qismga ya'ni birinchi qism 7-sinfdan 9- sinfgacha: bunda asosan robototexnikaning oddiy elementlaridan boshlab o'rgatish. Misol uchun LEGO robotlarni yasash va tabiatda bo'ladigan oddiy jarayonlarni amaliy tajribalar asosida tushuntirish bo'lsa, ikkinchi qism 10-11-sinflarni o'z ichiga olib, suniy intellektga asoslangan robot yasash, ularni sanoatda qo'llashni o'rganish, ushbu sinflar uchun Arduino Control robotlari asosida dasturlashni o'rgatish kabi mashg'ulotlarni tashkillashtirish².

1-rasm. LEGO roboti (7-9 sinflar uchun)

Robototexnikani dars faoliyatiga qo'llash ijobiy natijalar berishga qaramasdan, juda ko'p predmet va o'qituvchilar tajribasi ko'rsatmoqdaki, ta'lim robototexnikasi hozircha klub va to'garak darajasida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu shu bilan tushuntiriladiki, robototexnikani o'quv jarayoniga qo'llashning yaratilmaganligi, o'quvchilar uchun o'quv qo'llanmasi va o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalarning yo'qligidir.

Permda (Rossiya) 135-umumiy o'rta ta'lim maktabida robototexnik qurilmalardan fizikani o'qitishda qo'llash bo'yicha ijobiy tajriba to'plangan³.

Maktabda robototexnika elementlarini qo'llash oquvchilarni har tomonlama rivojlantiradi va quyidagi bir qancha ko'nikmalarni shakllantiradi:

1.O'quvchilarda muhandislik madaniyati haqida tayanch tasavvurlarni shakllantiradi.

2. O'quvchilarda tabiiy va aniq fan sohalariga qiziqishini rivojlantiradi.

3. Nostandart fikrlashni, shuningdek amaliy masalalarni yechish ko'nikmasini shakllantiradi.

4. Matematika, informatika, fizika, kimyo, biologiya fanlarini o'qishga bo'lgan qiziqishini rivojlantiradi, oqishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va muhandislik mutaxassisliklarini tanlashga undaydi.

Yangi texnologiyalarni o'quv jarayoniga qo'llash uchun LEGO kompaniyasi fizika va texnologiyada bir nechta maxsus qurilmalar ishlab chiqmoqda.

Masalan:

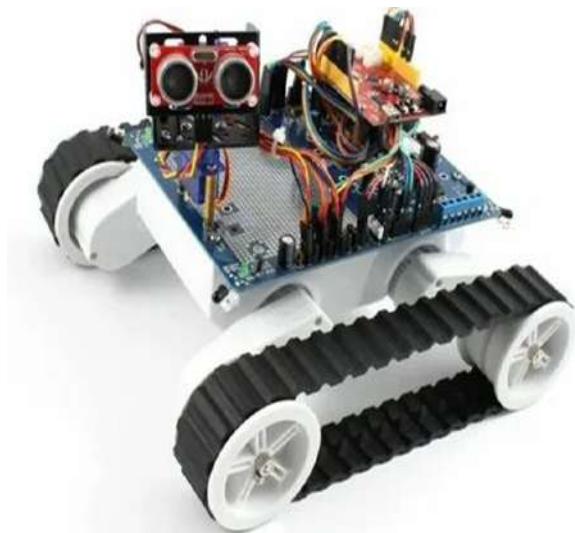
- texnologiya va fizika;
- tiklanadigan energiya manbalari;
- energiya ish va quvvat;

2 Ivo Jokin, Extracurricular activities of science/International scientific online journal, 2014. Issue 1: p. 204-205

3 O.Q.Quvondiqov "Fizikani o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish uslubiyati" SamDU nashri 2021

- qiziqtirish industriyasi;
- pnevmatika.

Har bir to'plam konstruktorni o'qish jarayonida qo'llash bo'yicha metodik ko'rsatma ham ishlab chiqadi.

2-rasm. Arduino roboti (10-11 sinflar uchun).

Tajribalar davomida robototexnika elementlaridan foydalangan holda tashkil etilgan sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarda bir qator ijobiy natijalarni berdi. Xususan, LEGO-konstruktorlar bilan ishlash orqali o'quvchilar o'z mehnatining natijasini ko'z bilan ko'rish, uni boshqarish va takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa ularda texnikaviy tafakkur, muhandislik madaniyati va algoritmik fikrlashni rivojlantirishga katta hissa qo'shdi.

Birinchidan, robot yaratish jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, nostandart masalalarni hal qilish kabi kompetensiyalarni rivojlantira boshladilar. Har bir bosqichda ular o'z g'oyalarini amaliyotga tatbiq etishga harakat qildilar va bu ularda ilmiy izlanishlarga bo'lgan qiziqishni uyg'otdi.

Ikkinchidan, ushbu tajribalar o'quvchilarning fizika, informatika va matematika fanlariga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirdi. O'quvchilar algoritmlar tuzishni, dasturlash tilida

buyruqlar berishni o'rgandilar. Bu esa ularning mantiqiy fikrlashini va analitik qobiliyatlarini mustahkamladi.

Uchinchidan, LEGO robotlari bilan ishlash jarayonida o'quvchilar mexanizmlarning ishlash prinsipini chuqur anglab yetdilar. Masalan, harakatlanuvchi robot yasash, uni sensorlar orqali boshqarish, muvozanatni saqlash kabi topshiriqlar orqali ular fizik qonuniyatlarning amaliy hayotdagi ko'rinishini anglab yetdilar. Darsda nazariy o'rgangan energiya, ish, kuch, aylanish momenti kabi tushunchalarni amaliy mashg'ulotda qo'llash orqali bilimlarini mustahkamlashga erishdilar.

To'rtinchidan, guruhda ishlash orqali o'quvchilar o'zaro hamkorlik, yetakchilik, fikr almashish va mas'uliyatni bo'lishish kabi ijtimoiy ko'nikmalarni ham rivojlantirdilar. Har bir loyiha ustida ishlaganda ular o'z g'oyalarini jamoaga yetkazish, boshqa fikrlarni tinglash va bir qarorga kelish jarayonlarida faol ishtirok etdilar.

Shuningdek, darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanilgan LEGO Education WeDo 2.0, Arduino mikrokontrollerlari, sensorlar va motorlar orqali tuzilgan qurilmalar turli xil fizik hodisalarni (masalan, ishqalanish, tortishish, aylanish, elektr toki) modellashtirishga xizmat qildi. Bu esa o'quvchilarni nazariy bilimlarni hayotiy misollar bilan bog'lashga undaydi.

Umumta'lim maktablarida fizika fanidan sinfdan tashqari to'garaklarni robototexnika asosida tashkil etish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini keskin oshirish bilan birga, ularning ilmiy tafakkurini shakllantirish, kasb tanlashga yo'naltirish va zamonaviy texnologiyalarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Robototexnika elementlaridan foydalanish orqali tashkil etilgan to'garaklar o'quvchilarning muhandislikka bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmay, ularni ijtimoiy, mantiqiy va texnik jihatdan ham rivojlantiradi. Sinfdan tashqari

bunday faoliyatlar o'quvchilarni mustaqil ishlash, guruhda fikr almashish, loyiha asosida ishlash kabi zamonaviy ko'nikmalar bilan ta'minlaydi.

Shuningdek, bu yondashuv fizikani faqat nazariy fan emas, balki hayotiy va amaliy ahamiyatga ega fan sifatida anglashga yordam beradi. O'quvchilarning STEM fanlariga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirish va ularni kelajakda raqobatbardosh, bilimli, texnik jihatdan savodli mutaxassislar qilib tayyorlashda ushbu ishlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bois, har bir fizika o'qituvchisi o'z faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, jumladan robototexnikani sinfdan tashqari to'garak mashg'ulotlarida to'g'ri foydalanish maqsadga muvofiqdir.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'ZBEK VA JAHON ADABIY ERTAKLARINI QIYOSIY O'RGATISHNING TARBIVAVIY SAMARASI

Adolat Uskinboyeva – magistrant, Samarqand davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zbek va jahon adabiy ertaklarini qiyosiy o'rgatishning tarbiyaviy va kognitiv samarasi yoritiladi. Tadqiqotda ertaklarni qiyosiy tahlil qilish orqali o'quvchilarda axloqiy tushunchalar – do'stlik, halollik, sabr-toqat, yordam berish, adolat kabi qadriyatlarning shakllanishi hamda mustahkamlanishi asoslab beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются образовательные и познавательные эффекты сравнительного преподавания узбекских и мировых литературных сказок учащимся начальной школы. Исследование обосновывает формирование и укрепление моральных понятий у учащихся – таких ценностей, как дружба, честность, терпение, взаимопомощь, справедливость – посредством сравнительного анализа сказок.

Abstract. This article discusses the educational and cognitive effects of comparative teaching of Uzbek and world literary fairy tales to primary school students. The study substantiates the formation and strengthening of moral concepts in students – values such as friendship, honesty, patience, helping, justice – through a comparative analysis of fairy tales.

Kalit so'zlar: adabiy ertak, xalq ertagi, qiyosiy yondashuv, axloqiy tarbiya, interaktiv metodlar, guruh ishlari, rol o'ynash (drama), diskussiya, tanqidiy fikrlash, bag'rikenglik.

Ключевые слова: литературная сказка, народная сказка, сравнительный подход, нравственное воспитание, интерактивные методы, групповая работа, ролевая игра (драма), дискуссия, критическое мышление, толерантность.

Keywords: literary fairy tale, folk tale, comparative approach, moral education, interactive methods, group work, role-playing (drama), discussion, critical thinking, tolerance.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning shaxsiyati endigina shakllanayotgan bosqichda, ular hali endi unib chiqayotgan niholga o'xshaydi. Aqlli bog'bon niholni to'g'ri o'sishi uchun doimiy parvarish qilib boradi. Bolaning unib-o'sishida tarbiyaviy va madaniy rivojlanishning muhim vazifalaridan biri ularning axloqiy, ijtimoiy va mantiqiy ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bolalar adabiyotida ertaklar bolalarning tarbiyasi borasida muhim ahamiyatga ega. Xalqimizda bir maqol bor: "Ertaklar yaxshilikka yetaklar". Haqiqatan, ertaklar bolani ezgulikka yetaklaydi. Bu hayotning oq-u qorasini hali bilmaydigan bola ertaklar orqali yaxshi-yomonni ajrata biladi. "Bolaga yaxshi xislatlarni so'z bilan singdirish juda katta samara beradi. Shuning uchun, tug'ilgani bilanoq unga alla aytiladi. Turli ertaklar, ibratli rivoyatlar hikoya qilib beriladi"¹.

Qadimdan ertaklardagi timsol va qahramonlar vositasida bola kata hayotga tayyorlab borilgan. Bu o'rinda ertaklar bola uchun katta hayotning ta'sirli, rang-barang, alohida lavhalari sifatida yetkazilgan. Ko'p ertak o'qigan ertak eshitgan bolalarning dunyoqarashi, estetik olami go'zal suratda shakllanib borishi isbotlangan. Ertaklarda so'zlar ko'pincha og'zaki nutq uslubida ishlatiladi va sodda bo'ladi, takrorlash va refranlar keng qo'llaniladi. Shu sababli bolalarning tushunishiga yaxshi samara beradi. Xalq ertaklari asosan tarbiyaviy va ibratli maqsadga ega bo'lib, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni oddiy obrazlar orqali yetkazadi. Shu bilan bir qatorda, ular an'anaviy va vaqtga bog'liq bo'lmagan mazmunga ega; ularning asosiy qadriyatlari o'zgarmas va umumiydir.

1 Tashmetov T.X. O'zbek xalq ertaklari orqali bolalarda axloqiy fazilatlarini shakllantirish Shaxsning professional rivojlanishi: XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishdagi global tendensiyalar mavzusidagi VIII Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferentsiya. 37-b.

Adabiy ertaklar esa muallif tomonidan yaratilgan bo'lib, ularda voqealar murakkab, badiiy jihatdan boy va muallif ijodiy tafakkuriga asoslangan bo'ladi. Qahramonlar xarakteri, voqealar rivoji muallif tomonidan izchil va o'ylangan tarzda beriladi. Adabiy ertaklarda qahramonlar murakkab, individual xususiyatlar bilan boyitilgan. Muallif ularni hissiy, axloqiy va psixologik jihatdan rivojlantiradi,

Adabiy ertaklar bolalar adabiyotining muhim janrlaridan biri bo'lib, ular o'ziga xos badiiy, tarbiyaviy va estetik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Adabiy ertaklarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Badiiylik: Syujet, qahramonlar va voqea rivoji muallifning ijodiy yondashuvi orqali boyitiladi.

2. Axloqiy va tarbiyaviy mazmun: Ezgulik, do'stlik, adolat, halollik kabi fazilatlar singdiriladi.

3. Estetik ta'sir: Bolaning tasavvur olami, fantaziyasi va badiiy didi rivojlantiriladi.

4. Obrazlilik va timsollilik: Qahramonlar orqali bolalar voqealarni angelaydi, ularni hayotiy tajriba bilan bog'laydi².

Shu jihatdan, adabiy ertaklar nafaqat badiiy ijod mahsuli, balki tarbiyaviy va psixologik vosita sifatida ham xizmat qiladi.

O'zbek va jahon ertaklarini qiyosiy o'rgatish esa, bolalarda boshqa xalqlar madaniyati va urf-odatlarini tushunish, o'xshashlik va farqlarni anglash imkonini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qiyosiy yondashuv bolalarda tafakkur va mustaqil fikrlashni rivojlantiradi, shu bilan birga axloqiy qadriyatlarni mustahkamlaydi³.

Boshlang'ich ta'limda o'zbek va jahon adabiy ertaklarini o'qitish orqali bolalarni nafaqat o'qish va tinglashga o'rgatish, balki ularni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga zamin yaratadi. Ertaklarda aks etgan qahramonlarning jasorat, mehr-shafqat, halollik va do'stlik kabi fazilatlarini bolalarda hayotga ishonch va to'g'ri qarashlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Qiyosiy yondashuv bolalarda nafaqat axloqiy qarashlarni shakllantiradi, balki ularni harakatga undaydi. Masalan, darslarda o'quvchilarga biror erkin vazifa beriladi: o'zbek va jahon ertaklaridagi axloqiy xatti-harakatlarni solishtirib, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash. Bu mashqlar bolalarning ijtimoiy qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi⁴.

O'zbek pedagogikasida A.Avloniy⁵ ertaklarni "axloq tarbiyasining eng samarali vositasi" deb baholaydi, chunki u "bola qalbiga ezgulik urug'ini sepadi, yovuzlikdan nafratlanishni o'rgatadi". Shu jihatdan, adabiy ertaklar bolalarning shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarini shakllantirishda asosiy vosita sifatida ko'riladi.

Boshqa bir muhim tomoni shundaki, adabiy ertaklar milliy qadriyatlar va urf-odatlarini o'rgatishda asosiy vositadir. Masalan, o'zbek adabiy ertaklarida milliy ruh, mehr-oqibat, oila qadri, vatanparvarlik mavzulari ustun turadi. Yana aytish mumkinki, jahon adabiy ertaklarini o'rganish bolalarda madaniyatlararo tafakkur va bag'rikenglikni shakllantiradi⁶. B.Jamilovaning⁷ fikricha, adabiy ertaklar bolalarning umuminsoniy qadriyatlarni anglashida ham muhim rol o'ynaydi. Ular orqali

2 Yusuf Kenan Bezgin Halk anlatilarinin dinî değerler ve kaideler aktarimindaki rolü Motif academy journal of folklore Year 2024, Volume: 17 Issue: 48, 1894 - 1912, 26.12.2024 42 sayfa

3 Jumayeva N.J. Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida sehrli predmetlar obrazlantirilishining motivatsion xususiyatlari Buxoro-2022. 17-b.

4 Юлдашева Хуршида. Адабий эртакларни ўқитиш усуллари 2021 28-b.

5 Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. 5-bet.

6 Мухаммадова З. О'zbek xalq ertaklari – milliy qadriyatlar xazinasi 03-06-2025 Interpretation and Researches, 33-b. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/international-scientific/article/view/101191>

7 Jamilova B. Bolalar adabiyotida zamonaviylik. O'quv qo'llanma. – Buxoro: Bukhara hamd print, 2023.

bola nafaqat milliy madaniyat bilan tanishadi, balki boshqa xalqlarning dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlarini ham tushunishga o'rganadi.

Shundan kelib chiqadiki, adabiy ertaklar bolalar adabiyotida badiiy, tarbiyaviy, psixologik va estetik jihatdan markaziy o'rin egallaydi. Ular bolani:

- fikrlash va tasavvur qilishga,
- axloqiy qadriyatlarni anglashga,
- milliy va jahon madaniyati bilan tanishishga,
- nutq madaniyati va ifodali nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga o'rgatadi. Shu sababli, adabiy ertaklar bolalar shaxsining shakllanishida ta'sirchan va samarali vosita sifatida e'tirof etiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qiyosiy yondashuv bolalarda millatlararo tafakkur va bag'rikenglikni shakllantiradi, bu esa global dunyoda muhim ijtimoiy ko'nikma hisoblanadi. "Bolalarga o'z madaniyati bilan birga boshqa xalqlarning madaniyatini ham o'rgatish, ularning ma'naviy rivojlanishini kengaytiradi va dunyoqarashini boyitadi"⁸.

Demak, qiyosiy yondashuv bolalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Darslarda berilgan vazifalar – "qahramonlarning harakatini qanday o'zgartirish mumkin?" kabi savollar bolalarni muammoni hal qilishga undaydi. Shu orqali tafakkur va qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Qiyosiy yondashuv pedagogik jarayonni boyitadi. Darslar faqat ma'lumot berish bilan cheklanmay, bolalarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'quvchilar o'z tajribasini boshqalar bilan solishtirishni o'rganadi, bu esa ijtimoiy rivojlanishga ijobiy ta'sir qiladi.

Dars jarayonida interaktiv metodlardan

foydalanish qiyosiy yondashuvni samarali qiladi. Masalan:

- Guruh ishlari: o'quvchilar o'zbek va jahon ertaklarini solishtiradi, qahramonlarni tahlil qiladi.
- Rol o'ynash (drama): o'quvchilar ertakdagi qahramonlarni sahnalashtiradi, ularning xatti-harakatlarini baholaydi.
- Diskussiya va suhbatlar: bolalar o'xshash va farqli jihatlarni muhokama qiladi.

Qiyosiy tahlil orqali o'quvchilar o'zbek va jahon ertaklaridagi qahramonlar, ularning faoliyati va tarbiyaviy ahamiyatini solishtiradi. Masalan, "Zumrad va Qimmat" ertagi va "Sindirella" ertagini solishtirish orqali ular yaxshilikning g'alabasi, sabr-toqat va halollik qadri, shuningdek, mag'rurlik va hasad oqibatlarini o'rganadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zbek va jahon ertaklarini qiyosiy o'rgatishning tarbiyaviy va kognitiv samarasi bolalarda axloqiy tushunchalar (do'stlik, halollik, yordam berish) mustahkamlanadi va madaniyatlararo hurmat va bag'rikenglik ko'nikmalari shakllanadi. O'quvchilarning tanqidiy fikrlash va tafakkur qobiliyati oshadi. O'xshashlik va farqlarni aniqlash orqali mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi. Pedagogik jihatdan esa, interaktiv metodlar yordamida qiyosiy yondashuv samaradorligi oshadi. Darslar bolalar uchun qiziqarli bo'lib, faol ishtirokni ta'minlaydi.

Dars ssenariysiga misol:

1. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi.
2. Har bir guruhga o'zbek va jahon ertaklaridan qisqa parchalar taqdim etiladi.
3. Guruhlar ertaklarni o'qib chiqqach, qahramonlarning xatti-harakatlarini solishtiradi.
4. Natijalar sinf bilan muhokama qilinadi:

8 Adizova G., Abduaxatova E. Bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). 192–bet.

qanday qadriyatlar o'xshash, qaysilari farq qiladi.

Bu metod bolalarda bag'rikenglik, hurmat va empatiyani shakllantiradi.

O'zbek va jahon ertaklarini qiyosiy o'rgatish bolalarning axloqiy, madaniy va mantiqiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Darslarda interaktiv metodlardan foydalanish qiyosiy yondashuvni samarali qiladi. Ushbu yondashuv orqali bolalarda mustaqil fikrlash, muloqot va ijtimoiy ko'nikmalar rivojlantiriladi.

Boshlang'ich ta'limda o'zbek va jahon adabiy ertaklarini qiyosiy o'rgatish zamonaviy ta'lim tizimining muhim pedagogik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mavjud ilmiy adabiyotlar shuni tasdiqlaydiki, ertaklar o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini kengaytirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda beqiyos o'rin tutadi. Shu bois, ertaklarni qiyosiy o'qitish – o'quvchilarda ijobiy fazilatlarni shakllantirish, o'qishga bo'lgan qiziqishni oshirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ ЕВГЕНИЯ ВОДОЛАЗКИНА «ЛАВР»

Сохиба Хидирова – магистрант, Джизакский
государственный педагогический университет

Научный руководитель. Зульфия Джураевна
Пардаева д.ф.н., профессор, Джизакский
государственный педагогический университет

Аннотация. В статье исследуются религиозные мотивы в романе Евгений Водолазкин «Лавр» как ключевой структурообразующий элемент художественной и философской концепции произведения. Цель исследования – выявить духовно-нравственные основания романа и определить роль православной традиции в формировании его смысловой целостности. В работе анализируется духовный путь главного героя, проходящего через этапы греха, покаяния, подвижничества и жертвенной любви. Показано, что категории греха и покаяния определяют не только внутреннюю эволюцию персонажа, но и композиционную организацию текста. Особое внимание уделяется аскетизму как форме духовного служения и способу преодоления трагического опыта утраты. Рассматривается своеобразие художественного времени романа, в котором земное бытие осмысливается в перспективе вечности, а историческое и метафизическое измерения соединяются в едином духовном пространстве. Делается вывод о том, что религиозные мотивы выполняют интегративную функцию, объединяя проблематику веры, любви, жертвы и спасения в контексте современной русской литературы.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yevgeniy Vodolazkinning "Lavr" romanidagi diniy motivlar asarning badiiy va falsafiy konsepsiyasini shakllantiruvchi muhim omil sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi – roman mazmunining ma'naviy-axloqiy asoslarini ochib berish hamda pravoslav an'alarining asar g'oyaviy yaxlitligini ta'minlashdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Maqolada bosh qahramonning gunoh, tavba, zohidlik va qurbonlikka asoslangan sevgi bosqichlari orqali namoyon bo'ladigan ma'naviy yo'li tahlil qilinadi. Gunoh va tavba kategoriyalarining nafaqat qahramon ichki evolyutsiyasini, balki asarning kompozitsion tuzilishini ham belgilashi asoslab beriladi. Zohidlik ruhiy poklanish va yo'qotish fojeasini yengib o'tish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, romandagi badiiy zamon o'ziga xosligi ko'rib chiqilib, unda yer yuzidagi mavjudlik abadiylik nuqtai nazaridan talqin etilishi ta'kidlanadi. Xulosa qilib aytganda, diniy motivlar roman mazmunini birlashtiruvchi integrativ vazifani bajaradi hamda zamonaviy rus adabiyotida e'tiqod, muhabbat va najot masalalarini yoritishga xizmat qiladi.

Abstract. This article examines religious motifs in the novel "Lavr" by Yevgeny Vodolazkin as a key structural element of its artistic and philosophical framework. The aim of the study is to identify the spiritual and ethical foundations of the novel and to determine the role of the Orthodox tradition in shaping its semantic unity. The paper analyzes the protagonist's spiritual journey, which unfolds through the stages of sin, repentance, asceticism, and sacrificial love. It is argued that the categories of sin and repentance define not only the character's inner transformation but also the compositional structure of the narrative. Asceticism is interpreted as a form of spiritual service and a means of overcoming the tragic experience of loss. Particular attention is paid to the specificity of artistic time, in which earthly existence is perceived from the perspective of eternity, uniting historical and metaphysical dimensions within a single spiritual space. The study concludes that religious motifs perform an integrative function, linking the themes of faith, love, sacrifice, and salvation in the context of contemporary Russian literature.

Ключевые слова: Евгений Водолазкин, роман «Лавр», религиозные мотивы, православная традиция, покаяние, грех, аскетизм, духовный путь, художественное время, современная русская литература.

Kalit so'zlar: Yevgeniy Vodolazkin, "Lavr" romani, diniy motivlar, pravoslav an'analari, tavba, gunoh, zohidlik, ma'naviy yo'l, badiiy zamon, zamonaviy rus adabiyoti.

Keywords: Yevgeny Vodolazkin, novel "Lavr", religious motifs, Orthodox tradition, repentance, sin, asceticism, spiritual journey, artistic time, contemporary Russian literature.

В современном литературном процессе XXI в которых исторические и религиозно-философские темы осмысливаются в

контексте художественного мышления. Религиозное начало в литературе имеет особое значение, поскольку, по мнению Н.Бердяева, «личность раскрывается лишь в её отношении к Абсолюту», что определяет духовные основания культуры и художественного творчества¹. Одним из таких произведений является роман Евгения Водолазкина «Лавр», в котором на глубоком философско-художественном уровне воссоздаётся религиозная среда средневековой Руси. В центре внимания автора находятся взаимоотношения человека с Богом, вопросы греха и покаяния, жизни и смерти, любви и самоотверженности. Как подчёркивает сам Водолазкин, «человеческая жизнь имеет смысл лишь в перспективе вечности», и именно эта идея определяет идейную направленность романа².

Действие романа разворачивается на Руси XV–XVI веков, где в центре повествования оказывается образ лекаря Арсения. Его жизненный путь через трагедию, покаяние и духовное очищение приводит к достижению святости. Особенность композиции романа заключается в том, что она основана не столько на хронологической последовательности, сколько на понятии духовного времени, что напрямую связано с религиозным мировоззрением. Исторические события подаются в тесном единстве с религиозным мышлением, а через художественные средства автор раскрывает особенности восприятия мира человеком средневековья и его веру в Божью волю.

Одним из ведущих религиозных мотивов романа является покаяние, которое определяет духовную траекторию главного героя. Арсений воспринимает смерть

своей возлюбленной Устины как личный грех и берёт на себя ответственность за произошедшее, что становится исходной точкой его духовного пути³. Чувство вины не исчезает со временем, а сопровождает героя на протяжении всей жизни, формируя его мировоззрение и поступки. Водолазкин осмысливает покаяние не как разовое религиозное действие, а как устойчивое экзистенциальное состояние личности. Покаяние становится основой нравственного выбора Арсения и его добровольного принятия страданий. Стремление героя к покаянию выражается в сознательном отказе от личного благополучия, готовности переносить унижения, физические лишения и одиночество. Эти страдания воспринимаются не как наказание, а как необходимый путь очищения души. Таким образом, покаяние органично переплетается с мотивом жертвы и подготавливает переход героя к аскетическому образу жизни⁴.

Мотив аскетизма занимает важное место в духовном пути Арсения и логически продолжает линию покаяния. После личной трагедии герой сознательно отказывается от мирских благ, выбирая путь лишений и самоограничений как форму внутреннего очищения и служения Богу. Водолазкин показывает аскетизм не как бегство от жизни, а как осознанный духовный выбор. Холод, голод, одиночество и телесные страдания становятся условием духовного роста, не уничтожая личность, а укрепляя её внутренне. Отказ от мира рассматривается как возвращение к подлинному, а аскетизм становится способом активного духовного действия, согласующимся с православной традицией подвижничества. Этот путь переплетается

1 Бердяев, Н. Смысл творчества. – М.: Республика, 1990. стр-12

2 Водолазкин, Е. Лавр. – М.: АСТ, 2012. стр-2

3 Иванова, Т. История русской агиографии. – СПб.: Питер, 2005. стр-71

4 Лотман, Ю. М. Структура художественного текста. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. стр-128

с самоотверженным служением людям: отказ от личного благополучия становится условием проявления любви к ближнему и ответственности за другого человека. Через добровольные лишения и жертвенность Арсений подготавливается к дальнейшему пути святости, раскрывая религиозную концепцию человека как существа, призванного к внутреннему преображению.

Мотив любви в романе приобретает религиозно-философское звучание и выходит за пределы обычного мирского чувства. Отношения Арсения и Устины представляют собой форму духовной связи, основанной на самоотверженности и ответственности за другого. Любовь становится источником нравственного выбора и внутреннего преображения. После смерти Устины чувство трансформируется в жертвенное служение людям: забота о других продолжается как продолжение любви, придавая поступкам героя религиозный смысл.

Водолазкин подчёркивает, что подлинная любовь невозможна без отказа от эгоистических стремлений, и через такую жертву человек обретает внутреннюю целостность и духовную зрелость. Любовь в «Лавре» органично соединяется с идеей жертвы и служения, раскрывая христианскую концепцию любви как высшей формы духовного опыта. Религиозные мотивы романа выполняют системную функцию, формируя внутреннюю логику произведения и создавая модель духовного пути героя. Покаяние, аскетизм, любовь и святость выстраиваются в последовательную систему, где каждый последующий мотив углубляет предыдущий и переводит его на новый уровень. Покаяние становится нравственным основанием пути, аскетизм – практической формой, любовь – внутренним смысловым содержанием, а святость – итогом духовного становления. При этом Водолазкин использует

религиозные мотивы не как канонический набор христианских тем, а как универсальный язык описания человеческого существования, где религиозное и экзистенциальное взаимно дополняют друг друга.

Категория времени в романе приобретает религиозно-философское значение. Автор сознательно отказывается от линейного восприятия времени, обращаясь к модели, в которой земное существование осмысливается в перспективе вечности. Время и вечность не противопоставляются механически: земное время проявляет вечность в человеческом опыте. Для Арсения каждый жизненный этап ценен не сам по себе, а в соотнесении с высшим смыслом. Жизнь рассматривается как путь к спасению, а временное – как средство приближения к вечному.

Православная традиция и религиозная символика становятся не фоном, а частью смыслового каркаса романа. Пост, молитва, монастырский уклад, почитание святых представлены как естественные формы существования человека средневековой Руси. Религиозные символы, такие как путь, болезнь и исцеление, выполняют функцию языка, через который раскрывается внутренняя динамика героя. Смерть изображается не как трагедия, а как переход, изменение состояния бытия и духовная проверка личности. Водолазкин избегает натуралистической трактовки смерти, сосредотачиваясь на её духовном смысле: жизнь воспринимается как подготовка к вечности, а духовное содержание поступков преодолевает временность.

Особое значение в романе приобретают слово, молчание и художественный язык, которые выступают формами религиозного опыта. Слово не всегда является средством коммуникации, а молчание воспринимается как внутренняя сосредоточенность и молитвенное состояние. Арсений использует

молчание как духовную дисциплину, что соответствует православной аскетической традиции. Язык романа архаичен, приближен к церковнославянской речи, ритмике агиографических текстов, создавая историческое и духовное пространство повествования. Автор демонстрирует, что духовная реальность раскрывается через напряжённое равновесие между сказанным и несказанным, словом и молчанием, а художественный язык является медиатором между читателем и религиозным мироощущением средневекового человека.

Символические образы, такие как путь, болезнь и исцеление, а также смена имени Арсений → Устин → Амвросий → Лавр, отражают духовные переходы героя и соответствуют христианской концепции «нового человека». Роман связан с агиографической традицией: испытания, чудеса, смирение и служение представляют характерные мотивы житий святых, но адаптированы к форме современного романа. В отличие от агиографии, где святой почти безгрешен, Арсений приходит к святости через грех, что придаёт произведению психологическую глубину и современное звучание.

Основные религиозные понятия романа, такие как «покаяние», «спасение», «святость» и «грех», имеют не только теологическое, но и художественное значение. Покаяние становится смыслом жизни героя, спасение – духовным очищением, а святость проявляется через смирение и служение другим. Эти мотивы создают цельную систему, в которой покаяние обеспечивает нравственное становление, аскетизм – путь к святости, любовь – гуманистическое измерение, а смерть – философский итог и переход в вечность.

Научная значимость романа заключается в его нахождении на пересечении литературоведения, религиоведения и

философии. Произведение расширяет возможности осмысления религиозных тем в жанре современного романа, открывает перспективы для анализа религиозной символики и изучения нравственных проблем современного общества. «Лавр» выполняет функцию духовного ориентира для современного человека, показывая, что религиозные мотивы выходят за рамки исторического или конфессионального контекста и затрагивают универсальные вопросы внутреннего мира человека, нравственного выбора и ответственности. Евгений Водолазкин убедительно демонстрирует неразрывную связь литературы и религии, что делает роман значимым для научных исследований и духовного восприятия читателя.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATIDA MAISHIY LEKSIKANING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Alisher Usanov – magistrant, Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Muhammad Yusuf she'riyatida qo'llangan maishiy leksikaning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi shoir asarlarida kundalik turmush bilan bog'liq so'z va birikmalarning semantik, funksional-uslubiy hamda lingvokulturologik jihatlarini aniqlashdan iborat. Maishiy leksika tarkibiga oila, ro'zg'or, uy-joy, kiyim-kechak, taom nomlari, urf-odat va an'analarni ifodalovchi birliklar kiritilib, ularning badiiy matndagi vazifasi ochib beriladi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические особенности бытовой лексики в поэзии Muhammad Yusuf. Основная цель исследования заключается в выявлении семантических, функционально-стилистических и лингвокультурологических характеристик слов и выражений, связанных с повседневной жизнью, в поэтическом тексте. В состав бытовой лексики включаются единицы, обозначающие семью, домашний быт, жилище, предметы обихода, одежду, пищу, а также элементы национальных традиций и обычаев.

Abstract. This article examines the linguistic features of бытовая (everyday-life) vocabulary in the poetry of Muhammad Yusuf. The main aim of the study is to identify the semantic, functional-stylistic, and linguocultural characteristics of lexical units related to daily life within poetic texts. The layer of everyday vocabulary includes words and expressions denoting family, household activities, home and domestic space, clothing, food, as well as elements of national traditions and customs.

Kalit so'zlar: maishiy leksika, kundalik hayot, xalqona ohang, lingvokulturologiya

Ключевые слова: бытовая лексика, повседневная жизнь, народная интонация, лингвокультурология

Keywords: everyday lexicon, daily life, folk intonation, linguoculturology

Shu vaqtga qadar turkiy tillarda bevosita maishiy leksikaga oid tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va tarixiy-etimologik xususiyatdagi ko'pgina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, K.Musayev, E.Tenishev, G.Blagova va I.G.Dobrodomov, I.Ismoilov, K.Meliyev, M.Saparovlarning monografiyalarida turkiy tillarning maishiy leksikasi qiyosiy o'rganilgan¹. Keyingi yillarda T.Xayrutdinova tomonidan tatar tilining maishiy leksikasi, X.Ishbulatova tarafidan boshqird tilining maishiy leksikasi, N.Yerlenbayeva tomonidan oltoy tilining maishiy leksikasi, G.Karanfil tarafidan gagauz tilining maishiy leksikasi, E.Abdullayeva tomonidan esa

qo'miq tilining maishiy leksikasi maxsus tadqiq etilgan².

Ammo shu kunga qadar Muhammad Yusuf she'riyatida qo'llanilgan maishiy leksik birliklar alohida tadqiq etilmagan. Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksika tilning oddiy, kundalik qatlamidan foydalanish orqali she'riy matnga samimiylik va xalqona ohang bag'ishlaydi. Shoirning ko'plab she'rlarida uy ro'zg'orga oid so'zlar, oilaviy hayot, mehr oqibat, uy oila muhitiga xos leksik birliklar uchraydi – ular she'riyatga nafaqat predmet nomi sifatida, balki semantik va stilistik vazifada kiradi.

1 Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западнокыпчакская группа). – М.: Наука, 1975. – 356 с.; Тенишев Э.Р., Благова Г.Ф. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Отв. ред. Э.Р.Тенишева. – М.: Наука, 2001. – 822 с.; Исmoilov И.,

Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот (полиэкинлари, мевали дарахт номлари ва уйрўзгор буюмлари лексикаси материаллари асосида). – Тошкент: Фан, 1990. – 258 б.

2 Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань: Фикер, 2000. 128 с.; Ишбулатова Х. Бытовая лексика башкирского языка (семантика, структура, источники формирования): Автореф. дисс... канд. филол. наук. Уфа, 1999. – 20 с.; Ерленбаева Надежда Викторовна. Бытовая лексика алтайского языка. Автореф. дисс...канд. филол. наук, Уфа, 2005, – 18 с.; Каранфил Г. Бытовая лексика гагаузского языка (на основе названий одежды и обуви) // <http://www.balkaria.info/library/g/gullu/lexicon04.htm>. ; Абдуллаева Э. Бытовая лексика кумыкского языка. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. Махачкала, 2013. – 22 с.

Masalan, "Tanish teraklar" she'riy to'plamidan nomlangan she'rlar mahalliy-tabiiy voqealar, uy bog' ko'rinishlari, kundalik hayot tasvirlari bilan boyitilgan bo'lib, unda uy, bog', daraxt, er, tong, kecha kabi birliklar tilshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan uchraydi³. Bunday leksik birliklar predmetlarni oddiy nomlashdan ko'ra, o'quvchi ongida konkret tasvir va fon hosil qiladi, muhitni jonlantiradi, "Bulbulga bir gapim bor" she'rida esa shoir o'z samimiy fikrini ifodalash uchun oddiy hayot holatlari – bog', qush ovozi, kecha va tong so'zlari orqali poetik kayfiyat yaratadi⁴. "Vatanim" she'rida shoir Vatan obrazini juda sodda, xalqona va maishiy leksika orqali tasvirlaydi. Unda tuproq, hovli, ona, non, ko'cha kabi kundalik hayotga oid birliklar ishlatilib, Vatan tushunchasi mavhum emas, balki aniq va yaqin makon sifatida beriladi. Bu esa milliy o'zlikni konkret obrazlar orqali ochishga xizmat qiladi. "Osmonimga olib ketaman" she'rida uy, ko'ngil, yo'l, osmon kabi birliklar hayotiy va maishiy semantik qatlam bilan uyg'unlashadi. Oddiy leksik birliklar orqali shoir insoniy sog'inch va muhabbat tuyg'ularini ifodalaydi. "Erka kiyik" she'rida tabiat va hayot unsurlari – tog', dala, kiyik, yo'l kabi so'zlar real hayot manzarasini yaratadi. Bu yerda ham poetik tasvir xalqona va sodda leksika asosida qurilgan. Bu birliklar she'riy matnda metaforik ma'no qozonadi va leksikaning semantik xususiyatlarini kuchaytiradi. She'riyat to'plami "Uyqudagi qiz" kabi she'rlarda esa ota ona, beshik, non, bolalik kabi maishiy leksik birliklar shoir tilida o'quvchiga yaqin obrazlarni yaratadi. Bu iboralar oddiy hayot voqealaridan kelib chiqib, o'quvchi qalbida iliq tasvirlar, ota ona va farzand munosabatlarini ko'rsatadi. Shuningdek, "Halima enam allalari" va "Ishq kemasi" she'rlarida maishiy birliklar – suv, yo'l, bog', daraxt – shoir tomonidan zamon va muhit bilan uyg'un tarzda qo'llanadi. Ular she'riyatga realistiklik va hayotiy rang beradi, o'quvchida

aniq tasavvur hosil qiladi va shoirning individual uslubini namoyon etadi⁵.

Muhammad Yusuf maishiy leksikani oddiy predmet nomlashdan tashqari badiiy emotsional va poetik funksiyalarni bajarish vositasi sifatida ishlatadi. Kundalik hayotga oid so'zlar she'riyatga milliy ruh, samimiylik va obrazlilik kiritadi. Shu tariqa maishiy leksika shoir uslubining ajralmas qismi bo'lib, she'riy matnga soddalik, tabiiylik va ta'sirchanlik baxsh etadi. Bunday misollarni boshqa asarlardan ham ko'rish mumkin: "Ko'nglimda bir yor", "Bevafo ko'p ekan", "Erka kiyik", "Osmonimga olib ketaman". Har bir she'rida kundalik hayotga oid leksik birliklar shoirning badiiy obrazlarini jonlantiradi va o'quvchida ijobiy hissiyot uyg'otadi. Shu bilan birga, ular madaniy va lingvokognitiv jihatdan ham muhim bo'lib, o'zbek tilining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini bog'laydi. Muhammad Yusuf tilida maishiy leksika soddaligi bilan birga, u she'riy matnda samimiy emotsiya, xalqona ohang va chuqur ma'no yaratadi. U shoir leksikasini oddiygina predmet nomlashdan ko'ra, badiiy semantik va stilistik qatlamda ishlatadi, bu esa tilning badiiy imkoniyatlarini ochib beradi. Shoirning maishiy leksikasi kundalik hayotdan olingan so'zlar orqali she'riyatga realistik rang bag'ishlab, o'quvchida aniq tasavvur va obraz hosil qiladi, shuningdek milliy ruhning ifodasiga xizmat qiladi. Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksika shoir poetikasining asosiy tayanch qatlamlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. U kundalik turmushga oid so'z va iboralarni badiiy tafakkur jarayoniga singdirib, ularni estetik qiymat kasb etuvchi vositaga aylantiradi. Shoirning ko'plab she'rlarida maishiy makon va predmetlar lirik qahramonning ichki kechinmalari bilan uzviy bog'lanadi. Masalan, "Iltijo" she'rida xonadon, oston, deraza kabi birliklar shunchaki predmet nomi emas, balki

3 Muhammad Yusuf. Tanish teraklar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1990.

4 Muhammad Yusuf. Bulbulga bir gapim bor. Toshkent: Yosh gvardiya, 1992.

5 Aliyev, R. O'zbek badiiy matnida leksikaning funksional-semantik tahlili. Toshkent: Fan, 2005.

ruhiy ochiqlik va ichki iztirobni ifodalovchi semantik markaz vazifasini bajaradi. Ushbu birliklar kontekst ta'sirida kengaytirilgan ma'no kasb etib, psixologik tasvirning tarkibiy qismiga aylanadi. "Erka kiyik" she'rida dala, so'qmoq, soy, hovuch kabi maishiy-tabiiy birliklar poetik makonni shakllantiradi. Bunda maishiy leksika va tabiat leksikasi o'zaro uyg'unlashib, erkinlik va beg'uborlik g'oyasini ifodalashga xizmat qiladi. So'zlarning semantik kengayishi natijasida konkret predmet abstrakt tushunchaning ifoda vositasiga aylanadi. Bu jarayon leksik birliklarning konnotativ imkoniyatlari keng ekanini ko'rsatadi. Shoirning "Ishq kemasi" she'rida esa ro'zg'or detallari – dasturxon, piyola, o'choq kabi birliklar oilaviy muhitni jonlantiradi. Bu yerda maishiy leksika poetik detal sifatida ishlatiladi va kompozitsion vazifa bajaradi. Detal orqali makon aniqlashtiriladi, voqelik realistik asosda quriladi hamda lirik dramatism kuchaytiriladi. Bunday qo'llanish maishiy leksikaning nafaqat semantik, balki struktur-funksional ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksikaning yana bir muhim jihati uning dialogik nutqqa yaqinligi bilan bog'liq. Shoir og'zaki nutqqa xos birliklarni, xalqona ifodalarni poetik tizimga olib kiradi. Bu esa matnning tabiiyligini ta'minlab, o'quvchi bilan bevosita muloqot hissini yuzaga keltiradi. Maishiy so'zlarning qo'llanishida fonetik soddalik, sintaktik ixchamlik va takroriy qurilmalar kuzatiladi, bu esa poetik ritmni kuchaytiradi. Shuningdek, maishiy leksika lingvokulturologik jihatdan ham muhimdir. Kundalik turmushga oid birliklar orqali milliy qadriyatlar, oilaviy an'analar va tarixiy xotira ifodalanadi. Shoir oddiy hayot unsurlarini tasvirlash orqali milliy mentalitetni ochib beradi. Bu esa maishiy leksikaning madaniy kod sifatidagi vazifasini tasdiqlaydi.

Muhammad Yusuf ijodida maishiy leksika zamonaviylik va tarixiylikni bog'lovchi ko'prik vazifasini ham bajaradi. Kundalik turmushga oid birliklar bir tomondan real hayot manzarasini aks ettirsa, ikkinchi tomondan milliy o'zlik va

ma'naviy merosni ifodalashga xizmat qiladi. Shu jihatdan maishiy leksika shoir poetikasining semantik yadrosini tashkil etadi va badiiy matnda ko'p qatlamli ma'no hosil qiladi. Umuman olganda, shoir she'riyatida maishiy leksika oddiy predmet nomlash doirasidan chiqib, badiiy-estetik, psixologik va madaniy funksiyalarni bajaradi. U lirik qahramon kechinmalarini konkretlashtiradi, poetik makonni aniqlashtiradi, milliy ruh va qadriyatlarni ifodalaydi hamda matnga samimiylik baxsh etadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, bu leksik qatlam shoir individual uslubining muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi va o'zbek she'riyatida xalqona nutq elementlarining badiiy tizimga muvaffaqiyatli integratsiyasini namoyon etadi. Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksika shoir poetikasining tayanch qatlamlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kundalik turmushga oid so'z va iboralar shoir ijodida faqat predmet yoki hodisani nomlash vazifasini bajarmaydi, balki badiiy-estetik yuklama kasb etib, ko'p qatlamli semantik tuzilmani hosil qiladi. Maishiy leksika lirik qahramon ruhiyati, ichki kechinmalari va ijtimoiy muhitini ochishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shoir asarlarida uy-ro'zg'or, oila, mahalla, tabiat va turmush detallari bilan bog'liq birliklar poetik makonni aniqlashtiradi, tasvirni konkretlashtiradi hamda o'quvchi ongida jonli obraz yaratadi. Bunday birliklar kontekst ta'sirida kengaytirilgan ma'no kasb etib, ko'pincha metaforik va ramziy mazmunga ega bo'ladi. Natijada konkret maishiy predmet abstrakt tushunchani ifodalash vositasiga aylanadi. Bu esa leksik birliklarning konnotativ imkoniyatlari keng va faol ekanini tasdiqlaydi. Muhammad Yusuf maishiy leksikani og'zaki nutqqa yaqin, xalqona ohangda qo'llashi bilan ham ajralib turadi. So'zlarning fonetik soddaligi, sintaktik ixchamligi va tabiiyligi she'riy matnda samimiylik muhitini yuzaga keltiradi. Bu xususiyat shoir uslubining individualligini belgilaydi va o'quvchi bilan ruhiy yaqinlikni ta'minlaydi. Maishiy

qatlamlarga mansub birliklar orqali milliy ruh, oilaviy qadriyatlar, tarixiy xotira va mentalitet ifodalanadi.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan qaralganda, maishiy leksika milliy madaniyatning muhim belgilarini o'zida mujassam etadi. Kundalik hayot unsurlari orqali shoir milliy o'zlikni, an'ana va urf-odatlarini poetik tafakkur jarayoniga singdiradi. Shu tariqa maishiy leksika zamonaviylik va tarixiylikni bog'lovchi ko'priq vazifasini bajaradi. Umuman olganda, Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksika badiiy matnning semantik va stilistik tizimida faol qatlam sifatida ishtirok etadi. U obrazlilikni kuchaytiradi, poetik makonni shakllantiradi, lirik qahramonning ruhiy olamini ochadi hamda matnga realistlik va milliy rang beradi. Shunday qilib, maishiy leksika shoir individual uslubining muhim ko'rsatkichi bo'lib, uning poetik tafakkuri va badiiy mahoratini yorituvchi asosiy lingvistik vositalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, Muhammad Yusuf she'riyatida maishiy leksika nafaqat tilning oddiy qatlamini ifodalaydi, balki poetik matnning badiiy-estetik, psixologik va madaniy funksiyalarini amalga oshiruvchi muhim vositaga aylanadi. U lirik qahramon kechinmalarini konkretlashtiradi, poetik makonni boyitadi, milliy qadriyat va ruhni o'quvchiga yetkazadi. Kundalik hayot unsurlaridan foydalanish orqali shoir matnga samimiylik, xalqona ohang va hayotiylik baxsh etadi, shu bilan birga o'z uslubining individual xususiyatlarini namoyon etadi. Umuman olganda, maishiy leksika Muhammad Yusuf ijodida poetik tafakkur, badiiy obraz va milliy o'zlikni uyg'unlashtiruvchi asosiy elementlardan biri sifatida ahamiyat kasb etadi va o'zbek she'riyatida xalqona nutqning badiiy tizimga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta'minlaydi.